

30

YEARS OF INDEPENDENCE
KAZAKHSTAN

FULL TEXTS BOOK

*INTERNATIONAL CONGRESS
OF KAZAKH HISTORY,
CULTURE AND LANGUAGE*

DECEMBER 27-28, 2021 ANKARA, TURKEY

Editor: Dr.Osman KABADAYI

INTERNATIONAL CONGRESS OF KAZAKH HISTORY, CULTURE AND LANGUAGE

27-28 December 2021
Ankara Türkiye

FULL TEXTS BOOK

EDITOR

Dr. Osman KABADAYI

by
IKSAD GLOBAL PUBLISHING HOUSE®

All rights of this book belong IKSAD Publishing House
Authors are responsible both ethically and juridically
IKSAD Publications – 2021©
Issued: 30.12.2021

ISBN: 978-625-8423-64-8

CONFERENCE ID

CONFERENCE TITLE

INTERNATIONAL CONGRESS OF KAZAKHS HISTORY, CULTURE AND LANGUAGE

DATE AND PLACE

27-28 DECEMBER 2021

ANKARA TÜRKIYE

ORGANIZATION

TÜRKSOY,

EMBASSY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE REPUBLIC OF TURKEY

İKSAD GLOBAL ,

NEW ERA JOURNAL

KÖK TUG KAZAKH CULTURAL ASSOCIATION

ORGANIZING COMMITTEE

PROF. DR. ORHAN DOĞAN

PRESIDENT OF THE CONGRESS PRESIDENT OF THE CONGRESS

HONORARY CHAIRS OF THE CONGRESS

DUSEN KASEINOV - GENERAL SECRETARY OF TÜRKSOY

ABZAL SAPARBEKULY - AMBASSADOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN TO ANKARA

MUSTAFA LATIF EMEK- PRESIDENT OF İKSAD INSTITUTE

DR. MARLEN ADILOV

HEAD OF ORGANIZATION COMMITTEE

TOKAT GAZIOSMANPASA UNIVERSITY

COORDINATORS

ZHULDYZ SAKHI

GENERAL COORDINATOR

NUMBER OF ACCEPTED PAPERS-87

NUMBER OF REJECTED PAPERS-32

PARTICIPANTS COUNTRY

TURKEY-37, AZERBAIJAN-19, GEORGIA-1, KAZAKHSTAN-25, UKRAINE- 2, AUSTRALIA-1

SCIENTIFIC COMMITTEE

HEAD OF SCIENTIFIC COMMITTEE

PROF. DR. HAVA KURT SELÇUK
ERCIYES UNIVERSITY

SCIENTIFIC COMMITTEE MEMBERS

PROF. DR. GÜLJANAT KURMANGALIYEVA ERCILASUN ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY
(TURKEY)

PROF. DR. FATİH ÜNAL ORDU UNIVERSITY (TURKEY)

PROF. DR. AYABEK BAINIYAZOV ARDAHAN UNIVERSITY

PROF. DR. SHERUBAY KURMANBAIULY EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY (KAZAKHSTAN)

PROF. DR. SAGYMBAY ZHUMAGUL EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY (KAZAKHSTAN)

PROF. DR. ELMAN GULIYEV AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY, AZERBAIJAN

PROF. DR. NIZAMI TAGISOY BAKU SLAVIC UNIVERSITY, AZERBAIJAN

PROF. DR. VAGIF SULTANLI BAKU STATE UNIVERSITY, AZERBAIJAN

PROF. DR. BEKİR ŞİŞMAN ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY (TURKEY)

PROF. DR. TURGUT KOÇOĞLU ERCIYES UNIVERSITY (TURKEY)

PROF. N.S. VASKIV BORIS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY (KIEV, UKRAINE)

PROF. DR. TATTIGUL KARTAYEVA AL FARABI UNIVERSITY (KAZAKHSTAN)

PROF. DR. MUSTAFA ÜNAL ERCIYES UNIVERSITY (TURKEY)

PROF. DR. ABDULVAHAP KARA MIMAR SINAN UNIVERSITY (TURKEY)

PROF. DR. OSMAN YORULMAZ MIMAR SINAN UNIVERSITY (TURKEY)

PROF. DR. MUKHABBAT KURBANOVA THE NATIONAL OF UZBEKISTAN NAMED AFTER MIRZA
ULUGHBEK UNIVERSITY, UZBEKISTAN

PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL İSTANBUL UNIVERSITY (TURKEY)

ASSOC. PROF. DR. GULNAR KARA BITLİS EREN UNIVERSITY (TURKEY)

ASSOC. PROF. DR. AINUR NOGAYEVA ERZINCAN BINALI YILDIRIM UNIVERSITY (TURKEY)

ASSOC. PROF. DR. GÖKÇE YÜKSELEN PELER ERCIYES UNIVERSITY (TURKEY)

ASSOC. PROF. DR. YUNUS EMRE TANSÜ GAZİANTEP UNIVERSITY (TURKEY)

ASSOC. PROF. DR. EKREM AYAN MUĞLA SITKI KOÇMAN UNIVERSITY (TURKEY)

ASSIST. PROF. DR. HİKMET DEMİRCİ KAHRAMANMARAŞ SUTCU İMAM UNIVERSITY (TURKEY)

ASSIST. PROF. DR. SEFA FUAT HEKİMOĞLU UŞAK UNIVERSITY (TURKEY)

ASSIST. PROF. DR. ERCAN PETEK TOKAT GAZİOSMANPAŞA UNIVERSITY (TURKEY)

ASSIST. PROF. DR. BAURZHAN BOTAKARAEV KAZAKH-TURKISH UNIVERSITY (KAZAKHSTAN)

ASSIST. PROF. DR. ABBAS KARAAĞAÇLI GİRESUN UNIVERSITY (TURKEY)

ASSIST. PROF. DR. MUHİT TÖLEGEN AHMET YESEVİ UNIVERSITY (KAZAKHSTAN)

DR. OSMAN KABADAYI KIRŞEHİR AHI EVRAN UNIVERSITY (TURKEY)

ORGANIZING COMMITTEE

HEAD OF ORGANIZING COMMITTEE

ASSIST. PROF. DR. MARLEN ADILOV
TOKAT GAZIOSMANPASA UNIVERSITY (TURKEY)

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

ASSOC. PROF. DR. KANYSH BIBEKOV
NAZARBAYEV UNIVERSITY, KAZAKHSTAN

ASSIST. PROF. DR. ABBAS KARAAĞAÇLI
GIRESUN UNIVERSITY (TURKEY)

ELVAN CAFEROV
ADPU, AZERBAIJAN

ZHULDYZ SAKHI
GENERAL COORDINATOR
ERCIYES UNIVERSITY
TURKEY

PHOTO GALLERY

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

Recording...

The shared content is fit to your screen. To see the original size, click "Original size" in the menu.

XVIII. YÜZYIL RUS KAZAK TARİHİ VE OSMANLI'YA ETKİSİ

XVIII. CENTURY HISTORY OF RUSSIAN KAZAKS AND ITS IMPACT ON THE OTTOMAN

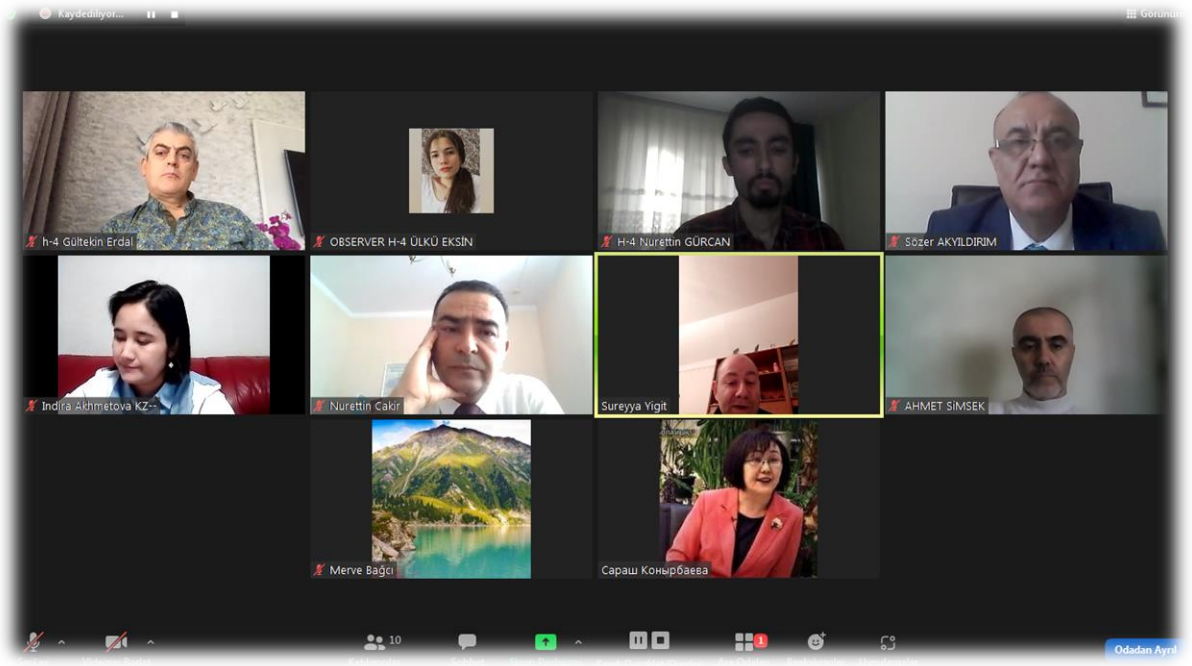
Participants: Erhan YOSKA, Zhuldyz Sakhi, H3 Doç. Dr. Meşkure Yılmaz, YÜKSEL GÜNGÖR, Kasım kocaman, Yunus EKİCİ H2:S1

Recording Paused

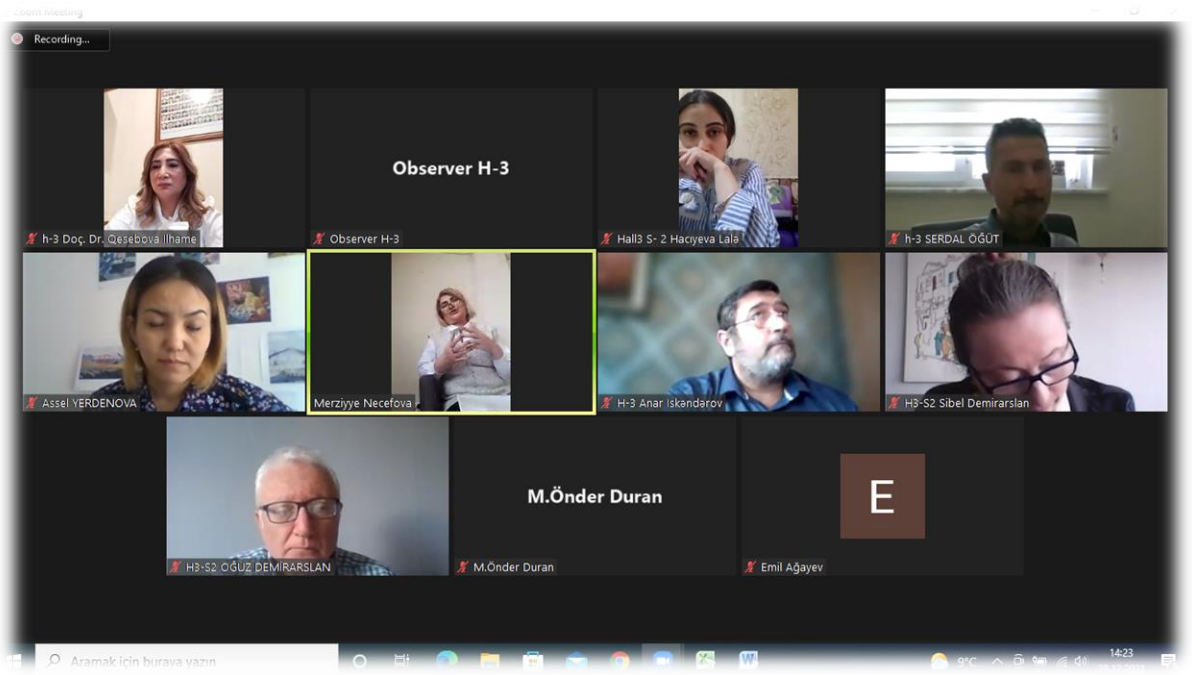
Participants: h-3 Burak YALÇIN, Zhuldyz Sakhi Coordinator, H3-Prof. Dr. Ahmet Güngör, Hall-3 session1 CeBa Hamazoba, h-3 DOÇ.DR.YUNUS EMRE TANSU, h-3 Prof. Dr. Mykola Vaskiv, Shebnem Memmedova, Türkan Hüseynova, Observer H-3, Ulker Baxşyev, Semra ÇERKEZOĞLU

System Tray: 4°C Çok bulutlu, TUR, 10:36

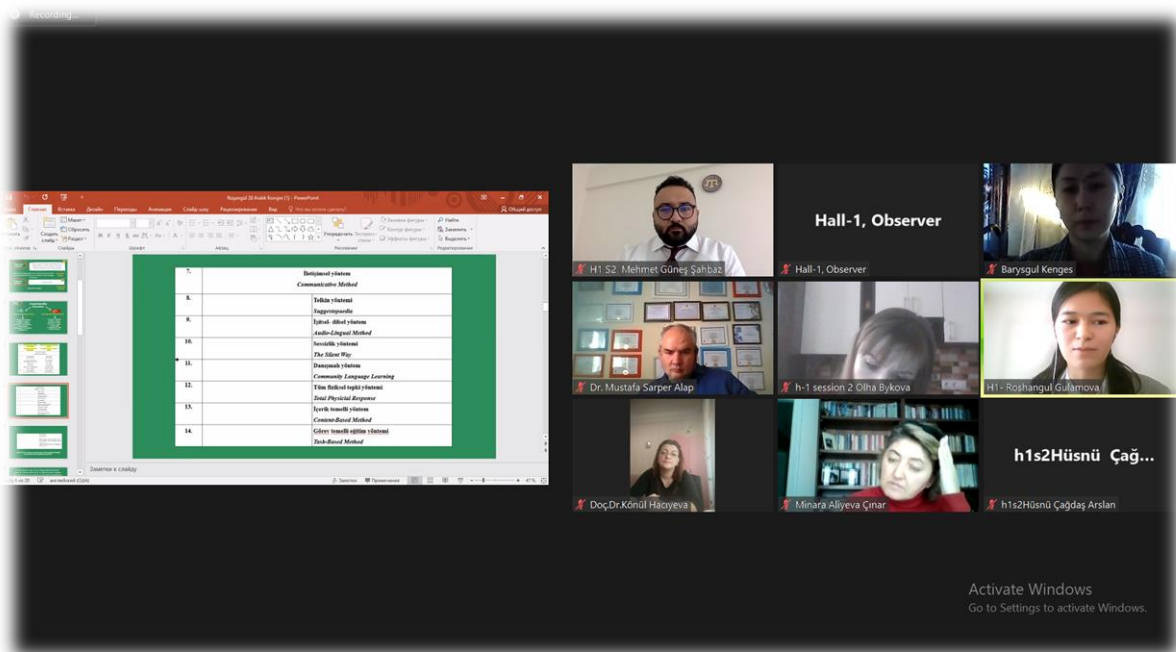
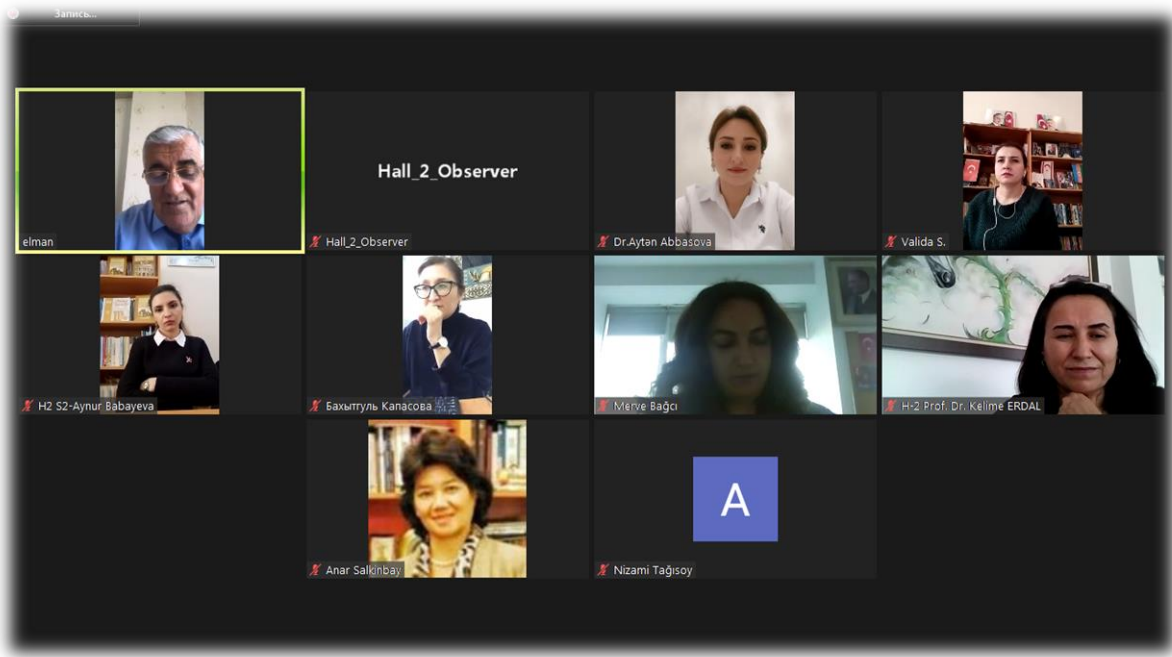
International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

International congress of Kazakh history, culture and language

**INTERNATIONAL
CONGRESS OF
KAZAKH
HISTORY, CULTURE
AND LANGUAGE**

*December 27-28, 2021
Ankara TÜRKİYE*

*dedicated in memory of the
"30th anniversary of Kazakhstan's independence"*

CONGRESS PROGRAM

TÜRKSOY
Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ❖ The Zoom application can be used without registration.
- ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ◆ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ◆ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ◆ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ◆ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

-
- ❖ IMPORTANT NOTIFICATION
  - ❖ MAҢЫЗДЫ ХАБАРЛАМА
  - ❖ ÖNEMLİ BİLGİ
  - ❖ ВАЖНОЕ УВЕДОМЛЕНИЕ

CONFERENCE LANGUAGES/ КОНФЕРЕНЦИЯ ТІЛДЕРІ /
KONGRE DİLLERİ/ ЯЗЫКИ КОНФЕРЕНЦИИ
*English is the primary language as the conference is international
Kazakh, Turkish, Russian are the additional presentation languages*

The presentations in sessions will be in Kazakh, Turkish, Russian and English languages, therefore if you will present your paper in one of the conference languages other than English, please make your Power Point presentation in dual languages one of which to be English, so the all participants of the conference will benefit from your research.

Сессиялардағы презентациялар қазақ , түрік, орыс және ағылшын тілдерінде болады, сондықтан баяндамаңызды ағылшын тілінен басқа конференция тілдерінің бірінде ұсынатын болсаңыз, Power Point презентацияңызды қос тілде жасаңыз, олардың бірі ағылшын болуы керек. Осылайша, конгреске қатысушылардың барлығы сіздің зерттеулеріңізден пайда таба алады.

Oturumlardaki sunumlar Kazakça, Türkçe, Rusça ve İngilizce dillerinde olacaktır, bu nedenle bildirinizi İngilizce dışında dillerden birinde sunacaksanız, lütfen Power Point sunumunuzu biri İngilizce olacak şekilde çift dilde yapınız. Böylece kongrenin tüm katılımcıları araştırmanızdan faydalanabilecektir.

Презентации на сессиях будут на казахском, турецком, русском и английском языках, поэтому, если вы будете представлять свой доклад на одном из языков конференции, кроме английского, пожалуйста, сделайте презентацию Power Point на двух языках, один из которых будет по-английски, чтобы все участники конференции извлекли пользу из вашего исследования.

-Opening Ceremony of In Person Program-

*honorary president of congress
Düsen KASEİNOV
TÜRKSOY General Secretary*

*honorary president of the congress
Abzal SAPARBEKULY
Ambassador of the Republic of Kazakhstan to Ankara*

WELCOME SPEECH PROGRAM

Congress Venue:

TÜRKSOY. Ferit Recai Ertuğrul Caddesi No: 8
Or-An ANKARA/TÜRKİYE.

Date & Time

27.12.2021

Ankara Time: 10⁰⁰: 10³⁰

*Moderator &
President of the congress*

Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Kahramanmaraş Sutcu Imam University

*honorary president of the
congress*

Abzal SAPARBEKULY

Ambassador of the Republic of Kazakhstan to Ankara

*Invited guest
İKSAD*

Prof. Dr. Mustafa TALAS
Niğde Ömer Halisdemir University

TÜRKSOY representative

Assoc. Prof. Dr. Bilal ÇAKICI

Deputy Secretary General

Invited guest

Haluk CÖMERTOĞLU
Mayor of Malatya Arapgir

*Invited guest
İKSAD*

Dr. Abbas KARAAĞAÇLI

Giresun University

*Initiator of the congress
İKSAD*

Dr. Mustafa Latif EMEK
*President of the Institute of Economic Development and Social
Research*

Dombra Konseri

-Dombra concert-

Açılış resepsiyonu

-Cocktail Reception -

CONGRESS OPENING PLENARY SESSION

Congress Venue:

TÜRKSOY. Ferit Recai Ertuğrul Caddesi No: 8
Or-An ANKARA / TÜRKİYE.

Date & Time

27.12.2021

Ankara Time: 10³⁰: 13⁰⁰

**Moderator &
President of the
congress**

**Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Kahramanmaraş Sutcu Imam University**

Invited speaker

Prof. Dr. Erol KOÇ

Invited speaker

Dr. Hasan YAVUZ

Ambassador, Ministry of Foreign Affairs (MFA) in Ankara

Invited speaker

Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK

Ahmet Yesevi University Chairman of the Board of Trustees

Invited speaker

Assist. Prof. Dr. Hikmet DEMİRCİ

Kahramanmaraş Sutcu Imam University

Invited speaker

Prof. Dr. Mehmet Akif KİREÇCİ

ANKARA SOCIAL SCIENCES UNIVERSITY

Invited speaker

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL

Erciyes University

Invited speaker

Assoc. Prof. Güray ALPAR

The Institute of Strategic Thinking

Invited speaker

Assist. Prof. Dr. Ahmet Hacı ŞİMŞEK

Kastamonu University

27.12.2021
Session-1

Nur-Sultan Time
16³⁰ : 18³⁰

Ankara Time
13³⁰ : 15³⁰

TURKSOY
General Secretariat

SESSION-1

MODERATOR: Associate Prof. Dr. Ainur NOGAYEVA

Assoc. Prof. Dr. Ainur NOGAYEVA	<i>Erzincan Binali Yıldırım University TÜRKİYE</i>	<i>CAPITALS OF KAZAKHSTAN FROM PAST TO PRESENT</i>
Prof. Dr. Orhan DOĞAN	<i>Kahramanmaraş Sütçü İmam University TÜRKİYE</i>	<i>ABILAY KHAN AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF KAZAKHS</i>
Dr. Abbas KARAAĞAÇLI Zhuldyz SAKHI	<i>Giresun University Erciyes University TÜRKİYE</i>	<i>IN THE HEART OF CENTRAL ASIA, THE CENTER OF STABILITY, SECURITY AND ECONOMIC DEVELOPMENT: KAZAKHSTAN</i>
Dr. Osman KABADAYI	<i>Kirsehir Ahi Evran University, TÜRKİYE</i>	<i>TRADITIONAL CHILDREN'S GAMES IN KAZAKH CULTURE</i>
Associate Prof. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI	<i>Mehmet Akif Ersoy University TÜRKİYE</i>	<i>KAZAKHSTAN'S NATIONAL MOVEMENT THE ALASH ORDA AND ALIKHAN BUKEIKHANOV</i>
Associate Prof. Dr. Gülnar KARA	<i>Bitlis Eren Üniversitesi, TÜRKİYE</i>	<i>SOGYM TRADITION IN KAZAKH TURKS</i>
Associate Prof. Dr. Imangazy NURAKHMETOVICH	<i>Eurasian National University KAZAKHSTAN</i>	<i>2230 YEARS OF THE CERTAIN HISTORY IF KAZAKH STATEHOOD</i>
Dr. Hikmet DEMİRCİ	<i>Kahramanmaraş Sütçü İmam University TÜRKİYE</i>	<i>TRADITIONAL CRAFTS OF KAZAKHS IN INTERNATIONAL TRADE IN THE EIGHTEENTH CENTURY</i>
Prof.Dr. Mustafa TALAS	<i>Nigde Ömer Halisdemir University</i>	<i>THE IMPORTANCE OF KAZAKHSTAN TURKIYE RELATIONS</i>
Associate Prof. Dr. Güray ALPAR	<i>SDE</i>	<i>GEOSTRATEGIC IMPORTANCE OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN</i>

27.12.2021
Session-2

Nur-Sultan Time
19⁰⁰ : 21⁰⁰

Ankara Time
16³⁰ : 18³⁰

TURKSOY
General Secretariat

SESSION-2

MODERATOR: Dr. Marlen ADİLOV

Associate Professor.Dr. Bakytgul KULZHANOVA	<i>Al-Farabi Kazakh National University</i>	<i>THE KAZAKH SCIENTIST, TURKOLOGIST, ETYMOLOGIST, DOCTOR OF PHILOLOGY, PROFESSOR B. SAGYNDYKULY's THIRTY SCIENTIFIC DISCOVERIES IN TURKOLOGY</i>
Dr. Marlen ADİLOV	<i>Tokat Gaziosmanpasa University TÜRKİYE</i>	<i>ABOUT SOME WORDS IN KAZAKH LANGUAGE FORMED WITH SUFFIX -MYSH</i>
Assist. Prof. Dr. Zhazira OTYZBAY	<i>Ankara University TÜRKİYE</i>	<i>THE ART OF RHETORIC IN KAZAKHS "IMPROMPTU ARTISTIC SPEECH OF SHESHENS" AND THE MASTERS ON SPEECH "SHESHENS"</i>
Eldana ASANBAYEVA	<i>Gumilev ENU</i>	<i>LANGUAGE FEATURES IN MODERN KAZAKH CARTOONS</i>
K.O. ORALBEKOVA	<i>L.N. Gumilev at. Eurasian National University</i>	<i>THE ROLE OF THE CONCEPT OF THE "COMPLETE PERSON" IN THE FORMATION OF A LANGUAGE PERSONALITY</i>
M.B. Hamzina	<i>L.N. LNGumilyov ENU KAZAKHSTAN</i>	<i>FEATURES OF THE USE OF RELIGIOUS LEXICON IN KAZAKH LANGUAGE</i>
Anar BUKAYEVA	<i>L. N. Gumilyov Eurasian National University KAZAKHSTAN</i>	<i>THE CONCEPT OF BIY (Judge) IN THE KAZAKH LEGAL VOCABULARY</i>
Saniye Işıl SAKARYA	<i>Ankara University TÜRKİYE</i>	<i>ACADEMIC STUDIES ON ABAY KUNANBAYULI AND ŞAKERİM KUDAYBERDIULI IN TÜRKİYE</i>

-Opening Ceremony of Virtual Program-

Online/ virtual

28.12.2021

Ankara Time: 09³⁰ : 10⁰⁰

Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Kahramanmaraş Sutcu Imam University

PRESIDENT of the CONGRESS

INVITED SPEAKERS

Prof. Dr. Elman Khilal GULIYEV

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

Dr. Alan Reed LIBERT

University of Newcastle, Australia

28.12.2021
Hall-1, Session-1

Nur-Sultan Time
13⁰⁰ : 15³⁰

Ankara Time
10⁰⁰ : 12³⁰

ID: 842 8854 3516
Password: 121212

ONLINE SESSIONS

MODERATOR: Assoc. Prof. Dr. Esat AYYILDIZ

Celâl GÖRGEÇ Birsel ORUÇ ASLAN	Balıkesir University, TÜRKİYE	SUGGESTIONS FOR CORRECTION ON THE ORIGINS OF THE ARABIC - PERSIAN SOURCE WORDS SHOWN IN KAZAKHIAN QUOTED WORDS DICTIONARIES
Dr. Emin OBA	International Taraz Innovative Institute, KAZAKHISTAN	ON SOME REFLECTED SOUNDS IN KAZAKH
Assoc. Prof. Dr. Esat AYYILDIZ	Kafkas University, TÜRKİYE	A COMPARATIVE STUDY OF COMMON PROVERBS IN ARABIC, TURKISH, AND KAZAKH LANGUAGES
Muratbek Bağıla KURMANBEKOVNA Amırgalı Zhanar ORYNBASARKYZY	Aktobe Regional University named after K. Zhubanov	LEXICAL AND SEMANTIC SYSTEM OF WORDS COMMON TO MODERN TURKISH AND KAZAKH LANGUAGES
Dr. Mukadder GÜNERİ	TURKIYE	THE VOCABULARY OF TURKISH LANGUAGE TÜRKİYE AND KAZAKHSTAN TURKISH
Dr. Alan Reed LIBERT	University of Newcastle,	LEARNING ABOUT KAZAKHSTAN THROUGH PLAYING GAMES
Kapasova B.K. Elikpaev S.T	Toraigyrov University Kazakistan	METHODS OF TEACHING COMPARATIVE RESEARCH IN LEGENDS (ACCORDING TO THE LEGENDS OF KORKYT)
Assoc. Prof. Dr. Şükrü BAŞTÜRK Assoc. Prof. Dr. Erol OGUR	Bursa Uludağ University, TÜRKİYE	WRITTEN EXPRESSION MISTAKES IN TURKISH OF A1 LEVEL KAZAKH STUDENTS

28.12.2021
Hall-2, Session-1

Nur-Sultan Time
13⁰⁰ : 15³⁰

Ankara Time
10⁰⁰ : 12³⁰

ID: 842 8854 3516
Password: 121212

ONLINE SESSIONS

MODERATOR: Prof. Dr. Nizami MAMMADOV TAĞISOY

Dr. Yüksel GÜNGÖR	<i>Kocaeli University, TÜRKİYE</i>	XVIII. CENTURY HISTORY OF RUSSIAN KAZAKS AND ITS IMPACT ON THE OTTOMAN
Kasım KOCAMAN Hayati SAKALLIOĞLU	<i>Kütahya Dumlupınar University, TÜRKİYE</i>	THE GEOGRAPHY OF KAZAKHSTAN IN HALİM SÂBİT'S TRAVEL NOTES "TOWARDS ALTAİ"
Dr. Erhan YOSKA	<i>Erciyes University, TÜRKİYE</i>	STUDY ON DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE OTTOMAN STATE AND THE KAZAKH KHANATE IN THE CONTEXT OF RELIGION AND NATIONALITY
Dr. Yunus EKİCİ	<i>Osmaniye Korkut Ata University, TÜRKİYE</i>	KAZAKHSTAN IN THE PROCESS FROM SOVIET IDENTITY TO INDEPENDENCE
Dr. Hasan DURAN	<i>İstanbul University, TÜRKİYE</i>	KAZAKHSTAN-CHINA RELATIONS AND CHINA'S SOFT POWER POLICIES IN KAZAKHSTAN
Prof. Dr. Nizami MAMMADOV TAĞISOY	<i>Bakü Slavyan University, Azerbaijan</i>	THE ROLE OF THE "ALASH-ORDA" MOVEMENT IN THE FORMATION OF KAZAKH STATEHOOD
Assoc . Dr. Meşkure YILMAZ	<i>Ankara Hacı Bayram University, TÜRKİYE</i>	FROM THE SOVIET UNION TO THE PRESENT, WOMEN'S SOCIO-CULTURAL STATUS IN KAZAKHSTAN

28.12.2021
Hall-3, Session-1

Nur-Sultan Time
13⁰⁰ : 15³⁰

Ankara Time
10⁰⁰ : 12³⁰

ID: 842 8854 3516
Password: 121212

ONLINE SESSIONS

MODERATOR: Prof. Dr. Ahmet GÜNGÖR

Prof. Dr. Mykola Vas'kiv	<i>Borys Grinchenko Kyiv University, UKRAİNE</i>	<i>ABAY KUNANBAYEV AS A FOLLOWER AND PROPAGANDIST IDEAS OF JADIDISM</i>
Prof. Dr. Salide ŞERİFOVA	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences Azerbaijan</i>	<i>GENRE FEATURES, PROBLEMATİCS AND LİTERARY LANGUAGE OF ABAY KUNANBAYEV'S "BLACK WORD"</i>
Türkan HÜSEYNOVA	<i>Baku State University Azerbaijan</i>	<i>GENERAL VIEW OF ABAY KUNANBAYEV'S WORKS, ONE OF THE MOST IMPORTANT NAMES OF KAZAKH LITERATURE</i>
Assoc. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ Semra ÇERKEZOĞLU Burak YALÇIN	<i>Gaziantep University</i>	<i>A TOUCHSTONE IN KAZAKHSTAN'S STRUGGLE FOR INDEPENDENCE: ABAY KUNANBAYEV</i>
Ulker Elman Bakhshiyeva	<i>Azerbaijan State Pedagogical University Azerbaijan</i>	<i>THE FORMATION OF NEW IDEALS OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE ROLE OF ABAY KUNANBAYEV</i>
Prof. Dr. Ahmet GÜNGÖR	<i>Giresun University, TÜRKİYE</i>	<i>MUHTAR AWEZOV'S REFLECTIONS TO THE TURKISH WORLD</i>
Prof. Dr. NECEFOVA Merziye	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences Azerbaijan</i>	<i>ETHNIC AND NATIONAL COLOR, FOLKLORE AND HISTORY IN THE WORKS OF MUKHTAR AUEZOV</i>
Dr. Şebnem MAMMADOVA	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences Folklore Institute Azerbaijan</i>	<i>MUKHTAR AUEZOV IN MODERN AZERBAIJANI LITERARY STUDIES</i>
Assoc.Prof. Dr. SEBA NAMAZOVA	<i>Ganja State University, Azerbaijan</i>	<i>MASTER OF SATIRICAL WORDS OF KAZAKH LITERATURE ABAY</i>

28.12.2021
Hall-4, Session-1

Nur-Sultan Time
13⁰⁰ : 15³⁰

Ankara Time
10⁰⁰ : 12³⁰

ID: 842 8854 3516
Password: 121212

ONLINE SESSIONS

MODERATOR: Prof. Dr. Konyrbayeva Sarash, Dr. Nurettin ÇAKIR

Dr. Nurgul ERGUL	<i>Cumhuriyet University</i>	<i>FLAG SYMBOLISM AS A CULTURAL INDICATOR: THE CASE OF KAZAKHSTAN</i>
Dr. Gültekin ERDAL	<i>Bursa Uludag University</i>	<i>URBAN CULTURE AND PERCEPTIONS OF PRIDE IN NUR-SULTAN CITY LOGO</i>
Prof. Dr. Süreyya YİĞİT	<i>New Vision University, Tbilisi, Georgia.</i>	<i>NAZARBAYEV'S ROLE IN ESTABLISHING KAZAKHSTAN: A THIRTY YEAR RETROSPECTIVE</i>
AKYILDIRIM Sozer	<i>Igdir University,</i>	<i>30 OF INDEPENDENCE THE SHINING SUN OF CENTRAL ASIA ON THE ANNIVERSARY: KAZAKHSTAN</i>
Nurettin GÜRCAN	<i>Ege University, TÜRKİYE</i>	<i>KAZAKHSTAN IN TERMS OF MANAGEMENT CULTURE: AN EXAMINATION ON NURSULTAN NAZARBAYEV'S LEADERSHIP APPROACH</i>
Dr. Nurettin ÇAKIR	<i>Al-Farabi Kazakh National University</i>	<i>THE REFLECTIONS OF THE MULTILINGUAL STATE AND SOCIAL STRUCTURE ON THE FUTURE OF KAZAKHSTAN</i>
Indira AKHMETOVA Prof. Dr. Haci Akhmet SHIMSHEK	<i>Karaganda University, Kazakhstan Kastamonu University Türkiye</i>	<i>PATRONAGE IN THE KAZAKH STEPPE-A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON</i>
Prof. Dr. Konyrbayeva Sarash SAKHİEVNA	<i>Al-Farabi Kazakh National University KAZAKHSTAN</i>	<i>ТӘУЕЛСІЗДІК ТАҒЫЛЫМЫ – БІЛІМ-ҒЫЛЫМ ҒИБРАТЫ</i>

28.12.2021
Hall-1, Session-2

Nur-Sultan Time
16⁰⁰ : 18³⁰

Ankara Time
13⁰⁰ : 15³⁰

ID: 842 8854 3516
Password: 121212

ONLINE SESSIONS

MODERATOR: Assoc. Prof. Konul HAJIYEVA

Mehmet Güneş ŞAHBAZ	<i>Kirklareli University TÜRKİYE</i>	<i>THE CRITICS UPON THE AHMET BAYTURSINOV'S ESSAYS PUBLISHED IN AYKAP ON KAZAKH ORTHOGRAPHY</i>
Assoc. Prof. Konul HAJIYEVA	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN</i>	<i>THE SUBJECT OF TURAN IN MAGJAN JUMABAYULI'S WORKS AND AZERBAIJAN POETRY</i>
Roşangül GULAMOVA Assoc.Prof.Dr. Minara ALİYEVA ÇINAR	<i>Bursa Uludag University TÜRKİYE</i>	<i>COMPARISON OF TEACHING METHODS OF KAZAKH AND TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE</i>
B.KENGES	<i>L.N.Gumilyov Eurasian National University KAZAKHSTAN</i>	<i>SIMILARITY OF THE PRINCIPLES OF TERM FORMATION IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES</i>
Olha BYKOVA	<i>Borys Grinchenko Kyiv University UKRAINE</i>	<i>SPECIFICITY OF CREATING THE IMAGE OF KAZAKHSTAN IN LITERARY REPORTS OF TRAVELING TOPICS 1920-30s</i>
Dr. Zholshaeva Mayra SATYBALDİEVNA	<i>A. Baitursynov Head of the Grammar Department of the Institute</i>	<i>TOPICAL ISSUES OF THE WORD COMBINATIONS THEORY</i>
Dr. Mustafa Sarper ALAP	<i>Kirikkale University</i>	<i>IMPORTANCE OF KAZAKH IN TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENTS IN TÜRKİYE</i>
Assoc. Prof. Konul HAJIYEVA	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences AZERBAIJAN</i>	<i>COMPARATIVE EVALUATION OF PROVERBS AND IDIOMS USED IN KAZAKH AND AZERBAIJANI TURKISH</i>
Aitbenbetova A. K, Moldabaeva Z. M	<i>Aktobe Regional University KAZAKHSTAN</i>	<i>PREREQUISITES FOR IMPLEMENTING DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE CURRICULUM</i>

28.12.2021
Hall-2, Session-2

Nur-Sultan Time
16⁰⁰ : 18³⁰

Ankara Time
13⁰⁰ : 15³⁰

ID: 842 8854 3516
Password: 121212

ONLINE SESSIONS

MODERATOR: Prof. Dr. Elman Khilal GULIYEV

Prof. Dr. Kelime ERDAL	Bursa Uludag University	A REVIEW ON KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE AND THE BEYAZ YAVRU KUŞ
Kapasova B. K.	Toraigyrov University	COMPRATIVISTICS IN THE WORKS OF ORALKHAN BOKEEV
Valida SHİKHALİYEVA	Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN	THE PROBLEMS OF TURKISM IN THE HISTORICAL ASPECT OF OLJAS SULEYMENOV'S "AZ-YA"
Prof. Dr. Elman Khilal GULIYEV	Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN	THE LEADING REPRESENTATIVE OF CONTEMPORARY KAZAKH LITERATURE OLJAY SULEYMENOV'S CREATIVITY IN THE NATIONAL-ARTISTIC AND NATIONAL-HISTORICAL CONTEXT
Prof. Dr. Elman Khilal GULIYEV	Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN	THE IMAGE OF NIZAMI IN KHALIJAN BEKKHOJI'S POEM "AFAGNAME"
Assoc. Prof. Dr. Khatira GULİYEVA	ANAS Institute of Philosophy AZERBAIJAN	TURKISH NATIONAL ETHNIC IDEAS IN THE CASE OF OLJAS SÜLEYMANOV (AZ-YA)
Aynure BABAYEVA	Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN	ETERNAL LOVE AND LONGING FOR THE MOTHERLAND IN MUKAGALI MAKATAEV'S POEMS
Salkynbay A.B.	Al-Farabi Kazakh National University AZERBAIJAN	AHMET BAITURSYNULY AND KAZAKH CULTURE
Dr. Ayten ABBASOVA	Azerbaijan State Pedagogical University AZERBAIJAN	TURKISH AND TURAN'S LOVE IN MAGCAN CUMABAY'S POEMS

28.12.2021
Hall-3, Session-2

Nur-Sultan Time
16⁰⁰ : 18³⁰

Ankara Time
13⁰⁰ : 15³⁰

ID: 842 8854 3516
Password: 121212

ONLINE SESSIONS

MODERATOR: Assoc. Prof. Dr. Sibel DEMİRARSLAN

Assel YERDENOVA	Ankara Hacı Bayram Veli University	INVESTIGATION OF THE MOTIFS USED IN KAZAKH TRADITIONAL TEXTILE PRODUCTS
Assoc.Prof.Dr. Sibel DEMİRARSLAN Öğr. Gör. Oğuz DEMİRARSLAN	Kocaeli University, TÜRKİYE	KAZAKHSTAN TANGIBLE CULTURAL ITEM TRADITIONAL NOMADIC 'YURT' TENT EXAMINATION IN CONTEXT OF SPACE, DESIGN, MATERIALS
İskenderov Anar Hüseyin	Azerbaijan State Economic University AZERBAIJAN	INTERACTION OF KAZAKHSTAN'S ANCIENT SAK ART WITH NEAR AND FAR EASTERN ART
Ilhama Jalal gizi	AMEA Folklore Institute	KAZAKH, AZERBAIJAN ON THE TURKISH RANGE CHARACTERISTICS OF CHANGES
Ağayev Emil Raul oğlu	Azerbaijan	SIMILAR FEATURES OF AZERBAIJAN-KAZAKHSTAN FINE ARTS AND DECORATIVE APPLIED ART
Serdal ÖĞÜT	Aydın Adnan Menderes University TÜRKİYE	KIMIZ CONSUMPTION AND ITS IMPORTANCE IN KAZAKH CULTURE
Dr. M. Önder Duran	Uşak University TÜRKİYE	MISSIONARY ACTIVITIES OF THE MENNONITE BRETHERN CHURCH IN KAZAKHSTAN
Hacıyeva Lalə Uğur qızı	Azerbaijan	Elements of Nizami of Ganja in Kazakh poet Khalijan Bekkhojin's poem "Afakname"

ÖN SÖZ

Sovyetler Birliğinden koparak 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden son ülke Kazakistan olmuştur. Bağımsızlığın elde edilmesinden yalnızca 30 yıl sonra yirmi milyona yaklaşan nüfusu, yer altı kaynaklarının zenginliği, güçlü ekonomik yapısı ve kültürel zenginliğiyle Kazakistan, kısa sürede Orta Asya'nın parlayan yıldızı konumuna yükselmiştir. Kazakistan'ın bu kadar kısa zaman diliminde büyük atılımlar yapmasında şüphesiz kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Abişulı Nazarbayev'in vizyoner liderliğinin önemli bir rolü bulunmaktadır.

Kazakistan'ın bağımsızlığına giden yolda iki tarihi olayı mutlaka anmak gerekmektedir: 1917 Alaş Orda Hareketi ve 1986 Jeltoksan Olayları. Alihan Bökeyhan önderliğinde gerçekleşen Kazak Milli Hareketi Alaş Orda, "Kazak" gazetesi etrafında toplanan Kazak aydınlarının oluşturduğu muhtar bir hükümet idi. Ne var ki Bolşevik Devrimi, Türkistan'da bağımsızlık yolunda yeşeren umutların yok olmasına ve Alaş Orda Hükümetinin kısa ömürlü oluşuna sebep olmuştur. Ancak Alaş Orda Hareketi, Kazak halkının eğitim ve kültür seviyesini yükseltip Rus baskılarına karşı millî bir uyanış gerçekleştirmesi dolayısıyla önem arz etmektedir. Bu hareketin, bugünkü bağımsız Kazakistan'ı yapılandıran bir hareket olduğu unutulmamalıdır. Bağımsızlık yolunda yakın tarihteki ikinci mühim olay ise 16-19 Aralık 1986 tarihleri arasında gerçekleşen ve Kazakistan'ın bağımsızlık simgesi halini almış Jeltoksan Olayları'dır. Kazakçada "aralık ayı" anlamına gelen Jeltoksan ve bu adla anılan olay, kısaca Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov'un, Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri, Kazak kökenli Dinmuhammet Kunayev'i azlederek yerine Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nden Genadi Kolbin'i ataması üzerine Kazakistan'ın Almatı şehrinde patlak veren ayaklanma olarak özetlenebilir. Bu olay, Sovyet güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılrsa da Sovyetler Birliğinin çöküşünü hızlandırmış, Kazak halkını bağımsızlık yolunda cesaretlendirmiştir. Nihayetinde tarih tekrar 16 Aralık 1991'i işaret ettiğinde Kazakistan bağımsızlığını ilan ettiğini açıklamış ve onu tanıyan ilk ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

2021 yılı, Kazakistan'ın bağımsızlığının 30'uncu yılıdır. Bağımsızlığının 30'uncu yılı Kazakistan'da ve çeşitli ülkelerde birtakım faaliyetlerle kutlanmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'nin başkenti Ankara'da da 27-28 Aralık 2021 tarihleri arasında bilimsel bir etkinlik gerçekleştirilmiş, Kazakistan'ın bağımsızlığının 30. yıldönümü anısına "**Uluslararası Kazak Tarihi, Kültürü ve Dili Kongresi**" tertip edilmiştir. Kongre; Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, TÜRKSOY, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (İKSAD), New Era Uluslararası Disiplinlerarası Sosyal Araştırmalar Dergisi ve Kök Tuğ Kazak Kültür Derneği işbirliği ile düzenlenmiştir. Yüz yüze oturumları TÜRKSOY Genel Sekreterliğinde gerçekleşen ve 8 davetli konuşmacının bulunduğu kongrede 16 bildiri yüz yüze, 58 bildiri ise çevrimiçi ortamda sunulmuştur. Kongreye Türkiye'den 37, Kazakistan'dan 25, Azerbaycan'dan 19, Ukrayna'dan 2, Gürcistan'dan 1 ve Avustralya'dan 1 olmak üzere toplam 6 farklı ülkeden 85 katılımcı iştirak etmiştir.

Elinizdeki bu kitap 27-28 Aralık 2021 tarihleri arasında düzenlenen "**Uluslararası Kazak Tarihi, Kültürü ve Dili Kongresi**"nde sunulan ve Kongre Bilim Kurulunun onayı ile tam metninin yayımlanmasına karar verilen bildirilerden oluşmaktadır.

Dr. Osman KABADAYI

EDİTÖR

31.12.2021 / KIRŞEHİR

CONTENT

CONGRESS ID	I
PROGRAM	II
PHOTO GALLERY	III
CONTENT	IV

Author	Title	Page No
Meşkure YILMAZ	FROM THE SOVIET UNION TO THE PRESENT, WOMEN'S SOCIO-CULTURAL STATUS IN KAZAKHISTAN	1-12
Abbas KARAAĞAÇLI Zhuldyz SAKHI	IN THE HEART OF CENTRAL ASIA, THE CENTER OF STABILITY, SECURITY AND ECONOMIC DEVELOPMENT: KAZAKHISTAN	13-30
Alan Reed LIBERT	LEARNING ABOUT KAZAKHISTAN THROUGH PLAYING GAMES	31-36
Aynure BABAYEVA	ETERNAL LOVE AND LONGING FOR THE MOTHERLAND IN MUKAGALI MAKATAEV'S POEMS	37-44
Ayten ABBASOVA	TURKISH AND TURAN'S LOVE IN MAGCAN CUMABAY'S POEMS	45-53
Esat AYYILDIZ	A COMPARATIVE STUDY OF COMMON PROVERBS IN ARABIC, TURKISH, AND KAZAKH LANGUAGES	54-70
Gültekin ERDAL	URBAN CULTURE AND PERCEPTIONS OF PRIDE IN NUR-SULTAN CITY LOGO	71-79
Hüseyn Anar İSKƏNDƏROV	INTERACTION OF KAZAKHISTAN'S ANCIENT SAK ART WITH NEAR AND FAR EASTERN ART	80-98
Emin OBA	ON SOME REFLECTED SOUNDS IN KAZAKH	99-106
Kelime ERDAL	A REVIEW ON KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE AND THE BEYAZ YAVRU KUŞ	107-114
Mykola VAS'KIV	ABAY KUNANBAYEV AS A FOLLOWER AND PROPAGANDIST IDEAS OF JADIDISM	115-123
Nurettin ÇAKIR	THE REFLECTIONS OF THE MULTILINGUAL STATE AND SOCIAL STRUCTURE ON THE FUTURE OF KAZAKHISTAN	124-132
Elman GULIYEV	THE IMAGE OF NIZAMI IN KHALIJAN BEKKHOJI'S POEM "AFAGNAME"	133-141
Elman GULIYEV	THE LEADING REPRESENTATIVE OF CONTEMPORARY KAZAKH LITERATURE OJLAY SULEYMENOV'S CREATIVITY IN THE NATIONAL-ARTISTIC AND NATIONAL-HISTORICAL CONTEXT	142-151
Salide ŞERİFOVA	GENRE FEATURES, PROBLEMATICS AND LITERARY LANGUAGE OF ABAY KUNANBAYEV'S "BLACK WORD"	152-157
Serdal ÖĞÜT	KOUMISS CONSUMPTION AND ITS IMPORTANCE IN KAZAKH CULTURE	158-161
Sibel DEMİRARSLAN Oğuz DEMİRARSLAN	KAZAKHISTAN TANGIBLE CULTURAL ITEM TRADITIONAL NOMADIC 'YURT' TENT EXAMINATION IN CONTEXT OF SPACE, DESIGN, MATERIALS	162-174
Ulker Elman BAKHSHIYEVA	THE FORMATION OF NEW IDEALS OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE ROLE OF ABAY KUNANBAYEV	175-182
Valida SHIHALIEVA	THE PROBLEMS OF TURKISM IN THE HISTORICAL ASPECT OF OJLAS SULEYMENOV'S "AZ-YA"	183-193
Yunus EKİCİ	KAZAKHISTAN IN THE PROCESS FROM SOVIET IDENTITY TO INDEPENDENCE	194-199
Yunus Emre TANSÜ Semra ÇERKEZOĞLU Burak YALÇIN	A TOUCHSTONE IN KAZAKHISTAN'S STRUGGLE FOR INDEPENDENCE: ABAY KUNANBAYEV	200-208

Anar BUKAYEVA	THE CONCEPT OF "BIY (Judge) " IN THE KAZAKH LEGAL VOCABULARY	209-217
Yeldana ASSANBAYEVA	LANGUAGE FEATURES IN MODERN KAZAKH CARTOONS MODERN	218-223
Б. КЕҢЕЦ	SIMILARITY OF THE PRINCIPLES OF TERM FORMATION IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES.	224-231
B.K. KAPASOVA S.T. ELIKPAEV	METHODS OF TEACHING COMPARATIVE RESEARCH IN LEGENDS (ACCORDING TO THE LEGENDS OF KOR KYT)	232-243
Kuralay ORALBEKOVA	THE ROLE OF THE CONCEPT OF THE "COMPLETE PERSON" IN THE FORMATION OF A LANGUAGE PERSONALITY	244-248
B. K. KAPASOVA	COMPRATIVISTICS IN THE WORKS OF ORALKHAN BOKEEV	249-257
M.B. KHAMZINA	FEATURES OF THE USE OF RELIGIOUS LEXICON IN KAZAKH LANGUAGE	258-265
Lalə Uğur qızı HACIYEVA	ELEMENTS OF NİZAMİ OF GANJA İN KAZAKH POET KHALİJAN BEKKHOJİN'S POEM "AFAKNAME	266-271
Mustafa TALAS	THE IMPORTANCE OF KAZAKHSTAN TURKIYE RELATIONS	272-276
AITBENBETOVA A, K MOLDABAEVA Z. M	PREREQUISITES FOR IMPLEMENTING DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE CURRICULUM	277-281
Muratbek Bağıla KURMANBEKOVNA Amirgali Zhanar ORYNBASARKYZY	LEXICAL AND SEMANTIC SYSTEM OF WORDS COMMON TO MODERN TURKISH AND KAZAKH LANGUAGES	282-288
Konyrbayeva Sarash Sakhievna	THE IMPORTANCE OF INDEPENDENCE IS THE ACHIEVEMENT OF EDUCATION AND SCIENCE	289-296
Indira AKHMETOVA Haci Akhmet SHIMSHEK	PATRONAGE IN THE KAZAKH STEPPE-A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON	297-302
Anar İSKƏNDƏROV	INTERACTION OF KAZAKHSTAN'S ANCIENT SAK ART WITH NEAR AND FAR EASTERN ART	303-321
Celâl GÖRGEÇ Birsəl ORUÇ ASLAN	SUGGESTIONS FOR CORRECTION ON THE ORIGINS OF THE ARABIC - PERSIAN SOURCES SHOWED IN KAZAKHIAN QUOTED WORDS DICTIONARIES	322-348
Orhan DOĞAN	ABILAY KHAN AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF KAZAKHS	349-360
Hikmet DEMİRCİ	TRADITIONAL CRAFTS OF KAZAKHS IN INTERNATIONAL TRADE IN THE EIGHTEENTH CENTURY	361-372
Ilhama GASABOVA	KAZAKH, AZERBAIJAN ON THE TURKISH RANGE CHARACTERISTICS OF CHANGES	373-379

SOVYETLER BİRLİĞİNDEN GÜNÜMÜZE KAZAKİSTAN'DA KADINLARIN SOSYO-KÜLTÜREL STATÜSÜ

FROM THE SOVIET UNION TO THE PRESENT, WOMEN'S SOCIO-CULTURAL
STATUS IN KAZAKHISTAN

Meşkure YILMAZ

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-3396-2914

Özet

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 15 ülke bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bu ülkelerden birisi de Kazakistan'dır. Kazakistan'da bağımsızlığın kazanılmasından günümüze kadar çok önemli siyasi, ekonomik, sosyal değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerden kadınlar da etkilenmişlerdir. Kazakistan genelde göçebe kültürüne sahip olduğu için göreceli olarak kadınlar daha özgür olmuştur. Ancak ister köyde isterse şehirde olsun küçük yaşta ve istemedikleri kişilerle evlendirilme yaygın olarak görülmüştür. Küçük yaşta evlendirilmelerinden dolayı eğitim hayatlarına devam etme imkânı da bulamamışlardır. Bunlara ek olarak İslamiyet'i kabulden sonra kadının hayatına İslamiyet'e aykırı bir şekilde din bahane edilerek bir takım kısıtlamalar getirilmiştir. Konuyu ele alan bazı aydınlar İslamiyet'in kadın-erkek herkese eşit haklar sağladığını topluma anlatmaya çalışmışlardır. Ayrıca basın-yayın yoluyla, kongre ve kurultaylarda kadınların hakları ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Ancak alınan kararlar tam anlamıyla uygulanamamıştır. Özellikle İsmail Gaspıralı'nın öncülük yaptığı Usul-i Cedit okulları sayesinde kız çocuklarının eğitimi konusunda önemli bir aşama kaydedilmiştir. Daha önce evde ve tarlada çalışan kadınlar Sovyetler Birliği döneminde emek pazarına ve Komünist Parti içine sokulmaya çalışılmıştır. "Yeni modern bir kadın modeli" oluşturulmak istenmiştir. Kazakistan bağımsız olduktan sonra toplumun gelişmesinde kadının etkili olduğunu daha çok görmüştür. Bu nedenle devlet destekli önemli adımlar atılmıştır. Bu bildiride Kazakistan'daki kadınların tarihi süreçteki yeri ve önemine temas edilerek bağımsızlıktan sonra durumlarında meydana gelen değişiklikler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Kadın, Sovyetler Birliği, Bağımsızlık, Sosyo-Kültürel Statü

Abstract

With the disintegration of the Soviet Union, 15 countries declared their independence. One of these countries is Kazakhstan. Very significant political, economic and social changes took place since the independence of Kazakhstan to the present day. Women are also affected by these changes. Since Kazakhstan generally has a nomadic culture, women were relatively more free. However, whether in the village or in the city, at a young age it was common to be married to people they did not want. From their youth, they could not find the opportunity to continue their education life due to their marriage. In addition to these, after accepting Islam, a woman's life was changed in a way contrary to Islam. A number of restrictions were introduced on the pretext of religion. Some scholars on the subject tried to explain to the society that Islam provides equal rights for men and women. In addition, studies on women's rights through press

and broadcasting, in congresses and congresses has been made. However, the decisions taken were not fully implemented. Especially Ismail education of girls thanks to the Usul-i Cedit schools pioneered by Gaspıralı. Significant progress has been made in. Women who previously worked at home and in the fields during the Soviet Union, it was tried to be introduced into the labor market and the Communist Party. It was aimed to create a "new modern woman model". After Kazakhstan became independent. Afterwards, he saw that women were more effective in the development of society. Therefore the state significant steps have been taken. In this paper, the place of women in Kazakhstan in the historical process and the changes that occurred in their situation after independence were discussed will be taken.

Keywords: Kazakhstan, Women, Soviet Union, Independency, Socio-Cultural Status

1.GİRİŞ

Yüzölçümü 2.724.900 km², nüfusu 19.245.793 (Temmuz 2021 tahmini) olan Kazakistan, Kuzeyden Rusya Federasyonu, doğudan Çin Halk Cumhuriyeti, güneyden Özbekistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri, batıdan Hazar Denizi ve güneybatıdan Türkmenistan Cumhuriyeti ile çevrilidir.¹ Kazakistan, 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan ettiğinde başkenti Almatı idi. 1997’de ülkenin başkentini güneydeki Almatı’dan kuzeydeki Akmola kentine taşıma kararı alındı. 1998’de ise şehrin ismi Kazakçada başkent anlamına gelen Astana olarak değiştirildi. 19 Mart 2019’da Nur Sultan Nazarbayev’in cumhurbaşkanlığı görevinden istifa etmesinin ardından ülkenin Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev’in önerisiyle ülke parlamentosunca Astana ismi Nur Sultan olarak değiştirildi.

Kazakistan’da resmî din İslam olmakla birlikte başka dine mensup olanlar ve 130 civarında etnik grup yaşamaktadır. Resmî dili Kazakçadır. Rusça ise etnikler arası ve uluslararası iletişim dili seviyesindedir.² Ülkenin ulusal para birimi “*tenge*” olup, 15 Kasım 1993 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Bağımsızlıktan sonra birçok alanda yapılan düzenlemelerin yanı sıra kadınlar lehine düzenlemelerde yapılmıştır.³

Kazak Türkleri, tarih boyunca birçok bağımsız devlet kurmuştur⁴. 15-16. yüzyılda Kazaklar, Orta Asya ve çevresindeki bölgede büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdi. Daha sonra Kazak Hanlığı, Kasım Han soyundan gelen hanlar tarafından idare edilmiştir. 17. Yüzyıl sonlarında Tevkel Han, Kazak Türklerinin başına geçmiştir. Bu hanın ölümü sonrası 1723’te tahta çıkan Moğol asıllı Kalmuk Han ise, 1758’de Çinlilere yenilinceye kadar ülke yönetiminde bulunmuştur⁵.

17. ve 18. yüzyılda Ruslar, Türkistan’ın büyük bir kısmını işgal etmişler ve 19. yüzyılda da Kazak topraklarının önemli bir bölümü, Rusların eline geçmişti. Bölgedeki Rus işgali I. Dünya Savaşı başlangıcına kadar sürmüştür. 1906’da Kazak Anayasal Demokratik Partisi, halkta milli şuurun uyanması yönünde çaba harcamıştır. Bu partiye daha sonra Alaş Orda ismi verilerek ihtilal hareketi hızlandırılmıştır. 1916 yılında önemli roller üstlenen Alaş Orda Partisi, Bolşevik ihtilalinden faydalanarak ülkedeki Rus sömürsünü kırmak üzere harekete geçti.

¹ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.

² Yeni Anayasalar, TİKA, Ankara, 2005, s.243.

³ <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>.

⁴ Erol Mütercimler, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli, Anahtar Kitapları, İstanbul, 1993, s.102.

⁵ Türk Cumhuriyetlerine ve Türk Topuluklarına Yönelik Hizmetler, 1994-1995, M.E.B. Yurt Dışı Eğitimi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996, s.139.

Arkasından Alaş Orda, Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etti ve Bökey Han idaresinde bir hükümet kurdu (Ağustos 1917)⁶. 1917'de Sovyet hükümetinden tam özerklik isteyen Kazak milliyetçileri, bir hükümet kurdular. Üç yıl süren kanlı çarpışmalardan ve iç savaşın sona ermesinden sonra 1919'da Kızılordu birlikleri Kazakistan'ı işgal ederek özerk Kazakistan'ın yerine 20 Ağustos 1920'de Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurmuştur⁷. 1920'den sonra Ruslar egemenliği tamamen ele geçirmişler ve bu tarihten sonra Sovyetler Birliği dönemi başlamıştır. Tarihi süreç içerisinde Kazak kadınlarının eğitim ve sosyal statülerinin hangi aşamalardan geçtiğinin üzerinde kısaca durularak Sovyetler Birliği döneminde nasıl bir uygulama yapıldığı, Kazakistan bağımsız olduktan sonra günümüze kadar kadınların ne gibi kazanımlar elde ettikleri bilimsel çalışmalar, resmi açıklamalar ve istatistikler incelenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2- ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Bu çalışma yapılırken bilimsel kitap ve makaleler, tezler, kurumların resmi web sayfaları, ulusal ve uluslararası rapor ve istatistikler araştırılmıştır. Bu çalışma; özet, giriş, Sovyetler Birliği dönemi ve öncesinde Kazak kadınlarının statüleri ile bağımsız Kazakistan döneminde Kazak kadınların statüsü gibi başlıklar, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Yaşanan tarihsel dönemler içinde Kazak kadının eğitiminden evliliğine sahip olduğu veya olmadığı hakları araştırılmıştır. Kazak kadının sosyo-ekonomik konumu ve geleneksel toplum karşısında durumu çalışılmıştır. Kazak kadınlarının durumunun ülkedeki rejimlere göre değişiklik gösterdiği fakat sonuç olarak kadının gerçek anlamda özgürleşmeden, yani birey olmadan toplum içerisinde istediği konumu sağlamayacağı tespit edilmiştir. Bunun sağlanabilmesi için de kız çocuklarının iyi bir eğitim alması, ekonomik bağımsızlığını kazanmasının çok önemli olduğu bir kere daha ortaya çıkmıştır. Bunun gerçekleştirilmesi geleneksel yapıdaki ülkeler açısından biraz uzun bir süreç ya da devlet desteği gerektirmektedir. Kazakistan geleneksel bir yapıya sahip olduğundan özellikle bağımsız olduktan sonra devlet destekli projeleri uygulamaya koyduğu tespit edilmiştir. İstatistiklerde Kazakistan'da kadının meclisteki temsilinin diğer bağımsız Türk devletlerine oranla daha iyi bir durumda olduğu görülmüştür. Ayrıca kadın hakları konusundaki çalışmaların devam ettiği devletin strateji planlarında yer aldığı da müşahede edilmiştir.

3-SOVYETLER BİRLİĞİ ÖNCESİ KAZAK KADINLARININ STATÜSÜ

Tarihte yer alan diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kazaklarda da kadınlar sosyal hayatın dışında kalmamışlardır. Genelde göçebe hayatı yaşadıklarından çarşaf ve peçe gibi kıyafetler de giymemişlerdir. Ayrıca kadın ve erkeğin bir arada toplanabilmesi de mümkün olmuştur. Kız ve erkek çocuk ayırımı yapılmamıştır. Kazak toplumu içerisinde kadın özgür ve bir takım haklara sahipken İslamiyet'i kabul ettikten sonra Arap ve Fars kültürü ile girişilen etkileşim sonunda farklı kültürel unsurlar Türk kültürünü etkilemiştir. Bu etkileşim Kazak kadının statüsünde değişikliklere neden olmuştur. Bu nedenle İslamiyet'i kabul eden Kazaklar arasında da kadının statüsünde olumsuzluklar yaşanmıştır.

⁶ Kazakistan Ülke Raporu, TİKA Yayınları, Ankara, 1998, s.8.

⁷ Kazakistan, Türkiye-Azerbaycan Dostluk Derneği, Yayın No, 5 Ankara, s.6.

Kazakların büyük bir kısmı göçebe ve yarı göçebe olarak yaşadıkları için ağır yürüyen şehirleşme, Kazakistan’da okulların geç açılmasına sebep oluyordu.⁸ Bu imkânsızlıklar içerisinde kızların okuduğu okul sayısı da çok sınırlı olduğu için kadınlar arasında okuma yazma oranı çok düşüktü. Bu nedenle eğitimde güçlüklerle karşılaşılıyordu. Kasabalarda erkek çocukları büyükler için açılmış medreselere, küçük yerlerde camiinin yanındaki köy imamın eğitim verdiği okula gidebiliyorlardı. Kız çocuklarına ise mahalle imamının karısı tarafından evlerde bozuk düzen bir şeyler öğretiliyordu. Erkek çocuklarına da gittikleri okullarda daha çok okumaya önem veriliyor, yazma ikinci planda kalıyordu. Kız çocuklarının yazı öğrenmesi ise kesinlikle yasaktı. Kazaklar kendi imkânlarıyla bu şekilde eğitim vermeye devam ederken 19. yüzyılda Rusların eğitim üzerindeki etkisi iyice hissedilmeye başlamıştı.1866’da Rus okullarının sayısı sekize ulaşmıştı.

1884’te İsmail Gaspıralı’nın açtığı “Usul-i Cedid” okulları da Türkistan’da yayılmaya başladı. Bu okulların amacı yalnız küçük çocuklara alfabe öğretmek değil, din derslerinin esaslarını, mesela İlmihali yerli şivede okutmak, mekteplerde fen dersleri gibi pozitif bilimlerle ilgili dersleri koymak gibi bütün terbiyevi sistemde değişiklik getiriyordu. “Usul-i Cedid”in kabul ettiği esaslar arasında kız çocukları için de ayrı ilkokulların açılması ve kızların da yazı yazmayı öğrenmesi yer alıyordu. Bu çalışmalar yine Gaspıralı’nın çıkardığı Tercüman gazetesi ile destekleniyordu.⁹

Kazakların Avrupalı reformcuları da özellikle eğitim konusunda çalışmalarını sürdürüyorlardı. Erkek çocuklarına eğitim veren okulların yanı sıra reformistlerden İbrahim Altınarı’nın girişimi ile 1888’de Irgız’da Kazak kızları için yatılı bir okul açılmıştır.¹⁰

Bu kolejler 1891 yılında Turgay vilayetinde, 1893’te Kostanay’da, 1895 yılında Karabutak’da ve 1896 yılında Aktöbe şehrinde açıldı. 1896 yılında bu kolejlerde 70’i Kazak olmak üzere 211 kız çocuğu okumaktaydı. Açılan bu okullarda kız öğrenciler elbise dikmeyi, koyun yününden ve at kılından yani hangi şart altında olursa olsun, Kazakların elinin altında bol miktarda bulunabilecek materyallerden eşyalar yapmayı öğrendiler.¹¹

Türk boyları arasında “Cedit” hareketi büyük yankı uyandırmıştı. İlk olarak Kazaklar arasında “Cedit” sistemini eğitimde uygulayan reformistlerden Ahmed Baytursınoğlu olmuştur. Kızlara yönelik olarak özellikle ceditçilik düşüncesiyle gelişen yeni usul eğitim veren okullar, Kazak bozkırlarında da açılmaya başlamıştır. Orenburg’da 1910 yılında açılan Bağbostan kız medresesinde çok sayıda Kazak kızı eğitim almış ve bu kızların bir kısmı muallim olarak ülkelerinde hizmet etmişlerdir. Bir kısım varlıklı aileler ise Usul-i Cedit eğitimini Kazak bozkırlarına taşımak için uğraşmışlar ve kızlara yönelik bu tür okullardan açmışlardır. Bunlardan bir tanesi Karagaş’ta Seyit Battal Mamanov tarafından açılmıştı. Mamanov, masraflarını kendisi karşılayarak bir tane mescit, bir tane de kız çocukları için okul yaptırmıştır. 30 kadar kız çocuğunun eğitime başladığı okula öğretmen olarak, Ufa’da eğitim görmüş Fatma Hanım Esengalina atanmıştır. Ayrıca yine bu dönemde Rusya’da açılan yüksek

⁸ Devlet, Nadir; Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK, Ankara, 1999, s.32.

⁹ Devlet, Nadir; a.g.e., s.33, 44.

¹⁰ Kesici, Kayyum; “Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı”, Türkler Ansiklopedisi, C.18, Ankara, 2002, s. 647.

¹¹ Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat; 18. ve 19. Yüzyıllarda Kazak Türkleri –Ulusal Bağımsızlık Mücadelesi, Ankara, 2018, s.108.

eğitim kurumlarında da Kazak kızları belirli bir meslekî kariyer elde etmek amacıyla eğitim almaya başlamışlardır.¹²

Gaspıralı'nın teklif ettiği yeni eğitim metodu Usul-i Cedid'in kısa sürede destek bulması kolay olmamıştır. Bir taraftan yeni muhalifler, özellikle Rus devletine hizmet eden mollalar, öbür taraftan da N. İ. İlimski, N. P. Ostrovmov ve M. A. Miropiyev'in başını çektiği "Ruslaştırma" siyasetinin savunucusu misyonerler çok sert bir şekilde karşı çıkmışlardır. Usul-i Cedid'e karşı çıkan mollalar halkı korkutarak "Usul-i Cedid haramdır, çocuklarınızı bu okullara vermeyin" demişlerdir. 1906 yılında "Üçüncü Genel Rusya Müslümanları" toplantısında yeni alfabe temelinde Türk boyları için ortak edebî dil kabul edilmiştir. Kabul edilen ortak dilde gazete ve dergiler basılmaya başlanmıştır. Kazakistan'da bunun örnekleri olarak yayın yapan Aykap, Kazakistan, Serke gibi dergi ve gazeteler vardır.¹³

Aykap gazetesi, Kazak edebiyatının gelişmesine çeşitli edebi türlerin ortaya çıkmasına sağlamıştır. Aykap gazetesi aynı zamanda Kazak halkını ilgilendiren; eğitim, eğitim şartları, Kazak kızlarının eğitimsizliği, başlık parası, Duma'ya temsilci seçilmesi, kitap basılması gibi meseleleri de tartışmaya açmıştır. Takip eden dönem içerisinde basının yanı sıra kadınların yaşadıkları sıkıntıları dile getiren roman ve hikâyeler yayımlanmaya başlamıştır.

Kazak dilinde yazılan ilk eser Mir Cakıp Dulatulu'nun 1910 yılında yazdığı Bahtsız Cemal adlı romanıdır. Bunu takip eden pek çok hikâye ve roman yazılmıştır. Bunların ortak noktası eğitim olmuştur. Eğitimsizlik ve cehaletten dolayı Kazak halkını, kendilerini bekleyen tehlikelere karşı uyarın Bahtsız Cemal'in tesiri bütün hikâyelerde görülür. Cemal gibi Kamar Sulu'nun Kamar'ı ile Kalın Mal romanının Gayşa'sı da geleneksel evlilik sisteminin kurbanıdır. Hikâyelerin sonunda kadın kahramanlar genellikle trajik olarak ölürlere veya intihar ederler.¹⁴ Kazakça yazılan Kalınğ Mal (Başlık Parası)' da Kazaklar arasında kadınların hürriyeti meselesini işleyen romanlardan biridir.¹⁵

Kadın konusunu nazım türü eserlerde ustaca işleyen şairlerden önde geleni Mağjan Jumabayev'dir. Doğu'da ve Batı'da gelişen yenilikçi düşüncelerden etkilenen Mağjan Jumabayev'in edebi eserlerinin konusu, Kazak kızları ve kadınlarıdır. Şiir sanatındaki ustalığını kullanarak sadece yaşadığı coğrafyada Kazak kadınlarına dair problemleri yansıtmamış, aynı zamanda vefakâr Kazak kadınları için tasavvur ettiği konumu da tarif etmiştir. Yazmış olduğu "Genç Gelin", "Kederli Güzele", "Dertli Güzele" ve "Dombıra" gibi şiirlerinde Kazak kızlarının para karşılığında istemedikleri kişilerle evlendirilmelerinin oluşturduğu sosyal yaralar üzerinde durmuştur.¹⁶

Roman, hikâye ve şiirlerde kadınların sorunları ele alınırken toplanılan kurultaylarda da bu konuya dikkat çekilmiştir. Eğitim, hukuk, din ve kadın hakları konularında görüşmek amacıyla 21-26 Temmuz 1917 tarihinde Orenburg şehrinde Birinci Umumi Kazak Kurultayı

¹² Tuganova, Akmaral; Bağımsız Kazakistan'da Kadınların Sosyal ve Siyasi Hayatı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s.35.

¹³ Saigy, Gülnar Bozımbaykızı; "Ahmet Baytursınoğlu ve Kazak Ceditçiliği", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/1 2015, s. 191-192.

¹⁴ Söylemez, Orhan; "Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti", Türkler Ansiklopedisi, C.19, Ankara, 2002, s.350.

¹⁵ Özdemir, Emin; "20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında "Kadın" Teması", bilig, Yaz 2010, Sayı 54, s. 224.

¹⁶ Tuganova, Akmaral; a.g.t., s.30.

yapılmıştır. Kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasına vurgu yapılmış ve bahsi geçen konularda önemli kararlar alınmıştır.¹⁷

Kadın hakları konusunda atılan adımlar sonucunda Rusya'daki Türk kadınları, kendi sosyal ve siyasi statülerini belirlemek üzere 24-27 Nisan 1917 tarihinde, Kazan'da, "I. Rusya Müslimeleri Kongresi'ni" toplamışlardır. Kongrede, Türk kadınlarının sosyal, siyasi ve eğitim meseleleriyle alakalı birçok karar alınmıştır. Kadınların siyasi hakları konusunda, "Müslüman kadınların, tüm siyasi haklarda erkeklerle eşit olacağı" maddesi kabul edilerek; Rusya'daki Türk kadınları, siyasal hayatta aktif olma isteklerini ortaya koymuşlardır. Kongrenin ilmi komisyonunda ise "İslâm'da Kadınların Hukuku" üzerine hazırlanan raporda, o döneme göre son derece radikal sayılabilecek şu maddeler kabul edilmiştir: "1-Şeriatın hitaplarında erkekle kadın eşittir. 2- Kadınların siyasi ve sosyal işlere karışması şeriata uygundur. Bundan dolayı, kadınlar seçme hakkına sahiptir. 3- Kadınlar için yüzlerini kapayarak dolaşmak şeriatta yoktur." Kongrede, kadınların aile içi statülerini iyileştirmek amacıyla önemli kararlar alınmış, bu kararlarla da kadınların evlilik öncesi ve sonrası yaşadığı haksızlıklar ve olumsuzluklar giderilmeye çalışılmıştır.¹⁸

1-11 Mayıs 1917 tarihinde toplanan I.Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde ise, Mûsâ Cârullah Bigi ve Âlimcan Barudî gibi din âlimlerinin fikirlerine müracaat edilerek 24-27 Nisan'da (7-10 Mayıs) Kazan'da yapılan Kadınlar Kurultayı'nda alınan kararlar büyük ölçüde benimsenmiştir.¹⁹

Toplanan kongre ve kurultaylarda kadın hakları ile kararlar alınıp uygulamaya geçirilmeye çalışılsa da evliliklerde kızların tercih hakkı sağlanamamıştır. Kızlar erken yaşta, istemedikleri ve çoğu zaman kendilerinden yaşça büyük kişilerle evlendirilmişlerdir. Kalın mal adı verilen başlık parası karşılığında verilen kadın, kocasının ölümünden sonra dahi kendi yaşamı hakkında söz sahibi olamamış. Kocanın ölümünden sonra da o erkeğin ailesinin aldığı karara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Verilen başlık parası yeni kurulan aileye destek olarak verildiği iddia edilse de yaşanan örnekler öyle olmadığını göstermektedir. Yeteri kadar servete sahip olan zengin kesim, karısı öldüğünde veya karısı hayatta iken, yoksul ailelerin kızlarını kalın ödeyerek almışlardır. Hatta on üç- on beş yaşındaki genç kızı elli- altmış yaşındaki ihtiyara verme sık sık rastlanan bir durumdur. Bu durum sadece, kız ailesinin ekonomik durumunun iyi olmamasından kaynaklanmıştır.

Orta Asya toplumlarında "levirat" ve "sororat" adlı gelenek uygulanmıştır. Levirat dul kadının ölen kocasının erkek kardeşi ile evlenme zorunluluğuna denir. Bu adet göçebe olan Kazaklarda çok yaygın olmuştur. Kazak ve Kırgızlarda *levirat* "amenigerlik", olarak adlandırılmıştır. Sororat ise erkeğin karısı öldüğü zaman, karısının bekâr olan kız kardeşi, baldızı ile evlenmedir. Levirat ve sororatın temel amacı kabileler arasında bağı koparmamak, dul kadın ve yetimleri tek başlarına bırakmamaktır. Bu evliliğin gerçekleşmesinin temel nedenlerinden biri yine kalın olarak verilen başlık parasıdır. Levirat ve sororatın temel amacı

¹⁷ Auyessova, Lazzat; Kazakistan'da Sovyet Siyaseti, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.24.

¹⁸ Hablemitoğlu, Necip, Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s.154-159.

¹⁹ Türkoğlu, İsmail; "Müslüman Kongreleri", TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s.97.

kabileler arasında bağı koparmamak, dul kadın ve yetimleri tek başlarına bırakmamak olarak düşünülmüştür.

4-SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE KAZAK KADINLARI'NIN STATÜSÜ

1917 yılında Rusya'da Bolşevik devrimi gerçekleşmiş ve Çarlık sistemi yerine Komünist Partisi öncülüğünde proletarya diktatörlüğü kurulmuştur. Devrimden sonra Orta Asya devletleri, Sovyetler Birliği'ne bağlanmış ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar olan süreçte, Sovyet Devleti egemenliği altında yaşamışlardır. Rusya'daki rejim değişikliği yeni bir insan tipi homo-sovyetikus yaratmak istemiştir. Özellikle kadınların hayatında radikal değişiklikler meydana gelmiştir. Kadını özgürleştirme, modernleştirme adı altında kadınların kurtuluşu için değil de rejimin bekası ve destekleyicisi olmaları amacıyla çalışmalar yürütülmüştür.²⁰ Yaşanılan bu değişimin kolay bir süreç olduğu söylenemez. Trajik olarak nitelendirilebilecek olaylar yaşanmış, ağır toplumsal bedeller de ödenmiştir.

“Ekim Devrimi'nden sonraki ilk yıllarda kadınlarla ilgili olarak çıkarılan kararnameler ile onlara tam oy hakkı tanınmış, aile reislerinin otoritesine son verilmiş, miras hakkı kaldırılmış, evliliği gönüllü bir ilişkiye dönüştüren, boşanma ve sivil yasaları oturtmuş, meşru ve gayrimeşru çocuklar arasında ayırım yapılmasına göz yummamış, eşit ödeme, eşit çalışma hakkı, ücretli doğum izni tanımıştır. Ayrıca erken evliliği önlemek amacıyla devrimden hemen sonraki günlerde kızların 17-18, erkeklerin 20-22 yaşlarında evlenebileceği yönünde bir sınırlama getirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde kadına sağlanan bu haklar bazıları tarafından kadının özgürleşmesi olarak değerlendirilirken”²¹ bazıları tarafından “Sovyetlerin, kapalı aile yapısının kilit taşı olan kadının statüsü üzerinde yoğunlaşarak geleneksel adetlere doğrudan saldırı olarak değerlendirilmiştir. Bunun içinde yasal düzenlemeler de yapılmıştır. Adli sistem (Eylül 1927) ve Ceza Kanunu (Nisan 1928) değiştirilerek Şeriat mahkemeleri yasaklanmıştır. “Geçmişin kalıntılarını oluşturan suçlar” cezalandırılmış ve özellikle Müslümanlığın pratikleri hedef alınmıştır: çeyiz (kalın), çocuk evliliği, zorla evlendirme, çokeşlilik vb... Kadınların özgürleştirilebilmesi için “hücum” diye adlandırılan büyük bir kampanya başlatılmıştı. Daha radikal bir şekilde, Sovyetler kadınları emek pazarına ve Komünist Parti yapısı içine sokmaya çalıştılar. Böylece, kadınları pürdehten (özel mekâna kapatılma) çıkarıp onlara bir gelir sağlayarak aile davranışının değiştirileceğini umuyorlardı. Yeni bir modern kadın modeli dayatarak Sovyet toplumu içinde özel mekânlarını koruma kaygısındaki erkek kadroların hegemonyasını kırmak için kadın kadrolara güveniliyordu. Burada, gerçek bir proletaryanın yokluğunda, kadınlar “yedek proletarya” rolü oynuyordu”.²²

“Sovyet yönetimi her ne kadar kadının statüsünü değiştirmek için faaliyetlerde bulunsa da Komünist Parti içinde Müslüman kadınların oranı çok düşük kalırken emek pazarında da Müslüman erkeklerden ve Avrupalı kadınlardan daha düşük seviyelerde görev alabilmişlerdir. Buna karşılık tarlalardaki işçilerin çoğunluğunu kadınlar oluşturmuştur.”²³

“Komünist Parti, Jenotdelları adıyla Kadın Kolları kurarak Müslüman kadınlara ulaşmaya çalışmıştır. Bölgesel ve yerel özellikleri düşünerek kadınlar için Kadın Kulüpleri, Kadın

²⁰ Döm Öz, Özge; “Muslim Women In Soviet Central Asia”, Tarih İncelemeleri Dergisi XXXIII / 1, 2018, s.110-111.

²¹ Rizvanova, Milyausha; “Sovyet Sonrası Orta Asya'da Kadın: İmaj ve Gerçeklik”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler, Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2012, s.8.

²² Roy, Olivier; Yeni Orta Asya, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s.122.

²³ Roy, a.g.e., s.123.

Bakkalları, Dehanka (köylü kadın) Evleri, Kızıl Çayhaneler, Kızıl Çadırlar ve Delege Toplantıları gibi çeşitli formları kullanarak kadınları eşit yasaların pratikte uygulanması için mücadele etmeye, toplum, aile ve üretim içinde yer almaları için çaba harcamıştır.”²⁴ Bunda temel amaç yeni rejimin yerleşmesi ve tek tip Sovyet insanı meydana getirmektir. Romanlarda, filmlerde modern okumuş kadın tipleri konusu işlenmiştir. Yeni modern Sovyet kadınlarının yalnızca kendi hayatlarını kurtarmadıkları, rejimin okuma yazma kursları açtığı kadın kahramanlara bu roller verilerek anlatılmıştır. Roman kahramanı kadınların, eğitim almalarına karşı çıkan ailelerinin eğitimden sonra kendilerini olumlu bir şekilde kabul etmeleri ele alınarak Sovyetlerin oluşturduğu kadın modeli onaylanmıştır.²⁵

Sovyetler Birliği öncesi ve sonrası dönem karşılaştırıldığında aslında kızların eğitim hakkı konusunda fazla bir değişikliğin olmadığı anlaşılmaktadır. Şehirde oturan aileler göreceli olarak kız çocuklarına mümkün olan oranda zaten eğitim aldırıyorlardı. Kırsal kesimdekiler için ise değişen fazla bir şey olmamış kızlar yine ailelerine yardımcı olmak amacıyla erken yaşta eğitimlerini bırakmışlardır.

4.1.SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE II. DÜNYA SAVAŞINDA KAZAK KADINLARININ STATÜSÜ

Sovyet döneminde Kazak kadınları, sadece sosyal ve siyasi hayatla sınırlı kalmayıp 1941-1945 yıllarda “Büyük Anayurt Savaşı” diye adlandırılan II. Dünya Savaşına katılmışlardır. Savaş sırasında pilotluk, askerlik, hemşirelik gibi birçok görevde bulunmuşlar birçoğu hayatını kaybetmiştir. Savaşta yararlılık gösterenlere “Halk Kahramanı” unvanı verilmiştir.²⁶ Sovyet kadınlarının savaşta cephede ve cephe gerisinde yaşadıkları filmlere, romanlara konu olmuştur.²⁷

5-KAZAKİSTAN’IN BAĞIMSIZ OLMASINDAN SONRA KADINLARIN STATÜSÜ

16 Aralık 1991’de bağımsızlığına kavuşan Kazakistan merkezi planlı ekonomik sistemden piyasa ekonomisine geçme programları başlatmıştı. Sovyet ekonomisinin karşılıklı bağımlılık sisteminin çöküşü, tüm bölge ülkelerinde büyük ekonomik krizin oluşmasına ve enflasyonun artmasına neden olmuştu. Ülkelerde önemli ekonomik reformlar gerçekleşmesine rağmen, Orta Asya Cumhuriyetlerinde bu dönemde süren kaosun yol açtığı sıkıntı tüm insanları etkilemiştir. Bu durumdan en çok kadınlar etkilenmiş işten ilk çıkarılanlar onlar olmuştur. Kadınların sosyo-ekonomik koşulları geçiş döneminin vermiş olduğu dalgalanma ile birlikte negatif bir seyir izlese de, sonrasında CEDAW (1998 yılında), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi uluslararası belgelerin imzalanmış olması, cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik adımlar olması açısından önemli gelişmelerdir. CEDAW dışında Kazakistan uluslararası birçok anlaşmaya imza atarak kadınlarla ilgili hakları temin edeceğine dair taahhütte bulunmuştur. Bununla birlikte, ülke 1991 yılında bağımsızlığını kazandığından beri devlet politikasıyla kadınlara yasama desteği verilmesi amaçlanmıştır. Kazakistan toplumsal cinsiyet eşitliğini

²⁴ Milyausha; a.g.t., s.13.

²⁵ Kınacı, Cemile; Kazak Sovyet Edebiyatında İmaj ve Kimlik, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 655-657.

²⁶ Aleksiyeviç, Svetlana; Kadın Yok Savaşın Yüzünde, İstanbul, 2017.

²⁷ Aytmatov, Cengiz; Cemile, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016.

desteklemek için ulusal bir kurum (Kadın, Aile ve Demografik Politika Ulusal Komisyonu) oluşturan ilk Orta Asya ülkesi olmuştur. Toplumsal cinsiyet politikası, 2009 yılında kabul edilen Erkeklerle ve Kadınlara Eşit Hak ve Fırsat Devlet Güvencesi Kanunu ile düzenlenmektedir. Kazakistan 2006-2016 yılları için bir Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi kabul etmiştir. Hükümetin toplumsal cinsiyet eşitliğini desteklemeye yönelik taahhüdünün, 2020 yılında %27,1'e çıkan parlamentodaki kadın temsili üzerinde olumlu bir etkisi olmuş gibi görünmektedir (1995 yılında bu oran %13,4'tü). 2019 yılında ülke ilk kadın Senato Başkanını seçmiştir.²⁸

2005 yılında cumhurbaşkanı tarafından Cinsiyet Eşitliği Stratejisi onaylanmış, 2009 yılında Eşit Haklar Yasası olarak bilinen, Kadın ve Erkeklerin Eşit Hak ve Fırsatlarının Devlet Garantisi Yasası kabul edilmiştir. Yine aynı yıl, Aile İçi Şiddetin Önlenmesi Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Kanun, yerel programlar ve yerel otoritelerin geliştirilmesini sağlamış, şiddet mağdurlarına sosyal hizmet, hukuki ve psikolojik yardım desteği öngörmüştür. 2014 yılında bahsi geçen yasada yapılan değişikliklerle, sığınma evi olmayan her bölgeye sığınak yapılması kararlaştırılmıştır. Yapılan düzenlemelere karşın ülkede şiddetin ve ataerkil düşünce kalıplarının yaygınlığı hala varlığını sürdürmektedir.²⁹

Görüldüğü gibi Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra kadınlarla ilgili konularda önemli kararlar almıştır. Bu kararların yanı sıra devlet düzenini sağlayacak çalışmalar yapılmış sonra ülkenin geleceğine yön verecek “Kazakistan – 2030 Stratejisi” ve “Kazakistan – 2050 Stratejisi” kamuoyuna açıklanmıştır. Bu stratejiler, bütün Kazakistanlıların refah, güvenlik ve hayat şartlarının iyileştirilmesini ve geliştirilmesini hedefleyen stratejilerdir.

Bu strateji ilkeleri, rekabet ilkelerine dayalı çok geniş alanı kapsamaktadır. Bu ilkeler arasında ekonomi, dış politika, girişimcilik, yeni politikanın yeni prensipleri, eğitim, din, dil, sağlık gibi konuların yanı sıra kadın ve ailenin korunmasına dair konular da önemli yer tutmuştur.

Dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev bu stratejilerde kadının, sadece bir anne göreviyle sınırlı kalmayıp hayatın her alanında aktif çalışan, sosyal, ekonomik ve diğer alanlarda ülkeye katkı sağlayan kişi olduğunu vurgulamış ve Kazakistan'ın genç kızları için beklentilerini ve yapılması gerekenleri sıralamıştır: Kaliteli bir eğitim alması, iyi bir iş bulması ve özgür olması için bütün koşulların sağlanması. Banka kartı kullanma şansına sahip olmaları, araba sürebilmeleri, kariyer yapmaları, modern olmalarının önemine dikkat çekmiştir. Kadınlara ve çocuklara uygulanan aile içi şiddetin önlenmesinde, yasaların, devletin ve şahsının kadınların yanında olacağını belirtmiştir. Modern Kazakistan kadınının, kariyer yapmayı hedeflemesini, kamu ve resmi idarelerde, özellikle bölgelerdeki yerel yönetimlerde çalışan kadın sayısının artırılması gerektiğine işaret etmiştir. Kadınların iş sahibi olabilmeleri, iş yerleri açabilmeleri için elverişli koşulları sağlanmasının önemi üzerinde durmuştur. Kazakistan'da kültürel normlar değiştikçe toplumsal cinsiyet eşitliği daha görünür hale gelmektedir. Ayrıca kadınları işgücünü teşvik eden politikalar takip edilmektedir.³⁰

²⁸ Inter-Parliamentary, *Parlamentoda Kadınlar: 1995–2020*, s.13-15-21.

²⁹ Özsoy, Bahar; “Türk Cumhuriyetlerinde Kadın Sorunsalı: Uluslararası Raporlar Işığında Türk Cumhuriyetlerinde Kadınların Mevcut Durumu”, *Bilgi, İlkbahar 2019*, Sayı 89, s.177-178.

³⁰ EIAS, *Women Empowerment and Gender Equality in Kazakhstan April, 2020* S.8.

Günümüzde Kazakistan'da kadınlar, pedagoji alanında çalışanların % 73'ünü, tıp alanında çalışanların %87'sini, bütçe sektörünün %60'ını oluşturmaktadır. Ülke ekonomisine 3 milyon 700 bin kadın hizmet göstermektedir. Araştırmalara göre GSYİH'in %40'ını kadınlar oluşturmaktadır.

Karar alma ve uygulama mekanizmalarında kadın oranı ise, diğer Türk Cumhuriyetleriyle kıyaslandığında nispeten yüksektir. Parlamentoda kadın temsil oranı Bağımsız 7 Türk Cumhuriyetiyle karşılaştırıldığında Özbekistan'ın (%30) arkasından %27,1 ile ikinci sırada yer almaktadır.

6-SONUÇ

Bu bildiri de Sovyetler Birliği döneminden Kazakistan'ın bağımsızlığı ve sonrasında kadının statüsü ele alınmıştır. Kazak kadınlarının tarihi süreçteki durumuna da temas edilerek gelişmeler incelenmiştir. Kazaklar önceleri göçebe ve yarı göçebe bir hayat tarzına sahip oldukları için bu durum kadınların özgürlüğü açısından aslında bir avantaj olmuştur. Bu hayat tarzında bireyler daha özgür yaşadıklarından erkeklerde olduğu gibi kadınların hayatlarında ve giyim tarzlarında da fazla bir kısıtlama olmamıştır. Ancak bu yaşam tarzı okullaşmayı geciktirdiği için eğitimden mahrum kalmalarına neden olmuştur. Yerleşik hayata geçip okullaşma oranı yükselmeye başlamasına rağmen kız çocukları eğitim almak için biraz daha beklemek zorunda kalmışlardır. Kadının statüsü daha çok gelenekler ve din ile şekillenmiştir. Bu nedenle Kazakistan'da İslamiyet'ten önce ve sonra kadının statüsünde belli oranda değişiklikler olmuştur. Kız çocukları uzun süre eğitim hakkından mahrum bırakıldıkları gibi erken yaşta ve başlık (kalın) parası nedeniyle istemedikleri kişi ile evlendirilmişlerdir. Bununla da kalmayıp eşi ölürse onun erkek kardeşi veya o aileden birisi ile evlenmek zorunda bırakılmıştır. Bu da kadını bir meta haline getirmiştir. Sovyetler Birliği döneminde kadınlar özgürleştiriliyormuş gibi yapılarak yeni rejimin bekası ve destekleyicisi yapılmak istenmiştir. Daha önce evde ve tarlada çalışan kadınlar Sovyetler Birliği döneminde emek pazarına ve Komünist Parti içine sokulmaya çalışılmıştır. "Yeni modern bir kadın modeli" oluşturulmak istenmiştir. Kadınların eğitim alarak toplumda yer almaları, kendi hayatlarını kurmak için kendilerinde güç bulmaları, romanlarda, filmlerde ele alınarak Sovyet sisteminin bir başarısı olarak gösterilmiştir.

Kazakistan bağımsız olduktan sonra ekonomik, siyasi, sosyal birçok alanda dönüşüm yaşamıştır. Bu dönem çok kolay atlatılmamış ve bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Bu dönemde sıkıntıyı en çok kadınlar çekmiştir. Kazakistan geçiş döneminin sıkıntılarını atlattıktan sonra kadın hakları ile ilgili ciddi çalışmalar gerçekleştirmiştir. Ancak Kazakistan toplumu geleneksel yapısını genel olarak muhafaza ettiği için bunları uygulamaya geçirmek çok kolay olmamıştır. Bu konuda devlet desteği devreye girmiş ve devlet destekli önemli adımlar atılmıştır. Başta dönemin Cumhurbaşkanı Nur Sultan Nazarbayev olmak üzere ciddi politikalar takip edilmiş ve kısa denilebilecek bir sürede önemli aşamalar kaydedilmiştir. Kazakistan'da kadın-erkek eşitliği ile ilgili cinsiyet eşitliği politikası kabul edilmiş, kadın haklarına yönelik yasalar kabul edilerek projeler hazırlanmıştır. Bugün Kazakistan'da kadınların statüsü Avrupa standartlarında olmasa da 1991 yılından itibaren önemli bir aşamanın kaydedildiği ve durumun daha iyiye doğru gittiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Aleksiyeviç, Svetlana; Kadın Yok Savaşın Yüzünde, İstanbul, 2007.
- Auyessova, Lazzat; Kazakistan'da Sovyet Siyaseti, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Aytmatov, Cengiz; Cemile, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Devlet, Nadir; Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi, TTK, Ankara, 1999.
- Döm Öz, Özge; "Muslim Women In Soviet Central Asia", Tarih İncelemeleri Dergisi XXXIII / 1, 2018.
- EIAS, Women Empowerment and Gender Equality in Kazakhstan April 2020.
- Erol Mütercimler, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli, Anahtar Kitapları, İstanbul, 1993.
- Hablemitoğlu, Necip, Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.
- Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat; 18. ve 19. Yüzyıllarda Kazak Türkleri –Ulusal Bağımsızlık Mücadelesi, Ankara, 2008.
- <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.
- <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>.
- Inter-Parliamentary, Parlamentoda kadınlar: 1995–2020.
- Kazakistan Ülke Raporu, TİKA Yayınları, 1998, Ankara.
- Kazakistan, Türkiye-Azerbaycan Dostluk Derneği, Yayın No, 5 Ankara.
- Kesici, Kayyum; "Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı", Türkler Ansiklopedisi, C.18, Ankara, 2002.
- Kınacı, Cemile; Kazak Sovyet Edebiyatında İmaj ve Kimlik, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2014, Ankara.
- Özdemir, Emin; "20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında "Kadın" Teması", bilig, Yaz 2010, Sayı 54.
- Özsoy, Bahar; "Türk Cumhuriyetlerinde Kadın Sorunsalı: Uluslararası Raporlar Işığında Türk Cumhuriyetlerinde Kadınların Mevcut Durumu", bilig, İlkbahar 2019, Sayı 89.
- Rizvanova, Milyausha; "Sovyet Sonrası Orta Asya'da Kadın: İmaj ve Gerçeklik", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler, Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.
- Roy, Olivier; Yeni Orta Asya, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.
- Saigy, Gülnar Bozımbaykızı; "Ahmet Baytursınoğlu ve Kazak Ceditçiliği", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/1 2015.
- Söylemez, Orhan; "Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti", Türkler Ansiklopedisi, C.19, Ankara, 2002.
- Tuganova, Akmaral; Bağımsız Kazakistan'da Kadınların Sosyal ve Siyasi Hayatı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.
- Türk Cumhuriyetlerine ve Türk Topuluklarına Yönelik Hizmetler, 1994-1995, M.E.B. Yurt Dışı Eğitimi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996.

Türkoğlu, İsmail; “Müslüman Kongreleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
Yeni Anayasalar, TİKA, Ankara, 2005.

ORTA ASYA’NIN KALBİNDE, İSTİKRARIN, GÜVENLİĞİN VE EKONOMİK KALKINMANIN MERKEZİ: KAZAKİSTAN

IN THE HEART OF CENTRAL ASIA, THE CENTER OF STABILITY, SECURITY AND
ECONOMIC DEVELOPMENT: KAZAKHSTAN

Abbas KARAAĞAÇLI

Giresun Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi, KARASAM Müdürü.
ORCID ID: 0000-0002-4476-6572

Zhuldyz SAKHI

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi
ORCID ID 0000-0002-8608-7498

Özet

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılması sonucunda Kazakistan bağımsızlığına kavuşmuştur. Bu ülke toprak büyüklüğü, gelişmiş altyapısı, yer altı ve yerüstü zenginlikleri, yetişmiş kaliteli insan gücü, öngörülü ve başarılı kurucu devlet başkanının yanı sıra pek çok başka özelliğiyle bağımsızlığını kazanan Orta Asya ve Kafkasya devletleri arasında öne çıkmıştır. Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti Hazar Denizi ve Orta Asya devletleri ile olan uzun kara sınırı Kazakistan’a jeopolitik ve jeostratejik değer kazandırmıştır.

Bağımsızlığına kavuşan ve Karadeniz havzasında bulunan eski Sovyet ülkeleri, Kafkasya’daki devletlerin yanı sıra Orta Asya’da bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin tamamı bağımsızlık süreci ve sonrasında iç çatışmalar, etnik anlaşmazlıklar, toprak kaybı, sosyal ve toplumsal çatışmalara sahne olurken; Kazakistan siyasi ve ekonomik istikrarını, toprak bütünlüğünü korumayı başarmış, kalkınma yolunda gelişmeye devam etmiştir.

Bu araştırmada Kazakistan’ın kısa siyasi tarihine göz attıktan sonra ülkenin ekonomik, siyasi, sosyal, eğitim, kültür, kentleşme, tarih gibi parametreler göz önünde tutularak Kazakistan incelenmeye çalışılacaktır. Kuşkusuz devletin kurucusu ve halen “elbaşı” unvanıyla ülkenin tartışılmaz en büyük siyasi otoritesi konumunda bulunan Nur Sultan Abisheviç NAZARBAYEV’in rasyonel devlet idaresi, Kazakistan’ın bölgesel bir güç olmasında ekonomik ve siyasi istikrarının sürdürülmesindeki rolüne değinilecektir.

Ayrıca bu çalışmada ülkenin kalkınma ve gelişme yolunda attığı önemli adımlar; yapısal sorunların, iç ve dış etkileri ile diğer faktörlere değinilecektir. Tek kişiye bağlı başkanlıktan parlamenter sisteme geçiş aşamasında N.A. Nazarbayev’in önderliğinde 2017 yılında yapılan anayasa değişikliği üzerinde durulup; önceki anayasada başkanın görev ve yetkilerinin önemli bir kısmının bakanlar kurulu, parlamento ve diğer anayasal kurumlara devri hususunda ayrıntılı bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Orta Asya, Kazakistan, Kültür, Ekonomik Kalkınma, Başkanlık Sistemi, Türkistan, Hoca Ahmet Yesevi

Abstract

As a result of the dissolution of the Soviet Union in 1991, Kazakhstan gained independence. This country is the size of the Earth, developed infrastructure, surface and subsurface resources, trained manpower quality, proactive and successful independent central Asian and Caucasus as well as many other feature is the founding president emerged between the states. The long land border of the Russian Federation, the People's Republic of China with the Caspian Sea and the Central Asian states has brought geopolitical and geostrategic value to Kazakhstan.

Located in the Black Sea basin and the country gained its independence from the former Soviet countries in Central Asia and the newly independent states in the Caucasus as well as the process of the independence of the country in the wake of internal conflicts, ethnic conflicts, soil loss, were the scene of conflict and social, political and economic stability of Kazakhstan, has managed to preserve its territorial integrity in the path of development that has continued to evolve.

In this research, after looking at the brief political history of Kazakhstan, Kazakhstan will be examined by considering parameters such as economic, political, social, education, culture, urbanization, history of the country. Undoubtedly, the rational state administration of Nur Sultan Abishevich NAZARBAYEV, the founder of the state and currently the undisputed greatest political authority of the country with the title of “ambassador”, his role in maintaining the economic and political stability of Kazakhstan as a regional power will be discussed.

In addition, in this study, the important steps taken by the country on the way to development and development; structural problems, internal and external effects and other factors will be discussed. At the stage of transition from a single-person presidency to a parliamentary system, N.A. The constitutional amendment made in 2017 under the leadership of Nazarbayev will be focused on and detailed information will be provided on the transfer of a significant part of the duties and powers of the president to the council of ministers, parliament and other constitutional institutions in the previous constitution.

Keywords: Soviet Union, Central Asia, Kazakhstan, Culture, Economic Development, Presidential System, Turkestan, Khoja Ahmet Yesevi

Giriş :

Kazakistan Cumhuriyeti¹, Orta Asya'nın en geniş topraklara sahip ülkesi olup, Sovyetler Birliği döneminde ise Rusya'dan sonra 2. en büyük cumhuriyet konumundaydı. Bu ülke Asya ile Avrupa arasında öte yandan Rusya'yla Çin arasında çok büyük topraklara sahip bulunduğundan jeopolitik ve jeostratejik bakımından büyük önem taşımaktadır. Ülkenin doğusuyla batısı arasındaki en uzak nokta 3000 km, kuzeyiyle güneyi arasında ki mesafe ise 2000 km'yi bulmaktadır. Bu denli büyük arazilere ve otlaklara sahip bulunması, geniş steplere

¹ Kazakistan Cumhuriyeti: 2.724.900 km² yüzölçümüne sahip olan bu ülkede 16.500.000(2010 sayımına göre) kişi yaşamaktadır. Toprak büyüklüğü bakımından Dünya'nın 9. En büyük ülkesi konumunda iken, nüfus sayısı bakımından Dünya'nın 60. Ülkesi konumundadır. Kuzeyden Rusya, güneyden Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan ile komşu olan bu ülke, güneydoğudan Çin Halk Cumhuriyeti ile komşudur. Batıdan ise Hazar Denizi ve Aral Gölüne kıyısı vardır. Başkenti Astana (eski adı: Akmola) olup, 16 Aralık 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmıştır.

ve verimli arazilerin bulunması bu toprakların hâkimiyeti konusunda eskiden beri önemli çatışmaların meydana gelmesine neden olmuştur.

Tarihsel, kültürel, dil, din ve pek çok başka hususlardan dolayı ülkemize en yakın dost ve kardeş ülkelerden biri konumunda olan Kazakistan'ı yeteri kadar tanımadığımız siyasal, kültürel, tarihsel, zengin değerleri konusunda bilgilerimizin eksik olduğu kanaatindeyim. Açıkcası büyük Kazak yazar Muhtar AUEZOV'un başyapıtı olan "Abay Yolu" eserini okumadan, büyük alim, düşünür Abay KUNANBAYULI'nın eserlerini ezberlemeden, O'nun fikirlerini öğrenmeden, Şokan UALİHAN'ın ünlü eseri "Tengri" de dile getirdiği Baksılık felsefesini öğrenmeden ve diğer yüzlerce Kazak düşünürün eserlerini okumadan Kurman Gazı'nın Kopuz ve Dombıra'yı kullanarak ortaya koyduğu muhteşem müzikleri dinlemeden, Türkistan'ın manevi havasını solumadan, Kökşetau'ın cennet misali gölünün kıyısında Kırmızı (at sütüyle elde edilen içecek) ve Şubat içmeden bu güzel ülkeyi tanımak mümkün değildir.

Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği döneminde kullanıma elverişli tarım arazilerinin yetersizliği nedeniyle Rusya'dan Kazakistan topraklarına büyük göçler yaşanmıştır. Yapılan göçler sonucunda yerel halkla göçmen Ruslar arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiş, bunun sonucunda Kazak halkı mağdur duruma düşmüş, ülkenin nüfus yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Günümüzde de bu göçler sayesinde Kazakistan çok önemli bir Rus nüfusunu barındırmaktadır. Özellikle ülkenin kuzey bölgelerinin bir kısmında Rus nüfusun sayısı Kazak nüfustan daha fazladır²

Kazakistan'ın stratejik konumundan dolayı Sovyetler Birliği döneminde Kazak toprakları balistik ve nükleer başlık taşıyan kıtalar arası füze rampalarının konuşlandırıldığı bir bölge haline getirilmiştir. Ayrıca Kızıl Orda kentinin yakınlarında Dünya'nın en büyük uzay istasyonu olan "Baykonur Uzay Üssü" kurulmuş, günümüzde de bu merkez uzaya fırlatılan uyduların en önemli üssü konumundadır. Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan nükleer denemelerin yapıldığı ve depolandığı bir coğrafya konumundaydı. Ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra uluslararası camiayla daha yakın münasebetler kurmak amacı, Batı'nın ve özellikle ABD'nin teşvikiyle 1991 yılında nükleer başlık taşıyan füzelerden vazgeçmiş, bütün nükleer araştırma merkezlerini kapatmış ve nükleer fabrikalarını imha etmiş, gönüllü olarak da nükleer silahların kullanımını yasaklayan anlaşmalara imza atmıştır. Bu nedenlerden dolayı bağımsızlıktan sonrada yer altı ve yer üstü zenginlikleri bakımından çok önem arz eden bu ülke, büyük güçlerin özellikle Rusya'nın ABD'nin ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilgi odağı olmuştur.

Orta Asya Cumhuriyetlerinden yalnızca Kazakistan iki büyük ülke yani Rusya(6846 km) ve Çin(1533 km) ile ortak sınıra sahiptir. Üstelik Hazar Denizi'ne de en büyük kıyısı olan(2340 km) ülke konumundadır. Kazakistan, zengin enerji kaynaklarına sahip olup, önemli bir sanayi altyapısı bulunmakta, üstelik topraklarının büyük bir kısmı tarımsal üretime elverişli

² Çeşitli verilere göre günümüzde ülkede nüfusunun %62'sini Kazaklar, %25 Ruslar, %2,9 Ukraynalılar, %2,9 Özbekler, %1,8 Uygurlar, %1,4 Almanlar ve kalanını diğer etnik guruplar oluşturmaktadır. Ülke, bağımsızlığını kazandıktan sonra özellikle kuzey bölgelerinde bazı ayrılıkçı hareketler gözlenmeye başlamıştır. Hatta ayrılıkçılar, Victor GOKNİ adlı bir Rus asıllının etrafında bazı tahrik hareketlerine giriştilerse de Kazakistan Devleti'nin sağduyulu yaklaşımıyla, bu gibi hareketler etkisizleştirildi. Başkan Nur Sultan NazarBAYEV'in girişimiyle başkentün güneydoğu bölgesinden ülkenin orta kısmındaki Akmola'ya nakledilmesi bu bölgelerde Kazak nüfusunun yoğunlaşmasına neden olmuştur. Ülkede yaşayan halkların, birbirlerine daha da yaklaştırılması amacıyla çeşitli girişimler başarıyla yapılmıştır, hatta 1 Mayıs bayramı halkların kardeşliği günü olarak ilan edilmiştir.

olduğundan dolayı bölgenin en önemli tahıl üretim merkezi konumundadır. Ülkeyi jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik bakımdan değerlendirmeye aldığımızda, aşağıdaki önemli hususlar ortaya çıkmaktadır:

1- Bölgenin istikrarı doğrultusunda ülkenin sağduyulu ve bilinçli yönetimi ülkede bulunan 100 den fazla etnik ve dinsel gurubun bir arada barış içinde yaşam sürdürmelerini sağlamak amacıyla uygun şartları gerçekleştirmiş, yasal düzenlemeler ve mevzuatı yürürlüğe koyarak bu hedefe ulaşmıştır.

2- Nükleer silahsızlanma yolunu seçerek ülkenin ve bölgenin barış, güvenlik ve istikrarı için olağanüstü bir katkı sağlamıştır. Ayrıca bu hususta uluslararası anlaşmalara gönüllü olarak imza atarken başka devletlere örnek oluşturmuştur.

3- Demokratik yaşam ve serbest ekonomik pazarın oluşumu için gereken adımlar hızlı bir şekilde atılmış ve dünya ekonomisiyle entegrasyon sağlanmıştır.

4- Uluslar arası kuruluşlarla yakın iş birliği münasebetlerini geliştiren ülke özellikle Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Örgütü(AGİT), NATO'nun "Barış Ortaklık Projesi" ve diğer uluslararası teşkilatlarda aktif rol almıştır.

5- Ülke ham petrol, doğalgaz ve diğer madenler bakımından çok zengin bir konumdadır. Öyle ki uranyum, kurşun, kalay, krom kaynakları bakımından Dünya 2.'si magnezyum bakımından Dünya 3.'sü, bakır bakımından Dünya 5.'si, doğalgaz bakımından Dünya 12.'si, petrol bakımından Dünya 13.'sü, alüminyum bakımından Dünya 17.'si, kömür, demir ve altın bakımından dünyanın en önemli 10 ülkesi arasındadır.(Uzbek.Net)

6- Kazakistan yer altı kaynakları bakımından çok zengin iken yer üstü, doğal kaynaklar bakımından da benzersiz zenginliklere sahiptir. Ülkede 8500 civarında büyüklü küçüklü nehir akmaktadır. Bunlardan 7'sinin uzunluğu 1000 km yi aşmaktadır. ÖRN: Ertis Nehri (4348 km), Esil Nehri (2450 km), Ural Nehri (2428 km), Siri-Derya Nehri (2219 km), İle Nehri (1100 km), Şu Nehri (1186 km), Tobıl Nehri (1191 km), Nura Nehri (978 km)'lerinin bu ülkede akmasının yanı sıra ülke genelinde 4800 civarında irili ufaklı göl bulunmaktadır. Bunlardan Aral, Balhaş, Zaisan, Alaköl, Tenghiz ve Seletenghiz gölleri öne çıkmaktadırlar.(Directoryof Caspian Region,2004:s467)

7- Kazakistan çok büyük arazi üzerinde kurulmasına rağmen kentleşme oranı çok yüksek bir coğrafya konumundadır. Kentleşme açısından ileri bir durumda olan ülke, kentlerinin şehircilik planlaması bakımından da çağdaş bir görünüm arz etmektedir. Yeni kurulan başkent Astana (2012 Türk Dünyası kültür başkenti) dâhil, geniş otobanlar ve çift taraflı demir yolu ağıyla birbirlerine bağlanmış olan Kazakistan'ın kentleri, geniş caddeleri, yemyeşil parkları, sosyal konutları, ihtişamlı devlet binaları, birer zarafet abidesi olan müze, sanat galerileri, bale salonları ve senfoni orkestrası, sarayları gibi sanatsal yapıtlar, sportif tesisler, muhteşem heykellerle süslenmiş anıtlar ve bir kente değer katan bütün varlıklarıyla Kazakistan kentleri Orta Asya'nın steplerinde ve bozkırların da bir yıldız gibi parlamaktadırlar. Kültür, sanat ve ticaret merkezi olan eski başkent Almatı, sanayi ve maden kenti Karaganda, petrol ve petrokimya kenti olan Hazar kıyısındaki liman kent Atırau, kuruluşu 12. yüzyıla dayanan sanayi ve eğitim kenti olan güneydeki Çimkent, kuzeydoğu da Ertis Nehri kıyısında bulunan sanayi ve petrokimyanın merkezi olan Pavlodar, tarihi binalarıyla dikkat çeken güneydeki Taraz'ı örnek verebiliriz. Kuşkusuz Türk Dünyasının manevi başkenti sayılan ve Türk İslam medeniyetinin önde gelen alimlerinden Hoca Ahmet YESEVİ'nin türbesinin bulunduğu tarihi

Türkistan şehri ülkeye büyük değer katmaktadır. Türkistan kentiyile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: “Türkistan Kalası”(Karağaçlı,2013.s520)

8- Kazak halkı, diğer Orta Asya Devletleri gibi aydın, medeni, edebiyata, kültüre ve bilime önem veren uygar bir halktır. Bu mümbit topraklardan tarih boyunca Dünya medeniyetine önemli katkılarda bulunan çok sayıda bilgin, alim, yazar ve sanatçı çıkmıştır. ÖRN: Büyük edebiyatçı Şokan UALİHANOV(1835 – 1865), büyük âlim İbray ALTINSARİN (1841 – 1889), milli şair ve düşünür Abay KUNANBAYEV(1845 – 1904), büyük filozof ve şair Şahkerim HUDAYBERDİOĞLU(1858 – 1930), büyük dil bilgini meşhur Yusuf KOPIYEV (1857 – 1931), İstanbul’da eğitimini tamamlayan şair filozof Humar GARAŞ (1875 – 1921), bilim adamı ve Milli Alaş Partisinin liderlerinden Alihan BÖKEYHAN(1869 – 1932), yazar ve dil bilimci Ahmet BAYTURSUNOV(1873 – 1937), şair Mirjakıp DULATTOĞLU (1885 – 1937), Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu’ya destansı bir mektup yazan edebiyatçı Mağcan CUMABAY (1893 – 1938), siyaset bilimci Mustafa ŞOKAY (1890 – 1941), şair Mahambet ÖTEMİSULI (1802 – 1845), Kazak Edebiyatının kurucularından Sabit MUKANOV (1900 – 1973) ve yüzlerce fikir ve sanat adamını örnek verebiliriz. Çağımızın ilk Müslüman astronotu olan Kazak Toktar AUBAKİR, halen hayatta olan, 600’den fazla bilimsel eseri bütün dünya dillerine tercüme edilmiş olan usta filozof Prof. Dr. Abdümalik NİSANBAYEV, ünlü edebiyatçı Murat AUEZOV gibi bilim adamları bu eserleriyle bilim dünyasına ışık tutmaktadırlar.

9- Halen ülkenin en üst düzey siyasi otoritesi konumuna sahip, El Başu unvanını taşıyan ,modern Kazakistan’ın kurucusu Nursultan Abishevich NAZARBAYEV ³gibi öngörülü, dirayetli ve başarılı bir lidere sahip olmak.

³ Nursultan Nazarbayev, 6 Temmuz 1940 tarihinde Almatı’da doğmuştur. 1971 Haziranında Kazakistan Komünist Partisi, Temirtav (Demirdağ) başkanının yardımcısı olmuştur. 1973 Ekimi’nde Karagandı Metalurji İşletmesi başkan yardımcısı, 1977 Martı’nda Kazakistan Komünist Partisi Karagandı başkan yardımcısı, 1979 Aralık ayında Kazakistan Komünist Partisi başkan yardımcısı, 1984 Martı’nda KSSC Bakanlar Kurulu başkanı, 1989 Haziranı’nda Kazakistan Komünist Partisi, başkan birinci yardımcısı olarak görev yapmıştır. 1989 Haziranı’nda Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci sekreterliğine seçilmiştir.4 Nisan 1190’da Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyet’i, Nazarbayev’i Kazakistan’ın ilk cumhurbaşkanı olarak seçmiştir.1 Aralık 1991’de yapılan seçimlerde Nazarbayev, oyların %98,7’sini alarak Kazakistan’ın halk tarafından seçilen ilk cumhurbaşkanı olmuştur 1990’dan sonra Orta Asya ve Kafkasya’daki Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmasının ardından siyasal arenada birçok lider ortaya çıktı. Bu liderlerden bir kısmı Sovyetler Birliği zamanında da devletin üst kademelerinde görev almış kişilerdi. İçlerinden biri devlet adamlığı, aklı, zekâsı, çalışkanlığı ve uzak öngörülerıyla öne çıkmış; ülkesini kısa sürede siyasal istikrara kavuşturarak ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmiş bir lider olarak bölgesel gelişmelere yön vermeyi başarmıştır. Kuşkusuz bu lider Kazakistan Cumhurbaşkanı Nur Sultan Abishevich Nazarbayev’dir. Nazarbayev 1940 yılında Almatı’ya 30 km mesafedeki Çmalgan bölgesinde fakir bir ailede dünyaya gelmiştir. Uzman, bürokrat ve yönetici olarak devletin pek çok kademesinde başarılı görevler üstlendikten sonra 1986-89 yılları arasında Kazakistan Bakanlar Konseyi başkanlığına, 1989-91 yılları arasında ise Kazakistan Komünist Partisi birinci sekreterlik görevine ve ardından Kazakistan Yüksek Sovyet Başkanlığı’na ve nihayet Kazakistan Cumhurbaşkanlığı makamına getirilmiştir. Devletin en alttan en üst seviyesine kadar bütün görevlerinde yüksek bir disiplin, görev aşkı ve özveriyle çalışan Nur Sultan Nazarbayev Cumhurbaşkanlığı görevi süresince de her alanda yaptığı köklü reformlar ve gerçekleştirdiği büyük atılımlarla kısa sürede ülkesinin yapısal sorunlarına çözüm getirmiş ve Kazakistan’ı komşu ülkelerden çok farklı bir konuma yükseltmiştir. Nazarbayev’in öncelikle ülkenin istikrarını, güvenliğini ve huzurunu ön planda tutmuş, sınırları güvence altına almış, ülkenin birliği açısından başkenti Almatı’dan kuzeyde küçük bir kent olan tarihi Akmola kentine taşımış ve adını da Astana olarak değiştirmiştir. Başkentin Çin ve Kırgızistan sınırındaki Almatı’dan ülkenin orta kısmındaki Astana’ya taşınmasının altındaki en önemli neden güvenlidir. Üstelik ülkenin kuzey bölgesinde çok önemli bir Rus nüfusunun bulunduğunu hesaba katacak olursak başkentin tam da o bölgenin ortasına taşınması sonucu güneydeki Kazak ağırlıklı nüfusun bu bölgelere göç etmesi ülkenin etnik ve kültürel entegrasyonu yönünde atılmış dâhiyane bir adımdır. Nazarbayev’in gerçekleştirdiği bu değişim çok büyük siyasal öngörülere sahip olduğunun bariz bir göstergesidir. Nur Sultan Nazarbayev istikrar ve

KISA SİYASİ TARİH:

Kazak halkı Milattan Önceden beri bu topraklarda hayvancılıkla uğraşan bir kavim olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. M.S 10 ve 12. yüzyılda Karahanlılar, Kazakistan'ın güneyine hâkim oldular. 12. yüzyılda Türk asıllı Budist dinine mensup Garahatayiler, ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyet oluşturdular. 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Moğolların istilasıyla karşı karşıya kalan bu bölgebüyük tahribata uğramış çağın, en gelişmiş kentleri Moğol atlarının atlarının ayakları altında yıkılıp gitmiştir. 15. yüzyılda Harezmi ve Maverâü'n-Nehir bölgelerinin Özbeklerin hâkimiyetine geçmesiyle birlikte bu topraklardan Moğolistan'a göçler başladı. 16. yüzyılda Kazaklar Kasım Han'ın hâkimiyetiyle birlikte Kazak kabileleri bir araya geldiler ve ilk kez Kazakların siyasi birliği kurulmuş oldu. (Uçar, 2006 :s120)

17. yüzyılın başında Kasım Han'ın ölümüyle birlikte kabileler arasında çatışmalar tekrar başladı ve nihayet kuzeyde büyük ordu (Ulucüz), orta ordu (Ortacüz) ve güneyde Hazar ve Aral

güvenliğin yanı sıra ekonomik ve sosyal kalkınmaya da önem vermiş, ülkenin önüne 2030 hedefini koymuştur. Halka yönelik konuşmalarında bütün Kazak halkını bu yönde çalışmaya davet etmiş ve 2030 yılına geldiğinde ülkenin bütün ekonomik ve toplumsal sorunlarını çözmüş, istikrarlı, müreffeh ve uygar bir devlet olarak çağdaş devletler liginde yer alması gerektiğini belirtmiştir. Tabii ki bu hedef sırf arzudan ibaret değildir. 120 Nazarbayev yönetimindeki Kazakistan, bağımsızlıktan hemen sonra Sovyetler Birliği döneminden intikal eden yapısal ve altyapı sorunlarını çözüme kavuşturmuştur. Enerji satışından elde edilen gelirle de ülkenin ekonomik kalkınmasına öncelik vermiştir. Bu doğrultuda ülkenin oran olarak toprak büyüklüğü karşısında az sayılabilecek nüfusunu çoğaltmak amacıyla yurt dışında yaşayan bütün Kazak soydaşlara arazi ve imkânlar tahsis edilerek onları ülkeye davet edilmiş ve iskân etmiştir. Böylece Kazak nüfusu ile Rus nüfusu dengelenmeye çalışılmıştır. Bu iskân politikası ülkenin birliğine yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Ülkenin çok büyük araziye sahip olması açısından toplu ulaşım ve özellikle demir yolu ağlarının gelişmesi yönünde devrim sayılabilecek yatırımlar yapılmıştır. Öyle ki son 15 yılda ülkenin dört bir tarafı 10.000 km demiryolu ağıyla birbirine bağlanmıştır. Sosyal yönde atılan diğer bir adım ise ülke nüfusu arttırmaya yönelik demografik çalışmalardır. Bu doğrultuda ailelere çocuk teşviki verilmiş, sağlık hizmetleri devlet tarafından karşılanmış, çocuklu ailelere arazi tahsisi yapılmıştır. Nur Sultan Nazarbayev tarımın makineleşmesi; petrol ve gaz sanayinin gelişmesi, limanlar, havaalanları ve kentlerin modernizasyonu; eğitimin yaygınlaştırılması, üniversitelerin uluslararası standartlara yükseltilmesi; ordunu eğitimi ve teçhizatının modern ordular seviyesine yükseltilmesi gibi hemen hemen her sahada çok büyük değişimlere imza atmıştır. Ülkenin istikrara kavuşmasıyla birlikte dış politikada önemli adımlar atan Nur Sultan Nazarbayev, başta komşu devletler olmak üzere bütün devletlerle ilişkilerini geliştirmiştir. Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT), Birleşmiş Milletler, İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ve ECO olmak üzere uluslararası ve bölgesel kuruluşlarda aktif rol alan Kazakistan Şanghay İş Birliği Örgütü'nün de kurucu üyelerinden biri olarak bölgesel bir güç olma yolunda ilerlemektedir. Esasen Nur Sultan Nazarbayev üstün devlet adamı nitelikleriyle siyasi öngörülerini hayata geçirmiş, bağımsızlıktan sonra batıyla iş birliği yaparak nükleer silahlardan kurtulmuştur. Böylece batıyla entegrasyonunu sağlamıştır. Büyük petrol şirketleriyle iş birliği olanakları elde ederek önemli miktarda yabancı sermayeyi ülkesine çekmiş ve eskimiş petrol sanayiini modernleştirme şansını yakalamıştır. Enerjiden elde ettiği muazzam geliri ülkenin altyapı sorunlarını çözmekte kullanmıştır. Örneğin bütün kentleri modern otoyollarla birbirine bağlamış eski başkent ve ülkenin ekonomik merkezi konumundaki Almatı'da metro inşaatını başlatıp başarıyla tamamlamış, ülke ekonomisinde önemli bir paya sahip olan demir-çelik fabrikalarının modernizasyonunu gerçekleştirmiş, başta tahıl üretimi olmak üzere tarımı makineleştirmiş, tarımda büyük önemi bulunan su kanallarının onarımını 121 gerçekleştirmiş, Sovyetler Birliği döneminin yanlış uygulamaları neticesinde kurumaya yüz tutmuş Aral Gölü'nü kurtarmaya yönelik önemli projeleri hayata geçirmiş, başta Çinli ve Batılı enerji şirketleri ile olmak üzere önemli enerji anlaşmaları imzalamış ve böylece ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmiştir. 16 Nisan 2015 tarihinde 5 yıl için Cumhurbaşkanlığına seçilen ve görev süresi normal koşullarda Nisan 2020'de dolan Nazarbayev, 19 Mart 2019 günü yaptığı bir açıklamayla, Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılacağını, Anayasa uyarınca Senato Başkanı Tokayev'in Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenerek seçimlere kadar bu görevi sürdüreceğini açıklamış, kendisinin ise Ulusal Güvenlik Konseyi Başkanı, Nur Otan Partisi Genel Başkanı ve Anayasa Komitesi üyeliği görevlerine devam edeceğini duyurmuştur. Bu kapsamda, Kasım-Comart Tokayev 20 Mart 2019 günü Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiştir. Aynı gün Astana'nın ismi Nur-Sultan olarak değiştirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimleri 9 Haziran 2019 tarihinde yapılmış, Tokayev oyların %70,96'sını alarak Kazakistan'ın yeni Cumhurbaşkanı olmuştur.

kıyılarında küçük ordu (Kişicüz) kuruldu. Kazakların 3'e bölünmesini fırsat bilen Budist Kalmikler, Çinliler ve Ruslar kazak topraklarına saldırılarına hız verdiler, ülke toprakları saldırgan orduların hakimiyet kavgası sahasına dönüştü. Ruslarla Kazaklar arasındaki münasebetler hızlı bir şekilde gelişti. Rusların bölgeye hâkimiyetine karşı bazı direniş hareketleri gelişse de 19. yüzyılda Kazakistan tamamıyla Rus hâkimiyetine girmiş oldu. Rusların hâkimiyetiyle birlikte Kazakistan'a Rus göçmenlerin akını hız kazandı. Rus göçmenlerine karşı 1916 yılında büyük bir ayaklanma yapıldıysa da Rus ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış oldu. (Emirahmediyan, B, 2011 :s 118)

19. yüzyılda Rusların yardımıyla Müslümanlık Kazaklar arasında yayılmaya başladı. Rusların Kazakları Müslümanlaştırılmasında ki hedefleri bölge insanının tek parça haline dönüştürerek daha rahat kontrol etmelerini ve bölgeye hâkimiyetlerini kurmalarını sağlamaştırmaya yönelik hareket olarak değerlendiriliyor. Ruslar bu doğrultuda Tatar milyonerleri Kazaklara yönlendirmiş cami yapımını teşvik etmişlerdir. Daha sonraları Rusların siyaseti değişmiş, cami yapımı izne bağlanmış, Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri desteklenmiştir. 1917 Sovyet devrimiyle birlikte Kazakistan toprakları Bolşeviklerle karşı devrimci beyaz ordu mensuplarının çatışma sahasına sahne oldu.

1920'de Sovyetler hâkimiyetlerini pekiştirdi ardından 26 Ekim 1920 yılında "Kazakistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti" kurulmuş oldu. 5 Aralık 1936'da ise "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" kurulmuş oldu. Sovyetler Birliği döneminde Stalin'in uygulamaları ve özellikle özel mülkiyetin ortadan kaldırılarak kolhozlaşma politikaları sırasında Kazak halkı çok büyük baskılara maruz kalmış, bu dönemde yüz binlerce Kazak vatandaşı hayvanlarına el konulması ve yanlış ekonomik tedbirler sayesinde, açlıktan ve yokluktan yaşamını yitirmiştir.

1978 yılında Rusların Kazakistan topraklarına göçünü ve bu siyasete itiraz ve Kazakların üniversite kontenjanında kendi sayılarının artırılması doğrultusunda Kazak gençleri o dönemin başkenti Almatı'da bir yürüyüş gerçekleştirmişlerdir. Yine 1979 ve 1981 yılları arasında Almatı'da meydana gelen ayaklanmalar yaşanmış özellikle Kazaklar kendi vatandaşlarının Afganistan'a gönderilmesi ve orada ölmelerine karşı itirazlarını dile getirmişlerdir. Nihayet 16 Aralık 1986 yılında dönemin Kazakistan Komünist Partisi Genel Sekreteri Dinmuhammed KONAYEV, yolsuzluk bahanesiyle görevden alınıp yerine Rus asıllı Kolbin atanınca büyük bir halk ayaklanması gerçekleşti. Dinmuhammed KONAYEV, 1971 yılında başarılı hizmetlerinden dolayı Komünist Partisi Genel Sekreterliğine atanmıştı. Görevde bulunduğu 15 yıl süresince Cumhuriyet'in tamamen Rus istilasına girmesine karşın mücadele etmiştir. Bu nedenle milli kahraman gibi anılmaktadır.

1978 Almatı'da ki öğrenci olayları yine 1979 yılındaki Tslyvgrat kentindeki ayaklanmalar sırasında halktan yana tavır koyunca 1985 yılında Gorbacof döneminde görevden alınarak yerine Rus asıllı Kolbin atanınca ülkede büyük olaylar yaşanmaya başlanmıştır. Kazakistan siyasal hayatında "Jeltoksan" diye anılan olaylar sırasında, yüzlerce Kazak vatandaşı öldürülüp, yaralandı. Bu olay büyük bir şoka sebep olunca nihayet 1989 yılında bu makama Nursultan NAZARBAYEV getirildi ve ardından 1990 yılında Cumhurbaşkanlığına atandı. (Kazakbalası,1988: s 26)

1989 yılında meydana gelen ekonomik krizler ve Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte Kazakistan 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmuş oldu. (Karaağaçlı,2013:s584)

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA:

Ülkenin bağımsızlığını kazandığı sırada ekonomik ve sosyal sorunla karşı karşıyaydı. Bağımsızlık arifesinde ülkenin sahibi olan Kazakların nüfusu %44, Rusların ise %38 civarındaydı. Günümüzde ise ülkedeki Kazak nüfusunun sayısı %60'ı geçmektedir. Kuzey bölgelerinin nüfus yoğunluğunu Ruslar oluşturmakta, en önemli bakanlıklardan olan sanayi ve madenler bakanlığı direk Rusya'ya bağlıydı. Nursultan NAZARBAYEV yönetimindeki Kazakistan Devleti ülkenin birliğini ve istikrarını sağlamak amacıyla bazı tedbirlere başvurmuştur. Bu doğrultuda, Rus asıllı Kazak vatandaşlarının ülkeye bağlılıklarını pekiştirmek amacıyla özelleştirmelerde önemli pay verilerek başarı elde edilmiştir.

Dengeleri kurmak amacıyla, Olcas SÜLEYMENOV ve Muhtar ŞAHANOV'a Kazakistan'ın milli birliğini sağlamlaştırmak amacıyla bir siyasi parti kurmalarına izin verilmiş. Olcas SÜLEYMENOV 1980'li yıllarda çevreci bir sivil toplum örgütü olan "Nevada-Semey'i" kurarak siyasal partide de yer almıştır. Edebiyatçı, Muhtar ŞAHANOV ise Aralık 1986 Almatı olaylarını araştırmak için kurulan komisyonun başkanlığını üstlenmiş ve olaylara karışan Milliyetçi Kazakları beraat ettirmiştir.

KAZAKİSTAN ANAYASASI:

Kazakistan anayasası çok anlamlı ve çağdaş bir anayasa özelliği taşıdığını, başlangıcındaki bu cümlelerle göstermektedir:

"Biz Kazakistan halkı, uluslararası camianın ayrılmaz bir parçası olarak Kazakistan devletinin istikrarlı ve emniyetli bir devlet olmasını istiyoruz. Biz hukukun üstünlüğünü ve insan hakları özgürlüklerini destekliyoruz, biz anayasaya dayalı demokratik bir toplum oluşturmak niyetindeyiz, biz medeni haklara dayalı uluslararası camiayla bütünleşmiş bize ve bizden sonraki nesillere sağlam bir yaşamın temini için bu anayasayı onaylıyoruz."

Kazakistan anayasası Ocak 1993'de kabul edildi. Anayasaya göre Kazakistan üniter, laik ve demokratik bir ülkedir. Anayasanın 4. maddesi devletin iktidar kaynağının halk olduğunu, Cumhurbaşkanı ve parlamento üyelerinin halk adına yetki kullanma hakları olduğunu belirtmiştir. Anayasa Kazak halkının toplumsal ve bireysel haklarını güvence altına almıştır. Fikir özgürlüğü, toplantı, gösteri hakkı ve grev hakkı Kazak vatandaşlarına tanınmıştır. Anayasanın 8. maddesi ise özel mülkiyeti güvence altına almış; yalnız ülkenin doğal kaynaklarının mülkiyetinin devlete ait olduğunu belirtmiştir. Anayasanın 58. maddesi ise dini özgürlükleri, devlet yapısı içerisinde kullanmayı ön görmüştür. 29 Nisan 1995 yılında anayasada yapılan değişiklikler referanduma sunulmuş ve halkın %89 oyuyla kabul edilmiştir. Yeni anayasa 9 bölüm, 98 madde ve 267 fıkradan oluşmuştur. Önceki anayasaya göre bazı değişikliklere uğramıştır. Özellikle yeni anayasada yapılan değişiklikler sonucunda;

- ✓ Yasama, yargı ve yürütme erklerinin birbirinden bağımsız hareket etmeleri sağlanmıştır.
- ✓ Etnik grupların, kimlik ve hürriyetleri anayasal güvence altına alınmıştır.
- ✓ Daha önceki anayasa da ülkenin tek meclisi konumunda bulunan "Yüksek Cumhuriyet Konseyi" yerine "Milli Meclis ve Senato" oluşturulmuştur.
- ✓ Cumhurbaşkanı'nın yetkileri artırılmıştır.
- ✓ Anayasanın 72. maddesi halka özel mülkiyet hakkını tanınmıştır.
- ✓ Anayasa Konseyi oluşturulmuştur. (Karaağaçlı,2013:s 622)

ÜLKENİN SİYASAL YAPISI:

Kazakistan'ın siyasi sistemi cumhuriyet rejimidir. Kazakistan anayasası 13. faslında Cumhurbaşkanı ülkenin başı olarak bireysel özgürlükler ve hukuk sisteminin teminatı olarak ön görülmüştür. Anayasal sistemin sürdürülmesi, güvenliğinin, toprak bütünlüğünün ve vatandaşların barış ve huzur içinde adil ve hukukun üstünlüğünde yaşamlarını sürdürmesini sağlayacak ülkenin en üst makamı konumundadır. Anayasal çerçevede oluşturulan Kazakistan; demokratik, laik ve egemen bir devlettir. Anayasaya göre hükümet, yasama, yürütme ve yargı arasında bölüştürülmüşse de Cumhurbaşkanı, hükümetin ve yürütmenin başı olarak ülkede ki en yüksek makamdır. Cumhurbaşkanı hükümetin ve yürütmenin başı olmasının yanı sıra, sıralı kuvvetler başkomutanıdır ve her 3 erkin üzerinde de tam bir denetim gücüne sahiptir.

Kazakistan siyasi sisteminde Cumhurbaşkanının çok önemli sorumluluk ve yetkileri vardır. ÖRN: Başbakanı atamak ve görevden almak, Bakanlar kurulunu atamak ve görevden almak, Başsavcılığı atamak ve görevden almak, üst düzey bütün askeri komutanlar, güvenlik makamları ve yargının üst makamlarını atamak ve görevden almak, hükümeti atamak ve görevden almak, Meclisi feshetmek, savaş, barış ve olağanüstü durum Cumhurbaşkanının görevleri arasındadır. Bu hususların bazısında parlamento ve hükümetle düşüncesini açıklamalıdır, buna rağmen karar verme yetkisi Cumhurbaşkanı makamıdır.

Cumhurbaşkanı, halkın oyuyla seçilmektedir. Başbakan ise Cumhurbaşkanı tarafından sunularak parlamentonun onaylanmasıyla göreve başlar. Bakanların ve Başbakan yardımcılarının atama yetkisi de cumhurbaşkanındadır. Merkez Bankası başkanı da Cumhurbaşkanı tarafından seçilir, parlamentonun onayıyla göreve başlar. Ulusal güvenlik komisyonu başkanı, üst düzey yargıçlar, valiler, kaymakamlar ve büyük şehirlerin belediye başkanlarının atanması ve görevden alınması yetkisi de Cumhurbaşkanındadır. Senatonun 39 üyesinden 7'si Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. (Kulai, İ, 2013 :s107)

Yüksek Adalet Divanı başkanı da Cumhurbaşkanı tarafından atanır, parlamentonun onayından sonra göreve başlar. Anayasa Konseyinin 7 kişilik üyesinin 2'si Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Ülkenin bütün diplomatları ve dış temsilciliklerinde görev yapacak olan büyükelçiler, konsoloslara ve üst düzey temsilciler ve üst düzey komutanlar ulusal bütçe komisyonu başkanı Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve görevden alınır. Cumhurbaşkanı 5 yıllık süre için seçilir.

Anayasa gereği bu görevi ancak iki kere üst üste sürdürebilir. Bu görevi halen Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı olarak da görev yapan Nursultan Abişulı NAZARBAYEV (1) yürütmektedir. 35 yaşını doldurmuş, 60 yaşını aşmamış, ülkenin resmi dili olan Kazakçayı konuşabilen bütün kazak vatandaşları Cumhurbaşkanlığı için aday olabilirler. Görev yaptığı sürece Cumhurbaşkanı herhangi bir partiye veya siyasi guruba üye olamaz ve tarafsızdır. Cumhurbaşkanının görevleri arasında:

- ✓ Parlamento onayını alarak Başbakanı atamak veya görevden almak.
- ✓ Başbakan yardımcılarını atamak veya görevden almak.
- ✓ Bakanları atamak veya görevden almak.
- ✓ Parlamento onayını alarak, Merkez Bankası başkanını atamak veya görevden almak.
- ✓ Başsavcılığı atamak veya görevden almak.
- ✓ Ulusal Güvenlik Komisyonu başkanını atamak veya görevden almak.
- ✓ Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanlığı görevini yapmak.

- ✓ Parlamenti feshetmek.
- ✓ Hükümeti görevden almak.
- ✓ Halk oylaması ve referandumun yapılmasına karar vermek.
- ✓ Anayasada yapılacak değişiklikleri sunmak.
- ✓ Askeri, mülki, idari ve diplomatik bütün üst düzey makamları atamak ve görevden almak. (Karaağaçlı,Özdöver, 2021:s102)

Kazakistan anayasasınca Cumhurbaşkanı nezaretinde faaliyet gösteren ve dorudan doğruya Cumhurbaşkanlığına bağlı bulunan kurumlar var. Bu kurumlar sosyal, kültürel ve çeşitli toplumsal alanlarda doğrudan doğruya cumhurbaşkanının idaresinde faaliyet göstermektedirler. Söz konusu kurumlar:

- ✓ Devletin Ulusal siyasetini Oluşturma Konseyi
- ✓ Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Konseyi
- ✓ Kazakistan Yüksek Adalet Konseyi
- ✓ Cumhuriyet İnsan Hakları Komitesi
- ✓ Kazakistan Ulusal Aile ve Kadınlar Komisyonu
- ✓ Kazakistan Millet Topluluğu
- ✓ Kazakistan İşadamları Konseyi
- ✓ Hukuk Siyaseti Konseyi (karaağaçlı,Özdöver, 2021,s:104)

YASAMA ERKİ :

Kazakistan anayasasınca parlamento, ülkenin en üst yasama organıdır. Görev yapan parlamento 2 Meclisten oluşmaktadır :

- 1-Senato (Yukarı Meclis)
- 2- Milli Meclis

A- PARLAMENTONUN GÖREV VE YETKİLERİ:

- ✓ Cumhurbaşkanının anayasanın ıslahı yönünde sunduğu önerilerin kabulü ve yürürlüğe girmesinin sağlanması.
- ✓ Ülkenin Milli bütçesinin onaylanması.
- ✓ Başbakan ve Merkez Bankası başkanının salâhiyetinin onaylanması.
- ✓ Savaş ve barış ilanının onaylanmasına nezaret etmek.
- ✓ Cumhurbaşkanının Ulusal Güvenlik ve uluslararası görevler kapsamında silahlı kuvvetlerin kullanılması yönünde önerilerinin onaylanması.

B-SENATONUN OLUŞUMU:

Kazakistan senatosu parlamenti oluşturulan iki meclisten biridir. Başlangıçta 47 üyeden oluşmakta idi. Son anayasa değişikliğiyle üye sayısı 39'a düşürülmüştür. Senatoların 7'si doğrudan doğruya Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Kalan 32 kişi ise dolaylı yoldan seçim kurullarınca gerçekleşen toplantılar sırasında, ülkedeki 16 ilde gerçekleşen seçimlerle 6 yıllığına seçilmektedirler. Senatör seçilmek için gereken şartlar:

- ✓ Seçimlerden önce en az 5 yıl Kazakistan'da ikamet etmek.
- ✓ Seçimler sırasında en az 30 yaşını bulması.
- ✓ Üniversite mezunu olmak.
- ✓ En az 5 yıl herhangi bir devlet veya özel sektörde çalışma tecrübesi olmak.

- ✓ Seçimlerden önce ilgili ilde veya başkentte 3 yıl ikamet etmek.

C-SENATONUN GÖREVLERİ:

✓ Kazakistan yüce divanın başkanı ve yüksek derecedeki mahkemelerin yargıçlarının Cumhurbaşkanı tarafından önerilmelerinin ardından atanması veya görevden alınmasını sağlamak.

✓ Cumhurbaşkanı tarafından atanan ülkenin başsavcısı ve diğer yüksek dereceli savcılarının atanmasının onaylanması.

✓ Yerel makamlarda görev yapacak üst düzey heyetlerin atanmasının onaylanması.

- ✓ Yüksek Adalet Konseyi üyeliğine 2 üyenin atanması.

Senatoya bağlı olarak çeşitli komisyonlar oluşturulmuştur Bunlar:

- ✓ Yasama ve Anayasa Değişiklik Komisyonu
- ✓ Ekonomik, Mali ve Bütçe Komisyonu
- ✓ Uluslararası Meseleler, Savunma ve Güvenlik Komisyonu
- ✓ Yerel idareler ve Bölgesel Gelişme Komisyonu (Karaağaçlı,2013:s626)
- ✓

D-MİLLİ MECLİSİN OLUŞUMU VE GÖREVLERİ:

Milli Mecliste görev yapan milletvekili sayısı 77 kişidir. Milletvekillerinden 10'u çoğunluğu elde eden siyasi parti tarafından, kalan 67 ise doğrudan doğruya genel seçimlerde halk tarafından gizli oyla 5 yıllığına seçilmektedirler. Milletvekili seçilmek için, Kazakistan vatandaşı olmak ve 25 yaşını doldurmak yeterlidir. Milli Meclisin görevleri:

- ✓ Yeni kanun ve kararname önerilerinin araştırılıp karara bağlanması.
- ✓ Meclisin onayladığı yasalara yönelik Cumhurbaşkanının itirazlarının değerlendirilmesi.

✓ Cumhurbaşkanı tarafından önerilen seçim komisyonu başkanı ve üyelerinin atanması ve görevden alınmasını gerçekleştirmek.

- ✓ Cumhurbaşkanı seçimlerinin ilanı.
- ✓ Vatana ihanet eden Cumhurbaşkanıyla ilgili suç duyurusunda bulunmak.

Milli Meclis bünyesinde çeşitli konuları araştırarak ve meclise sunacak komisyonlar oluşturulmuştur. Bunlar:

- ✓ Arazi ve Tarım Komisyonu
- ✓ Yasama ve Yasalarda Yapılacak Değişiklik Komisyonu
- ✓ Milli Savunma, Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu
- ✓ Doğal Kaynaklar ve Çevreyi Koruma Komisyonu
- ✓ Mali İşler ve Bütçe Komisyonu
- ✓ Kültür ve Toplumsal Gelişme Komisyonu
- ✓ Bölgesel Gelişme ve İktisadi Reform Komisyonu (Karaağaçlı, 2013.s626)

E-ANAYASA KONSEYİNİN OLUŞUMU, GÖREV VE YETKİLERİ:

Kazakistan anayasa konseyi 7 üyeden oluşmaktadır. Konseyin üyeleri, Cumhurbaşkanı, Senato Başkanı ve Milli Meclis Başkanı tarafından 6 yıllığına atanırlar. Anayasanın 72. maddesi anayasa konseyinin görevlerini şöyle sıralamıştır;

- ✓ Cumhurbaşkanının onayından önce parlamentoda onaylanan yasaların anayasaya uygunluğunu araştırmak ve anayasayla uyumlu hale getirmek.
- ✓ Parlamentoda onaylanmadan önce uluslararası anlaşmaları araştırmak ve anayasayla uyumlu hale getirmek.
- ✓ Anayasanın 88. maddesinde ön görülen mahkemeler ve kararlar ile ilgili araştırmalar yapmak.
- ✓ Anayasanın 47. maddesine dayanarak herhangi bir nedenden dolayı görev süresi bitmeden Cumhurbaşkanını görevden almak konusunda nihai kararı vermek. (Karaağaçlı,Özdöver,2021,s: 106)

KAZAKİSTAN'DA FAALİYET GÖSTEREN SİYASİ PARTİLER:

Kazakistan çok partili bir siyasal yapıya sahiptir. Anayasal çerçevede faaliyet gösteren birçok siyasi parti bu ülkede faaliyet yapmaktadırlar. Ülkedeki başlıca siyasi partiler:

1- Nur Otan Partisi (Vatan): Bu parti Mart 1999 yılında Cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında Nursultan NAZARBAYEV desteklemek amacıyla Otan partisi olarak kurulmuştur. 22 Aralık 2006 yılında olan 10 sıradışı toplantısında “Otan” partisinin “Nur Otan” Halk Demokratik Partisi olarak adı değiştirildi. Partinin üye sayısı 607.557. Partinin hedefi güçlü bir hükümet oluşturmak, demokratik, katılımcı, ekonomik gelişme ve toplumun yaşam düzeyini yükseltmek amacıyla faaliyet yürütmek, yolsuzlukla mücadele etmektir. Kurulduktan sonra Kazakistan Liberal Partisi, Kazakistan Halkının Birlik Partisi, Demokratik Parti ve 2030 Kazakistan’ın Birliği için Parti gibi partiler Nur Otan Partisine katılmışlardır. Parti Nursultan NAZARBAYEV’i desteklemektedir. Parti Başkanlığını ise 2012 Parlamento seçimlerinden sonra Nurlan NIGMATULLİN seçildi.

2- Kazakistan Halk Kongresi Partisi (P.C.K): Bu parti Ekim 1991 yılında bazı örgüt, sivil toplum örgütü ve teşkilatların birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bunlardan çevreci hareket Neveda SEMİPALATİNSK, Aral - Asya – Kazakistan Hareketi, Kazakistan Kadınlar Birliği Hareketi, Bağımsız Ticari Birlesu hareketi, Kazakistan Dili Hareketi (Kazakh – tili) v.b kültürel hareketlerin birleşmesinden oluşmuştur. Parti 1991 ve 1995 yıllarında resmi kaydını yaptırmıştır. Partinin hedefi, demokratik bir toplum oluşturmaktır. Özelleştirme, üretimin artırılması, tarımsal ve sanayi kalkınma partinin hedefleri arasındadır. Partinin kurucusu ünlü alim Olcas SÜLEYMENOV’dur.

3- Medeni ve Toplumsal Parti: Bu parti Ekim 1998 yılında Aktöbe kentinde kurulmuştur. Ulusal sanayiye geliştirme, toplumun refah düzeyini yükseltme partinin temel hedefleridir. Partinin kurucusu Azat PRUASHEV’dır.

4- Kazakistan Katılım Halk Partisi: Bu parti Aralık 1994 yılında yeni kooperatiflerin oluşması ve köylerin kalkındırılması hedefiyle kurulmuştur. Partinin temel hedefi tarımsal üretimle uğraşanların sorunlarına çözüm bulmaktır. Partinin kurucusu Ömirzak SARSENOV’dur.

5- Kazakistan Komünist Partisi: Parti Eylül 1991 yılında eski Komünist Partisinin devamı olarak kurulmuştur. Sosyalizmi hedeflemektedir. Sovyetler Birliğinin tekrar kurulmasının yanı sıra iş, eğitim, konut ve sağlık gibi alanlarda devletin daha aktif rol almasını ön görmektedir. Partinin kurucusu Serikbolsın ABDİLDİN’dır.

6- **Kazakistan Kuruluş Partisi:** Bu parti 1995 yılında faaliyete geçmiştir. Partinin esas hedefi ahlaki ve manevi değeri toplumda yaymak, kadınların aktif siyasete girmesini sağlamak ve siyasi reformları desteklemektir. Partinin kurucusu Altınışaş JAĞANOVA'dır

7- **Kazakistan Sosyalist Partisi:** Bu parti Eylül 1991'de Komünist partisi kurultayı sırasında faaliyete geçmiştir. Toplumsal reformlar ve insan hakları gibi değerleri benimsemektedir. Partinin başkanı Anatoliy ANTOLOV'dur.8-

8- **Siyasi Cumhuriyetçi İşçi Partisi:** Parti Eylül 1995'te kurulmuş, Ocak 1996'da kaydedilmiştir. Demokrasi ve demokratik değerleri savunan bu parti, işsizlikle mücadele ve insan hakları gibi değerleri savunmaktadır. Partinin kurucusu Bakıtcan JUMAGULOV'dur.9-

9- **Kazakistan Çiftçiler Partisi:** Parti 1999 yılının Ocak ayında başkent Astana'da kurulmuştur. Partinin hedefi, tarımın alt yapısını geliştirmek ve vergi sisteminde reform yapmaktır. Parti kısa sürede önemli bir üye sayısına ulaşmıştır. Partinin kurucusu Roman MADNOV'dur.

10- **Kazakistan Demokratik Partisi (AZAMET):** Parti 1996 yılında önce bir siyasi hareket olarak, 1999 yılında ise siyasi bir parti olarak ortaya çıkmıştır. Partinin 21. asır ve kervan diye yayın organları var. Parti, vergilerin düşürülmesinin yanı sıra emeklilerin ve geliri düşük ailelerin sorunlarıyla ilgilenmektedir. Partinin liderleri: Galym ABİLSİİTOV, Murat AVAZOV ve Peter SVOİK'durlar.

11- **Milli Alaş Partisi:** Mayıs 1999 yılında kurulan bu parti, demokratik hukuk devleti ve toplumsal adaletten himaye etmektedir. Partinin kurucusu Sovetkazy AKAYEV'dir.

12- **Kazakistan Cumhuriyetçi Adalet Partisi:** Ocak 1998 yılında Astana'da kurulan partinin hedefi, demokratikleşme ve serbest piyasa ekonomisidir. Partinin başkanı Talgat JANABAYEV'dir.

13- **Kazakistan Halkının Birliği Hareketi (P.U.K):** Kazakistan anayasası gereği Cumhurbaşkanı herhangi bir partiye üye olamamaktadır. Cumhurbaşkanı Nursultan NAZARBAYEV siyasi faaliyetlerini sürdürmek ve seçimler sırasında düşüncelerini hedef ve planlarını, halka yansıtmak amacıyla, 1993 yılında bu teşkilatı kurmuş bulunmaktadır. Bir sivil toplum hareketi gibi çalışan bu birliğin hedefleri, siyasi, ekonomik ve toplumsal değerleri yükseltmek, aydınları desteklemek, kimsesiz çocuklara ve emeklilere daha iyi şartlar hazırlamak ve toplumsal gelişme için ortam yaratmaktır. (Karaağaçlı, 2013 : s628)

KAZAKİSTAN'DA 2017 YILINDA REFANDUMUNDA YAPILAN SİYASAL DEĞİŞİKLİKLER NELERDİR:

A.CUMHURBAŞKANI İLE İLGİLİ YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

a. Anayasa'nın 41. Maddesindeki Değişiklikler

Anayasa'nın 41. maddesinin 2. fıkrası

Eski Hali: m. 41, f. 2 -) Doğuştan Kazakistan vatandaşı, en az kırık yaşını doldurmuş, Kazakistan'da son 15 yıl ikamet etmiş, devlet dilini akıcı kullanabilen her vatandaş Cumhurbaşkanı seçilebilir. m. 41, f. 2-) Yeni Hali: Doğuştan Kazakistan vatandaşı, en az kırık yaşını doldurmuş, Kazakistan'da son 15 yıl ikamet etmiş, devlet dilini akıcı kullanabilen ve yükseköğretim sahibi olan Kazakistan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı adaylığı olabilir. Anayasal kanunlarla adaylarda diğer şart ve özellikler aranabilir.

b. Anayasa'nın 44. Maddesindeki Değişiklikler

Anayasa'nın 44. maddesinin 3., 8., 9., 10-1, 18. fıkraları

Eski Hali:m. 44, f. 3 -) Parlamento Meclisinde temsil edilen siyasi parti grupları ile yapılan istişareler sonrasında, Cumhuriyetin başbakan adayını onaylamak üzere Meclise sunar; Meclisin onayından sonra, Cumhuriyetin Başbakanını atar; onu görevinden alır; başbakanın önerisi üzerine Cumhuriyet Hükümetinin yapısını belirler, Hükümet dışındaki merkezi yürütme organlarını kurar, fesheder veya yeniden yapılandırır. Cumhuriyet Hükümet üyelerini atar; Dışişleri, Savunma, İçişleri ve Adalet Bakanlarını atar; Hükümet üyelerinin görevlerine son verir, Hükümet üyelerinin yeminlerini kabul eder; özel öneme sahip konularda, Hükümet toplantılarına başkanlık eder; Parlamento meclisine kanun tasarısı sunması için Hükümetten istekte bulunur; Hükümetin ve vilayetlerin, büyük kentlerin ve başkent valilerinin düzenlemelerini tamamen veya kısmen iptal eder veya askıya alır; Yeni Hali :m. 44, f. 3

-) (Cumhurbaşkanı) Parlamento Meclisinde temsil edilen siyasi parti grupları ile yapılan istişareler sonrasında, Cumhuriyetin başbakan adayını onaylamak üzere Meclise sunar; Meclisin onayından sonra, Cumhuriyetin Başbakanını atar; onu görevinden alır; başbakanın önerisi üzerine Cumhuriyet Hükümetinin yapısını belirler, Meclisin görüşünü önceden alan başbakanın önerisi üzere hükümet üyelerini atar; kendi istemine göre, Dışişleri, Savunma, İçişleri bakanlarını atar; Hükümet üyelerinin görevlerine son verir, Hükümet üyelerinin yeminlerini kabul eder; özel öneme sahip konularda, Hükümet toplantılarına başkanlık eder; Hükümetin ve vilayetlerin, büyük kentlerin ve başkent valilerinin düzenlemelerini tamamen veya kısmen iptal eder veya askıya alır;

m. 44, f. 8-) Cumhuriyetin hükümet programlarını onaylar; m. 44, f. 8-) Kaldırıldı

m.44, f. 9 -) Başbakanın teklifi üzerine devlet bütçesi hesabında bulunan bütün organ ve kurumlarda çalışanların maaşları ve bunların finansmanı için bir bütün oluşturan sistemi onaylar; m.44, f. 9 -) Kaldırıldı

m.44, f. 10-1 -) Yok EK. m.44, f. 10-1 -) İnsan ve vatandaşın hak ve özgürlüğünü, ulusal güvenliği, egemenliği ve devlet bütünlüğünü korumak amacıyla, yürürlüğe giren kanunun veya diğer hukuki düzenlemelerin anayasaya uygunluğunun incelemesi için ve anayasasının 91. maddesinin 3. bendinde belirlenen durumlarda görüş almak için Anayasa Konseyine başvurabilir.

m.44, f. 18 -) Kendine bağlı olan Cumhuriyet Devlet başkanlığı koruma hizmetini ve Cumhuriyet muhafız birliğini oluşturur m.44, f. 18 -) Kendine bağlı olan Cumhuriyetin koruma hizmetini oluşturur

c. Anayasa'nın 45. Maddesine İlişkin Değişiklikler

Anayasa'nın 45. maddesinin 2. fıkrası

Eski Hali: m. 45, f. 2 -) Anayasa'nın 53. maddesinin 4. bendinde öngörülen durumlarda, cumhurbaşkanı kanunlar çıkarır, 61. maddenin 2. fıkrasındaki durumdaysa, cumhuriyet kanunlarının uygulanmasına yönelik kanun hükmünde kararname çıkarır.

Yeni Hali: m. 45, f. 2 -) Kaldırıldı

B. YASAMAYA İLİŞKİN YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

a. Anayasa'nın 49. Maddesinde Yapılan Değişiklikler

Anayasa'nın 49. maddesinin 1. fıkrası

Eski Hali:m. 49, f. 1 -) Kazakistan Cumhuriyeti'nin parlamentosu, yasama işlevini yerine getiren, cumhuriyetin en üst temsili organıdır. Yeni Hali :m. 49, f. 1 -) Kazakistan Cumhuriyeti'nin parlamentosu, cumhuriyetin en üst temsili yasama organıdır.

b. Anayasa'nın 53 maddesinde Yapılan Değişiklikler

Anayasa'nın 53. maddesi.

Eski Hali:m. 53, f. 3 -) Cumhurbaşkanının isteği üzerine, her bir kamaranın üye tam sayısının üçte iki oy çoğunluğuyla, yasama yetkisi azami bir yıl süreyle Cumhurbaşkanına devredilebilir.

Yeni Hali: m. 53, f. 3 -) Kaldırıldı.

c. Anayasa'nın 55. Maddesine Yapılan Ekleme

Anayasa'nın 55. maddesine EK 1-1. fıkrası eklenmiştir.

Eski Hali: EK. m. 55, f. 1-1 -) Kazakistan Cumhurbaşkanının önerisi üzerine Cumhuriyetin İnsan Hakları Denetçisinin beş seneliğine seçilmesi ve görevden alınması

Yeni Hali :IV. Anayasa'nın 57. Maddesinde Yapılan Değişiklik

Anayasa'nın 57. maddesinin 6. fıkrası.

Eski Hali:m. 57, f. 6 -) Kamara milletvekilleri üye tam sayısının en az üçte birinin kararıyla Hükümet üyelerinden faaliyetlerine ilişkin rapor isteyebilir. Bu raporun sonucunda, Kamara milletvekilleri üye tam sayısının üçte iki oy çoğunluğuyla, Hükümet üyesinin kanunları ihlal ettiği gerekçesiyle görevden alınmasına ilişkin cumhurbaşkanına müracaatta bulunabilir. Eğer cumhurbaşkanı bu müracaatı geri çevirirse, milletvekilleri ilk müracaat tarihinden altı ay sonra kamara milletvekili üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğuyla Hükümet üyesinin görevden alınmasına ilişkin konuyu tekrar Cumhurbaşkanının gündemine getirebilir. Bu durumda Cumhurbaşkanı Hükümet üyesini görevden alır.

Yeni Hali :m. 57, f. 6 -) Kamara milletvekilleri üye tam sayısının en az üçte birinin kararıyla, Hükümet üyelerinden faaliyetlerine ilişkin rapor isteyebilir. Bu raporun sonucunda, Kamara milletvekilleri üye tam sayısının üçte iki oy çoğunluğuyla, Hükümet üyesinin kanunları ihlal ettiği gerekçesiyle görevden alınmasına ilişkin cumhurbaşkanına müracaatta bulunabilir. Bu durumda cumhurbaşkanı hükümet üyesinin görevine son verir.

d. Anayasa'nın 61. Maddesinde Yapılan Değişiklik

Anayasa'nın 61. maddesinin 2. fıkrası

Eski Hali:m. 61, f. 2 -) Cumhurbaşkanı, kanun tasarılarının görüşülme önceliğini belirleme, ayrıca bir kanun tasarısının sunulmasını takip eden bir ay içinde Parlamento tarafından görüşülmesini sağlamak üzere, kanun tasarısının ivedilikle görüşülmesi gerektiğini ilan etme hakkına sahiptir. Söz konusu talebin Parlamento tarafından yerine getirilmediği durumda, Cumhurbaşkanı kanun hükmünde Kararname çıkarabilir ve bu kararname, Anayasa'da öngörülen şekilde Parlamento tarafından yeni kanun kabul edilmesine kadar yürürlükte kalır.

Yeni Hali :m. 61, f. 2 -) Cumhurbaşkanı, kanun tasarılarının görüşülme önceliğini belirleme hakkına sahiptir. Kanun tasarısının sunulmasını takip eden iki ay içerisinde Parlamento tarafından öncelikli olarak gündeme alınmasını gerektirir.

C. HÜKÜMETE İLİŞKİN YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER**a. Anayasa'nın 64. Maddesinde Yapılan Değişiklik**

Anayasa'nın 64. maddesinin 2. fıkrası

Eski Hali:m. 64, f. 2 -) Hükümet, kolejyal bir organdır ve bütün faaliyetlerinden dolayı Cumhurbaşkanı karşısında sorumludur, ayrıca Anayasa'da belirtilen durumlarda Parlamento Meclisi ve Parlamento önünde sorumludur.

Yeni Hali :m. 64, f. 2 -) Hükümet, kolejyal bir organdır ve bütün faaliyetlerinden dolayı Cumhurbaşkanı ve Parlamento karşısında sorumludur.

b. Anayasa'nın 66. Maddesinde Yapılan Değişiklikler

Anayasa'nın 66. maddesinin 1., 8., ek 9-1. fıkraları

Eski Hali:m.66, f. 1 -) Kazakistan Cumhuriyeti'nin Hükümeti: Devletin sosyo – ekonomik politikasının, onun savunma gücünün, güvenliğinin, kamu düzeninin sağlanmasının temel yönlerini belirler ve bunların gerçekleştirilmesini organize eder.

Yeni Hali: m.66, f. 1 -) Kazakistan Cumhuriyeti'nin Hükümeti: Devletin sosyo – ekonomik politikasının, onun savunma gücünün, güvenliğinin, kamu düzeninin sağlanmasının temel yönlerini belirler ve bunların gerçekleştirilmesini organize eder, cumhurbaşkanı ile görüşükten sonra devlet programını onaylar ve uygulanmasını sağlar.

m.66, f. 8 -) Hükümete girmeyen merkezi yürütme organlarının yöneticilerini göreve atar ve görevden alır. m.66, f. 8 -) Kaldırıldı

EK. m.66, f. 9-1-) EK. m.66, f. 9-1-) Cumhurbaşkanın görüşünü aldıktan sonra, devlet bütçesi hesabında bulunan bütün organ ve kurumlarda çalışanların maaşları ve bunların finansmanı için bir bütün oluşturan sistemi onaylar.

c. Anayasa'nın 67. Maddesinde Yapılan Değişiklik

Anayasa'nın 67. maddesinin 4. Fıkrası

Eski Hali:mm. 67, f. 4 -) Hükümet, faaliyetlerinin başlıca yönleri ve onun tüm önemli kararları hakkında Cumhurbaşkanına rapor sunar.

Yeni Hali :m. 67, f. 4 -) Hükümet, faaliyetlerinin başlıca yönleri ve onun tüm önemli kararları hakkında Cumhurbaşkanına ve Parlamento'ya rapor sunar.

d. Anayasa'nın 70. Maddesinde Yapılan Değişiklik

Anayasa'nın 70. maddesinin 1. fıkrası

Eski Hali;m. 70, f. 1 -) Hükümet, yeni seçilmiş Cumhurbaşkanı önünde yetkilerini iade eder.

Yeni Hali: m.70, f. 1 -) Hükümet, yeni seçilmiş Parlamento Meclisi önünde yetkilerini iade eder. (Karağaçlı, A. & Özdöver,F.2021:s108)

SONUÇ

Kazakistan bulunduğu coğrafi konum itibariyle, ülkenin büyüklüğü, yer altı ve yer üstü zengin kaynakları, sanayi ve teknolojik gelişmesi, insani ve sosyal gelişmişlik düzeyi, eğitim, okuma yazma yüksek öğreniminin gelişmişliği ve geniş halk kitlelerine yayılması, ulaşım haberleşme ve kentleşme sahalarındaki gelişmişliği, siyasal istikrarı, toplumsal barışın sağlandığı, kurumsallaşmış devlet yapısı ve en önemlisi ülkenin idaresinde bulunan dirayetli, öngörülü ve büyük devlet adamı olma özelliklerini taşıyan Nursultan Abişulı NAZARBAYEV'in ülkenin başında bulunmasından dolayı kısa sürede bağımsızlıktan sonra ortaya çıkan sorunlarını çözmüş, sağlam adımlarla bütün sorunlarının çözüleceği müreffeh gelişmiş bir ülke olacağını öngörülen 2030 yılına doğru emin adımlarla ilerlemektedir.

Yukarıda da ayrıntısıyla değindiğimiz ülkenin çok partili, siyasal sistemi yasama erkinin organlarının kurumsallaşması ve onurlu Kazak halkının önümüzdeki dönemlerde meydana gelecek bütün sorunlarını demokratik ve sağ duyulu bir yaklaşımla çözeceğine inancım tamdır. Uzun yıllar Kazakistan'da yaşama şansım olduğundan, bu büyük ülkenin hemen hemen bütününü görme ve gezme fırsatım olduğundan, üstelik ülkemizle kurulmuş olan ortak eğitim

kurumları yine Kazakistan'ın kendi üniversitelerinde çalışma ve araştırma imkânları bulduğundan dolayı Kazak halkını yakından tanıma olanağına kavuştuğundan dolayı bu onurlu ve gururlu halkın çalışkanlık, tarihten gelen ulusal bilinç ve bilimsel yaklaşımlarla gelişmiş ve demokratik bir ülke inşa edeceklerine ve önümüzdeki yıllarda Asya'da bir yıldız gibi parlayacak olan her yönüyle komşularına örnek teşkil edecek olan Kazakistan'ı inşa edeceklerine dair inancım tamdır.

Yakın gözlemlerime göre Kazakistan'da yaşayan pek çok dini etnik ve farklı düşüncelere sahip insanların yaşamasına rağmen Kazakistan'da asla herhangi bir etnik dinsel ve düşünsel çatışmanın, kargaşanın ve anlaşmazlığın meydana gelmesine ihtimal vermiyorum. Kazak vatandaşlığı ve Kazakistan üst kimliği altında birleşen bütün Kazakistanlılar birleşik, gelişmiş ve üniter bir Kazakistan'dan yanadır. Üstelik yine kendi gözlemlerime dayanarak kesin olarak Kazakistan'da herhangi bir dinsel kökten düşünce ve fikrin gelişme şansı olacağına hiç ihtimal vermiyorum. Köktencilik ve aşırılık gibi siyasal akımların Kazak halkı nezdinde itibar göremeyeceği kanaatindeyim. Eminim önümüzdeki süreçte sosyal devletin gereği olan sosyal, hukuk devletinin gelişmesiyle demokratik yapının daha da sağlamlaşmasıyla Kazakistan dostlarının hayranlık ve gıptayla bakacakları Orta Asya'nın en gelişmiş ülkesi konumuna gelecektir.

KAYNAKLAR:

Abediyni, Muhammet Hüseyin, Simaye ferhengiye Gezakistan 'Kazakistan'nın Kültürel Yüzü'. (2006). Tahran: Uluslararası El Hadi Yayınları.

Allison,Roy & Jonson, Lena, (2003) Tahran: Teh Institute for Political & International Studies .

Directoryof Caspian Region & Central Asian & Southern Caucasus countries, Ebrar Yayinevi, Tahran 2004,

Directoryof Caspian Region Central Asian & Southeren Caucasus Countries. (2004). Tahran : Ebrar Yayınlar.

Emirahmediyan, Behram (2011). Ferhengha ve Temeddonha, 'Kültürler ve Medeniyetler' Tahran : Peyman Yayınları.

http://www.uskba.net/about_mining.htm

Karaağaçlı, Abbas & Özdöver, Firuze (2021). 100 Soruda Kazakistan. İstanbul: Kriter Yayınları.

Karaağaçlı, Abbas (2013). Orta Doğu'dan Orta Asya'ya. İstanbul: Yeniüzyıl Yayınları.

Kazakbalası, C. (1988). 17-18 Aralık 1986 Kazakistan Olayları.İstanbul : Büyük Türkeli Yayınları.

Kulai, İlahe. (2013),Tehevvolate Asiyaye Merkezi, Orta Asya Gelişmeleri, Tahran: Emirkebir Yayınları .

Uçar, Fuat (2007). Dış Türkler Türk Dünyasını Parlayan 5 Yıldızı. Ankara: Fark Yayınları.

LEARNING ABOUT KAZAKHSTAN THROUGH PLAYING GAMES**Dr. Alan Reed LIBERT**

University of Newcastle, 61-422561476,

ORCID ID: 0000-0003-1446-4183

Abstract

Although Kazakhstan is large and strategically important, it is little known in Western countries. In this presentation I will discuss one way of making people, including students, more familiar with it, and with lesser-known other countries: through games. I will present a survey of games, mainly educational games in English, which involve Kazakhstan in some way.

One might first note that there are some games about countries which do not include Kazakhstan, for example *Professor Noggin's Countries of the World* and *Countries of the World II*. These consist of 30 cards each, most of which are about particular countries, but Kazakhstan is not one of them.

On the other hand, there are games which have a fair amount of information about Kazakhstan, such as *First Around the World*. Kazakhstan itself is not marked on the game board, but Almaty is one of the “destinations” on it, and there are five cards with one question each about this city, for example “What are the mountains visible from Almaty known as?” There is also a card with a question which involves Kazakhstan, though not by name: “How many countries share a border with Russia?”

In addition to discussing such games, I will make some recommendations about constructing games which will teach players something about Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, educational games, geography education

1. INTRODUCTION

Kazakhstan is one of the ten largest countries in the world, and is strategically important. However, unfortunately, most people in Western countries know little about it. This is also true of many other countries, including some other former members of the Soviet Union such as Tajikistan and Kyrgyzstan. One way of getting people to learn about Kazakhstan and other countries is to have them play. In this paper I will present a survey of some games, mainly, but not entirely, educational games which include (or don't include) Kazakhstan. Of course I will not discuss games which one would not expect to involve Kazakhstan, e.g. games about South America. I also am not interested in games which involve every country in the world or every country in Asia, as they would obviously include Kazakhstan. In addition, I will limit myself to traditional hard copy games, and will not deal with electronic and computer games.

2. GAMES WHICH DO NOT INCLUDE KAZAKHSTAN

I will first bring up some games which make no reference to Kazakhstan, although one might think that they could – I mean games on geography (which often include many countries). There is a series of *Professor Noggin's* games on various topics, including *Countries of the World* and *Countries of the World II* (shown in figures 1a and 1b).

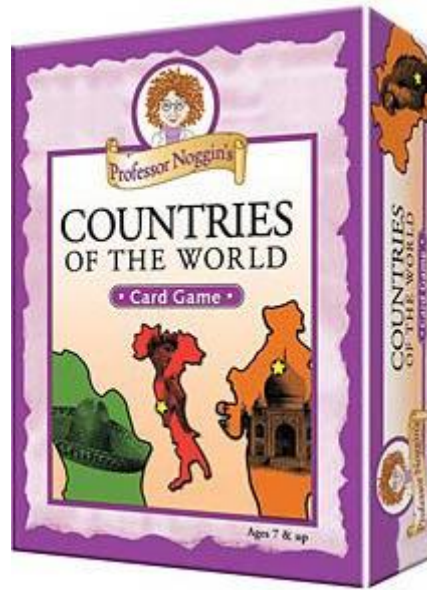

Figure 1a: *Professor Noggin's Countries of the World*
 (<<http://www.professornoggin.com/games/10418-C1.shtml>>)

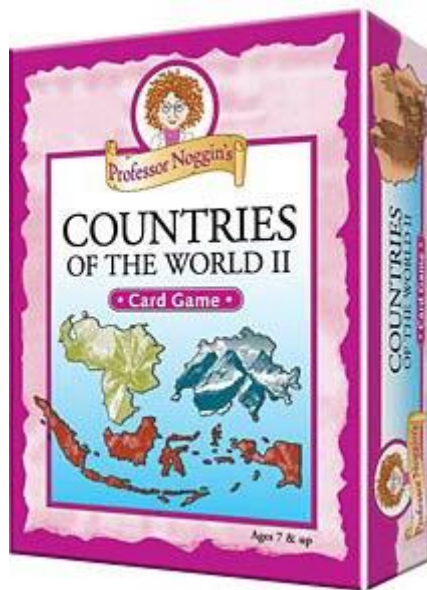

Figure 1b. *Professor Noggin's Countries of the World II*
 (<<http://www.professornoggin.com/games/10433-C2.shtml>>)

Each game has 30 cards with questions and answers; most of these cards are about a particular country; thus there are cards for more than 50 countries, but Kazakhstan is not among them (nor are most other former members of the Soviet Union. (This is generally a good series of educational games; I own more than 20 of them, so I am not criticizing them, but just making an observation).

There is also a *Countries of the World* in the popular *Top Trumps* series of games (figure 2), with one country per card, and it also does not include Kazakhstan. As with the Noggin's games,

this is not a surprise, as all of these games have a relatively small number of cards, and thus most of the world's countries will be left out.

Figure 2: *Top Trumps Countries of the World*

(<<https://www.gameology.com.au/products/top-trumps-countries-of-the-world-card-game>>)

Among other geography games not including Kazakhstan are *BrainBox The World* and *Guess in 10 Countries of the World*, and *Country Quest*, the last of which involves 65 countries.

3. GAMES WITH SOME COVERAGE OF KAZAKHSTAN

On the other hand, there is a card game *Flaggy* (with round cards) which has 48 cards, one of which is for Kazakhstan (figure 3), although there are none for Uzbekistan, Tajikistan, or even Ukraine. From this game one can learn a little about Kazakhstan: its flag, its former capital, its size, its population, and that it is in Asia (though not where in Asia it is). Thus the designer(s) of this game, unlike those of the card games mentioned above, decided to include Kazakhstan in it. It would be interesting to know the reasoning of designers when they are deciding which games to include.

Figure 3: Some Cards from *Flaggy* (<<https://benjo.ca/en/flaggy-the-game-of-flags--p60908>>)

In *First Around the World* (published by Reader's Digest) Kazakhstan itself is not marked on the game board, but Almaty is one of the “destinations” on it (see figure 4, from the German version of the game, *Reisefieber*), and there are five cards with one question each about this city, for example “What are the mountains visible from Almaty known as?” There is also a card with a question which involves Kazakhstan, though not by name: “How many countries share a border with Russia?” One of the questions seems difficult: “One of the city’s fountains sports large statues of the animals of a Khazak [sic] 12-year calendar based on the cycle of Jupiter. It is similar to the Chinese system except instead of a dragon you will find a statue of which animal?” The choices for the answer are snail, snake, and snow leopard, of which the first one is the correct answer.

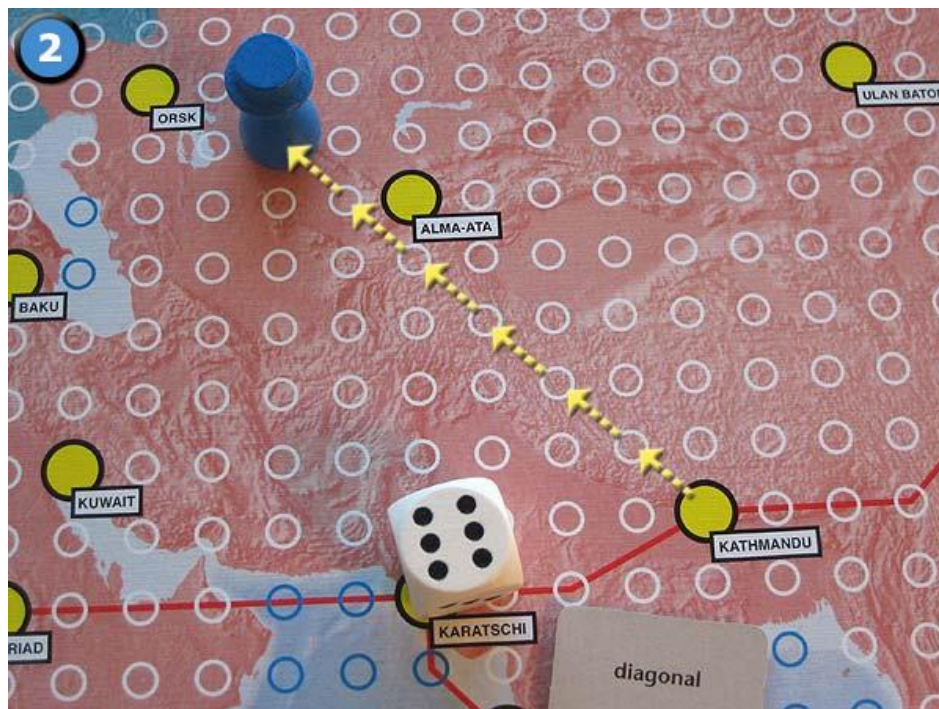

Figure 4: Part of the board of *Reisefieber* (<<https://www.brettspiele-report.de/reisefieber/#>>)

The *Global Geography Trivia Game* (available as a PDF file) by Bonnie Rose Hudson has four questions involving Kazakhstan, although only one mentions it alone. For example the following question involves two countries: “What sea sits on the border of Kazakhstan and Uzbekistan?” (the answer is the Aral Sea). The only question which is exclusively about Kazakhstan is “Astana is the capital of what country?” One might note that not every country in the world comes up in this game; there are no questions about Lithuania or Moldova.

There is also a PDF file containing some games from which one can learn one word of Kazakh: 7 ideas for European Day of Languages [sic] available from <www.teachitprimary.com>. In this file there is a set of pairs of cards which one can play matching games with. Both cards of a pair have the flag of a country or region on it; one of them also names a language, and the other has an equivalent of ‘hello’ in that language. From this one will learn that the word for ‘hello’ in Kazakh is *sälem*. Although there are cards for Kazakh and many other languages of Europe (e.g. Breton, Catalan, Estonian, and Latin), one national language, Montenegrin, is missing, as are some regional languages, e.g. Faroese.

We have already seen in section 2 that the *Top Trumps Countries of the World* game does not include Kazakhstan. However, there is an unofficial *Top Trumps* game which does: *Top Trumps Countries*, created by someone with the username daisyflower10 and available for free at <<https://www.tes.com/teaching-resource/top-trump-countries-6257481>>. There are 36 cards; they usually state which continent(s) the country in (this is not the case with the card for Kazakhstan), show the flag and the location, give the capital and some statistics, including birth rate, death rate, life expectancy, and GDP per capita. In addition to Kazakhstan, there are cards for several other lesser-known countries, including Greenland (even though it is not independent), Chad, and Andorra.

Up to this point I have been focussing on games which are (explicitly) educational, but of course one can learn something from most games, whether they were meant to be education or not. The popular *Ticket to Ride* games involve travelling to various places in a country, city, region, etc., and thus one can learn some geography from them. The main two games of the series do

not have destinations is Kazakhstan, as they are about North America and Europe, nor does the *Legendary Asia* expansion map, even though the area which it portrays includes Kazakhstan (and Samarkand is a destination in it). There is an unofficial expansion about the USSR (<<https://boardgamegeek.com/boardgameexpansion/115070/ussr-fan-expansion-ticket-ride> >), and Alma-Ata is a destination in it, but this is not unexpected (Tashkent, Frunze, Dushanbe, etc. are also destinations). A little more surprising is the fact that Astana is a destination in an unofficial *China* expansion of *Ticket to Ride* (<<https://boardgamegeek.com/boardgameexpansion/185203/new-china-fan-expansion-ticket-ride> >); like some other unofficial expansions about particular countries, it has several destinations outside of the country which it is about. It would be nice to see a *Ticket to Ride* expansion devoted to Kazakhstan. (There are unofficial expansions on some relatively obscure countries and places, including Slovakia, Belarus, Lichtenstein, Montenegro, Madeira, and the Isle of Man.)

4. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

We have seen that, although some games involving geography do not include Kazakhstan, there are at least a few which do (and I have not examined every geography game ever made), and so one can learn a little about the country by playing them. However, an important matter is what kind of information they provide. Figures on size and population and names of capitals are important, but learning such details does not give one a feel for countries or bring them to life. I would make the same recommendation here as I did in Libert (2021) on games involving Ukraine: ideally some cultural information about Kazakhstan and other countries should be part of geography games. Most of the games brought up in this paper might not be so exciting, because they limit themselves to statistics and superficial facts. Also, although one does not want to make game boards too cluttered, it would be good if, when cities are marked on them, there is some indication of what country these cities are part of. Finally, perhaps one should create a geography game specifically on lesser-known countries such as Kazakhstan; students could play this after they have mastered the geography of better-known countries.

REFERENCES

Libert, A. R. (2021). The appearance of Ukraine in educational history and geography games in English. In M. Vaskiv (ed.) Taras Shevchenko 6th International Conference on Social Sciences Proceedings Book. Vol. 1. pp. 424-429.

MUKAĞALI MAKATAEV'İN ŞİİRLERİNDE ANAVATANA OLAN SONSUZ SEVGİ VE ÖZLEM

ETERNAL LOVE AND LONGING FOR THE MOTHERLAND IN MUKAGALI MAKATAEV'S POEMS

Aynure BABAYEVA

Azərbaycan Devlet Pedogoji Üniversitesi Bilimsel Araştırma Merkezinin “Türk araştırmaları” Bölümünün Araştırma Görevlisi

Özet

Kazak şiirinin gerçek temsilcilerinden biri de Mukağali Süleymanuli Sabit oğlu Makataevdir. Babasının cephede ölümünden sonra M.Makatayev bir asker olarak bu hayatta iz bırakması gerektiğini anladı. Şairin annesinin hatıralarına göre Mukagali on dört yaşında şiirle ciddi şekilde ilgilenmeye başlar. İlk şiirleri bölge gazetesinde yayınlanan şairin şiirleri 1960-1970 yılları arasında ulusal gazete ve dergilerde aralıksız yayınlanmıştır. Bu yıllar şairin kazak şiirinin büyük zirvesine çıktığı dönem olarak değerlendirilmektedir.

Mukağali kısacık ömründe şiir dünyasında sönmez iz bırakmış, birkaç şiir kitabı ile destan yazmış, Şekspir ve Danteden kazakçaya çeviriler yapmıştır. “Hayat bir efsanedir”, “Hayat bir nehirdir”, “Mozartın Rekviemi” ve “Seçilmiş” kitaplarının yazarıdır.

Makataev zorluklarla dolu bir hayat yaşadı, bazıları onu anlamadı. Kiralık dairelerde yaşadı, çok az kazandı ve şiirleri sık-sık yayınlanmadı. Ancak bu onun yüretken bir şekilde yazmasını engellemedi. Kısa hayatı boyunca birçok şiir ve kısa öykü yazmıştı. Klasiklerin eserlerini kazak diline tercüme etti. Şairin hayattaki zorlukları ve düşünceleri, yalnızca hayatının son ayına kadar tuttuğu günlükleriyle tanınmıştır. Şair ruhunu günlüğüne dökmüştür.

Şairin fikrinde şiirden başka hiç bir şey bütün alemini kapsayarak, toplumun yaşadıklarını, döneminin insanların hayatını, hayatın acı gerçeklerini açıkça ortaya koyamaz. Gerçek şiirin sınırları, coğrafyası olmaz. Şiir için halklar ve uluslar aynıdır. O genel insani değerleri ele alır, devrine uygun meseleleri geniş açıdan değerlendirir. Vatana, halka, genel insanlığa yönelik olarak göğsünde kaynayan aşk şaire ilham verir, onu harekete geçiren güç rolünü yerine getirir. Şair memleketini, tabiatını, doğup büyüdüğü evi, etrafındaki insanları şevkle sevmiştir. Makataevin şiirleri okurda vatanseverlik, toprağa, halka ve ana diline sevgi duygusu daha da güçlendirir. Uçsuz bucaksız kazak bozkırlarına aşkla şarkı söyleyen şairin zihnindeki vatan, güzelliği, kültürü ve halkının gelenekleri, tarihi, dili ile şaşırtıcı bir vatandır.

M.Makataev aşkı, dostluğu, en önemlisi vatanını ölçüye gelmez sevgiyle anlattığı şiirleriyle Kazakistan edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biridir. Onun şiirlerinin Türkiye türkçesine çevrilmesi edebiyat dünyasına olduğu kadar türk dünyası edebiyatlarına da önemli bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kazak, vatan, hasret, şiir, aşk

Abstract

One of the representatives of Kazakh poetry is Makataev, son of Mukagali Süleymanuli Sabit. After the death of his father at the front, M.Makatayev realized that as a soldier he had to leave a mark in this life. According to the memories of the poet's mother, Mukagali became seriously interested in poetry at the age of fourteen. The poems of the poet, whose first poems were published in the regional newspaper, were continuously published in national newspapers and magazines between 1960 and 1970. These years are considered as the period when the poet reached the peak of Kazakh poetry. Mukagali left an indelible mark on the world of poetry in his short life, wrote epics with several poetry books, and made translations from Shakespeare

and Dante to Kazakh. He is the author of "Life is a legend", "Life is a river", "Mozart's Rekviemi" and "The Chosen". Makataev lived a life full of difficulties, some did not understand him. One of the real The poems of the poet, He lived in rented flats, earned little, and his poems were not often published. However, this did not prevent him from writing boldly. He wrote many poems and short stories during his short life. He translated the works of the classics into the Kazakh language. The poet's difficulties and thoughts in life were only known by the diaries he kept until the last month of his life. The poet poured his soul into his diar. In the opinion of the poet, nothing other than poetry can clearly reveal the experiences of the society, the lives of the people of the time, and the bitter realities of life by covering the whole world. True poetry has no borders, no geography. For poetry, peoples and nations are the same. He deals with general human values and evaluates the issues appropriate to his time from a broad perspective. The love that boils in his chest for the homeland, the public, and the general humanity inspires the poet, fulfills the role of the power that moves him. The poet passionately loved his hometown, nature, the house where he was born and grew up, and the people around him. Makataev's poems strengthen the reader's sense of patriotism, love for the land, people and mother tongue. The homeland in the mind of the poet, who sings with love to the vast Kazakh steppes, is an astonishing homeland with its beauty, culture and traditions, history and language of its people. M.Makataev is one of the important figures of Kazakhstan literature with his poems about love, friendship, and most importantly, his homeland with incomparable love. The translation of his poems into Turkey Turkish makes an important contribution to the literature of the Turkish world as well as to the world of literature.

Key ywords: Kazakh, homeland, longing, poetry, love

GİRİŞ

Kazak şiirinin gerçek temsilcilerinden biri de Mukağali Süleymanuli Sabit oğlu Makataevdir. Makataev Almatı eyaletinin Raymbek bölgesinin Narıncol ilçesine bağlı Karasaz köyünde dünyaya gelmiştir. Şairin tam adı Mukhametkalidir (Muhammedali). Lakin çocukluktan itibaren bu ismin çok sorumlu olduğuna ve peygamberin adını taşımanın kolay olamadığına inanarak Mukağali olarak adlandırılmıştır. 1931 yılının 9 şubatında doğan şairin çocukluk dönemi II Dünya savaşı yıllarına denk gelmiştir. Bu savaşta babasını kaybeden Mukağali yaşadığı acının tesirile 10-11 yaşlarında şiirler yazmaya başlar. Savaş Mukağalinin güneşli çocukluğuna bulut getirdi. Hayatın tüm zorlukları babası cepheye giden gencin omuzlarına düştü. Evdeki tek erkek olan şair sevdiklerinden ve akrabalarından kendini sorumlu hissetti. “Neyini senin özleyeyim çocukluğum” şiirinde çocukluğunun kötü hatıralarından yazmıştır.

Babasının cephede ölümünden sonra M.Makatayev bir asker olarak bu hayatta iz bırakması gerektiğini anladı. Şairin annesinin hatıralarına göre Mukağali on dört yaşında şiirle ciddi şekilde ilgilenmeye başlar. Çevresindeki dünyadan ve kitaplardan yaratıcı ilham alarak edebi aleme atılan şair Abai, M.Auezov, S.Seifullin, G.Mursepov ve b. yazarları okumaya çok düşküdü. Rusçayı kendi başına öğrenen şair özellikle A.Puşkin, S.Yesenin, A.Blokun şiirlerini okumayı severdi. Aynı zamanda o, yabancı edebiyatı da okumayı severdi. En çok O.Balzac, C.London ve V.Şekspirin eserleri ile ilgilenirdi.

İlk şiirleri bölge gazetesinde yayınlanan şairin şiirleri 1960-1970 yılları arasında ulusal gazete ve dergilerde aralıksız yayınlanmıştır. Bu yıllar şairin kazak şiirinin büyük zirvesine çıktığı dönem olarak değerlendirilmektedir. İlk ve orta tahsilini köyde tamamlayan Mukağali Komünist Partiye üye olarak kendi köyünde komsomol olmuş, konsey sekreterliği, kızıl yurt başkanlığı yapmıştır. Daha sonra bölge gazetesinde edebiyat görevlisi ve kazak radyosunda spiker olarak çalışmıştır. 1950 yılında Almatıdaki Yabancı Diller Enstitüsünün Alman Dili Fakültesini kazanmış, ancak ailevi sorunlar yüzünden kısa bir süre sonra okulu yarım

bırakmıştır. 1962 yılında Kazak Milli Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde öğrenim görmüş, Moskovadaki M.Gorki Edebiyat Enstitüsünden mezun olmuştur. Kazak Edebiyatı ve Jüldüz (Yıldız) gazetelerinde şiir bölümü yöneticisi olarak çalışmıştır. Kazakistan Yazarlar Birliğinde şiir bölümü edebiyat danışmanı olarak görev yapmıştır.

Mukağali Makataev Almatı şehrinde 27 mart 1976 tarihinde 45 yaşındayken vefat etti. Ölümünden sonra “Amanat” şiir koleksiyonu yüzünden 1999 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Ödülü ile ödüllendirildi. Almatıda bir sokağa onun adı verilmiş, yaşadığı eve bir anıt plaketi yerleştirilmiştir. Şiir koleksiyonları kazak şiirinin altın fonuna girmiş, şarkılar yazılarak sevilen sanatçılar tarafından seslendirilmiştir.

ARAŞTIRMA

Mukağali kısacık ömründe şiir dünyasında sönmez iz bırakmış, birkaç şiir kitabı ile destan yazmış, Şekspir ve Danteden kazakçaya çeviriler yapmıştır. “Hayat bir efsanedir”, “Hayat bir nehirdir”, “Mozartın Rekviemi” ve “Seçilmiş” kitaplarının yazarıdır.

Şiir kitapları şunlardır: “Merhaba dostlarım” (1966), “Kırlangıçım, geldin mi? (1968), “Kalbim” (1972), “Kuğular Uyuyorken” (1974), “Yaşamın Sıcaklığı” (1975), “Yaşam Destanı” (1976), “Ömir – Özen” (Yaşam Nehri, 1978), “Kalp Atışı” (1982), “Şolpan” (1984). “Koş Mahabbat” (1988) adlı koleksiyonda ise nesir eserleri yer almıştır.

Makataev zorluklarla dolu bir hayat yaşadı, bazıları onu anlamadı. Kiralık dairelerde yaşadı, çok az kazandı ve şiirleri sık-sık yayınlanmadı. Ancak bu onun üretken bir şekilde yazmasını engellemedi. Kısa hayatı boyunca birçok şiir ve kısa öykü yazdı. Klasiklerin eserlerini kazak diline tercüme etti. Şairin hayattaki zorlukları ve düşünceleri, yalnızca hayatının son ayına kadar tuttuğu günlükleriyle tanınmıştır. Şair ruhunu günlüğüne dökmüştür.

İlk şiir koleksiyonu ilk şiirsel çıkışından on üç yıl sonra çıktı. Mukağali eserlerinin rusçaya çevrildiğini hiç görmedi. Rusçaya çevrilmiş ilk şiir kitabı ölümünden birkaç yıl sonra çıktı. Şairin “Kuğular uyurken”, “Merhaba arkadaşlar! kalpler” isimli kitapları kazak dilinde yayınlandı.

Şair kazak edebiyatının ünlü isimlerinden biri olan Mahambet Ötemisulından ilham alarak yazmıştır. Mukağali Makataev şiirleri her insanın kalbine dokunan seçkin bir kazak şairidir. Gerçek şiir şair için her zaman güçtür. M.Makataev şiirlerinde her zaman gerçek güç vardır. Mukağali Makataev ayrıcalıklı güzellik sezgisi ile üstün kabiliyete sahip hassas ruhlu bir şairdir. Şairin şiirlerinin ana teması gönül hali, can-mal ilişkisine ilişkin gönül hali, doğduğu ülkenin tabiatına, aşka, hünere, ve hatıraya düşkünlükten oluşuyor. Makataevin doğrudan anlamıyla aşkla ilgili şiirleri çok fazla değil. Fakat onun eserlerinin esas anlamını aşk teşkil eder. Bu aşk ülkeye, tabiata, insanlara, kadınlara, anaya, doğduğu yere ilişkin aşktır. Şiirleri şairin kendisi, onun şahsi yetenekleri, hayattaki ilkeleri hakkında pek çok şey anlatır.

Şairin fikrince şiirden başka hiç bir şey bütün alemini kapsayarak, toplumun yaşadıklarını, döneminin insanların hayatını, hayatın acı gerçeklerini açıkça ortaya koyamaz. Gerçek şiirin sınırları, coğrafyası olmaz. Şiir için halklar ve uluslar aynıdır. O genel insani değerleri ele alır, devrine uygun meseleleri geniş açıdan değerlendirir. Vatana, halka, genel insanlığa yönelik olarak göğsünde kaynayan aşk şaire ilham verir, onu harekete geçiren güç rolünü yerine getirir. Biz bunu Mukağali Makataev şiirlerinde açıkça görüyoruz. Şiir yazan her şair yıllarca diller ezberi olacak şarkı yazamaz. Şüphesiz onun şiirleri bizlerden sonra da yaşayacak ölmez eserlerdendir.

Onun adı günümüzde kazak şiirinin sembolüne dönüşmüştür. Onun şiirlerindeki muhteşem sadelik, insan düşüncelerinin derinliğine inebilmek becerisi okuru kendine kilitlemektedir. M.Makataev şiirlerinde aşk ile dostluğu, sevgiyi, üzüntüyü, iyiliği, hayırseverliği anlatmıştır. Fakat onun eserlerinde “Vatan” konusunun özel bir yeri vardır.

“Memleketin doğurduğu düşünce” şiirinde M.Makataev küçük vatanı Karasazdan bahsederek onu “altın beşik” adlandırıyor. Bu şiirlerde Makataev onu büyüten, kanatlandıran vatana olan sonsuz sevgisini dile getiriyor.

*Büyüdüğüm yer hala aklımda, unutmadım,
Ezelden hasret çekerdim, yanına yaklaştım.
Eğer ağlamazsam, rıza göstermez anladım
Dün birlikte büyüdüğüm fidanım, dalım*

*Anamın beni büyüttüğü beşiği gibi,
Babamın beni severkenki bilinci gibi...
Memleketim, hamim gibi bakarsın sen
Benimle birlikte doğan koruyucum gibi...(2, s.12)*

Yukarıda örnek gösterdiğimiz mısralarda şair vatanını koruyucu melek, hamî adlandırarak onunla insan gibi konuşuyor.

Şair memleketini, tabiatını, doğup büyüdüğü evi, etrafındaki insanları şevkle sevmiştir. Makataevin şiirleri okurda vatanseverlik, toprağa, halka ve ana diline sevgi duygusu daha da güçlendirir. Uçsuz bucaksız kazak bozkırlarına aşkla şarkı söyleyen şairin zihnindeki vatan, güzelliği, kültürü ve halkının gelenekleri, tarihi, dili ile şaşırtıcı bir vatandır. Örnek gösterdiğimiz bu şiirinde şair yurdundan ayrı kalmanın acısını şiire döküyor. Büyüdüğü toprağı hala unutmayan şair ağlayarak hasret çektiğini dile getiriyor. Vatanın sanki ondan yardım istediğini, yardıma muhtaç haline acımasını istediğini yazıyor şair:

*Beni ağla dermiş gibi akarsuyun,
Beni ağla dermiş gibi gür ormanın.
Beni aklından nasıl da çıkarırsın,
Diye anlatmıştı ya nice evladın. (2, s.12)*

Anavatanın taşına, toprağına, suyuna hasret kalan şair onun gür ormanlarını, güzel tabiatını hiçbir zaman unutmadığını söylüyor. Memleketine olan sevgisini şiirlerine sığdıramayan Makataev, yurdunu kucaklayarak, ona sarılarak hasret gidermek istiyor. Bu şiirsel vatan sevgisi okuru daha da ruhlandırarak şiire olan sevgisini arttırıyor. Vatanına olan sevgisinin yanı sıra şair, sevgisiyle onu büyüten annesini, yıkık-sökük evlerini, güçlkle evi geçindiren babasını da unutmuyor.

*Aziz anam, geçirerek nice geceyi,
Ak sütünü, bana okşayarak verdi.
O evde, uykuyu dörde bölmüş idi,
İşiterek beşikte vıyaklayan sesimi...*

*Babamı niye unutayım çapası ile
Yalın ayak çalışmaya gittiğini öyle.
Benim için, benim geleceğim için
Nice azaplar yaşadı güçlükler içinde...(2, s.13)*

Vatanına olan sevgisi ile birlikte onun tabiatının güzelliğinden de bahseden şair anavatanın esareten boğularak ağladığını dile getiriyor. Vatanın bu gününe yeşil kamış bile hıçkırarak ağlıyor. Sanki çimenler, çeşmeler, her yer vatana ağlıyor.

Gözyaşı gibi düşünde mavimsi bulak,

*Yakasında salınan yeşil kamyşa bak...
Hıçkırığını durduramıyor ağlayarak,
Sanki hayattan pişmanlık duyan ark... (2, s.14)*

Engin bozkırın hüzünlü uyumasını, yaprakların, otların yel ile aheste titreyişini şair gerksiz yere vurgulamıyor. Bununla o, vatanın oğullarını yardıma çağırdığına işaret ediyor. Vatana yardıma koşan bütün soyluların sanki tükendiğini, vatani yad ellere değiştiğini hayıflanarak söylüyor şair.

*Uyukluyor engin bozkır, hüzün basmış gibi,
Yapraklarını titretiyor işaret eder gibi.
Aheste vuran ve aralıksız yel ile
Sarı sorguç otun fiskos edip sırlaşır gibi...*

*Başkalarının zengin ülkesini de, ilçesini de
Değişmem senin fakir bölgelerine.
Buğra yeveli bulutlar dinleniyor sükunetle
Göz atsam tümsek-tümsek dağ tepelerine.*

*Sahipsiz dağda yalnız büyüyen evladının,
Efendim, göz bebeğim, oylum kurbanın.
Dökülmüş aşağıya doğru tek tomurcuğu,
Bütün soyluları yenilmiş gibi hayatının...(2, s.15)*

Aşağıda göstereceğimiz mısralarda kendi ülkesinin içinde oturarak susmaya mecbur olan vatandaşlarının adından konuşuyor Makataev. Söylemek istediği sözlerini yutarak mevcut rejime karşı gelemediğini, hatta suyun bile sorsan dile gelip konuşacağını açıkça vurguluyor Makataev. Lakin sudan bile sırrını haber alamıyor. Korktuğu için su ile bile konuşamıyor.

*Oturuyorum ortasında kendi ülkemin,
İçimden sözlerimi yutarak şiirlerimin...
Suyun sırrını soracak yol bulamadan,
Kenarından bakıp duruyorum nehrinin... (2, s.16)*

Ve bu büyük şiirin son mısralarında Makataev vatani için yüreğini bile koparıp köpeklere verebileceğini açıkça yazmıştır.

*Üzmeden, bozmadan cesaretimi,
Eğer kabul edersen duamı-dileğimi,
İçtenlikle gerekli derseni, verir idim
Köpeklere, koparıp yiğit yüreğimi...(2, s.16)*

Makataev büyük kazak oğullarına hayrandır, bu nedenle onlara şiirler, dizeler ayırır. “Baba”, “Abdilda”, “Baurzhan Momişuli”, “Fariza” (kazak şairi Fariza Ongarsinova) ve diğerlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Kazak topraklarına büyük saygı duyan, anavatanla aşkla şarkılar söyleyen şair bir kazak olarak doğduğu için gurur duyuyor. Anavatanla ilgili şiirlerine “Halkım olduğu sürece”, “Vatan”, “Kazakistan”, “Vatana dair”, “Halkım! Sana aşığım”, “Kazak toprakları” ve s. örnektir. “Anavatan” şiirinde şairin bizi iyilik yapmaya, vatanımıza faydalı olmaya çağırarak sesini duyar gibiyiz. Vatansızlık duyguları ile dolu olan “Vatan” adlı şiirinde Makataev okuru kendi topraklarına karşı koruyucu bir kılıç olma sesler.

*Şarkı söyleyen bir bülbül ol
Kendi topraklarının korularında
Altın bozkırlar için nem taşıyan rüzgarla.
Sertleştirilmiş bir kılıç ol
Bir kın içinde saklı, şanlı
Felaket anında en çok ihtiyaç duyulan*

M. Makataevin şiirsel eserlerinde halkının harika geleceğine olan inancı için gurur ve mutluluk sözlerini duyuyoruz. Şair şiirlerinde insanların iyiliği için hizmet etmeyi hayal eder. Günlüğünde kendisinin de dile getirdiği bu fikirlerden şunu anlıyoruz ki, Mukağalinin esas gayesi halkına faydalı olmak, gelecek nesle sesini iletmektir. Vatanın yaşaması için sonsuza kadar ölmek gerektiğini bir çok şiirinde dile getirmiştir. Bir nevi çağdaş gençliğe seslenen şair gelecek nesle vatani korumaları için gerekirse keskin kılıca çevrilmelerini söylüyor.

*Dünyada dürüst yaşa,
Sözleri rüzgara atma.
Vatanın yaşaması için,
Sonsuza kadar ölme!*

Makataev vatansız yaşamanın mümkün olmadığını, eğer vatanını kaybederse kendisinin sonsuza kadar mutsuz olacağını dile getiriyor. Bir gün vatansız yaşarsa eğer, bu hayattan üzüntüyle ayrılacağını söyleyen şairin anavatana ne kadar derin duygularla bağlı olduğunu bu şiirde de açıkça görüyoruz.

*Vatan!!
Vatan!
Sen olmazsan ne yaparım ben?
Sonsuza kadar mutsuz olacağım,
Bu hayattan üzüntüyle ayrılacağım*

Yıllar geçti, ama büyük kazak topraklarının büyük oğlunun sözleri insanların ruhuna girdi. Aşağıda göstermiş olduğumuz şiirinde şair insanın eşi, annesi, çocuğu, akrabası olmadan yaşayabileceğini, ama vatansız yaşayamayacağını söyler. Vatansız insanı yuvasız kuşa benzetiyor şair.

*O bir anavatan
O bir anne
Satın almak imkansız
Satmak imkansız
Onun için yaşamak ve ölmek gerek.
Ve yeniden dirilmek.
Ah, keşke anlayabilse bunu herkes.*

Makataev şiiri büyük Kazakistan halkının kendilerini, tarihini, kültürünü anlaması, koruması için yaratılmış bir başyapıt rolüne sahip. Kazak halkının yetiştirdiği bu büyük evladın yeteneğine ve yaratıcılığına hayran kalmamak mümkün değil. Çünkü Makataev kazak şiirini yeni sanatsal zirveye yükseltti.

“Siz giderken turnalar” şiirinde Makataev turnaların gidişi ile bozkırlara bir endişenin, korkunun yayıldığını anlatıyor. Turnaların gidişi ile ırmak, dere, çay, her yer çaresiz kalmıştır. Azerbaycan edebiyatında da “turnalar” mevzulu şiirler çok yazılmıştır. Makataevin bu şiiri de tam olarak bu mevzuları andırıyor. Azerbaycan edebiyatının tanınan simalarından olan Kasım

bey Zakirin “Durnalar”, Molla Penah Vagıfın “Durnalar” şiirleri de aynen Makataevin şiiri gibi vatan hasretile uçup giden turnalara hitaben yazılmıştır.

*Yine dönüp siz giderken turnalar
Bozkırlarda bir endişe, korku var
Boyun uzun, bacak kısa, tüyler kar
Arkanızdan ırmak, dere, çay yanar*

Bu şiirde vatan hasreti, gurbet acısı dile getirilmiştir. Gelişi ile vatana güzellik getiren turnalar, gidişi ile bütün bu güzellikleri kendileri ile götürüyor sanki.

*Gitmek için dizildiniz sıraya
Sizle geldi güzellikler buraya
Kıştan kaçıp geldiğiniz bu yerden
Eş bulup ta kaçarsınız nereye?*

Aşağıda gösterdiğimiz numunede turnaları haberdar eden şair, nereye kaçarsak kaçalım sovyet ordusunun bizi izlediğini söylüyor. Ve sovyet askerini tilkiye benzetiyor.

*Sürü sürü geldiğiniz yollarda
Sevinç vardı gönüllerde, dillerde
Tilki bu gün avlanmaya çıkıyor
Gittiğiniz tepelerde, bellerde*

Şiirin dördüncü dizesinde şair, tesire maruz kalmış vatandaşlarını meydana dizilmiş özgür askerlere benzetiyor. Bütün bunlar Maktaevin gerçekleşmesini istediği, zihninde canlandırdığı düşüncelerin şiirleşmiş aksidir. Vatandaşlarını ses-sese vererek her yana hayat vermeye sesliyor. O, kendisinin de kanat açarak göklere göç etmek istediğini, özgürlüğüne kovuşmak istediğini turnalara seslenerek açıkça itiraf ediyor.

*Ne tarafa gidreseniz, ne yana?
Asker gibi dizilerek meydana
Özgür kuşlar mutlulukla ses verin,
Ötüşünüz hayat versin her cana*

*Mutlu gidin, Yaradandan izinle
Yeri, göğü bırakmadan hüznle
Eğer bende bir çift kanat olsaydı
Kanat açıp göç ederdim sizinle*

“Biz yendik” adlandırdığı beş dizeli şiirinde şair vatanın içine yerleşen düşmanla halkının ettiği mücadeleyi dile getiriyor. Yurdunu bırakmayan milletin ejderha ile bıkmadan usanmadan savaşarak vatanına sahip çıktığını söylüyor. Sovyet ordusunu ejderhaya benzeten Mukağali kazak milletin kuru ekmeğe bile ruslara taviz vermediğini üstü kapalı şekilde belirtmiştir.

*Bizler yendik, bizler öldük, çağladık
Biz sevindik, biz üzüldük, ağladık
Biz direndik ejderhanın önünde
Yurdun karı, boranıyla bağladık*

*Bizler yendik, yurdumuzdan gitmedik
Ejderhayı bağlayıp pes etmedik*

*“Bu milleti gelip başka bir millet
Horlamasın, ağlatmasın hiç!” dedik*

Vatanın güzelliğinden bahs ettiği diğer bir şiiri de “Almatı havası”dır.

*Uzağa giden bahar-kız
Geri dönse, ne var?
İçimize sığan evladımız,
Dışımıza da sığardı.
Geniş yahu bizim kırimız!
Hem güzel, hem yuvalı...
Nereden gelsin amma,
Mevsimi yetmez bahara-kıza.
Baksana şurdaki tepeye
Buz çökmüş sırtına.
Almatının havası,
Şimdilik bizi avutarak...
Kayın, kavak başları,
Gider işte, kırağılaşarak... (2, s.16)*

Yukarıda örnek getirdiğimiz bu mısralarda Mukağali Makataev içimizdeki kardeş saydıklarımızın aslında düşman olduğunu vurguluyor. Eğer kendini kardeş gibi takdim ettiyse yurdumuzu elimizden almasına gerek olmadığını, dışarıdan da kardeşlik yapa bileceğini anlatıyor. Almatının havasının da bu yüzden değiştiğini, düşmanın hainliği yüzünden sırtının buz tuttuğunu söylüyor.

Makataev küçük düşürücü resmi prosedürlere maruz kaldı. Yazarlar birliğinden ve partiden uzaklaştırıldı. Onun yazılarını bastırmaya, hayatını kötü bir biçimde sunmaya çalıştılar. Ayrıca şairin hayatı boyunca çok sayıda yazısı yayımlanamadı. Lakin o zaman bile onun şiirini anlayan okurları vardı. Bütün bunların yanısıra Makataev kazak şiirinin büyük bir figürü olmuştur.

SONUÇ

Mukağali Makataev 650 den fazla lirik şiirde insan hayatının anlamı, güzellik ve saflık, kahramanlık ve vatan hakkında düşündürücü fikirler sergilemiştir. Şairin vatanına olan sınırsız sevgisi şiirlerinde yer almaktadır. Bunun içindir ki, onun şiirlerine besteler yapılmış, dillerden düşmeyen şarkılar ortaya çıkmıştır. Bunlara “Güzeller”, “Gözlerin uçurumdan yaratıldı”, “Bebek olmak istiyorum”, “Dariga, bana dombramı ver”, “Genişliklerin ile örülür yeşil halı”, “Sürahi”, “Beni hatırla” isimli şarkılarını örnek göstere biliriz. Makataev şiirleri esasen doğduğu topraklar ile ana diline olan aşkla doludur. M.Makataev aşkı, dostluğu, en önemlisi vatanını ölçüye gelmez sevgiyle anlattığı şiirlerle Kazakistan edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biridir. Onun şiirlerinin Türkiye türkçesine çevrilmesi edebiyat dünyasına olduğu kadar türk dünyası edebiyatlarına da önemli bir katkı sağlamaktadır. Kazakistanda her yıl M.Makataevin doğum günü vesilesile sık-sık şiirlerden yola çıkarak şarkı yarışmaları düzenlenmektedir.

TÜRKSOY da ünlü kazak şairi Mukağali Makataevin doğumunun 90. Yılı vesilesile yayımlanan “Son turnalar giderken” kitabının tanıtımı ve şairi anma programı düzenlenmiştir. Bu da Makataeve verilen kıymetin sonucudur.

KAYNAKÇA:

1. Kamilla Yunussova. Kazak şairi Mukağali Makatayevin şiir dili (“Ömir-Özen” bağlamında dil incelemesi) yüksek lisans tezi. Kocaeli, 2020. 390 s.
2. Köroğlu dil kültür ve edebiyat dergisi. Sayı: 7, nisan 2016, 87 s.
3. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı. 2 cildə. Bakı, 2011,
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Elm və Təhsil, 2017, 632 s.
5. Ravyar Jabbari. Mukağali Makataev. Seçme şiirler. Türk Dünyası Vakfı, 2017, 608 s.
6. Айтматов Ч., Шаханов М.Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века): пер.с каз. Послесл. В.Коркина. Алматы:Рауан. 1996, 384 с.
7. Жанат Баймухаметов. Ты Бытие мне посвти!. Избранные поетические произведения Мукагали Макатаева. Алматы, 2011, 130 с.
8. Макатаев М. Жыр китабы. Курастыргандар: Б.Айдарова, К.Ботбай. Алматы, КАЗакпарат, 2012, 1032 б. 4.
9. Казахская ССР: краткая энциклопедия, 1991: т.4, Язык. Литература. Фольклор. Искусство, Архитектура, 370 с.
10. https://www.academia.edu/38354016/MUKA%C4%9EAL%C4%B0_MAKATAYEV_%C3%96ZEL_SAYISI_K%C3%96RO%C4%9ELU_DERG%C4%B0S%C4%B0
11. <https://stihi.ru/2011/08/23/2342>
12. https://abaiuniversity.edu.kz/docs/215_1_compressed.pdf

MAĞCAN CUMABAY'IN ŞİİRLERİNDE TÜRKLÜK VE TURAN SEVDASI**TURKISH AND TURAN'S LOVE IN MAGCAN CUMABAY'S POEMS****Ayten ABBASOVA**Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
“Türk araştırmaları” Bölümünün Araştırma Görevlisi**Özet**

Kazakistanın milli simgelerinden biri olan değerli şair Mağcan Cumabay (1893-1937) 20.yüzyılın ilk çegreyinde milli bağımsızlık mücadelesi veren kazak aydınlarından önde gelenlerden biridir. Şiirlerinde Turan birliğinin yeniden varolacağına inamını her fırsatta dile getiren şair Türkistanı Vatan, söyu, kökü Türk olan milletleri de kardeş olarak görür. Cumabay bir zamanlar dünyaya hükümrانlık eden türklerin bu gün eski gücünü kaybetmesini, milletinin evlatlarının dört bir yanda esarete düşmesini büyük kederle dile getirir. Bir zamanlar hür yaşayan, şimdi asarete düşen halkının tek yadigarı dilidir. Şair diline, onları yeniden bir araya getirebilecek güçlü bir etken gibi görerek seslenir. Şairin parçalanmış türk kardeşlerinin zalim düşman elinde gözyaşı akıtırken görmesi içini sızlatmaktadır. Tarihe bakarak bir zamanlar Altayın eteklerinde bir yürüyüp bir koştuğu kardeşlerinden şimdi ayrı düşmesi, uzaklaşması onu çok üzmektedir. Şair hürriyet sevdalısı türk kardeşlerinin yeniden kalblerindeki harlı ateşin alevlenmesini, ata mirasları olan tahta sahiplenmelerini canıgönülden diler.

Değerli kazak şairi Mağcan Cumabayın bir çok şiirlerinde dile getirdiği “Türkistan” ifadesi ile sadece has olduğu Kazak Türklerinin değil, Sovyet yönetimi altında yaşamağa mecbur kalan tüm türk halklarını da bir çatı altında birleşdirir. “Türkistan” şiirinde Türkistan denildiğinde ecdadlarının sahib ve sakin oldukları kutsal vatan toprağı olarak anlaşılmaktadır. Türkistanı değerli kılan sadece verimli toprakları, geniş çölleri, sıra-sıra dağları, bol sulu ırmakları değildir. Şair hem de bu güzel toprakların yetişdirdiği er oğulları yüksek değerlendirmiş, akli derin, gayreti bol, çelik yürekli türk erlerini coşgunlukla vâf etmiştir. Tarihin şanlı sayfalarını süsleyen türklerin kahramanlıklarını hatırlayan şair türk tarihindeki önemli şahsiyetleri gururla hatırlayan şair onları bütün dünyanın tanıdığını, düşmanlarını nasıl diz çöktürdüklerini mısralara dökmüştür. Türk hükümdarları tarih boyunca sadece savaşçı kimlikleri ile ün salmamış, ilim, sanat, şiir ve edebiyat için de büyük çabalar sarf etmişler. Şair bu değerli bilim adamlarını da “Türkistan” şiirinde saygıyla hatırlar, onları mukaddes Turanın ayrılmaz değerleri gibi takdim eder. Milli kimliğı ile övünen şair her bir türk evladının da bu bilinci kavramasını ister. “Alaş” milli hareketinin öncülerinden olan Mağcan Cumabay yalnız milli birlik bilincinde olacakları takdirde dünyaya meydan okuyacaklarına, eski güçlerinde kavuşacaklarına inanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Mağcan Cumabay, Kazak dili, Turan, Türklük bilinci, Millet, Türkistan

Abstract

The valuable poet Magcan Cumabay (1893-1937), one of the national symbols of Kazakhstan, is one of the leading Kazakh intellectuals who fought for national independence in the first quarter of the 20th century. Poet Turkistana Vatan, who expresses her belief that the unity of Turan will re-exist at every opportunity in her poems, sees nations with Turkish roots as brothers. Cumabay expresses with great sorrow that the Turks, who once ruled the world, have lost their former power today and that their children have fallen into captivity all over the world. It is the only heirloom language of his people, who were once free and now enslaved. The poet addresses his language as a powerful factor that can bring them together again. It pains the poet to see his shattered Turkish brothers shedding tears at the hands of the cruel enemy. Looking at history, it is very sad that he is separated from his brothers, who he once walked and ran on the outskirts of Altai. The poet sincerely wishes his Turkish brothers, who are lovers of freedom, to rekindle the fire in their hearts and to adopt the throne, which is our ancestral heritage.

The esteemed Kazakh poet Magcan Cumabay, with the expression "Turkistan" in many of his poems, unites not only Kazakh Turks to which he is unique, but also all Turkish peoples who were forced to live under the Soviet rule under one roof. When Turkistan is mentioned in the poem "Turkistan", it is understood as the holy homeland where their ancestors were owner and calm. It is not only its fertile lands, wide deserts, mountain ranges and abundant watery rivers that make Turkistan valuable. The poet also evaluated the sons of soldiers raised by these beautiful lands highly, and enthusiastically described Turkish soldiers with a deep mind, a lot of effort, and a steel heart. Remembering the heroism of the Turks who adorned the glorious pages of history, the poet proudly remembers the important figures in the Turkish history, and wrote that the whole world knows them and how they made their enemies kneel. Turkish rulers were not only famous for their warrior identities throughout history, but also made great efforts for science, art, poetry and literature. The poet remembers these valuable scientists with respect in his poem "Turkistan" and presents them as inseparable values of the holy Turan. The poet, who is proud of his national identity, wants every Turkish child to grasp this consciousness. Mağcan Cumabay, one of the pioneers of the "Alaş" national movement, believes that they will challenge the world and regain their former power only if they are conscious of national unity.

Key words: Magcan Cumabay, Kazakh language, Turan, Turkish consciousness, nation, Turkistan

GİRİŞ

Kazakistanın milli simgelerinden biri olan değerli şair Mağcan Cumabay (1893-1937) 20.yüzyılın ilk çeyreğinde milli bağımsızlık mücadelesi veren kazak aydınlarından biridir. Sanatın en önemli vazifesinin topluma yararlı olması gerektiğini düşünen Mağcan Cumabay şiirlerinde hem Vatan ve millet sevgisi, hem Türkçülük ve Turan sevdası, hem de siyasi ve sosyal konuları ihtiva eden şiirler yazmıştır. Hayatının çeşitli dönemlerinde ülkede ve bölgede yaşananlardan etkilenerek tematik değişiklikler yapan şairin eserlerinde yaşadığı dönemin, politik olayların, edebi birikiminin, yetiştiği ortamın etkisi açıkça duyulmaktadır. Eserlerini halkının konuştuğu dile yakın şekilde yazmağa çalışan Cumabay tarih bilgisi ile milli şüuru bir araya getirerek milli birliğe çağırış yapan şiirler yazmıştır. M.Cumabay şiirlerinde Turan birliğinin yeniden var olacağına inamını her fırsatta dile getirir. Şair Türkistanı Vatan, tüm söyu, kökü türk olan milletleri de kardeş olarak görür.

“Kazak dili” şiirinde şair bir zamanlar dünyaya hükümranlık eden türklerin bu gün eski gücünü kaybetmesini, evlatlarının dört bir yanda esarete düşmesini büyük kederle dile getirir.

Yurdunun dört bir tarafında yürüyen atlar bile şimdi kaybolmuş durumdadır. Bir zamanlar hür yaşayan, şimdi asarete düşer olan halkının tek yadigarı dilidir. Şair dilini halkını yeniden bir araya getirebilecek güçlü bir etken gibi görerek ona seslenir:

*Kırıldı kartalın hür kanatları
Yoruldu yurdumun tulpar atları
Unutulmuş altın anam Altayım
Nerde şimdi ulu hanlar katarı.*

*Birlik, dirlik, erlik, gayret, tarümar
Her ne varsa üzerinde yağdı kar
Anadilim, baht yıldızım, avazım
Bir sen kaldın altın çağdan yadigar.*

*Işık görmesen de kadim, gen dilim
Terütaze keskin dilim, can dilim
Mübarek elinle tut elimizden
Dağılan Türkleri topla, han dilim. (2, 344)*

Şairin parçalanmış türk kardeşlerini zalim düşman elinde gözyaşı akıtırken görmesi içini sızlatmaktadır. Tarihe bakarak bir zamanlar Altayın eteklerinde bir yürüyüp bir koşduğu kardeşlerinden şimdi ayrı düşmesi, uzaklaşması onu çok üzmektedir. “Uzaktaki kardeşime” şiirinde şair Kurtuluş Savaşında Anadolu’nun her tarafında vatan, millet, özgürlük için mücadele türk kardeşlerine – “ufkuna karanlık çöken”, “uzaklarda azap çeken”, dili, dini, söy kökü aynı olan kardeşlerine seslenmektedir:

*Ufkuna karanlık çöken kardeşim
Ömür boyu cefa çeken kardeşim
Diri diri derinizi yüzerler
Ağır işkenceden bıkan kardeşim.*

*Anamız değil miydi altın Altay
Oynaşır dururduk iki deli tay
Onun kucağında, yaylalarında
Aydınlık yüzümüz sanki dolunay. (2, 345)*

“Uzaktaki kardeşime” şiirini Mustafa Çokay “Yaş Türkistan” dergisinde (1930, №1) yayınlamıştır.

Cumabay kalbi kahramanlık ateşi ile yanan er türklerin şimdiki halini hiç beğenmez, anasından ayrı düşmüş yavru kuşlar gibi perişan, halsiz, mecalsiz durumlarına çok üzülmemektedir. Şair hürriyet sevdalısı türk kardeşlerinin yeniden kalblerindeki harlı ateşin alevlenmesini, ata mirasımız olan tahta sahiplenmelerini canigönülden diler:

*Ayrıldık ki kuzu gibi sürüden
Yağmur gibi yağın oktan, çeriden
Pars yüreği Er Türkümün yüreği
Korkar olduk şimdi cinden, periden.*

*Hürriyete aşık olan Türk hani
Gerçekten hasta mı, dondu mu kanı?
İçindeki harlı ateş söndü mü?
Kim söndürür o ebedi volkanı.*

*Sen orada, ben burada uzakta
Kaygımızdan kan kusarız tuzakta
Layık mı kul olmak yekin gidelim
Ata mirasımız o altın tahta. (2, 346)*

Mağcan Cumabay (1893-1937) bir çok şiirlerinde dile getirdiği “Türkistan” ifadesi ile sadece has olduğu Kazak Türklerinin değil, Sovyet yönetimi altında yaşamağa mecbur kalan tüm türk halklarını da bir çatı altında birleştirdir. “Türkistan” şiirinde Türkistan denildiğinde ecdadlarının sahib ve sakin oldukları kutsal vatan toprağı anlaşılmaktadır. “İki dünya eşiğı”, “türklerin ilk beşiğı” olan Türkistan şairin bakışında her şeyden kutsaldır, Tanrının ışığı bu yerleri aydınlatmaktadır:

*Bir adı Türkistan, bir adı Turan
Bu topraktır Türkoğlunu doğuran
Turan’ın takdiri hep fırtınalı
Yarısı tufandır, yarısı bayram.*

*Turan’ın tarihi ateşli rüzgar
Harlı alevleri semaya çıkar
Deniz gibi derin ilham kaynağı
Bu diyarın suları da efsunkar.*

*Turan’ın denize denk gölleri var
Dalgalanan görkem bir deniz Aral
Bir uçtaki Isık gölünün bağrından
Ecdadımız gök yeledi Türk doğar. (2, 347)*

Türkistanı değerli kılan sadece verimli toprakları, geniş çölleri, sıra-sıra dağları, bol sulu ırmakları değildir. Şair hem de bu güzel toprakların yetiştirdiği er oğulları yüksek değerlendirmiş, akli derin, gayreti bol, çelik yürekli türk erlerini coşgunlukla vâsf etmiştir:

*Turan'ın eli başka, yeri başka
Onun fırtınalı kaderi başka
Tarihte Turan'ı kuran kahraman
Efrasiyap derler önderi başka.*

*Yeryüzünde Turan gibi yer var mı
Türkoğluna karşı koyan er var mı
Derin aklı, zirek hayal, bol gayret
Turan erlerine hiç uyar var mı. (2, 348)*

Tarihin şanlı sayfalarını süsleyen türklerin kahramanlıklarını hatırlayan şair türk tarihindeki önemli şahsiyetleri yad etmiş, Efrasiyap, Cengiz, Çağatay, Ögeday, Çuçu, Töle, Timur kimi türk erlerinin bütün dünyanın tanıdığını, düşmanlarını nasıl diz çöktürdüklerini mısralara dökmüştür:

*Sıradan bir ülke değildir Turan
Anlarsın ne imiş tarihe baksan
Geçmişte Keyhusrev ile Zülkarneyn
Bu fikre hız veren iki kahraman.*

*Doğmadı alemde Cengiz gibi er
Basiretli, çelik yürek bir lider
Böyle bir arslanın tek ismi bile
Ölü yürekleri eder seferber.*

*Çağatay, Ögedat, Çuçu ve Töle
Bir zaman cihana vermiş velvele
Atasına çekmiş cümlesi börü
Sabutay Pars ile Bozkurt alp Cebe. (2, 348)*

Türk hükümdarları tarih boyunca sadece savaşçı kimlikleri ile ün salmamış, ilim, sanat, şiir ve edebiyat için de büyük çabalar sarf etmişler. Ülemalar sultanı, en büyük İslam bilginlerinden olan filozof ve hekim İbn Sina, filozof, gökbilimci, mantıkçı ve müzisyen Farabi ve başkalarının dünya bilimine kazandırdığı katkıların değeri ölçülemez. Şair bu değerli bilim adamlarını da “*Türkistan*” şiirinde saygıyla hatırlar, onları mukaddes Turanın ayrılmaz değerleri gibi takdim eder:

*Turanı bu kadar övmek gerekmez
Onsuz da dünyada tanıyor herkes
Evde otururken semayla sırdaş
Asırlar geçse de Uluğ bey ölmez.*

*Asil kandır haysiyetli Türk kanı
İbn-i Sina ülemalar sultanı
Onun irfanını sihir sandılar
Namu tuttu İran'ı ve Turan'ı.*

*Kimmiş küçümseyen musikimizi
Silinmez bu yolda Farabi izi
Tutar doksan dokuz tavır sergiler
Sonra için için ağlatır bizi. (2, 349)*

Şiirin sonraki dizelerinde şair Kasım han, Esim han, Tевке han, Abılay han gibi hükümdarları da yad eder, onların kahramanlıklarını büyük coşguyla anlatır. Şair bir zamanlar türklerin hükümlerinde olan topraklardan ayrı düşmesinden dile getirdiği üzüntünü de dile getirir. Ve son olarak şair bütün dünya türklerine seslenerek Turan için birlik olmağa çağırış yapar:

*Turan ta ezelden Alaç'ın yeri
Turan'sız Alaç'ın dinmez kederi
Alaş'ın arslanı Abılay Han'ın
Alaş toprağında aziz makberi.*

*Basiretli Altay, Tiyaşan, Pamir
Yolunu bekliyor çoktan beridir
Kene'yle Abılay yolu yolumuz
Kırda yayılmanın manası nedir. (2, 350)*

“Doğduğum yer” şiirinde Cumabay vatan toprağına sımsıkı bağlılığın, vatanın onun için her şeyden değerli, kutsal bir öge olduğunu satırlara döker. Vatan onun için karanlık dünyada güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir. Amma şair endişe içindedir, yaşadıklarından, cereyan eden politik oyunlardan oldukça tedirgindir. Sevgisinin büyüklüğünden emin olduğu kadar yurdundan ayrı düşme korkusu da bir o kadar baskındır:

*Toprağından yaratılmış madenim
Hepsi senden nem varsa canım benim
Başka yerler benim için karanlık
Güneşimsin aydınlığım gülşenim.*

*Talihin topudur insanın başı
Teptikce dolaşır o dağı, taşı
Bakarsın yurdundan ayrı düşerim
Hiç güven olur mu feleğin işi. (2, 351)*

“Ural” ve “Ural dağı” şiirlerinde şair ilk satırlardan “geniş bozkırın nazlısı” Ural dağının ihtişamını över, zirvesi gökyüzüne varan bu dağın eteklerinde yaşayan türk kardeşlerinin

korkusuzluğunu bu dağdan aldığına vurgu yapar. Geçmiş günlere özlemini dile getiren şair şimdi bu yerlerin işgal altında olmasından doğan kederini dile getirir:

...Bir zamanlar senin sahibin Türk idi.

Mekan edip, göçüp-konup yürümüştü.

Dağdan ve taştan korkmayan bahadır Türk,

Koynuna yayı ile girmişti.

Yiğit Türk, geniş bozkırda güzellik idi.

Otursa da, göçse de, konsa da hür idi. (5, 261)

Etrafdaki tehlikeleri duyan Cumabay halkını dikkatli olmağa çağırır, her tarafda tehlike olduğuna işaret eder, ata-babalarının mezarlarını sahiplenenden kendini korumayı nasihat eder. “Anlatıcı özne, genel olarak milli değerlerin korunması için tarih sürecinde bölünmüş Türk kökenli milletlerin birleşerek hareket etmesini ve kökü yabancı olanın asla sadık dost olamayacağını dikle getirmektedir. Metinde mekan olarak işgal altındaki Ural ve Altay bölgesi tasviye edilmektedir. Mağcan Cumabayev, Türk milletine ortak kutsal vatanın trajedisini ortaya koyarak miili değerlere sahip çıkmanın yollarını gösteriyor.” (7, 66) Cumabay “Bahadır türk evlatları”nı el-ele verip “Türk’ün geniş bozkırı” adını verdiği Uralı korumayı, topraklarına düşman ayağı değdirmemeğe çağırıyor:

Bu gün can dostun olup, yarım seni uçuruma yuvarlar

Adı da, varlığı da, sesi de olmayan;

Belki de çürüyüp yok olmuş

Altay ve Ural kenarında oturan Türk!

Başını çevirip etrafına baksana!...

Ağzı tüylü yabancı uluslar,

Ural gibi ata mekanın olan yerlere,

Şerefli atalarının mezarlarına sahip olup,

Yiğitlerine işkence etmekte.

Bizi büyütüp yetiştiren anamız!

Sevgili Ural! Yüzünü ilk sahibine, çevir, bu tarafa dön..

Bahadır Türk evlatları!

Birleşip, Ural’ı çiğnetmeyiniz!

Düşmanın yolunu kesip dizgine sarılınız! (5, 261)

“Yer yüzüne” şiirinde şair evladı olduğu türk milletini yüceltir, tarih boyunca tüm savaşlardan alını açık, yüzü ak çıkdığına işaret eder, düşmanlarından zerre kadar korkmadığı ile öğünür:

Yer üzüne adım-sanım yayılmış,

Men keçmişem bu bedenden, bu başdan.

*Atılmışam neçe qanlı döyüşe,
Bir defe de qorxmamışam savaştan.*

*Neçe çetin dar dereden keçmişem,
Sıçrayaraq düz çıxmışam Altaya,
Bir batıram, ürek, qeyret sahibi,
Qırda durub yay çekmişem Xıtaya. (3, s.85)*

Milli kimliği ile övünen şair her bir türk evladının da bu bilinci kavramasını ister. Yalnız milli birlik bilincinde olacakları takdirde dünyaya meydan okuyacaklarına, eski güçlerine kavuşacaklarına inanmaktadır. “Gençlere güvenirim” şiirinde şair “aslan gibi heybetli”, “kaplan gibi gayretli”, “kartal gibi kanatlı” türk gençlerine güvenini, vatan, millet, namus için ellerinden geleni yapacaklarına inancını belirtmektedir:

*Seller gibi gürülder
Kazakistan elim der
Altın Arka yerim der
Gençlere güvenirim.*

*Caymak var mı tulpara
Yılmak varmı sunkara
Hak yardımcı onlara
Gençlere güvenirim. (2, 353)*

“Ben kimim” şiirinde şair “ben” kelimesi ile türk halkını eşleştirmiş, bir zamanlar yedi cihana hüküm eden, tahtlar kurup kahramanlıklar gösteren bir milletin evladı olduğu için gurur duyduğunu dile getirmiştir. Türkün gücünün sadece bilekten değil, yürekden geldiğine vurgu yapan şair bu gücün zerre kadar azalmadığını, bir hamlede yeniden kabara bileceğini söyler:

*Ölümsüzüm, milletim de ebedi
Nadan adam bu sırrı hiç bilmedi
Ben sultanım, ben gaziyim, beyim ben
Hangi aptal bana gitme dur! Dedi.*

*Şefkatliyim sekiz cennet elimde
Kahırlansam odlar yanar yolumda
Benzerim yok bu dünyada yalnızım
Baş eğmek yok benim ana dilimde. (2, 358)*

Aynı fikre “Geçmiş gün” şiirinde de rastlamaktayız. Şair İdil, Yayık, Sırderya nehirleri arasında verimli topraklarda yaşayan milletin geçmiş günlerini hatırlar, Kasım han ve Asım Han gibi hükmdarların adaletli devlet idare ettiği günlerde halkın huzurlu hayat yaşadığına vurgu yapar:

*Geçmiş günü düşünürsem,
Derin düşüncelere dalarsam,
Kazak'ın şerefli geçmişi,
Haşmeti ve zenginliği,
Gözümün önüne geliyor. (5, s.151)*

Burada şair geçmiş günlerin geri gelmeyeceğini söyleyerek hür ve mutlu gelecek için bir olmak gerektiğini, yabancı güçlere karşı direniş göstermeleri gerektiğini ısrarla belirtir. Bu şiirde de Mağcan Cumabay halkını milli bağımsızlık mücadelesine seslemektedir.

SONUÇ

Ardında Vatan ve Millet temalı ölmez eserler, değerli miras bırakan Mağcan Cumabay Kazak şiirini yüksek zirvelere yükseltmiş, türk milli kültür tarihinde kendine özgün yer kazanmıştır. Türk milli ve manevi değerlerini, genellikle tüm Türk dünyasını düşünen, problemlere oldukça geniş perspektiften yaklaşan Mağcan Cumabay'ın eserleri bu gün de edebi değerini korumaktadır.

KAYNAKÇA

1. Mağcan Cumabay. Uzaktaki kardeşime (Çevireni: Ali Akbaş). Ankara, Bengü yayınları, 2018, 144 s.
2. Mağcan Cumabay. Şiirleri (dünya dillerindeki çevirileri) (Düzenleyen ve yayına hazırlayan: Asgar Turganbayev). Ankara, TÜRKSOY yayınları, 2018, 395 s.
3. Mağcan Cumabay. Türküstan. Ankara, TÜRKSOY kitabxanası seriyası, 2018, 196 s.
4. Uluslararası türk kültürü teşkilatı türk dünyası sanat ve kültür dergisi. TÜRKSOY, 2018, 127 s.
5. Mağcan Cumabayevin şiirleri (Latın harflerine ve Türkiye türkcesine aktaran Ferhat Tamir). Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993
6. Kınacı C. Kazak Şairi Mağcan Cumabayoğlunun Şiirlerinde “Kendi ve Öteki” İmajı. “Turkish Studies” dergisi, 2011, s.1663-1678
7. Zhiyenbayev Y. Kazak Şairi Mağcan Cumabayev'in Şiirlerinde Yapı ve Tema. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, 582 s.

ARAPÇA, TÜRKÇE VE KAZAK DİLLERİNDEKİ ORTAK ATASÖZLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA

A COMPARATIVE STUDY OF COMMON PROVERBS IN ARABIC, TURKISH, AND
KAZAKH LANGUAGES

Esat AYYILDIZ

Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü,
Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı,

ORCID ID: 0000-0001-8067-7780

Özet

Vahşi doğada kendisini savunmasız vaziyette bulan insanoğlu, tabiatla mücadele etmek için etkili bir yol keşfetmeliydi. Kendisinden daha güçlü olan hayvanlardan korunmak ve zorlu çevresel şartlarla mücadele etmek için başvurabileceği yegâne çözüm, genlerinde saklanmış durumdaydı: bilgeliğe ve dayanışmaya güvenmek. İlk insanlardan günümüze bazı duvar resimleri ve ilkel aletlerin haricinde herhangi bir somut eser kalmamıştır. Buna karşın onların düşüncelerinin izlerine modern dillerde rastlamak mümkündür. Kimler tarafından söylendiği belli olmayan atasözleri, bizleri çetin doğa şartlarına ve muhtemel tehlikelere karşı hazırlamak isteyen kadim atalarımızın artlarında bıraktıkları en önemli kültürel mirastır. Modern araştırmacılar, insanoğlunun tek bir atadan geldiğini öne sürmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, farklı dillerdeki ortak atasözlerinin oldukça erken bir tarihte ortaya çıkmış olduğunu düşünmek mümkündür. Bu çalışma, bilimsel bir metotla, Arap, Türk ve Kazak dillerindeki ortak atasözleri üzerinde karşılaştırmalı bir inceleme yapılmasını hedeflemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, yalnızca üç dilde de anlamsal açıdan benzer olan atasözleri ele alınacaktır. Arap, Türk ve Kazak dilleri, birbirlerine çok uzak olmayan bir bölgede gelişim gösterdiği için, göz ardı edilemeyecek miktarda benzerlikler ihtiva etmektedir. Öte yandan İslam öncesinde, Arapların Türk halklarıyla dikkat çekici bir yakın temas kurmadıkları bir gerçektir. Ayrıca Arapça, Sâmi bir dil olması hasebiyle, Türk dillerine benzememektedir. Ne var ki kültürel farklılıklara karşın, insan aklı benzer bir metotla çalışmaktadır. Bu nedenle söz konusu ortak atasözleri, kültürel bir aktarımın ispat edilemeyecek bir örneği olabileceği gibi, ortak düşünce metotlarının bir sonucu da olabilir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Arapça Atasözleri, Kazakça Atasözleri, Türkçe Atasözleri, Ortak Atasözleri.

Abstract

Mankind, finding himself defenseless in the wild, had to find an effective way to fight against nature. The solution he could apply to protect himself from stronger animals and fight against the harsh environmental conditions was hidden in his genes: relying on wisdom and solidarity. Other than some wall paintings and primitive tools, nothing has survived from early humans. On the other hand, it is possible to find traces of their thoughts in modern languages. Proverbs, whose origin is unknown, are the most important cultural heritage left behind by our ancient ancestors who wanted to prepare us for harsh natural conditions and possible dangers. Modern researchers suggest that humankind descended from a single ancestor. Considering this situation, it is possible to think that the common proverbs in different languages were shaped at a very early date. This study aims to make a comparative study on the common proverbs in

Arabic, Turkish and Kazakh languages with a scientific method. Therefore, in this study, only the proverbs that are semantically similar in all three languages will be discussed. On the other hand, it is true that before Islam, the Arabs did not have a remarkable close contact with the Turkic peoples. In addition, since Arabic is a Semitic language, it is not similar to Turkic languages. However, despite cultural differences, the human mind works in a similar way. For this reason, the common proverbs in question may be an unprovable example of a cultural transfer, or they may be the result of common thought methods.

Keywords: Arabic Language and Literature, Arabic Proverbs, Kazakh Proverbs, Turkish Proverbs, Common Proverbs.

GİRİŞ

Modern bilim, dillerin nasıl geliştiğine dair çeşitli teoriler sunmuştur; ama görünüme göre insanlık tarihinin en gizemli çağları olan tarih öncesi dönemlerdeki dil ve kültür, uzunca bir müddet, belki de asla somut bilimsel verilerle aydınlatılamayacağına benzetilmektedir. Nasıl bir kültüre sahip oldukları hususunda elimizde yeterli veri bulunmamasına rağmen, ilk insanların vahşi doğayla mücadele etmek zorunda kaldıklarını ve hayatlarını idame ettirebilmek adına, kendilerini diğer hayvanlardan ayıran en temel iki mevhibelere, yani bilgelige ve işbirliğine sığındıkları anlaşılmaktadır. Elde edilen bilgilerin, kaybolmadan gelecek kuşaklara aktarılmasının sağlanması, bedenen pek çok hayvandan zayıf olan insanoğlunun en önemli avantajıdır. Elbette onlardan günümüze ulaşanlar, yalnızca bazı duvar resimleri ve ilkel aletlerle sınırlı olduğundan, kadim insanların bilgelik anlayışının ne olduğu bilinmemektedir. İtimat edilebilecek ilk görsel ve kitabî verilerin sahipleri ise, ilk insanlara kıyasla oldukça gelişmiş bir medeniyetin mensupları olmalıdır. Malum olduğu üzere, modern bilim insanoğlunun ortak bir atadan geldiğini öne sürmektedir. Hatta bu hususta günümüzde “en son ortak ata” (ing: most recent common ancestor) gibi bilimsel ıstılahların türetildiği gözlemlenmektedir⁴. Ne var ki ortak atalarımızın genetik yapılarına ilişkin, kendi vücudumuzda somut veriler bulabilmemize rağmen, onların düşünce yapıları hakkında herhangi bir somut veriye ulaşılamamaktadır. Mamafih bu hususta bize onlardan miras kalan dillere bakmamız, mümkün olan en kati verilere ulaşmamıza imkân tanıyabilir. Nitekim farklı kültürlerde ve farklı dillerde, bazı benzer tabirlerin kullanıldığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bu benzerliklerin bilimsel açıdan tetkik edilmesi son derece önemlidir.

Bu çalışmada, Arapça, Türkçe ve Kazakçadaki ortak atasözleri ele alınacaktır. Şayet tesadüf edilirse, Latince atasözleri de gerekli görüldüğü yerlerde savların desteklenmesi maksadıyla zikredilecektir. *Atasözleri* veya *emsâl* sözlükleri incelendiğinde, tabirler arasında şaşkıncı derecede benzerliğin mevcut olduğu bulgulanmaktadır. İtiraf etmek gerekirse, her üç kültür de birbirine uzak olmayan bir coğrafyada mevcudiyet göstermiş, hatta belirli dönemlerde dikkat çekici temaslar sağlamıştır. Mamafih İslam öncesinde, Arapların Türk halklarıyla önemli bir temas kurmadıkları da bir gerçektir. Dolayısıyla bu üç dilde karşımıza çıkan atasözlerinin kökeninin kesin surette tespit edilmesi mümkün görünmemektedir. Ancak söz konusu anlamsal ortaklıklar, gerçeği yalnızca birkaç olasılıkla sınırlandırmamız hususunda bizlere olanak tanımaktadır. Bu olasılıkları beş madde halinde sıralamak mümkündür:

1. Söz konusu ortak atasözleri, insan aklının ortak mahsulüdür ve kültürler arasında herhangi bir etkileşim olmadan, tamamen müstakil şekilde ortaya çıkmıştır.

⁴ Joseph T. Chang, “Recent Common Ancestors of All Present-Day Individuals”, *Advances in Applied Probability* 31/4, 1999, 1002-1026.

2. Söz konusu ortak atasözleri, milletlerin ortak atasından miras kalan kültürel öğelerdir ve her ulus atalarından öğrendikleri anlamları kendi dillerinde ifade etmiştir.
3. Aslen Araplara ait olan bu atasözleri, uluslararası bir etkileşimle Türkler tarafından öğrenilmiş, müteakiben Türk kültür ve diline uyarlanmıştır.
4. Aslen Türklere ait olan bu atasözleri, uluslararası bir etkileşimle Araplar tarafından öğrenilmiş, müteakiben Arap kültür ve diline uyarlanmıştır.
5. Aslen başka bir millete ait olan bu atasözleri, uluslararası bir etkileşimle hem Araplar hem de Türkler tarafından öğrenilmiş, müteakiben kendi kültür ve dillerine uyarlanmıştır. Muhtemelen bu varsayımsal aktarım, felsefî ve ilmî okumalar suretiyle, klasik Avrupa dillerinden sağlanmıştır.

Bu çalışmada, değerlendirmeye tabi tuttuğumuz ortak atasözlerinin yukarıda zikredilen beş ihtimalden hangisinin kapsamına girdiği hususunda kesin bir iddianın ortaya atılmadığı belirtilmelidir. Nitekim bu durumun bilimsel verilerle ispatı mümkün görünmemektedir. Her atasözü tabiatı gereği beş ihtimalin de kapsamına girmektedir; ama bazılarının erken bir tarihte söylenmiş olması ve bunlara daha eski kaynaklarda tesadüf edilmesi, bu atasözlerinin ilk iki ihtimale daha yakın olabileceği fikrini akla getirmektedir. Son bölüm olan “Modern Standart Arapçada veya Halk Lehçelerinde Yaygınlık Kazanan Atasözleri” adlı başlıkta tetkik edilen atasözleri ise, daha ziyade günümüz Arapçasında veya bazı mahalli Arap lehçelerinde karşımıza çıktığından, dördüncü ve beşinci ihtimale daha yakın olmalıdır. Çalışma kapsamındaki atasözleri incelenirken, ele alınan atasözünün kökeni hususunda bir ihtimalin daha olası olduğu düşünülüyorsa, bu durumun beyanı takdim edilecektir.

1. ORTAK ATASÖZLERİNİN TARİHLENDİRİLMESİ VE KÖKENLERİNİN TETKİKİ

Diller arasındaki ortak atasözleri, azımsanmayacak bir kemiyetle tezahür etmektedir. Buna karşın insanoğlunun ortak kültür tarihine ışık tutabilecek manalara ulaşmak istendiğinde, elimizdeki atasözlerinin oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun temel nedeni, söz konusu sınıfa dâhil edilmesi öngörülen atasözlerinde bazı kıstasların aranmasıdır. Bunlardan en önemlileri, atasözünün eskiliği ve diğer kadim dillerde karşılık bulmuş olmasıdır. Örneğin; insanoğlunun hata yapma meylini vurgulayan ve mühim olanın hatadan dönülmesi olduğunu ifade eden aşağıda aktaracağımız Arapça atasözü, aslen bir *hadis-i şerif*’tir. Dolayısıyla buradaki anlamın oldukça köklü bir arka plana sahip olduğunu düşünmek mümkündür. Keza aynı anlamın Arapçanın yanı sıra, Türkçe, Kazakça, Latince ve burada zikretmediğimiz daha pek çok dünya dilinde karşımıza çıktığı gözlemlenmektedir. Etimolojik açıdan tetkik edildiğinde, Türkçe ve Kazakçadaki kullanımlarda, “hata” yahut “adam” gibi Sâmi kökenli kelimelerinin kullanılması dolayısıyla, İslam ve Arap etkisinin görüldüğünü belirtmek gerekir. Ancak Latincedeki benzer atasözü çok daha eskidir. Söz konusu Latince deyiş genellikle Titus Livius, Cicero yahut Seneca gibi kadim Romalı bilginlere nispet edilmektedir⁵. Belki insanoğlunun zihnine kazanmış bu kadim anlam, âdemoğlunun ilk günahı kadar eskidir. Söz konusu atasözleri aşağıda serdedilmiştir:

[Her ademoğlu hata yapar, hata yapanların en hayırlısı tövbe edenlerdir.]⁶

⁵ Michael Mould, *The Routledge Dictionary of Cultural References in Modern French* (Oxford - New York: Routledge, 2011), 51.

⁶ Ebû Hâcer Muhammed es-Sa’îd b. Besyûnî b. es-Seyyid b. Muhammed b. Ali Zağlûl, *el-Mevsû’atu’l-kubrâ li-etrafî’l-ḥadîsi’-n-nebevîyyi’-ş-şerîf* (Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, ts.), 34/15.

Hatasız kul olmaz.

Adam qatesiz bolmas, köl baqasız bolmas. [İnsan hatasız olmaz, göl kurbağasız olmaz.]⁷

Errare humanum est, perseverare diabolicum. [Hata yapmak insani, sürdürmek şeytanidir.]⁸

Her hâlükârda bu minvaldeki atasözleri hususunda kesin yargılardan kaçınmak en bilimsel yoldur. Nitekim söz konusu ifadeler, hem erken bir tarihte söylenmiş hem de farklı dillerde yansıma bulmuş olmalarına karşın, aslında farklı bir kültürden esinlenen deyişler olabilir. Örneğin; görünüşe aldanmamayı tavsiye eden bir atasözü, Arapça, Türkçe, Kazakça ve Latince kullanım alanı bulmuştur. Genel itibarıyla tüm versiyonlarında, “Her parlayan nesne altın değildir” manasıyla karşımıza çıkan bu atasözü, yüksek ihtimalle Avrupa kökenlidir. Mezkûr sözün takibi, bizleri 1175 senesine, Fransız teolog Alanus de Insulis (ö. 1202)’e kadar götürmektedir. Daha sonra Geoffrey Chaucer (ö. 1400), Edmund Spenser (ö. 1599) ve William Shakespeare (ö. 1616) de benzeri ifadeler kullanmıştır⁹. Söz konusu atasözleri şu şekildedir:

ليس كل ما يلمع ذهباً. [Her parlayan altın değildir.]¹⁰

Her parlayan şey altın değildir.

Jılırağanñ bari altın yemes. [Her parlayan şey altın değildir.]¹¹

Non omne quod nitet aurum est. [Parlayan her şey altın değildir.]¹²

Arap dilinde, bu atasözüne bir alternatifin daha bulunduğu gözlemlenmektedir. Söz konusu alternatif, ما كلُّ بَيْضَاءٍ شَحْمَةٌ، وَلَا كُلُّ سَوْدَاءٍ تَمْرَةٌ [Her beyaz yağ değil, her kara hurma değil.] şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹³. Mezkûr ikinci tabirin Arap dilinde daha köklü olduğunu düşünmek mümkündür. Aynı anlamı ifade eden başka bir atasözünün Arapçada hâlihazırda mevcut olması, ilk zikredilen atasözünün Arapçaya sonradan girdiğinin delili olarak yorumlanabilir.

2. KLASİK ARAPÇADAKİ ATASÖZLERİ

Bu bölümde ele alınacak olan atasözleri, klasik Arapçada kullanılan ifadelerdir ve son bölümde ele alınacak atasözlerinden daha köklüdür. Bunların tetkikine başlamadan önce, Arapçadaki deyimlerle atasözlerinin tefrikine dikkat edilmesi gerektiği hatırlatılmalıdır. Nitekim eski dönemlerde hem atasözleri hem de deyimler için *meşel* tabiri kullanılmış ve bunların tefriki için ölçütler belirlenmemiştir¹⁴. Öte yandan Arapça *meşellerin* derlenmesine, Mu‘âviye b. Ebî Sufyân’ın hilafetinde başlandığı anlaşılmaktadır. Ne var ki bu konuda ortaya konulan pek çok

⁷ Zeyneş İsmail - Muhittin Gümüç, *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri* (Ankara: Engin Yayınevi, 1995), 227.

⁸ Mould, *The Routledge Dictionary of Cultural References in Modern French*, 51.

⁹ Stuart Flexner - Doris Flexner, *Wise Words and Wives' Tales: The Origins, Meanings and Time-Honored Wisdom of Proverbs and Folk Sayings, Old and New* (New York: Avon Books, 1993), 7.

¹⁰ Emîlîn Nesîb İlyad, *el-Mu‘cemu‘l-mufaşşal fi‘l-hikem ve‘l-emşâl ve‘l-ekvâli‘l-hâlide* (Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-İlmiyye, 2009), 443.

¹¹ Lyazzat Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), s.136.

¹² Franz Ahn, *Ahn's Latin Vocabulary for Beginners, Methodical and Etymological: With a Collection of Latin Proverbs and Quotations* (New York: E. Steiger, 1879), 134.

¹³ Ebû‘l-Fağl el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, thk. Muhammed Muhittin Abdülhamit (Beyrut: Dâru‘l-Ma‘rife, ts.), 2/281.; Bk. Gulgul Kanseitova vd., “Arap ve Kazak Türk Atasözlerinin Karşılaştırılması ve Anlam Benzerlikleri”, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2/3 (2020), 405.

¹⁴ Ebrar Ayyıldız, *Arap Dilinde Doğum ve Ölümle İlgili Deyimler* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 1.

eserin günümüze ulaşmayı başaramadığı gözlemlenmektedir. Elimize ulaşan en eski Arapça *meşel* kitabı, el-Mufaddal ed-Dabbî (ö. 170/786)'nin *Kitâbu'l-Emşâl* adlı eseridir. Fazla kapsamlı olmayan bu eserdeki 170 meselden 80 tanesi, zaten *ef'alu min* vezninde kalıplaşmış ifadelerden meydana gelmektedir¹⁵. Bu vezindeki örnekler, çoğunlukla farklı kültürlerdeki atasözleriyle eşleşmeyen ifadelerdir. Bizim bu bölümde serdettiğimiz atasözlerine ise, 10. yüzyıl yazarlarından İbn Abdürabbih (ö. 328/940), 11. yüzyıl âlimlerinden Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) veya 12. yüzyıl âlimlerinden Ebû'l-Fağl el-Meydânî (ö. 518/1124) gibi önemli müelliflerin eserlerinde tesadüf etmek mümkündür. Söz konusu atasözleri şu şekildedir:

إنَّ لِلْحَيْطَانِ أَدَانًا. [Duvarların kulakları vardır.]¹⁶

Yerin kulağı vardır.

Jer yekeş jerdîñ de kulağı bar. [En son (düşünülen) yerin de kulağı vardır].¹⁷

Campus habet lumen et habet nemus auris acumen.
[Yerin gözleri, ormanın kulakları vardır.]¹⁸

Bu atasözü, savaşçılık kültürüyle ilişkilendirilebilir. Zira bir kavmin ordusu ne kadar kuvvetli olursa olsun, askerî planlarını ustaca gizleyemiyorsa, düşman tarafından bertaraf edilebilir. Savaş sanatının en mühim noktası, stratejinin düşman tarafından anlaşılmasıdır. Hal böyle olunca, her yerde bedhah bir kulak misafirinin olabileceğini bildiren mezkûr atasözünden yola çıkarak, konuşmaların mahremiyetine azami önem verilmesini, her üç kültürün de askerî karakteriyle ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim bilindiği üzere, deyim ve atasözlerinden hareketle, toplumların sosyokültürel yapılarıyla ilgili çıkarımlar yapılabilir¹⁹.

إنَّ الْكَلَامَ مِنْ فِضَّةٍ فَالصَّمْتُ مِنْ ذَهَبٍ. [Konuşma gümüşten, susma altındandır.]²⁰

Söz gümüşse, sükût altındır.

Köp söz kumis, az söz altın. [Çok söz gümüş, az söz altındır.]²¹

Si tacuisses, philosophus mansisses. [Eğer sessiz kalmış olsaydın, bir filozof olarak kalabilirdin.]²²

Bu atasözünün son derece eski bir bilgelikten beslendiğini düşünmek mümkündür. Nitekim klasik kaynaklarda bu sözün, Hz. Süleyman'a yahut Hz. Lokman'a nispet edildiği

¹⁵ Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, ed. Sultan Şimşek - İlknur Emekli (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 199.

¹⁶ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, thk. Muhammed Muhittin Abdülhamit, 1/87.

¹⁷ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 59.

¹⁸ Thomas Wright, *Essays on Subjects Connected with the Literature, Popular Superstitions, and History of England in the Middle Ages* (Londra: J.R. Smith, 1846), 1/168.

¹⁹ Ebrar Ayyıldız - Erdiñ Doğru, "Arap Dilindeki Ölümle İlgili Deyimleşmiş Dualar", *Şehr-i Ayasofya Uluslararası Kültür, Medeniyet ve Sosyal Bilimlerde Multidisipliner Araştırmalar Kongresi*, ed. Cüneyt Mengü - Zhandos Alimgerey, (İstanbul: Tam Metin Kitabı, 2021), 190.

²⁰ Ali Hasan Ali el-Halebi, *Mevsû'atu'l-ahâdiş ve'l-âşâru'd-da'ife ve'l-mevdû'a* (Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1419/1999), 2/594.

²¹ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 49.

²² Jon R. Stone, *The Routledge Dictionary of Latin Quotations: The Illiterate's Guide to Latin Maxims, Mottoes, Proverbs, and Sayings* (New York - Londra: Routledge, 2013), 294.

من قنع بما هو فيه قرت عينه. [Kim içerisinde bulunduğu (hale) kanaat ederse, gözü aydın olur.]³²

Aza kanaat etmeyen çoğu bulamaz.

Köpten dâmetken, azdan qur qalar. [Çok isteyen azını kaybeder.]³³

Satis quod sufficit. [Yeten kâfidir.]³⁴

“Kanaat gibi devlet olmaz” sözünü sıkça duyarız. Türkiye Türkçesindeki bu atasözünde Arapça kökenli kelimelerin kullanılıyor oluşu, Anadolu insanının bu atasözünü Araplardan öğrendiği ihtimalini akla getirmektedir. Benzer şekilde mezkûr tabir, dinî yahut felsefî bir arka plana da sahiptir. Ancak atasözünün kökenini kesin surette tespit etmek mümkün değildir. Söz konusu anlam, Asya steplerindeki kadim konargöçer savaşçılar tarafından da kullanılıyor olabilir. Nitekim benzer bir atasözüne Moğolcada da tesadüf edilmektedir: Багаас ихэд хүрдэг, Намаас өндөрт ахидаг. [Bagaas ihed hürdeg, Namaas öndört ahidag]. Mezkûr Moğol atasözü, mealen “Azdan çoğa, kısıdan uzunluğa artar.” şeklindedir³⁵.

عَدُوٌّ عَاقِلٌ خَيْرٌ مِنْ صَدِيقٍ جَاهِلٍ. [Akıllı düşman, cahil arkadaştan daha iyidir.]³⁶

Akıllı düşman, akılsız dosttan iyidir.

Jaman joldastan jaqsı duşpan artıq. [Kötü arkadaştan iyi düşman daha iyidir.]³⁷

Bu atasözünün, hadis olduğu rivayet edilmiştir; ama sıhhati kabul edilmemektedir³⁸. Her hâlükârda söz konusu tabir köklü bir geçmişe sahip olmalıdır. Ayrıca bu atasözünün felsefî ve içtimaî bir boyutunun olduğu da anlaşılmaktadır.

سَمِّنْ كَلْبَكَ يَاكُلُكَ. [Köpeğini semirt, seni yesin.]³⁹

Besle kargayı oysun gözünü.

Özim asırağan küşigim özimdi qaptı. [Beslediğim köpek eniği kendimi ısırdı].⁴⁰

Bu atasözü, her üç lisanda da aynı anlama sahiptir; ama Türkçede köpek yerine karganın örnek verildiği gözlemlenmektedir. Aynı zamanda bu atasözü, meşhur Latin deyişlerinden “Quod me

³² Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Kitâbu cemhereti’l-emşâl*, haz. Ahmed Abdüsselam - Ebû Hâcer Muhammed es-Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1408/1988), 1/401.

³³ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 84.

³⁴ Stone, *The Routledge Dictionary of Latin Quotations*, 107.

³⁵ Janice Raymond, *Mongolian Proverbs: A Window into Their World*, çev. Otgonjargal Oidovdorj (Oregon: Resoure Publications, 2014), 39.; Sugarnyam Ulziibayar, *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 35.

³⁶ Ahmed b. ‘Abdi’l-Kerîm b. Su‘ûdi el-Ğazzî el-‘Âmirî, *el-Ceddu’l-ħadîş fi beyân mâ leyse bi-ħadîş*, thk. Bekir Abdullah Ebû Zeyd (Riyad: Dâru’r-Râye, h.1412), 144.

³⁷ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 22.

³⁸ el-‘Âmirî, *el-Ceddu’l-ħadîş fi beyân mâ leyse bi-ħadîş*, thk. Bekir Abdullah Ebû Zeyd, 144.

³⁹ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, thk. Muhammed Muhittin Abdülhamit, 1/145.; Muhammet Selim İpek, “Türk Atasözleri ve Deyimleri ile Eşanlımlı Arap Meselleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 191.

⁴⁰ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 62.

nutrit me destruit.” [Beni besleyen şey anı zamanda beni yok ediyor.] ifadesini de akla getirmektedir. Söz konusu özdeyişi, çeşitli Avrupa eserlerine işlenmiş şekilde görmek mümkündür⁴¹. Ne var ki bu Latince deyiş, üslup açısından benzer olsa da anlamsal açıdan farklıdır.

كُلُّ كَلْبٍ بِيَابِهِ نَبَاحٌ. [Her köpek kendi kapısında havlar.]⁴²

Her horoz kendi çöplüğünde öter.

Öz köşesinde jaman iyte jolbarıs. [Kendi sokağında kötü köpek de kaplandır.]⁴³

Bu atasözü, insanların veya hayvanların kendi yurtlarında yahut habitatlarında kuvvetli olacağını ifade etmektedir. Bahis mevzu atasözünün hem içtimai hem de askerî boyutunun olduğunu düşünmek mümkündür. İçtimai açıdan, kişinin yalnızca kendi kabilesinin yahut ailesinin egemen olduğu yerde muktedir olacağını ifade etmektedir. Askerî açıdan ise, farklı mıntikalarda egemenlik sağlamanın zorluğuna işaret etmektedir.

الْجَارُ قَبْلَ الدَّارِ وَالرَّفِيقُ قَبْلَ الطَّرِيقِ. [Komşu evden önce, arkadaş yoldan öncedir.]⁴⁴

Ev alma, komşu al

Saparğa şıqpas burın serigiñdi dayında, üy salmas bunn körşiñdi oyla. [Sefere çıkmadan önce yol arkadaşını hazırla, ev yapmadan önce komşunu düşün.]⁴⁵

Aliquid mali propter vicinum malum. [Kötü komşudan kötü şey (gelir).]⁴⁶

Mezkûr atasözünün ilk kez Hz. Peygamber tarafından kullanıldığını aktaran rivayetlere rastlamak mümkündür⁴⁷. Araplar tarafından günümüzde bu tabirin genellikle ilk kısmının kullanıldığı gözlemlenmektedir⁴⁸. Latince deyişin oldukça eski olduğu aşikârdır. Ne var ki Latincenin ilham kaynağı, muhtemelen Antik Yunan'ın ünlü ozanı Hesiodos'un şu özdeyişidir: πῆμα κακὸς γείτων, ὄσσον τ' ἀγαθὸς μέγ' ὀνειρα. [Kötü komşu büyük talihsizlik, iyisi talihtir⁴⁹.] Komşuluk ilişkisi her toplum için önemli olduğundan, söz konusu atasözlerinin müstakil olarak gelişmiş olması mümkündür. Mamafih bilhassa Arapça ve Kazakçadaki ifade tarzlarının oldukça benzer olduğunu belirtmek gerekir.

3. MODERN STANDART ARAPÇADA VEYA HALK LEHÇELERİNDE YAYGINLIK KAZANAN ATASÖZLERİ

Bu başlık altında ele alınacak atasözleri, Arapçada daha ziyade modern dönemde yaygınlık kazanan tabirler arasından seçilmiştir. Bunlardan bazıları, Modern Standart Arapçada karşımıza çıkabilmekte, bazılarıysa yalnızca Arapçanın mahalli lehçelerinde kullanılmaktadır. Mahalli lehçelerde kullanılan atasözlerinin burada ele alınmış olmasının nedeni, bunların kökeninin

⁴¹ Bk. James Patrick, *Renaissance and Reformation* (New York: Marshall Cavendish, 2007), 3/823.

⁴² el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, thk. Muhammed Muhittin Abdülhamit, 2/135.

⁴³ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 97.

⁴⁴ Ebû's-Şeyh el-Eşbehânî, *Emsâlu'l-hadîs*, thk. 'Abdu'l-'Alî Abdülhamit Hâmid (Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1408/1987), 271-274.

⁴⁵ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 60.

⁴⁶ Stone, *The Routledge Dictionary of Latin Quotations*, 7.

⁴⁷ el-Eşbehânî, *Emsâlu'l-hadîs*, thk. 'Abdu'l-'Alî Abdülhamit Hâmid, 273.

⁴⁸ Bk. Abdurrahman et-Tikrîti, *el-Emsâlu'l-Bağdâdiyyetu'l-muqarane* (Bağdat: Matba'atu'l-İrşâd, 1967), 2/65.

⁴⁹ Craufurd Tait Ramage, *Beautiful Thoughts from Greek Authors* (Liverpool: Edward Howell, 1873), 221.

Türkçe olması ihtimalidir. Malum olduğu üzere, Arapçanın çeşitli lehçelerinde, pek çok Türkçe kelime bulunmaktadır.⁵⁰ Arap lehçelerinde yer bulan Türkçe kelimelerin kökenin tespit edilmesi, etimolojik kaideler çerçevesinde mümkün olabilmektedir. Mamafih aynı durum atasözleri hususunda geçerli değildir. Nitekim ortak atasözleri, diller arasındaki aktarım sürecinde, hedef dile uyarlanırken lafzi özelliklerini kaybetmekte, ama anlamlarını korumaktadır. Ne var ki sadece anlamdan hareketle söz konusu ortak atasözlerinin o veya bu dile ait olduğunu öne sürmek mümkün görünmemektedir. Yine de bu atasözlerinin hem Kazakçada hem de Türkçede benzerlerinin bulunması, ayrıca daha ziyade modern dönemde yaygınlık kazanmış olmaları, uluslararası bir etkileşime işaret ediyor olabilir. Bahsi geçen atasözleri aşağıda takdim edilmektedir:

باب النجار مخلوع/مخلع. [Marangozun kapısı çıkık olur.]⁵¹

Marangozun kapısı sıırımla bağılı. / Terzi kendi söküğünü dikemez.

Usta pışaaqa jarımas, yetikşi yetikke janmas. [Ustanın bıçağı, ayakkabıcının ayakkabısı olmaz.]⁵²

Kendisi söz konusu olduğunda, uzmanlık alanında dahi insanın vurdumduymaz olabileceğini ifade eden bu atasözü, her üç dilde de aynı manayla tezahür etmiştir. Sadece uzmanlık alanlarının farklı meslek gruplarından seçildiği gözlemlenmektedir.

الكلب في بيته سلطان. [Köpek kendi yuvasında sultandır.]

كُلِّ ديك على مَرَبَلته صباح. [Her horoz kendi mezbeleliğinde öter.]⁵³

Her horoz kendi çöplüğünde öter.

Öz yelinde körtışqan da batır. [Kendi memleketinde köstebek bile cesurdur.]⁵⁴

Farklı kültürlerde de karşımıza çıkan bu atasözünün anlamının oldukça eskiye dayandığını düşünmek mümkündür. Nitekim Arapçada mezkûr tabirle aynı anlamda olan farklı atasözlerine de tesadüf edilmektedir⁵⁵.

خذوا أخبارهم من صغارهم. [Haberlerini çocuklarından alın.]⁵⁶

Çocuktan al haberi.

Balalı üyde urlığı jatpas. [Çocuklu evin hırsızlığı gizlenmez.]⁵⁷

Bu atasözünün Arap halk dilinde kullanıldığı gözlemlenmektedir. Arapça ve Türkçedeki kullanımlarının birbirlerine daha yakın olduğu; ama Kazakçada daha farklı bir ifade yolunun tercih edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Bk. Bedrettin Aytaç, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994), 1-159.

⁵¹ Ahmed Ali el-Hemedânî, *Mu'cemu'l-emşâli'l-Yemâniyyeti's-şâ'i'a* (Aden: Dâru Câmî'ati 'Aden li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, 2013), 71-72.; Erdinç Doğru, *Dilin Derin Devleti: Deyimler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 92.

⁵² Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 55.

⁵³ Ahmed Teymûr, *el-Emsâlu'l-âmmiyye* (Kâhire: Hindâvî, 2014), 375.

⁵⁴ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 8.

⁵⁵ Bk. el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, thk. Muhammed Muhittin Abdülhamit, 2/135.

⁵⁶ Na'ûm Şuqayr, *Emsâlu'l-'avâm fi Mişr ve's-Sudân ve's-Şâm* (Feccâle: Maṭba'atu'l-Ma'ârif, ts.), 80.

⁵⁷ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 121.

المَكْتُوب ما مَنُو هُرُوب. [Yazılıandan kaçış yoktur.]⁵⁸

Kaderden kaçılmaz.

Jazmıştan ozmuş joq. [Yazgıdan kaçan yok.]⁵⁹

Bu atasözü halk diline ait olmasına karşın, anlamı hayli eskiye dayanıyor olabilir. Nitekim eski Arap şiirlerinde kader mefhumunun sık kullanılan bir motif olduğu aşikârdır. Söz konusu örnek, insan aklının farklı zaman ve mekânlarda nasıl benzer bir yöntemle çalıştığının ispatı niteliğindedir.

ضربة المعلم بألف لو شلفها شلف. [Ustanın vuruşu, (önemsemeden) atıverse dahi bin (misli)dir.]⁶⁰

Ustanın çekici, bin altın.

Önerliniñ özeği talmas. [Sanatkâr aç kalmaz.]⁶¹

Bu atasözü, Arap lehçelerinde ortaya çıkmıştır. Bilhassa Türkiye Türkçesindeki ve Arapçadaki kullanımı, “bin” manasını ihtiva etmesi bakımından birbirine benzemektedir. Kazakçadaki kullanımı aynı maksatla söylenmiş olmasına karşın, daha farklı bir yapıdadır.

الصدیق عند الضیق. [Arkadaş darlıktadır.]⁶²

Dost kara günde belli olur.

Tistem nanniñ qadirin tarıqqanda bilersiñ, anıq dostıñ qadirin zarıqqanda bilersin. [Bir parça ekmeğin kıymetini darlıkta anlarsın, gerçek dostun değerini muhtaç olduğunda anlarsın.]⁶³

Amicus certus in re incerta cernitur. [Kuşkusuz arkadaş, kuşkulu durumda (kendini belli eder.)]⁶⁴

Bu atasözü, Modern Standart Arapçada kullanılabilir. Atasözünün ilk kez ne zaman kullanıldığını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak anlamsal açıdan köklü olduğu düşünülebilir. Bilhassa Latince de karşılığının olması, atasözünün eskiliğinin kanıtıdır; ama Arapların ve Türklerin bu manayı nasıl elde ettiklerini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Çünkü korkutucu savaşlarla sıklıkla karşı karşıya kalmış söz konusu milletler, birbirlerinden etkilenmeden de bu minvalde bir söz ortaya koymuş olabilir. Şayet durum böyle değilse, Avrupa kültüründen felsefe okumalarıyla doğuya geçtiği farz edilmelidir.

لا تقول فول تا يصير بالعدول. [Tartıda olana kadar, bakla(m var) deme.]⁶⁵

⁵⁸ El Haloui Abdennebi - Steve Bowman (ed.), *Moroccan Arabic Verb Dictionary: English - Moroccan Arabic* (Mount Joy: Artisanal Treasures, 2011), 221.

⁵⁹ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 248.

⁶⁰ Hammûde, ‘Îmâd - Hammûde, Nûrâ eş-Şarâbî, *Hakezâ nuqayyidu 'l-ecyâl* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1431/2010), 116.

⁶¹ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 39.

⁶² Hammûde - Hammûde, *Hakezâ nuqayyidu 'l-ecyâl*, 115.

⁶³ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 25.

⁶⁴ Bonifacius Sepp, *Lanx Satura: Eine Auswahl von lateinischen und deutschen Versen, Sprüchen und Redensarten* (Augsburg: Druck von Ph. J. Pfeiffer, 1885), 33.

⁶⁵ Elham Alzoubi, *Idioms and Idiomatic Expressions in Levantine Arabic: Jordanian Dialect* (Oxon - New York: Routledge, 2020), 137.

Ölüm var deme başın yastığa düşmeyince, buğdayım var deme ambara girmeyince.

Şömeleni şöbim bar deme, nesiyeni malım bar deme. [Bir ot yığınının bakarak “samanım var” deme, borç aldığına bakarak “malım var” deme.]⁶⁶

Ante victoriam ne canas triumphum. [Zaferden önce galibiyeti kutlama.]⁶⁷

Bu atasözü, halk lehçelerinde kullanılmaktadır; ama söz konusu anlam çok eski olmalıdır. Latince de karşılığının bulunması, Avrupaî bir köke işaret olarak yorumlanabilir; ama Türkçe, Arapça ve Kazakçada ifade biçimlerinin tamamen farklı olması, müstakil gelişim ihtimalini daha mümkün kılmaktadır.

على قد لحافك مد رجلك. [Ayaklarını yorganına göre uzat.]⁶⁸

Ayağını yorganına göre uzat.

Körpeñe qaray kösil.[Ayağını yorganına göre uzat.]⁶⁹

Bu atasözü, Arap halk dilinde kullanılmaktadır. Hem Türkçedeki hem de Kazakçadaki karşılık birbirine çok yakın olduğundan, bu atasözünün Asya kökenli olması muhtemeldir. Bunun daha somut bir delili, Moğolların şu atasözüdür: Хөнжлийнхөө хэрээр хөлөө жийж, Хүлгийнхээ хэрээр уралд. [Hönjliinhöo hereer hölöö jii, hülgiinhee hereer urald.] Bu atasözü mealen “Ayağını yorganına göre uzat, atını gücüne göre yarışır.” şeklindedir⁷⁰. Eski Türkçede bu atasözü şu şekilde kullanılmaktadır: Yogurkanda artuk ağak kösülse üşiyür. [Yorgandan (artık) ziyâde uzatılan ayak üşür.]⁷¹

بيضة النهار ده أحسن من فرخة بكرة. [Bugünün yumurtası, yarının tavuğundan daha iyidir]⁷²

Yarınki kazdan bugünkü tavuk yeğdir.

Tańdağı taviqtan sol küngi jumırtqa artıq. [Yarınki tavuktan bugünkü yumurta daha iyidir.]⁷³

Mısır halk lehçesinde karşımıza çıkan bu atasözü de muhtemelen Asya kökenlidir. Nitekim hem Türk hem de Kazak atasözünde benzer bir ifade tarzı kullanılmıştır. Bunun daha somut bir delili, Moğolların da benzer bir atasözünü kullanıyor olmalarıdır: Маргаашийн өөхнөөс Өнөөдрийн уушиг. [Margaashiin ööhnöös önöödriin uuşig.] Bu atasözü mealen “Yarınki kuyruktan bugünün ciğeri iyidir.” şeklindedir⁷⁴. Eski Türkçede bu atasözünün bir benzeri şu

⁶⁶ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 139.

⁶⁷ Alfred Henderson, *Latin Proverbs and Quotations* (Londra: Sampson Low, Son, and Marsyon, 1869), 23.

⁶⁸ Richard Francis Burton - Charles Frederick, *Unexplored Syria: Visits to the Libanus, the Tulul El Safa, the Anti-Libanus, the Northern Libanus, and the 'Alah* (Londra: Tinsley Brothers, 1872), 1/269.

⁶⁹ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 84.

⁷⁰ Raymond, *Mongolian Proverbs*, çev. Otgonjargal Oidovdorj, 299.; Ulziibayar, *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması*, 27.

⁷¹ Sağıp Atlı, “Divānu Lugāti’t-Türk’teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülhad Nürî ve ‘Atalar Sözü’”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2019), 2275.

⁷² İbrahim Merzûk, *6000 min emşâlinâ 'ş-şa 'biyye* (Kâhire: ed-Dâru 'ş-Şekâfiyye li'n-Neşr, 1424/2003), 45.

⁷³ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 57.

⁷⁴ Raymond, *Mongolian Proverbs*, çev. Otgonjargal Oidovdorj, 137.; Ulziibayar, *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması*, 41.

şekilde kullanılmaktadır: Yazıdaki süvlin eğereli ewdeki takagu içgınma. [Yazıdaki sülünü avlayacağım diye evdeki tavuğu salıverme.]⁷⁵

طَبَّ الْجَزَّةَ عَلَى تَمَّهَا، بَطَّلِعَ الْبِنْتَ لِأَمَّهَا. [Testiyi ağzına çevir koy, kız anasına benzer.]⁷⁶

Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.

Ayağın körip asın iş, anasın körip qızın al. [Tabaklarına bakıp yemeğini ye, anasına bakıp kızını al.]⁷⁷

Halk lehçesinde kullanılan bu atasözünün belirli bir hadisenin üzerine söylendiğini düşünmek mümkündür. Nitekim söz konusu tabirde yoğun bir Arapçayla karşılaşılmaktadır. Atasözünün kullanıldığı yerler aşikârdır.⁷⁸ Ancak halk lehçelerindeki atasözlerine nispet edilen hikâyelerin doğruluğu tartışmaya açıktır. Mezkûr atasözü, hem Türkçedeki hem de Kazakçadaki atasözleriyle aynı anlamı taşımasına karşın, ilk kısmı nedeniyle Arap kültürünün içerisinde şekillendiği izlenimini uyandırmaktadır. Öte yandan bu anlamın Asya kökenli olduğu da düşünülebilir. Bu ikinci varsayımın daha somut bir delili, Moğolların da benzer bir atasözünü kullanıyor olmalarıdır: Эх муутын хүүхэн битгий ав, Үүд муутын хоймор битгий суу. [Eh muutiin hüühen bitgii av, üüd muutiin hoimor bitgii suu.] Bu atasözü mealen “Soyu iyi olmayan kadının kızını alma, kapısı iyi olmayanların evinin başköşesinde oturma.” şeklindedir⁷⁹. Eski Türkçede bu atasözünün bir benzeri şu şekilde kullanılmaktadır: Ata oğlı ataç togar. [Oğul (hîn-i rüştünde) ahlâken babaya benzer.]⁸⁰

الطبع غلب التطلع. [Fıtrat, benzemeye galip gelir.]⁸¹

Huylu huyundan vazgeçmez.

Avruv qalsa da âdet qalmaydı. [Hastalık geçse de alışkanlık geçmez.]⁸²

Söz konusu tabirin kökeni bilinmemektedir. Ancak atasözünün ihtiva ettiği anlam, hem Türkçede hem de Kazakçada benzer şekilde karşımıza çıkmaktadır. Keza Moğolcada da benzer bir atasözüne tesadüf edilmektedir: Хүний сайхан хүнд наалдахгүй. [Hüniî saihan хүнд naaldahgüî]. Moğolca bu atasözü, mealen “İnsanın iyiliği başkasına yapışmaz” şeklindedir⁸³.

يد واحدة لا تصفق. [Tek el alkış tutmaz.]⁸⁴

Bir elin nesi var, iki elin sesi var.

Savsaq birikpey iyne ilikpeydi. [Parmaklar birleşmeden iğne tutulmaz.]⁸⁵

⁷⁵ Atlı, “Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülahad Nûrî ve ‘Atalar Sözü’”, 2275.

⁷⁶ Muhammed Sancaktar, *Mehkiyyetu Tarâbulus ve emşâluhá’t-turâşîyye*. Beyrut: Dâru’l-Fârâbî, 2015, 214.

⁷⁷ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 99.

⁷⁸ Bk. Carlo von Landberg, *Proverbes et dictons du peuple arabe; Matériaux pour servir a la connaissance des dialectes vulgaires; recueillis, traduits et annotés* (Leiden: E. J. Brill, 1883), 1/104.

⁷⁹ Ulziibayar, *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması*, 40.

⁸⁰ Atlı, “Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülahad Nûrî ve ‘Atalar Sözü’”, 2259.

⁸¹ Alzoubi, *Idioms and Idiomatic Expressions in Levantine Arabic: Jordanian Dialect*, 91.

⁸² Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 75.

⁸³ Ulziibayar, *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması*, 70.

⁸⁴ el-Hemedânî, *Mu’cemu’l-emşâli’l-Yemâniyyeti’ş-şâ’i’a*, 223.

⁸⁵ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 28.

Manus manum lavat. [El, eli yıkar.]⁸⁶

Bu atasözü, Modern Standart Arapçada kullanım alanı bulmaktadır. Türkçedeki anlam, Arapçadakine oldukça yakındır. Kazakça karşılığı olan atasözü ise, aynı anlamı ifade etmekle birlikte daha farklı bir yolla ifade edilmiştir. Atasözünün kökeni muhtemelen Eski Yunan'a dayanmaktadır. Nitekim kadim Yunan metinlerinde benzer bir atasözüne tesadüf edilmektedir: Α δέ χειρ χείρα νίξει. Bu atasözü mealen “Bir el diğerini yıkar.” şeklindedir. Daha sonra aynı tabirin Latince de kullanıldığı görülmektedir⁸⁷.

الكلام إلك يا كنة، واسمعي يا جاره. [Ey gelin, laf sana; komşu kadın, sen dinle.]⁸⁸

Kızım, sana söylüyorum gelinim sen dinle.

Qızım, sağan aytam, kelinim sen tında. [Kızım, sana söylüyorum gelinim sen dinle.]⁸⁹

Bu atasözü, Arap halk lehçelerinde kullanılmaktadır. Hem Türkçede hem de Kazakçada neredeyse tamamen aynı şekilde ifade edilmiştir. Keza farklı versiyonlarına çeşitli Türk lehçelerinde de tesadüf edilmektedir⁹⁰. Dolayısıyla atasözünün manasının Asya kökenli olduğunu düşünmek mümkündür.

مالٌ تجلبه الرياح تأخذه الزوابع. [Rüzgarların getirdiği malı, fırtınalar götürür.]⁹¹

Haydan gelen huya gider, seldom gelen suya gider.

Yeñbeksiz tapqan mal, yesepsiz ketken mal.

[Çalışmadan kazanılan mal, kolay harcanılan maldır.]⁹²

Bu atasözü, günümüz Arapçasında kullanılmaktadır. Atasözünün kökenin tespiti mümkün görünmemektedir. Türkçe ve Kazakçadaki anlamı aynı olmasına karşın, atasözünün farklı üsluplarla ifade edildiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bu atasözünün müstakil bir gelişimle ortaya çıktığını yahut farklı dillere aktarılırken büyük bir değişim göstermiş olduğunu düşünmek mümkündür. Ayrıca söz konusu atasözünün Türkçedeki karşılığı, İslâmî bir arka plana işaret etmektedir. Dolayısıyla Türkiye Türkçesindeki karşılığın İslamiyet öncesinde mevcut olduğunu düşünmek doğru görünmemektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Arapça, Türkçe ve Kazakçadaki ortak atasözleri detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Malum olduğu üzere, atasözlerinin kimler tarafından ve ne zaman söylendiği bilinmemektedir. Dolayısıyla bu anonim deyişlerin kökeninin tespiti çoğu zaman imkânsızdır. Mamafih ortak atasözleri hususunda bazı çıkarımlara ulaşmak mümkündür. Çalışma kapsamında, bu ortaklıklar tespit edilirken, ele alınan atasözlerinin kökenleri hakkında da bazı teoriler öne sürülmüştür. Elbette yalnızca anlamsal benzerliklerden hareketle herhangi bir

⁸⁶ Jennifer Speake, *Oxford Dictionary of Proverbs*, ed. Jennifer Speake - John Simpson (Oxford: Oxford University Press, 2015), 143.

⁸⁷ Speake, *Oxford Dictionary of Proverbs*, ed. Jennifer Speake - John Simpson, 143.

⁸⁸ Adnan Ahmed Muslim, *Muḥâdarât fi'l-enşûbülüciyâ «'ilmü'l-insân»* (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1421/2001), 280.

⁸⁹ Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 70.

⁹⁰ Bk. Sinan Gönen, “Balkan Türklerinin Belleğinde Yaşayan Ortak Deyimlerin Günümüze Yansıması”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 199.

⁹¹ Celâl 'Abdûh Hâdşî. *Mevsû'atu'l-emşâli'l-'âlemiyye*. (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 34.

⁹² Zhussupova, *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*, 34.

atasözünün o veya bu dile ait olduğunu kesin surette ispatlamak mümkün değildir. Ancak ortak atasözlerinin eskiliğini ve kadim dünya dillerindeki yansımalarını değerlendirmek suretiyle, herhangi bir etkileşimin yaşanıp yaşanmadığını araştırmak, modern bilimin sorumluluğudur. Bu çalışmada, ele alınan ortak atasözlerinin kökenleri hususunda beş ihtimalin söz konusu olduğu bulgulanmaktadır. Söz konusu ihtimalleri şu şekilde sıralamak mümkündür: 1.) Ortak atasözleri, benzer şekilde çalışan insan aklının ortak mahsulüdür ve farklı kültürler içerisinde müstakil şekilde gelişim göstermiştir. 2.) Ortak atasözleri, ulusların ortak atalarından miras kalan dilsel öğelerdir. Her ulus atasından öğrendiği anlamları kendi dilinde ifade etmiş, böylelikle lafız değişse de anlam baki kalmıştır. 3.) Aslen Araplara ait olan bu atasözleri, Türkler tarafından kendi kültür ve dillerine uyarlanmıştır. 4.) Aslen Türklere ait olan bu atasözleri, Araplar tarafından kendi kültür ve dillerine uyarlanmıştır. 5.) Aslen başka bir millete ait olan bu atasözleri, hem Araplar hem de Türkler tarafından kendi kültür ve dillerine uyarlanmıştır. Bu sonuncu varsayımsal aktarım, muhtemelen felsefi ve ilmî okumalar sayesinde klasik Avrupa dillerinden gerçekleşmiş olmalıdır.

Birinci bölümde, ortak atasözlerinin tarihlendirilmesi ve kökenlerinin tespiti gibi hususlara değinilmiştir. Ayrıca bazı atasözlerinin anlamsal açıdan ilk insan topluluğunun ortak geçmişi kadar eski olabileceği tezi ortaya atılmıştır. Ne var ki bu minvaldeki atasözleri, yok denecek kadar azdır. Nitekim bu bağlamda değerlendirilebilecek atasözlerinde aranan kıstaslar, haklı olarak son derece zorlayıcıdır. Keza bu bölümde, bazı ortak atasözlerinin aslında belirli bir kültürün içerisinde ortaya çıktığını ve diğer dillere sonradan girmiş olabileceğini gösteren durumlara değinilmiştir. Haddizatında bu durum bile, ilk insan topluluğundan günümüze kalmış olabilecek farazi atasözlerinin tespitini, kaçınılması mümkün olmayan yanıltıcı göstergelerle güçleştirmektedir.

İkinci bölümde, Ortaçağ Arapçasında tesadüf ettiğimiz ortak atasözleri tetkik edilmiştir. Bu bölümdeki atasözlerinin yukarıda zikredilen ilk iki ihtimale daha yakın olduğu bulgulanmaktadır. Ayrıca burada ele alınan atasözleri hususunda, üçüncü ve beşinci ihtimalin de göz ardı edilmemesi gerektiğini gösteren bazı örneklere tesadüf edilmektedir. Söz konusu gruptaki atasözlerinin gelişimi hususunda, dördüncü ihtimalin genellikle olasılık dışı olduğu anlaşılmaktadır.

Son bölümde, daha ziyade günümüz dünyasında yaygınlık kazanmış olan atasözleri tetkik edilmiştir. Bunlardan bazıları Modern Standart Arapçada kullanılabilen, bazılarıysa yalnızca mahallî halk lehçelerinde kullanım alanı bulmaktadır. Mahallî lehçelerdeki atasözlerinin tetkik kapsamına alınmasının nedeni, bu atasözlerinden bazılarının Türkçe üzerinden Arapçaya girmiş olması ihtimalidir. Bu olasılık kapsamına giren bazı atasözleri, Asya dillerindeki veya eski Türkçedeki ortak atasözleriyle mukayese edilmiştir. Arap ve Türk tarihinin kesiştiği dönemlerde, bazı Türkçe kelimelerin Arap lehçelerine girdiği bilinmektedir. Dolayısıyla birtakım kültürel ve dilsel uyarlamalara maruz bırakıldıktan sonra, Türk halklarına özgü bazı atasözlerinin de Arap lehçelerine girmiş olması ihtimal dâhilinde görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Abdennebi, El Haloui – Bowman, Steve (ed.). *Moroccan Arabic Verb Dictionary: English - Moroccan Arabic*. Mount Joy: Artisanal Treasures, 2. Basım, 2011.
2. Ahn, Franz. *Ahn's Latin Vocabulary for Beginners, Methodical and Etymological: With a Collection of Latin Proverbs and Quotations*. New York: E. Steiger, 1879.
3. Alzoubi, Elham. *Idioms and Idiomatic Expressions in Levantine Arabic: Jordanian Dialect*. Oxon - New York: Routledge, 2020.
4. el-‘Âmirî, Ahmed b. ‘Abdi’l-Kerîm b. Su‘ûdî el-Ġazzî. *el-Ceddu'l-ħadîş fî beyân mâ leyse bi-ħadîş*. thk. Bekir Abdullah Ebû Zeyd. Riyad: Dâru'r-Râye, h.1412.

5. el-'Askerî, Ebû Hilâl. *Kitâbu cemhereti'l-emşâl*. haz. Ahmed Abdüsselam - Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988.
6. Atlı, Sağıp. "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülahad Nûrî ve 'Atalar Sözü". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2019), 2243- 2279.
7. Ayyıldız, Ebrar – Doğru, Erdiñç. "Arap Dilindeki Ölümle İlgili Deyimleşmiş Dualar". *Şehr-i Ayasofya Uluslararası Kültür, Medeniyet ve Sosyal Bilimlerde Multidisipliner Araştırmalar Kongresi*. ed. Cüneyt Mengü - Zhandos Alimgerey. 188-196. İstanbul: Tam Metin Kitabı, 2021.
8. Ayyıldız, Ebrar. *Arap Dilinde Doğum ve Ölümle İlgili Deyimler*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
9. Burton, Richard Francis - Frederick, Charles. *Unexplored Syria: Visits to the Libanus, the Tulûl El Safâ, the Anti-Libanus, the Northern Libanus, and the 'Alâh*. Londra: Tinsley Brothers, 1872.
10. Chang, Joseph T.. "Recent Common Ancestors of All Present-Day Individuals", *Advances in Applied Probability* 31/4 (1999), 1002-1026.
11. Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. ed. Sultan Şimşek - İlknur Emekli. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
12. Doğru, Erdiñç. *Dilin Derin Devleti: Deyimler*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
13. el-Endelusî, Ahmed b. Muhammed b. 'Abdirabbih. *el-İkdu'l-ferîd*. 9 Cilt. thk. Abdülmecit et-Terhînî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983.
14. el-Eşbehânî, Ebû's-Şeyh. *Emsâlu'l-hadîs*. thk. 'Abdu'l-'Alî Abdülhamit Hâmid. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 2. Baskı, 1408/1987.
15. Flexner, Stuart - Flexner, Doris. *Wise Words and Wives' Tales: The Origins, Meanings and Time-Honored Wisdom of Proverbs and Folk Sayings, Olde and New*. New York: Avon Books, 1993.
16. Gönen, Sinan. "Balkan Türklerinin Belleğinde Yaşayan Ortak Deyimlerin Günümüze Yansıması". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 193-222.
17. Hıdşî, Celâl 'Abdûh. *Mevsû'atu'l-emşâli'l-'âlemiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Tarihsiz.
18. el-Halebî, Ali Hasan Ali. *Mevsû'atu'l-ahâdîs ve'l-âşâru'd-da'ife ve'l-mevdû'a*. 15 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1419/1999.
19. Hammûde, 'Îmâd - Hammûde, Nûrâ eş-Şarâbî, *Hakezâ nuqayyidu'l-ecyâl*. Şam: Dâru'l-Fikr, 1431/2010.
20. el-Hemedânî, Ahmed Ali. *Mu'cemu'l-emşâli'l-Yemâniyyeti's-şâ'i'a*. Aden: Dâru Câmi'ati 'Aden li't-Ṭibâ'a ve'n-Neşr, 2013.
21. Henderson, Alfred. *Latin Proverbs and Quotations*. Londra: Sampson Low, Son, and Marsyon, 1869.
22. İlyad, Emîlîn Nesîb. *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi'l-hikem ve'l-emşâl ve'l-ekvâli'l-hâlîde*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.

23. İpek, Muhammet Selim. “Türk Atasözleri ve Deyimleri ile Eşanlı Arap Meselleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 186-196.
24. İsmail, Zeyneş - Gümüş, Muhittin. *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi, 1995.
25. Kanseitova, Gulgul vd. “Arap ve Kazak Türk Atasözlerinin Karşılaştırılması ve Anlam Benzerlikleri”. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2/3 (2020), 391-415.
26. von Landberg, Carlo. *Proverbes et dictons du peuple arabe; Matériaux pour servir a la connaissance des dialectes vulgaires; recueillis, traduits et annotés*. 1 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1883.
27. Merzûk, İbrahim. *6000 min emşâlinâ’ş-şabiyye*. Kâhire: ed-Dâru’s-Şekâfiyye li’n-Neşr, 1424/2003.
28. el-Meydânî, Ebû’l-Fağl. *Mecma’u’l-emşâl*. 2 Cilt. thk. Muhammed Muhittin Abdülhamit. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, Tarihsiz.
29. Mould, Michael. *The Routledge Dictionary of Cultural References in Modern French*. Oxford - New York: Routledge, 2011.
30. Muslim, Adnan Ahmed. *Muĥâdarât fi’l-enşrübülûciyâ «‘ilmü’l-insân»*. Riyad: Mektebetü’l-‘Ubeykân, 1421/2001.
31. Patrick, James. *Renaissance and Reformation*. 6 Cilt. New York: Marshall Cavendish, 2007.
32. Ramage, Craufurd Tait. *Beautiful Thoughts from Greek Authors*. Liverpool: Edward Howell, 1873.
33. Raymond, Janice. *Mongolian Proverbs: A Window into Their World*. çev. Otgonjargal Oidovdorj. Oregon: Resoure Publications, 2014.
34. Sancaktar, Muhammed. *Meĥkiyyetu Tarâbulus ve emşâluhâ’t-turâşiyye*. Beyrut: Dâru’l-Fârâbî, 2015.
35. Sepp, Bonifacius. *Lanx Saturæ: Eine Auswahl von lateinischen und deutschen Versen, Sprüchen und Redensarten*. Augsburg: Druck von Ph. J. Pfeiffer, 1885.
36. Speake, Jennifer. *Oxford Dictionary of Proverbs*. ed. Jennifer Speake - John Simpson. Oxford: Oxford University Press, 2015.
37. Stone, Jon R.. *The Routledge Dictionary of Latin Quotations: The Illiterati's Guide to Latin Maxims, Mottoes, Proverbs, and Sayings*. New York - Londra: Routledge, 2013.
38. es-Suyûtî, Ebû’l-Fağl. *Husnu’s-semt fi’ş-şamt*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa’id b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1407/1987.
39. Şuĥayr, Na’ûm. *Emşâlu’l-‘avâm fi Mişr ve’s-Sudân ve’ş-Şâm*. Feccâle: Maţba‘atu’l-Ma’ârif, Tarihsiz.
40. Teymûr, Ahmed. *el-Emşâlu’l-‘âmmiyye*. Kâhire: Hindâvî, 2014.
41. et-Tikrîtî, Abdurrahman. *el-Emşâlu’l-Bağdâdiyyetu’l-muĥarane*. 2 Cilt. Bağdat: Maţba‘atu’l-İrşâd, 1967.
42. Ulziibayar, Sugarnyam. *Moğolca Atasözleriyle Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırılması*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

43. Wright, Thomas. *Essays on Subjects Connected with the Literature, Popular Superstitions, and History of England in the Middle Ages*. 2 Cilt. Londra: J.R. Smith, 1846.
44. Yöndemli, Fuat. *Fiat Lux: Latince Sözler ve Deyimler*. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2007.
45. Zağlûl, Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî b. es-Seyyid b. Muhammed b. Ali. *el-Mevsû'atu'l-kubrâ li-e'râfi'l-hadîsi'n-nebevîyyi's-şerîf*. 50 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Tarihsiz.
46. Zhussupova, Lyazzat. *Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

NUR-SULTAN KENT LOGOSUNDA KENT KÜLTÜRÜ VE GURUR ALGILARI

URBAN CULTURE AND PERCEPTIONS OF PRIDE IN NUR-SULTAN CITY LOGO

Gültekin ERDAL

Öğr. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Tasarım Bölümü
Grafik Tasarım Programı
ORCID ID: 0000-0003-0425-6196

Özet

Algıyı yönetmek, bireyleri, toplumları ve devletleri yönetmekle eş değerdir. Birey davranışının inancıyla orantılı olması, subliminal mesajların etki-yetki gücünü belirler. Bu güç, ürünleri, şirketleri, kentleri ve hatta devletleri, insanlara benzettiğinizde, insana ait terimleri kullanarak şirketlerin bir ruhu, yaşam biçimi, olayları karşılayış ve davranış şekli olduğunu gösterir. Başka bir deyişle temsilin fiziki örgüsü logolarla, insanların oluşturduğu toplum kültürü arasında bir bağ olması gerektiği düşüncesini verebilir. Toplumsal örf ve adetler, gelenekler, inançlar ve hatta kılık kıyafetler gibi yaşamsal kültürü, logonun formunda, renginde, alrubisinde ve allegorik anlatımlarda görebiliriz. Bu nedenle kamusal iletişim aracı olarak kent logosunda, insancıl ve sosyal yaşantı göstergelerini aramak haklı bir beklenti olacaktır.

Kentsel marka kimliğini betimleyen kent logosu, kentin marka kimliğini oluştururken, temsil ettiği kent hakkında bilgi de aktarır. Bilgi, kent logosuna ait bir beklentiyken, diğer logolarda mesaj beklentisi yaygındır. Haliyle oluşturulan logoda yansıtılan kent imgesi, izleyici algısında kenti öyküler. Rekabetin sonucu olan öyküleme, kentlerin tanımlanmasını, kent kültürünün algılanmasını kolaylaştıran öncül marka kimliği öğelerindedir. Günümüzde kentlerin kendini logoyla anlatma ve akıllarda kalma girişimleri, kente rekabetten kazanım elde etmek isteyen bir kamusal şirket görünümü kazandırır. Diğer kent görselleriyle birlikte logo, iyi bir kent imajı haline gelir.

Bu çalışmanın ana konusu olan Nur-Sultan kent logosu, hızlı gelişimi, teknolojik alt yapısı ile dikkat çeken kenti ve bu kentin algısal örgüsü olan logosundaki yansımalarını ele almıştır. Nur-Sultan marka kimliği, logosunda bulunması gereken tüm öğeleri içselleştirdiğinden iletişim işlevini yerine getirmektedir. Çünkü kent logosunda öykülenen kentsel marka kimliği, tüm izleyici tarafından kolaylıkla anlaşılabilir gönderilere sahip uzlaşım sal görüntü birimlerden oluşmalıdır. Nur-Sultan'ın çağdaş imaj ve çağdaş yaşam koşullarının yeni logosuna nasıl yansıdığı araştırılmış; yeni logonun, hatırlana bilirliliği, çağrışımları ve sempatiklik ölçüsü ile rekabetten kazanım elde edip etmediği ortaya konmaya çalışılmıştır. Nur-Sultan'ın yeni kent logosu ile eskisi kıyaslandığında yönetim ve etkin toplumsal hizmetlerini ne derece yansıttığı araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Nur-Sultan, Başkent, Kent Logosu, Algı, Subliminal Mesaj

Abstract

Managing perception is equivalent to managing individuals, societies, and states. The fact that the individual's behavior is proportional to his belief determines the effect-authority power of subliminal messages. This power shows that when you compare products, companies, cities, and even states to people, using human likened, companies have a soul, a way of life, a way of responding to events and behaving. In other words, the physical structure of the representation may give the idea that there should be a link between legos and the culture of society created by people. We can see strong cultures such as social customs, traditions, beliefs,

and even costumes in the logo's form, color, altrubi and allegorical expressions. For this reason, it would be a justified expectation to look for humane and social life indicators in the city logo as a public communication tool.

The city logo, which depicts the urban brand identity, creates not only the brand identity of the city but also conveys information about the city it represents. While information is an expectation of the city logo, the expectation of a message is common in other logos. The city's image is reflected in the logo created as it is, narrating the city in the audience's perception. Storytelling, which is the result of competition, is one of the primary brand identity elements that facilitate the identification of cities and the perception of urban culture. Today, cities' attempts to express themselves with a logo and stay in mind give the city the appearance of a public company that wants to gain from the competition. Together with other city images, the logo becomes a good city image.

Nur-Sultan city logo, which is the main subject of this study, deals with the city that draws attention to its rapid development, technological infrastructure, and reflections on the logo, which is the perceptual weave of this city. Nur-Sultan brand identity fulfills the communication function as it internalizes all the elements that should be in its logo. Because the urban brand identity emulated in the city logo should consist of conventional image units with messages that can be easily understood by the entire audience. It was researched how Nur-Sultan's contemporary image and current living conditions are reflected in its new logo; It has been tried to reveal whether the new logo gains from the competition with its memorability, connotations, and sympathy measure. It has been researched to what extent Nur-Sultan's new city logo reflects its management and adequate social services compared to the old one.

Keywords: Kazakhstan, Nur-Sultan, Capital, City Logo, Perception, Subliminal Message

GİRİŞ

Aristo “tüm algılar gözle başlar” (Can, 2007:230) der. Resimlerin yazılara veya anlatılara oranla daha fazla hatırlanabiliyor olması, Aristo’yu doğrular. Psikoloji araştırmaları da bu yönde veriler ortaya koymaktadır. Berger, görmenin, konuşmadan önce geldiğini ve çocukların konuşmaya başlamadan önce görerek tanımaya çalıştığını belirtir (Berger, 2006:7). Buradan hareketle görmenin, yaşam ve algı döngüsünde hayat anlamına geldiği söylenebilir. Nihayetinde “elektrik” olarak tanımlanabilen aşk, görmenin ilk saniyelerinde başlar.

Kurumlar, şirketler, şehirler ve hatta devletler, görünüşlerini yeniden düzenleyerek, sürekli canlı hale getirip algıyı yönetmeye çalışır. Yani görmekten gelen görsel kimlik, algı oluşturma ve yönetimini sağlayan en önemli unsurdur. Haliyle semboller, amblemler, logolar, renkler, tatlar, kokular gibi dikkati canlı tutan göstergeler, algıyı şekillendirmekle kalmaz, devlet ve ulus boyutunda bağımsızlık ve ortak ülkü anlamına gelebilir. Nazarbayev, “devlet sembolleri, devletimizin, egemenliğimizin kutsallık temellerinden biridir” sözleriyle, egemenliğin örgüsü olarak logoları işaret etmiştir. Anlaşıldığı gibi kentler ve uluslar için tasarlanmış olan logolar, kentsel marka kimliğini betimlerken, temsil ettikleri kent veya ulus hakkında bilgi vermekle kalmaz, yaşantı ve kültür hakkında da bilgi verebilir. Kentsel bilgi imgesi, izleyicinin kent ile bağ kurmasını sağlayarak kenti öyküler. Öyküleme ise kentin tanımlanmasını, kent kültürünün algılanmasını kolaylaştıran öncül marka kimliği öğelerindedir. Bir kamusal iletişim aracı olarak kent logoları, yönetim ve etkin toplumsal iletişim gibi çağdaş yönelimler doğrultusunda, yerelin bilgi edinme işlevinin yerine getirilmesini sağlar. Her alanda rekabetin zorunlu hale geldiği günümüzde, kendilerini logolarında anlatma ve akıllarda kalma girişimleri, kentlere rekabetten kazanım elde etmek isteyen bir kamusal şirket görünümünü kazandırır. Nihai olarak “bütün alanlarda rekabet artmaktadır” (Özgüner, 2015:329) Kentin diğer simgesel görselleriyle

birlikte logolar, iyi bir kent imajı haline gelir. Çünkü: “Bir kentin ürün olarak değerlendirilmesi, bir ürün olarak tüketilebilmesi kentsel marka kimliğinin belirginleşmesine bağlıdır. Kimliğin inşası da doğal olarak kentsel ve kent ötesi iletişim yönetimi çalışmalarına ağırlık vermekle ama aynı zamanda tüm iletişim ortam ve gereçlerini yeterince kullanmakla mümkündür. Logo bu araçlardan yalnızca biridir ve marka kimliğinde bulunması gereken tüm öğeleri içselleştirdiğinden hiç de küçümsenmeyecek bir iletişim işlevi yerine getirir” (Çamdereli, 2006:236).

Marka Kent Nur-Sultan

“Günümüz rekabet ortamında, uluslararası alanda faaliyet gösteren, farklı iş ve hizmet üreten kurum ve kuruluşların en stratejik hedeflerinden biri markalaşmaktır” (Demir, 2018:1575-6). Basit tabirle marka; bir ürünün, bir şeyin tanınması ya da bilinmesidir (Erdal, 2009:84). O şeyi çok kişi biliyorsa “iyi marka”, tavsiye ediliyorsa “kaliteli marka”dır. Milyonlarca markanın içinde “seçilen”, “beğenilen” ve “tavsiye edilen” olmak oldukça pahalı, zor ve uzun bir süreçtir. Çünkü: “Küreselleşme bir yandan dünyayı küçültürken diğer yandan paradoksal biçimde parçalanmakta olan farklılıkları vurgulamış ve yerel kültürlerin çeşitliliğini ortaya çıkarmış, hatta yereller ya da kentler arasındaki rekabeti de kamçulamıştır” (Çamdereli, 2006:236). Rekabet, kentin çağdaş ve insan odaklı yapısını, logosunun sadeliğinde ve anlaşılır özelliğinde anlatılmasını sağlar. Kent logoları, kent markalarının tanınır ve tercih edilir olmasında, bir ürün olarak kentin tüketilmesinde önemli katkılar sağlar. Marka olarak kent, logo olarak görücüye çıktığında kurumsal yapılanmada yol almaya başlamış demektir.

Sovyetlerin çökmesiyle bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti, 1997 yılında zor ve cesur bir karar ile başkentini değiştirmiştir. Dönemin siyasetçileri başta olmak üzere bu karara karşı çıkanların göremedikleri şey; genç cumhuriyetin cesur karar alabilme yeteneğidir. Oysaki böyle bir yetenek, algı yönetir, halkta güven duygusu yaratır. Başarı inancını artırır. Güçlü, demokratik, hızlı karar alabilen ve proje yürütebilen bir güç olabildiklerine inandırır. Geline sonuça, kararın ne kadar doğru olduğu, halkın kendine olan güvenin ne denli arttığı görülebilir. Ülkenin kuzeyinde “kışı sert, sosyoekonomik ve altyapı olarak gelişmemiş küçük bir kent olan Akmola” (Kussainova, 2021, E.T.28.11.2021), başkent kararı ile önce Astana, sonrasında da Nur-Sultan olmuştur. Bu hızlı gelişme, yeni ve modern mimariyi de berinde getirerek, marka kent Nur-Sultan’ın, dünya başkentleriyle rekabet edebilir olmasını sağlamıştır. “Kazak dilinde “güven, destek” anlamına gelen kavak ağacından (baiterek)” (Makhanova, 2019: itinari.com) adını almış olan Baiterek külesi, bu kararın nesneye dönüş örneklerinden sadece biridir.

ARAŞTIRMA VE YÖNTEM

İlk olarak Nur-Sultan kent logosunun “olgusal” anlam ile, ilk görünüşte neler anlattığı, hangi görsellerin kullanıldığı, kullanılan görseller ile kentin ortak yönlerinin olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. İkinci olarak “algısal” anlam ile, logonun izleyicisine neler anlattığı veya çağrıştırdığı, iletilerinin hedefine hangi doğrulukla gönderilebildiği ve renk seçiminin kent yapısıyla hangi oranda örtüştüğü araştırılmıştır. Son olarak ise logonun varsa gizli anlamları ortaya konmak istenmiştir. Logonun subliminal anlamları irdelenerek, izleyici bilinç altına verilmek istenen mesajlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde logo renginin psikolojik algısı, formu ve görselleriyle neler anlatmaya çalıştığı irdelenerek veriler elde edilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca Nur-Sultan kentinin tarihindeki tüm logoların izleyici gözünde ne anlama geldiği, gerekli olup-olmadığı ve sosyal yaşantıya olan etkileri araştırılmıştır.

BULGULAR

“Nur-Sultan arması, Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından 1998’de tasarlanmış ve kullanılmaya başlanmıştır” (wikipedia, E.T., 28.11.2021). Şehrin logosu, şehrin kurulması kadar hızlı oluşmamış, Rus İmparatorluğu dönemine kadar uzanan sağlam bir kültürel yapıya sahiptir. Akmolinks arması olarak bilinen ilk amblem (Resim 1), aslında şehrin değil, günümüz Kazakistan’ın orta bölgesini kapsayan, “Sibirya Kırgız Oblastı’ndan ayrılarak kurulmuş” (wikipedia, E.T., 28.11.2021) bölgeyi simgelemektedir. Ancak Nur-Sultan logosu, bu bölgesel arma kültürüyle harmanlanarak oluşmuş, köklü ve anlamlıdır. Arma, yeşil kare bir fon üzerine kurulmuş kale resminden oluşur. Kalenin iki kulesi arasında sol yöne bakan hilal yer almaktadır. Üst ortada İmparatorluk tacı yer alırken arma, Viktorya tarzı barok palmetlerle çevrelenmiştir. İmparatorluğun rengi kırmızı kuşak, altta fiyonk oluşturan bağlanma şekliyle, yapraklara sarılarak sağ ve sol yönlerde yükselmiştir. Arma, Rus İmparatorluğunun gücünü, sanat anlayışını ve bölgesel yaşam tarzlarını yansıtmaktadır. Kale resmiyle, dönemin askeri gücüne dayalı yaşam tarzı vurgulanmaktadır. Armayı tanımlayacak herhangi bir logotaypen olmayışı, dönemsel olarak resim ve yazının birlikte kullanılma zorluğundan olabileceği gibi, gerek duyulmamış da olabilir. Ancak yazısız haliyle bu arma, günümüzde amblem olarak değerlendirilir. Sovyetler Birliği’nin kurulmasıyla, bölgenin, şehrin statü ve ismi değişmiştir. Bu kez bölge, iki el içinde korumaya alınarak vurgulanmışken, üst kısma yazı yazılmasıyla “logo” kavramına uygun hale gelmiştir (Resim2). “Adını bölgenin merkezi Akmola'dan (Sovyet dönemi Tselinograd)” (wikipedia, E.T. 29.11.2021) alan şehir, yeni logosunda kalenin içinde güvenli bölgeyi vurgulamaktadır. Yeşil fon, bölgenin doğasına atıfta bulunulmuş olabilir. Kale ve el illüstrasyonu koyu bir sarı ile anlatılmıştır. Sarı, “güneşin rengi, doğal bir enerji, sağlıklı bir yaşam ve bereket anlamını taşır” (Erdal, 2009:41). Başka bir deyişle bu algı, Sovyet rejimine uygun bir anlam ifade eder.

Resim 2 Tselinograd Arması

Resim 1 Akmolinsk Arması

Mihail Gorbaçov’un 25 Aralık 1991 yılında devlet başkanlığından istifa etmesiyle birlikte dağılma sürecine giren Sovyet rejimi, Kazakistan’ın da bağımsızlığını ilan etmesini sağladı. Şehir bir kez daha ismini değiştirerek Astana ismini aldı. Bu değişim diğerlerine göre çok daha farklı ve çok daha etkili bir algı yaratmıştır. Öncelikle logonun formu, kareden yapıdan dairesel yapıya dönüştüğü görülür (Resim 3). Yuvarlak yapı, 1992 yılında resmen kabul edilen egemen Kazakistan logosu kanunu ile özel bir anlama kavuşturulmuş oldu. Bu kanunla devlet ambleminin yuvarlak bir şekle sahip olduğu vurgulanarak, dairesel yapı için, yaşam ve sonsuzluğun bir sembolü (1992, www-akorda-kz, E.T. 29.11.2021) ifadesi kullanılmıştır. İkonografik olarak dairesel yapı “mükemmellik, sonsuzluk ve mutlak geleceği temsil ederken” (Salt, 2010:93), köşesiz, pürüzsüz ve noktaların eşit bir şekilde birbirini takip ederek kenetlenmesi, mütevaziliği ve saygıyı da temsil edebilmektedir. Egemen Kazakistan Cumhuriyeti’nin yeni logosu, tarihi ve köklü kültürel yapısı seçilen görsellerde anlatılmıştır. Logonun tam ortasında yer alan kanatlı beyaz leopar, “Kazak hanların tacında” (potalostranah.ru, E.T. 29.11.2021) kullanılmış ve mutlak gücü sembolize etmiştir. Leoparın arkasındaki kırmızı tuğlalı kale, bu gücü doğrulamaktadır.

Resim 3 Astana Arması (1998-2008)

Logonun iç fonunda kullanılan mavi renk, ikonografik olarak özgürlük anlamına gelirken, Kazak ve göçebe kültüründe, ana yaşam kaynağı anlamına gelir. Leoparın başının üstüne yerleştirilen altın mısır figürü, tarımı ve toprağı sembolize eder. Altın, zenginlik, adalet ve nezaket sembolü iken, bu zenginliğin toprakla bağlantısını kurar. Logoda iki dairesel yapının arasında kalan altın renkli başak, aynı zenginliğin sembolü iken tam üst merkeze yerleştirilen Shanyrak, ülkedeki tüm halkların ortak vatanını ve birleşik Anavatani sembolize eder. En alt kısımda ise şehrin adının Latin harflerle yazıldığı görülmektedir.

Adler, kültür kavramını, “insan ırkının çevresinde gerçekleştirdiği değişiklikler” olarak tanımlar (Adler, 2014:40). Harrari’nin deyimi ile kültür; hayali gerçeklerin muazzam zenginliği ve buna bağlı olarak değişerek gelişen davranış örüntülerin çokluğudur (2017: 49). Dönemsel gelişmeler ve değişimler, Nur-Sultan kentinin sadece ismini değil, logosunu da etkilemiştir. Logo, imparatorluk döneminde, Rus kültürünü, Sovyet döneminde birlikteliği, Sovyet sonrasında ise mistik Türk kültürünü yansıtmıştır. “Çoğu zaman fark edilmeseler de logolar, mitolojik bir algının izini taşırlar” (Çakır, 2013:53). Kentin mistik tarihi, bölgesel özelliği, kültür mozağı gibi güçlü enstrümanlar, kentsel imgelerle birleşir ve logoya dönüşebilir. Kent logolarının, kültürel ve bölgesel özellikleri yansıtmalarının yanında, rekabetçi, modern ve anlaşılır olma zorunluğu görülmektedir.

Nur-Sultan Kent Logosu ve Çözümlemesi

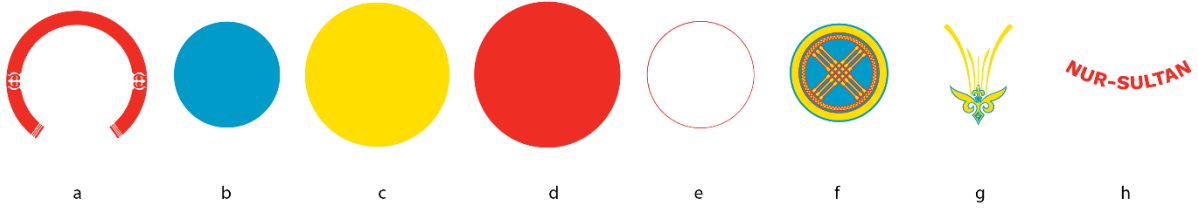
Özellikle de kent logolarının, küresel oluşumu temsil ettiği düşünüldüğünde, imgesel ve simgesel anlatıların tutarlı, duygulu, benzersiz, uyumlu, bölgesel ve yönetimsel ilkelerin olması gerekmektedir. Bu ilkeler, insanlığın “nicelikten, nesnel örüntüye geçmesi”ni sağlar (Guedj, 2012:16). Nicel hedeflerin, hayata geçmesi ve bu hedefleri görsel imgeler ile dünyaya ilan edilmesi, doğrudan kent logolarına addedilmiştir. Böylesi deruni bir görevle kent logoları, kentin mistik kültürünü yansıtmayı, halkın değerlerini yaşatmayı, tasarım sadeliği, görsel titizliği ve ikonografik renk çözümlemesiyle rekabetçi yapıya ulaşır. Sadece ve modern tasarımıyla Nur-Sultan kent logosu, düşünsel bir soyutlamanın, “görsel, sözlü ve yazılı” (Guedj, 2012:28) temsilcisidir. Bu logonun her bir sayılamasının ayrı bir değerinin olduğu, zengin köklerinde görülebilir. Anlaşılır bir görselliğe, evrensel bir söze ve yine evrensel bir yazıya sahiptir. Bu üç temel sayılama üzerinden Nur-Sultan kent logosu irdelemesi ve çözümlemesi yapılarak, nicelin nesnelliği dönüşü ele alınmış olacaktır.

Logonun Görselliği:

Her logo, bir veya birkaç göstergeyle temsil edilir. Temsilin birlikteliği anlaşılabilirliği ve sadeliği tasarımı getirir. Göstergelerin nasıl görüldüğü, logonun görselliği olarak tanımlanır. Nur-Sultan kent logosu, toplamda renkler hariç sekiz parçanın bir araya gelmesiyle oluşmuş devasa bir senfoni orkestrası gibidir. Orkestranın senkronize olması, aynı şeyi söyleyebilmesi, logo dilinin sadeliğini, uyumu, kontrast renkler ise toplumsal mozaikle anlatılabilir (Resim 5).

Resim 4. Nur-Sultan Kent logosu, Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından 1998'de tasarlanmıştır.

Resim 5. Nur-Sultan kent logosunu oluşturan ve her bir parçanın karakteristik farklı özellikleri bulunan parça tablosu.

Nur-Sultan kent logosu sekiz farklı grafik parça ile görselleştirilmiştir. En üst kısımdaki kırmızı dairesel bant, uçları üç çizgi ile kapatılmıştır (Resim 5/a). Bantın kırmızı olması enerjiyi vurgular. Sağ ve sol orta noktasına işlenmiş lotus çiçeğine benzer stilizasyon, daha çok mimari etki yaratmış ve Nur-Sultan kentinin gelenekçi yapısının yanında modern mimarisine atıfta bulunmuş olabilir. Logonun görselliği, görmeyi, görme ise görüşü, fikri veya algıyı etkiler. Zincirleme bu etkileşim, her zaman elimizle tutabileceğimiz bir nesne olmasa da ulaşabileceğimiz bir inancı şekillendirir. Bu mantıkla Nur-Sultan kent logosundaki birbirine zıt üç ana rengin (Resim 5/b,c,d), tarihsel zorlukları, çalkantıları belki de büyük acıları anlattığı inancına varılabilir. Ancak bu zıt renkler, imgelerinin uyumlu tasarımı, mutluga olan özlemi, geleceğe olan güvene vurgu da yapabilir. Kaldı ki ikonografik olarak bakıldığında “mavi, ilhamı, kendini adamayı, huzuru ve sakinliği temsil eder” (Wills,?:130). Aynı zamanda mavi, Kazakistan Cumhuriyeti ulusal bayrağının rengidir. Gök mavisini, bağımsız yedi Türk devletini simgeler. Yani ilelebet varlığı ve güçlü geleceği işaret etmektedir.

Logoda sarı renk az kullanılmış olmasına karşın, kullanım şekliyle oldukça fark edilebilir konumdadır. Çünkü sarı güneştir. Güneş “gündüzü ve tüm mitolojilerde merkezi temsil eder” (Dell, 2017:42). Olgusal anlatımla sarı renk doğada güneşin ve altının rengidir. “Altın, yıkılmazlığı, soyluluğu, varlığı ve gücü” (Lorie, 1997:180) temsil eder. Sembolizmde ise “zihnin rengidir” (Salt, 2010:286). Kazak kültüründe sarı, Altın Ordu devletini ve Kazakistan'a özgü kültürü simgeler.

Logonun en baskın rengi kırmızıdır. Diyojen'e göre “erdem” (Salt, 2010:210) olan kırmızı, “hayatın, gücün ve canlılığın rengidir” (Wills,?:116). Kazak kültürünün zengin içeriği ve baskın yaşam sevincini vurgular. Genç cumhuriyetin, genç başkenti olmasına karşın, günümüzdeki köklü dünya başkentleriyle rekabet edebilir hale geldiğinin ilanıdır. Logonun merkezinde, kuleye benzer bir yapının üstünde Shanyrak (resim 5/f) yerleştirilmiştir. Avrasya göçebelerinin geleneksel kültüründeki ana yaşam kaynaklarından biri olan mavi kubbeyi anımsatan shanyrak, yurdun ana bileşenidir. Birleştirici, toplayıcı enerji kaynağıdır. Dinginlik ve rahatlık verir, huzura kavuşturur. Kulenin alt kısmında görülen çiçek motifi, kanatlı kuşları temsil eden “Kuskanata”dır (Resim 5/g). Kazak halk kültüründe Kuskanata, “birine mutluluk, özgürlük, bağımsızlık dilediği zaman verilen kuş kanatlarıdır” (<https://thepresentation.com>, E.T. 30.11.2021). Üst kısmına özgürlük sembolü, alt kısmına mutluluk ve iyi niyet motifi yerleştirilmiş olan kule ise, Nur-Sultan kentinin sembolü durumdaki Baiterek kulesidir. “Kazakistan 1996'dan 2002'ye kadar, yeni başkentin ilanı, cumhurbaşkanının yeniden seçilmesi, ulusal fonun oluşturulması gibi tarihsel olarak önemli olayları yaşamıştır” (Makhanova, 2019: itinari.com). Kule inşaatının bu yıllarda tamamlanmış olması, şehrin sembolü haline gelmesini sağlamıştır. Bu anlamda Baiterek Kulesi, sadece başkentin sembolü olmamış, aynı zamanda bağımsızlık ve umut olmuştur. Bu anlamda başkent logosunda kullanılmış olan en doğru figürlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Nur-Sultan kent logosunun en mütevazı görseli, şüphesiz logotaypedir. Kent logolarında genel bir alışkanlık olarak en tepeye yerleştirilen şehir ismi, burada en alta yay şeklinde yerleştirilerek büyük bir mütevazı örneği sergilenmiştir. Logotaypenin iç bükey şekli, korumacı ve kucaklayıcı ana şefkatini hatırlatabiliyor.

Logonun Sözü:

İlk bakışta anlamsızmış gibi görünse de her sembol anlatılara sahiptir. Hatta öylesine güçlüdürler ki, saatlerce sarf edilmiş sözlerden daha çok akılda kalır. Görsel okunurluk, sözcüklerden çok daha etkili ve kalıcıdır. Nur-Sultan kent logosu, baskın kırmızı rengiyle varlığını, az ama etkili sarı rengiyle sağlam temeli, mavi rengiyle de bağımsızlığını haykırmaktadır. Logonun tam merkezine yerleştirilen Baiterek Kulesi ile, önemli kararların alındığı yıllar anlatılırken, ülke yararına olabilecek yeni kararların da alınabileceği algısını vermektedir. Logo, subliminal olarak halkına güven duygusu aşılamaaktadır. Kulenin üstüne yerleştirilen ve birleştiriciliğine inanılan shanyrak ile, kulenin temeline yerleştirilen sevginin ve umudun sembolü Kuskanata, Kazakistan'ın parlak geleceğini anlatmaktadır. Başka bir deyişle logonun subliminal sözü, güven ve gelecektir.

Logonun Yazısı:

Yazı kutsaldır ve bellek yardımcısıdır (Jean, 2010:27). Logonun yazısının evrensel ses sembolleriyle oluşturulması, bellekte yer edinmesinin yanında global dünyaya uyumu da anlatır. Logoda, tahminen Embarcadero MVB ExtraBold SC veya FF Real Head Bold yazı karakteri kullanılmıştır. Fontun sade, düz, net ve etli olması, subliminal olarak, kısa ve net anlatı yaratır. Subliminal olarak net anlatılar, “iş bitirici yönetim tarzı” olarak değerlendirilebilir. Logotaype için seçilen yazı karakteri kadar, logoda yerleştirildiği yer de çok önemlidir. Alışagelmşin dışında alt kısma yerleştirilmesi alçak gönüllülük ve mütevazılık olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan logonun yazısı, “Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Aralık 2012 yılında yapmış olduğu “Kazakistan-2050 Stratejisi” (Özüçetin, Suyundikov, 2018:17) adlı ulusa seslenişin sembolüdür. Nazarbayev halkına, “2025 yıldan itibaren Latin Alfabetine geçmeye teşebbüs edilmesini dile getirmekte idi” (Özüçetin, Suyundikov, 2018:17). Logonun yazısı, harf devrimini vurgulamakta, Türk dilinin, coğrafyanın büyük ve önemli bir kısmında Latin esaslı Türk Alfabeleriyle yazı birliğini dile getirmektedir.

SONUÇ

Kentleri simgeleyen ve imgesel göndermelerle betimleyen logoların içerik düzenlemelerinde doğal olarak kent dokusu olmalıdır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin genç başkenti Nur-Sultan, logosunda yansıtılan kültürel mirası kazanım olarak görebilen nadir kentlerdendir. Logo betimlemeleri, kentin imgesel ve simgesel anlatılarında oldukça tutarlı, uyumlu, bölgesel ve yönetsel ilkeleri yalın anlatabilmektedir. Bu anlatıların, kentin tarihi, doğal ve mimari güzellikleriyle örtüştüğü, alttaki maddelinmiş avantajlarıyla doğrulanabilir. Nur-Sultan kent logosuyla:

1. Kentin markalaşması sağlanabilir.
2. Kentin tarihsel ve doğal güzellikleri turistik birer obje haline dönüşebilir.
3. Kentin kültürel ve dini değerleri, toplumsal kültürün özeti olabilir.
4. Tarihsel süreçte çeşitli uygarlıklara merkez olmuş coğrafyalarda bulunan kentlerde eski uygarlığa ve yerleşik hayata gönderme yapabilir.
5. Kazak kültüründe gök yüzünü tutuğuna inanılan kavak ağacı (baiterek), kentinin sembolü haline gelmiş kulesiyle, gücün de sembolü olabilir. Öykülenmiş bu güç, toplumsal değerlerle harmanlanarak güven, huzur ve kalite kaynağı olabilir.
6. Nur-Sultan kent logosu, çoğu zaman dinginlik, ferahlık, rahatlık hissiyle, bölgenin iklimsel ve coğrafi dezavantajlarını avantaja çevirebilir. Hatta keyif, bereket, gezi, eğlence, festival, bölgeye özgü yiyecek, içecek veya iklimsel ayrıcalıkları gibi imgeleri öyküleştirerek cazibe merkezi haline dönüştürebilir.

Kentlerin, coğrafi özelliklerinin ve doğal güzelliklerinin yanı sıra kültürel ve tarihsel kodları ile kentsel yaşam logolarında sergileme arzusunu da görmezden gelmemek gerekir. NuSultan kent logosunda bu değerlerin doğrudan kenti ilgilendiriyor olması, logonun daha hızlı kabullenilmesini sağladığı gerçeği de unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred (2014). Yaşamın Anlamı. Ankara: Tutku Yayınevi.
- Berger, John (2006). *Görme Biçimleri*, Çev. Yurdanur Salman. İstanbul: Metis.
- Can, Emel (2007). Marka ve Marka Yapılandırma. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt XXII, Sayı 1, 225-237.
- Çakır, Emine (2013, 04 02). Akademik Dünyanın Kentsel İmgelerinden Mitolojik Simgelerine Üniversite Logoları . *Milli Follor*, 53.
- Çamdereli, Mete (2006). Kentsel Kimlik Göstergesi Olarak Kent Logoları . *II. Ulusal Halkla İlişkiler Sempozyumu* (s. 236). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Dell, Christopher (2017). *Mitoloji, Hayali Dünyalara Eksiksiz Rehber*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. Çev. Nurettin Elhüseyni.
- Demir, Hüseyin (2018). Adana Mersin Ve Antalya'nın Kimlik Göstergeleri Olarak Kent Logolarını Çözümlemek. *idil*, 2018, cilt / volume 7, sayı / issue 52. DOI: 10.7816/idil-07-52-12
- Erdal, Gültekin (2009). *Etkili Ambalaj Tasarımı*. Bursa: Dora Yayınevi.
- Harari, Yuval Noah (2017). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens, İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*. İstanbul: Kolektif Kitap. 40. Baskı.
- Guedj, Denis (2012). *Sayılar İmparatorluğu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lorie, Peter (1997). *Batıl İnançlar*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Makhanova, Nazerke (2019, 9 15). *Legendary Baiterek Tower, the symbol of Nur-Sultan*. İtinari: <https://www.itinari.com/legendary-baiterek-tower-the-symbol-of-nur-sultan-1q5a/> adresinden alındı
- Nazarbayev, Nursultan (2007, Haziran 27). *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi web sitesi*. Ulusal Semboller: https://www.akorda-kz.translate.google.com/en/state_symbols/about_state_symbols?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=nui,sc adresinden alındı
- Jean, Georges (2010). *Yazı İnsanın Belleği*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. Çev. Nami Başer.
- Kussainova, Meiramgul (2021, 07 26). *Kazakistan'ın sıfırdan inşa ettiği başkenti Nur Sultan, 23 yaşında*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr> adresinden alındı
- Pesentation (2021). *Kazak Süsü üzerine Sunum*. The Presentation: <https://thepresentation.ru/uncategorized/kazahskiy-ornament-v-interere-yurty> adresinden alındı
- Salt, Alparslan (2010). *Neo-spiritüalist Yaklaşımlarla Ezoterik Bilgilerin Işığında Semboller*. İstanbul: RM Yayınları, 2. Baskı.

- Özüçetin, Yaşar., Suyundikov, Suinbay (2018). Kazakistan'da Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Geçişin Tabii Tutulduğu Mütalâa ve Değerlendirmeler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 68, 13-28.
- Özgüner, Zeynep., Uçar, Mustafa (2015). Şehir Markalaşmasında Pazarlamamın Önemi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 323-333.
- Wikipedia (2021, 5 21). *Nur-Sultan arması*. Vikipedi, özgür ansiklopedi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Nur-Sultan_arması adresinden alındı
- Wills, Pauline (?). *Yansıbilim ve Renk Terapisi Çalışma Kitabı*. İstanbul: Alkım.

QAZAXISTANIN QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNİN YAXIN VƏ UZAQ ŞƏRQ İNCƏSƏNƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

INTERACTION OF KAZAKHSTAN'S ANCIENT SAK ART WITH NEAR AND FAR EASTERN ART

Hüseyn Anar İSKƏNDƏROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Dizayn Kafedrası

ORCID ID: 0000-0001-5198-3279

Xülasə

Mərkəzi Asiya bəşər tarixində bir çox nəhəng dövlətlərin və möhtəşəm sivilizasiyaların yarandığı, müxtəlif etnik mənşəli xalqların bir birləri ilə amansız mübarizələr apardığı və eyni zamanda onların qarışmasından meydana gələn yeni mədəniyyətlərin çiçəkləndiyi unikal ərazilərdən biridir. Qədim Qazaxıstanın əraziləri Mərkəzi Asiyanın bir çox qədim mədəniyyətlərinin və müxtəlif etnik köklərə malik olan incəsənət ənənələrinin birləşdiyi, köçəri dünyasının şəhərlər və oturaq xalqlarla sıx əlaqələr qurmağa nail olduğu parlaq bir təzahürdür. Qazaxıstan ərazilərindən tapılmış qaya üstü rəsmlər –petroqliflər Altaydan, Mərkəzi Monqolustandan və Çinin İnşan dağlarından tapılan qaya üstü rəsmlər –petroqliflər ilə üslub və mövzularına görə olduqca oxşardılar. Çoxsaylı arxeoloji tapıntılar qədim Qazaxıstanın ərazilərinin Mərkəzi Asiyanın digər əraziləri ilə artıq paleometal dövründən mövcud olan etnomədəni əlaqələrindən xəbər verir.

Bəşər tarixində olduqca önəmli və mühüm rol oynayacaq bir çox dövlətləri qədim türk xalqları məhz bu ucsuz bucaqsız geniş ərazilərdə yaratmış və sonradan uzaq məsafələrə qarşısı alınmaz, nəhəng dalğalar şəklində hərbi yürüslərə çıxmışlar. Lakin eyni zamanda Qazaxıstan ərazilərində məskunlaşmış qədim türklərin–Sak və Savromat qəbilələrinin dekorativ incəsənətlərinin, torevtikalarının Altay skiflərinin, hunların mədəniyyət və incəsənətlərinə, qədim Çin sivilizasiyasının Cou və Han sülalələrinin incəsənətlərinə olan təsirləri də olduqca böyük olmuşdur.

Qədim sakların incəsənəti Cənubi Sibirin Pazırık mədəniyyəti ilə, digər tərəfdən isə qədim Midiya və İran incəsənəti ilə sıx əlaqədə olub. Qədim Midiya və İkiçayarası incəsənətinə mənsub olan bir çox ikonoqrafik və zoomorf obrazlar, mifoloji elementlər məhz sakların Yaxın Şərq ərazilərinə uzun müddətli hərbi yürüslərindən sonra Uzaq Şərqin dekorativ tətbiqi sənət nümunələrində özlərini aydın büruzə verməyə başlayır.

Sak incəsənətinə məxsus olan bir çox cəhətləri Hun və Sarmat incəsənətinə məxsus olan məmullatlarda aydın izləmək mümkündür. Qədim sak ustaları «heyvani üslubda» yaratdıqları incəsənət nümunələrində öz ekspressiv və dinamik kompozisiyaları ilə dünyanın, kainatın quruluşunu və bu quruluşu anlatmağa çalışan qədim mifik təfəkkürü əks etdirməyə can atırdılar.

Bu tədqiqat işi qədim sak incəsənətinin Yaxın və Uzaq Şərq incəsənəti ilə olan qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə yönəldilmişdir.

Açar Sözlər: Mərkəzi Asiya, qədim Qazaxıstan, qədim sak incəsənəti, "Heyvani üslub"

Abstract

Central Asia is one of the unique areas in the history of mankind, where many great states and magnificent civilizations arose, where peoples of different ethnic groups ruthlessly fought with each other, and new cultures formed as a result of their mixing flourished. The territories of ancient Kazakhstan are a vivid manifestation of the combination of many ancient

cultures of Central Asia and artistic traditions with various ethnic roots, in which the nomadic world managed to, establish close ties with cities and settled peoples.

Petroglyphs found in Kazakhstan are very similar in style and theme to petroglyphs found in Altai, central Mongolia and the mountains of China. Numerous archaeological finds testify to the ethno cultural ties of the territories of ancient Kazakhstan with other regions of Central Asia, which have existed since the Eneolithic period.

The art of the ancient Saks was closely connected with the Pazyryk culture of Southern Siberia, and on the other hand, with the art of ancient Midia, which was one of the ancient states of Southern Azerbaijan and Iran. Many iconographic and zoomorphic images, mythological elements belonging to the ancient Midian and Mesopotamian art, begin to manifest themselves in the samples of decorative and applied art of the Far East after the long military campaigns of the Saks to the Near East.

Many aspects of ancient Saks art can be clearly traced in the works of art of the Huns and Sarmatians. The ancient Saks masters who created decorative products in the "Animal Style" tried to reflect the structure of the world, the universe and the ancient mythical thinking that tries to understand this dualistic system with their expressive and dynamic compositions.

This research work is aimed at studying the interaction of ancient Saks art with the art of the Near and Far East.

Keywords: Central Asia, ancient Kazakhstan, ancient Saks art, "Animal Style"

1. GİRİŞ

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, zamanın, tarixin süzgəcindən keçərək bizim zamanımıza çatmış incəsənət əsərləri özlərində müəyyən üslubları, bu və ya digər materialların tətbiqindən doğan müxtəlif təsvir texnikalarını əks etdirməklə bərabər, hər bir əsər ifadə etdiyi kompozisiya məzmunu ilə tamaşaçıya daha dərin və önəmli bir məlumat verməyə qadirdir. Hər bir əsl sənət əsərinin ideyası onu müəyyən zaman və məkan çərçivəsində yaşayaraq, yaradan insanlara məxsus olan yaradıcılıq axtarırlarının mürəkkəb proseslərini özünə məxsus təsvir dili ilə açıqlamağa və bu proseslərin doğrulmasına səbəb olan müxtəlif mənəvi və maddi dəyərləri özündə düzgün və dolğun əks etdirməyə qadirdir.

Hər bir ustad sənətkar yaşadığı cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsi olaraq yaratdığı incəsənət əsərlərində bu cəmiyyətə məxsus olan mənəvi dəyərləri bir ideal səviyyəsinə çatdırır və yalnız incəsənətə məxsus olan bədii bir dil vasitəsi ilə ifadə etməyə çalışır.

Qədim ayınların mifoloji məzmunu yaradıcı qüvvəyə malik olan qədim ustaların mücərrəd təfəkkür sistemlərinin mürəkkəb süzgəcindən keçirdi və artıq insan cəmiyyətində baş verən dəyişikliklərdən asılı olmayaraq estetik prinsipli gözəlliyə və fəlsəfi məzmununa malik olan ölməz incəsənət əsərlərində sanki yenidən doğulurdu. Bu zaman bu əsərlər zamanın və nəsillərin dəyişilməsinə baxmayaraq tamaşaçılarda müxtəlif emosiyalar və hisslər oyatmağa, vizual dialoq qurmağa, malik olduqları ideyaları və fəlsəfi fikirləri insanların qəlblərində və təfəkkürlərində yenidən canlandırmağa qadir olurlar.

Hər bir xalqın yaratdığı incəsənət əsərləri bu xalqın dünyagörüşünə, təfəkkürünə və onun mənəvi həyatına məxsus olan əsas cəhətləri özündə əks etdirərək açıqlayır. Türk xalqları parlaq tarixə və olduqca qədim etnik köklərə malik olduqları kimi, öz qaynaqlarını bəşər sivilizasiyasının ən ilkin çağlarından alan zəngin incəsənət və mədəniyyət xəzinəsinə də malikdirlər. Mərkəzi Asiyanın geniş ərazilərində məskunlaşaraq böyük hərbi birliklər quran qədim türk xalqlarının mədəniyyətlərinin və incəsənətlərinin izləri Yaxın Şərqi ilk

sivilizasiyaları olan İkiçayarası-Şumer, Akkad, Elam, qədim Azərbaycanın cənubunda yaranmış Manna, Midiya və Urartu kimi dövlətlərin maddi mədəniyyətlərində də asanlıqla oxuna bilər. Miladdan öncəki dövrlərdə qədim hurrilər, kimmerlər, skiflər və saklar kimi çöl cəngavərlərinin hərbi birlikləri Cənubi Qafqaz ərazisindən və Zaqros dağlarından keçərək qədim Mesopotamiyanın münbit torpaqlarında öz şahlıqlarını qurmağa can atırdılar. Qədim türklərə məxsus bu cür nəhəng hərbi yürüş dalğalarının güclü təsirinin əksini qədim Azərbaycan ərazilərində aşkarlanmış hurrilərə və skiflərə və saklara məxsus olan kurqanlardan tapılmış zoomorf bəzəkli qəbir əşyalarında və at ilə dəfn ayinlərində, Qafqazda Maykop və Koban mədəniyyətinə məxsus incəsənət nümunələrinin misalında aydın izləyə bilərik. Qədim türk xalqlarının yaratdıqları incəsənət nümunələrinin təsir izləri onların yaşayıb məskunlaşdıqları və zəbt etdikləri torpaqlardan daha geniş ərazilərdə aşkar edilir. Qara dəniz sahillərindən tutmuş Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Sibir və Çinin nəhəng ərazilərində məskunlaşmış bütün qədim köçərilərin mədəniyyətlərində eyni maddi və mənəvi dəyərlərin, yaratdıqları incəsənət nümunələrində estetik prinsiplərin oxşarlığını asanlıqla müşahidə edə bilərik. Sak mədəniyyəti və incəsənəti qədim Avrasiyanın nəhəng ərazilərində çiçəklənən bütün mədəniyyətlərə güclü təsir etmiş parlaq bir təzahür idi. Qədim Qafqaz, Azərbaycan, İran, Luristan ərazilərində də bu mədəniyyətin təsiri nəzərə çarpacaq dərəcədə güclü bir iz buraxmışdır.

2. ARAŞDIRMA. QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNDƏ ZOOMORF KOMPOZİSİYALARIN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Qədim Sakların incəsənəti Cənubi Sibirin Pazırık mədəniyyəti, qədim Midiya, İran və qədim Çinin Cou və Han dövrlərinin incəsənəti ilə sıx əlaqədə olub. Sak incəsənətinə məxsus olan bir çox cəhətləri Hun və Sarmat incəsənətinə məxsus olan məmulatlarda aydın izləmək mümkündür. Qədim Sakların heyvani üslubda yaratdıqları incəsənət nümunələri öz ekspressiv və dinamik kompozisiyaları ilə dünyanın, kainatın quruluşunu və bu quruluşu anlatmağa çalışan qədim mifik təfəkkürü əks etdirməyə can atırdılar. Qeyri adi gözəlliklərinə və olduqca ahəngdar plastikalarına baxmayaraq Sak ustalarının yaratdıqları zoomorf obrazlar dekorativ funksiyalardan daha çox qədim köçəri cəmiyyətinin ideologiyasını özlərində əks etdirirdilər. Bir çox tədqiqatçılar sakları qədim irandilli xalqlara aid etmə istəsələr də, qədim sak heyvani üslubunda mövcud olan zoomorf obrazlar və bu zoomorf fiqurlardan əmələ gələn kompozisiyalar həm özlərinin süjet məzmunlarına görə, həm də kompozisiya quruluşlarına görə qədim türk(skif, Midiya, hun) incəsənətinin əksidir. Sak torevtikasına mənsub olan məmulatlar yaraq əslahənin, silahların və geyimlərin üzərində bəzək rolunda çıxış etsələr də, bu məmulatların üzərindəki zoomorf fiqurlar və kompozisiyalar ilk növbədə müəyyən ayinlərlə bağlı funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət edirdi. Bütün qədim arxaik cəmiyyətlərdə olduğu kimi qədim saklarda da təbiət, kosmik və sosial qüvvələr zoomorf surətlərdə təcəssüm olunurdu. Əlbəttə ki, qədim köçəri cəmiyyətinin dünyanı bu cür dərk etmə formasının köklərini gələcəkdə kosmik və təbii qüvvələrin zoomorf rəmzlərinə çevrilmiş əcdadların totem işarələrində araşdırmaq lazımdır. Qədim köçərilərin cəmiyyətində mifik tanrıların zoomorf obrazlarına daha çox sitayiş edilirdi, belə ki, skif və sak qəbilələrinin zoomorf panteonu onların antropomorf panteonundan daha zəngindir. Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə sak incəsənətindəki zoomorf obrazlar onlara məxsus olan mifologiyalarda təsvir edilən mifik tanrıların və sak qəhrəmanlarının rəmzi təcəssümü idilər. Şübhə yoxdur ki, qədim skif və sak kurqanlarından tapılan bir çox bəzək əşyalarını və torevtika nümunələrini bəzəyən kompozisiyaların süjetləri qədim mifologiyaların əksidir. Qədim sakların təfəkkürlərinə görə dünya totemlər və ruhlarla məskunlaşmışdı və bunun əksini biz qədim sakların yaratdıqları predmet aləmində aydın müşahidə edə bilərik. Qədim skiflər və saklar üçün predmetlərin üzərindəki təsvirlər onun mühüm funksional hissəsini təşkil edirdi. Zoomorf təsvirlər təcəssüm etdikləri hansısa ruhun, təbiət qüvvəsinin və ya totem əcdadın gücünü simvolik olaraq bu

əşyanın sahibinə ötürürdü. Çox zaman qədim sak ustalarının yaratdıqları əşyaların forma xəttləri yırtıcıların və yaxud ot yeyən heyvanların təsvir xəttlərinə çevrilirdilər. Sanki müxtəlif materiallardan yaradılan əşyalar qədim ustaların əllərində canlanaraq heyvan fiqurlarına çevrilirdi. Çox maraqlıdır ki, predmetlərin formalarının bu cür zoomorf transformasiyalarını biz qədim Çinin Şan dövrü incəsənətində də aydın müşahidə edə bilərik. Qədim skif və sak ustalarının «heyvani üslubunda» yaratdıqları zoomorf təsvirlərdə oluğu kimi qədim Şan ustalarının yaratdıqları bir çox zoomorf obrazlarda da bir heyvanın hər hansı bir hissəsi transformasiyaya uğradılaraq digər bir heyvana çevrilir və yarı fantastik bir zoomorf təsvir meydana gəlirdi. Çox zaman qədim ustalar tərəfindən yaradılan zoomorf kompozisiyalarda olan təsvirlər güclü stilizasiyaya uğradılaraq özlərinin ilk cizgilərini itirirdilər. Sak incəsənətində zoomorf obrazların, animalistik süjetli kompozisiyaların yaradılması dekorativ tətbiqi sənətdə əsas, mərkəz yer tutaraq yalnız metal, sümük, buynuz kimi uzun ömürlü materiallarda deyil, ağac, dəri, keçə və parça kimi sadə materiallar üzərində də üstünlük təşkil edirdi. Qədim skif və sak ustalarının parlaq ilhamlarından doğulan bu qeyri adi sənət əsərləri daha çox utilitar təyinatlı məişət, hərbi və ayin əşyalarının üzərilərini bəzəyirdilər. Qədim Şan dekorativ tətbiqi sənətinə də müxtəlif materiallarda eyni zoomorf obrazların və animalistik kompozisiyaların üstünlük təşkil etməsi xasdır. Qədim skif və sak dekorativ tətbiqi sənətində olduğu kimi Şan sülaləsinin ustaları da yaratdıqları zoomorf obrazlarda yırtıcılara məxsus olan cizgiləri qabardaraq təsvirləri daha ekspressiv və ifadəli etməyə can atırdılar. Skif və sak incəsənətində «heyvani üslubda» işlənmiş zoomorf təsvirlər daima yan-profil görünüşünə malik oldurlar. Eyni zamanda daha çox həcmli formalara meyl edən qədim Şan ustalarının yaratdıqları heyvan təsvirləri ilə bəzədilmiş fiqurlu bürünc qablar və zoomorf həcmli heykəllər də skif və sak incəsənətində olduğu kimi, sanki yan-profil görünüşünə malik olan iki qabarıq relyef səthlərin birləşməsindən meydana gəlirdi. Qeyd edək ki, qədim Altay skiflərinin ağacdən yonduqları və qalın gön dəridən hazırladıqları həcmli zoomorf fiqurlar məhz bu cür üsulla yaradılırdı.

3. UZAQ ŞƏRQDƏ QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNİN İZLƏRİ. QƏDİM ÇİN MƏDƏNİYYƏTİNİN KÖÇƏRİ DÜNYASI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Uzaq Şərqdə qədim türklərin–Orta Asiya saklarının, Altay skiflərinin və hunların mədəniyyətlərinin və incəsənətlərinin Qədim Çin sivilizasiyasına təsirləri olduqca böyük olmuşdur. Bu təsirin izləri skif və sak dövrlərində qədim Çinin Şan, Cou, sonralar isə hun dövründə Çinin Xan sülaləsi incəsənətinə aid edilən zoomorf fiqurlu kompozisiyaların, ayin zamanı istifadə edilən bürünc qabların üzərini bəzəyən müxtəlif yırtıcıların və fantastik heyvanların təsvirlərinin, onların kompozisiya quruluşlarının, və yerinə yetirilmə texnologiyalarının tədqiqi zamanı aydın müşahidə olunur. Qədim Çinin Şan dövrü ustalarının yaratdıqları zoomorf obrazların arasında qədim sak və skif-Sibir incəsənətinə məxsus olan heyvan və yırtıcı quş təsvirləri üstünlük təşkil edir.

Qazaxıstan, Monqolustan və Altay ərazilərindən tapılmış qaya üstü –rəsmlər petroqliflər qədim Çinin şimal əraziləri ilə Mərkəzi Asiyanın xalqları arasında artıq erkən paleometal dövründən mövcud olan sıx etnomədəni əlaqələrindən xəbər verir. Altaydan tapılan qaya üstü rəsmlər üslub və mövzularına görə Çinin İnşan dağlarından və Mərkəzi Monqolustandan tapılan petroqliflərlə olduqca oxşardırlar. Bütün bunlar və qədim Sintsyan ərazilərində aşkar edilmiş arxeoloji tapıntılar bürünc dövrünün sonu və erkən dəmir dövrünə aid edilən qədim Çinin yerli mədəniyyət nümunələrinə qədim skif və sak incəsənətinin güclü təsirini nəzərə çarpdırır. Neolit dövrünə aid edilən qədim Çin keramikası üzərindəki ayini simvolikalar, məsələn: solyar dairələr, spirallar və svastikalar Avrasiyanın digər ərazilərindən tapılmış ayini işarələrlə oxşarlıq təşkil edir. Qədim Çinin Neolit keramikasının üzərində rast gəlinən svastikanın qədim semantikalarından biri də bir birinə zidd olan ilkin başlanğıcların, ölüm və həyatın birləşməsi, bir birini əvəz etməsindən ibarət idi. Qədim Çinin dualistik fəlsəfi prinsiplərinin əsasları qədim

skif və sak incəsənətinə məxsus «heyvani üslub»un animalistik süjetlərinə məxsus olan simvolikalarda da öz əksini tapmışdır.

Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə qədim Şan dövlətinin şimal-qərb sərhədlərində mövcud olan və tədqiqatçılar tərəfindən qədim hunların əcdadları sayılaraq, «Ordos bürüncü» mədəniyyətinin ilk daşıyıcıları adlandırılmış köçəri qəbilə birliklərinin qədim Şan dövləti ilə sıx əlaqələri mövcud olmuşdur. Belə ki, Çinin Anyan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Şan zadəganlarına məxsus olan qəbir abidələrindən sak və skif-Sibir üslubunda hazırlanmış dəstəkləri at və dağ keçisi başlarına çevrilən soyuq silahların, qılıncların, xəncərlərin tapılması qədim Şan incəsənətinə skif və sak incəsənətinin təsirinin məhz bu köçəri qəbilələrin vasitəsi ilə baş verdiyinə dəlalət edə bilər. Qədim Çinin Şan sülaləsinin hökmdarlarına və zadəganlarına məxsus olan Anyan qəbir abidələrindən çoxlu sayda nefrit məmulatlarının, nefrit materiallarının tapılması və lak məmulatlarının üzərində aplikasiya düzəltmək üçün nəzərdə tutulmuş qızıl folqa təbəqəsinin hissəciklərinin aşkar edilməsi qədim Çin ərazilərinin qədim Altay və Orta Asiyanın köçəri sakinləri ilə olan sıx əlaqələrinə dəlalət edə bilər. Bu zamanlar yalnız Altay türklərinin və sak ustalarının yaratdıqları bəzək məmulatlarının böyük ustalığ və məharətlə qalay və qızıldan hazırlanmış nazik təbəqələr-folqa ilə örtülməsini müşahidə etmək mümkündür. Sak ustaları bu üsuldən ağacdan yonulmuş zoomorf relyefli kompozisiyaların bədii ifadə gücünü daha da artırmaq, daha təmtəraqlı etmək üçün böyük bir məharətlə istifadə edirdilər. Olduqca maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, bir çox tədqiqatçılar qədim Şan-ın dövlətini quran hərbi birliklərin Orta Asiyadan gəlmə olduqları haqqında mülahizələr söyləyirlər. Qədim Şan dövlətinin yaranması ilə birlikdə qədim Çində birdən birə çoxlu sayda döyüş arabalarının, bürünc zoomorf fiqurlu ayın qablarının, sanki ani halda yaranmış «heyvani üslub»un, əcdadlara sitayiş kultunun, kollektiv halda ov edilməsinin meydana gəlməsi Şan dövlətini quran etnik qrupların köklərinin əkinçilər deyil, daha çox ovçular və döyüşçülərdən ibarət olduğuna işarə edə bilər. Bir çox Qərb tədqiqatçıları qədim Çin mədəniyyətinin və proto-Çin özəyinin yaranmasında olan əsas rolunu əkinçiliklə məşğul olub, oturaq həyat sürən qəbilə birliklərinə şamil etsələr də, qədim Çinin Şan, Cou, Çu, Tsinq kimi sülalələri əslində köçəri həyat sürərək əkinçi dünyasından qıraqda yaşayan döyüşkən qəbilə birliklərinin nəhəng hərbi birləşmələrindən meydana gəlmişdirlər. Qədim Çin dövlətinin yaranmasında və onun olduqca uzun bir zamanı əhatə edən inkişafı proseslərində mühüm rol oynamış bir çox xalqlar Çinin Xan etnik qrupuna aid olmayan köçəri döyüşçülər və ovçular idi. Gələcəkdə Qədim Çinin Şan-ın, Cou, Çu, Tsinq və s. dövlətlərini yaradacaq bir çox döyüşkən qəbilələr və qəbilə birlikləri əslində köçəri həyat tərzini sürərək Qədim Çin mədəniyyətinin rüşeymi sayılan bu olduqca kiçik əkinçi dünyasının sərhədlərindən qıraqda mövcud idilər. Lakin zaman keçdikcə özünə daha yeni və yeni qüvvələr cəlb edən bu kiçik əkinçi mərkəzi getdikcə böyüyüb, genişlənərək öz dar sərhədlərindən çıxıb daşmağa hazır olan nəhəng bir burulğana çevrilirdi. Bizim e.ə. XV əsrdə mövcud olmuş Şan sülaləsinin qəbir abidələrindən aşkarlanmış fal açmaq üçün istifadə edilən sümük lövhələrin üzərində olan yazılarda iyirmiyə yaxın şimal köçəri qəbilələrinin adlarına rast gələ bilərik. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar M.V.Kryukov və N.N.Çeboksarov Çin etnosunun Mərkəzi Çin düzənliklərində bir neçə müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik qəbilə birliklərinin birləşməsindən yarandığı fərziyyəsini söyləyirlər(Kryukov & Çeboksarov, 1978:7-9.). Neolit dövründə qədim Çinlilərin ölmüş uşaqları keramik qabların içində dəfn etmələri bu dəfn ayininin qədim Çinin ərazilərinin Avrasiyanın digər mədəniyyətləri ilə etnogenetik bağlara malik olduğunu sübut edir. Çin tədqiqatçısı Lyan Sıyun 1930 ildə nəşr etdirdiyi tədqiqat işində neolit dövrünə aid olan Çin boyalı keramikasının Monqolustan və Mancuriya ərazilərindən tapılan neolit keramikasının nümunələri ilə olduqca yaxın olduqlarında israr etmişdir.

Qədim Çinin əkinçilərinə məxsus olan neolit incəsənətindən fərqli Şan incəsənətində olduqca aydın nəzərə çarpan bir sıra cəhətləri izləmək mümkündür. Qədim Çinin neolit dövrü

əkinçilərinə məxsus incəsənət nümunələrində kobud formalara malik olan və bəsit texnikada işlənmiş həcmli antropomorf heykəlciklər mövcuddur. Şan dövrünə qədər yaradılan keramika nümunələri üzərində sxematik quruluşda çəkilmiş insan təsvirlərinə və keramik qabların qapaqlarını bəzəyən antropomorf insan başlarının həcmli heykəlləri də olduqca tez-tez rast gəlinir. Qədim Şan incəsənətində isə biz yalnız zoomorf obrazları və tao te kimi yırtıcı cizgilərə malik olan fantastik təsvirləri müşahidə edə bilərik. Qədim Şan incəsənətində Skif «heyvani üslubu»na olan məxsus bir çox zoomorf obrazların, təsvir vasitələrinin, texniki priyomların izlərini aydın müşahidə etmək mümkündür. Qeyd edək ki, «heyvani üslub»da yaradılan məmulatlar ilk növbədə onları yaradan cəmiyyətin dünya görüşünü, ictimai quruluşunu və ictimai psixologiyasını özündə əks etdirirdi. Bu parlaq, ekspressiv üslubu öz məişətləri ilə sıx bağlanmış cəmiyyətin üzvləri ilk növbədə ovçular və döyüşçülərdən ibarət idilər.

Bir çox tədqiqatçılar qədim Şan incəsənətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş tao-te adlı ölüm maskasına məxsus yırtıcı cizgilərin qədim Altay və Berel kurqanlarından aşkarlanmış bəzi zoomorf yırtıcı başların fasdan olan üz cizgiləri ilə olduqca oxşar olduqlarını vurğulayırlar. Qeyd edək ki, bu terioantropomorf mifik yırtıcının fasdan verilən üz cizgiləri də iki profil görünüşlü təsvirlərin birləşməsindən meydana gəlir. Qədim köçərilərin yaratdıqları zoomorf kompozisiyaların əsas xarakterik cəhətlərini obrazların lakonikliyi və aydın siluet qrafikliyi ilə yanaşı təbii formaların ekspressiv deformasiyalara uğradılması: zoomorf fiqurların S və halqa formalarında burulmaları, səthlərin sınımaları, həcmlərdə relyef batıqlarının, tarazlıqların, transformasiyaların yaradılması və eyni zamanda zoomorf obrazların vizual dağılmalardan və quru sxematiklikdən uzaq olmaları xasdır. Bütün bu bədii ifadə vasitələri qədim türk köçəri ustalarına olduqca parlaq və asanlıqla seçilən yaradıcılıq üslubuna malik olmalarına imkan vermişdir. Skif və sak incəsənətinə məxsus olan bu üslubun özünəməxsus cəhətlərini qədim Şan incəsənətində, qədim hunlara məxsus «heyvani üslub»un nümunələrində və sonralar hunlar vasitəsi ilə bu üslubun qədim Çinin Xan incəsənətinə olan təsirində də izləyə bilərik.

4. QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNİN ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Qədim türk xalqlarının dekorativ tətbiqi sənətinə məxsus olan bədii məmulatlar özlərinin forma dolğunluğu və zənginlikləri ilə insanı valeh edir. Ağacdən yonulmuş barelyef və heykəllərin üstləri adətən qızıl və qalay folqa ilə örtülürdü. Həcmi heykəllər ilə barelyeflər, xəttli, siluet, qavırlama texnikasında yerinə yetirilmiş və polixrom rəsmlər – bütün bunlar qədim sak ustaları tərəfindən müxtəlif materiallarda, fərqli priyom və texnikalarla çox zaman bir zoomorf kompozisiyada böyük məharətlə bir birlərinə uyğunlaşdırılırdı. Çox zaman həcmi heykəl və barelyef arasında dəqiq sərhəd hiss edilmirdi. Bəzən bir əşyanın kompozisiyasında bunların hər ikisindən ustalıqla istifadə edilirdi. Bəzən zoomorf fiqurun bədəni barelyef formasında düzəldilir başı isə digər ağac parçasından həcmi formada yonularaq, barelyef bədənə otuzdurulurdu. Sak və Altay skiflərinin yaratdıqları bir çox əşyalar həcmli heykəl təəssüratı yaratsalarda əslində onlar iki barelyef hissədən ibarətdir. Buna bir misal kimi baş geyiminin üstlüyü olan dimdikləri arasında maral başını tutmuş ağacdən yonulmuş qrifon heykəlini nümunə gətirmək olar. Çox zaman qədim ustalar həcmli heykəllərdə təsvir edilən heyvanların bədənlərinin təbii hərəkətlərini verə bilməsələr də bu fiqurların başını arxaya və yaxud bədənlərinin bəzi hissələrini düz bucaq altında çevirərək təsvirlərdə canlı dinamika hissini yaratmağa qadir ola bildirdilər. Buna misal olaraq Altay kurqanlarından arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş başları arxaya doğru çevrilmiş və zərif keçə materialından hazırlanmış qaz heykəllərini və bədənlərinin arxa hissələrinin qabaq hissəyə nisbətən düz bucaq altında çevrilmiş pələng heykəllərini də bir nümunə kimi göstərmək olar.

Qədim köçərilərin dünyanı mifologiyalar vasitəsi ilə qavrayan təfəkkürü əşyaların üzərini bəzəyən zoomorf təsvirlərə insana kömək edə biləcək simvolik qoruyucu xüsusiyyətlər bəxş edirdi. Bu cür zoomorf fiqurların təsvirləri vasitəsi ilə əşyalar sanki canlandırılırdı.

Tədqiqatçılar bu zoomorf çevrilmələrə adını qoyublar. Lakin bu cür çevrilmələr yalnız əşyalarda tətbiq edilmirdi. Maraqlıdır ki, Altay skiflərinə məxsus Pazırık kurqanlarından tapılmış atlara taxılan maskalar çox zaman müxtəlif materiallardan hazırlanmış böyük, şaxəli maral buynuzları ilə bəzədilirdilər. Atlara taxılan bu baş bəzəkləri sanki skif və sak «heyvani üslubundakı» kimi bir heyvanın digərinə çevrilməsinə xidmət edən ayın vasitələrindən biri idi. Maskaların üst hissələrində iki nəhəng buynuzlar şaxələnirdi, atın qulaqlarının salınması üçün maral qulaqlarına bənzər qulaq yerləri düzəldirdi. Sanki at transformasiyaya uğradılıb həqiqətən marala çevrilməli idi. Bu bəzək maskaları sanki atın real təbiətini gizlədərək ona digər, vəhşi və fantastik məxluqlara mənsub bir qüvvəni bəxş etməyə qadir əfsun rolunda çıxış edirdi. Bu cür bəzəklərlə bəzədilmiş və kurqanlarda sahibləri ilə birlikdə basdırılmış atların özləri də sehri ruhlar aləminin bir hissəsinə çevrilirdi və simvolik olaraq insanın ruhunu axirət dünyasına çatdırılmasına xidmət edirdilər.

Köçəri türk xalqlarının şifahi bədii irsini adətən mifologiya ilə zəngin olan epos və bahadır nəğmələri təşkil edirdilər. Məhz mifologiya vasitəsi ilə qədim saklar və skiflər real dünyanın quruluşunu qavramağa və öz hisslərini ifadə etməyə çalışırdılar. Bunları özündə əks etdirərək Sibirdən və Şərqi Türküstandan tutmuş Qazaxıstana, Macarıstana və Avrasiyanın digər ərazilərinə yayılmış qədim türk incəsənəti onu yaradan xalqın orijinal mədəniyyətinin və təfəkkürünün parlaq bir ifadəsidir.

Tarixlərinin erkən dövrlərindən başlayaraq yazı nümunələrinə malik olmuş qədim türklərin bizim dövrümüzdə çox az sayda yazılı abidələri çatmışdır. Lakin qədim türk incəsənətinin özü də türk xalqının təfəkkür və mifologiyasını özündə əks etdirərək bir növ informasiya daşıyıcısı rolunda çıxış edir və bizə qədim sakların, skiflərin, hunların tarixini, məişətini tədqiq etməyə imkan verir. Əlbəttə ki, bəzədilmiş məmulatların çoxu utilitar və yaxud ayini funksiyaları yerinə yetirirdi, lakin eyni zamanda ayın xarakterli semantikaya malik olan bu məmulatlar, bəzək əşyaları mənsub olduqları xalqın mənəvi dəyərlərini, təfəkkür və dünyagörüşlərini tədqiq etməyə imkan yaradır və onları yaradan xalqın etnik və mədəni mənsubiyyətlərindən dolğun məlumatlar verir.

Arxeoloji tapıntılar qədim sakların öz mifoloji dünya görüşlərini həm şifahi həm də təsvirlər vasitəsi ilə vizual olaraq ifadə etdiklərini və bu cür vasitələrlə gələcək nəsillərə ötürdüklerini sübut edir. Qədim saklar və skiflər tərəfindən yaradılan təsvirlər qədim dünyanın mifoloji informasiyasını hekayələndirən ikinci simvolik bir dil rolunda çıxış edirdi. Tədqiqatçı O.M.Freydenberq öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “bizim şifahi yaradılmış qədim bir hekayəni mif adlandırmağımız yalnız şərti bir anlamdır. Əslində isə qədim insanın dili, məişəti, onun yaratdığı bütün əşyalar, onun şüuru və bu şüurun yönəldiyi hər bir şey qədim insanın mifoloji təfəkkürünə dəlalət edir” (Freydenberq, 1998: 35). Mifoloji mətnlərin təsviri ifadəsinə qədim türklərin geyimlərində, silahlarında, bəzək əşyalarında və müxtəlif əşyaların dekor sistemində rast gəlmək mümkündür. Bir çox tədqiqatçılar zoomorf obrazların qədim türklərin təfəkkürlərindəki dünya modelinin qurulması üçün istifadə etdikləri bir vasitə rolunda hələ heyvani üslubun yaranmasından daha da əvvəl mövcud olduğu fikrini irəli sürürlər. Sonradan isə qədim skiflər və saklar dünya modelinin təsvirlərdə ifadə edilməsi üçün məhz «heyvani üslubun» zoomorf kodunu daha uyğun və əlverişli hesab etmişdilər. Dünya modelinin müxtəlif və bir birinə zidd təbəqələrini təcəssüm etdirən heyvan təsvirlərindən ibarət zoomorf kompozisiyalar qədim türklərin kainatın kosmoloji strukturu haqqında olan təsəvvürlərini daha dolğun ifadə edə bilirdi. Qədim türklərin mifoloji təsəvvürlərində quşlar səma – (dünyanın yuxarı təbəqəsi) ilə, otyeyən heyvanlar yer – (dünyanın orta təbəqəsi) ilə və yırtıcılar (yer altı dünya ilə) - ölüm və zülməti təmsil edən aşağı təbəqə ilə əlaqələndirilirdi. Üç hissədən ibarət kainat obrazı skif cəmiyyətinin də üç hissəyə bölündüyü mülahizəsinə yer verir. Mülahizəyə görə skif şahlarının qalxanlarına bərkidilən vəhşi pişik və maral təsvirli lövhəciklər məhz bu cür emblemlər rolunda çıxış edərək sahiblərinin yüksək sosial səviyyələrinə işarə edirdilər.

Tədqiqatçılar qədim sak heyvani üslubunun təsvir kanonları haqqında müxtəlif mülahizələr yürüdürlər. Bəzi tədqiqatçılar halqa kimi burulmuş vəhşi pişik təsvirlərində sanki yatmış heyvan obrazını və yaxud ideal formanın təcəssümünü, bəziləri isə sonsuz dinamik hərəkətin simvolunu və yaxud iki zidd qüvvələrin birləşməsinin zoomorf təcəssümünü, bir növ in–yanı görürlər. Qədim sak və skif incəsənətində tez-tez rast gəlinən ayaqları altına yığılmış maral təsviri qurban gətirilmə ayininin rəmzi kimi və eyni zamanda qədim köçərilərin marala şamil etdikləri günəş simvolu rolunda da çıxış edirdi. Qədim sakların inancında maral yer üzündə işıq və həyatın mənbəyi olmuşdur. Qədim türk incəsənətinin obrazları və kompozisiyaları bütün köçəri cəmiyyətinə aydın olan ideya məzmununa malik idi. Bu lakonik obrazlar eyni zamanda çoxmənalılığa malik olaraq özlərində qədim türk dünyasının mürəkkəb quruluşunu əks etdirirdilər.

Buna misal olaraq Balqazın kurqanından tapılmış ov kompozisiyasını nümunə gətirmək olar. Bəzi tədqiqatçıların mülahizələrinə görə vəhşi donuz ovu səhnəsini əks etdirən bu kompozisiyada qədim köçərilərin hansısa naməlum bir mifi əks olunub. Buna kompozisiyanın bəzi detallarının qədim Pazırık xalçasının səhnələri ilə və hər iki atlı fiqurlarının həm geyim və yaraq əslahələrinin həm də etnik oxşarlıqlarını misal gətirmək olar.

Qədim türk incəsənətinin bədii üslubu və dekorativ elementləri asanlıqla tanınır. Bu özünəməxsus üsluba sanki ani bir sıçrayışda donmuş heyvanların zərif təsvirləri, ov səhnələri və bir biri ilə mübarizə aparan və yaxud şikarını parçalayan yırtıcılardan ibarət zoomorf kompozisiyalara ekspressiya və gərgin dramatik hissələrinin dolğunluğu xasdır. Əlbəttə ki, bu zoomorf təsvirlərə məxsus olan dinamizm və gərginlik hissələri bir tərəfdən qədim türklərin yaşamaq üçün məcburi olaraq apardıqları daimi amansız mübarizələrdən doğurdu, digər tərəfdən isə onların həyat və təbiət haqqında olan dualistik düşüncələrindən meydana gəlirdi. Qədim sak incəsənəti öz gələcək inkişafında çətin və mürəkkəb yollardan keçmişdir. Erkən orta əsrlərdə o «heyvani üslubdan» antropomorf obrazlara və ornamentalizmə keçərək bütün türk xalqlarının incəsənətində dərin iz qoymuşdur. Erkən köçəri xalqların dövründə qədim skiflər və saklar «heyvani üslub» süjetlərinin istifadəsinə və metal materiallarının emalına əsaslanaraq Mərkəzi Asiyanın nəhəng ərazilərində özünəməxsus və təkrar olunmaz maddi mədəniyyət dünyası yarada bilmişdilər. Eyni zamanda qədim sakların incəsənət üslubunda və predmet aləmində yaratdıqları bir sıra yeniliklər elə də mühüm dəyişikliklərə uğramayaraq erkən orta əsrlər dövrünün mədəniyyətində də özünəməxsus yer tuta bilmişdilər. Qədim sak «heyvani üslubu» Orta Avropadan Çinə qədər olan nəhəng ərazilərdə olduqca geniş bir iz qoymuşdur və yayıldığı hər bölgə və ərazidə ona yalnız bu ərazilərə məxsus olan müəyyən yeni cəhətlər əlavə olunurdu. Lakin əlavə edilən bütün bu yeniliklər qədim sak ustalarının yaratdıqları zoomorf kompozisiyaların üslublarına məxsus olan ümumi motivlərinin güclü təsirindən azad ola bilmirdilər.

5. QƏDİM SAK «HEYVANI ÜSLUBUNUN» TƏSVİR KANONLARI

Qədim sak ustalarının yaratdıqları kompozisiyalar öz quruluşlarında kainatın daimi mübarizəsini, bir birlərini əvəz edən ölüm və həyatın ardıcıl, sonsuz axınından meydana gələn qədim dualist fəlsəfi sistemini əks etdirirdilər. Skif və qədim türk incəsənətində olduğu kimi sak bürünc lövhələrinin üzərində həkk edilən zoomorf fiqurlu kompozisiyalarda da hər bir fiqur yalnız ona məxsus olan kompozisiya sahəsində yerləşdirilərək dünyanın səmavi, maddi (həyat) və xtonik (ölüm) kimi üç təbəqəyə bölündüyünü simvolizə edir. Hər təbəqəyə yalnız müəyyən bir zoomorf obraz məxsus idi. Qədim köçərilərin təfəkkürlərində ölüm və həyatın, işıq və zülmətin bir birlərini əbədi olaraq aramsız əvəz etmələri kainatın, həyatın xaosa düşər olmasının yeganə və düzgün bir qanunu idi. Yırtıcıların bir birləri ilə amansız mübarizələri və yaxud otlayan heyvanları ovlamaları, parçalamaları səhnələri özlərində bu mürəkkəb dualistik dünyagörüşünü aydın əks etdirdiklərinə görə köçəri incəsənətində bu cür ikonoqrafik

obrazlar və zoomorf kompozisiyalar olduqca geniş istifadə olunurdu. Qədim sak «heyvani üslubunun» əsasını ornamentalizm tendensiyası təşkil edir. Bu onun tətbiqi xarakterindən, bəzədiyi predmetin formasına tabeliyindən irəli gəlirdi. Şərtiliyyə meyillik bu üslubun ilk inkişaf anlarından nəzərə çarpır. Uzun müddət ərzində eyni təsvirlərin ciddi ənənəvi hərəkətlərdə verilməsi ona gətirdi ki, sifarişçilər yalnız bir detalın vasitəsi ilə hansı heyvanın təsvir edildiyini və onun hansı xüsusiyyətlərinin nəzərə çatdırıldığını tam anlayırdılar. Bəzən qədim ustalar olduqca lakonik təsvirlərdən istifadə edirdilər. Məsələn sığır təsvirinə qısa buynuzlar və donqar sifət cizgiləri, canavar üçün uzun burun və başına qısılmış qulaqlar, qoç üçün böyük qövsvari buynuzların təsvir edilməsi bəs idi. Bu gün müasir tədqiqatçıların baş sındırıdıkları bir çox əşyalar və təsvirlərin mənası öz müasirlərinə tam aydın idi. Məsələn Minusinskədən tapılan və e.ə. V əsrə Sak dövrünə aid edilən dəmir xəncərin üzərində həkk edilmiş canavar və dağ keçilərinin təsvirləri bu xəncəri tutan qədim döyüşçünün əlinin həm xtonik həm də həyat enerjisinə sahib olmasına xidmət etməli idilər.

Altayda, Şərqi Qazaxıstanda, Sintzsyanda, Tuvada, Şimali və Qərbi Monqolustanda skif və sak dövrlərinə aid kurqanlarda aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut etmişdir ki, qədim türklərdə bədii oyma sənəti və ağacdan yonaraq kütləvi məmulatlar düzəldimə sənəti yüksək bir səviyyədə idi. Ağacdan düzəldilmiş və bədii oyma sənətinə aid edilə bilən minlərlə müxtəlif əşyalar qədim rəssamların necə geniş bir təxəyyülə və böyük ustalığa malik olmalarına dəlalət edə bilər. Peşəkar usta texnoloji biliklərə malik olmaqla yanaşı müəyyən sosial qrupun, cəmiyyətin, mədəni ənənələrini, əfsanə və dastanlarını, hər qəbilə və nəsilin tarixi ilə bağlı olan mifləri, onların totem havadarlarını və s. bilməli idi. Skif və sak bədii oyma ustalarının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, onlar həcmi, sadə və yaxud mürəkkəb ornamentin, relyefin yaradılmasında yalnız bir universal alətdən – bıçaqdan istifadə edirdilər. Bu xüsusiyyətlər ilk növbədə qədim ustaların özlərinə məxsus orijinal texnoloji priyomlardan istifadə etmələrindən irəli gəlirdi. Qədim türk rəssamları ağac üzərində oyma sənətinin mahir ustaları idilər. Onlar metaldan töküləcək fiqurun modelini gildən yapmağı yox onu mumdən geniş tiyəli bıçaq ilə yonmağı xoşlayırdılar. Bundan da heyvan fiqurlarının bədənlərinin iri səthlərdən və kəskin tinlərdən ibarət olması və metaldan tökülmüş bəzək əşyalarının ağacdan yonulmuş əşyalarla analoji oxşarlığa malik olmaları meydana gəlirdi. Əlbəttə ki, Qədim Türk rəssamları sümük və buynuz üzərində də barelyeflər yaratmışlar. Sümük üzərində yerinə yetirilmiş barelyeflərə səthilik xasdır və bu da materialın xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Bəzi tədqiqatçılar onları hətta xətti və siluet təsvirlər hesab edirlər. Buynuzlardan yonulmuş quş və ya heyvan başları və yaxud bütöv heyvan fiqurları bu təbii materialın formasına uyğunlaşdırılırdı. Qədim sak ustaları bürünc, qızıl, ağac, sümük, buynuz, gön-dəri və keçə kimi müxtəlif materiallardan böyük məharətlə istifadə etməyi bacarırdılar. Qədim skif və sak ustalarının incə estetik zövqləri və böyük istedadları onların müxtəlif materiallardan istifadə edərək yaratdıqları məmulatların dekorativ kompozisiyalarında özlərinin bütün dolğunluğu ilə açıqlanır. Bəzən bir məmulatın kompozisiyasının yaradılmasında tamamilə müxtəlif materiallardan, fərqli fakturalardan və teksturalardan istifadə edilə bilərdi. Lakin bununla belə məmulat öz kompozisiya tamlığını itirməyərək, daha da güclü ifadə təsirinə malik olurdu. Müxtəlif materialların bədii ifadə güclərini düzgün hiss edərək onları böyük məharətlə məmulatın vahid bir kompozisiyasında yığmağı bacarmaları qədim skif, sak və hun ustalarına utilitar təyinatlı əşyaları əsil incəsənət incilərinə çevirməyə imkan verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman istifadə edilən materialın bahalılığına deyil düzəldilmiş məmulatın və təsvirlərin bədii gözəlliyinə daha çox üstünlük verilirdi. Çox zaman ağacdan və yaxud maral və sığır buynuzundan böyük zövq və ustalığa yonulmuş məmulatlar və bəzək əşyaları qızıldan düzəldilmiş kobud məmulatlardan daha üstün sayılır və qayğı ilə saxlanılırdı.

Qədim sak ustalarının yaratdıqları zoomorf kompozisiyalar heyvan fiqurunun bütöv təsvirindən və yaxud yalnız heyvan başının təsvirindən də ibarət ola bilərdi. Bəzən yan-profil görünüşündə

təsvir edilmiş iki heyvan bədənini simmetrik yerləşdirilərək fəsdən verilmiş bir baş ilə birləşdirilib mürəkkəb heraldik kompozisiya meydana gətirirdilər. Çox zaman bu növ kompozisiyalarda təsvir olunmuş heyvanın başı həcmdə, ona birləşmiş bədənələr isə barelyef formasında düzəldilirdi. Barelyef və həcmi heykəl texnikalarını özündə birləşdirən bu özünəməxsus üsuldan qədim Altay ustaları ağacdan həcmi heykəl yonarkən çox geniş istifadə edirdilər.

Sak «heyvani üslubunun» əsas xüsusiyyətlərindən biri zoomorf fiqurların hamar həcmli səthlərinin kontrastlarından, detalların və fakturaların hipertrofiyaya uğradılmalarından ibarət idi. Qədim rəssamlar təsvirlərdə az əhəmiyyətli detalları buraxaraq zoomorf obrazların əsas xüsusiyyətlərini hiss etdirməyə çalışırdılar. Rəssam təsvir olunan heyvanın bədəninin müəyyən hissələrini böyük ustalıqla ya kiçildir və yaxud böyüdüdü. Bu zaman heyvanın realistik obraz oxşarlığı saxlanılırdı. Bəzən qədim rəssamlar heyvan və quşların bədənələrinin müxtəlif hissələrini birləşdirərək fantastik yırtıcı məxluq obrazlarını yaradırdılar. Heyvanlar ciddi və artıq əsrlərlə müəyyən edilmiş hərəkətlərdə təsvir edilirdilər. Məsələn yırtıcılar adətən sanki sıçrayışa hazırlanmış, halqa kimi burulmuş və yaxud otyeyən heyvanı parçalayan bir vəziyyətdə, maral, sığır və digər otyeyənlər isə ya ayaqları üzərində sanki dik dartılmış və yaxud ayaqları altlarına yığılmış vəziyyətdə təsvir edilirdilər. Qədim sak ustaları güclü simmetriya duyğusuna malik idilər. Cüt predmetlərdən ibarət bəzək dəstələrinin yaradılmasında onlar bir növ özünəməxsus trafaret və yaxud şablonlardan istifadə edirdilər. Qədim rəssam öncə bir detalı ağacdan yonaraq tam qurtarır sonra isə onun üz səthini materialın üzərinə qoyaraq iti biz və yaxud bıçağın ucu ilə kontur cizgilərini cızırdı. Bu cür üsulla birinci detalın və təsvirin cütü – ikinci əksi yaradılırdı. Əlbəttə ki, zoomorf relyefin rəsmi orijinaldan yalnız gözəyari köçürdülürdü buna görə heç bir zoomorf təsvir digərini tam təkrarlamırdı. Heyvani üslubun klassikası sayılan skif və sak bədii oyma sənətinin nümunələri güzgüvari simmetriya və cütlük üzərində qurulub. İnsanları və yaxud döyüş və ayin atlarını bəzəmək üçün hazırlanan hər bəzək dəsti iki hissədən ibarət olaraq bədənə sağ və sol tərəfində simmetrik vəziyyətdə yerləşdirilirdi.

6. QƏDİM TÜRK İNCƏSƏNƏTİNDƏ ƏNƏNƏVİLİK

Qədim türk incəsənətinə ənənəvilik, müəyyən edilmiş təsvir üslublarına, kompozisiya quruluşlarına riayət etmək və qədim simvolikaların, ikonoqrafik obrazların semantikalarının nəsilədən nəsilə dəqiq ötürülməsi cəhətləri xasdır. Saklar qədim Qazaxıstanın ərazilərində e.ə. III-II minilliklərdə meydana gəlmiş Andronovo mədəniyyətinin davamçıları olmuşlar. Əlbəttə ki, Andronovo mədəniyyəti yalnız bu ərazilərdə mövcud olmayaraq bir neçə mədəniyyət mərkəzlərinə malik olmuşdur. Lakin bizim e.ə.XVI-XV əsrlərdə qədim Qazaxıstan ərazisində Andronovo mədəniyyəti əsas mərkəzlərdən biri kimi təşəkkül tapmış və vahid bir mədəniyyət ocağına çevrilərək sonradan Şərqi və Cənubi və İran ərazilərinə qədər geniş yayılmışdır. Bir çox tədqiqatçılar Andronovo mədəniyyətinin daşıyıcılarını hind və iran dilli etnik qruplarına şamil etsələr də son zamanlar bu mədəniyyətin daşıyıcılarının türk dilli qəbilələrdən ibarət olduğu haqqında olan çoxsaylı mülahizələr də mövcuddur.

Andronovo mədəniyyətinin daşıyıcılarının kurqan tipli qəbir üstü abidələr ucaltmaları, onların dəmir emalının mürəkkəb texnologiyalarına yiyələnmələri, yaratdıqları bürünc əşyaların tamamlanmış mükəmməl formalara malik olmaları, keramika məmulatlarının üzərini bəzəyərkən istifadə edilən mürəkkəb həndəsi ornamet kompozisiyalarının qurulması bu qədim mədəniyyətin olduqca yüksək bir səviyyədə inkişaf etməsinə aydın dəlalət edir. Andronovo qəbilələrinin dini görüşlərində səmaya və səma cisimlərinə, əcdadlara sitayiş, qurbangətirmə ayinləri və ayinlərin keçiriləcəkləri sitayiş məkanlarına pərəstiş mövcud idi. Bütün qədim türk qəbilələrində olduğu kimi at ölülər və axirət ayinləri ilə bağlı olaraq keçirilən bütün mərasimlərdə istifadə edilən əsas qurban gətiriləcək heyvan rolunda çıxış edirdi. Maraqlıdır ki, Andronovçular ölülərinin cəsədlərini yandırırtdılar və bu onların alov və günəş kultuna pərəstiş

etdiklərinə, atın isə onların təfəkkürlərində günəşi təmsil edən mifik bir məxluq rolunda çıxış etdiyinə işarə edə bilər. Yada salaq ki, qədim skiflərdə maral günəşi təmsil edirdi və Altay skifləri kurqanlarda öz sahibləri ilə birlikdə dəfn ediləcək və sahiblərinin ruhlarını axirət aləminə aparacaq atların başlarını iri şaxəli maral buynuzlarına malik olan və çox incə dekorativ zövq ilə işlənmiş maskalarla bəzəyirdilər. Qədim türklərin mifoloji dünya görüşlərinə görə maral günəşi, həyatı və işığı təcəssüm edən zoomorf bir simvol rolunda çıxış edirdi. Qədim türklərdən bizə çatmış qaya üstü petroqlifləri və yaxud maral daşları adlandırılan və üzərilərində dekorativ səpgidə həkk edilmiş maral və günəş təsvirləri olan daş abidələri tədqiq edərkən qədim türk xalqlarının təfəkkürlərinə görə maralın sanki səmavi(mifik tanrılar, axirət dünyasını) və material (yer üzü) təbəqələri birləşdirən, onların arasında əlaqə yarada bilən əfsanəvi bir məxluq olduğu aydın açıqlanır. Təsadüfi deyildir ki, skif və sak ustalarının yaratdıqları zoomorf kompozisiyalarda maral fiqurları ucları spiralları xatırladan nəhəng şaxəli buynuzlarla təsvir edilirdi. Bir çox qədim mədəniyyətlərdə spiralvari, S-vari ornamentlər günəşin simvolik, ikonoqrafik təcəssümü rolunda çıxış edirdi. Skif zoomorf fiqurlarına məxsus olan S-vari plastikanı və yaxud qədim Altay ustalarının yaratdıqları heraldik zoomorf kompozisiyalarda olduqca tez-tez və sevərək istifadə etdikləri güzgüvari simmetriya üslubunu qədim sak ustalarının yaratdıqları torevtika məmulatlarının üzərindəki kompozisiyalarda da aydın müşahidə etmək mümkündür. Tədqiqatçılar K.Akişev və Q.Kuşaev öz tədqiqatlarında sak dövrü mədəniyyətini və incəsənətini yaradan qəbilələrin Mərkəzi Qazaxstanda və Cənubi Sibirdə mövcud olmuş Andronovo mədəniyyəti daşıyıcılarının davamçıları olduqlarını və sonradan bu material mədəniyyəti daha da geniş ərazilərə yaydıqlarını qeyd edirlər. (Akişev & Kuşaev, 1963). Lakin Andronovo qəbilələrindən fərqli olaraq saklar köçəri təsərrüfatını quraraq olduqca böyük əraziləri fəth etməyə və qəbilə birliklərinin nəhəng hərbi ittifaqlarını qurmağa nail ola bilmişdilər. Saklar köçəri həyatı sürən döyüşkən qəbilə birliklərindən ibarət olsalar da sak ustaları dəmir, bürünc, qalay, qurğuşun filizlərinin, qızıl və gümüş kimi müxtəlif növ qiymətli metalların tapılmasının və emal edilməsinin mürəkkəb texnologiyalarına, texnikalarına yiyələnmiş mahir ustalar idilər.

Bizim e.ə. I minillikdə qədim Avrasiyanın nəhəng ərazilərində məskunlaşmış döyüşkən qəbilələr arasında, öz canlı, dinamik və ekspressiv təsvirləri ilə onların estetik zövqlərini təmin etməyə qadir olan və eyni zamanda onların kainatın mövcudluğu haqqında yaratdıqları mürəkkəb dualistik fəlsəfi dünyagörüşlərinə daha çox cavab verə bilən «heyvani üslubda» yaradılmış kompozisiyalara daha çox üstünlük verilirdi. Bu zoomorf kompozisiyalar qədim ayınlərin və ənənələrin, qədim türk dünyasına məxsus olan kosmoqonik dünyagörüşünün təsvir dili ilə həkk edilməsinə qulluq edən vasitələrdən biri kimi çıxış edirdilər. Təsadüfi deyildir ki, Qazaxıstan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş və bizim e.ə. IV əsrə aid edilən qədim İssık kurqanından «heyvani üslubda» yaradılmış 160 dekorativ tətbiqi sənət nümunələri tapılmışdır. Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə İssık kurqanında dəfn edilmiş Sak şahzadəsinin baş geyiminin və libasının tərtibatını təşkil edən zoomorf təsvirlərin təkrarlanan, ardıcıl hərəkət ritmikasında yerləşdirilmələri və bir güzgü simmetriyasında sanki dünyanın mərkəz oxunu (həyat ağacını) təmsil edən vertikal bir xəttə qarşılaşaraq, bir birilərini tamamlamaları üsulundan meydana gələn çoxsaylı horizontal kompozisiyalarda qədim sakların kainatın, həyatın xaosdan ayrılaraq formalaşması, yaranması haqqında olan mifopoetik dünyagörüşləri əks edilmişdir. Sak şahzadəsi dəfn edilərkən onun əyninə geydirilmiş ayın libasının üzərində yaradılmış vahid kompozisiya strukturu kosmosun harmoniyasının əksi idi.

Qədim Hun şanyuyları və Çin imperatorları kimi Sak qəbilə başçıları da yalnız sərkərdələr deyil, eyni zamanda Səmanın yerdəki təmsilçisi, Səmanın və mifik tanrıların xeyir dualarını insanlara çatdırma biləcək, insanlar ilə mifik qüvvələr arasında əlaqə yarada biləcək yeganə bir vasitəçi və baş kahin vəzifəsində də çıxış edirdilər. Sak başçıları səmavi qanunları öz simalarında əks etdirən və hökmləri köçəri döyüşçülərdən ibarət olan cəmiyyətdə müqəddəs

sayılan sakral bir qüvvəyə malik şəxsiyyətlər sayılırdılar. Qəbilə başçısının ölümü qəbiləni və torpağı səmavi xeyir duadan məhrum qoya bilən böyük bir faciə sayılırdı. Qədim saklarda səma və yer digər qədim türk xalqlarında olduğu kimi xüsusi ehtirama və sitayiş əlamətlərinə malik idilər. Qədim hun və skif incəsənətində olduğu kimi qədim sak incəsənətinin də əsas mərkəzi yerini zoomorf fiqurların təsvirləri və zoomorf obrazlardan ibarət olan kompozisiyalar təşkil edirdi. Lakin qədim saklar zoomorf obrazların təsvirlərinə deyil, bu obrazların təcəssüm etdirdikləri mücərrəd təbiət qüvvələrinə sitayiş edirdilər.

Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim türk köçərilərinin qəbilə başçıları və hökmdarları üçün qurulmuş kurqanlardan çoxlu sayda qızıl əşyaların aşkar edilməsi diqqəti cəlb edir. Lakin bu ehtiram mərhum başçının cəmiyyətdə tutduğu yüksək sosial dərəcəsinə işarə etmək ilə yanaşı qədim türklərin öz hökmdarlarına və başçılarına sakral –müqəddəs bir anlamın şamil etmələrindən də irəli gəlirdi. Çox zaman qədim skiflər və saklar öz hökmdarlarının nəsil şəcərələrini Səma və yaxud mifik tanrılarla bağlayırdılar. Tədqiqatçı N.Y. Biçurin qeyd edir ki, qədim syanbilər öz hökmdarları Tanşixayı səmanın oğlu adlandırır və onun doğulmasını səmadan düşərək anasının bətninə daxil olmuş qar dənəsi ilə bağlayırdılar (Biçurin 1950: 154). Qədim türklərin inancında Səma hökmdarın doğulmasına, həyatına və ona tərəf geri dönməsinə –ölümünə xeyir dua verən sakral bir qüvvə kimi çıxış edir. Bir çox qədim köçəri xalqların bahadır eposlarında hökmdarın ölümü onun ruhunun uçması, səmaya ucalması kimi təsvir edilir. Hökmdarın sakral xarizmatikliyi qədim türklərin təsəvvürlərindəki dünya nizamının və ideal cəmiyyətdə mövcud olan harmonik quruluşun simvolik əksi idi. Əslində saklarda hökmdara və başçıya verilən bu cür əhəmiyyətli rol qədim türk köçəri cəmiyyətində mövcud olan dini-mifoloji görüşlərlə sıx bağlı idi.

Qədim sak qəbilə başçılarının kurqanlarından çox saylı qızıl əşyaların tapılmasının əsas səbəbini skif və sak qəbilələrinin təfəkkürlərində qızılın günəşin işığı və ölümsüzlük rəmzləri rolunda çıxış etməsindən irəli gəlirdi. Qədim skiflərdə qızıl hökmdar hakimiyyətinin rəmzi sayılırdı. Hökmdarın özü isə günəşin təcəssümü kimi qəbul edilirdi. Təsədüfi deyil ki, qədim skif hökmdarlarının mifik əcdadının adı Kolaksay – Günəş şah adlanırdı. Bolqar tədqiqatçısı İ.Marazov qədim türk kurqanlarından ov edən bahadırların səhnələri ilə bəzədilmiş əşyaların olduqca çoxlu sayda tapılmasını bu təsvirlərin həm sosial və həm də simvolik mənaya malik olaraq şahların öz nəsil şəcərələrini məhz mifik qəhrəmanlarla bağlamağa can atmalarından irəli gəldiyini qeyd edir (Marazov, 2013: 22). Yırtıcı və yaxud fantastik heyvanlarla döyüşən qəhrəmanın obrazı hökmdarın əfsanəvi nəslinə və onun bu hakimiyyətə layiq olduğuna işarə edirdi. Əlbəttə ki, skif və sak qəbilələrinin arasında «heyvani üslubun» bu cür təmtəraqlı inkişafına qədim köçəri cəmiyyətində mülki və sosial bərabərsizliyin artması da təkan vermişdir. Qeyd edək ki, bu sənət incələrinin çox hissəsi varlı zadəgan təbəqəsinə məxsus olan kurqanlardan aşkar edilmişdir. Qədim türk dünyasına məxsus olan bütün bu şah əsərlərinin yaradılmasında bahalı metallardan və müxtəlif materiallardan istifadə edilmişdir. Bütün bunlar isə köçəri cəmiyyətinin yalnız məhdud bir hissəsinə mənsub idi. Eyni zamanda «heyvani üslubda» yaradılmış bir çox əşyalar ayin və nümayiş xarakterli olmaları ilə də diqqəti cəlb edirlər. Kurqanlardan tapılan qızılla işlənmiş qılınç qınları və ox qabları, bahalı kəmərlər və s. buna misal ola bilər. Qədim türk incəsənətində «heyvani üslubun» inkişafı varlı təbəqənin köçəri cəmiyyətinin digər hissəsindən olan fərqlini hər bir vəchlə, ən əsası isə ideoloji üsullarla nəzərə çarpdırmağa can atdığı dövrlərə təsadüf edir. Qədim sakların arasında hakimiyyətin yarandığı dövrlərdə onun xarici atributları rolunda çıxış edəcək xüsusi bəzək əşyaları və emblemlər də meydana gəlirdi. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür üslubda işlənərək bəzədilmiş silahlar və bəzək əşyaları yalnız zadəganların kurqanlarında deyil, eyni zamanda e.ə.VII –V aid edilən köçəri döyüşçülərin qəbirlərindən də tapılmışdır. Çox güman ki, «heyvani üslubda» olan zoomorf kompozisiyalı bəzək əşyalarına olan meyl yalnız zadəganların deyil, sayca üstünlük təşkil edən köçəri döyüşçü təbəqəsinin arasında daha da geniş yayılmağa

müəssər ola bilməşdi. Kurqanlardan tapılan zoomorf kompozisiyalı bəzək əşyalarının arasında yəhər və yüyənlərin, silahların, döyüş atlarının yaraq əslahəsinə aid bəzəklərin çoxluq təşkil etməsinin özündə buna bir sübut kimi çıxış edə bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, «heyvani üslubda» yaradılan bəzək əşyalarının və silahların əsas sifarişçiləri kimi yenə də varlı zadəgan təbəqəsi çıxış edirdi. Əslində heyvani üslubda yaradılan əşyalara olan dəbə və bu üslubda baş verən dəyişikliklərə də onların təsiri olduqca çox idi. E.ə. III əsrdə Avrasiya çöllərində meydana edən yeni köçəri döyüşçülərin dalğası sarmatlar öz incəsənətlərində sak «heyvani üslubunun» ənənələrini davam etdirirlər. Sonralar isə skif və sak «heyvani üslubunun» daşıyıcıları kimi digər əzəmətli köçəri cəngavərlər – hunlar çıxış edirlər. Müxtəlif dövrlərdə qədim türk xalqlarının - skiflərin, sakların, massagetlərin, sarmatların, hunların incəsənətində «heyvani üslubda» yaradılan zoomorf kompozisiyalar və təsvirlər aparıcı rol oynayaraq onların maddi və mənəvi mədəniyyətlərində və yaratdıqları predmet aləmində dərin iz qoymuşdur. Əslində isə qədim türk incəsənətinin mərkəzi hissəsini təşkil edən «heyvani üslubda» yaradılmış dekorativ tətbiqi sənət əsərləri qədim Çinin Ordos ərazilərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarına qədər məskunlaşmış qədim türk xalqlarının simvolik bir kodu, onların vizual, rəmzi bir dili olmuşdur. Qədim hunların dekorativ tətbiqi sənəti qədim skiflərin və sakların incəsənətində əks olunmuş mənəvi dəyərlərin və bədii ənənələrin davamı idi. Qədim sak incəsənəti əsasən silahların bəzədilməsində istifadə edilən bürünc və qızıldan tökülmüş zoomorf təsvirli bəzək əşyaları ilə məşhurdur və təsadüfi deyildir ki, qədim hun dekorativ tətbiqi sənətinin də çox hissəsini məhz döyüşçü yaraq əslahəsinin bəzədilməsində istifadə edilən «heyvani üslubda» yaradılmış zoomorf relyef təsvirlər və predmetlər təşkil edir. Qədim skif və sak incəsənətinə məxsus olan bədii yaradıcılıq üslubunun ənənələri müxtəlif zamanlarda və müxtəlif materiallar üzərində yerinə yetirilmiş zoomorf kompozisiyalarda demək olar ki, dəyişilmədən davam edirdi. Qədim Çinin ən yaxın qonşuları və ən güclü rəqibləri olmuş qədim hunlar Mərkəzi Asiyanın etnomədəni və hərbi siyasi həyatında olduqca mühüm rol oynayaraq ilk güclü xaqanlıq qurmağa müəssər olmuşdular. Qədim hun torevtikasına məxsus olan təsvir üslubunun və «Ordos bürüncü» adlı zoomorf kompozisiyaların Orta Asiyanın sak qəbilələri ilə sıx əlaqələrindən və qədim Çinin Xan sülaləsinin incəsənətinə olan güclü təsirindən xəbər verir.

Qədim türk xalqlarının köçəri mədəniyyətinə məxsus olan və dünya incəsənətində özünəməxsusluğu ilə seçilən «heyvani üslubun» bir çox təsvir və süjetləri hələ də bir sirr olaraq qalmaqdadır. Tapılacaq hər bir yeni sənət nümunəsi, oxunacaq hər bir yeni rəmz qədim türk xalqlarının qədim incəsənətlərinin və mədəniyyətlərinin ümumi köklərindən xəbər verən yeni bir işarə rolunda çıxış edir. Qədim skif və sak zoomorf kompozisiyalarının olduqca nəhəng ərazilərə yayılaraq sevilməsinin əsas səbələrindən birini bu kompozisiyaların mövcud olduqları dövrlərə məxsus olan döyüş və mübarizə ruhunu, qürur və əzəmət hissələrini olduqca parlaq şəkildə ifadə edə bilməsləri təşkil edir. Əlbəttə ki, bu cür güclü dinamizm və ekspressiya hissələrinə, parlaq mübarizə səhnələrinə malik olan, qeyri adi özünəməxsusluğu ilə seçilən incəsənət üslubu Mərkəzi Asiyanın digər döyüşkən qəbilələrinin və etnik qruplarının da estetik zövqlərinə cavab verərək onları özünə cəlb edirdi.

7. QƏDİM SAK DEKORATİV TƏTBİQİ SƏNƏTİNİN YAXIN VƏ UZAQ ŞƏRQ İNCƏSƏNƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

Sak heyvani üslubunun izlərinə Monqolustan, Cənubi Sibir, Daxili Monqolustan və Şərqi Türkünstan ərazilərində tez-tez rast gəlmək mümkündür. Çinin Xebey ərazilərində Çuntsyu və Canqo dövrlərində «Ağ Dİ» qəbilə birlikləri tərəfindən yaradılan dövlətin incəsənət nümunələrində isə skif və sak mədəniyyətinin təsiri olduqca aydın izlənilir. Çinin müasir Sıçuan və Yunnan ərazilərində qədim Çinin Cou sülaləsinin, Canqo və Xan dövlətlərinin dövründə mövcud olmuş döyüşkən «Dyan» və yaxud «Tien» qəbilə birliklərinin incəsənət əsərlərində də sak zomorff təsvirlərini, animalistik kompozisiya süjetlərini xatırladan zoomorf kompozisiyalara olduqca çoxlu sayda rast gəlinir. Skif–Sak maddi mədəniyyətinin,

incəsənətinin təsiri olduqca nəhəng əraziləri əhatə edirdi. Bir çox tədqiqatçılar qədim Çində yaranmış «heyvani üslub»un, bir çox ornitoloji və terioantropomorf zoomorf təsvirlərin semantikalarının köklərini Tibet və Hindistan əraziləri ilə bağlamağa can atırlar. Lakin onların mülahizələri olduqca qəliz və dolaşıqdır. «Heyvani üslub»da yaradılan incəsənət nümunələri özünü şikarına hücum çəkən əzəmətli yırtıcıya bənzətmək istəyən köçəri ovçunun psixologiyasını əks etdirirdi. Bu incəsənət nümunələrinin kanonlarını yaradan qədim ustalar özləri köçəri ovçular olduqlarına görə yırtıcıların bədənələrinə məxsus forma plastikasını, stilizasiyaya düzgün uğradılma qaydalarını çox mükəmməl səviyyədə hiss edər və ifadə edə bildirdilər. «Heyvani üslub»a məxsus olan yırtıcı və otyeyən heyvanların təsvirlərinin müxtəlif ərazilərin incəsənət nümunələrində dəfələrlə təkrarlanaraq uğurla özünü külləşdirilməsi prosesləri bu zoomorf obrazlara məxsus olan daxili semantikaların həm onu yaradanlara həm də qəbul edənlərə tam aydın olmalarından irəli gəlirdi. Qədim Çinin Xan dövrü incəsənətində hərbi geyimləri, yaraq əslahələri, atların yəhər yüyənlərini, at örtüklərini və döyüş arabalarını bəzəyən bürüncdən düzəldilmiş dekorativ tətbiqi sənət məmulatları Xan dövrünün digər incəsənət nümunələrindən həm məzmunlarına, həm də kompozisiya quruluşlarına və təsvir üslublarına görə olduqca fərqlidirlər. Daha çox şəxsi kolleksiyalarda toplanılan bu bəzək məmulatlarının çoxu əslində döyüşçü məişəti ilə sıx bağlı olan utilitar təyinatlı əşyaların üzərini bəzəyirdi. Qədim Çinin Xan sülaləsinin dövrünə aid edilən və öz axıcı plastikası, güclü stilizasiyası və ekspressiv dinamikası ilə seçilən bu zoomorf kompozisiyalar Xan incəsənətinə məxsus olan statik təmtəraqlılıq, aydın, lakoniklik və bir qədər kobud formalardan olduqca fərqlidirlər. Qədim Çinin Xan dövrünə aid edilən kurqanlardan tapılan bütün bu zoomorf kompozisiyalı əşyaların həm semantikaları, həm də obrazlarının təsvir üslubları skif və sak incəsənətinə məxsus olan «Çöl animalizmi»nin estetik prinsiplərinin güclü təsirindən meydana gəldikləri şübhəsizdir. Xan dövrünə aid edilən bu zoomorf kompozisiyalarda şikarlarını parçalayan yırtıcıların təsvirləri vəhşi və əzəmətli, təbii və eyni zamanda yüksək səviyyəli stilizasiyaya malik bədii obrazlarda həll edilmişdir. Bu kompozisiyalardan birində qabaq ayaqları üzərinə çöküb bədəni sak zoomorf təsvirlərində olduğu kimi S formasında burulmuş atı parçalayan ayı və canavara bənzər yırtıcıların təsvirləri güclü stilizasiya ilə yanaşı dolğun ekspressiya hissələrinə də malikdirlər. Bu maraqlı kompozisiyada zoomorf təsvirlər bəzi yerlərdə yırtıcı qrifon başlarının təkrarından əmələ gələn meandra bənzər ornament ilə haşiyələnmişdir. Döyüşçü kəmərlərinin lövhələrini bəzəyən bu zoomorf kompozisiyalar qədim Xan ustaları tərəfindən böyük həvəslə və olduqca tez tez təkrarlanırdı. Buna bənzər zoomorf kompozisiyalı bürünc kəmərlər lövhəsi bizim e.ə. II əsrin Xan sülaləsinə aid edilərək Xuzhou muzeyində saxlanılır. Qeyd edək ki, qədim Çin rəssamları qədim Hindistan, Tibet, Orta Asiya və İran ərazilərində mövcud olan incəsənət nümunələrinin müxtəlif elementlərini böyük həvəslə qəbul edərək sadəcə təqlid çərçivələrindən çıxıb onları özünü külləşdirib, yeni formalar, bəzən ilkin nümunələrindən tamamilə fərqli bədii obrazlar yaratmağa müyəssər olurdular. Lakin qədim Çinin ərazilərindən aşkar edilmiş və Çin ustaları tərəfindən «heyvani üslub»da yaradılmış incəsənət nümunələrində onların skif və sak dekorativ tətbiqi sənətinə məxsus olan prototipləri çox asanlıqla oxunur.

Maraqlıdır ki, qədim Hun kurqanlarından Çin ustalarının yaratdıqları bürünc və lak məmulatları, bürüncdən hazırlanmış Çin güzgüləri aşkarlandıqları kimi, qədim Çinin qəbir abidələrindən də skif və sak dekorativ tətbiqi sənətinə məxsus üslubda hazırlanmış bürünc güzgülər aşkar edilir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Çin ərazisindən aşkar edilmiş bürünc güzgünün üst hissəsində yerləşdirilmiş heraldik kompozisiyada sak «heyvani üslubunda» üslubunda düzəldilmiş və üzləri bir birlərinə əks istiqamətdə birləşdirilmiş iki yırtıcı qrifon başları təsvir edilmişdir. Dəyirmi güzgünün sağ və sol tərəflərində bir birlərinin arxasında durmuş iki pələng fiquru bu zoomorf kompozisiyanı tamamlayır. Qabaqda yerləşən hər yırtıcının ağızında otyeyən heyvanın başını xatırladan fiqur yerləşir. Bütün bu zoomorf təsvirlər qədim skif və sak incəsənətinə məxsus olan dekorativ tətbiqi sənət nümunələrini xatırladır.

Qədim Çin ustalarının yaratdıqları zoomorf obrazların arasında başları bədənlərinə əks istiqamətdə, arxaya çevrilmiş vəziyyətdə təsvir edilən yırtıcı pələng və əjdaha fiqurlarının Altay incəsənətinin təsiri ilə meydana gəldikləri aydın görünür. Qədim Altay ustaları bu üsuldən ağacdan yonulmuş heyvan fiqurlarında dinamika və hərəkət təəssüratı yaratmaq üçün geniş istifadə edirdilər. Qədim Çin ustalarının yaratdıqları bu relyef pələng və əjdaha fiqurlarının ağzından ot yeyən heyvan başlarının çıxaraq sıralanmaları və fiquru sanki haşiyələmələri kompozisiyalara yenilik gətirsə də fiqurların bədənləri üzərində Altay ustalarının çox işlətdikləri “vergül” formalı işarələrinə rast gəlinməsi, əjdahaların quyruqlarının ot yeyən heyvan başlarına çevrilmələri skif və sak incəsənət üslubunun qədim Çin incəsənətinə olan güclü təsirinə aydın dəlalət edir. Xan dövrünün at yüyənlərinin–psalilərin sanki sıçrayaraq havada donmuş pələng fiqurlarının heraldik kompozisiyalarının formalarında sak üslubunun təqlididir.

Qeyd edək ki, qədim sak ustalarının yaratdıqları zoomorf fiqurlar, yırtıcıların ot yeyən heyvanları parçalamaları təsvirləri və vəhşi heyvanların döyüş səhnələrini əks etdirən zoomorf kompozisiyalar təbiət qüvvələrinə sitayiş ayınləri ilə sıx bağlı olaraq qədim türk köçəri dünyasının yaratdığı mifoloji simvolizmi özündə əks etdirirdi. Qədim skif, sak və hun ustalarının müxtəlif materiallar üzərində yaratdıqları kompozisiyalarda yırtıcı və ot yeyən heyvanların zoomorf obrazları kainatın kosmik qanunlarını özlərində əks etdirən ölüm və həyat kimi ilkin başlanğıcların təəssümləri idilər. Qədim sakların təfəkkürlərində kainatın harmoniyası bu iki əsas və bir birinə zidd qüvvələrin daima mübarizə apararaq, ardıcıl dəyişilmələrindən meydana gəlirdi. Qədim Türklərin dünyanı qavrama anlayışlarında hər bir canlılığın ölümü və yaxud məhvi yeni bir həyat rüşeyminin başlanğıcı hesab edilirdi. Qədim köçəri sakların təfəkkürlərində təbiət harmoniyasının əsas və bir birinin ayrılmaz hissələri olan həyat və ölümün, işıq və zülmətin mübarizəsi kainatın xaosundan maddi dünyanı doğuran yaradıcı, dualistik bir başlanğıcdır. Bu mürəkkəb fəlsəfi sistemi mənimsəmiş qədim sakların özləri də onları əhatə edən təbiət qüvvələrinin əbədi mübarizəsindən doğulmuş nəhəng burulğanın ayrılmaz bir hissəsi idilər. Beləliklə, təsadüfi deyildir ki, qədim saklar təbiət qüvvələrinə və elementlərinə sitayiş edirdilər.

Bir çox tədqiqatçılar qədim sak torevtikasının skif «heyvani üslubunun» reminissensiyası – yaradıcı təqlidi kimi qəbul edir. Lakin sak «heyvani üslubunun» yaranması və inkişafında totemizmin – müəyyən yırtıcı və yarı mifik heyvanların, quşların ilahiləşdirilməsinin təsirini də bir əsas kimi götürmək olar. Heyvani üslubda yaradılan təsvirlərdə bütün qədim türk köçəri rəssamlarının heyvanlara, onların hərəkətlərinin plastikasına və dinamikasına, vəhşi heyvanların mübarizə səhnələrinə olan dərin məhəbbətləri hiss olunur. Tədqiqatçı M.İ.Rostovtsev belə bir qənaətə gəlir ki, qədim Altay və Türkiyə əraziləri heyvani üslubun yaranma mərkəzi kimi sayıla bilər, çünki bu üslubda yaradılmış çoxlu maral və digər heyvan təsvirləri fauna tərkibinə görə daha çox dağlar və meşələr olan ərazilərə aid edilə bilər (Rostovtsev, 1929). M.İ.Rostovtsev qeyd edir: “Heyvani üslubda sənət əsərləri yaradan xalq kəndli və əkinçilər deyil, yalnız köçəri həyat sürən ovçular olmuşlar” (Rostovtsev, 1929: 66-67). Bəzi tədqiqatçılar skif və sak incəsənətində yaranmış «heyvani üsluba» yunan və yaxud iran incəsənətinin təsirini təsdiqləməyə çalışırlar. Lakin rus tədqiqatçısı Q.İ.Borovka belə hesab edir ki, yunan incəsənətinin skif incəsənətinə təsiri destruktiv-onun əsasını dağıdan olmuşdur. O, öz yazılarında bunu belə qeyd edir: “Yunan incəsənəti skif üslubunda olan təsvirlərə yad və uyğunsuzdur. Skiflərin yunan mədəniyyətinin təsirinə düşməsi ilə yerli heyvani üslub getdikcə solur və tənəzzülə uğrayır” (Borovka, 1929: 69). O, iran incəsənətinin də skif heyvani üslubuna təsirini məhz belə neqativ qiymətləndirirdi. Əgər erkən orta əsrlərdə qədim türk mədəniyyətinin izlərinin əsas atributları kimi kurqanların və qəbir abidələrinin üzərində ucaldılan daş heykəllər-balballar təşkil edirdisə, miladdan öncəki dövrlərdə qədim türk mədəniyyətinin və incəsənətinin

daşıyıcıları və simvolu rolunda zoomorf fiqurlar və «heyvani üslub»da işlənmiş zoomorf təsvirli relyef kompozisiyalar çıxış edirdilər.

Bir məqamda qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar qədim sak incəsənətinə qədim Luristan incəsənətini yaratmış iran dilli xalqların güclü təsiri olduğunda israr edirlər. Bir çox Rus və qərb tədqiqatçılarının mülahizələrinə görə Qafqaz «heyvani üslubu» ilə oxşar xarakterik cəhətlərə malik olan Luristan bürünc məmulatları XI-X əsrlərdə iran dilli xalqların etnik miqrasiyalarının Qafqaza, cənubi Azərbaycana, Luristana və Elam ərazilərinə güclü axını nəticəsində yaranıb formalaşmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əldə edilmiş bir çox arxeoloji nümunələr vasitəsilə Luristan incəsənətinə məxsus olan bürünc məmulatlarının daha əvvəlki dövrlərdə, e.ə. II minillikdə yarandığı və artıq o zaman özünəməxsus mürəkkəb forma sisteminə malik olan bu bəzək əşyalarının farslara məxsus mifoloji dünyagörüşündən daha qədim bir mifoloji məzmunu əks etdirdikləri sübut edilmişdir. Günəş kultunun bu ərazilərdə geniş yayılmasına bir sübut kimi kəmərlərin, keramik məmulatların və bəzək əşyalarının ornamentlərində müxtəlif sadə və mürəkkəb quruluşlu spiralvari ornamentlərdən, meandr formalı spiral ornamentlərdən, svastikalardan, formaca araba çarxını xatırladan günəş diskləri kimi solyar simvollardan və qədim türk xalqlarında günəşi təmsil edən maral kimi zoomorf obrazlardan olduqca geniş istifadə edilməsini misal göstərmək olar. Qədim Luristan ərazilərində yaranmış və özünəməxsus üslubu ilə seçilən bürünc və keramika məmulatlarının üzərində Azərbaycanın qədim xalqlarından biri olan kassitlərə məxsus kosmoqonik solyar simvollara, işarələrə: xaç, spiral, romb, qrifon təsvirlərinə çox tez-tez rast gəlinir. Maraqlıdır ki, bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə spiralvari naxışlar Kür-Araz mədəniyyətinə qonşu olan Maykop mədəniyyətinə və qədim Azərbaycan ilə sıx mədəni əlaqələri olmuş İkiçayarası incəsənətinə də xas deyildir. Öz coğrafi şəraitinə görə Luristan əraziləri həmişə daha çox köçəri təsərrüfatına uyğun idi və bu ərazilərdə yaranmış incəsənət nümunələri daha sadə və aydın formalara malik olmalı idilər. Lakin Cənubi Azərbaycanda yaranmış qüdrətli qəbilə birliklərinin və İkiçayarası dövlətlərinin birbirilərinə qarşı olan mütəmadi hərbi yürüşləri məhz bu ərazidən keçirdi və bu vəziyyət burada yaranmış incəsənət nümunələrinə olduqca mürəkkəb sinkretik xüsusiyyətlər bəxş etməyə bilməzdi.

Qədim skiflərdə və saklarda olduğu kimi Azərbaycanda məskunlaşmış qədim türk xalqlarının incəsənətində də maral təsvirli ritonlara, ayin zamanı işlədilən maral formalı zoomorf qablara, bürüncdən tökülmüş tək və yaxud cüt maral təsvirli heraldik kompozisiyaya malik məmulatlara çox tez-tez rast gəlinir. Buna misal olaraq Qarabağın Dolanlar kəndindən tapılmış, gövdələri bitişik olub stilizə edilmiş iki başlı maral heraldik kompozisiyasını nümunə kimi göstərmək olar. Bu cür kompozisiya quruluşuna daha çox skiflərin, hunların bəzək məmulatlarında və qədim Luristan bürüncələrində rast gəlmək mümkündür.

Luristan incəsənətinin təsvir ikonografiyasına məxsus olan bürünc və keramik məmulatlarda antropomorf, terioantropomorf, zoomorf, ornitoloji relyef təsvirlər və fiqurlar solyar simvollar və həndəsi ornamentlər üzərində üstünlük təşkil edir. Bir çox bürünc fiqurlarda və relyef təsvirli nümunələrdə antropomorf fiqurların bəzi elementləri sanki bir-biri ilə sarmaşaraq fantastik quşlara və yırtıcı heyvanlara transformasiya edilir və olduqca mürəkkəb kompozisiya quruluşları meydana gətirir. Bütün bu kompozisiya priyomları qədim skif və sak «heyvani üslubunun» xarakterik cəhətlərini yada salsada bu mülahizələr hələ yetərincə tədqiq edilməyib. Qeyd etmək lazımdır ki, İkiçayarası incəsənəti daha çox antropomorf və terioantropomorf obrazların təsvirlərinə meyilli idi. Halbu ki, Luristan incəsənətində qədim türk: skif, sak, incəsənətində olduğu kimi zoomorf obrazlar üstünlük təşkil edirdi. Eyni zamanda qədim İran incəsənətində mifoloji tanrıların və ya qəhrəmanların antropomorf və terioantropomorf təsvirləri mövcud deyildi. Qədim İranın Əhəməni incəsənəti məhz Manna və Midiya incəsənəti üzərində inkişaf edərək, sonradan öz simvollarını və müxtəlif ikonografik təsvir obrazlarını Yaxın Şərqi digər möhtəşəm sivilizasiyalarından götürərək bu incəsənət üslubunu imperiyanın

estetik ideallarına uyğunlaşdırıla bilməmişdi. Tədqiqatçı Lukonin qeyd edir: Əhəməni şahlarının şahı Birinci Dara qədim Suz şəhərində sarayının tikilişində iştirak edən ustaların adlarını öz səlnamələrində yazdırarkən qızıl işlərini yerinə yetirən torevtika ustalarının yalnız midiyalı və misirlilər olduqlarını qeyd edir(Lukonin, 1977: 30-31).

Qədim Akkad və Assuriya tarixi səlnamələrində Zaqros dağ silsilələrindən keçərək Luristan ərazilərində məskunlaşmış və İkiçayarasına mütəmadi olaraq hərbi yürüşlər təşkil edən Kutu, Lullubey və Turukki kimi qəbilə birliklərinin adları daima qeyd edilir. Qədim Azərbaycan ərazisində yaranmış dövlətlərin və qəbilə birliklərinin İkiçayarası-Şumer mədəniyyətinə olan meyillikləri onların yayıldıqları ərazilərin incəsənətinə və mədəniyyətinə də təsir etməyə bilməzdi. Qədim Azərbaycanın ərazisində məskunlaşmış və sonradan güclü hərbi birliklərdə birləşərək daha geniş ərazilərə yayılmış kutilər, lullubəylər, turukki və kassit qəbilələri Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın siyasi və mədəni həyatında dərin tarixi iz qoymuşdular. Bu qəbilələr haqqında olan məlumatları biz III-I minilliklərə aid edilən qədim Şumer, akkad və babilistan tarixi səlnamələrindən toplaya bilsək də bu xalqların etnik mənşəyi və dilləri haqqında olan qızğın mübahisələr və müxtəlif mülahizələr tədqiqatçılar arasında indiyədək davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. II minillikdə Yaxın Şərqdə döyüş atlarından və döyüş arabalarından geniş istifadə edilməsini, hərbi işində nəzərə çarpacaq yeniliklərin meydana gəlməsini bir çox tədqiqatçılar məhz kassitlərin tarixi səhnədə peyda olmaları ilə bağlayırlar.

Azərbaycan ərazisində yerləşən və ümumi sahəsi 256 km olub Borsunlu kurqanı adı ilə tanınan nəhəng qəbir abidəsinin tədqiqi zamanı qızıl və gümüş lövhələrlə bəzədilmiş taxt üzərində insan skeletinin və onunla birlikdə dəfn edilmiş doqquz insan cəsədinin aşkarlanması bu kurqanın güdrətli bir qəbilə başçısına məxsus olduğuna dəlalət edir. Məraqlı məqamlardan biri kurqan kamerasında əsləhələri ilə birlikdə səkkiz at cəsədinin qalıqlarının aşkarlanmasıdır. Atların əsləhələri fil sümüyü, tunc lövhəli çənbərlər, dəniz ilbizlərinin sədəfvari qabıqlarından düzəldilmiş bəzəklərlə bəzədilmişdir. Səkkiz əsləhəli atın qəbilə başçısı ilə birlikdə kurqanda basdırılması bütün türk dünyasında olduğu kimi qədim Azərbaycan ərazisində də atın dəfn ayinlərində sakral vəzifəyə malik olmasını sübut edir. Təsədüfi deyil ki, arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Azərbaycan kurqanlarından tapılan bürünc güzgülərin qulpları çox zaman at fiqurları ilə qurtarır, hakimiyyət rəmzi skipetrlərin baş hissələri at başının formasında düzəldilirdi. Bir çox qədim skif, hun kurqanlarından arxa hissələri və qulpları müxtəlif zoomorf fiqurlarla bəzədilmiş nəfis bürünc güzgülər aşkar edilmişdir. Bürünc güzgülər qədim türklərin dəfn əşyalarının ayrılmaz bir hissəsi idi və onlar sahiblərinin mənsub olduqları yüksək təbəqəni nəzərə çarpdırmaqdan çox ayin, əfsun xarakterli əşyalara aid idilər. Bir çox skif kurqanlarında qəsdən əyilərək korlanmış qılınclara, ağacdan düzəldilmiş yalançı qalxanlara, od əldə edilməsində istifadə edilən ağacdan düzəldilmiş alətlərə və s. rast gəlinir. Bütün bu əşyalar erkən orta əsrlərdə çox yayılmış qədim türk daş heykəlləri-balballar kimi dəfn ayinlərinin semantikasına ilə sıx bağlı idi. Skif bürünc güzgülərində daha çox rast gəlinən zoomorf obrazlara ayaqları qatlanmış vəziyyətdə uzanmış maral və Kelermes kurqanından tapılan pənteranı xatırladan yırtıcı pişik təsvirlərini aid etmək mümkündür. Bürünc güzgülərin qədim Azərbaycanda bizim e.ə.III minillikdə dəfn ayinlərində istifadə olduğunu Şəmkiçay qəbir abidəsindən tapılmış və Kür-Araz mədəniyyətinə aid edilən bürünc güzgü təsdiqləyir. Mingəçevirdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış və bizim e.ə.VII-IV əsrlərə aid edilən bürünc güzgülərin qulpları at və dağ keçisi fiqurları ilə bəzədilib. Bu zoomorf fiqurlar sadəliyi və ahəngdar formaları ilə bir qədər Taqar mədəniyyətinə məxsus qılınclı və xəncərlərin dəstəklərini, bürünc güzgülərin qulplarını bəzəyən heyvan fiqurlarını xatırladır. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, qədim Azərbaycanın və ümumilikdə Qafqazın maddi mədəniyyətinin bizim e.ə. III minillikdə yüksək səviyyədə inkişaf etməsi onun incəsənətinin İkiçayarası sivilizasiyalarına, qonşu ölkələrə və Azərbaycan ərazilərinə miqrasiya edən digər qəbilələrə də təsir etməyə bilməzdi. Qədim Mesopatamiya, Suriya və Fələstinin arxeoloji abidələrində Kür-

Araz mədəniyyətinin təsirini asanlıqla izləmək mümkündür. Bu ərazilədə meydana gəlmiş qara cilallı keramika məhz bu mədəniyyətin yayılması ilə bağlıdır. Daha sonrakı dövrlərdə isə biz Cənubi Azərbaycanda yaranmış Midiya incəsənətinin Əhəməni incəsənətinin yaranmasında oynadığı mühüm rolunu və skif incəsənətində mövcud olan «heyvani üslubun» bəzi yeni cəhətləri mənimsəməsinə göstərdiyi danılmaz təsirini çox aydın müşahidə edə bilərik.

2002 ildə İsmayılı rayonu Molla İsaklı kəndindən tapılan və e.ə. II-I minilliklərə aid edilən torevtika məmulatlarının arasında bürüncdən tökülmüş at, maral, öküz və qoç fiqurları böyük zəncirlərdən asılaraq olduqca maraqlı və mürəkkəb bir bəzək kompleksini yaradırdılar. Bütün zoomorf fiqurlar zəncirdən ardıcılıqla asılmaqları üçün xüsusi halqalara malikdirlər. Hər bir zoomorf fiqurun kiçik təkrarı zəncirin ən aşağı hissəsində yerləşdirilirdi. Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə zoomorf fiqurlardan ibarət olan bu mürəkkəb bəzək kompleksi əslində qədim Azərbaycan sakinlərinin təfəkkürlərində totemistik və ya qoruyucu xarakterli və yaxud kosmoloji dini-ayini rola malik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bürünc məmulatların arasında tapılan maral fiquru Mingəçevir ərazisindən aşkar edilmiş maral fiqurunu həm ölçüsü həm də öz görünüşü ilə təkrarlayır.

Azərbaycan ərazisində Xanlar kurqanında şam ağacından hazırlanmış, yarımçürümüş vəziyyətdə olan xizək və xizəyə qoşulmuş iki maral skeletləri aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı F.Quliyev bu dəfn mədəniyyətinin Azərbaycanın tunc dövrü qəbir abidələrinə yad olduğu fikrini söyləyir. Lakin eyni zamanda tədqiqatçı Qaracaəmirlə kurqanından tapılmış qab üzərində çəkilmiş arabaya qoşulmuş maral təsvirinin e.ə.II minillikdə Azərbaycan ərazisində cənazə arabası ilə bağlı dəfn ayinlərinin mövcud olmasının mümkünlüyünü də qeyd edir (Quliyev, 2008: 149). Maral və cənazə arabası insanın ruhunu axirət dünyasına çatdıracaq simvolik rolda çıxış edirdi.

Bizim e.ə.X-VI əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda Manna dövləti güclənərək Assiriya, Elam, Urartu kimi güclü dövlətlərin hərbi və siyasi mübarizələrinə qoşulur. Məhz Manna dövlətinin maddi mədəniyyətinin və incəsənətinin üzərində sonradan Midiya kimi möhtəşəm bir mədəniyyət çiçəklənməyə başlayır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu ərazilərdə qədim türk dünyasının köçəri cəngavərləri skiflər və saklar məskunlaşaraq Yaxın Şərqi böyük hərbi yürüşlər təşkil edirlər. Qədim Manna dövlətinin əraziləri Midiya incəsənətinin yaranmasına və bu incəsənətin nümunələri vasitəsi ilə Sak «heyvani üslubun»da bir çox yeni cəhətlərin formalaşmasına təsir etmiş əsas vasitələrdən biri olmuşdur.

Maraqlı faktlardan biri ondan ibarətdir ki, bir çox tədqiqatçılar kimi tədqiqatçı V.Q.Lukonin Midiya və qədim skif incəsənətini iran dilli xalqlar ilə əlaqələndirmək istəsə də, həqiqətdə biz ilk iranlıların dinləri, adət və ənənələri, ideologiyaları haqqında demək olar ki, heç bir dəqiq məlumata malik deyilik deyərək etiraf edir (Lukonin, 1977: 12-13).

8. MÜZAKİRƏ VƏ NƏTİCƏ

Ziviyədən tapılmış incəsənət nümunələrini tədqiq edərkən burada bir çox antropomorf, terioantropomorf və zoomorf obrazların, xırda detalların və elementlərin sinkretikliyi nəzərə çarpır. Sanki müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan obrazların ikonoqrafiyası vahid bir kompozisiyada birləşdirilmişdir. Sonradan bütün bu obrazların və kompozisiya quruluşlarının müxtəlifliyini biz iran əhəməni incəsənətində aydın izləyə biləcəyik. Ziviyədən tapılmış incəsənət nümunələrinin işlənmə texnikalarının tədqiqi bu əşyaların yerli Manna və Midiya ustaları tərəfindən yerinə yetirildikləri aydın olur. Bu əşyaların Həsənlu, Marlik, Luristan torevtikaları ilə müqayisəsi zamanı yerli etnosların təfəkkür və dünya görüşlərini özündə əks etdirən obrazların və kompozisiya vasitələrinin yerinə yeni sifarişçilərin, gəlmə etnosun zövqünü oxşayacaq sinkretik incəsənət nümunələrinin yaradılması aydın olur. Bütün bu təsvirlər proklamativ xarakterli əşyaların üzərində yaradılaraq sahiblərinin yüksək

mövqelərindən xəbər verməyə qulluq edirdi. Təsadüfi deyil ki, onların çoxu məhz hakimiyyət rəmzləri ilə sıx bağlı idilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonradan iran yox məhz skif və sak incəsənətində peyda olacaq bir çox zoomorf obrazlara və təsvir vasitələrinə də Ziviyə məmulatlarının arasında rast gəlmək mümkündür. Qızıldan düzəldilmiş və qılınc başlığı hesab edilən halqa halında bükülmüş panteranın təsvirinə biz ilk dəfə yalnız Ziviyə məmulatlarının arasında rast gələ bilirik. Maraqlıdır ki, buradan tapılan yırtıcı pişik obrazlarını tədqiq edərkən bu zoomorf obrazın transformasiyaya uğrayaraq tam stilizə olduğunu və halqavari kompozisiya halında tamamlandığını müşahidə etmək mümkündür. Ziviyədən tapılan və şərti olaraq skif və sak məmulatları adlanan zoomorf təsvirlər bizim e.ə.VII əsrə aid edilir. Sonradan bizim e.ə. VI əsrə aid edilən Kelermes kurqanlarından bu zoomorf təsvirlərin analoqları aşkar ediləcəkdir. Bir çox tədqiqatçılar Kelermes və Melqunov kurqanlarından tapılaraq sonradan daha da stilizə edilərək özünəməxsus plastikası ilə skif incəsənətinin bariz nümunəsinə çevriləcək maral təsvirinin ilkin nümunəsini Ziviyədən aşkarlanmış maral təsvirlərində görürlər. Altaydan Pazırık kurqanlarından tapılan xalçaların, boyunbağlarının-pektoralların və qrivnaların, bilərziklərin və s. bəzək əşyalarının üzərində Midiya ustalarının yaratdıqları və sonradan Əhəməni incəsənətinə ötürülmüş müxtəlif zoomorf obrazları müşahidə etmək mümkündür. Lakin qədim sak incəsənətinin yalnız Yaxın Şərq və yaxud İran incəsənətinin təsiri ilə yarandığını söyləmək olduqca yanlış bir mülahizədir. Qədim sak incəsənəti yalnız ona məxsus olan inkişaf proseslərinə malikdir. Skif ustalarının yüksək estetik zövqləri və bacarıqları hətta onlara ötürülmüş müxtəlif zoomorf obrazları da daha dərinədən hiss etməyə, transformasiyaya uğradaraq özünüküləşdirməyə imkan vermişdir. Sak incəsənətində yaranmış «heyvani üsluba» məxsus zoomorf obrazlar öz stilizasiya üslubları və kompozisiya quruluşları ilə fərqlənilir. Lakin eyni zamanda skif və sak incəsənətinə məxsus olan zoomorf obrazlar da bütün qədim türk dünyasının ayrılmaz bir hissəsini təşkil edərək eyni köklərə və semantikaya malikdirlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. М.В.Крюков, М.В.Софронов. Н.Н.Чебоксаров. ДРЕВНИЕ КИТАЙЦЫ: ПРОБЛЕМЫ ЭТНОГЕНЕЗА. М.-Л. АН СССР, Институт дальнего востока и этнографии им. Миклухо-Маклая. 1978.с.7-9.
2. О.М.Фрейденберг. Миф и литература древности. 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998. Лекция IV. səh. 35
3. Акишев А. К., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней до-лины реки Или.— Алматы, 1963.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М.; Л., 1950. səh. 154.
5. И.Маразов. Фракийское золото из Болгарии: Ожившие легенды. — М.: Кучково поле, 2013. «Царская идеология и искусство фракийцев». səh. 22.
6. М. Ростовцев. Срединная Азия, Россия, Китай и звериный стиль. Прага, 1929.
7. М. Rostovtzeff. The Animal Style in South Russia and China. Princeton Monographs in Art and Archaeology. XIV. Princeton University Press, Princeton, 1929.
8. G. Borovka. Scythian Art London, 1929. səh. 69.
9. В.Г. Луконин Искусство Древнего Ирана. // М. : «Искусство». 1977. С.30-31.
10. F.E.Quliyev Azərbaucanın kurqan qəbirlərində at dəfni Вақи—«ЕЛМ»2008 səh.149.
11. В.Г . Луконин Искусство Древнего Ирана. // М. : «Искусство». 1977. С.12-13.

KAZAKÇADA BAZI SES YANSIMALI SÖZCÜKLER ÜZERİNE**ON SOME REFLECTED SOUNDS IN KAZAKH****Emin OBA**Dr., International Taraz Innovative Institute, Taraz-Kazakistan,
ORCID ID: 0000-0002-5299-8023**Özet**

Kıpçak grubu lehçeleri arasında yer alan Kazakça, söz varlığı açısından oldukça zengin bir dildir. Kazakçanın söz varlığının genelini Türkçe kökenli sözcükler oluşturmaktadır. Bu söz varlığı içerisinde ses yansımaları (tabiat taklidi sesler) sözcükler de yer almaktadır. Ses yansımaları sözcükler, tabiattaki seslerin yazıya ya da ifadeye dökülme halidir. Bu sözcükler tek başlarına bir anlam ifade etmezler. Sözcükler daha çok başka kelimelerle veya cümle içerisinde kullanıldıklarında bir anlam ifade ederler. Bu çalışmada da, Kazakçada görülen bazı ses yansımaları sözcükler üzerine durulacaktır. Burada ele alınan sözcükler, daha çok Türkçenin tarihi lehçelerinden itibaren görülen sözcüklerdir. Bu sözcükler verilirken geçtiği tarihi dönem ve eserlerdeki şekilleri ve anlamları hakkında da bilgi verilmiştir. Sonrasında ise Kazakçadaki nihai şekli ve anlamı verilmiştir. Hatta, Kazakçadaki türevleri hakkında da bilgi verilmiştir. Son olarak, sözcüğün diğer çağdaş lehçelerdeki şekilleri hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Kazakça, ses yansımaları sözcükler, söz varlığı.

Abstract

Kazakh, which is among the Kipchak group dialects, is a very rich language in terms of vocabulary. The general vocabulary of Kazakh is composed of words of Turkic origin. In this vocabulary, there are also words with sound reflections (sounds imitating nature). Sound-reflective words are the way the sounds of nature are put into writing or expression. These words mean nothing by themselves. Words are more meaningful when they are used with other words or in a sentence. In this study, some words with sound reflections in Kazakh will be emphasized. The words discussed here are mostly seen from the historical dialects of Turkic. While these words were given, information was given about the historical period and their shapes and meanings in the works. Afterwards, its final form and meaning in Kazakh is given. In fact, information is given about its derivatives in Kazakh. Finally, information will be given about the forms of the word in other contemporary dialects.

Key words: Kazakh, reflection sounds, vocabulary.

Giriş

Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde Kuzey-Batı (Kıpçak) grubunda yer alan Kazakça, konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü, sözcük hazinesi, anlatım imkânlarının zenginliği ve tarihi macerasıyla her zaman araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Kazakçanın bugünkü söz varlığını oluşturan kelime kadrosu esas olarak Türkçe kökenli sözcükler ve bu sözcüklerin türemiş şekillerinden oluşmaktadır. Bu çalışmamızda Kazakçada görülen bazı ses yansımaları sözcükler üzerinde incelemede bulunulacaktır. Bu ses yansımaları sözcükler Türkçenin tarihi metinlerinden Kazakçaya geçenlerden seçilmiştir. Sözcüklerin Türkçenin hangi tarihi dönem ve eserlerinde geçtiğine dair bilgi verilmekle beraber çağdaş lehçelerden örneklere de yer verilmiştir.

dan : “dank etme; patırtı, gürültü, ses çıkarma” (Koç, 2003: 118). Sözcük, DLT’de *dan* “dan diye ses verme, dank sesi” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 165). Sözcüğün,

Kazakçada bazı türevleri vardır; *dañ-duñ* “gürültü, şamata; ses bildiren bir sözcük”, *dañ- duñas-* “şangur-şungur ettirmek, gürültü yapmak” (Iskakov IV, 2011: 494).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *dañ* “şenlik gürültüsü”, *dañ-duñ* “şamata” (Yudahin, 2011: 296), Karakalpakça *dañ* “gürültü, şamata”, *dañ-duñ* “şingirdatmak, ses çıkartmak” (Baskakov, 1958: 158), Nogayca *dañ, danğ* “şenlik, eğlence gürültüsü” (Baskakov, 1963: 98).

kaltra- : “titremek, titrerken ses çıkarmak, soğuktan titremek, kaldır kaldır ses çıkarmak” (Koç, 2003: 281). Sözcük, DLT’de *kaldra-* “hışırdamak” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 254; EDPT: 620; DTS: 411). Sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden İH *kaldira-* “kuru bir şey karıştırıldığında kaldır kaldır ses çıkmak”, TZ *kaldira-* “titremek” (Toparlı, 2014: 14), Çağatay Türkçesi eserlerinden LÇT *kaltra-* “titremek” (Ünlü, 2013: 570) şeklinde görülmektedir. Sözcüğün, Kazakçada bazı türevleri vardır; *kaltraqtat-* “tir tir titremek”, *kaltrap-dirilde-* “tir tir titremek”, *kaltrat-* “titremek, titrerken ses çıkarmak” (Iskakov IX, 2011: 158-159).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *kaltra-* “titremek” (Yudahin, 2011: 392), Karakalpakça *kaltra-* “titremek, zangırdamak” (Baskakov, 1958: 365), Nogayca *kaltra-* “titremek” (Baskakov, 1963: 142).

kart kırt : “karda yürürken çıkan ses” şeklinde görülmekle birlikte başka bir anlamda da kullanılmaktadır; “çocukların kışın karla oynadıkları bir oyun; kışta oynanan bir oyun” (KTAS: 397). Sözcük, DLT’de *kart kırt* “ses bildiren bir kelime” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 274; EDPT: 647).

karş : “*karş kırş şayna-*; ses bildiren bir sözcük; hatur hutur yemek, ağızda çiğnemek, gıcırdatmak” (Iskakov IX, 2011: 393). Sözcük, DLT’de *karç* “*er turmuznu karç kırş yedi*; adam şen hıyarını hatur hutur yedi; ses bildiren bir sözcük” (EDPT: 647a; DTS: 425b). Sözcük, Kazakçada bazı edebi metinlerde görülmektedir; “*Dene kañga boyaldı, kañkumar kılış karş etti. Kaş kaqkañşa maydanda, aykaskan eki erde joq*, Vücut kanla boyandı, eli kanlı kılıç gıcırdadı. Düşman tas tamam meydanda, mücadele eden iki erde yok” (Iskakov IX, 2011: 393).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *karç* “gıcırta veya tıkırta sesi” (Yudahin, 2011: 408), Karakalpakça *karş* “*at avzılığın karş-karş şaynadı*; at ağızındakileri hatur hutur çiğnedi” (Baskakov, 1958: 381).

katırla- : “katır kutur ses çıkarmak, ktırdamak” (Iskakov IX, 2011: 483). Sözcük, Çağatay Türkçesi eserlerinden LÇT *katırda-* “ses bildiren bir sözcük; katır kutur ses çıkarmak; cisimlerin birbirine çarparak çıkardıkları ses” şeklinde görülmektedir (Durgut, 1995: 434). Sözcüğün Kazakçada bazı türevleri vardır; *katır kıtur* “katır kutur”, *katırlak* “ses çıkaran nesne”, *katırlat-* “katır kutur ses çıkarmak” (Iskakov IX, 2011: 483).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *katıra-* “çatırdamak, kıtırdamak” (Yudahin, 2011: 418), Karakalpakça *katırla-* “kıtırdamak, çatırdamak” (Baskakov, 1958: 387).

kuldıra- : “hızla aşağı doğru düşerken ses çıkarmak, patır kütür düşmek; mırıldanmak, anlamsız sesler çıkarmak” (Koç, 2003: 332). Sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ *kuldıra-* “ses çıkarmak, gürültü yapmak” şeklinde görülmektedir (Atalay, 1945: 211). Sözcüğün Kazakçada birkaç türevi vardır; *kuldır kudtır* “mırıldanma” (Iskakov X, 2011: 301).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerden Kırgızcada da görülmektedir; *kuldura-* “mırıldanmak, anlaşılmayan bir dille konuşmak” (Yudahin, 2011: 519).

kürkil- : “gürültü yapmak, ses çıkarmak; öksürmek” (Iskakov VIII, 2011: 558). Sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ *kürkül-* “gürültü yapmak, ses çıkarmak” şeklinde görülmektedir (Atalay, 1945: 215). Sözcük, Kazakçada genellikle öksürükle ortaya çıkan ses için kullanılmaktadır; “*Avruv adam kürkildep jötele beredi, tipti uykusı buzıladı, jötelgen sayın jalķayak tastaydı*; “Hasta adam gürültüyle öksürdü, tamamen uykusu kaçtı, öksürdükten sonra ağzından irinler çıktı” (Iskakov VIII, 2011: 558).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerden Nogaycada da görülmektedir; *kürkilde-* “gürültü, ses çıkartmak” (Baskakov, 1963: 195)

kürt : “kütürdemek, çatırdamak”, *kürt kürt*; sert cisimler kırıldığında veya sebzeleri yediğimizde çıkan ses” (Iskakov VIII, 2011: 568). Sözcük, DLT’de *kürt* “*kürt kürt ye-*; bir şeyi kütür kütür ses çıkararak yemek” (Atalay, 2013: 401; EDPT: 738), Kıpçak Türkçesi eserlerinden İH *kürt kürt ye-* “kütür kütür yemek” (Toparlı, 2014: 169) şeklinde görülmektedir.

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *kürt* “kıtırtı, kütürtü, taklidi ses” (Yudahin, 2011: 542), Nogayca *kürt* “kırılğan, kütürdeyen” (Baskakov, 1963: 195).

kıgır-, kıķır-, kıķıl- : “bağırarak, yüksek sesle konuşmak; kaz, ördek gibi bağırarak” (Iskakov X, 2011: 514). Sözcük, Eski Uygurca metinlerinden U IV *kıķır-* “bağırarak, çağırarak” (EDPT: 612; DTS: 455), DLT *kıķır-* “bağırarak, çağırarak” (Atalay, 2013: 313) şeklinde görülmektedir. Bununla birlikte, Harezmi Türkçesi eserlerinde KE *kıgır-* “bağırarak, çağırarak” şeklinde görülmektedir (Ünlü, 2012: 315).

kıķırda-, kıķılda- : “kıkırdamak, kıs kıs gülmek” (Iskakov X, 2011: 514). Sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden İH *kıķırda-* “kıkırdamak” şeklinde görülmektedir (İzbudak, 1936: 29). Sözcüğün Kazakçada bazı türemiş şekilleri vardır; *kıķıldas* “kıkırdaşmak”, *kıķıldat-* “kıkırdatmak, güldürmek” (Iskakov X, 2011: 514).

kırş-kırş : “bir şeyi ısırırken veya çiğnerken çıkan ses, gıcırta, yansıma ses (Koç, 2003: 350). Sözcük, Çağatay Türkçesi eserlerinden LÇT *kırç, kırçıldat-* “gıcırdatmak” şeklinde görülmektedir (Ünlü, 2013: 624). Sözcüğün Kazakçada bazı türevleri vardır; ” *kırşıl-da-* “gıcırdamak, dişleri gıcırdatmak”, *kırşıldat-* “gıcırdatmak” (Koç, 2003: 350).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerden Nogayca *kırş-kırş* “gıcırta” (Baskakov, 1963: 202), Kırgızca *kırç-kırç* “gıcırta, kıtırtı”, *kırçıl-da-* “gıcırdamak”, *kırçıldat-* “gıcırdatmak” (Yudahin, 2011: 458).

saldıra- : “(iki şey) birbirine çarparak ses çıkarmak” (Koç, 2003: 463). Sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ *saldıra-* “hıştırdamak, ses çıkarmak” şeklinde görülmektedir (Atalay, 1945: 232). Sözcüğün Kazakçada bazı türevleri vardır; *saldır-güldir* “paldır-kültür, tangır-tungur”, *saldır-la-* “birbirine dokunarak, çarparak ses çıkartmak, şingırdamak, tıngırdatmak” (Koç, 2003: 463).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerden Karakalpakça’da da görülmektedir; *saldır-güldir* “patır-kütür, paldır-küldür” (Baskakov, 1958: 561).

sar sar : “yağmurun veya suyun akma sesi; şarıl şarıl akma sesi” (Koç, 2003: 468). Sözcük, DLT’de *sar sar* “yağmurun sağanak halinde yağmasından çıkan ses; şarıl şarıl akma”

(Atalay, 2013: 556; EDPT: 868b; DTS: 520a). Sözcük, Kazakçada bazı metinlerde görülmektedir; “*Kire bergende avız üyden birdeşe sar ete kaldı*; Eve girdiği anda evin dışında (yağmur) şarıldamaya başladı” (Iskakov XII, 2011: 673).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *şar* “suyun akması; gürleme” (Yudahin, 2011: 680), Karakalpakça *sar-sar* “su akma sesi, şırıl-şırıl” (Baskakov, 1958: 566).

sızgır- : “yel eserken ağaçların yapraklarının çıkardığı ses” (Iskakov XIII, 2011: 466). Sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden CC *sızgır-*, *sızgır-* “cızırdamak, ıslık çalmak” (EDPT: 861). Sözcüğün Kazakçada birkaç türevi vardır; *sızgırık* “cızırdama, ıslık” (Iskakov XIII, 2011: 466).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *sızgır-* “(yağı) eritmek, sızdırmak” (Yudahin, 2011: 654), Karakalpakça *sızgır-* “ıslık çalmak, cızırdamak” (Baskakov, 1958: 599), Nogayca *sızgır-* “ıslık çalmak, vınlamak” (Baskakov, 1963: 318).

şak, şart : “bir nesnenin ortadan ikiye yarılması veya kırılmasıyla oluşan ses, şak sesi” (Iskakov XV, 2011: 271). Sözcük, DLT’de *çak* “bir nesnenin yere düşmesi veya kırılmasıyla oluşan ses, şak sesi” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 131; EDPT: 403; DTS: 136).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *şak* “taklidi es, şak sesi” (Yudahin, 2011: 676), Karakalpakça *şak* “yansıma ses, şak sesi” (Baskakov, 1958: 720).

şaldır : “yansıma söz, *tas suvda şaldır şaldır etti*; taş suda şaldır şaldır ses çıkardı” (Iskakov XV, 2011: 221). Sözcük, DLT’de *çaldır* “(ok kırışte çaldır çaldır etti; ok sadakta çaldır çaldır etti) ses ifade eden bir yansıma söz” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 132; EDPT: 419; DTS: 137).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *şaldır* “çingirdayan, gürültü yapan, patırtı” (Yudahin, 2011: 677), Karakalpakça *şaldır-şuldır* “yansıma ses, çingirdamak” (Baskakov, 1958: 723).

şaldırta- : “metal nesnelerin birbirine çarparak çıkardığı ses, nesnelerin şaldır, şuldur etmesi” (Iskakov XV, 2011: 221). Sözcük, DLT’de *çaldıra-* “çağul çuğul etmek ses vermek” (Atalay, 2013: 133), Kıpçak Türkçesi eserlerinden İH *çaldıra-* “gürültü, patırtı yapmak” (Toparlı, 2014: 46) şeklinde görülmektedir. Sözcüğün Kazakçada bazı türevleri vardır; *şaldırlat-* “çingirdatmak, şangır-şungur ettirmek” (Iskakov XV, 2011: 221).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de benzer şekillerde görülmektedir; Kırgızca *şaldırçaq* “çingirdayan, çingirakları bulanan, çingirak” (Yudahin, 2011: 678).

şap : “kamçının vurulmasıyla ortaya çıkan ses” (Iskakov XV, 2011: 254). Sözcük, DLT’de *çap çap* “kamçının vurulması ve ağzının şapırdatılmasıyla ortaya çıkan ses” (Atalay, 2013: 135), Kıpçak Türkçesi eserlerinden İH *çap çap ye-* “ağzını şapırdatarak yemek” (Toparlı, 2014: 46) şeklinde görülmektedir.

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *şap* “*şapa-şup işke girdi*; çabucak işe girdi” (Yudahin, 2011: 679), Karakalpakça *şap* “*şap et-*; çabucak yapmak” (Baskakov, 1958: 726).

şıy : “çın, çınlama” (Iskakov XV, 2011: 574). Sözcük, DLT’de *çıy* “çınlama; çan gibi nesnelere verdiği ses” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 149).

Sözcük Kazakçanın dışında Kırgızcada da benzer bir şekilde görülmektedir; *çıy*-“vızıldamak; çınlamak” (Yudahin, 2011: 270).

şıyıl : “nesnelere birbirine çarparak çıkardığı çın sesi, çınlama; şangırtı, şingırtı” (Koç, 2003: 654). Sözcük, DLT’de *çıyıl* “bir nesnenin başka bir nesneye çarparak çıkardığı çın sesi” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 149; EDPT: 426). Sözcüğün Kazakçada bazı türevleri vardır; *şıyıl*-“çınlamak”, *şıyıldat*-“çınlatmak” *şıyıldak* “çingirak” (Iskakov XV, 2011: 579).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *çıyıl*-“çınlamak, acı acı bağırarak”, *çıyıldat*-“çınlatmak” (Yudahin, 2011: 270), Karakalpakça *şıyıl*-“çınlatmak”, *şıyıldat*-“çınlatmak” (Baskakov, 1958: 578).

şıyıla- : “çınlamak, *şıyır şıyır şıyıldı-*; şingır şingır çınladı” (Iskakov XV, 2011: 578). Sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ *şıyıla-* “çınlamak” şeklinde görülmektedir (Atalay, 1945: 247).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Karakalpakça *şıyıla-* “çınlamak, bağırarak” (Baskakov, 1958: 750), Nogayca *şıyıla-* “çınlamak, yüksek sesle bağırarak” (Baskakov, 1963: 423).

şır : “şır şır; suyun şırıldayarak akması; zır zır ses çıkarmak” (Iskakov XV, 2011: 583). Sözcük, DLT’de *çur* “çur çur; süt sağılırken kaptan çıkardığı ses; herhangi bir akarın çıkardığı ses” şeklinde görülmektedir (Atalay, 2013: 161).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *çır* “kaynayan yağın üzerine su döküldüğü zaman çıkan ses; acıyla ortaya çıkan ses” (Yudahin, 2011: 271), Karakalpakça *şır* “tiz acı çığlık, zırlamak” (Baskakov, 1958: 750), Nogayca *şır* “çığlık, zırlamak, bağırarak” (Baskakov, 1963: 423).

şırıla- : “şır şır akmak, şırıldamak; ses çıkartmak” (Iskakov XV, 2011: 595). Sözcük, Harezmi Türkçesi eserlerinden KE *çırıla-* “cırlamak, bağırarak” (Ünlü, 2012: 137), Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kİ *çırıla-* “gürültüyle akmak” (Caferoğlu, 1931: 30) şeklinde görülmektedir. Kazakçada sözcüğün birkaç türevi vardır; şırıl “şırıl şırıl ses çıkarma”, şırıldat-“şırıldamak”, şırıldat-“şırıldatmak” (Iskakov XV, 2011: 603).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *şırıl*-“şırıldamak, hışırıldamak, çatırdamak” (Yudahin, 2011: 688), Karakalpakça *şırıl*-“cırlamak, cıvıldamak” (Baskakov, 1958: 751), Nogayca *şırıl*-“cıvıldamak, cırlamak” (Baskakov, 1964: 423).

şıt : “ses bildiren bir kelime; nesnenin kırılması veya çatlamasıyla oluşan ses” “*kabak şıttı* kabak çatladı, yarıldı” (Kazakçada, bazı Türkçe sözcüklerin ilk hecesinde a ünlüsü ı ünlüsüne değişmektedir taş > tıs “dış”, tayanak > tıyanak “dayanaklık”, yaltra- > jıltra-“parıldamak”, tawış > dıbıs “ses”. Koç, 2004: 75). Sözcük, DLT’de *çat* “bir nesnenin kırılması veya çatlamasıyla oluşan ses” (Atalay, 2013: 137).

Sözcük, Kazakçanın dışında diğer çağdaş lehçelerde de görülmektedir; Kırgızca *çıt* “çıt çıt bol-; param parça olmak” (Yudahin, 2011: 273), Karakalpakça *şıt-pıt* “şıt-pıt bol-; paramparça olmak” (Baskakov, 1958: 752).

SONUÇ

Sonuç olarak Türkçenin tarihî lehçelerinden Kazakçanın söz varlığına yansıma sesleri değerlendirdiğimiz bu çalışmada, yansıma sesler yukarıdakilerle sınırlı değildir. Ancak biz burada sadece tarihî Türk lehçelerinde görülen yansıma sözleri çalışmaya dâhil ettik. Böylelikle çalışma alanımızı sınırlandırdık. Yukarıda görüldüğü üzere tarihî lehçelerden birçok ses ve yansıma sesle ilgili sözcük Kazakçanın söz varlığına miras kalmıştır. Bu sözcükler burada hangi dönem ve eserde geçtiği belirtilmiştir. Sözcüklerin geneline baktığımızda eski şeklini korumakla birlikte bazıları ise Kazakçanın fonetik yapısına uygun bir şekle büründükten sonra kullanılmıştır. Ayrıca belirtilen sözcüklerin diğer çağdaş lehçelerdeki şekilleri de gösterilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Açar, Mehmet Emin. 1986. “Baytaratü'l-Vâzih (İnceleme-Metin-indeks)”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Arat, Reşit Rahmeti. (1979). *Kutadgu Bilig III (index)*. yay. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: TKAE.
3. Atalay, Besim. (1970). *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
4. Atalay, Besim. (2013). *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Ata, Aysu. (1997). *Kışaşü'l-Enbiyâ II (Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
6. Ata, Aysu. (1998). *Nehcü'l-Feradis (Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Bang, W., Anamemarie von Gabain. (1929). *Türkische Turfan-Texte I*. Berlin.
8. Baskakov, N. (1958). *Karakalpakşa-Ruşsa Sözlük*. Moskva.
9. Baskakov, N. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar*. Moskva.
10. Battal, Aptullah. (1988). *İbni-Mühennâ Lugati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
11. Bayniyazov, A., J. Bayniyazova. (2007). *Türükşe-Kazakşa Sözdik*. Almatı.
12. Caferoğlu, Ahmet (1931). *Abû Hayyân Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
13. Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
14. Durgut, Hüseyin. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhâri, Lugat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani (Cild-i Evvel)*. Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
15. Kemal, Eraslan. (1999). *Mevlânâ Sekkâki Dîvanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
16. Grønbech, Kaare. (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.
17. Iskakov, A. (red.). (1966). *Kazak Tiliniñ Kısakaşa Etimologiyalık Sözdigi*. Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası.
18. Iskakov, A. (1974-1976). *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi 2 cilt* Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası.
19. Iskakov, A. (1978-1986). *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi 10 cilt* Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası.
20. Iskakov, A. (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi 15 cilt*. Almatı.
21. İzbudak, Velet (1936). *El - İdrak Haşiyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
22. Januzakov, T. (2008). *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Dayk-press.
23. Karaağaç Günay. (1997). *Mevlânâ Lutfi Dîvanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

24. Karasoy, Yakup. (1998). *Şîbân Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
25. Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkapan. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
26. Koç, Kenan, Oğuz Doğan. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
27. Kültür Bakanlığı. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara.
28. Le Coq, Albert von. (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin: (AKPAW. Phil.-hist. C1. 1911. Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter. 6.).
29. Müller, F. W. K. (1910). *Uigurica II*. Berlin: APAW.
30. Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. (1969). *Drevnetyurskiy slovar'*. Leningrad.
31. Oba, Emin. (2014). "Kazak Türkçesindeki Arapça ve Farsça Kelimelerin Fonetik Değişimleri". *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 9/6, p. 797-806, Ankara.
32. Oba, Emin. (2020). *Kazakçanın Tarihi Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı*. IQ Kültür-Sanat Yayınları.
33. Oba, Emin. (2021). *Qazaq Tiliniñ Tarihi Türki Tilderi Turğısınan Sözdik Qorı (Tüsindirme Sözdik)*. Almatı.
34. Öner, Mustafa. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
35. Sevortyan, Yervand Vladimiroviç. (1974-2003). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. Moskva.
36. Shinitnikov, B. N. (1966). *Kazakh-English Dictionary*. London.
37. Steingass, Francis Joseph. (1892). *Comprehensive Persian-English Dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London.
38. Toparlı, Recep. (1992). *İrşâdü'l-Müluk ve's-Selâfîn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
39. Toparlı, Recep. (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
40. Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
41. Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. (2000). *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
42. Toparlı, Recep, Mustafa Argunşah. (2014). *İslâm Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
43. Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
44. Türk Dil Kurumu. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugat!it-Türkiyye*. çev. Besim Atalay. Ankara.
45. Ünlü, Suat. (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
46. Ünlü, Suat. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
47. Wilkens, Jens. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca - Almanca - Türkçe)*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
48. Yudahin, K. K. (2001). *Kırgız Sözlüğü*. çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KISALTMALAR

AL: *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü* → Atalay 1970.

BV: *Baytaratü'l-Vâzih* → Ağar 1986.

- CC: *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* → Grønbech 1942.
 DLT: *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi* → Atalay 2013.
 DTS: *Drevnetyurskiy slovar* → Nadelyayev vd. 1969.
 EDPT: *Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish* → Clauson 1972.
 ET: Eski Türkçe.
 İH: El - *İdrak Haşiyesi* → İzbudak 1936
 İM: *İrşâdü'l-Müluk ve's-Selâtin* → Toparlı 1992.
 KB: *Kutadgu Bilig III (Index)* → Arat 1979.
 KE: *Kıssaşü'l-Enbiyâ II (Dizin)* → Ata 1997.
 Kİ: *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk* → Caferoğlu 1931.
 KTAS: *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* → Januzakov vd. 2008.
 LÇT: *Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhāri, Lugat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani (Cild-i Evvel)* → Durgut 1995.
 LD: *Mevlânâ Lutfî Dîvanı* → 1997.
 Man I: *Türkische Manichaica aus Chostscho I* → Le Coq 1912.
 ML: *İbni-Mühennâ Lugati* → Battal 1988.
 NF: *Nehcü'l-Feradis (Dizin)* → Ata 1998.
 SD: *Mevlânâ Sekkâki Dîvanı* → Eraslan 1999.
 ŞHD: *Şibân Han Dîvânı* → Karasoy 1998.
 TT I: *Türkische Turfan-Texte I* → Bang 1929.
 U II: *Uigurica II* → Müller 1910.
 TZ: *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugat'it-Türkiyye* → Atalay 1945.

KAZAK ÇOCUK EDEBİYATI VE BEYAZ YAVRU KUŞ KİTABI ÜZERİNE BİR İNCELEME

A REVIEW ON KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE AND THE BEYAZ YAVRU KUŞ

Kelime ERDAL

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-8205-2530

Özet

Toplumların geleceklerinin sağlam olması, çocukların her açıdan kendileriyle ve çevreleriyle uyum içinde bulunmaları, sağlıklı bir kişiliğe sahip olmaları ile mümkündür. Çocuğun çevresine ve topluma uyumunun, sağlıklı kişilik gelişiminin çocuk-kitap ilişkisiyle gerçekleştirilebileceği yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır. Her açıdan gelişme döneminde olan çocuğa verilen eğitim, içinde yaşayacağı ve bireyi olacağı toplumun şekillenmesi açısından son derece önemlidir. Çocuk, okuduğu kitaplar aracılığıyla kendini tanır, değer yargılarını güçlendirir, eğlenerek öğrenir. Bir milletin çocuk edebiyatına ait ürünler, o milletin nasıl bir gelecek istediği ile yakından ilgilidir. Çocuğa verilmesi gereken pek çok değer, edebî eserler aracılığıyla daha ilgi çekici hale getirilebilir.

Çocuk kitaplarının çocuğun eğitimini destekler nitelikte olması, onların yeni düşünceler geliştirmesi bakımından önemlidir. Bu yüzden çocuk kitapları yazacak kişilerin, her yönden çocuğun özelliklerini bilmesi, çocuk ruhunu çok iyi tanması ayrıca; vermek istediği iletileri sade, akıcı bir dil kullanarak vermesi, olayları kendi içerisinde doğal bir anlatış biçimiyle anlatması gerekir. Yazılacak konu ne olursa olsun, çocuğun korkabileceği, duygularının zarar görebileceği ayrıntılara yer verilmemelidir. Çocukluk çağında duyguları zarar gören bir çocuğun, gelecek yaşamında sağlam bir kişilik oluşturması ve karşılaştığı zorluklarla başa çıkması zor olacaktır.

Kazak Edebiyatı, bugünkü Kazakistan coğrafyasına yerleşen halkların meydana getirdiği ortak hazinenin ürünüdür. Bu zengin mirastan ilham alan Kazak edebiyatı eski geleneklerin devamıyla gelişir. 20. Yüzyılın başlarına kadar göçebe hayatı devam ettiren Kazak halkının zengin bir halk edebiyatı vardır. Özellikle ellili yıllarda parti ve yazarlar birliğinin çocuk edebiyatını geliştirmek için özel kararlar almasıyla çocuk edebiyatında önemli gelişmeler olur. Bu dönemde yeni yazarlar ortaya çıkar, yazılan eserlerin kalitesi artar.

Araştırmada, Jadi Şakenulı tarafından yazılan ve Latin harfleriyle yayınlanan Beyaz Yavru Kuş kitabı, içerdiği değerler ve çocuklara uygunluğu açısından incelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Jadi Şakenulı, Beyaz Yavru Kuş, çocuk edebiyatı, çocuk kitabı, eğitim

Abstract

The future of societies is possible only if children are in harmony with themselves and their environment in every aspect and have a healthy personality. Research has proven that the child's adaptation to his environment and society, and healthy personality development, can be achieved through the child-book relationship. The education given to the child, who is in the development period in every respect, is critical in shaping the society in which he will live and be an individual. The child recognizes himself through the books he reads, strengthens his value judgments, and learns by having fun. The products of a nation's children's literature are closely related to what kind of future that nation wants. Many values that should be given to the child can be made more interesting through literary works. The fact that children's books support the

child's education is essential in developing new ideas. For this reason, people who will write children's books should know the child's characteristics in every way, and know the child's spirit very well; He should give the messages he wants to give using plain and fluent language and naturally tell the events. Regardless of the topic to be written, details that may frighten the child and harm his feelings should not be included. It will be difficult for a child whose feelings are damaged in childhood to form a strong personality and to cope with the difficulties he encounters in his future life. Kazakh Literature is the product of the common treasure created by the peoples settled in the geography of today's Kazakhstan. Inspired by this rich heritage, Kazakh literature thrives on the continuation of ancient traditions. The Kazakh people, who continued their nomadic life until the early 20th century, have rich folk literature. Especially in the fifties, when the party and the writers' union made significant decisions to develop children's literature, significant developments took place. In this period, new writers emerge, and the quality of the written works increases.

In the research, the Beyaz Yavru Kuş book, written by Jadi Şakenulı and published in Latin letters, was examined in terms of its values and suitability for children.

Key words: Jadi Şakenulı, Beyaz Yavru Kuş, child literature, child book, education

GİRİŞ

Çocuğun birey olarak kabulü ve çocuk psikolojisindeki gelişmeler sonucu “çocuk edebiyatı” kavramı ortaya çıkmıştır. 2–14 yaşları arasındaki bireylerin duygu, düşünce ve hayallerine hitap eden, dilin kuralları göz önünde bulundurularak ve estetik kaygılarla yazılmış eserler, çocuk edebiyatı ürünü olarak değerlendirilir. Çocuk edebiyatı, edebiyatın bütün alanlarında ve söz sanatlarında bulunan niteliklerin tamamını içinde barındıran, ancak kendisine seçtiği hedef kitlenin özelliklerini yetişkinler için yazılan edebî türlere göre daha fazla göz önünde bulunduran bir alandır (Yalçın ve Aytaş, 2003: 18). Çocuğun, belli gelişim dönemlerinden geçtikten sonra yetişkin olabileceği gerçeği, bu gelişim evrelerine uygun kitaplar yazılmasını zorunlu kılmıştır.

İnsan hayatında önemli olan okuma alışkanlığı çocukken kazanılır. Okuma alışkanlığı kazandırılırken çocuğa uygun eserlerin seçilmesi, çocuğa zararı dokunacak yayınlardan kaçınılması gerekir. Çocuk edebiyatının okuyucuları çocuklar olmakla birlikte onlar için metin kaleme alanlar yetişkinlerdir. Aynı şekilde, çocuklara, özellikle okul çağına gelmemiş olan çocuklara anneleri, babaları, ablaları, ağabeyleri ya da bir başkası yani yetişkinler kitap almakta, kitabın çocuk için uygun olup olmadığına yine yetişkinler karar vermektedir. Kitabın çocuk için uygun olup olmadığına karar verebilmek için çocuk yayınlarında bulunması gereken özellikleri bilmek gerekir (Sınar Çılgın, 2007: 77). Kitap seçimi konusunda bilinçli yetişkinlerin olduğu ortamda olmak, bu konuda henüz yetersiz olan çocuk için büyük bir şanstır.

Çocuk kitabı yazmak için hem iyi bir yazar olmak hem de çocuğun dünyasını çok iyi bilmek gerekir. Çocuğa uygun eserler vermek isteyen her sanatçı, öncelikle çocuk gerçekliğine inmeli, böyle bir gerçeklik adına yazmanın büyük sorumluluğu olduğunu fark etmelidir. Çocuk, okuma esnasında yazarın kendisine yukarıdan baktığını düşünmemeli; yazar, çocuğun seviyesine inmeli, böylece yazar ile çocuk arasında bir iletişim kurulmalıdır (Sever, 2003: 22). Buradan yola çıkarak çocuk için yazmanın yetişkin için eser vermekten daha zor olduğu söylenebilir.

Çocuk kitaplarında eğitsellik kaçınılmazdır. Özellikle gelişmekte olan toplumlarda, eğitsel öğeler sadece kitaplarda değil, yaşamın her konumunda yer almak durumundadır. Çünkü eğitimle çocuğa, dünyanın en zor uğraşı olan yaşama sanatıyla ilgili ipuçları sunulmaktadır. Eğitim, yaşamla çocuk arasında bir tür göbek bağı işlevi görmektedir. Eğitim kaygısı güdülmeden çocuk kitabı yazmak, lüks bir eylemdir (Dayıoğlu, 2000: 523). Çocuk kitapları

öncelikle çocuğa güzel zaman geçirtmeli, çocuğu kitabın dünyasına çekmeli bu arada çocuğa bazı eğitsel mesajları duyumsatmalıdır. Ders kitabındaki öğreticilik çocuk kitaplarında olmamalıdır.

Kazak çocuk kitabı yazarlarından Jadi Şakenulı, Beyaz Yavru Kuş adlı eserinde çocuklara eğitici mesajlar vermektedir. Kitabın ön sözünde şair hayatından şöyle bahseder: “Göktürklerin altın beşiği Altay’da, ünlü İrtiş nehrinin kıyılarında doğup büyüdüm. Çocukluğum Çin’de, Kültür Devrimi’nin olduğu yıllara; büyük kargaşalar dönemine denk geldi. O yıllarda sadece Kazak edebiyatına değil, bir dilim ekmeğe de muhtaç olarak yaşadık. O dönemde yaşam koşulları, özellikle benim gibi ebeveynleri Sovyetler Birliği’nden kaçarak Çin’e gelmiş halk düşmanlarının (!) çocukları için daha da ağırdı.

Ana dilimize ve milli edebiyatımıza susayan dimağlarımızı, babalarımızın anlattığı masallar suladı. O masalları dinleyerek mışıl mışıl uykulara daldığımız o büyüğü akşamlar, soğuk günlerin gölgesinde yaşadığımız en mutlu anlarımızdı. Şimdi, anavatan Kazakistan’ın bağrında yaşadığım bu günlerde, Altay dağlarının koynunda kalan o günleri hayalimde canlandırmaya çalıştığım, yaşadıklarım gözlerimin önünden bir masal gibi geçip gidiyor.

Bir varmış, bir yokmuş... Aylı gecelerden biri... Gökyüzünde, İrtiş kıyılarındaki balta girmemiş ormanlara gümüş ışıklarını serpen bembeyaz bir dolunay var. Kıyıları dalgalarıyla emziren İrtiş, gürül gürül akıyor. Ormanın derinliklerinden, çok uzaklardan gelen bir baykuş sesi duyuluyor. Bu aylı gecede İrtiş’in kıyısında, bacasından çıkan boz dumanları ayazlı ve soğuk gökyüzüne dağılan; pencerelerinden sarımtırak ışıklar yayılan bir kışlak duruyor: Çobanların kışlağı... Ağillarda böğüren inekler, kışneyen atlar ve meleyen keçilerin sesleri birbirine karışıyor... Birden, uzaklardan köpekler havlamaya başlıyor ve ortalığı velveleye veriyorlar. Nal sesleri geliyor, gece karanlığında meçhul bir atlının dörtlüye gidişi duyuluyor... Böyle anlarda, tezek kokan, dış duvarları dumandan, isten sararmış mütevazı fakat sıcacık evde, babasının koynunda yatmak için çekişen çocuklar, koşuşarak yatağa giriyor ve onu masal anlatmaya ikna ediyorlar...

Bir varmış bir yokmuş...

Bunlar ne mutlu anlardı! İşte, o anları yaşayan çocuklardan biri de benim...

O çocuk, gecenin koyu karanlığında çelik çomak oynuyor. İrtiş’in yüksek dağlardan, köpükler saçarak akan serin sularında balıklar gibi yüzüyor. Suyun üstündeki ak köpükler gibi balık sürüleriyle birlikte hoplayıp zıplıyor. Dağın yamaçlarından, kızıağı ile kayıyor ve ayağı tökezleyip beyaz karların içine ağzı üstü düşüyor. O çocuk, oyunlardan yorgun argın dönmesine rağmen yine de babasına masal anlatıyor ve daha masal sona ermeden derin ve tatlı bir uykuya dalıyor.

Ah, ne güzeldir çocukluk! Bir varmış, bir yokmuş... Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde... develer tellal iken, pireler berber iken, ben ninemin beşiğini tıngır mıngır sallarken... Bizim köyde işte böyle bir çocuk yaşardı. Masalları çok seven bu çocuk, zamanla büyüdü; kardeşlerine ve diğer çocuklara masallar anlatmak istedi. Onun masalları, dedelerinden ve ninelerinden dinleyerek büyüdüğü masallar kadar güzel olamaz. Çünkü bu çocuk kendi uydurduğu güzel şiirleri ve masalları çocuklara ulaştırmayı seviyor. Dünyanın neresinde yaşarsanız yaşayın, insanlığın tek ve en doğru yolu, iyilikler yapmak, başkalarına faydalı olmak değil midir?

Şimdilerde, benim son derece tatlı anılarla yaşadığım çocukluğumun bir benzerini, kaderin cilvesiyle Kazakistan’dan çok uzak diyarlarda doğmuş olan Kazak çocukları yaşıyor. Üstelik onların da tıpkı benim gibi ana dillerinde yazılmış edebi eserlere susamış bir halde olduklarını biliyorum.

Sevgili yavrularımızın milli edebiyatımıza susamış dimağlarına kırlangıcın kanadıyla su serpmesi gibi bir damla su serpebildiğim için kendimi dünyanın en bahtiyar babalarından biri sayıyorum” (Şakenulı: 2013: 14).

BULGULAR

Kazak yazar ve şair Jadi Şakenulı, Beyaz Yavru Kuş adlı eserinde çocuklara seslenmiştir. Yoksulluk ve sıkıntı ile geçen çocukluğunda edebi eserlerden mahrum olan şair, edebiyatın insan hayatında önemli bir besin kaynağı olduğuna inanmaktadır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Kazakistan'a göç eden ve başkent Astana'da yaşayan şair, çocukların edebiyatla iç içe büyümelerine katkı sağlamak amacıyla bu eseri kaleme almıştır. İlk defa 2012 yılında Astana'da yayımlanan kitabında Şakenulı, şiirler, hikâyeler, özlü sözler ve tekerlemeler ile çocukları iyiliğe ve güzelliğe teşvik etmekte ve aynı zamanda Kazak kültürünün temel kavramlarını da işlemeye çalışmaktadır (www.yuzdeiki.com).

Beyaz Yavru Kuş adlı eserde şair çeşitli konulara değinmiş, kitabın genelinde çocuğa eğitici mesajlar vermiştir.

“Alfabe” şiiri, çocuğun alfabeyi çabuk öğrenebilmesi için yazılmış bir şiirdir:

“A” degenim ata,

“B” degenim bata.

“Q” degenim qarbiz,

“J” degenim jalbiz (Şakenulı: 2013: 20).

“İman Alfabeti” şiirinde alfabe, dini terimler üzerinden anlatılmıştır.

Bir öğrencinin ağzından yazılan “Ana Dil” şiirinde, çocuğun ana diline karşı hissettiği gurur ve sevgi anlatılmaktadır.

“Kafiye Aramak” şiirinde, bazı kelimeler verilmiş ve onlarla kafiyeli kelimelerden oluşan bir şiir yazılmıştır:

-Örik?

-Örikke uysag körik.

-Tağı?

-Uygasadı kölik (Şakenulı: 2013: 21).

“Tavday Bala” şiirinde, çocuğun dağ gibi büyük olmak isteği anlatılmaktadır.

“Saymak” şiirinde şair, sayıları bazı benzetmelerle uyaklı bir şekilde anlatmıştır:

“Bir” degenim bilim,

Bilim üyren inim.

“Eki” degenim egin,

Enbek etpe tegin.

“Üş” degenim ümit,

Ümit quvar jigit (Şakenulı: 2013: 39).

Bir öğrencinin ağzından yazılan “Defter” şiirinde okuma yazmanın, bilim öğrenmenin önemine dikkat çekilmiştir:

Üyrenbesem sal tınıp,

Uyalamın dapterden.

Bilim gana mangilik,

Agıt bergen, bag bergen (Şakenulı: 2013: 25).

“Beyaz” şiirinde anne, bebeğinin beyaz renk gibi temiz ve iyi olmasını diler:

Aq süt berdi anaşım,

Aq bolsa dep jüregi.

Aq beşikte alasin,

“Appaq bol!” dep tiledi (Şakenulı: 2013: 25).

“Sabah” şiirinde, okula giden çocuğun ağızından sabah vaktinin güzelliği anlatılmaktadır.

“Kötü Çocuk” şiirinde, temizliğine dikkat etmeyen, okula gitmek istemeyen, annesinin sözünü dinlemeyen bir çocuk anlatılmaktadır. Şair, böyle devam ederse çocuğun geleceğinin kötü olacağını belirtir ve çocuğu uyarır.

“Anne” şiirinde, bir annenin evladı için neler yapabileceği ve anne-evlat arasındaki güçlü sevgi bağı vurgulanmıştır.

Appag narlı aq süti

Artıq barlıq dariden.

Balası üşin alemde

Ana qımbat barinen (Şakenulı: 2013: 28).

“Uyandırma Şiiri”, okula gidecek çocuğunu sevgiyle uyandırmaya çalışan yetişkin ağızından yazılmıştır.

“Ak Enik” şiiri, bir çocuğun ağızından yazılmıştır. Çocuk, köpek yavrusuna onun ne kadar tembel olduğunu, hiçbir şey yapmadığını, sadece yatmayı sevdiğini söyler. Çocuk, bu köpek yavrusu gibi tembel olmayacağını, tembel olursa hayatının mahvolacağını anlatır.

“Kaplumbağa” şiiri de bir öğrencinin ağızından yazılmıştır. Şiirde kaplumbağanın hızlı yürümesi gerektiğine dikkat çekilmiştir ve hızlı yürümezse eleştiriye uğrayacağı anlatılmıştır. Şiirde, öğrencinin ise okumazsa eleştiriye uğrayacağı belirtilmiş; hızın ve okumanın önemi vurgulanmıştır.

“İyi Çocuk Belirtileri” başlıklı şiirde, iyi ve akıllı çocuk nasıl olunur, iyi çocuk neyi yapar ve neyi yapmaz konusu üzerinde durulmuştur.

“Yedi Yaş” başlıklı şiirde çocuğun yedi yaşına kadar olan büyümesine dikkat çekilmiştir. Şiirde yedi yaşın anlatıldığı bölüm önemlidir. Yedi yaşına gelen çocuğun boyu uzayacak, okula gidecek, öğretmenin sevdiği öğrenci olacaktır:

Jeti jasqa jetemin,

Mektebime ketemin.

Tavday bolıp ösemin,

Ustazdı maz etemin (Şakenulı: 2013: 52).

“Ben Azimli Çocuğum” şiirinde bir öğrencinin çalışkanlığı, alışkanlıkları, çevresiyle ilişkisi ve okul sevgisinden bahsedilmiştir.

“Asık Oyunu” şiirinde, çocuğun sabah akşam asık oyununu oynaması, çağrıldığında söz dinlemeyip oyuna devam etmesi anlatıldıktan sonra büyüklerin sözünü dinlemenin önemi vurgulanmaktadır.

"Yağlı Tokat" başlıklı şiirde, yaptığı hatalar ve söz dinlememesi nedeniyle annesinden tokat yiyen bir çocuğun yaşadığı duygu anlatılır. Şiirde bu tokat, çocuğa gelecekte bu yanlışları yapmaması için bir ders olarak anlatılmaktadır.

“Kafesteki Papağan” şiirinde teyzesi yeğenine kafeste papağan armağan eder. Çocuğun annesi ise kuşun özgürlüğünün kısıtlanmasına üzülen hissettiklerini ifade eder.

“Bir Allah” şiirinde Dede’ye ayıdan korkup korkmadığı sorulmuş, dede de ne ayı ne de aslandan korktuğunu, sadece Allah’tan korktuğunu ifade etmiştir.

“Dede’nin On Tavsiyesi” şiiri, Hz. Muhammed’in hadisine dayanarak yazılmıştır. Şiirde bir dedenin dostluk, dürüstlük, samimiyet, insanların ve dünyanın barış ve uyum içinde yaşamasına nasıl yardım edileceği hakkında hayat tavsiyeleri sıralanmıştır.

“Nene” ve “Dede” şiiri, çocuğun babaanne ve dedesine olan sevgi ve sonsuz saygısını vurgulamaktadır. Şairin akrabalık ilişkilerinin önemini anlatan şiirlerinden bazıları şunlardır: “Abi”, “Abla”, “Küçük Erkek Kardeş”, “Küçük Kız Kardeş”

“Vatan” şiirinde vatan sevgisi anlatılmaktadır. Kazakistan bayrağını tasvir eden “Mavi Bayrak” şiirinde bayrağın güzelliği doğa güzellikleri ile karşılaştırılmış, bayrağın Kazakların hayatındaki önemi vurgulanmıştır.

"Ak Boran" kışın sert esen kar fırtınasını anlatmaktadır. Bu fırtınanın insanın karakterini zorluklara karşı ne kadar sağlamlaştırdığı vurgulanmaktadır.

“Yedi Gün” şiirinde, haftanın günlerinin önemi anlatılmaktadır.

“Mevsimler” şiirinde ayların çeşitli özellikleri ezgili bir şekilde anlatılmaktadır.

“Dört Mevsim” şiirinde, yılın her mevsiminin kendine göre güzel olduğunu vurgular şair. Örneğin ilkbaharda doğa uyanır, kıştan sonra kendini yeniler. Yaz, rahatlama mevsimi ve doğanın zirvesidir. Yaz aylarında çok şey yetiştirilir. Sonbaharda doğa yavaş yavaş kışa hazırlanır. Sonbaharın kendine has bir atmosferi vardır. Sokakta adeta bir "altın halı" vardır. Kışın bütün çocuklar kızaklarını alıp karda ve buzda sürmek için koşarlar.

“Güneş ve Ay” şiirinde, çocukların güneşi top, ayı ayna olarak hayal ettikleri anlatılmıştır.

“Deve”, “At”, “İnek”, “Koyun”, şiirlerinde çeşitli özellikleriyle hayvanlara yer vermiştir.

“Kedi” şiirinde, fare yakalayan, yüzünü yıkayan, sobanın yanında uyuyan bir kedi tasvir edilmiştir.

“Karga” başlıklı şiirde, kargaların hemen hemen her yerde buldukları ve en çok pis yerlere kondukları, fırtınadan korktukları belirtilmiştir.

“Güvercin” şiirinde güvercinlerin talih kuşu oldukları, genel olarak barış, bolluk ve bereketi simgeledikleri anlatılmıştır.

“Saksağan” şiirinde, saksağanın rüzgarla yarışıp yeryüzünü dolaşması tasvir edilmektedir.

“Kırlangıç” başlıklı şiirde, kırlangıçların çok güzel kuşlar olduğu, balçıktan yapılmış evlerinin bereketli olduğu vurgulanmıştır. İnsanlar bu kuşu ve yavrularını korumak için başta yılan olmak üzere çeşitli belaları onların yuvasına yaklaştırmamaya özen gösterirler.

“Serçe” şiirinde, serçenin kediden kaçışı ve kışın üşümesi anlatılır.

“Karınca” şiirinde karıncaların çok çalışkan olmalarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca insanlara da karıncalar gibi çalışkan olmaları önerilmektedir.

“Turnalar” şiirinde, turnaların gökyüzünde destan yazdıkları, güz geldiğinde sessizce göç ettikleri anlatılmaktadır.

“Tavşan” şiiri, bir çocuğun ağzından yazılmıştır. Çocuk, zıplayan beyaz tavşana nasıl bir isim vereceğini düşünmektedir. Çocuk ona havuç ve ot verecek tavşanın yavrusuyla ilgilenecektir.

“Kelebek” şiirinde kelebeğin güzelliği anlatıldıktan sonra kışın gelmekte olduğu ve bu yüzden kelebeğin dikkatli olması gerektiği vurgulanır.

“Buzağı” şiirinde, buzağıya annenin sütünü bitirme, bize süt ve peynir lazım diyerek insanın süte olan ihtiyacı vurgulanır.

“12 Hayvanlı Türk Takvimi” başlıklı şiirde, hangi hayvan ayında doğduysan ona benzeyeceksin demektedir şair:

Tışqan jılı tuvğandar,

Tırbınadı dan terip.

Sıyr jılı tuvğandar,

Jürer süttey nar berip (Şakenulı: 2013: 50).

“Nevruz” başlıklı şiirde Nevruz bayramının anlamı, doğanın kıştan uyanışı ve Nevruz geleneklerinden bahsedilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kazak edebiyatının önemli isimlerinden Jadi Şakenulı, Beyaz Yavru Kuş adlı eserinde çocuklara seslenmiştir. Şair, insan hayatında edebiyatın önemli bir besin kaynağı olduğuna inanmaktadır. Şakenulı, Beyaz Yavru Kuş adlı eserini çocukların edebiyatla iç içe büyümelerine katkı sağlamak amacıyla kaleme almıştır. Şair bu kitabında şiirler, hikâyeler, özlü sözler ve tekerlemeler ile çocukları iyiliğe ve güzelliğe teşvik etmiş ve aynı zamanda Kazak kültürünün temel kavramlarını da işlemiştir. Kitapta yer alan şiirler uyaklı yazılmıştır ve çocuğu eğitici mesajlar içermektedir. Dostluk, dürüstlük, samimiyet, saygı, sevgi, sorumluluk, çalışkanlık, akrabalık ilişkileri, hayvan sevgisi, vatan ve bayrak sevgisi, insanların ve dünyanın barış ve uyum içinde kalmasına nasıl yardım edileceği şairin eserlerinde üzerinde durduğu önemli eğitsel mesajlardır.

Jadi Şakenulı, yazdığı ahenkli şiirlerle bir yandan çocukların estetik eğitimini desteklerken diğer yandan verdiği mesajlarla değer eğitime katkıda bulunan önemli bir sanatçıdır. Çocuklar onun eserlerini okudukça hem kendi ülkeleri hem de tüm dünya için faydalı bireyler olarak yetişeceklerdir.

KAYNAKÇA

Dayıoğlu, Gülten, (2000) “Çocuk Kitaplarında Eğitsellik”, I. Ulusal Çocuk Kitapları Sempozyumu Bildirileri, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi ve Tömer Dil Öğretim Merkezi Yayınları, Ankara.

Sever, Sedat, (2003). Çocuk ve Edebiyat, Kök Yayıncılık, Ankara.

Sınar ılgın, Alev, (2007). ocuk Edebiyatı, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.

Şakenulı, Jadi, (2013). Beyaz Yavru Kuş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Yalçın, Alemdar ve Aytaş, Gıyasettin, (2003). ocuk Edebiyatı, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

<https://www.yuzdeiki.com/kitap/aq-balapan-beyaz-yavru-kus-jadi-sakenuli-9786055261962>

Erişim tarihi: 24.11.2021

АБАЙ КУНАНБАЕВ КАК ПРОСЛЕДОВАТЕЛЬ И ПРОПАГАНДИСТ ИДЕЙ ДЖАДИДИЗМА

ABAY KUNANBAYEV AS A FOLLOWER AND PROPAGANDIST
IDEAS OF JADIDISM

Mykola VAS'KIV

Doctor of Philology, Professor, Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

ORCID ID: 0000-0003-3909-1213

Аннотация

Джадидистское движение, родоначальником и промоутером которого в Российской империи выступил Исмаил Гаспринский, очень быстро охватывало разные тюркско-исламские регионы государства, в том числе и Казахстан. На казахских землях первыми просветителями-джадидистами можно назвать Ибрая Алтынсарина и Абая Кунанбаева, хотя в этом контексте их имена упоминаются нечасто. Уже в следующем поколении появилась целая плеяда казахских деятелей, во главе с Алиханом Бокейхановым, разных по видам деятельности и политическим взглядам, но объединенных новометодными идеалами, идеалами модернизации всех сфер казахской жизни.

Когда речь заходит о мировоззрении Абая, его программе деятельности, то прежде всего имеются в виду «Назидания» («Гаклия») писателя. Если говорить о джадидизме, то в узком понимании подразумевают существенное изменение системы обучения в исламских мектебе и медресе на «новометодную». О том, что казахам необходимо европеизировать образование, учиться в русских учебных заведениях, перенимать их методы обучения, в «Назиданиях» ведется речь неоднократно. Абай делал успешные попытки и внедрять новые формы обучения на практике.

Если же говорить о джадидизме в широком смысле слова, то нужно понимать его как коренное преобразование духовной и материальной жизни тюрков-мусульман. Прежде всего Абай, которого советская наука очень часто пыталась выдавать за стихийного атеиста, ведет речь об истинном, неформальном следовании заповедям ислама, в противовес ортодоксальному, формализованному подходу к вопросам веры. Исходя из имана как основы мировоззрения, Абай обосновывает необходимость развивать науку, отдавать предпочтение «сердечному» восприятию ислама, этических ценностей, национальных потребностей, потребностей ближнего своего и т. д. Поэт-философ призывал к сплоченности вокруг идеалов добра, справедливости, умеренности в потребностях, благотворительности, а прежде всего – просвещенности в широком смысле этого слова. В «Назиданиях» Абай не упоминает ни одним словом о проблемах образования женщин, более активного вовлечения их в общественную жизнь, но его лирические произведения и факты биографии свидетельствуют о том, что и в этом вопросе Абай был очень близок к идеалам джадидизма.

Ключевые слова: джадидизм; Абай Кунанбаев; «Назидания»; новометодное обучение; иман; этика.

Abstract

The Jadid movement, the founder and promoter of which in the Russian Empire was Ismail Gasprinski, very quickly covered various Turkic-Islamic regions of the state, including Kazakhstan. In the Kazakh lands, Ibray Altynsarin and Abay Kunanbayev can be called the first Jadid enlighteners, although in this context their names are rarely mentioned. Already in the

next generation, a whole galaxy of Kazakh figures appeared, led by Alikhan Bokeykhanov, different in types of activity and political views, but united by new method ideals, ideals of modernization of all spheres of Kazakh life.

When it comes to Abay's worldview, his program of activities, first of all, we mean "Edifications" ("Gakliya") of the writer. If we talk about Jadidizm, then in the educational system in Islamic mektebs and madrasahs to "new method". The fact that the Kazakh need to Europeanize education, study in Russian educational institutions, adopt their teaching methods, is repeatedly discussed in "Edification". Abay made successful attempts to implement new forms of education in practice.

If we talk about Jadidizm in the broad sense of the word, then we must understand it as a radical transformation of the spiritual and material life of the Muslim Turks. First of all, Abay, whom Soviet science very often tried to pass off as a spontaneous atheist, is talking about true, informal adherence to the commandments of Islam, as opposed to the orthodox, formalized approach to matters of faith. Proceeding from iman as the basis of his worldview, Abay substantiates to a "heartfelt" perception of Islam, ethical values, national needs, the needs of one's neighbor, etc. The poet-philosopher called for solidarity around the ideals of good, justice, moderation in needs, charity, and above all – enlightenment in the broad sense of the world. In "Edifications" Abay does not mention a single word about the problems of women's education, their more active involvement in public life, but his lyric works and biographical facts indicate that in this matter Abay was very close to the ideals of Jadidizm.

Key words: Jadidizm; Abay Kunanbayev; "Edifications"; new method training; iman; ethics.

ВСТУПЛЕНИЕ

В советский период джадидизм и джадидисты были не в чести, упоминались только в негативном освещении, в тесной связи с почти ругательными терминами «пантюркизм», «панславизм», «туранизм». Поскольку джадидисты составляли основную часть тех, кто принимал активное участие в развале Российской империи и национально-социальном преобразовании тюркских этносов, то советская наука, с подачи партийно-идеологического руководства страны, разделила их по классовому признаку, по тому, верно ли они служили советской власти, или противостояли ей. Это привело к тому, что, к примеру, Миржакып Дулатов, Ахмет Байтурсунов, Алихан Букейханов были объявлены реакционерами, националистами, а Мирза Хакимзаде Ниязи был объявлен национальным героем и прогрессивным писателем.

Такое деление вчерашних джадидистов на «своих» и «чужих» по инерции продолжалось и в первые годы после распада СССР и построения независимых государств в Центральной Азии. По крайней мере, до сих пор в украинскоязычной у русскоязычной версии Википедии в статье «Казахская литература» указывается, что «вокруг газеты "Казах" группировались националистические силы — Ахмет Байтурсунов, Миржакып Дулатов, Магжан Жумабаев, после 1917 года перешедшие в лагерь контрреволюции» (Казахская литература). Однако все больше ученые и официальные лица сходятся в том, что надо отдать должное всем тем джадидистам или близким к ним деятелям, которые отдавали все силы служению родным нациям, общему делу тюрков-мусульман. В этом смысле очень показательным является заявление президента Узбекистана Шавката Мирзиёева: «Хорошо известно, что в начале прошлого столетия наши предки-патриоты смело вышли на арену борьбы под флагом идей джадидизма – движения за обновление и свободу, справедливость и равенство, образование и национальное самосознание. Кстати, слово "джадид" переводится как "новый". Смыслом всей жизни этих самоотверженных людей

было вывести народ Туркестана из отсталости на путь развития, вооружив его светскими знаниями и прогрессивными профессиями.

Основанные джадидами школы нового типа, театры, библиотеки и музеи, газеты и журналы, а также благотворительные общества для отправки детей из Туркестана на обучение за границу, пробудили наш народ от невежества и дали ему беспрецедентную силу для национально-освободительного движения. К сожалению, утверждение в нашей стране большевистской диктатуры, продолжение царской колониальной политики в новой формации не позволили нашим предкам-джадидам полностью воплотить свои идеи. Но их благородные устремления сохранились в крови и исторической памяти нашего народа и живы до сих пор» (Новый Узбекистан, 2021, с. 7). Это дает основу для переосмысления национально-культурной жизни центральноазиатских и других тюркских народов, для нового прочтения их литератур. Это же дает основания по-новому взглянуть на общественно-культурническую деятельность и литературное наследие Абая (Кунанбаева).

1. ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ КАК ОСНОВОПОЛОЖНИК ДЖАДИДИЗМА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. ГАСПРИНСКИЙ И КАЗАХИ

Джадидизм в Российской империи связывают прежде всего с именем крымскотатарского ученого, писателя, издателя, общественного деятеля Исмаила Гаспринского (1851–1914) и его газетой «Терджиман/Переводчик» (1883–1918), хотя джадидизм не был исключительно порождением И. Гаспринского, поскольку он, в свою очередь, впитывал реформаторские идеи Джамала ад-Дина аль Афгани и Мухаммада Абдо (Джадидизм). Необходимость преобразования уклада жизни мусульманских народов носилась, что называется, в воздухе.

Газета «Терджиман» быстро стала популярной среди большого количества образованных мусульман, подписка на нее охватывала почти все тюркско-мусульманские регионы в Российской империи и за ее пределами. В лучшие времена ее тираж достигал 16 тысяч экземпляров (Терджиман–Переводчикъ (газета)). Наверное, это основной аргумент в решении вопроса, мог ли знать Абай Кунанбаев об Исмаиле Гаспринском, его газете «Терджиман» и излагаемых на страницах этой газеты джадидистских идеях? К этому надо добавить, что И. Гаспринский проявлял большой интерес ко всему, что происходит в жизни казахов, как и остальных тюркских народов. Это нашло отображение во многих публикациях в «Терджимане»: «Мы очень рады, что наш киргизский брат <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 57), «Из Каркаралинска “Степной газете” <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 69), «Киргизы» (Гаспринский, И., 2019; с. 89), «О порядке замещения должностей оренбургского муфтия <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 90), «В киргизской степной газете <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 102), «Киргизы» (Гаспринский, И., 2019; с. 171–172), Киргизы составляют самую многочисленную группу тюрко-мусульманских <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 219–220), «Разделяя взгляд киргизской газеты <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 241), «В официальной степной киргизской газете (№ 23) мы прочли интересную корреспонденцию <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 258–259), «В 13 № прибавления к “Акмолин<ским> обл<астным> Ведомостям” читаем <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 327), «В 23 № “Киргизской степной газеты” <...>» (Гаспринский, И., 2019; с. 341), «Акмолинская область» (Гаспринский, И., 2019; с. 373–375) и др.

К сожалению, пока не все журналистское наследие Исмаила Гаспринского опубликовано в полном собрании его сочинений, доведя его только до 1890 года, но смело можно предположить, что приведенный выше ряд публикаций имел продолжение и после 1890 года. Вполне возможно также, что на страницах «Терджимана» в последующие годы

упоминалось и имя Абая. И почти невозможно представить, что И. Гаспринский и его газета обошли молчанием факт смерти казахского поэта и мыслителя. В этом смысле показательно также то, что еще в 1888 году в перечне активно действующих литераторов-тюрков (статья «Представители родного пера и речи» в «Терджимане» за 15 июля 1888 года) издатель «Терджимана» упоминает Ыбрая Алтынсарина, указывая на его казахское происхождение: «Алтынсарин. Оренбург, киргизский поэт» (Гаспринский, И., 2019; с. 34). Внимание Исмаила Гаспринского к делам казахов, их печатным изданиям предполагает, что также был и обратный интерес со стороны казахов к изданию и идеям крымскотатарского деятеля. Собственно, на такой обратный интерес косвенно указывают заголовки некоторых публикаций Гаспринского, приведенные выше.

У автора настоящей статьи нет сведений о знакомстве Абая с личностью и публикациями И. Гаспринского (возможно, таковые имеются в работах казахских ученых, мне не известных). Но осмеливаюсь утверждать, что Кунанбаев не мог не знать «Терджимана», его издателя и его джадидистских взглядов. Более того, думаю, что Абай также знал и о реформаторских взглядах аль-Афгани и Мухаммада Абдо, получал по подписке многие другие тюрко-мусульманские издания. Это не означает, что воззрения Кунанбаева, его идеи преобразования казахской жизни были прямым следствием влияния Гаспринского, других модернизаторов ислама, их изданий и публикаций. Но если предположить даже почти нереальное – Абай не знал о Гаспринском и о его взглядах, – то и тогда можно утверждать: реформаторские идеи А. Кунанбаева являются почти полным соответствием джадидистским воззрениям И. Гаспринского и других деятелей того времени.

Поскольку Алтынсарин, Абай принадлежат к широкому кругу деятелей Просвещения, которое широко охватило центральноазиатский регион, можно говорить о типологическом сходстве и наложении друг на друга просветительских и джадидистских идей, которые часто формировались и распространялись независимо друг от друга. Так, Ы. Алтынсарин, о котором упоминал в своей статье И. Гаспринский, начинал свою просветительскую общественно-образовательную и творческую деятельность на несколько лет раньше крымскотатарского издателя. Возможно, было даже определенное Алтынсарина на формирование воззрений Гаспринского, но никак не наоборот.

2. ДЖАДИДИСТСКО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ПРОГРАММА АБАЯ

2.1 Проблемы реорганизации религиозной жизни казахов

Когда заходит речь о джадидизме, то преимущественно отталкиваются от названия течения и прежде всего упоминают о претворениях в образовательной сфере. Но представляется, что главным, системообразующим звеном были все-таки преобразования в сфере религии, вероисповедания: ведь все джадидисты были реформаторами именно в этой области, но оставались твердо верующими людьми, не поддающимися сомнению основы ислама. Уже потом стоит вести речь об их отношении к образованию, науке, техническому и культурному прогрессу и т. д. «Трансформация народа в современную нацию идет рука об руку с реформированием религии» (Хакимов, 2016, с. 6). Это же мы можем сказать и об Абае Кунанбаеве. При всем желании советской науки записать его в стихийные атеисты («Абай клеймит религиозно-фанатические догмы ислама, высмеивает невежество и зазнайство никчемных мулл» (Дюсенбаев, 1974, с. 14)), никто так и не решился открыто назвать его неверующим человеком («Двойственным было и отношение Абая к религии. Поэт не был атеистом, хотя и критиковал религиозную догматику, а официальную религию называл выдумкой жрецов, обманывающих доверчивую толпу» (Дюсенбаев, 1974, с. 16)). Религиозное реформаторство Абая неразрывно связано с его твердой верой в основы ислама

(«Доказательством существования Единого и Всемогущего Бога является то, что много тысячелетий на разных языках люди говорят о существовании Бога, и, сколько бы не было религий, все считают, что Богу присущи любовь и справедливость» (Абай Кунанбаев, 2020, с. 142)).

Если говорить о просветительских (а соответственно, и джадидистских) идеях Абая, то они нашли определенное, художественно опосредованное, отражение в его стихотворениях. Намного четче и полнее они сформулированы в абаевских «Назиданиях» («Гаклия»), поэтому к ним и будем обращаться прежде всего. Традиционные для ревизионистов-гуманистов призывы возвратиться к первоосновам ислама, его исповеданию общечеловеческих идеалов любви, равноправия, взаимоуважения между людьми («Основы человечности – любовь и справедливость. Они присущи во всем и решают все. Это – венец творения Всевышнего» (Абай Кунанбаев, 2020, с. 142)) занимают очень важное место в «Назиданиях» («Слова» десятое, двенадцатое, тринадцатое, шестнадцатое, двадцать седьмое, двадцать восьмое, тридцать первое, тридцать четвертое, тридцать пятое, тридцать шестое, тридцать восьмое, сорок третье, сорок пятое). Казахский мыслитель отвергает невежество многих мулл, передающееся рядовым верующим, которые слепо исполняют обряды, не зная их сущности и символики, основ вероучения, часто предаваясь предрассудкам или собственному их трактованию.

Одним из таких предрассудков было утверждение, что истинно верующему человеку достаточно Корана и ему противопоказана любая светская наука, поскольку она враждебна к исламу. Опираясь на знание Корана и хадисов, Абай доказывает, что наука не только не противостоит исламу, но к ее познанию призывал Пророк и его первые последователи. Более того, наука – это один из основных, необходимых путей познания величия Аллаха и исламского вероучения, наука – это дар Аллаха человечеству: «Мы не способны выдумать науку, мы можем только видеть, ощущать созданный мир и постигать его гармонию умом» (Абай Кунанбаев, 2020, с. 142). Поэтому важность науки, ее «божественное» происхождение и предназначение Абай обосновывает все новыми и новыми аргументами в нескольких «Словах» «Назиданий»: семнадцатом, двадцать пятом, тридцать втором, тридцать восьмом, сорок первом, сорок пятом.

2.2 Просвещение, наука, образование как основной путь модернизации казахского общества

А уже следующий шаг – собственно джадидистское, «новометодное» обучение, заимствованное Гаспринским от европейцев. Абай призывает заимствовать намного более продуктивные и эффективные (классно-точные) формы обучения, научные знания через посредство русских, фактически от той же западной цивилизации. Можем утверждать, что взгляды Абая в этом вопросе почти полностью совпадают с воззрениями И. Гаспринского, который стремился «также доказать, что “мусульмане не могут быть чужды европейской науке и знаниям”» (Сеитмететова, 2017, с. 24). Как и в вопросе реформирования системы образования. Это касается как форм обучения (уже упоминаемая классно-урочная система, а также обучение на родном языке, с буквенно-звуковым чтением текстов), так и контента, предусматривающего усвоения не только религиозных постулатов и знаний, но и светских наук, прежде всего естественных.

И «фактором этого может служить лишь просвещение, которое, однако, разовьётся тем скорее и прочнее, чем более будет оно вестись на родном языке наших мусульман, путём развития мусульманской печати и лучшей организации их национальных школ. В этих видах мы предложили на специальные средства, собираемые на тот случай с мусульман, открыть в Бахчисарае, Тифлисе, Астрахани, Оренбурге, Казани, Ташкенте и некоторых

других местах “высшие медресе”, где бы мусульманин наряду с арабским богословием мог бы проходить на родном языке элементарный курс общеобразовательных наук и изучить как предмет русский язык. Муллы и годжи и вообще мусульмане, прошедшие курс такового медресе и имея сведения по математике, географии, истории и новейшей литературе, стояли бы несравненно выше, чем прочие. Идея эта была признана и одобрена многочисленными отзывами просвещённых мусульман и толковых улемов» (Исмаил Гаспринский, 2017, с. 124). Эти направления развития мусульманско-тюркских образования и науки И. Гаспринским неоднократно декларировались в брошюрах и публикациях «К вопросу об образовании крымских татар», «Мир ислама», «Критический взгляд на европейскую цивилизацию», «Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина», «Вопрос просвещения русских мусульман» и многих других.

То же самое мы можем сказать и об Аббае Кунанбаеве. «Слова» «Назиданий» переполнены утверждениями, что возрождение казахов, их полноценная национальная и духовная жизнь возможны только благодаря образованию и высокому уровню знаний. «Не открыв для себя видимые и невидимые тайны Вселенной, не объяснив всего себе, человек не станет человеком. И бытие души такого человека тогда ничем не отличается от бытия любого животного» (Аббай Кунанбаев, 2020, с. 45). Лучшее, что может дать состоятельный (и не очень) казах своим детям, – это образование как основа дальнейшего благополучия и жизни в соответствии с заповедями ислама. «[...] избрал ты этот путь, приобрел себе скот. Так используй его на то, чтобы получить образование. Не для себя, так для сына. Без просвещения нет ни веры, ни блага. Без знаний ни намаз, ни посты, ни паломничества не достигнут цели» (Аббай Кунанбаев, 2020, с. 53); «Мой тебе совет: можешь не женить сына, не оставлять ему богатых сокровищ, но обязательно дай ему русское образование, если даже придется расстаться тебе со всем нажитым имуществом. Это стоит любых жертв» (Аббай Кунанбаев, 2020, с. 79). Но ускоренными темпами усваивать знания необходимо не только детям, но и учителям, т. е. муллам. «Если кто-то бросает обучение, не завершив его, тот лишает себя Божьего благословения, от его наставлений пользы жди. Какой смысл, если, обернув голову чалмою, сурово придерживаясь постов, совершая молитвы, он напускает на себя благочестие, но не знает, в каких местах необходимо повторение или в каком месте может прерываться тот или иной намаз?» (Аббай Кунанбаев, 2020, с. 56). «Сделал ли ты что-то полезное для своего образования, для земной и потусторонней жизни, не приведет ли тебе потом испить горечь сожаления?» (Аббай Кунанбаев, 2020, с. 62) – вот чем должен повседневно руководиться мыслящий казах.

Конкретная программа образования, усвоения знаний западной цивилизации от Аббая фактически согласуется с программой Гаспринского, джидистской программой. «Хорошо бы дать казахским детям образование и вполне было бы достаточно обучить их для начала хотя бы тюркской грамоте [...] необходимо знать персидский и арабский языки [...] Надо обучаться русской грамоте. Духовные богатства, знания, искусство и другие неисчислимы тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать недостатков русских, перенять их достижения, надо изучать их язык, постичь их науку. Потому что русские стали такими, какими они есть, познавая другие языки, приобщаясь к мировой культуре [...] Изучая язык и культуру других народов, человек становится равным среди них, не унижается никчемными просьбами. Просвещение полезно и для религии [...] Стремись научить детей честным и умным трудом добывать свой хлеб, пусть другие пойдут за добрым примером, тогда мы не будем поддаваться самоуправству русских, самовозвышающихся, когда у них нет единого для всех закона. Нужно обучаться, чтобы узнать то, что знают другие народы, чтобы стать равным среди них, чтобы стать защитой

и опорой своему народу» (Абай Кунанбаев, 2020, с. 77–78). Просветительские идеи Абая и конкретные пути их воплощения в жизнь с полным основанием можно назвать и джадидистскими идеями.

2.3 Проблемы национального, антиколониального возрождения и эмансипации женщины во взглядах И. Гаспринского и А. Кунанбаева

Конечно, есть и определенные различия между программами Исмаила Гаспринского и Абая Кунанбаева. Так, И. Гаспринский, начав как просветитель крымскотатарского народа, очень быстро перешел к идеям всеобщего просвещения и возрождения всех тюркских и мусульманских народов в Российской империи и за ее пределами. Абай Кунанбаев с симпатией относился к другим тюркским народам-соседям, но ведет речь почти исключительно о единении, просвещении, приобщении к общечеловеческой сокровищнице знаний казахов, о возрождении их былого величия. Частично это можно объяснить тем, что крымских татар было не так много, чтобы ставить вопрос об их освобождении от колониальной зависимости. В свою очередь, казахи были самым многочисленным тюркским этносом в Российской империи и поэтому в некоторой степени самодостаточным народом.

Определенная ограниченность у Абая интересами собственного этноса, тем не менее, ощущается на фоне широкой джадидистской деятельности И. Гаспринского. Но за воззрениями и программами обоих подспудно проглядывают антиколониальные интенции, без открытого противостояния и открытой борьбы, путем просвещения, «мягкой силы», установления экономической и культурной самодостаточности. Эти интенции настолько латентны, что можно ставить их под сомнение. Но оба, по крайней мере Гаспринский, делали все возможное, чтобы не ставить под удар их легальную просветительскую и... национально-религиозно-освободительную деятельность. «Вспоминая первые годы издания “Терджимана”, И. Гаспринский писал: “В своих мыслях я был так осторожен, что невозможно было придаться ни к одному слову. Каждое моё слово соответствовало положениям не одного, а пяти законов”» (Сеитмететова, 2017, с. 13). Собственно, цитируемые высказывания Абая подтверждают мысль, что через посредство русского языка и русской культуры утверждалась необходимость избавиться от недостатков русских, от их самоуправства, стать наравне с ними, т. е. перестать быть колонией.

Исмаил Гаспринский необходимой частью реформирования мусульманско-тюркских устоев бытия, в том числе и религиозного, считал эмансипацию женщин, их равноправие с мужчинами в получении образования, в повседневной жизни и т. д. Имелась в виду не европейская эмансипация, граничащая с распущенностью, а та, что согласовывалась с мусульманским благочестием, добропорядочностью, материнскими обязанностями и чертами хранительницы семейного очага. В этом смысле, кажется, Абай Кунанбаев был значительно более индифферентным. По крайней мере, в «Назиданиях» о проблемах эмансипирования женщин он фактически не упоминает. Если речь идет об образовании, то упоминается собирательный образ «сына». Возможно, это традиционный, метафорический образ наследника, но образ все-таки показательный. Возможно, традиционный уклад жизни, казахский адат предоставлял казахской женщине больше свободы и равноправия, чем у европейских тюркских этносов, и поэтому вопрос эмансипирования не был так актуален, возможно, Абай в этом вопросе был значительно более консервативен, возможно, говорить об эмансипации женщины в тогдашнем казахском обществе казалось слишком радикальным и опасным. Как бы то ни было, эту проблему Абай Кунанбаев обошел стороной.

Можно апеллировать к стихотворениям казахского классика. И. Дюсенбаев утверждал, что «поэт резко выступает против вековых устоев заскорузлого феодального быта, превратившего казахскую женщину в покорную бессловесную рабыню. Стихотворения Абая, в которых он клеймит гнусные черты мракобесия: калым, многоженство («Красавица девушка у хана жила...»), – проникнуты благородным возмущением. Изображение женской судьбы на Востоке приобретает новый смысл в творчестве Абая. Если раньше поэты воспевали обворожительную красоту и привлекательность женщины-любовницы или по преимуществу внешнюю сторону ее трагической судьбы, то казахский поэт раскрывает сокровища души женской» (Дюсебаев, 1974, с. 20). Но кажется, что исследователь частично выдает желаемое за действительное (как можно «клеить» многоженство, сам пользуясь его возможностями?): да, в любовных стихотворениях Абай воспевае образ девушки как равноправной партнерши, ее богатый духовный мир, скромность и нераспущенность, но ни одним словом не упоминает о женщине – равноправном партнере в семейной, экономической жизни, образовании и просветительской деятельности, первом советнике и соратнике.

ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

На сегодняшний день нет твердых аргументов на подтверждение тезисов о знакомстве Абая Кунанбаева, с именем Исмаила Гаспринского, его джадидистских воззрениях и программе, хотя кажется маловероятным, чтобы джадидистские идеи не дошли до поселения великого казахского мыслителя и поэта. Но можно смело утверждать, что взгляды и деятельность Абая очень тесно коррелируют с джадидистским движением, в абсолютном большинстве своем согласуются с воззрениями И. Гаспринского. В значительной мере это можно объяснить также общим просветительским движением, охватившим этносы Центральной Азии, т. е. можно считать центральноазиатское Просвещение и джадидизм близкородственными явлениями. Убеждения Абая Кунанбаева в необходимости реформирования религиозной жизни как основы повседневного бытия тюрка-мусульманина, всеобщего просвещения через приобщение к достижениям западных знаний, науки, культуры почти полностью совпадают с джадидистской программой Исмаила Гаспринского. Были, однако, и некоторые несовпадения в воззрениях двух великих мыслителей. Так, Абай ведет речь прежде всего о единении и просвещении, возрождении лишь казахского этноса, тогда как Гаспринский ставил вопрос об экономическом, образовательном и духовно-культурном возрождении всех мусульманско-тюркских этносов. Но оба, очевидно, под возрождением понимали конечной целью избавление от колониальной зависимости. Если И. Гаспринский очень много внимания уделял проблемам эмансипации женщины, ее равноправия в мусульманском обществе, то Абай по большей части оставался индифферентным к этим вопросам.

Тема «Абай и джадидизм» ставит очень много вопросов, требует уточнения многих биографических фактов, явлений общественно-культурной жизни Абая Кунанбаева, казахского народа второй половины XIX – начала XX веков, переосмысления общепринятых взглядов. Но она же открывает и большие перспективы в деле изучения мировоззрения, творчества казахского поэта и мыслителя, как и его вписывания их в общетюркский и мировой культурный контекст

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

1. Абай Кунанбаев (2020). Напучування. Книга Слів / переклад М. Васківца. Київ : АВІАЗ. 160 с.

2. Гаспринский, И. (2019). Полное собрание сочинений. Т. III. Публицистика: 1887–1890 гг. Казань–Симферополь : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 560 с.
3. Джадидизм : [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://w.histrf.ru/articles/article/show/dzhadidizm_ot_arab_usul_al_dzhadid_novy_i_mietod. Доступ – 35.12.2021.
4. Дюсенбаев, I. (1974). Велич Абая // Абай Кунанбаев. Поезії. Київ : Дніпро. С. 5–28.
5. Исмаил Гаспринский (2017). Полное собрание сочинений. Т. 2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. Казань–Симферополь : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 384 с.
6. Казахская литература : [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0. Доступ – 24.12.2021.
7. Новий Узбекистан – країна демократичних перетворень, великих можливостей і практичних справ: Президент Республіки Узбекистан Шавкат Мірзієєв відповів на запитання головного редактора газети «Янги Ўзбекистон» Саліма Донійорова (2021) // Welcome to the New Uzbekistan. September 1. Ss. 5–39.
8. Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского (2016). Симферополь : ООО Форма. Т. I. 384 с.
9. Сеитмететова С. А. Раннее творчество Исмаила Гаспринского: первые шаги в публицистике (1879–1886 гг.) // Исмаил Гаспринский. Полное собрание сочинений. Т. 2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. Казань–Симферополь : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. С. 7–28.
10. Терджиман–Переводчикъ (газета): [Электронный ресурс]. Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%BD-%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%87%D0%B8%D0%BA%D1%8A_\(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%BD-%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%87%D0%B8%D0%BA%D1%8A_(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0)). Доступ – 25.12.2021.
11. Хакимов Р. С. Слово о Исмаиле Гаспринском // Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. Симферополь : ООО Форма, 2016. Т. I. С. 5–6.

ÇOK DİLLİ DEVLET VE TOPLUM YAPISININ KAZAKİSTAN GELECEĞİNE YANSIMALARI

THE REFLECTIONS OF THE MULTILINGUAL STATE AND SOCIAL STRUCTURE ON THE FUTURE OF KAZAKHSTAN

Nurettin ÇAKIR

Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türksoy Bölümü Almatı /
Kazakistan

ORCID ID: 0000-0002-2995-9149

Özet

Günümüz Kazakistan'ında üç dilli bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Tarih, coğrafya, kültür, politika, strateji bağlamlarında çok yönlü yaklaşımlar ve uygulamalar Kazakistan'a zorunlu olarak büyük görevler ve sorumluluklar yüklemektedir. Ülkeye adını veren ve kökleri uzaklarda olan Kazakça Kazakistan'ın devlet dili, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği dönemlerinin miras bıraktığı Rusça, Kazakistan'da yaşamakta olan halklar arasında iletişim dili ve dünyanın küreselleşen ekonomisinin dili İngilizce Kazakistan'da çok dilli ve çok kültürlü yapının bileşenleri olarak karşımızda durmaktadır.

Kazakistan'da Kazakça devlet kurumlarında görev almak isteyenler için vazgeçilmez bir şart olmakla birlikte Rusça her alanda ağırlığını hissettirmektedir. 1991 tarihi Sovyetler Birliği gibi bir süper gücün yok olduğu ve tarihin tozlu sayfalarına karıştığı önemli bir gündem maddesidir. 1991 sonrasında Kazakistan'da yaşayan ve sayıları bir milyona yaklaşan Almanlar topluca Almanya'ya göçtüler ve Sovyetler zamanında Kazakistan'da nüfusun yarısını oluşturan Ruslar bütünüyle olmamakla birlikte aşamalarla Rusya'ya göç etmektedirler. Kazakistan'ın ata yurtları dışında yaşayan Kazakları çağırmasından sonra önceleri "oralman" sonraları "kandaş" olarak adlandırılan Kazaklar ülkede yaşayan Kazak nüfusunun artmasına katkı sağlamakla birlikte Kazakçanın konuşulmasının da birer teşviki oldular. Kazakistan'ın şimdiki dil politikasında Kazakça sadece etnik Kazaklar tarafından değil ülke nüfusunu oluşturan irili ufaklı birçok halklar tarafından konuşulan bir dil haline getirilmek istenmektedir. Tabi ki bunun yanında ülkelerine dönen etnik Kazakların Rusça karşısında gösterdikleri olumsuz tepkilerin onların halihazırda Rusça konuşan topluma uyum sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Özellikle toplum ve devlet olarak sadece Kazakça konuşulmasını savunanlar ve bunu sosyal medyada sesli bir biçimde dile getirenler başvurdukları tavizsiz yöntemler nedeniyle destek bulamamakta hatta tepki çekmektedir.

Sonuç olarak Kazakistan idealleri ve gerçekleri arasında tercih yapmaktadır. Bir taraftan Kazakçanın zengin tarihi köklerinden beslenmekte ve bunu halkına benimsetecek politikalar uygulamakta, diğer yandan coğrafi ve politik gerçeklerin ışığında Rusçanın gücünü görmezlikten gelemeyeceğinin farkında olmaktadır. Ülke içinde bütünlük oluşturma çabası ışığında Kazakça, kuzey komşusu Rusya ile jeo-stratejik ortaklık ve ekonomik iş birliği kurma yolunda Rusça, dünya ekonomileri ve farklı kültürlerle iletişim kurma, ilişkileri geliştirme amacıyla İngilizce Kazakistan'ın vazgeçilmez gerçeklerini oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çok dillilik, resmi dil, göç, iletişim, tarih, coğrafya, politika, iş birliği.

Abstract

In today's Kazakhstan, a trilingual structure emerges. Multidimensional approaches and practices in the context of history, geography, culture, politics and strategy necessarily impose great duties and responsibilities on Kazakhstan. Kazakh, which gave its name to the country and has distant roots, is the state language of Kazakhstan, Russian inherited from the periods of Tsarist Russia and the Soviet Union, the language of communication between the peoples living in Kazakhstan and the language of the globalized economy of the world, English as components of the multilingual and multicultural structure in Kazakhstan. stands before us.

Although it is an indispensable condition for those who want to work in Kazakh state institutions in Kazakhstan, Russian makes its weight felt in every field. The date of 1991 is an important agenda item, when a superpower like the Soviet Union disappeared and got involved in the dusty pages of history. After 1991, the number of Germans living in Kazakhstan approaching one million immigrated to Germany en masse, and the Russians, who made up half of the population in Kazakhstan during the Soviet era, immigrated to Russia gradually, though not entirely. Kazakhs, who were called "oralman" and later "kandash" after Kazakhstan called the Kazakhs living outside their ancestral homeland, contributed to the increase of the Kazakh population living in the country, and they also became an incentive to speak Kazakh. In the current language policy of Kazakhstan, it is desired to make Kazakh a language spoken not only by ethnic Kazakhs, but also by many peoples, large and small, that make up the country's population. Of course, the negative reactions of ethnic Kazakhs returning to their countries against Russian bring along problems of adaptation to the Russian-speaking society. Especially those who advocate speaking only Kazakh as a society and the state, and those who voice this out loud on social media, cannot find support and even draw reactions because of the uncompromising methods they resort to.

As a result, Kazakhstan chooses between ideals and realities. On the one hand, it implements an appropriate and correct state language policy that will make the people of Kazakhstan adopt the deep-rooted and rich Kazakh language, on the other hand, it is aware that it cannot underestimate the power of Russian as a natural consequence of the country's geography and political realities. Kazakh language for the purpose of creating unity among the peoples of Kazakhstan, Russian for establishing political, economic and cultural cooperation with its historical and geographical ally Russia, and English for the purpose of communicating with world economies and different cultures, and developing relations with Kazakhstan are the language preferences of Kazakhstan.

Keywords: Multilingualism, official language, immigration, communication, history, geography, politics, cooperation.

1. GİRİŞ

Öncelikle çalışmanın daha iyi anlaşılması için Kazakistan'ın coğrafyası, tarihi, dili ve geleneksel değerleri çok iyi bilinmeli ve tanınmalıdır. "Özgür" anlamına gelen Kazak kelimesini kendine ad olarak benimsemiş, çağlar boyunca göçebe hayat tarzıyla geniş yayla ve kırsaklardan oluşmuş dağlarda, düzlüklerde doğa ile barışık yaşamış, konukseverlikleri ile ünlü bir ulustan bahsetmekteyiz. Kazakistan'ın komşuları kuzeyde Rusya, güneyde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan, doğuda Çin olup ayrıca Hazar Denizi ve Aral Gölü'ne kıyısı bulunmaktadır. Rusya ve Kazakistan arasındaki sınır dünyadaki en uzun kara sınırdır. Aral Gölünün kuruması felaketi ile yüzleşen Kazakistan Sovyetler zamanında nükleer denemelerin

yapıldığı Semipalatinsk bölgesine ve Sovyet uzay araçlarının fırlatıldığı Baykonur Uzay Üssü'ne de ev sahipliği yapmaktadır. Doğuda Hazar Denizi ve Ural Nehrinden batıda Tanrı Dağları ve Altay Dağlarına kadar yayılmış Kazak toprakları tarihin her devrinde birçok farklı kavmin bölgeye gelmesine veya bölgeden göçlerle başka coğrafyalara yerleşmelerine tanıklık etmiştir. Çin'den başlayan Akdeniz kıyılarına kadar devam eden İpek Yolunun üzerinde bulunması Kazakistan'ın doğu batı arasındaki ticaret köprüsü rolünü ortaya koymaktadır. Sahip olduğu zengin maden kaynakları ve stratejik konumu geçmişte Rusya, Britanya ve Çin gibi büyük devletlerin Kazak topraklarında çekişmelerine neden olmuştur. 19.yy. dünya politikasında Britanya ve Rusya arasında Asya toprakları bölüşümünde Kazak toprakları Rusya tarafına geçmiştir. Çarlık Rusya'sının yerini Bolşevik Rusya'ya bırakması ile Kazakistan büyük acılar çekmiş ve bunun bedelini nüfusunun neredeyse yarısını kaybetmekle ödemiştir. 1991 sonrası dünya arenasına bağımsızlıkla çıkan Kazakistan kendisine hedef olarak 2030 ve 2050 gibi tarihler belirlemiştir. Bu hedeflerden birisi de Kazakçanın yaygınlaştırılması ve Kazakistan'daki bütün etnik unsurların iletişim dili olmasının sağlanmasıdır. Ancak sahip olduğu iç dinamikleri nedeniyle Kazakistan kendisine Rusça ve İngilizceyi de içine alacak daha gerçekçi ve dünya ile daha çabuk bütünleşmesini sağlayacak hedeflerle yol almayı tercih etmiştir. Bununla hem iç hedefler gerçekleştirilmek istenmiş hem de komşularla ve çağdaş dünya ile kopmamak amaçlanmıştır.

2. KAZAKİSTAN'IN İLK CUMHURBAŞKANI "ULUSUN LİDERİ" (ELBAŞI) NURSULTAN NAZARBAYEV'İN ETNİK FARKLILIKLARA BAKIŞI

14 Aralık 2012 tarihinde Elbaşı Nursultan Nazarbayev başkent Nur-Sultan'da "Kazakistan 2050 Stratejisi: Başarılı Bir Devletin Yeni Siyasi İstikameti" konulu yaptığı halka sesleniş konuşmasında Kazakistan'ın 2050 yılına kadar dünyanın en gelişmiş 30 ülkesi arasında yer alma hedefini koymuştur.

126

Samuel Huntington'un Medeniyetler Çatışması, Francis Fukuyama'nın Tarihin Sonu başlıklı eserlerinde bilindik ve alışlagelmiş eski tarih anlayışının sona ermesi ve çok uluslu-kültürlü toplum yapılarının çöküşü gibi gündem maddelerinin daha sık dile getirildiği 21.yy. da Kazakistan Asya ve Avrupa sınırlarının ayrıldığı ya da buluştuğu noktada jeopolitik öneme sahip stratejik konumuyla, bünyesinde barındırdığı yüzden fazla etnik unsurun uyum içinde yaşadığı pozitif ve enerjik görünümüyle gelecek adına umut vadetmektedir. Kazakistan farklı etnik unsurlara, kültürlere ve inançlara sahip olmasını "Aşıl topuğu" veya yumuşak karın olarak adlandırılabileceğimiz bir tablo olmaktan çıkarıp farklılık ve çeşitlilikleri zenginlik olgusuna çevirmeyi başarabilmiş, bir arada barış ve kardeşlik içinde yaşanabilirliğin güzel bir örneğini göstermiştir. Kazaklar kendi kültürel değerlerine ve tarihi mirasına bağlı olmakla birlikte diğer uluslarla diyalogu sürdürerek Kazakistan'ın gelecekte başarı ve nüfuzla sahip olabileme iddiasını ortaya koymuştur. Kazakistan coğrafi anlamda Orta Asya cumhuriyetleri arasında bölgesel lider ülke olarak kendi konumunu güçlendirmekte ve Çin'den Rusya'ya uzanan koridorda Doğu ve Batı uygarlık değerlerinin diyalogu ve iş birliği için bir köprü rolünü üstlenmektedir (Nazarbayev, Kazakistan-2050 Stratejisi, sh.13).

Yine Nazarbayev Kazakistan'da yaşayan bütün etnik gruplar için eşit vatandaşlık hakları idealini savunmaktadır. Bütün etnik grupları aynı şartlara ve aynı fırsatlara sahip Kazakistanlılar olarak görmektedir. Çok uluslu bir toplum yapısına sahip Kazakistan vatanseverliği etnik ayrılıklara bakmaksızın bütün toplumu birleştirmeli, ülke içinde milletlerarası ilişkiler konusunda hiçbir şekilde ikili standartlar olmamalıdır. Devlette herkesin eşit kabul edildiği bir durumda etnik ya da diğer kavramlara göre iyiler ve kötüler ayrımı olmamalıdır. Kazakistan toplumunda "ayrıcılıkçılar", "ötekiler", "bizden olanlar" ve "bizden olmayanlar" gibi kavramlara asla yer olmadığını, ülkenin hiçbir vatandaşının

“ötekileştirilmemesi gerektiğini önemle vurgulayarak bunun gerçekleştirilmesi adına Kazaklara daha fazla sorumluluk düştüğünü belirtmiştir. Tek uluslu devletler döneminin tarihe karıştığı yakın zamanda Kazak topraklarına politik gelişmelere bağlı olarak farklı etnik gruplara Kazaklar kucak açarak onları Kazaklara has misafirperverlikle kabul etmiştir. Uzun yıllar boyunca yaşamlarını Kazakistan’da sürdüren ve aralarındaki kültürel bağları geliştiren farklı etnik gruplarla Kazakistan küreselleşen dünya düzeninde çokuluslu, renkli ve farklılıklarla zenginleşmiş bir ülke kimliğini taşımaktadır (Nazarbayev, Kazakistan-2050 Stratejisi, sh.42).

3. KAZAKİSTAN'IN İLK CUMHURBAŞKANI "ULUSUN LİDERİ" (ELBAŞI) NURSULTAN NAZARBAYEV'İN KAZAKÇA VE ÜÇ DİLİN BİRLİĞİ KONUSUNDAKİ DÜŞÜNCE

Nursultan Nazarbayev “Kazakistan 2050 Stratejisi” konuşmasında yüksek sorumluluk taşıyan bir dil politikasının Kazak ulusunu birleştiren en önemli faktörlerden biri olduğunu ifade etmiştir. Kazakça Nazarbayev tarafından devletimizin “egemenlik tacındaki en güzel pırlantadır” biçiminde ifade edilmiştir. Ona göre Kazakistan’ın geleceği Kazakçadır ve bu dili her alanda etkili bir şekilde kullanarak geliştirmek, gelecek kuşaklara zengin bir Kazak dilini miras olarak bırakmanın önemini vurgulamıştır. Ayrıca Kazakçanın devlet dili olarak konumunun güçlendirilmesi ve Kazakistan’daki farklı etnik unsurlar arasında bir iletişim dili biçiminde yaygınlaştırılmasının gerçekleştirilmesi için geniş çaplı uygulamalara devam edilmesini önermiştir.

Ona göre 2025 yılında Latin alfabesine bütünüyle geçilmesi yönündeki çalışmalara başlanmalıdır. Çünkü bu konu ulus olarak çözülmesi gereken bir önemli bir meseledir. Geçmişte 1929-1940 yılları arasında Kazakların Latin alfabesini kullandıklarını ve bu alfabeyle yabancı olmadıklarını öne çıkararak Latin alfabesine geçiş kararı Kazakistan’ın dünya ile bütünleşmesini, Kazakistanlı çocukların İngilizceyi ve bilgisayarı daha iyi öğrenmelerini sağlayacağını ve Kazakçanın çağdaşlaşması için itici güç olacağını söylemiştir. (Ek bilgi olarak belirtmek gerekir ki Türk dünyasında Azerbaycan (1992), Türkmenistan (1993) ve Özbekistan (1993) Latin alfabesine geçmiş ve bu alanda ilerleme kaydetmişlerdir).

Kazakçayı geliştirme politikası Kazakistan ulusunu birleştirici unsur olmalı ve bu sebeple dil politikası Kazakistanlıların konuştuğu diğer dillerden hiçbiri üzerinde baskı uygulamadan yürütülmelidir. Dil politikasına göre 2025 yılında Kazakistanlıların %95’inin Kazakçaya hâkim olması planlanmaktadır. Kazakistan’daki eğitim kurumlarına giden öğrencilerin hepsinin Kazakça öğrenebilecek olmaları ve ilkokula başlayan öğrencilerin 12 yıl sonra Kazakçaya vakıf yeni bir nesil yetişmeleri sağlanacaktır. Böylece, 2025 yılında Kazakça, hayatın tüm alanlarında egemen olacak, günlük konuşma dili haline gelecektir. Her Kazak vatandaşının devlet dilinde konuşma çabası öncelikli olarak Kazaklardan başlaması gerektiği konusu önem kazanmaktadır. Milli çıkarılara hizmet etmek için her Kazak diğer ulusları değil, önce kendisini yetiştirmeli, özellikle Kazak ile Kazak Kazakça konuşmalıdır. Kazakça ancak bu durumda her Kazakistanlı tarafından geniş alanda kullanılan bir dil statüsü kazanabilecektir.

Nazarbayev Kazakistan’da çocukların Kazakçanın yanı sıra Rusça ve İngilizceyi etkin bir biçimde öğrenebilmeleri için üç dillilik devlet düzeyinde teşvik edilmesini önermiştir. Rusça ve Kiril alfabesine Kazakçaya verilen özenle yaklaşılmalıdır. Kazakların Rusçaya vakıf olması ve Rusça sayesinde yüzyıllardır ek bilgilere erişebilmeleri, dünya görüşlerini genişletmesi, ülke içinde olduğu gibi ülke dışındaki çevrelerini de geliştirme anlamına gelmektedir. Çağdaş dünyanın iletişim dili sayılan İngilizceye hâkim olmak Kazakistan vatandaşlarına her zaman ve her yerde sınırsız fırsatlar sunacaktır (Nazarbayev, Kazakistan-2050 Stratejisi sh.43-44).

Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım-Jomart Tokayev halka yönelik bir konuşmasında geleceğini Kazakistan'a bağlayan her vatandaşın Kazak dilini öğrenmeye odaklanması gerektiğini söylemiştir. Tokayev'e göre Kazakistan'da tek devlet dili vardır ve o da Kazakçadır. Rusça resmi dil statüsündedir. Anayasa mevzuatına göre Rusçanın engellenmesi gibi bir durum söz konusu olamaz. Gençler Rusça da dahil olmak üzere başka dilleri öğrenirlerse hiçbir şey kaybetmezler. Kazakistan ile Rusya arasındaki sınırın dünyanın en uzun sınırı ve de Rusçanın BM'nin altı resmi dilinden biri olması konuya makul bir şekilde yaklaşılmasını gerektirmektedir. Tokayev Kazakistan'da yaşayan etnik gruplar arası ilişkilerin uyumlu gelişiminin her zaman devlet politikasının ana yönlerinden biri olduğunu ve olacağını da hatırlatmıştır. Birbirinden farklı kültürlerin ve dillerin iç içe geçmesiyle yaşayan bir gerçeklik olan topluluklar Anayasaya göre tek millet sayılmakta ve bu anlayış devletin koşulsuz gücünü oluşturmaktadır. Hiçbir aşırı akımın ülkede yaşamasına, ülke egemenliği ve toprak bütünlüğü konularının bozulmasına izin verilmeyeceğinin altını çizmiştir (Informburo.kz, 01.09.2021).

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İdaresi birinci başkan yardımcısı Dauren Abaev tarafından Söztüzer (Сөзтүзер) sözlüğünün sunumu sırasında devlet dili olan Kazakçanın ülkedeki etnik gruplar arası iletişim diline dönüştürmek gerektiğini “Şimdiki görev Kazakçayı güçlendirmek ve devlet dilini ülkedeki etnik gruplar arası iletişimin dili yapmaktır. Geleceği Kazakistan'da olan her vatandaş Kazak dilini öğrenmeye odaklanmalıdır. Bu vatanseverliğin ana göstergesidir. Bu hedefe giden yolda toplumda sağduyu, barış ve karşılıklı saygının korunması çok önemlidir. Kazakistan'ın her vatandaşının bununla ilgilenmesi gerektiğine inanıyorum” şeklinde cümlelerle ifade etmiştir (Informburo.kz, 06.09.2021).

4. KAZAKİSTAN'DA KAZAKÇA LEHİNE YAPILAN YENİLİKLER

Sovyetler döneminde eğitim alan kuşakların tamamen Rusça ile şekillenen hayatlarından kopmaları imkansızdır. Sovyet geleneklerinden gelen kuşakların Rusçaya ve Rus kültürüne bir olumsuz yaklaşım sergilemesi düşünülemez. Sovyet kuşağının insanları Rusçayı kendi çocuklarına ve torunlarına da aktarmakta, Rusça eğitim alma konusunda her türlü olanağı değerlendirmektedir. İlginç olan bir konu ise 1991 yılı ile gelen bağımsızlık sonrasında Kazakçanın öğrenilmesinde ve kullanılmasında doğal olarak birçok zorlukla karşılaşmıştır. Hatta Kazakça konuşmada Rusçadan doğrudan çevirilerle elde edilen kelime ve cümle yapıları da sıklıkla başvurulan bir yöntem olarak benimsenmiştir. Kazakçanın devlet dili olarak yaygınlaştırılmasının yanında Rusçanın da paralel olarak devlet ve toplum işlerinde etkili bir biçimde kullanılacağı iki dilli bir devlet ve toplum yapısı oluşturulması kaçınılmazdır. İki dilli bir yapının ortaya çıkmasıyla Kazakistan'da başka dillerin de kullanılmasına çok sıcak yaklaşımlar gözlenmektedir. Çok dil bilmenin ve çok kültürlü olmanın birçok artısının olduğu günümüzde Kazakça bütün ağırlığı üzerinde toplamasına karşılık Rusçanın Kazakistan'da vazgeçilmez konumunu koruması ve bunun yanında dünyanın iletişim dili gerçeğini elinde bulunduran İngilizce de Kazakistan devlet, toplum ve ticaret hayatının birer parçası oluvermiştir. Birleşmiş Milletlerin kullandığı altı dilden olan Rusça ve İngilizce bu özellikleri nedeni ile Kazakistan toplumuna faydalar kazandırmaktadır. Kazakistan içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak her ne kadar üç dilli bir yapıyı benimsemekle birlikte devlet dili Kazakça konumunu güçlendirme adına ciddi adımlar atılmakta ve yöntemler gündeme getirilmektedir. Farklı yerlerde farklı dillerin kullanılması durumu karşısında sıralama yapılması ve birinci sıranın Kazakçaya verilmesi Kazakça lehine atılmış bir adım olarak karşımızda durmaktadır.

Kazakistan'da birden fazla dilin birlikte kullanıldığı yerlerin başında yön levhaları ve yemek menüleri gelmektedir. 03.12.2021 tarihli bir gazete haberinde Kazakçada tabelalar ve menülerin nasıl olması gerektiği ile ilgili tasarı Kazakistan Meclisi'nde yeniden düzenlenmiştir. Kazakistan Eğitim ve Bilim Bakanı Ashat Aymağambetov'ın bildirdiğine göre yasa tasarısı ilanların, reklamların, fiyat listelerinin, fiyat etiketlerinin, menülerin, yol işaret levhalarının ve

diğer görsel bilgilerin Kazakistan'ın yasal düzenlemeleri tarafından aksi belirtilmedikçe öncelikli olarak devlet dili Kazakça, ikinci olarak iletişim dili sayılan Rusça veya uluslararası kabul gören diğer dillerde yerleştirilmesini sağlanmalıdır. Özellikle nu yasayla idari yerleşim adların, birimlerin, coğrafi ve fiziksel nesnelere yazım kuralları yeniden gözden geçirilmiştir. Yerleşim yerlerinin adlarının Rusça yazılmasının yanında özel bir durum olmadığı sürece yol işaretleri sadece Kazakça olacaktır. Uluslararası rota veya turistik rotaların adları Kazakça, Rusça ve İngilizce yazılabilecek, ama bunun dışında kalan yerleşim yerlerinin adları sadece Kazakça yazılacaktır. Bu yaklaşımla devlet dili Kazakçanın kullanımı genişleyecek ve görsel bilgilerde hata yapma olasılığını en aza indirilecektir. Özel işletmelerin adları da öncelikle ve kesinlikle Kazakça, gerekirse Rusça, İngilizce ve diğer dillerde yazılabilecektir. Bu yasa reklamlar, fiyat listeleri, duyurular, fiyat etiketleri, menüler ve diğer görsel bilgiler için geçerlidir. Bundan sonra Kazakça konuşan nüfusun yaşadığı yerleşim yerlerinde menü başta Kazakça olmak üzere iki dilde düzenlenmesi şartı getirilmiştir (alau.kz, 03.12.2021).

«Ситуативный казахский» (Durumlara Göre Kazakça) adlı Kazakça konuşma kılavuzunun yazarı Kanat Tasibekov'a göre Nur-Sultan bir başkent olarak Kazakçanın gelişmesinde örnek olmalıdır. Tasibekov demografik olarak Kazakça konuşan ailelerde daha çok çocuk doğmasının, daha çok çocuğun Kazak okullarına gönderilmesinin ve ülkelerine dönen Oralmanların varlığının Kazakçanın gücünü artırdığını belirtmektedir. Ona göre Kazakçanın gelişmesinde tüm ülke için bir model olması gereken Nur-Sultan şehri bunu sunmamaktadır. Ona göre Moğolistan ve diğer ülkelerden gelen kandaş Kazakların bile bir süre sonra Rusça konuşmaya başlaması bunu kanıtlar niteliktedir. Kazakça konuşmayanlara karşı sert davranılmasına karşı olan Tasibek insanlara bunun önemini kavratılmasından ve ihtiyaç çerçevesi içinde öğretilmesinden yana olduğunu vurgulamıştır (Informburo.kz, 12.11.2021).

5. KAZAKİSTAN'DA RUSÇAYA YAKLAŞIM

Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Rusçaya bakış açısı her zaman olumlu olmuştur. Kazakistan devlet haber ajansı Kazinform tarafından yayınlanan bir haberde Nazarbayev Rusçanın Kazakistan'da eğitimde önemli roller üstlendiğini ve Kazak insanının Rusça aracılığı ile dünyaya açıldığını söylemiştir. Karaganda'da bulunan Karlag sürgün kampında kalan Rus aydın, eğitimci, doktor ve bilim adamlarının hayatlarının geri kalanlarını Kazakistan'da geçirmek suretiyle Kazak insanına Rusça yoluyla büyük yararlar sağladıklarını ifade etmiştir. Rus entelektüelleriyle karşılaşma Kazakların hayatına büyük değişimler sunmuştur. Kazakçaya o döneme kadar çevrilmiş bilimsel eserlerin olmaması nedeniyle Rusça bu boşluğu doldurmuş ve Kazaklar Rusça kanalıyla dünyaya açılmış ve gelişmeleri öğrenme, izleme olanağına kavuşmuştur. Yine Nazarbayev'e göre Ekim Devrimi öncesinde yüzde beşlerde olan okur-yazarlık oranları günümüzde yüzde yüz olmasında Rusçanın büyük katkısı bulunmaktadır (Informburo.kz, 01.12.2021)

Ruslarla etnik köken olarak farklı tarihi gerçeklere sahip olan Kazakların Rusçaya bakış açısı olumlu olmakla birlikte aynı kökten gelen, aynı coğrafyayı ve aynı geleneksel inançları paylaşan Ukrayna'nın Rusçaya bakış açısı oldukça olumsuzdur. Ukrayna eski Cumhurbaşkanı Viktor Yuşenko "Rusya sınırlarının bittiği yerde Rusça da bitmektedir" («Россия кончается там, где кончается русский язык») demekle Ukraynacanın önüne veya yanına başka bir dili koymamaktadır. Ona göre bir milletin geleceğe bakışını elinden almak istiyorsanız dilini, kültürünü, tarihini, anıtlarını ortadan kaldırmak yeterli olacaktır (sevastopol.su, 29.10.2010).

Rusçanın sunduğu olumlu katkıların yanında Kazakistan'da devlet kurumlarında Kazakçanın yanında resmi dil olarak kullanılan Rusçaya hâkim olamayan Kazakların yaşadığı problemler Kazakça ve Rusça arasında hangi dilin tercih edilmesi tartışmasını ister istemez ortaya çıkarmaktadır. Rus nüfusun yoğun olarak yaşadığı ülkenin kuzeyinde Kazakça konuşan ve Rusçada yetersiz olan Kazaklar kendilerine ayrımcılık yapıldığını ve devlet kurumlarında iş

bulmada zorluklarla karşılaştıklarını medyada ifade etmekte ve bu nedenle Rusçanın resmi statüsünün kaldırılmasını istemektedirler (rus.azattyq-ruhy.kz, 18.10.2020).

Türkmenistan’da ise durum tam tersidir. Bir öğretmenin Türkmen çocuklara Rusça çizgi film izlettiklerinin ortaya çıkması işten kovulmaları için yeterli sebep görülmektedir. Bu durum ülkede Rusçaya bakış açısını özetlemektedir. Ayrıca okullarda öğrencilerin ders araç-gereçlerinin üzerindeki Rusça kelimeler eleştirisi konusu olabilmektedir (lenta.ru, 26.10.2021).

Örnek olarak vermek gerekirse Kuzey Kazakistan bölgesinin Mamlyut ilçesine "Emek" (Еңбек) devlet programı ile taşınan Kazaklar yüksek öğrenimli olmalarına karşılık Rusçayı ileri düzeyde bilmemeleri nedeniyle devlet kuruluşlarında istihdam edilmemeleri ülkedeki iki dillilik gerçeğinin canlı bir örneğini sergilemektedir. Alanında deneyimli bir avukat olan Rahimjan Toktanaev bir şantiyede çalışırken, karısı Makpal ise çocuklarını evde yalnız bırakmak pahasına pazarda çalışmak zorunda kalmıştır. Pokrovka köyünde yaşayan Yusup Umirzak için de durum buna benzerdir. İki yüksek öğrenim diplomasına sahip olmasına rağmen çobanlık yapmak zorunda kalmıştır. Çin'deki durumu iyi olmakla birlikte torunlarının gerçek bir Kazak olmasını, Kazakça eğitim almasını ve ata köklerine bağlı kalmalarını istediği için Kazakistan’a gelme kararı almıştır. Rusça bilmemesi mesleğine uygun bir işte çalışmasını oldukça zor bir duruma sokmaktadır (rus.azattyq-ruhy.kz, 24.11.2021).

6. KAZAKÇA BİLMEYEN RUSLARIN DİL KONUSUNDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Kazakistan kadın milli takımından futbolcu Yulya Myasnikova’nın Rus kulübü ve Kazakistan milli takımında eş zamanlı oynarken karşılaştığı iki durum Kazakistanlı Rusların psikolojisini özetler niteliktedir. Myasnikova CSKA kulübü için oynadığı Rusya’da “Sen Rus değilsin. Kazakistan’dan gelen Kazaksın”, kendi vatani Kazakistan’da ise "Sen nasıl bir Kazaksın? Kazak dilini bilmiyorsun" şeklindeki yaklaşımlarla yüzleşmek zorunda kaldığını ifade etmektedir. Yulya çoğunlukla Rusça konuşulan Karaganda’da büyüdüğü için Kazakça bilmediğini söylemektedir. Okulda okurken Kazak arkadaşlarının Kazakça bilmediklerini ve sürekli Rusça konuştuklarını, Kazakça bilenlerin ise sadece büyükanne ve büyükbabaları ile iletişim kurdukları zaman Kazakça konuştuklarını söylemektedir. Myasnikova güneyli Rus kızların bunun tam tersi bir durum olarak Kazakça öğrenmeye elverişli bir ortamda büyüdükları için Kazakçayı kolaylıkla konuştuklarını ifade etmektedir. Myasnikova okulda ЕНТ (Единое национальное тестирование) sınavında yüksek not alarak Kazakçadan geçmesine, sayıları ve birçok kalıplaşmış ifadeleri bilmesine karşılık her zaman konuşmadığı ve dilin kendisini duyma ve dinleme ortamına sahip olmadığı için gelecekte sorunlarla karşılaşacağını farkında olduğunu söylemektedir (www.caravan.kz, 02.12.2021).

Babası Alman, annesi Rus olan Aleksander Goltsman’ın Kazak dilini bir yılda öğrenmesi Kazakistan’da yaşayan Kazak milliyetinden olmayan Kazakistan vatandaşlarının devlet dili ilan edilen Kazakçanın öğrenilmesine olumlu ve başarılı bir örnek oluşturmaktadır. Almatı bölgesinin Jansugurov köyünde doğup büyüyen Aleksandr’ın spor okuluna girdiğinde Kazakça öğrenmeye ilgi duymaya başlamıştır. 7. sınıfta bir spor okuluna girdiğinde Kazakça bilmeyen Aleksandr’ın çevresindeki herkesin Kazakça konuşması onun üzerindeki etkisini gösterir ve arkadaşlarının sayesinde bir yılda Kazakçayı iyi derecede öğrenir. Spor okulunda bütün arkadaşlarının Kazak olması Aleksandr’a Kazakçanın yanı sıra Kazak geleneklerini, kültürünü ve de milli yemekleri iyice tanıma olanağı sunar (rus.azattyq-ruhy.kz, 19.11.2021).

Kazakistan’ın kuzeyinde bulunan ve Rusçanın yoğun bir biçimde günlük hayatta kullanıldığı Kustanay’ın Beimbet Mailin (eski adı: Taranovski) semtinde doğan ve şimdi 18 yaşındaki olan Vladislav Vakulenko Rusçanın yanı sıra devlet dili Kazakçayı aksansız konuşabilmektedir. Rusça konuşulan bir ortamda büyüyen Vladislav anaokulunda Kazakça ile tanıştı. Anne babası anaokulunda Rus gruplarında yer olmadığını öğrendiklerinde Kazak grubuna gönderme kararı alırlar. Böyle cesur bir karar Vladislav’ın tüm hayatını değiştirmiştir. Kazakça eğitim süreci

anaokulundan sonra da kaldığı yerden devam eder. Kazakça Vladislav'ın ana dili olur ve sadece konuşma değil, aynı zamanda her iki dilde de düşünmeye başlar. Anne-baba ve akrabalarıyla Rusça konuşan Vladislav Kazak arkadaşları ve öğretmenleriyle Kazakça konuşur. Şimdi Kostanay Pedagoji Koleji ilköğretim alanında yabancı dil öğretmenliği 4. sınıf öğrencisi olan Vladislav Kazakça eğitim almaktadır. Rusça, Kazakça ve İngilizce olmak üzere üç dili mükemmel bir şekilde bilen Vladislav üç dilliliğin çağın gereği olduğunun mükemmel bir örneğidir (top-news.kz, 13.11.2021).

7. SONUÇ

Kazakistan Orta Asya'da bünyesinde önemli oranda Rus nüfus ve yüzden fazla etnik unsurlar barındırmasına karşılık ciddi gerginlikler ve çatışmalar yaşamamıştır. Bu anlamda Kazak devlet adamlarının yaklaşımları ve izledikleri politikalar başarılı olmuştur. Ülke içinde sağlanan politik istikrar konusu bütün dünya tarafından takdir edilmekle birlikte devlet dili Kazakçanın kullanımı ve yaygınlaştırılması alanında ne yazık ki istenen başarı elde edilememiştir. Kazakçanın Kazakistan'da Rusçanın gerisinde kalması geçmişte uygulanan Sovyet politikasının bir sonucu olmakla birlikte Rus nüfusun büyük şehirlerde ve özellikle kuzeyde ağırlıklı olarak çoğunluğu oluşturması Rusçanın gücünü artırmakla birlikte Kazakların da Rusça konuşmayı tercih etmeleri Kazakçanın ikinci planda kalmasına yol açmıştır. Sovyetler sonrasında gelen bağımsızlıkla birlikte birçok Kazak insanının Kazakçayı sözlüklerden veya kurslardan öğrenmekle birlikte Kazakçanın güçlendirilmesi anlamında devlet kanunları çerçevesinden atılan adımlar sonuçlarını belirlenen süreler ve hedefler sıralamasında vermeye başlayacaktır. Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan gibi Türk soylu devletlerin ulusal devlet dili ve Latin alfabesine geçiş konularında istedikleri başarıyı elde etmelerine karşılık Kazakistan'da Rusçanın ve Kiril alfabesinin ağırlığını korumasını elbette Kazakistan'ın demografik ve jeopolitik konumu ile açıklamak mümkündür. Kazakça devlet dili statüsünde olmasına karşılık Rusça günlük hayatta ve devlet dairelerinde tercih edilen ve kullanılan egemen dil olma özelliğini sürdürmektedir. Böyle bir olgu sonrasında ister istemez Kazakistan iki dilli, hatta İngilizcenin dünyadaki konumundan dolayı üç dilli bir devlet ve toplum yapısı benimseme rolünü kendisine gerçekçi ve uygun görmektedir. Elbaşı Nursultan Nazarbayev tarafından Avrasya kimliğini kendisine benimsemiş Kazakistan halkının önüne bir hedef olarak konulan “Kazakistan 2050 Stratejisi” gelecek kuşakların öncelikli olarak Kazakça, bunun yanında Rusça ve İngilizce dillerini iyi derecede konuşan, yüksek eğitim düzeylerini yakalamış ve kendilerini çok iyi yetiştirmiş, çağdaş dünya ile bütünleşmiş bireyler olmalarını amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Nazarbayev, Nursultan; “Kazakistan- 2050 Stratejisi”, Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti, Kazakistan Devlet Başkanı, https://tasam.org/Files/Icerik/File/kazakistan_-_2050_stratejisi_2ed088a6-ffd2-4202-8a38-b0a42a571fee.pdf
2. В Туркмении воспитательниц детсада уволили за мультфильмы на русском языке, (26 .11.2021), <https://lenta.ru/news/2021/11/26/norussianforchildren/>
3. Байгарин, Мейрамбек. (12.10.2021), Канат Тасибеков: Столица должна быть образцом в развитии казахского языка, https://www.inform.kz/ru/kanat-tasibekov-stolica-dolzha-byt-obrazcom-v-razvitii-kazahskogo-yazyka_a3861588
4. Байняшева, Екатерина. (13.11.2021), 18-летний костанаец Владислав Вакуленко говорит и думает на двух языках – русском и казахском, <https://top-news.kz/18-letnij-kostanaec-vladislav-vakulenko-govorit-i-dumaet-na-dvuh-jazykah-russkom-i-kazahskom/>

5. Белоусова, Анастасия. (02.12.2021), "Ты не русская, ты казашка из Казахстана»-футболистка из нашей сборной рассказала, что её не принимают в России. <https://www.caravan.kz/sport/ty-ne-russkaya-ty-kazashka-iz-kazahstana-futbolistka-iz-nashejj-sbornojj-rasskazala-что-её-не-принимайут-в-rossii-796711/>
6. Луговская, Наталья. (03.12.2021), Вывески и меню на казахском: законопроект вернули в Мажилис, <https://alau.kz/vyveski-i-menju-na-kazahskom-zakonoproekt-vernuli-v-mazhilis/>
7. Мәмбетқызы, Эльмира. (24.11.2021), «Жоғары біліммен қой бағып, көше сыпырып жүрміз»: СҚО-ға қоныс аударушылар жұмыссыздыққа шағымданды, <https://azattyq-ruhy.kz/society/31050-zhogary-bilimmen-koi-bagyp-koshe-sypyryp-zhurimiz-sko-ga-konys-audarushylar-zhumyssyzdykk-a-shagymdandy>
8. Сейтказин Ардак. (18.10.2020), Лишить русский язык статуса официального потребовали митингующие в Павлодаре, <https://rus.azattyq-ruhy.kz/society/16315-lishit-russkii-iazuk-statusa-ofitsialnogo-potrebovali-mitinguiushchie-v-pavlodare>
9. Сейтказин, Ардак. (19.11.2021), Отец – немец, мать – русская: спортсмен за год выучил казахский язык, <https://rus.azattyq-ruhy.kz/society/30528-otets-nemets-mat-russkaia-sportsmen-za-god-vyuchil-kazahskii-iazuk>
10. Сыздықбаев, Азамат. (06.09.2021), Даурен Абаев: Нужно превратить государственный язык в язык межнационального общения, https://www.inform.kz/ru/dauren-abaev-nuzhno-prevratit-gosudarstvennyu-yazyk-v-yazyk-mezhnacional-nogo-obscheniya_a3832853
11. Сыздықбаев, Азамат. (01.12.2021), Через русский язык мы вышли на мировую культуру - Елбасы, https://www.inform.kz/ru/cherez-russkiy-yazyk-my-vyshli-na-mirovuyu-kulturu-kul-turu-elbasy_a3869257
12. Токаев: Казахский язык – государственный, препятствовать использованию русского нельзя (01.09.2021), <https://informburo.kz/novosti/tokaev-v-kazahstane-tolko-odin-gosudarstvennyj-yazyk-eto-kazahskij>
13. Ющенко: Россия заканчивается там, где заканчивается русский язык, (29.10.2010), <https://sevastopol.su/news/yushchenko-rossiya-zakanchivaetsya-tam-gde-zakanchivaetsya-russkiy-yazyk>

HALİJAN BEKHOJİ'NİN "AFAKNAME" MESNEVİSİ VE AZERBAYCAN EDEBİYATI

THE IMAGE OF NIZAMI IN KHALIJAN BEKKHOJI'S POEM "AFAGNAME"

Elman GULIYEV

Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Özet

19. yüzyılın başlarından itibaren yeni bir yazılı edebiyat türüne sahip olan Kazaklar son iki yüz yılda Abay Kunanbayev, Çokan Valihanov, Cambul Cabayev, Sabit Dopentayev, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukagali Magotayev, Muhtar Auezov, Halijan Bekkhojin, Oljay Süleymanov ve diğer sanatçılar Kazak edebiyatının sınırlarını aşarak, Türk kültürü sahnesinde kendilerini kanıtlamış ve kaleme aldıkları edebi örnekler ile bu alanda önemli yerlerden birini tutmuşlar. Büyük bir mirasa sahip modern Kazak edebiyatının önemli bir temsilcilerinden - şair, oyun yazarı ve çevirmen Halijan Bekkhojidir (1913-1990).

Halijan Bekhoji'nin Azerbaycan – Türk kültürünün, Yakın ve Ortadoğu edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynayan Nizami Gencevi'nin eşi Afak adına yazdığı "Afakname" (1970) başlıklı manzum hikâyesi Türk millî-kültür tarihine karşı tutumunu sergileme açısından klasik Azerbaycan edebiyatının önde gelen temsilcisi Nizami Gencevi'nin hayatı ve sanatının değerlendirilmesi, tanıtılması ve terennümü açısından önem arz etmektedir.

"Afaknâme" manzum hikayesinde yazarın Nizami Gencevi'ye duyduğu sempati ve sevgi sonsuzdur. Bu nedenle müellif, eserinde "şiir âleminin padişahı" olarak gördüğü Nizami'ye ulusal değil, dünya ölçeğinde yer verir.

Halijan Bekkhojin, Nizami'nin "Afakname'deki imajını tam olarak yansıtabilmek için meselelere kişilik ve çevre, sanat ve zaman bağlamında yaklaşmayı tercih etmiştir. Nizami'nin doğum yeri, çevresi, anne-babası, eğitimi, hükümdarlarla görüşmeleri, eserlerinden bazı kesitler, evlilik, oğlu Muhammed, eşi Afak hakkında çeşitli bilgiler şairin Nizami Gencevi'nin hayatını ve eserini yakından tanıdığını kanıtlamaktadır. Bu nedenle yazar, eserdeki konulara genel bir yaklaşım sergilemiş ve Nizami'nin eksiksiz bir şekilde terennüm edebilmiştir.

Sonuç olarak, Halijan Bekhoji'nin "Afakname" mesnevisi dahi Nizami'nin eşi Afak'ın anısına yazılmış olmasına rağmen, Nizami'nin edebi mirasına gösterilen büyük sevgi ve ilgiden dolayı eserin "Nizaminame" niteliği ağır basmaktadır. Bu anlamda Nizami'nin özünün ve sözünün yer aldığı "Afakname" mesnevisi, Kazak edebiyatında Azerbaycan edebiyatı ile beraber Yakın ve Orta Doğu kültürünün dâhisi Nizami Gencevi'nin kişiliğine, sanatına ve geleneğine derin saygı ve hayranlığın örneği olarak önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Nizami, Halijan Bekhoji, Kazak edebiyatı, Afak, Ahistan, Simnar

Abstract

Kazakhs, who have had a new type of written literature for the last two hundred years since the beginning of the 19th century, have established themselves in the arena of all-Turkic culture, crossing the borders of Kazakh literature with great examples of literature formed by men of art, such as Abay Kunanbayev, Jokan Valikhanov, Jambul Jabayev, Sabit Dopentayev, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukagali Magotayev, Mukhtar Auezov, Khalijan Bekkhojin, Oljas Suleymenov and others and have been able to occupy one of the important places in this arena. A prominent representative of modern Kazakh literature, the famous poet, playwright and translator Khalijan Bekkhoji (1913-1990), who has a great creative heritage, occupies a special place in this list.

The historical poem of Khalijan Bekhoja "Afagname" (1970), written in honor of Nizami Ganjavi's wife Afag, who played an important role in the development of Azerbaijani-Turkish

culture, as well as Middle Eastern literature, is a reflection of the life and work of Nizami Ganjavi. This is important in terms of evaluating, promoting and celebrating his work.

In the poem "Afagname", the author's sympathy and love for Nizami Ganjavi are endless. For this reason, the author places Nizami, whom he considers "the sultan of the poetic kingdom", not in local, but on a global scale.

Khalijan Bekhojin in his poem "Afagname" prefers to approach problems in the context of personality and environment, artist and time, in order to fully reflect the image of Nizami. The work mentions the place of Nizami's birth, environment, parents, education, meetings with rulers, some excerpts from his works, marriage, his son Muhammad, his wife Afak and others. The presence of various information about him indicates that the poet was well acquainted with the life and work of Nizami Ganjavi. For this reason, the author approached the issues in a complex way and managed to create a holistic image of Nizami.

In conclusion, although Khalijan Bekkhoji's poem "Afagname" was written in honor of the genius Nizami's wife Afaq, due to the great love and attention to Nizami's literary heritage, Nizami's personality, the work has a very high Nizaminama character. In this sense, Nizami's poem "Afagname", which depicts himself and his words, is important in modern Kazakh literature as an example of deep respect and reverence for the personality, art and creative traditions of Azerbaijani literature, as well as the genius of Middle Eastern culture Nizami Ganjavi.

Key words: Nizami, Khalijan Bekkhojin, Kazakh literature, Afag, Akhsitan, Simnar

Müasir mərhələdə türk milli-estetik təfəkkür keyfiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan, milli-mənəvi varislik ənənələrindən əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnən, onun genetik-funksional daşıyıcısına çevrilən, türk xalqları mədəniyyətinin inkişafına layiqli töhfələr verən xalqlardan biri də qazaxlardır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq yeni tipli yazılı ədəbiyyata sahiblənən qazaxlar son iki yüz ildə Abay Kunanbayev, Cokan Vəlixanov, Cambul Cabayev, Sabit Döpentayev, Səkən Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukaqali Maqotayev, Muxtar Auevov, Xalijan Bekxojin, Oljas Süleymenov və s. sənət adamlarının formalaşdırdıqları böyük ədəbiyyat nümunələri ilə qazax ədəbi sərhədlərini aşaraq ümumtürk mədəniyyəti arenasında özlərini təsdiqləmiş və bu arenada əhəmiyyətli yerlərdən birini tuta bilməmişlər. Bu sırada böyük yaradıcılıq irsinə sahib olan, müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, tanınmış şair, dramaturq, tərcüməçi Xalijan Bekxojinin (1913-1990) xüsusi yeri vardır. Xalijan Bekxojin sənəti mövzu, forma, dil, üslub və s. xüsusiyyətləri ilə fərqlənən, xalq şeiri ənənələrinə bağlı olan və modern düşüncəyə söykənən yaradıcılıq nümunəsidir. Bu yaradıcılıq sənətkarın yaşadığı müasir dövrün ictimai-siyasi gerçəkliklərini əks etdirməklə yanaşı, tarixin dərinliklərinə enərək zamanından asılı olmayaraq hadisələrə milli-tarixi kontekstdə dəyər vermək keyfiyyətləri ilə fərqlənmiş və oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Xalijan Bekxojin "Akan Atayev", "Ürəklər sadıqdırsa", "Güclü yağışdan sonra", "Qəzəb axını", "Himalay şəfəqləri" və s. dramlarında, o cümlədən "Səhra komissarı", "Aleksandr Nevski", "Kreml gözətçisi", "Batır Nayan", "Orman qızı", "Partizan Baltabay", "Afaqnamə" və s. poemalarında sənətinin özəl keyfiyyəti kimi mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə sədaqət nümayiş etdirmiş, daha çox tarixi fakt və real gerçəkliklərə əsaslanmaqla özünün milli duyğularını ortaya qoya bilməmişdir.

Xalijan Bekxojinin Azərbaycan-türk mədəniyyətinin, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış Nizami Gəncəvinin həyat yoldaşı Afaqın şərəfinə yazmış olduğu "Afaqnamə" (1970) tarixi poeması türk milli- mədəni tarixinə münasibət tipində klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının dəyərləndirilməsi, təbliği və tərənnümü baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin əsərin aparıcı xəttində Nizami Gəncəvi obrazı saxlanılsa da, qıpçaq

soyundan olan müəllifin qıpçaq soylu Afaqı vəsf etməsinin və onun şərəfinə poemanı “Afaqnamə” adlandırmasının kökündə subyektiv amillərin dayanmasını inkar etmək mümkün deyil:

Sənin söz dünyana yaraşlıq verən,
O qızı vəsf etmək istəyirəm mən.

Qıpçaqların qazax nəvələrinə,
Afaqı tanıtmaq vacibdir mənə.

Yetiş köməyimə, ey ustadım sən,
Söz açım Afaqın hekayəsindən.

Ancaq qeyd etməliyik ki, mövcud subyektiv amillər nə qədər güclü olsa da poemada Nizami Gəncəvi xəttinin aparıcılığına xələl gətirmir. Çünki “Afaqnamə”nin əsas qayəsini, belə demək mümkünsə, Nizaminamə təşkil edir. Bu səbəbdən 16 mənzum parçadan ibarət olan poemanın “Qıpçaq qızı haqqında nəğmə”, “Kəninizin fəryad səsi”, “Nizaminin kəniyə müraciəti”, “Afaqın sözü”, “Afaqın ölümü” başlıqlı yalnız beş bölümündə Afaqın tərcümeyi-halı, onun xarakteri, əqidə və ləyaqəti ilə bağlı məqamlar daha çox bədii təxəyyül nümunəsi olaraq oxucu təsəvvürlərində yer alır. Müəllif poemada Afaqı üç məkan və üç məqamda təqdim edir. Qıpçaq elində, Dərbənddə və Gəncədə. Qıpçaq elində rahat, sərbəst, azad yaşayan qıpçaq xanının qızı kimi, Dərbənddə Dərbənd əmirinin əsiri (kəniyə) kimi və Gəncədə xoşbəxt ailə həyatı yaşayan şair Nizaminin həyat yoldaşı kimi. Bütün məkan və məqamlarda şair Afaqı mərd, cəsur, əqidəli, vəfalı, ismətli, ailəcanlı, el-obaya bağlı və s. şəkildə canlandırır. Təbii olaraq poema boyu hadisə və əhvalatların əksər hissəsi Nizami-Afaq xətləri paralelində, üst-üstə düşmə və ya kəsişməsində təqdim olunur.

Afaq Nizami Gəncəvinin həyat yoldaşı kimi tarixi şəxsiyyət olsa da, “Afaqnamə” poemasında o, daha çox müəllif təxəyyülündə formalaşan obraza çevrilir. Nizamişünaslıqda Afaq adlı kəniyə Nizamiyə təxminən 1171-ci ildə Dərbənd hakimi Bəybars ibn Müzəffər tərəfindən göndərildiyi bildirilir. Düzdür, bu fakt Nizami tədqiqatçıları tərəfindən birmənalı qarşılanmamış, Afaqın hansı səbəbdən, hansı şəkildə göndərilməsindən tutmuş, Dərbənd hakimi ilə Nizami münasibətlərinin hansı səviyyədə olmasına qədər məsələlər mübahisə predmetinə çevrilmişdir. Elə bilirəm ki, Afaqın Dərbənd hakiminin hərəmxanasına necə düşməsi, onun Nizamiyə hansı səbəbdən göndərilməsi, Nizaminin Dərbənd hakimi ilə dost və ya ziddiyyətli münasibətdə olması, Afaqın Nizamiyə göndərilənə qədər Nizaminin Dərbənd hakiminə konkret olaraq hansı əsərini hədiyyə etməsi, Afaqın hansı səbəbdən ölməsi və s. kimi Nizamişünaslığın qaranlıq küncündə qərar tutan məsələlərin üzərinə işıq tutmağın vaxtı çoxdan çatmışdır.

“Afaqnamə” poemasında biz Afaqı ilk öncə doğma qıpçaq elində görürük. Afaqın atası Qutan qıpçaq xanıdır. O, hərbi kömək məqsədi ilə dostu knyaz Oleqin ölkəsinə gedir. Bundan istifadə edən Dərbənd hakimi qıpçaq elinə qoşun göndərir və əsir götürülən Afaqı hərəmxanasına gətizdirir. Sərt itaətsizlik göstərən öz ismətini qoruduğu üçün əmir onu qul kimi satmaq qərarına gəlir. Dərbənd əmirinin çağırışı ilə Dərbəndə gələn Nizami zindanda Afaqın kədər dolu ah-naləsini eşidir və onunla ünsiyyət qurduqdan sonra Afaqı olan məhəbbətini gizlədə bilmir:

Xoşbəxt ollam, səndə duysam
Eşqə oxşar, bir rəğbəti.
Səni azad etmək üçün
Canımdan da keçərəm mən
“Nə istəsən seç”-desələr
Yalnız səni seçərəm mən.

Nizami Dərbənd əmirindən xahiş edərək onun qul kimi satmaq istədiyini Afaqı əsirlikdən azad etdirir və Gəncəyə gətirərək onunla ailə qurur. Öz xoşbəxtliyini Gəncədə tapan Afaqın

Məhəmməd adlı övladı dünyaya gəlir. Poemada göstərilir ki, Şirvanşah Axsitanın əmri ilə onun görüşünə gedən Nizami bir müddət Gəncədə ola bilmir. Bu zaman Gəncədə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində Afaq ölür. Poemanın əsas məzmun xəttində oturmuş bu hissədə Nizaminin Dərbənd səfəri, Afaqın zəlzələ nəticəsində ölümü və s. müəllif təxəyyülünün məhsulu olsa da düşündürücüdür. Xüsusilə, ömründə yalnız bir dəfə Qızıl Arslanın dəvəti ilə Gəncəni tərk edib onun 30 ağaclığına səfərə çıxmağın fonunda Nizaminin Dərbənd səfərinin xəyal və ya gerçək olması böyük maraq doğurur. Müəllif məqsədli olaraq Nizamini proseslərin mərkəzində saxlamaqla poemada onun aparıcı obraza çevrilməsini təmin edir, baş obraz simasında Nizaminin tərcümeyi-halı və şəxsiyyətinə, zəmanəyə və dövrün hakimlərinə, insanların əxlaq, davranış və dolanışlarına, ailə, övlad və qohumlarına, sənət və yaradıcılıq baxışlarına və s. məsələlərə tarixilik və təxəyyül yanaşmasında münasibət bildirir.

“Afaqnamə” poemasında Nizami Gəncəviyə müəllifin rəğbət və məhəbbəti sonsuz dərəcədədir. Bu səbəbdəndir ki, müəllif əsərdə “şeyr mülkünün sultanı” hesab etdiyi Nizamiyə məhəlli deyil, qlobal müstəvidə yer verir. Bəzən Nizamiyə olan sonsuz sevgi və aludəçilik onun söz və sənətinin din və Quranla müqayisəsində mübahisə doğuracaq səviyyədə fikirlərinin yaranmasından da yan keçmir:

Mənalı sözlərin neçə ölkədə
Dinin dediyini qoyub kölgədə.
Qəzəlin qəlblərə verib təzə ruh,
Quran ayəsindən uca tutuldu... və s.

Xalijan Bekxojin “Afaqnamə” poemasında Nizami obrazını hərtərəfli əks etdirmək üçün məsələlərə şəxsiyyət və mühit, sənətkar və zaman kontekstində yanaşmağa üstünlük verir. Əsərdə Nizaminin doğulduğu yer, yaşadığı mühit, valideynləri, təhsili, hökmdarlarla görüşləri, əsərlərindən bəzi fraqmentlər, ailə qurması, oğlu Məhəmməd, həyat yoldaşı Afaq və s. haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların yer alması şairin Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına kifayət qədər bələd olmasından xəbər verir. Bu səbəbdən müəllif əsərdə məsələlərə kompleks yanaşmış və Nizaminin bütöv obrazını yarada bilmişdir.

Bildiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi doğulduğu, böyüdüüyü, təhsil aldığı, çalışdığı Gəncəni müqəddəs məkan hesab etmiş, bu şəhərdə yaşamağından qürur duymuş və əsərlərində bir neçə yerdə Gəncə ilə bağlı xoş ifadələr işlətməmişdir. Görünür, Xalijan Bekxojin əsərdə Nizami obrazını canlandırarkən bu səbəbdən şairə doğma olan Gəncə şəhərinin təbii gözəlliklərindən bəhs açmış, Gəncəni həm gözəlliyinə, həm də mədəni-elmi səviyyəsinə görə Şərqi böyük mədəniyyət, elm mərkəzləri olan Səmərqəndə, Babilə və Qahirəyə bərabər tutmuşdur:

Ərzi tutub adı-sanı Gəncənin,
Bağ-bağatdır dörd bir yanı Gəncənin.

Göy kəmərlə gözəl Gəncə, elə bil,
Ya füsunkar Səmərqənddir, ya Babil.

Sənətkarlar bəzək vurub, süs verib
Bu şəhəri Qahirəyə döndərib.

Filosoflar, kimyəgərlər, xətiblər
Bu şəhərdə fəzilətə yetiblər.

Əsərin “Gəncəli şair haqqında beytlər” hissəsində Nizaminin həyatı, mühiti və şəxsiyyəti ilə bağlı tarixi həqiqətləri özündə əks etdirən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Poemada İlyas (Nizami), Yusif (Nizaminin atası), köçəri bir tayfadan olan igid qadın (Nizaminin anası) və s. adların yer aldığı poetik misralarda tarixə sədaqət nümayiş etdirildiyi üçün həmin misralarda ehtiva olunan tarixi dəqiqlik Nizami ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyat tarixlərində yer alan tərcümeyi-hal faktları ilə üst-üstə düşür. Məsələn, Nizaminin həyatı ilə bağlı Azərbaycan

ədəbiyyat tarixlərinə, həmçinin digər mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Dərbənd hakiminin göndərdiyi Afaq adlı kənizlə o, 1171-1172-ci illərdə evlənmiş və bu izdivacdan onların Məhəmməd adında oğlanları dünyaya gəlmişdir. Tədqiqatçılar Nizaminin “Xosrov və Şirin” (1180-1181) əsərində Məhəmməddin 7, “Leyli və Məcnun” (1188) əsərində isə 14 yaşında olması qeydlərinə əsaslanaraq Məhəmmədin doğum tarixini 1174-cü ilə aid edirlər. Bu da 1171-1172-ci illəri Nizami ilə Afaqın evlənmə tarixi kimi götürməyə tam əsas verir. Bu mənada faktlara istinad edib Nizami Gəncəvinin 30 yaşdan sonra evlənməsini söyləmək mümkündür. Şübhə yoxdur ki, Xalijan Bekxojin Nizami ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi faktlarına əsaslanmış və şairin həyatının bu dövrünü “Afaqnamə” poemasında aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir:

Tərənnüm etmişdir o, çox dilbəri,
Buna tay deyildi, amma heç biri.
Otuzu haxlamış olsa da yaşı
Hələ yoxdu onun bir can sirdaşı.

“Afaqnamə”də Nizaminin valideynlərinə kifayət qədər dərin hörmət və məhəbbət nümayiş etdirilir. Nizaminin atasını – Yusifi oxuculara zəhmətkeş, düzlüyü və halallığı ilə seçilən bir insan kimi təqdim edən müəllif, onun qayğıkeş ata obrazını da önə çəkməyi daha əhəmiyyətli hesab edir. Nizaminin atasının real tarixi anlamda təqdimatı ilə müəllif tarixi həqiqət amilinə təkcə istinad etməmiş, həm də ona sədaqət nümayiş etdirmişdir:

Şairin atası cavanlığından,
Gəncə şəhərində qazanıb ad-san.
Yusif pul qazanıb alın tərile,
Qoymayıb yoxsulluq çəksin ailə.
Götürən deyildi özgə minnəti,
Sevirdi düzlüyü, halal zəhməti
Fərasətli görüb o öz oğlunu
Oxudub kamala çatdırdı onu.

“Afaqnamə”də Nizaminin anası igid köçəri tayfanın məğrur qızı kimi yad edilir və dünyasını vaxtsız dəyişməsinə təəssüflə yanaşılır. Bu fakt Azərbaycan Nizamişünaslığında da yer alır və Nizami şeirindən gətirilən sitatla təsdiqlənir:

Gər madərə-mən Rəiseyi-qord,
Madər sefatane pişə-mən mord.
 (“Mənim anam igid Rəisə,
Ana sifətində qarşımda öldü”.)

Xalijan Bekxojin poemada Nizaminin atasının insani və nəciblik keyfiyyətlərini mənsub olduğu nəslin genetik xüsusiyyətləri ilə bağlayır:

Anasını vaxtsız itirdi İlyas,
Ona gizli-gizli saxlayırdı yas.
İgid tayfadandı qadının əsli,
Köçəri bir həyat sürürdü nəslə.
Onlar namus üçün keçər canından,
Yoxdu qorxuları xandan-xaqandan...

Nizaminin xarakteri, ictimai-siyasi və ədəbi-fəlsəfi baxışları əsərdə Afaq, Dərbənd hakimi və Qızıl Arslan obrazlarına münasibət və bu obrazlarla müqayisədə açıqlanır. Əgər Nizaminin xarakteri Nizami-Afaq xəttində daha çox ailə-məişət, sevgi, məhəbbət, yurda bağlılıq, xoşbəxt həyat və s. istiqamətində üzə çıxırsa, Nizami-Dərbənd əmiri və Qızıl Arslan xətlərində isə obrazın xarakteri ictimai-siyasi baxış və sənətə münasibət kontekstində müəyyənləşir.

Nizami-Afaq müstəvisində müəllif Nizamini 3 müxtəlif situasiyada təqdim edir. Əgər Nizaminin Afaqla Dərbənddə görüşü, ona qəlbən bağlanması və ailə qurub xoşbəxt həyat yaşamasını özündə əsk etdirən əvvəlki iki situasiyada Nizamini gözəllik qarşısında baş əyən bir şair, xoşbəxtliyi saf məhəbbətdə, pak ailədə, ülvi hisslərdə görən bir aşıq və bir insan kimi

görürüksə, Afaqın ölüm faciəsinin yaratdığı sonuncu situasiyada isə onu qol-qanadı sınımış, sevinci oğurlanmış, məhəbbəti yetim qalmış kədərli insan simasında görürük.

Xalijan Bekxojin “Afaqnamə” poemasından Nizaminin Dərbənd hakimi və Qızıl Arslan kimi iki nəhəng hökmdarla görüş səhnələrindəki danışqlarını real tarixi şəraitə uyğun qurur, doğru olaraq Nizamiyə verilən dəyəri bilavasitə onun şairlik istedadına göstərilən hörmətin nəticəsi kimi təqdim edir.

Lakin Nizaminin Qızıl Arslanla Gəncədən 30 ağac məsafədə görüşməsi mənbələrdə təsdiqini tapsa da, öncə qeyd etdiyimiz kimi onun Dərbənd əmiri ilə görüşməsi faktını təsdiqləyən mənbələr əlimizdə yoxdur. Bu mənada Nizaminin Dərbənd əmiri Seyfəddin ilə görüşünü əks etdirən səhnədə bədii təxəyyül real tarixdən öndə dayanır. Ancaq bütük hallarda hökmdarlarla görüş səhnələri poemanın ən maraqlı epizodları sırasında yer alır.

Bu sırada siyasi tarix meydanlarında amirlik və mənəm-mənəmlik iddialarında olan hər iki hökmdarın Nizami ilə görüş səhnələrində məşhur “şair hökmdarın hüsurundasən” iddiasından uzaqda dayanmaları səbəblərinin açıqlanmasını oxucu heyrətlə qarşılayır. Poemanın “Dərbənd əmirinin yanında”, “Simnarın tərifı və Xəvərnəq qəsrinin tikilməsi”, “Əmirin qərarı”, “Qızıl Arslanla görüş”, “Bayquşların söhbəti” və “Firdovsinin vəsfi” hissələrində hər iki hökmdarın Nizami söz səltənəti hökmranlığını özlərinin siyasi səltənət hökmranlıqlarından üstün tutmaları Nizami əbədiliyi qarşısında “tərkisilah olub” iddiasız dayanmalarının səbəbi kimi göstərilir.

Əsərdə Nizami əzəməti və böyüklüyü qarşısında “tərkisilah olan” Dərbənd hakimi və Qızıl Arslanın etirafları ardıcıl olaraq bu cür təqdim edilir:

Şeir dünyasına sənşən hökmran,
Sözlərində tapdım saysız incini.
Şahların qaş-daşlı taxtı-tacından,
Sənin şan-şöhrətin əzəmətlidir.

Yaxud,

Ey ismi dünyada qalacaq insan!
Bərındırram səni dünya malından.
Bilməzsən dünyada nədir ehtiyac,
“Xosrov və Şirin”də adımı ansan.

Bu səbəbdəndir ki, poemada hökmdarlarla qarşılaşdığı səhnələrdə Nizamiyə söz mülkünün sultanı tipində önəm verilir və həmin hissələrdə şeir-sənət düşüncələri ictimai-siyasi baxışları üstələyir.

Şair bu cür epizodlarda məqsədli olaraq sözün daş-qaşdan, şeyrin səltənətdən, şairin hökmranlıqdan üstünlüyündən bəhs açır, Nizamini adi şair deyil, söz qoşunları ilə əbədiyyət fəth edən fateh, qələmi qılıncdan iti, nizədən sivri olan söz komandanı, Allahın yaratdığı möcüzə və s. möhtəşəmliyində hökmdarlarla üz-üzə saxlayır.

Bu görüşlərdəki heyrətləndirici məqam saray, xəzinə, səltənət deyil, söz və onun qüdrətidir. Ona görə də poemada Nizami “Divan”ı və “Xəmsə”si ilə bəzədilmiş könül sarayları ləl-cəvahir və daş-qaşla bəzədilən saraylardan daha əzəmətli görünür. Saraydakı prosesləri əks etdirən bu cür səhnələrdə Nizami əsərləri və Nizami obrazlarının dilə gətirilməsi geniş mənada sarayların özlərindən asılı və asılı olmayaraq Nizami mənəvi ruhuna olan ehtiyac və ehtiramının göstəricisinə çevrilir. Əsərdə Dərbənd hakiminin timsalında Nizami “Divan”ının hikmətindən, qəzəllərinin incə ruhundan, “Yeddi gözəl” poemasındakı Simnar və Nemanın əhvalatlarından bəhs açılması Nizami ideyalarının təbliği və saray mənəvi boşluqlarının doldurulması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən “Afaqnamə”də Nizaminin Dərbənd hakiminin görüşündə olarkən hökmdar yanaşmasında sənətinin həm ümumi (şeyr və qəzəllərinin özəllikləri), həm də konkret obrazlar tipində dəyərləndirilməsi Nizami yaradıcılığının böyüklüyünü və əhəmiyyətini təsdiqləyir:

Əlinlə yazılmış bu “Divan”dakı
Hər şeyr bir inci dürr danəsidir.

Qitən, qəsidənsə, ey böyük ustad,
İbrətli bir mənə xəzinəsidir.

“Afaqnamə” poemasının “Simnarın tərifi və Xəvərnəq qəsrinin tikilməsi” hissəsi dahi Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının eyni başlıqlı fəslindən cüzi ixtisarla iqtibas edilmişdir. Eyni əhvalatları və eyni aparıcı obrazları eyni hadisə ardıcılığı ilə “Afaqnamə”yə daxil etməklə müəllif poemanı Nizami ənənələrinə uyğun zənginləşdirmiş, bir daha dahi Nizamiyə ehtiramını bildirmiş, müasir oxucunu Nizaminin söz-sənət sehri ilə üzbəüz saxlamış, düşüncələrdə Nizaminin əzəmətli obrazını canlandırmışdır. Xalijan Bekxojin Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasındakı 138 misralıq bu hissəni 124 misra şəklində iqtibas edərkən, demək olar ki, nə mövzu, nə ideya, nə də əsas obraz baxımından (cüzi istisnaları çıxmaq şərtilə) heç nəyə toxunmamış, öz əsərini Nizami dühası ilə bəzəmişdir. Müəllif “Yeddi gözəl”dən bu hissəni seçərkən Nizaminin dünyagörüşü və cəmiyyət baxışlarında vacib yer alan sənətkar və saray problemlərini gündəmə gətirmiş, problemin bütün dövrlər üçün aktual olduğunu önə çəkmişdir. Bildiyimiz kimi, “Yeddi gözəl” poemasında Nemanın sifarişi ilə Simnar möhtəşəm saray tikir. Nemanın böyük miqdarda pul verdiyini görən Simnar “səxavətinin bu cür olduğunu bilsəydim, daha gözəl saray tikərdim” – deyir. Bu fikrin Nemanda doğurduğu qəzəb hissləri Simnarın tikdiyi qəsrədən aşağı atılaraq öldürülməsinə səbəb olur. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində canlandığı Neman nə qədər ədalətli və səxavətli olsa da, şəxsi maraqları ortaya çıxdığı zaman qəddarlıq etməkdən yan keçə bilmir. Nizami Nemanın simasında şahlara demək istəyir ki, düşüncə baxımından bütöv kamilləşmə və təkmilləşmə olmadan insanın tam şəkildə ədalətli olması mümkün deyildir.

Qeyd edək ki, Xalijan Bekxojin “Afaqnamə” poemasında “Yeddi gözəl” əsərindən iqtibas edilən hissədəki Nizamiyə məxsus mövzu, məzmun və ideya prinsiplərinə sadıq qaldığı kimi, onun sənətinin söz və şeir ahəngini də qorumağa çalışmışdır. Bu yaxınlığı hər iki əsərin Azərbaycan dilində çap olunmuş nüsxələrinin müqayisəsində (tərcüməçilərin fərqli olmasına baxmayaraq) müşahidə etmək mümkündür. Nümunələrə nəzər salaq:

Sarayı tikməyə gəlib vardılar,
Mahir bir ustanı çox axtardılar.
Nəhayət, yetişdi xəbər Nemana:
“Dolaşma dərbədən, düşüb dörd yana
Sənin axtardığın qadır sənətkar
Olsa, ola bilər Sam oğlu Simnar.
Zirəkdir, od kimi iti əllidir.
Dünyaya hünəri, işi bəllidir.
(“Yeddi gözəl”dən)

Neman axtararaq bir yaxşı bənna,
Çox-çox layihəni atdı bir yana.
Bir nəfər Nemana edib xəbərdar
Dedi: “Rum elində belə usta var
Bütün yer üzünü tutub şöhrəti
Aləmi heyrətə salıb sənəti
Sanki sehirlidir onun əlləri
Tilsimə salıbdır bütün elləri.
(“Afaqnamə”dən)

Başqa bir misal:

Bilsəydim əvvəlcə, inanın ki, mən
Bu yolda bəsləyib özgə bir əməl,
Bir bina tikərdim gözəldən gözəl
Bəlkə daha artıq zəhmət çəkərdim

Bundan xeyli gözəl saray tikərdim.
 (“Yeddi gözəl”dən)

Bilsəydim sən belə səxavətlisən
 Səyimi birə-beş artırardım mən.
 Bir saray tikərdim, bundan da qəşəng
 O saray olardı gündə yeddi rəng.
 (“Afaqnamə”dən)

və yaxud,

Bilsəydi belədir ömrünün sonu
 Üç qarış edərdi tikərkən onu
 (“Yeddi gözəl”dən)

Bilsə atacaqlar qüllədən onu
 Beş qarış eylərdi qüllə boyunu
 (“Afaqnamə”dən)

“Afaqnamə”də Nizami Gəncəvinin Qızıl Arslanla görüşünü əks etdirən epizodlar geniş yer tutur. Həmin epizodlarda Qızıl Arslan tərəfindən Nizaminin saraya dəvət olunması, hökmdar tərəfindən sənətinə böyük ehtiramın göstərilməsi, “Xosrov və Şirin” əsəri barədə söhbətlər və s. məsələlər əksini tapır. Tarixi faktlara istinadən deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərinin saraydan aldığı sifariş əsasında yazmış, 4 ilə tamamladığı bu əsər üzərində çalışarkən Qızıl Arslanla görüşmüşdür. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərinin “Xoşbəxt padşah Qızıl Arslanın tərif” hissəsində bu məsələlərdən xüsusi bəhs açılmışdır. “Afaqnamə” poemasında da Nizaminin Qızıl Arslanla görüşü bir növ tarixi fakt və Nizami təsvirlərinə uyğun əksini tapır:

Şair həyat verib yeni dastana
 İthaf etmiş onu Toğrul sultana
 Yox! Bu məhəbbətin Şirin dastanı
 Gərək vəqf edilsin Qızıl Arslana.

Xalijan Bekxojin Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən “Afaqnamə”yə poemanın mövzusu ilə uzlaşan misralar daxil etmiş, Nizami sözünün bədii qüdrətindən faydalanmağa çalışmışdır. “Xosrov və Şirin” poemasının “Xosrovun məqbərəsində Şirinin özünü öldürməsi” hissəsində Afaqı xatırladan misralar da yer almışdır:

Oxu bu dastanı qəlbində kədər,
 O gözəl Şirinçün ağla bir qədər.

Xalijan Bekxojin “Xosrov və Şirin” poemasına aid olan yuxarıdakı şeir parçasının bəzi misralarını eynilə “Afaqnamə” poemasına daxil etmişdir. Şairin həmin misraları poemaya daxil etməkdə əsas məqsədlərindən biri Nizaminin Afaq üçün söylədiyi Nizamiyanə sözlərlə öz “Afaqnamə”sini bəzəmək, əsərin təsir gücünü və ifadə gözəlliklərini daha da artırmaq olmuşdur.

Mənim Afaqıma bənzərdi Şirin
 Afaq tək müdrikdi, gözəldi Şirin
 O qıpçaq bütünü Dərbənd hakimi
 Bəxş etmişdi mənə bir töhfə kimi.

Nəticə etibarilə deməliyik ki, Xalijan Bekxojinin “Afaqnamə” poeması dahi Nizaminin həyat yoldaşı Afaqın şərəfinə yazılsa da, Nizami ədəbi irsinə, Nizami şəxsiyyətinə böyük sevgi və diqqətin olması səbəbindən əsərin Nizaminə səciyyəsi xeyli yüksəkdir. Bu mənada Nizaminin özünün və sözünün obrazlaşdırıldığı “Afaqnamə” poeması müasir qazax ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinin dahisi Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətinə, sənətinə, yaradıcılıq ənənələrinə dərin hörmət və ehtiramın nümunəsi kimi əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980
2. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Bakı, 1979
3. Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1940
4. Cami. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1989
5. Xalijan Bekxojin. Afaqnamə. Ankara, 2010
6. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı, 1985
7. Məhərrəmov Tahir. Əmir Xosrov Dəhləvinin “Məcnun və Leyli” poeması. Bakı, 1970
8. Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, 2001
9. Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, 2004
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 2004
11. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 2004
12. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, 2004
13. Nizami Gəncəvi. İskəndərnəmə. Bakı, 2004
14. Nəvai. “Xəmsə”. Daşkənd, 1996
15. Nəvai. Yeddi səyyarə. Bakı, 1947
16. Nəvai. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004

**ÇAĞDAŞ KAZAK EDEBİYATININ ÖNDE GELEN TEMSİLCİSİ OLJAS
SÜLEYMENOV'UN SANATI ULUSAL-SANATSAL VE ULUSAL-TARİHSEL
BAĞLAMDA**

THE LEADING REPRESENTATIVE OF CONTEMPORARY KAZAKH LITERATURE
OLJAY SULEYMENOV'S CREATIVITY IN THE NATIONAL-ARTISTIC AND
NATIONAL-HISTORICAL CONTEXT

Elman GULIYEV

Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Özet

Oljas Süleymanov, modern Kazak edebiyatının dünyaca ünlü şahsiyetlerindedir. "Az-Ya" bu yaratıcılığın özel bir göstergesidir. Eser, eski Türk kültürünün zirvesi olan Türk – Sümer ve Türk - Sibiry'a aşamalarının birkaç bin yıllık tarihinin izini sürmekte, bunların dünya kültüründe, dünya uygarlığında rolünü açıklamak, Türk kültürünün, Türk maneviyatının, Türk gerçeklerinin zaman-zaman haksız saldırılara maruz kalmasını belirlemek açısından önemlidir. İki ana bölümden oluşan "Az-Ya" eserinde ("Kırlangıçlar ve kazlar" ve "Sumername") Türklerin yaşadığı tarihi coğrafyanın nüfusu, etnik yapısı, dili ve kültürel yapıtları ilgili fikirler yürütülmüştür.

Eser, Türk halklarının tarihine, diline ve siyasi tarihine özgün bir yaklaşım getirmesi açısından son derece önemlidir. "Az-Ya" kitabı, eski Türklerin milli-estetik değerlerini, edebi ve kültürel tarihini incelenmesi ve Avrasya'da yaşayan birçok halkların kültürel ve siyasi tarihinin bazı yönlerini vurgulaması açısından ilgi çekicidir. Ancak Olcas Süleymanov sadece tarihçi-bilim adamı, etnograf olmakla beraber, aynı zamanda modern Kazak şiirinin önde gelen ve ünlü bir temsilcisidir. O.Süleymanov'un sanatı hem tema, hem de şekil açısından özgündür. Onun yazılarında siyasi motifler ana göstergedir.

O.Süleymanov'un çalışmasında tarihsel farkındalığın kapsamı çok geniş görünüyor. Bir vatandaş şair olarak şiirinde, ulusal kimlik düşünceleri ve soruları etrafında özel bir tarihe müracaat etmeği tercih ediyor. "Ben bir şehir çocuğuyum, vahşi doğada savaşa gitmeliyim. İhtiyarlar, bilmek istiyorum, söyleyin bana, şehirlerimin nasıl yok edildiğini?" – tarihi sorusu bu açıdan önemli görünüyor.

Oljas'ın şiirsel düşüncesi gücünü eski kaynaklardan, eski Türk şiirinden almıştır. Orta Asya, Urallar, Volga bölgesi, Kafkaslar ve Küçük Asya ruhu şairin şiirsel arayışları için önemli bir kaynak haline gelmiştir.

"Ben seni", "Çocukluk, yazlık, boğuk hava", "Akın Smet'in son şarkısı", "Göçebe" ve b. daha onlarca şiir, içerik, biçim ve yapı açısından destan unsurlarına çok yakındır. XX. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren insanın etnik içeriği, etno-psikolojik, etno-kültürel faktörleri, şairin şiirinde tarihsel süreçler ve modern kendini onaylama düzeyinde sunulur.

Anahtar kelimeler: Kazak edebiyatı, Oljas Süleymanov, "Az-Ya", ulusal-tarihi, Sümer

Abstract

Oljas Suleymanov is one of the world-famous figure of modern Kazakh literature. "Az - Ya" is a special emblem of this creativity. The work is important in terms of tracing the millennial history of the Turkic-Sumerian and Turkish-Siberian stages, the peaks of ancient Turkish culture, to define its role in world civilization and culture, also the reflections of unjust attacks of Turkish culture, Turkish spirituality and Turkish realities from time to time. "Az-Ya", which consists of two main parts ("Swallows and Geese", "Sumerian") deals with the population, ethnic composition, language and culture of the historical places covered by the Turks.

The work has great importance in terms of an original approach to the history, language and socio-political history of the Turkic peoples. The book "Az-Ya" is interesting in terms of studying the national-aesthetic values, literary and cultural history of the ancient Turks, as well as highlighting some aspects of the cultural and political history of many people living in Eurasia. But Oljas Suleymenov is not only a historian-scientist, ethnographer, but also a prominent and famous representative of modern Kazakh poetry. Suleymenov's work is original both in terms of theme and form. In his lyrics, the political motive stands out as the main indicator. The scope of historical self-awareness in Suleymenov's work is very big. In his lyrics as a citizen poet he gives special preference to historical appeal around national identity thoughts and questions. "I am a city boy, I have to go to war in the wilderness. Old men, I want to know, tell me, how my cities have been destroyed?" - this historical question seems important in this regard.

Oljas's poetic thinking draws strength from ancient sources - starting from ancient Turkish poetry, Central Asia, the Urals, the Volga region, the Caucasus - the spirit of Minor Asia becomes an important source for the poet's poetic pursuits.

"I for you...", "Childhood, garden, stuffiness", "Akin Smetin's last song", "Migrant" etc. dozens of other poems are very close to the elements of epic thinking in terms of content, form and structure.

Since the 80s of the XX century, the ethnic content of man, his ethno-psychological, ethno-cultural factors are presented in the poet's poetry at the level of historical processes and modern self-affirmation.

Keywords: Kazakh literature, Oljas Suleymanov, "Az-Ya", national-historical, Sumerian.

Yaradıcılığında daha çox milli-estetik normaların dürüst formalarını tətbiq edən, dünya miqyasında tanınan müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri (eyni zamanda deyərdim ki, birincisi) Oljas Süleymenovdur. "Oljas Süleymenov dünyanın bizə məlum olan, bəlkə də yeganə şairidir ki, təfəkkürü eyni zamanda həm zəngin etnoqrafik potensiala, həm də müasir poetik "diplomatiya"ya malikdir – naturalizmlə analitizmin bu cür üzvü vəhdətini verən ikinci bir şairi təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür..." (N.Cəfərov). O.Süleymenov yaradıcılığı bu gündən həm keçmişə, həm də gələcəyə körpü salan milli-təəssübkeş bədii düşüncə sistemidir.. "Az-Ya" bu yaradıcılığın xüsusi emblemidir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Əsər türk xalqlarının tarixinə, dilinə, ictimai-siyasi tarixi nüfuzuna orijinal yanaşma baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. İki hissədən ibarət olan, bütün məsələlərə elmi və milli-tarixi prinsiplər və s. daxilində obyektiv münasibət bildirən "Az-Ya" kitabı həm də qədim tarixə malik türklərin milli-estetik dəyərlərini, ədəbi-mədəni tarixini öyrənmək, eyni zamanda Avro-Asiya məkanında yaşayan bir çox xalqların mədəni və siyasi tarixlərinin bəzi məqamlarına işıq salmaq baxımından maraqlıdır. Lakin Oljas Süleymenov bir tarixçi-alim, etnoqraf olmaqla yanaşı, həm də müasir qazax şeirinin görkəmli və məşhur nümayəndəsidir. Onun poeziya qüdrəti bir neçə cəhətinə görə fərqlənir və seçilir. O.Süleymenov yaradıcılığı həm mövzu, həm də forma baxımından orijinaldır. Ona görə də O.Süleymenov oxucuların

nəzərində sovet şairlərinin (bəziləri istisna olunmaqla) ənənəvi mövzu və forma modelini əsasən qəbul etməyən şair “görməyi” ilə daha çox fərqlənir. Onun poeziyasında sovet rejiminin qadağalar qoyduğu mövzu məhdudiyətinin olmaması, fərqli düşüncə tərzini və bunun poetik detal, poetik nümunə şəklində özünü büruzə verməsi adi hala çevrilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, O.Süleymanov lirikasında siyasi motiv və çalar ön planda dayanmış, şair idealının əsas göstəricisi kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Ölkəm!
Sən də Qazaxıstanla bil,
Ən sınılanmış,
Ən dözümlü oğullarını
Biz tək-cə səni sevirik
Yanırdıq,
Tək-cə sənin eşqinə.
Qoruyuruq haqqımızı—
Dişlərimiz kilidlənmiş
Tab eləmir
Qoruyuruq
Çöl genişliyi-nən,
Alatau dağlarının ucalığı-nan
Qışqırmaq haqqımızı!

O.Süleymanov yaradıcılığında tarixi özünüdərkini əhatə dairəsi olduqca böyük görünür. Bu qrup şeirlərində şair narahatçılıqlarını oxucu tam mənada dərk edir, ona şərik çıxır. Şair də öz növbəsində milli-etnik kimlik düşüncə təsirində tarixi səyahətə üstünlük verir: “Mən şəhər oğluyam, çöl-biyabanla döyüşə yollanmalıyam. Nurani qocalar, bilmək istəyirəm, deyin, mənim şəhərlərim necə məhv olub?” – deyimini ilə tarixi suala cavab axtarır:

Bəyaz Otrar şəhərim,
Hanı qala divarların?
Yarım ilə alov tutub yandı mı?
Dözmədimi döyüşlərə?
İki yüz gün, gecə-gündüz?
Uzun çəkdi mühasirə.
Yeraltı yollar kəsili.
Nə çörək var, nə ət, nə ot.

Bütün hallarda şairin tarixə “boylanması” mənsub olduğu xalqın minillərdən üzübəri gəlişi və tarixi faciələrlə üzləşməsinin salnaməsini xatırladır. Bu məqamda uzaq və yaxın keçmişin xatırlanması xalqı üçün döyünən həssas bir ürəyin narahatçılıqları təsirindədir:

El-obalar kül altda,
Hələ çox anmaq olar
Külə dönən o çölü
Ürək istəmir nə-sə
Çünki o səsləyir
Qisas almağa!
Necə ovunduraq
Nə cür atlandıraq
Ürəyim səni?

O.Süleymanov sənətində türkün tarixi dünyasına səyahət və ona həsrət ifadə edən münasibət diqqəti cəlb edən xüsusi haldır. Daha doğrusu o, bu halda “türk çölləri boyu Şərqdən Qərbə çapan bir qəhrəman türk atlısı rolunda” çıxış edir. Qeyd edək ki, şair öz “səyahətində” milli vətəndaşlıq missiyasını yerinə yetirir:

Mən yenə üz tutdum

uzaq səfərə.
Beynimdə həkk olub
bir qanun ancaq.

Öz tarixinə ürəkdən bağlanan şairin bu “səyahətdə” dünyanı “hədəf” seçməsi təsadüfi səslənmişdir. Belə geniş məsələyə iddialı olan şairin məqsədi tarixin daş yaddaşında türkün izlərini görmək və müəyyənləşdirməkdir. Bu halda O.Süleymanov haqlı görünür. Gəzdiyi yerlərdə mənsub olduğu xalqın dünənindən və bu gündən söhbət açmağı özünə borc bilir:

Köç edib gəzirəm bu yer üzünü
qarışbaqarış,
Məsləhət görürlər bir bina qurum.
Mənsə fürsət düşən kimi
Afrikanı,
Fransanı,
Asiyanı dolaşıb,
Açıb gözlərini
Hələbdəki ərəbin,
Nyu-Yorkda
dastanlardan söz açıb
geri dönürəm..

“Dastanlardan söz açıb geri qayıdan” şair nə qalibdir, nə də məğlub. O, bütün görüntülərdə sadəcə vətəndaş və insandır. Ürəyində bəşəri duyğuları yaşadan, torpağına qəlbən bağlı olan bir insan və vətəndaş. Onun insan və vətəndaş hüququ yüksək olduğu üçün sözünün kəsəri daha da artır, haqq sözünü daha da cəsarətli deyir:

Ölkəm,
Sən Qazaxıstan sınağından
çıxmısan –
Bu yerdə
Xaç əlindən tərپənməyə
yer yoxdur.

O.Süleymanov bu cür deyimdə inzibati-amirlik və totalitar dövrünün amansızlıqlarını göz önünə gətirir. O dövrün dəhşətlərini xatırlayır. Sürgün yeri kimi seçilmiş Qazaxıstanın “milyonlara qəbir evi” olmasını təəssüflə qeyd edir. Torpağının, ölkəsinin və millətinin bu faciələrdə günahsız olduğunu bilsə də, başqalarından üzr istəməyi özünə borc bilir. Əslində şairin üzrxahlığı öz ölkəsinin günahlarından irəli gəlmişdir, O.Süleymanovun bu poetik üsyankarlığında böyük bir rejimin, böyük bir imperiyanın, onun qanunlarının ittihamı önə keçir:

Qazaxıstan!...
Təkcə səndə yerləşir
Bütün yer üzündəki
Paytaxtların türməsi
Sən ucsuz-bucaqsız sürgün yerisən
Kiçik bir xəritədə.

“Bir çəkməçi vardı bizim aulda” şeirində O.Süleymanov təkcə kəskin deyim və ittihamları ilə diqqəti cəlb etmir, həm də ümumsovet poeziyası üçün xarakterik olmayan bir baryeri aşır, fikirlərində analitizmə geniş yer verməklə “inqilabçı” təsiri bağışlayır:

Hamıya çəkmə tikirdi,
Öz ayağının üstündə.
Ona elə gəlirdi,
Ayrı-seçkilik salmır,
Bərabərləşdirir hamını
bu yolla..

Konkret məkən və zaman reallıqlarını özünə əks etdirən bu şeirdə mövcud bir rejim, o cümlədən konkret bir “ideoloq” obrazı fikri daha çox məşğul edir. Oxucu bir növ arxada qalan yaxın keçmişin reallıqlarının dəhşətlərini yenidən “yaşayır”.

Boyu vardı
Bapbalaca
Napoleon sayağı.
O tikdiyi çəkmələrdə
Div boyda adamlara
Gəzmək asan deyildi
Çəkmə sıxır ayağı.
Hamı elə bilirdi
Çəkməni Allah verib
Verib ki, qoy müsəlman
Dua eləyən zaman
Ayaqlarını sıxan
Çəkmələrini çıxartsın.

Diqqət etdikdə görürük ki, Oljasın poetik təfəkkürü qədim mənbələrdən güc alır – qədim türk poeziyasından başlayaraq, Mərkəzi Asiya, Ural, Volqaboyu, Qafqaz – Kiçik Asiya regionları ruhu dolanan şairin poetik axtarışları üçün əhəmiyyətli mənbəyə çevrilir.

Lakin nisbətən sonrakı əsrlərdə müəyyən mənada epos sərbəstliyinə yiyələnən türk şeiri əvvəlki ənənələrə kifayət qədər yaxınlaşa bilmədi. Düzdür, XX əsrdə ümumən türk şeiri milli-ictimai baxımdan nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafını bərpa edə bildi. Zəngin epos təfəkkür və mədəniyyətinə qayıdıq, onun sənətdə tam bərpası O.Süleymanov yaradıcılığında özünü təsdiqlədi. “Mən səni...”, “Uşaqlıq, bağ, bürkü”, “Akın Smetin son nəğməsi”, “Köçəri” və s. onlarla digər şeirləri məzmun, eyni zamanda forma, quruluş baxımından epos təfəkkürü elementlərinə xeyli yaxındır:

Vur-tut səkkiz yaşım
olardı yəqin.
Uşaqlıq illəri.
Yay. Arxa cəbhə.
Yastı daxmaların yanından keçən
Köhnə arabaların cırıltı səsi.
Bürkü təntidəndə yaxınlıqda çay
Bağlar toz içində.

Bu səbəbdəndir ki, onun istər məhəbbət, istərsə də fəlsəfi lirikası tam mənada orijinal məzmun və ideyaya söykənir. Çünki burada “zamanın tələbi” ilə “sənətkarın sənət tələbi” arasında yeni əlaqə tipi ortaya çıxır:

Mən səni...
Mən səni salamlayıram,
Şeirtək doğulan düşmənçiliyim.
Daha çox gərəkdir həmişəkindən
Sevgi şeirləri,
Bəlkə də indi...

Diqqətlə izlədikdə O.Süleymanovun “sevgi şeirlərində” hər şeydən azad olmuş saf məhəbbətdən söz getmir. Sözü mənəsi ilkin qatda deyil, daha dərin qatlarda aşkarlanır.

Su ki girdi qaba
Tələsir almağa
Qabın şəklini
Söz isə -
Elə ki, yatdı ürəyə

Dəyişmir donunu,
Necə var, eləcə salır əksini
– deyən şair özünün “həyat” fəlsəfəsini də bu uyğunluqda ifadə edir:
Yuxun şirin olsun, dədə
Rahat yat, ata.
Halım yaxşıdır.
...Varlı-hallıyam.
Görürəm doğmalaşdığımı hər şeyin,
Məni varlı görmək istəmirdinmi?

O.Süleymenovun poetik “mən”i çoxcəhətli aspektdə görünür. “Mən” onun şeirlərində aparıcıdır, təbiidir. Bütün etirafları səmimi təsir bağışlayır. Şairin “mən”i konkret və ümumi dəyərləri özündə ehtiva edə bilir: Bir sözüm iki olmayıb hələ,

Boş yerə
Əl atmamışam xəncərə.
Tapmışam
Nə itiyim olubsa
Tale verdiyinə
Qane olmuşam.

Problemə bu cür yanaşma onun şeirlərində insan faktorunu və amilini əsas obyektə çevirir. Hadisələrin mərkəzində dayanan insan şairin etnoqrafik təfəkkürə bağlılığının göstəricisidir. Həmin insan şairin əcdadı, özü və müasirləridir. Məhz buna görə də insan obyekt kimi O.Süleymenovda olduqca güclüdür. O, həm də çevik və aparıcıdır. Dünənün acılarına acıyan, keçmişinin uğurlarından qürur duyan, gələcəyə ümidlə baxan şəxsdir:

Mən səni sevirəm, Fransa
Sənin adınla çağırardılar.
bütün gəlmələri
“firəng” – deyə Mənim əcdadlarım
cəngavərlərini
kəməndlə sürüyüb
saldı yəhərdən.

İnsanın bir ölkənin deyil, həm də bəşər övladı olması məsələləri O.Süleymenov yaradıcılığında özünü qabarıq göstərir. Əsasən, şairin milli təəssübkeşlik amillərinin güclü olduğu sənətində bəşəri ideyaların da özünəməxsus planda təcəssümü milli-etnik və bəşəri tarixi təkamül problemlərinin sintezindən doğur. Artıq şairin kəşf etdiyi yeni insan “inqilabçı təfəkküründən” uzaqlaşır, düşüncələrində bəşəri dəyərlərə üstünlük verir.

Demək olar ki, keçən əsrin 80-ci illərinə qədərki yaradıcılığında O.Süleymenov insanı həm milli, həm də bəşəri platformada saxlayırdısa, 80-ci illərdən sonrakı poeziyasında o, insanı əsasən “milli-etnik müəyyənləşmədə” təqdim edir. Sənətində bu ideyanı bayraq kimi dalğalandırmağı vacib sayır. Əlbəttə, bu nəzərə çarpacaq hal O.Süleymenov yaradıcılığı üçün tam yeni keyfiyyət göstəricisi deyildir. Bunun rüşeym və izləri onun sənətində bütün dövrlərdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərmiş, aktual mövzuya çevrilmişdir. Lakin XX əsrin 80-ci illərdən etibarən insanın etnik məzmunu, onun etnik-psixoloji, etnik-kulturoloji amilləri şairin poeziyasında tarixi proseslər və müasir özünü təsəvvür edən səviyyəsində təqdim olunur:

Boz örtüklü Monqolustan çölündə,
Yatır
Noqayları,
Bulqarları,
Qazaxların
orduları.

Bizi üzü Qərbə dəfn eyləyiblər.
 Bizim arxamızda sonuncu dəniz!
 Fırlan, Yer kürəmiz!
 Bu gün anlayıram daha çox səni.
 Ağrın, acıların kaş mənə gələ.
 Dolan, aynalayn, dönüm başına,
 Köç edib dönürəm yolların ilə.

Lirik-fəlsəfi, lirik-psixoloji şeirlərin imkanlarından istifadə məsələləri O.Süleymenovda özünün dolğun və geniş ifadəsini tapa bilir. Şair poetik axtarışlarının nəticəsi olaraq tamamilə yeni fikirlər, yeni ideyalar ortaya atır. Əslində bu cür yeniləşmədə poetik detalların orijinallığı da az əhəmiyyət daşımır. Şair bu qrup şeirlərində mövzu və forma imkanlarının genişliyindən tam istifadə edir:

Harda söz salmaq olar
 De, aclıqdan, küləkdən?
 Harda hər addım başı
 Deşilə bilər, görən
 Minillik bir inamın
 Kiçik bir qəlpələriylə
 Maşınların təkəri?..

1975-ci ildə O.Süleymenov "Az-Ya" əsərini yazır. Əsər təkcə filologiya, tarix sahəsində yox, siyasi düşüncəyə təsirinə görə cəmiyyətdə də böyük rezonans doğurur. Əsərin ruhu o vaxtkı ideologiyaya zidd olduğu üçün O.Süleymenovun "Az-Ya" kitabı haqqında Qazaxıstan KP MK-nın 17 iyul 1976-cı il tarixli xüsusi qərarında kitab "ideoloji və metodoloji" baxımdan qüsurlu hesab olunur. "Az-Ya" O.Süleymenov yaradıcılığında əsas yer tutur. Əsər türk etnik-kulturoloji, etnogenezis məsələlərinin öyrənilməsində, tarixi araşdırmalar nəticəsində türklərin geniş mənada "həyat qrafikinə" tədqiqində əhəmiyyətinə görə seçilir. Müəllif rus dilində yazmış olduğu bu əsərinə maraqlı və orijinal bir ad seçmişdir. "Az-Ya" əsəri yalnız adının orijinallığı baxımından deyil, məsələlərə mahiyyət dərinliyində yanaşılma, qoyulan problemlərin elmi-analitik şərh baxımından da fərqlənir. "Az" əski slavyancada "mən", "Ya" isə müasir rus dilində "mən" deməkdir. Yəni "mən və mən". Eyni zamanda "az" kiril əlifbasının ilk, "ya" isə son hərfidir. Lakin burada mənə formal "sən və mən" şərtliyində açıqlanır. Bu şərtlik daxilində rus ədəbiyyatı və türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, etnik kimliyi barədə müəyyən məlumatlar verilir, yeri gəldikcə müqayisəli təhlillər aparılır. Bu müqayisədə elmi-tarixi əsaslandırma yolu ilə türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin qədimliyi, üstünlüyü, başqa mədəniyyətlərə təsiri üzə çıxır. Müəllif türk mədəniyyətinin Şumer mədəniyyətinin varisi olduğunu sübuta yetirir. "İqor polku" dastanında dil, üslub və ideoloji baxımdan türk təsirinin olması üzərində xüsusi dayanılır. Əsərdə özünə yer tapan türkçülük ideyaları o vaxtkı ideoloji tələblərə uyğun olmadığı üçün rəsmi şəkildə müəllifə qarşı ittihamların irəli sürülməsinə gətirib çıxarmışdır. 1976-cı ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən müzakirə və məhkəmə qərarlarının nəticəsi olaraq "Az-Ya" ideologiyaya zərərli, elmi faydası olmayan əsər kimi qadağan olunur.

Əsər həm də qədim türk mədəniyyətinin iki inkişaf zirvəsi olan Türk-Şumer və Türk-Sibir mərhələlərinin bir neçə minillik tarixini izləmək, onların dünya mədəniyyətində, dünya sivilizasiyasında rolunu müəyyənləşdirmək, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının, türk həqiqətlərinin zaman-zaman haqsız hücumlara məruz qalmasını və s. əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bütün bu məsələlərə müəllifin obyektiv elmi təhlil və tədqiqlərində aydınlıq gətirilir. O.Süleymenov təhlil və tədqiqlərində bir tərəflilikdən uzaq dayanır. Demək olar ki, fikirlərini dünya elmi "kürəsində" bişirir, heç bir xalqın tarixi haqlarını tapdamır. İki əsas hissədən ("Qızılquşlar və Qazlar", "Şumernamə") ibarət "Az-Ya" əsəri bir növ türklərin əhatə və əlaqədə olduğu tarixi yer və məkanların əhalisi, etnik tərkibi, dil və mədəniyyət nümunələri barədə fikir yürütmək baxımından xarakterikdir. Təbii olaraq burada türk inkişaf xətti əsas

mərkəzi xətt kimi önəm təşkil edir. Ona görə də hadisələrə, elmi-mədəni prosesin gedişinə, aşkarlanmasına tarixi və müasir prizmadan yanaşma, türklərin tarixdə yeri, onların dünya mədəniyyəti tarixində təsdiqi və inkarı problemlərinə münasibət böyük maraq doğurur: “Qədim türk mədəniyyətinin bu iki inkişaf zirvəsi [kök türk-Şumer və qədim türk-Sibir] arasında neçə minillik bir uçurum var. Tənəzzül uçurumu! Tarix elmində köçərilərin mədəni geriliyi haqqında çox yazılıb. Biz bu təyini inkar etmədən, ona dialektika baxımından daha dəqiq və tutumlu bir söz əlavə edirik: yorğunluq. Nədən mənbələr tarixi qrafikin çox kiçik bir parçasını izləyə biliblər və nədən tarixçi bu bir parçanın əsasında iddia edir ki, guya türklərin inkişaf relyefi həmişə hamar olub. Deməli, türk xalqı yarandığı gündən bədnam bir vəziyyətdə, yəni Avropa tarixçisinin hazırda onu gördüyü, daha doğrusu görmək istədiyi Vəhşi Tayfa cildində olub. Hər bir xalqın tarixinin qrafiki kardioqramı xatırladır. Tibb elmində düz xətt ölümü bildirir. Tarixdə isə xalqın yeni sıçrayış üçün güc yığıdığı zamanı. Türklərin həyat qrafiki hələ başa çatmayıb.”

O.Süleymenovun əcnəbi-xristian tədqiqatçılarının türkü köçəri, vəhşi tayfa hesab etmələrinə, köçərilərin isə bu qədər mədəniyyət nümunəsi yaratmaq imkanlarının olmamasına etirazı sözə yox, fakta və məntiqə söykənir, hind-Avropa mədəniyyətinin zənginləşməsində bu mədəniyyətin baza rolunu xüsusi qeyd edir: “Biz Ön Asiyada yaranmış Sözlün və İşarənin Misir incəsənəti kürəsində bişəndən sonra Hind-Avropa mədəniyyətini necə zənginləşdirdiyinin şahidi olduq. Lakin sivilizasiyaların qaynar qazanından hind-Avropalılar da bilavasitə bəhrələndirilirdi.”

Sitata diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, alim türkə qarşı ədalətsiz iddiaları ilə çıxış edən, onun tarixi haqqına və milli hissiyyətinə toxunan əcnəbi tədqiqatçılardan fərqli olaraq obyektiv elmi mühakimələr irəli sürür, hər bir xalqın tarixi-mədəni haqqını düzgün qiymətləndirir: “1791-ci ildə A.İ.Musin-Puşkin Müqəddəs Sinodun ober-prokuroru təyin edildi. Həmin il avqustun 11-də II Yekaterinanın fərmanı ilə Sinoda monastr arxivlərindən və kitabxanalardan rus tarixi üçün dəyərli olan əlyazmaları müsadirə etmək icazəsi verildi.

Bu iş A.İ.Musin-Puşkinə tapşırıldı. Təxminən 1792-ci ildə (dəqiq tarixi müəyyənləşdirilməyib) o, XVI əsrə aid bir məcmuə əldə etdi. “İqor polku dastanı”nın nüsxəsi də oradan tapıldı.

1812-ci il Moskva yanğını zamanı qrafın evi də, kitabxanası da yanıb külə döndü. XVI əsrə aid nüsxə beləcə məhv oldu. Hazırda elm aləmində Musin-Puşkinin nəşrindən və Yekaterina üçün surəti köçürülmüş nüsxədən istifadə edilir.

XVI əsr nüsxəsiylə bağlı bu maraqlı əhvalat elə həmin dövrdə rus alimlərində də, əcnəbi mütəxəssislərdə də dastanın həqiqiliyinə şübhə oyatdı; güman edilirdi ki, əldə olunan nüsxə saxtadır və bundan məqsəd keçmiş dövrlərdən alınmış dəlillərlə Yekaterinanın imperialist siyasətinə haqq qazandırmaqdır. Hətta saxta nüsxənin gümana gələn müəlliflərinin adları çəkirdi (o cümlədən Musin-Puşkinin).”

“İqor polku dastanı” tarixinə dair” tədqiqatlarında O.Süleymenovun fikirləri elmi prinsiplərə söykənir. Burada əsas sual kimi səslənən “İqor polku dastanı” həqiqətən olubmu, yoxsa bu XVIII əsrdə düzəldilmiş saxta əlyazmadır?” — sualına cavab tapmaqda O.Süleymenov üst-üstə düşən, kəsişən fikirləri götür-qoy edir, konkret cavaba tələsmir. Məqsəd isə əsl alim təkmini və obyektivliyi ilə dəqiq faktları üzə çıxarmaq, başqa bir xalqın mədəni tarixinə kölgə salmamaqdır.

Ona görə də müəllif “İqor polku dastanı” ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatçı alimlərin fikir və mülahizələrinə diqqətlə yanaşır, onları süzgəcdən keçirir, qənaətlərini ortaya qoyur. Məlumdur ki, dastanın XII əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı əsrlərdə (XVIII əsrə qədər) formalaşdığı iddia edilir. O.Süleymenova görə “heç olmasa bir faktı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. “İqor polku dastanı” ən azı iki zaman kəsiyinin — XII və XVI əsrlərin məhsulu, ədəbi abidəsidir.” Əlbəttə, burada bir incə məqam özünü göstərir. O.Süleymenov bu fikirləri deməklə, heç də nasixlərin (əlyazma nüsxəsini köçürən şəxslərin) dastana etdikləri saxta əlavələrini nəzərdən qaçırmır. “O, (nasir nəzərdə tutulur — E.Q.) nəinki dastanın canına bir xristian ab-havası

hopdurur, ən kədərli odur ki, öz dövrünün ruhuna uyğun olaraq, bəzi parçalara vətənpərvərlik donu geydirməyə cəhd edirdi”.

O.Süleymenov “İqor polku dastanı”nın üzü köçürülən üç nüsxəsi və bu nüsxələrin taleyi barədə məlumat verir: “Bu nüsxələrdən birini XVIII əsrdə Musin-Puşkin əldə edir. O biri nüsxə XX əsrdə Peçorada görünüb yox olur. Üçüncüsünü isə Həştərxan bazarından naməlum bir qazax alıb harasa aparır...”

O.Süleymenov “İqor polku dastanı”nı nadir abidə hesab edir. O, əsərdə türkizm məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Türkizmlərin olmasını “İqor polku dastanı”nın XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmasını sübut edən əsas dəlil kimi qiymətləndirir: “Mənə belə gəlir ki, slavyan-türk tarixinin maraqlı epizodlarından birinə həsr edilmiş “İqor polku dastanı”nın müəllifi də türk dilinin ab-havası, poeziyası hopmuş bir mühitdə yaşayıb-yaratmışdır.

O öz dövrü və zümresinin övladı idi və mətndə artıq sıradan çıxmış türkizmlərdən deyil, oxucuların başa düşməyəcəyindən qorxub-çəkinmədən canlı türk terminləri və leksemalarından bol-bol istifadə etmişdir. Çünki o öz əsərini XII yüzilliyin ikidilli oxucusuna hesablamışdı.”⁹³Göründüyü kimi, burada müəllif dastanda türkizmlərin işlənmə və ifadəsinə ehtiyac doğuran mühitin qismən də olsa mənzərəsini verə bilmişdir. Məhz əsər boyu bir çox söz qruplarının etimoloji variantlarının verilməsi, bu sözlərin digər dillərdəki söz yaradıcılığında oynadığı rolun göstərilməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn: batır-batur-bootur, boqatur-boqatır və ya buy-biy-bay-bey-boy və s. Lakin O.Süleymenov təhlil və tədqiqlərində belə bir fikri irəli sürür ki, “bir neçə əsr sonra Rusiyada türk dili öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirdiyindən” türk sözlərinin işlənmə imkanları daralmağa başlayır. Ona görə də XVI əsrdə “İqor polku dastanı”nı köçürən nasix əsərdəki türkizmlərin çoxunu tərcümə etmiş, onları şimal rus şivələrində işlənən sözlərlə əvəzləmişdir. O.Süleymenov bu halı, yəni türk sözlərinin əvəzlənməsinə təəssüflənir. Amma təsadüf tərcümə edilməyən türk sözlərinin mövcudluğunu isə yüksək qiymətləndirir: “Lakin köçürmələr zamanı möcüzə nəticəsində qalmış türk sözləri dastana xüsusi kolorit və dad verir. Dnepr suyunda həll olunmuş Baskançuk duzu kimi. Yaxud qan kimi. Yaxud göz yaşı kimi.”

Şumer-türk dili və tarixi əlaqələrinin, Şumer mədəniyyəti izlərinin, bu mədəniyyətin dünya mədəniyyətinə təsiri məsələlərinin öyrənilməsi O.Süleymenov yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Az-Ya” kitabına daxil olan “Şumernamə” hissəsində müəllif ana türklərin bir zamanlar Mərkəzi Asiyanın “mədəniyyət qazanında bişmələrini” və “Asiya çöllərinə çəkilərək şumer leksemini də özləriylə aparmalarını” qeyd edir. Burada türk sözləri, onun şumer leksemiylə bağlılığı, şumer dövründə türk dillərinin mövcudluğu tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilir. Müəllif türk və şumer kurqanlarının atribut oxşarlığına əsaslanaraq onlar arasındakı əlaqələrin təsadüfi olmadığını nəzərə çatdırır. O.Süleymenov Şumerlərlə bağlı özünə qədərki yazılan saxtılığa qarşı çıxaraq mənbələrə kor-koranə münasibət bəsləmir. Faktlarla sübuta yetirir ki, Şumerlərlə bağlı əksər yazılarda yanlışlığa yol verilib. Həqiqət isə Şumer-Türk bağlılığının göstərilməsindədir. Əlbəttə, Şumer-Türk etnik bağlılığı fikirləri qarşısında hər cür sədd çəkən totalitar rejimin qadağaları dövründə belə bir mövzudan bəhs açmaq olduqca çətin idi. Lakin O.Süleymenovun etnik-tarixi problemlərə təəssübkeş türk qeyrəti ilə müdaxiləsi bütün çətinliklərə sinə gərməsinə gətirib çıxarırdı. Bu barədə O.Süleymenovun fikirlərini xatırlamaq olduqca maraqlı görünür: “Əgər Şumerə görə sənin ciyərini çıxarırlarsa, sən onun yolunda Vətən uğrunda döyüşdüyün kimi döyüşməlisən. Onun qarşısında Vətən qarşısında olduğu kimi cavab verməlisən. Daha yetər, Şumerlə məşğul olduğum illər ərzində yığılıb qalmış düşüncə və duyğuları kağıza köçürməliyəm.”

Qeyd edək ki, müəllifin Şumerlərlə bağlı kağıza köçürdüyü “düşüncə və duyğuları” illərdən bəri araşdırdığı və tədqiq etdiyi arxeoloji tapıntılara, e.ə. aid Çin salnamələrinə, Avropa, rus və şərq alimlərinin fikirlərinə, Avesta və qədim türk yazılarına və s. söykənir. Nəticədə “Şumer”

sözünün etimologiyasından tutmuş, Şumerlərin qədim bir xalq kimi tarix meydanında keçdiyi yolun “hərəkət cədvəlinə” qədər bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilir.

QAYNAQLAR

1. Süleymenov A. Az-ya. Bakı, Şərq-Qərb, 1993
2. Süleymenov A. Az-ya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 272 s.
3. Süleymenov A. Şeirlər. Bakı, Gənclik, 1975, 68 s.
4. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2014
5. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2017
6. <http://www.1news.az/analytics/20131025092922522.html>
7. http://rus.azattyk.org/content/kyrgyzstan_culture_suleymenov/24914057.html

**ABAY KUNANBAYEV'İN “KARA SÖZ” ESERİNİN TÜR ÖZELLİKLERİ,
SORUNSALLARI VE EDEBİ DİLİ**
GENRE FEATURES, PROBLEMATICS AND LITERARY LANGUAGE OF ABAY
KUNANBAYEV'S “BLACK WORD”

Salide ŞERİFOVA

Prof. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü
ORCID ID: 0000-0001-8788-6366

Özet

Modern Kazak yazılı edebiyatının kurucusu ve kültürel bir reformcu olan Abay Kunanbayev (Kunanbay-uli), bir şair, yazar, besteci ve halk figürüdür. Aydınlanmış liberal İslam temelinde Rus ve Avrupa kültürünü destekleyen Abay Kunanbayev'in eseri, ulusun sosyo-politik süreçlerini yansıtır.

Abay Kunanbayev'in nesirinden bahsedecek olursak, öncelikle onun Kazakça “Kara Söz” olarak adlandırılan eserinin adının dilimize çevrilmiş olması dikkat çekicidir. Abay Kunanbayev'in yaşamının son yıllarında kaleme aldığı 45 kelimelik “Kara Söz” adlı öyküsünün Azerbaycan dilinde farklı isimlerle sunulması tartışmalıdır.

Didaktik-alegorik edebi türdeki küçük öğretici hikayelerin, yani mesellerin nasıl ve nerede okunacağı, yazarın yazılarını anlamada sorun yaratmaz. Manevi ve dini anlamda öğretici olan kısas, yazarın ana fikrin açıklanmasına dikkat etmesi ile karakterize edilir ve anlatım dili, etkinliği ve ironisi ile ayırt edilir.

Eserin kompozisyon yapısı özel ilgi görmektedir. 45 meselden ibaret eser, modern edebiyatta bulunan hipermetinsel eserlerin yapısını andırıyor. Abay Kunanbayev'in nesir eserini okurken eserin metnindeki yapının parçalandığını gözlemliyoruz. Eserdeki metinler, montaj esasına göre tek bir bütün haline gelmiş küçük bitmiş parçalar şeklinde yapılandırılmıştır. Küçük bitmiş parçalar, stilistik olarak sanatsal düzyazı biçiminde kendilerini ifade eder.

Düşünürlerin en acil konulardaki görüşlerini yansıtan eserde, doğrusal olmayan anlatımın gelişimini görüyoruz. Anlatım herhangi bir parça ile başlar ve mevcut parçalar içinde “devam eder”. Unutulmamalıdır ki eserin böyle bir yapıda sunulması eserin içeriğine zarar vermemektedir. Eserde verilen 45 kısas anlamını kaybetmez. Eserdeki “ilk kelimeyi” veya “otuzuncu kelimeyi” veya sonuncuyu “kırk beşinci kelimeyi” okumanız fark etmez. Esere yansıyan “kelimeler” anlamını kaybetmez, eserin önemi azalmaz. Eseri istediğiniz “kelime”den okumak esere zarar vermez. Eserdeki bir metinden diğerine geçişler, ansiklopedik bir hipermetin çalışmasını andırıyor.

Söz sanatını dünya kültürüne kazandıran güçlü söz ustası Abay Kunanbayev'in 45 kıssasını okurken, insanını olduğu gibi seven, milletinin akıbetinden endişe duyan yazarın sivil imajını görüyoruz. Yazar, eserlerinde anlatılan veya anlatılan olaylara veya hikayelere doğrudan katılmıştır. Ebediyete kavuşan yazar, kendisinden sonra Abay ekolünü oluşturmayı başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazak yazılı edebiyatı, Abay Kunanbayev, “Kara Söz” kitabı, nesir, pritcha, felsefi risale, tür, hipermetin

Abstract

Abay Kunanbayev (Kunanbay-uli), the founder of modern Kazakh written literature and a cultural reformer, is a poet, writer, composer and public figure. The work of Abay Kunanbayev, who promoted Russian and European culture on the basis of enlightened liberal Islam, reflects the socio-political processes of the nation.

Speaking about Abay Kunanbayev's prose, first of all, the fact that the name of his work called "Black Word" in Kazakh was translated into our language is noteworthy. The presentation of Abay Kunanbayev's 45-word short story "Black Word" in the Azerbaijani language under different names, which he wrote in the last years of his life, is controversial.

How and where to read small instructive stories in the didactic-allegorical literary genre, ie parables, does not create problems in understanding the author's writings. The parable, which is instructive in the spiritual and religious sense, is characterized by the author's attention to the disclosure of the main idea, and the language of the narration is distinguished by its effectiveness and irony.

The compositional structure of the work attracts special attention. A work of 45 parables is reminiscent of the structure of hypertextual works found in modern literature. While reading the prose work written by Abay Kunanbayev, we observe the fragmentation of the structure in the text of the work. The texts in the work are constructed in the form of small finished fragments, which have become a single whole on the principle of montage. The small finished fragments express themselves in the form of stylistically artistic prose.

In the work, which reflects the views of the thinker on the most pressing issues, we see the non-linear tells, begins with any fragment and "continues" within the existing fragments. It should be noted that the presentation of the work in such a structure does not harm the content of the work. The 45 parables given in the work do not lose their meaning. It doesn't matter if you read the "first word" in the work, or the "thirtieth word" or the last, the "forty-fifth word." The "words" reflected in the work do not lose their meaning, the importance of the work does not diminish. Reading the work from the "word" you want does not harm the work. The transitions from one text in the work to another are reminiscent of an encyclopedic hypertext work.

As we read the 45 parables of Abay Kunanbayev, a powerful master of words, who gave the art of speech to the world culture, we see the civic image of the author who loves his people as he is, worries about the fate of his nation. The author acted as a direct participant in the events or stories described or described in his works. The writer, who gained eternity, was able to establish the Abay school after him.

Keywords: Kazakh written literature, Abay Kunanbayev, The Book of Words, prose, pritcha, philosophical treatise, genre, hypertext

GİRİŞ

Modern Kazak yazılı edebiyatının kurucusu ve kültürel bir reformcu olan Abay Kunanbayev (Kunanbay-uli), bir şair, yazar, besteci ve halk figürüdür. Aydınlanmış liberal İslam temelinde Rus ve Avrupa kültürünü destekleyen Abay Kunanbayev'in sanatsal mirası 170 şiir, 3 şiir, 45 düzyazı, 56 çeviri ve 20'ye yakın besteden oluşuyor. Çalışmaları ulusun sosyo-politik süreçlerini yansıtır.

"KAĞA CƏZ" ESERİNİN TÜR ÖZELLİKLERİ

Abay Kunanbayev'in nesirinden bahsedecek olursak, öncelikle onun Kazakça "Kağa cəz" olarak adlandırılan eserinin adının dilimize çevrilmiş olması dikkat çekicidir. Abay Kunanbayev'in yaşamının son yıllarında kaleme aldığı 45 kıssadan ibaret "Kağa cəz" eseri Azerbaycan dilinde farklı isimlerle sunulması tartışmalıdır. İlk olarak, 1918 yılında Abay dergisinin sayfalarında kamuoyuna tanıtılan "Kağa cəz" adlı eser edebiyatımızda "Qara söz" [2], "Əqliyyə" [1, s. 167], "Qəqliyyə" [4, s. 11], "Böyük söz", "İbratəmiz sözlər" vb. olarak sunulmaktadır. Eserin tam anlamıyla "Qara söz" ("Kara söz") olarak tercüme edildiği gerçeğiyle de karşı karşıyayız. Bu çalışmayı böyle bir adlandırma yanlışır. "Kara" (siyah) kelimesinin birçok işlevi olduğundan, katıldığı kelimeler de farklı anlamlara gelir. Örneğin, hem yer adlarında hem de kişi adlarında "kara" kelimesinin kullanımına rastlıyoruz. Yer olarak Karabağ, Karayazı, Karatehle, şahıs isimleri olarak Karahan, Karakişi, Karakazim, Karaveli ve

diğer isimlerde geliştirilmiş “kara” çokanlamlı, Türk kökü olan ikibileşenli bir kelimedir. Azerbaycan dilinde (diğer Türk dillerinde olduğu gibi) “kara” (“siyah”) kelimesinin anlamına bakıldığında, renk anlamına gelmez, boyut, kalınlık, yoğunluk, karanlık vb. yansıtıcı bir anlamda detaylandırmak düşünölmekten kaçmaz. Örneğın, “Karabağ” toponymi “büyük bahçe”, “kalın bahçe”, “yoğun bahçe” vb. anlamına geliyor. Veya “Karayazı” terimi. Yer adı “Karayazı” “büyük bozkır” anlamına gelir. Bu açıdan bakıldığında yazarın kitabını “Büyük Söz” olarak sunmak amaca uygun olurdu. Zira eserin Azerbaycan okuyucusuna “Kara söz” (“Siyah söz”) olarak sunulması estetik açıdan güzel görünmemektedir. “Kara söz” (“Siyah söz”) olarak sunulan, kötü sözler kitabının bir tanımını çağrıştırır.

Didaktik-alegorik edebi türdeki küçük öğretici hikayelerin, yani benzetmelerin nasıl ve nerede okunacağı, yazarın ne yazdığını anlamada sorun yaratmaz. Manevi ve dini anlamda öğretici olan kıssa, yazarın ana fikri ifşa etmeye gösterdiği dikkat ile karakterize edilir ve anlatım dili, etkinliği ve ironisi ile ayırt edilir. S.S. Averintsev kıssanın özelliklerini açıklayarak göstermiştir:

- Özel bir varoluşu yoktur ve yalnızca belirli bağlamlarda belirli koşullar altında oluşuyor.
- Geliştirilen arsa, hareketi önemli görmez ve basit karşılaştırma düzeyinde somutlaştırılabilir. Ancak bu durumda kıssa simgesel niteliğini kaybetmez.
- İçerik açısından, kıssa derin “dini” ve ahlaki temalara eğilimlidir.
- Kıssa yüksek kategorilerden gerçekleştirir.

Eserin kompozisyon yapısı özel ilgi yer almaktadır. 45 kıssadan oluşan eser, modern edebiyatta bulunan hipermetinsel eserlerin yapısını hatırlatır. Abay Kunanbayev'in nesir eserini okurken eserin metnindeki yapının parçalandığını gözlemliyoruz. Eserdeki metinler, montaj esasına göre tek bir bütün haline gelmiş küçük bitmiş fragmanlar şeklinde yapılandırılmıştır. Küçük bitmiş fragmanlar, stilistik olarak sanatsal düzyazı biçiminde kendilerini ifade eder.

Düşünürlerin en acil konulardaki görüşlerini yansıtan eserde, anlatımında liiner olmayan anlatım gelişimini görüyoruz. Anlatım herhangi bir fragmantla başlar ve mevcut fragmantlar içinde “devam etdiriler”. Unutulmamalıdır ki eserin böyle bir yapıda sunulması eserin içeriğine zarar vermemektedir. Eserde verilen 45 kıssa anlamını kaybetmez. Eserdeki “ilk kelimeyi” veya “otuzuncu kelimeyi” veya sonuncuyu “kırk beşinci kelimeyi” okumanız fark etmez. Esere yansıyan “kelimeler” anlamını kaybetmez, eserin önemi azalmaz. Eseri istediğiniz “kelime”den okumak esere zarar vermez. Eserdeki bir metinden diğerine geçişler, ansiklopedik bir hiper metin eserini hatırlatır.

“KAPA CÖ3” ADLI ESERİN TEMATİK SORUNLARI

Kazak folkloru ve şiiri ile yakından bağlantılı olan Abay Kunanbayev'in eserinin ana konuları, Kazakların tarihi sorunlarının yanı sıra din ve maneviyat, devlet ve hukuk, milli eğitim ve dünya görüşüne de ışık tutmaktadır. “A. Kunanbayev'in yaratıcı fikirleri aydınlanma toplantılarına dayanmaktadır. Bir aydınlatıcı olarak toplumun gelişimini ve kurtuluşunu aydınlanmada gördü. Çünkü A. Kunanbayev'in yaşadığı ortam, cehaletin ve cehaletin hakim olduğu en güçlü feodal-ataerkil ortamdı. Bu nedenle demokratik fikirlerin müjdecisi olan şair, tek çare olarak okumayı ve eğitimi tercih etmiş ve tanıtımını vurgulamıştır.” [3, s. 268]

Abay Kunanbayev'in yaratıcılığının güçlü kazanımı, eserin yazıldığı dönem müellifin yaşlılık dönemine denk gelmektedir. Bunun nedeni, A. Kunanbayev'in dünyanın tüm yüzlerini görmesi, acı ve kederle karşı karşıya kalan bir insan olarak her şeyi derinden hissetmekten gelir. Yazar benzersiz bir şekilde ahlaki-ahlaki, sosyo-politik, sosyo-felsefi düşünceleri yansıtan kıssalarında toplumun gerçekleriyle ilgili olayları özgün bir şekilde tahlil etmiştir. Örneğın Altıncı Söz'de yazar “birlik” kavramına açıklık getirmeye çalışır. A. Kunanbayev, “birlik” kavramı ve halkın birliğe nasıl ulaşılacağı farkında olmadığı gerçeği konusundaki entelektüel cesaretini gösteriyor. Milletın birlik kavramını anlamadığını vurgulayan yazar, birlik kavramına özgün bir şekilde açıklık getirmiştir. Yazar, görüşünü Kazak deyimlerine atıfta bulunarak

açıklayabilmiştir: “Kazak atasözleri şöyle der: “Becerinin başlangıcı birliktedir, refahın temeli emektir.” [5]

Eserin tematikasında ulusun tarihsel gerçekliğinin ulusal renginin yüksek profesyonelliği ile yansıtması, çeşitli konuların öğretici sonuçları her zaman ilgilidir. A. Kunanbayev kaleme aldığı kıssalarına felsefi yaklaşımıyla dikkat çekiyor. Çevresindeki dünya, bilişsel fenomenleri daha derin bir şekilde anlaşılması için doğanın ve toplumun gizemlerini daha derinlemesine anlama ihtiyacına anlamak gerekliliğine de dokunur.

Geçmişin tasviri, çözülmemiş sorunun açıklığa kavuşturulması, dine, bilime ve bilgiye karşı tutum, eserin problemlerini de kapsıyordu. Eser, yaşam yasalarını anlayan bilge bir adamın öğretilerini yansıtıyor: “Bir eğitimci olarak Abay, en çok Rus kültürüne bağlıydı, onun örneğini takip etti ve onu destekledi. O kendi şiirinde, felsefi içerik taşıyan “Gekliyya”sında (Qekliyyə) (nasihatlarında) Rus kültürü ve Rus dilinin incelenmesi, Rus halkıyla ilişkilerin güçlendirilmesini günün en önemli meselesi olarak gündeme getirdi.” [3, s. 12]

A. Kunanbayev kıssalarında bilim, bilgi, anadili, yanı sıra yabancı diller, özellikle Rusça ile ilgili düşüncelerini görüşlerini yansıta bildi. Yazar kıssalarında milletin cehaletinden kaynaklanan kederi doğma vatanına, milletine olan sevgisiyle birleştirmeyi başardı. Eserde anlatılan feodal-ataerkil toplum eleştirisi, insan kaderi, insan onuru ve kişiliğinin oluşumunda emeğin, toplumun ilerlemesi için eğitim, kültürün rolleri üzerine düşünceler yaratıcılığının ana hattı oluşturdu.

Eserin on yedinci sözünde, müellifin irade, kalp ve akıl arasındaki çekişmeyi yansıması, özellikle insan varlığı için gerekli olan bu üçlünün özellikle onun kişiliğini şekillendirdiği vurgular. İrade, kalp ve akıl arasındaki tartışma, yazarın, hangilerinin önemli olduğunu belirlemek için etrafındaki dünyanın faktörleri hakkında bir bilgi koleksiyonu olan bilgiye atıfta bulunmak için kullandığı ilginç bir edebi yöntemdir. Yazarın kullandığı yöntemle irade “...ben olmadan kimse amacına ulaşamaz”, akıl “kelimeyi bir anda anlar” ve kalp “insan varlığının hakimiyim”, [5, s. 351] bu tür düşüncelere bilginin verdiği cevap, bir kişinin içinden geçtiği yaşam biçimini hayata geçirebilir. İrade için “gücünüze eşit zulüm var”, [5, s. 352] zihne “insanları aynı anda hem iyinin hem de kötünün yoluna yönlendirebilirsin” [5, s. 352] diyerek, onları birleşmeye ve kalbe itaat etmeye teşvik eder. Kısa ve net bir açıklama ile kıssada açıklık getirmeyi de başarıyor.

Manevi kültürün ayrılmaz bir parçası olan ahlak ve ahlaki değerleri, yazar eserinde insanların yaşam tarzında, davranış ve tutumlarında belirtilmiştir. Abay Kunanbayev fikir ve düşüncelerini yansıtmıştır. Kıssalarda yazar sosyo-politik yaşamın, İslam'ın yayılması, İslam'ın kurtuluş yolunu bulması için mücadelesi tarif edilmiştir.

Abay Kunanbayev'in eserlerinde Tanrı'ya inanç sürekli kendini gösteriyor. Yazara göre, “millet yönetilemezdir. Sadece insan nankörlüğüne ve lanetine mahkum olanlar ile henüz yenilginin acısını yaşamamış ateşli tabiatlı gençler bu yola girebilir” dedi. Sadece kaderine insan nankörlüğü ve lanetler yazılmış olanlar, henüz yenilginin acısını tatmamış ateşli tabiatlı gençler bu yola kadem koya bilerler” görüşlerini ifade ederken, iğrenç işlerden insanların korunması için duası kendini gösterir: “Ve bu gerçeği bilenleri Tanrı'nın Kendisi bundan korunsun.” [1, s. 167]. Abay Kunanbayev'in “Onuncu Söz” de insanların Tanrı'dan çocuk istemek inançları yansır: “Bazıları dua ederek, Allah'tan çocuk istiyorlar.” [5, s. 338].

“On Üçüncü Söz” de Abay Kunanbayev inanç sahibi olmağı vaaz eder. Yazar inanç dediği zaman, Allah'ın varlığına, gücüne ve mükemmelliğine inanmak, Peygamber'in Allah'ın dünyevi varlıklarla birliğine ilişkin öğretisini kabul etmek ve inanmaktır. Müellif, inança sahib olmak için iki koşulun olması gerçeğini de vurgulamıştır. A. Kunanbayev'e göre bunlardan biri imanın bilinçli kabulüdür, ikincisi ise kitaptan okuduklarını ve öğrendiklerini molladan duyduklarıyla karşılaştırarak, kendi çıkarımlarına dayanmaktır. Abay Kunanbayev'in iki tür inancın varlığından bahsetmesi, insanların dini doğru anlamalarına yardımcı olabilir: “Unutmana gerek yok ki iki tür inanç vardır - bilinçli ve bilinçsiz - üçüncü bir inanç yoktur.” [5, s. 344]

Yazar “Yirmi Sekizinci Söz”de “... Allah'ın adaletine, küsursuzluğuna ve mükemmelliğine inanarak inama gelmiş, inanıyoruz” [5, s. 371] gibi düşüncelerle Allah'ın varlığının kabulünü doğrular.

Yazarın Kıyamet Günü hakkındaki düşünceleri Otuz Beşinci Söz'e yansımıştır: “Derler, kıyamet gününde hacı, molla, Sufi, Seyyid ve tüm cömertler hepsi ilahinin huzurunda duracaktır”[5, s. 383]. Büyük Yaraticının Kıyamet Günü'nde sorduğu soru, yaşam ve ölüm arasındaki ikilemi açıklığa kavuşturmuştur: “Size hayat vermişdim. Onu neye harcladınız? Size zenginlik vermişdim. Onu neye kullandınız? Siz gelecekteki hayatın endişeleriyle perdelenmişdiniz. Ama aslında tüm hayatınızı siz yalana adadınız.” [5, s. 383]

Abay Kunanbayev görüşlerinin etkisini artırmak için bilgelerin de görüşlerine atıfta bulunmuştur. Onun “Ondokuzuncu Söz”ünde, öğrenmek istemeyen insanlar hakkındaki düşüncelerinde bilgelerin görüşlerine atıfta bulunur: “Bir bilge böyle demiş: “Seni anlamayan insanlara anlatmaktansa, domuzları beslemek daha iyidir. En azından onun yağı artar.” [5, s. 353]

“KAĞA CÖZ” ESERİNİN SANATSAL DİLİ

Yazarın eserinde kullandığı sanatsal anlatım ve betimleme araçları dikkatlerden kaçmaz. Yazar, eserin duygusallığını ve darbe etkisini artırmak için sanatsal araçlara başvurdu. Abay Kunanbayev eserinde düşüncelerinin duygusal etkisini artırmak için sanatsal sorularına sık sık başvurduğu gerçeğiyle yüzleşiriz. Yazar sorularına cevap aramadığı için sorular cevapsız kalıyor. Örneğin, “İlk Söz”de, “Bilgimi artırmak mı? Ne bilgi vermeye, ne de ki almağa kimse yok, kimin için onu olgunlaştırmak gerekiyor? Milletsiz hayat da yoktur. Değerli nesnelere çöle saçıp yanlarında oturmağın ne anlamı var? [5, s. 319] Yazarın cevapsız sorularının cevabı cümleden netleşir.

Abay Kunanbayev'in “Kara Söz”de belirli bir fikri gerçek anlamda değil, dolaylı olarak ifade ettiğini görüyoruz. Yazarın ironiye başvurması kıssalarına zarar vermez. Eserin “Yirmi Birinci Sözü”nde yazar, kendinden memnun insanların bu tür düşüncelerini maruz kalmayı başarabilir. Onları iki gruba ayırarak vurgular: “Bunlardan birini gurur, diğerine kibir diyelim.”

Abay Kunanbayev'in kibir dediği insanların iç dünyasını ve özelliklerini ironik bir şekilde açıklayabilir. Kibir insanları üç gruba ayırarak aralarındaki farkları netleştirir, onları üç kısma ayırır. Kibirli insanları üç kısma ayırması, yazarın bu insanlara karşı ironik tavrını yansıtır. Yazar kibirli insanların özelliklerini ironik bir yaklaşımla not eder. Kendileriyle daima övünen bu kişilerin, toplumda ve ailede, onları tanımayanların yanında övülmeklerini, herkesin onlardan bahsetmelerini istemelerini bir yaşam inancı haline getirmeleri ironik bir şekilde okuyucuya sunulur: “Gerçek kibir budur ve bunun üç tip kurbanı olur. İlki, yabancıları bile şaşırabilen övgü severlerdir. Bu tür kibirler aptalca olsa da yine de insandır. İkincisi, halkları arasında seçilmek için övülmeyi arzulayan keslerdir. Bu tür insanlara kelimenin tam anlamıyla aptal denilebilse de, tam bir adam olarak adlandırılmaz. Üçüncü şahıslar, görmemişler gibi, kendi evlerinde bile övgüye susamışlardır. Böyle olursa, şüphesiz, bu tür insanlar kafadan pozuk şahıslardır. Bir şey ilgi çekici: Düşmanın yanında göze çarpmaya çalışanlar, eninde sonunda kendi halkları arasında şöhret kazanırlar. Halkın saygısını kazanmak isteyenler sadece hemşerilerinden övgü beklerler. Kibirli insanlar yakın akrabaları arasında ne yaptığını iyi bilir ve kendilerini gökyüzünün yedinci katına yükselttikleri açıktır.”[1, s. 189]

Abay Kunanbayev'in eserlerinde de antitezin sanatsal bir ifade aracı olarak kullanıldığını görüyoruz. A. Kunanbayev birbirine zıt olan durumları karşılaştırarak, düşüncelerini netleştirmeye çalıştı. Örneğin, “On Dördüncü Söz”de “kalpli” ve “kalpsiz” kavramlarını karşılaştırarak antitez yaratmıştı. Yazarın antitezayla fikrini ifade ettiği gerçeği “On Beşinci Söz”de de gözlemlenebilir. Burada yazar, akıllı ve aptal kavramlarını karşılaştırarak bir antitez oluşturabilir. Bu iki kavram arasında önemli bir fark olduğu gerçeğine bizzat yazar değinmiştir: “Akıllı ve aptal insanlar arasında önemli bir fark olduğunu düşünüyorum: akıllı adam - insandır

... Böyle bir insan faydalı şeyler yapmaya meyleder, yaptıklarından zevk alır, eski hatıralarından bahsederken bile anladığını söyler, onlardan zevk alır ve yaşadığı hayattan pişmanlık duymaz. Aptal adam ise hayatta yerini hiçbir şekilde bulamıyor. Değersiz ve anlamsız şeylerle ilgilenir, hayatının güzel anlarını ve değerli zamanını boşuna harcıyor, hayatını boşuna yaşıyor, bir gün aylar, gençliği geçmiş, hayatın en güzel yılları bir köpek oynatmakla geçmiş ve yaşlılık acı kederle doludur.” [5, s. 348].

A. Kunanbayev, “Kara Söz” adlı eserinde görüşlerini ifade etmek için atasözlerine atıfta bulunarak da dikkat çekmektedir. Eserde, “Yarım gün hayatın kaldıysa, bir günlük yiyecek toplayın”; “Yoksula yerli babası da yüküdür”; “Sığırlar hayattan daha değerlidir”; “Zenginin yüzü beyaz, fakirin yüzü siyah”; “Cesur ve kurt karınını yolda doyurur”; “Cömert olanın düşmanı olmaz”; “Alan el, vermeyi de öğrenir”; “Zengini saymayan, Allah'ı da saymaz”; “Açsan, ihsan edilen yere get”; “Balıksız bir gölün kıyısında, merhametsiz bir avluda yaşama”; [1, s. 173] “Yüz gün axta deve gibi dolaşmak yerine, bir gün erkek deve gibi yaşamak daha iyidir”; [5, s. 373] gibi atasözleri kullanılmıştır. Eserde yazar ayrıca halk kıssalarına da değinmiştir: “Sanat başlangıcını birlikten, zenginlik başlangıcını hayattan alır”. [1, s. 174]

Abay Kunanbayev'in kaleme aldığı düzyazı eserleinde öne çıkan noktalarından biri Peygamber Muhammed aleyhül-salamın hadisleri ve atasözleri arasında karşılaştırmanın verilmesidir. “Otuz Altıncı Söz”de şu karşılaştırma dikkat çekiyor: “Muhammed Peygamber saleyhül-salamın hadislerinde söyleniliyor ki, “Onur olmayanın inanç da olmayacak”. Kazak atasözlerinden biri ise şöyledir: “Utanmayı başaran, güvenilir olmayı da başarır.” [1, s. 211]. Vurgulanmalıdır ki Abay Kunanbayev ister kaleme aldığı nesr eserlerinde, isterse de yaratıcılığında Hz. Muhammed'in hikmetli sözlerle sık sık atıfta bulunarak, karşılaştırma yapmaya nail olabilmektedir.

İlginç bir nokta, olay veya hikayenin hem yazarın tanıklığıyla, hem de bir revayet şeklinde anlatılmasıdır. Bir olayın revayet şeklinde anlatılmasının daha çok masal ve destanların karakteristik bir özelliği olduğu bilinmektedir.

SONUÇ

Edebiyatın dünya kültürüne bir armağan olan güçlü söz ustası Abay Kunanbayev'in 45 kıssasını okurken insanları olduğu gibi seven, ulusun kaderini düşünen, akıbetinden endişelenen yazarın vatandaş imajını da görüyoruz. Yazar tarafından kaleme alınmış eserlerinde terennüm veya tarif edilmiş olaylar veya hikayelerin doğrudan katılımcı olarak hareket etti. Sonsuzluğu kazanmış yazar, kendisinden sonra “Abay ekolü”nü kurmağı başarmıştır. A. Kunanbayev bir sanatçı olarak edebiyatta tarihi bir aşamaya imza atmış ve klasik figürlerden biri olmuştur.

KAYNAKLAR

1. Abay (2017). Bakı: Mütərcim. 252 səh.
2. Abay Kunanbayevin birinci “Qara sözü”. <https://modern.az/az/news/223968>
3. Elman Quliyev (2009). Türk xalqları ədəbiyyatı. Abay Kunanbayev. Bakı: Qismət. 400 səh.
4. Pənah Xəlilov (2017). Ön söz əvəzi / Abay. Tərt. ed.: F. Dursunova. Bakı: Mütərcim. 252 səh.
5. Абай Кунуабаев (1954). Собрание сочинений в одном томе. Стихотворения, поэмы, проза. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 416 стр.

KOUMISS CONSUMPTION AND ITS IMPORTANCE IN KAZAKH CULTURE**Serdal ÖĞÜT**

Aydın Adnan Menderes University, Health Sciences Faculty, Department of Nutrition and Dietetics

ORCID ID: 0000-0001-8863-7249

Abstract

Koumiss is the traditional drink of the nomadic peoples of Central Asia. Koumiss is also a very popular beverage in Kazakhstan. It has been consumed in Kazakhstan for years as a curative drink for various diseases. The mare's milk used in making Koumiss differs from other milks in terms of composition and properties. Koumiss is obtained from mare's milk and is formed by fermentation of mare's milk. Koumiss is preferred for the treatment of many diseases. It is stated that it provides great benefits in upper respiratory tract diseases and postoperative wound healing. In addition, it is reported that it is increasingly being used in the treatment of psoriasis and atopic eczema as an alternative.

Key words: Kazakh culture, koumiss, health.

INTRODUCTION

Nutrition is necessary for growth, development, maintenance of life and protection of health. All food groups are important for adequate and balanced nutrition. Milk; It is the only food item that contains all the nutritional elements needed by the offspring of mammalian animals, whose composition differs from animal to animal. Milk and dairy products are indispensable elements of a balanced diet (1,2). Milk contains the necessary nutrients for the body in a sufficient and balanced way. Milk and dairy products provide energy to the body. In addition, it contains around 85 different minerals, vitamins, enzymes, organic acids and hormones (3).

Milk and dairy products are the source of important minerals, especially calcium and phosphorus, and B group vitamins, especially riboflavin. It also contains immunoglobulins (Ig), hormones, growth factors, cytokines, nucleotides, peptides, polyamines, enzymes and other bioactive peptides (4,5).

Consumption of milk and dairy products has an important place in every stage of human life. Nutrients in milk, which are of vital importance for human health, are found in yoghurt, a little more enriched than milk. Cheese, on the other hand, is a very rich food in terms of protein, fat, mineral substances and vitamins (6,7). Koumiss is one of the fermented milk products. This dairy product has significant health benefits (8).

KOUMISS

Koumiss is the traditional drink of the nomadic peoples of Central Asia. This dairy product is heavily consumed in parts of China, Mongolia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia (9). Koumiss is a lightly alcoholic fermented mare's milk beverage obtained using its own natural microbiota content. Koumiss is made by infusing a small volume of fresh mare's milk with previously formed fermented milk (10). Compared to other milks, it has a different biocomponent ratio (table 1).

Table 1. Average Percent Components of Various Milks (8).

Type of milk	Water	Dry matter	Lactose	Lipid	Protein	Ash
Mare milk	88.2	11.8	6.2	1.9	2.5	0.5
Breast milk	87.6	12.4	7.0	4.0	0.9	0.2
Cow milk	87.3	12.7	4.7	3.7	3.4	0.7
Sheep milk	80.7	19.3	4.8	7.4	5.5	1.0
Goat milk	86.8	13.2	4.1	4.5	2.9	0.8
Camel milk	88.2	11.8	5.0	2.5	3.6	0.7

Koumiss is a fermented dairy product. Lactose during fermentation; lactic acid turns into alcohol and carbon dioxide. With this event, compounds such as propyl alcohol, butyl alcohol, pyruvates, aldehydes, glycerine, acetone, diacetyl, various ethers and volatile acids, which play a role in the unique taste and aroma of koumiss, are formed (11,12).

KOUMISS IN KAZAKH CULTURE

Most of the Turkish societies have made their living from animal husbandry throughout history. Therefore, a significant part of their main course consists of animal products and foods (13).

The horse has been described as a sacred animal for the Turks. Koumiss has been consumed as a national beverage since ancient Turkish societies. In Kazakh mythology, it is stated that the first person to bring out the red is Kambar, who is considered the protector of horses (14).

Koumiss a popular beverage, food item and an indispensable part of cooking ceremonies in Kazakhstan. The guests who come from afar are immediately given koumiss and then tea is prepared (15).

At the beginning of the sixteenth century, Kasim Khan, one of the Kazakh chiefs, declared himself He served koumiss at a banquet organized in honor of a Çağatay khan who came to visit. He said that kumis is our most precious beverage (16).

Koumiss is also given to pregnant women because it is known and believed to be healing for both mother and child (17).

In the Kazakh culture, different foods in which koumiss are used are also consumed. They prepare "dark milk" by mixing sour yogurt or koumiss with sheep's milk and boiling it. They usually drink this beverage in the evening (18).

Koıyrtpak; Kumis is a beverage made by mixing katyk and ayran with fresh milk. It is obtained by mixing milk with fermented beverage (19).

HEALTH BENEFITS of COUMISS

Comiss has many beneficial effects on our health. The fat globules in mare's milk are of small diameter. Therefore, it is more easily affected by enzymes and easily digested. It contains 55.9% unsaturated fatty acids (20). Mare's milk has an important feature for human nutrition due to its high amount of polyunsaturated fatty acids, low cholesterol content and different protein structure. Mare's milk is therapeutic against metabolic and allergic disorders and is therefore also used in the cosmetic and pharmaceutical industry (21).

Comiss has beneficial effects on blood-forming organs, kidney function, endocrine glands, immune system, circulatory system, nervous system and digestive tract activity. In addition, it has been reported that it gives positive results in the treatment of diseases such as tuberculosis, dysentery, typhoid fever, paratyphoid, ulcer and hepatitis, and has an antibiotic effect against many bacteria (22).

REFERENCES

1. Karaman AD, Yıldız Akgül F, Öğüt S, Canbay Seçilmiş H, Alvares V. Gross composition of raw camel's milk produced in Turkey. *Food Sci Technol* 2021. <https://doi.org/10.1590/fst.59820>
2. Şimşek O, Çetin C, Bilgin B. İstanbul İlinde İçme Sütü Tüketim Alışkanlıkları ve Bu Alışkanlıkları Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma, Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi. 2005;2(1):23-35
3. Karagözlü N, Karagözlü C, Karaca S, Eren S. Üniversite Öğrencilerinde Süt ve Ürünleri Tüketim Alışkanlıkları ve Beslenme Bilinçleri Üzerine Bir Araştırma: Celal Bayar Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Örneği, Celal Bayar Üniversitesi Fen Fakültesi Dergisi. 2005;1(2):101-108.
4. Gao X, Wilde PE, Lichtenstein AH, Tucker KL. Meeting adequate intake for dietary calcium without dairy foods in adolescents aged 9 to 18 years (National Health and Nutrition Examination Survey 2001-2002). *J Am Diet Assoc*. 2006;106(11):1759-65.
5. Haug A, Hostmark AT, Harstad OM. Bovine milk in human nutrition--a review. *Lipids Health Dis*. 2007;6:25.
6. Yusoff MSB, Rahim AFA, Baba AA, Ismail SB, Pa MNM. Prevalence and associated factors of stress, anxiety and depression among prospective medical students. *Asian Journal of Psychiatry*. 2013;6(2):128-133.
7. Yu B, Zhu Q, Meng G, Gu Y, Zhang Q, Liu L, Shi H. Habitual yoghurt consumption and depressive symptoms in a general population study of 19,596 adults. *European Journal of Nutrition*. 2018;57(7):2621-2628.,
8. Danova S, Petrov ., Pavlov P, Petrova P. Isolation and characterization of *Lactobacillus* strains involved in koumiss fermentation. *International Journal of Dairy Technology*. 2005;58:100–105.
9. Yaygın H. Kımızın nitelikleri ve sağlıkla ilgili özellikleri. *Gıda*. 1991;16(2):111-115.
10. Viljoen BC. The interaction between yeasts and bacteria in dairy environments. *International Journal of Food Microbiology*. 2001;69:37-44.
11. Yaygın H. Kımızın nitelikleri ve sağlıkla ilgili özellikleri. *Gıda*. 1991;16(2):111-115.

- 12.** Yangınlar F, Oğuzhan P, Çelik P. Eşsiz bir içeceğimiz:kımız. Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi. 2003;6(1):123-134.
- 13.** Çınar A. Türk Cumhuriyetleri Kültürleri Üzerine Gözlemler Kazakistan Halk Kültürü, Kültür ve Sanat. 1993;17, 39.
- 14.** Yalımel M. Kımızın türk tarihi ve kültüründeki yeri. Genel Türk tarihi Araştırmaları Dergisi. 2021; 3(5):1-12.
- 15.** Kırdar SS. “Kısrak Sütü ve Kımız”, Süt Dünyası Süt Ürünleri Gıda Tarım ve Hayvancılık Dergisi. 2017;12:58-62.
- 16.** Gömeç, Sadettin. “Türk Kültüründe At.” Uluslararası Geçmişten Günümüze Bozkır Sempozyumu, 7 Mayıs Konya Selçuk, 2016.
- 17.** Çetin H. Kazak türklerinin törensel günlerdeki yemekleri ve bu bağlamda gerçekleştirilen ritüeller. Millî Folklor. 2021;33(17):219-229.
- 18.** Turganbayev A. Kazakların Geleneksel Mutfak Kültürü ve Hızlı Yemek Sistemi (Fast Food). I. Uluslararası Türk Dünyası Tarım ve Gıda Sempozyumu Bildiri Kitabı. 2019;5-9.
- 19.** Yerlikaya O, Karagözlü C. “Uluslararası Fermente Süt İçecekleri.” Süt Dünyası. 2008;3(13):58-62.
- 20.** Topuz OK. Farklı Starter Kültürler ve Geleneksel Kımız Mayası ile Üretilen Kımızların Özellikleri Üzerine Araştırmalar. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Antalya, 2005.
- 21.** Akpınar A. Orijini farklı kımızlardan izole edilen laktik asit bakterileri ile mayaların tanımlanması ve keçi sütünden kımız üretimi. Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Antalya, 2015.
- 22.** Gülmez C. Tümöre yatkın mikroçevrede, kanser sinyal yolaklar ile ilişkili sirt2 ve sirt3 proteinleri ve e-kaderin, β -katenin yüzey adezyon moleküllerinin ekspresyonu ile oksidatif stres üzerine kımızın etkisinin araştırılması. Doktora Tezi. Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Antalya, 2015.

KAZAKİSTAN SOMUT KÜLTÜR ÖGESİ GELENEKSEL GÖÇEBE YURT ÇADIRININ MEKÂN, TASARIM, MALZEME BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

KAZAKHSTAN TANGIBLE CULTURAL ITEM TRADITIONAL NOMADIC ‘YURT’ TENT EXAMINATION IN CONTEXT OF SPACE, DESIGN, MATERIALS

Sibel DEMİRARSLAN

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, KMYO, İnşaat Bölümü,
ORCID: 0000-0002-6979-5150

Oğuz DEMİRARSLAN

Öğr. Gör., Maltepe Üniversitesi, MTF, İç Mimarlık Bölümü,
ORCID: 0000-0001-9512-5022

Özet

Kültür ve mekân ilişkisi ilk insan yapılaşmasından bu yana günümüze ulaşan örnekleri ile teknik, teknoloji, yaşam, antropoloji, insan hakkında pek çok bilgiye erişilmesini sağlamaktadır. Bu bilgiler günü ve yarını aydınlatmak için önemli veriler barındırırlar. Kültüre ait bilgileri deşifre edebilmek önemlidir, çünkü kültür nesiller boyu birikerek ve aktararak gelen öğretiler ve yaşamsal unsurlar bütünüdür. Dil, din, örf-adet, gelenek-görenek, yemek-içmek, müzik vb. unsurlarla birlikte coğrafya, topoğrafya, iklim gibi çevresel unsurlar da kültürel öz elemanları olarak tanımlanabilirler. Kültürel öğeler, küreselleşen ve dijitalleşen günümüz dünyasında toplumların varlığını, birliğini, özünü koruyabilmeleri, sürdürülebilmeleri için çok önemlidirler. Bireyin kendisini bir gruba ait hissedebilmesi ancak kültürünü yaşaması ile var olabilir. Soyut ve somut kültürel miras öğelerinin yerleri birbirinden ayrıdır. Bu sınıflandırma içerisinde mimari kültürel miras öğeleri hem uzun süre varlıklarının sürdürülebilmek hem de yaşanmışlıkları aktarmak yönleriyle birer bilgi deposudurlar. Mimari içerisinde ise barınma ihtiyacının karşılandığı konutun yeri özeldir. Kalıcı veya geçici, sabit veya hareketli olması insanlar üzerindeki anlamını değiştirmemektedir. Geleneksel olan her şey yaşayarak, deneye-yanıla uygulayarak son halini almaktadırlar. İhtiyaç halinde gerekli şekilde değişim esnekliğine sahiptirler. Kazakistan Yurt çadırı kültürel miras olma özelliği ile dünya tarihinde önemli bir yerdedir. MÖ. 12 yy.a kadar tarihlenen bu konut çadırlar, yaşam biçimi ve çevre unsurları hakkında bilgi verirler. Konstrüksiyonda kullanılan malzemelerin seçimi, yöresel malzeme tespitini, uğraşlarını, doğal koşulları, teknik-teknolojik bilgiyi aktarır. Tefriş elemanları olarak kullanılan iç mekân öğeleri ise yaşam biçimi, aile ve sosyal ilişkiler, yeme-içme kültürü, uğraşları gibi pek çok konuda bilgi kaynağıdırlar. Yaşamın göçer olması ve bu sökülüp-takılabilen konutların işlevi ile ilgili yaklaşım minimal ancak tüm ihtiyaçları giderebilecek şekilde olmasındadır. Bu çalışmada küreselleşen ve dijitalleşen dünyanın tek bir küresel kültüre evrilebileceği öngörüsüne karşılık öz kültürün korunması gerekliliği vurgusu, Kazakistan geleneksel Yurt çadırı üzerinden mimari ve iç mimari öğelerin incelenmesi ve mekân-malzeme-tasarım ve coğrafya bağlamında incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, Kültür, Konut, Yurt, Yöresellik

Abstract

The relationship between culture and space provides access to a lot of information about technique, technology, life, anthropology and human, with examples that have survived since the first human construction. This information contains important data to illuminate the day and the future. It is important to be able to decipher cultural information, because culture is a collection of teachings and vital elements that have been accumulated and transmitted over generations. Language, religion, customs, traditions, food-drink, music, etc. Along with these elements, environmental elements such as geography, topography and climate can also be defined as cultural core elements. Cultural elements are very important for societies to preserve and sustain their existence, unity and essence in today's globalizing and digitalizing world. An individual's feeling of belonging to a group can only exist by living his/her culture. The places of intangible and tangible cultural heritage items are separate from each other. Within this classification, architectural cultural heritage items are a repository of information in terms of both sustaining their existence for a long time and conveying experiences. In architecture, the place of the house where the need for shelter is met is special. Being permanent or temporary, fixed or mobile does not change its meaning on people. Everything that is traditional takes its final form by experiencing it and applying it by trial and error. They have the flexibility to change as necessary if needed. Kazakhstan Yurt tent has an important place in world history with its cultural heritage feature. B.C. These tents, dating back to the 12th century, give information about the lifestyle and environmental factors. It conveys the selection of materials used in construction, the determination of local materials, their efforts, natural conditions, and technical-technological information. Interior items used as furnishing elements are sources of information on many subjects such as lifestyle, family and social relations, eating and drinking culture, and occupations. The approach regarding the nomadic nature of life and the function of these detachable houses is minimal but in a way that can meet all needs. In this study, the emphasis on the necessity of preserving the core culture, despite the prediction that the globalized and digitalized world can evolve into a single global culture, will be examined in the context of the examination of architectural and interior architectural elements through the traditional Yurt tent of Kazakhstan, and in the context of space-material-design and geography.

Keywords: Kazakhstan, Culture, Housing, Yurt, Locality

1. GİRİŞ

Kültür- mekân ilişkisi yaşanmışlıkların aktarımı açısından pek çok disiplinin ilgisini çeken bir konudur. Çünkü kültür kavramı nesiller boyu yaşanmışlıkların her nesilde deneyimlenerek, gerektiğinde uyum için değişerek, dönüşerek aktarıma devam etmesidir. Geçmişten bugüne dünya üzerindeki insanların bıraktığı izleri takip ederek yöreye, insana ve yaşam biçimlerine ait bilgileri elde etmek mümkün olmuştur.

“İnsanın tarihsel süreçte hayatını devam ettirmek için oluşturduğu mekânlar, biçimsel, işlevsel ve yapısal açıdan farklılıklar göstermiştir. Yerleşme, ikamet etme, yurtlanma amacıyla var olan mekânlar, dönem ve koşullar paralelinde değişik işlevleri üstlenmiştir” (Alver 2007 akt. Güçlü 2014:262). Bazen yerleşik bazen göçer, dolayısıyla bazen kalıcı bazen de geçici nitelikte oluşturulan bu mekânlar mutlaka ihtiyaçlara cevap verir nitelikte tasarlanmışlardır. Kültürel unsurların karşılık bulması ile elde edilebilecek huzur, mutluluk, rahatlık, güven gibi duyguların kısaca karşılığı ‘konfor’ olarak belirtilebilir. Türk Dil Kurumu güncel sözlükte

“Günlük hayatı kolaylaştıran maddi rahatlık”(sozluk.gov.tr/) olarak tanımlanmakta ve lüks değil olması gerekeni vurgulamaktadır.

Bu çalışmada Kazakistan kültürünün önemli bir somut kültürel miras unsuru göçer çadırı “Yurt” ele alınmaktadır. Yöntem olarak nitel araştırma yöntemi ile yaklaşmakta ve betimsel araştırma yöntemi izlenmektedir. Literatür taraması ve verileri yordama ile bulgulara erişme ve değerlendirme yapılabilmesi sağlanmaktadır. Tablo 1’de aktarılan kültürel öz elemanları hayatın tümünü etkileyebildikleri gibi yapılaşmayı ve mekân oluşumlarını da etkilemektedirler.

Tablo 1: Kültürel Öz Elemanları

Çevre	Norm	Yaşam Pratiği
<ul style="list-style-type: none"> • Coğrafya • İklim • Topoğrafya • Doğal çevre • Yapılı çevre 	<ul style="list-style-type: none"> • Din • Ahlak • Görgü kuralları • Hukuk kuralları 	<ul style="list-style-type: none"> • Dil • İnanç • İletişim • Aile yapısı • Örf-adet • Gelenek-görenek • Yemek-içmek • Müzik • Folklor • Beden dili • Jest-mimik

Hepsi bir araya geldiğinde ve karşılandığında ortaya özgün, yöresel, uyumlu, kullanılabilir, memnuniyet verici, sahiplenilebilir, gerçekleştirilmesi imkânlar dâhilinde olan mekân oluşumları çıkmaktadır.

2. KAZAKİSTAN KÜLTÜRÜ

Her yerin kendisine ait kültürünün olması özelleştirici, ayırıcı, belirginleştirici ve özgünlük unsuru bir ayrıcalık olmaktadır. Günümüz dünyasının küreselleşen, dijitalleşen ve sanal dünya varlığı ile sınırların ortadan kalktığı koşullarında kendi özelini koruyabilmek hem zor hem de olması gerektir. Kültürleşmeye önem verilmeli, kültürel etkileşimde ise özün korunmasına dikkat edilmelidir. Kazakistan halkının kültürüne sahip çıktığı görülmektedir. Yaşam biçimini, yemeklerini, sosyal ilişkiler bağlamında gelenek-göreneklerini yaşatmaları ile birlikte ‘Yurt’ları da hem mekân olarak kullanmaya devam ettikleri hem de turizm bağlamında değerlendirdikleri görülmektedir. Yaşam biçimi olarak göçebelik yapılan iş ve uğraşı nedeniyle sürdürülebilirliğe sahiptir.

“Kazakistan, resmî adıyla Kazakistan Cumhuriyeti, Orta Asya ve Doğu Avrupa’daki Türkî halka sahip bir bağımsız devlettir. Kazakistan, günümüzdeki yedi bağımsız Türk devletinden biri olup Türk Devletleri Teşkilatı ve TÜRKSOY’un üyesidir. 2.724.900 km² yüzölçümü ile” (google.com/) “Orta Asya'nın en büyük, dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesidir. Kazakistan, en uzak noktaları arasında doğudan batıya yaklaşık 1.820 mil (2.930 kilometre) ve kuzeyden güneye 960 mil” (britannica.com/) yani 1544, 97km. mesafeye sahiptir. “Kazakistan, hepsi ortak bir tarihle birleşmiş birçok farklı millete ve inanca ev sahipliği yapmaktadır” (airastana.com/).

Kazakistan Kış Koşulları ve Doğal Güzelliği Şekil 1. (dogadergisi.com/)
Şekil 2. (gezimanya.com/)

2.1.GÖÇERLİK

“Değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan (kimse veya topluluk), göçer, göçkün” (sozluk.gov.tr/) olarak tanımlanan göçebe kavramı bir yaşam biçimini ifade etmektedir. Kendisine ait kültürü, ekonomisi, günlük yaşam pratikleri, yeme-içme usulleri ile ayrıcalıklı bir verdedir.

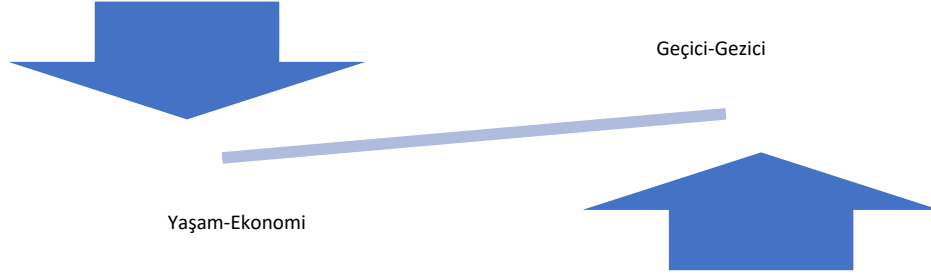
“Türk kökenli Kazak isminin, tarihsel olarak özgürlük seven göçebelerin yaşadığı bir ülkeye uygun olan “özgür adam” anlamına geldiği düşünülmektedir” (airastana-com). Kazakistan tarihi incelendiğinde bu fikrin teyit edildiği görülebilir. “Binlerce yıl boyunca bu göçebeler, bölgenin eteklerinde ve nehir vadilerinde geniş sığır sürüleri, otlaklar ve verimli topraklara yöneldiler. Hem tarihi İpek Yolu hem de pahalı kürklerin taşındığı Sable Yolu bölgeden geçiyordu. Bu, Kazakistan'ı Asya ve Avrupa arasında önemli bir kültürel, ticari ve ekonomik köprü haline getirdi” (airastana-com).

Şekil 3.Yurt (dogadergisi.com/) Şekil 4. Atlar (dogadergisi.com/)

Göçebeliliğin yöresel özelliklere göre koşulları değişmektedir, gidilen, konaklanan yerlerin coğrafyasına bağlı olarak iklimsel etkiler, topografyasına bağlı olarak ise ulaşım, yerleşim alanı seçim etkilenmektedir. Geleneksel bir yaşam biçimi olarak göçebeler gidecekleri yerleri bilerek gitmektedirler. Özellikle ekonomik uğraşı olarak hayvancılığın, otlakların olduğu yerlere yönelmesi ihtiyacı elzemdir.

Günümüzde “Kazakistan’da büyük yerleşim bölgeleri dışında hala eski göçebe özelliği sürdürülmektedir. Halkın çoğu geçimini hayvancılıkla sağladığı için yazın “çaylav” dedikleri yaylalara gitmek, kışın da “kıştav” dedikleri kışlaklarında barınmaktadırlar. Böylece göçebe hayatlarını devam ettirirler” (cografya.gen.tr/). Bu sırada yaşam-mekân ilişkisi kurulmalı ve ihtiyaç ve beklentilere cevap verecek şekilde sürdürülmelidir. Göçebelikte gezici düzen içerisinde geçici mekânlarda yaşam ve ekonomik düzen devam etmelidir. Kültürel unsurların karşılanması hayatın gereklerindedir, huzurun, mutluluğun sağlanabilmesinin ön koşuludur.

Şekil 5. Göçebe Yaşam Biçimi

3. ÇEVRE- MEKÂN – KÜLTÜR

Çevre, yaşamı ve kültürü oluşturan koşulların kaynağıdır. Sıcak-kurak iklimin yapısal tasarımı farklı, soğuk-yağışlı iklimi olan yerlerin farklı olmaktadır. Amaç, yaşamı konforlu bir şekilde idame ettirebilmek olan mekân oluşumlarında Kazakistan için de kendisine özgü bir stil ve yaklaşımın oluştuğu görülmektedir. Mekân, tanımlı-sınırlı alan olarak anlaşılmakta ve iç-dış olarak ikiye ayrılmaktadır. Gereksinim, istek ve işlev doğrultusunda doğaçlama veya tasarım yoluyla oluşturulan mekânlar estetik ile değerlendirilmektedirler. Kullanım sürecinde oluşacak beğeni unsuru kültürü yaşattığı, aktardığı oranda başarı kazanmaktadır. Bu ölçüm bilinç ve bilinçaltı düzeyinde, algı boyutunda gerçekleşmektedir.

3.1.DAİMİ-GEÇİCİ YAPI KAVRAMI

“Yapı; karada ve suda, daimi veya muvakkat, resmi ve hususi yeraltı ve yerüstü inşaatı ile bunların ilave, değişiklik ve tamirlerini içine alan sabit ve müteharrik tesislerdir” (3194 sayılı İmar Kanunu, md.5 1985: 6680) ifadeleri ile açıklanmaktadır. Bu tanımda yer alan muvakkat terimi, Yurt’u bir geçici yapı olarak onaylar niteliktedir. Geçici yapıdan beklenen;

İşlevsellik + Taşınabilirlik + Hafiflik + Kolay Montaj + Montaj / Demontaj Süresi + Tekrarlı Uygulamalarda Detay Uygunluğu + Sağlamlık + Dayanıklılık + Kullanılan Malzemelerin Bulunabilirliği özellikleridir.

Yurt, çok sık yer değiştirme koşullarına, dolayısıyla sökülüp-kurulmaya uygun şekilde kurgulanmıştır. Aynı zamanda günlük yaşamın sürdürülebileceği, ısı konfor koşullarını sağlayan, bozulan bir malzemenin göçerlik koşullarında yerine konulabilmesi, tamiri, bakımı için bulunabilmesi veya yerel ikame ürün varlığı önemlidir. İhtiyacı gidermelidir, kullanıcılarına huzurlu, mutlu bir mekân olabilmelidir. Bu anlamda Yurt asgari yaşam koşullarını memnuniyetle karşılamaktadır.

3.1.1. DEMONTE GEÇİCİ YAPI: YURT

“Doğayı doğal bir barınak olarak algılayan göçebeler, evlerini doğanın kendi yasalarına göre oluşturmuşlardır” (<https://visitkazakhstan.kz/>).

Her kültürel öge, kendi çevresi içerisinde değerlendirildiğinde anlam bütünlüğü kazanmaktadır. Yurt için de aynı değerlendirme önemlidir. Yurt tasarım ve oluşumunda etki eden faktörler Tablo 2’ de verilmektedirler.

Tablo 2. Tasarım Bileşenleri

ÇEVRE	KULLANICI	KÜLTÜR	EKONOMİ	BOŞ VAKİT DEĞERLENDİRME-UĞRAŞI	MALZEME	STRÜKTÜR	TEFRİŞ ELEMENLARI	SÜSLEMELER
Coğrafi özellikler	Aile yapısı	Günlük yaşam biçimi: oturma, sohbet, yeme-içme, uyuma, işve uğraşı, alışkanlık	İş-kazanç unsurları	İletişim	Yöresel malzeme	Sabit ve hareketli yükleri taşıyabilme	Kültür ve yaşama uyumlu	Kültürel unsurlar
Topoğrafik özellikler	Kişi sayısı	Dil	Hayvancılık: koyun, deve, at	Yiyecek temini	Bulunabilirlik	Kolay montaj	Taşınabilir	Kültürel motifler
İklim	Cinsiyet	İnanç		Yemek hazırlama	Sürdürülebilirlik	Kolay söküm	Dayanıklı	
Doğa koşulları		İletişim		Sohbet	Bakım-onarım kolaylığı	Taşınabilirlik/Doğru ve tekrar uygun detaylandırma	Kolay temizlenebilir	
Doğal çevre oluşumu		Örf-adet/Gelecek-görenek		Konuk ağırlama	Hafiflik	Kırılmaz/Zarar görmez	Hafif	
		Kurallar: ahlak, hukuk vd			Yalıtım	Tamir – bakım için yerel imkanların kullanımı	İşlevsel	

Tablo 2’de yer verilen değerlendirme kriterlerinin tümünün ‘Yurt’larda işlevsel ve kültürel karşılığını bulduğu, bu nedenle sürdürülebilir kültürel bir taşınabilir mekân olarak varlığını devam ettirebildiği görülmektedir.

“Yurt, Avrasya göçebelerinin en büyük icadıdır. 'Yurt' kelimesi kökenini Türkçe 'yurt' (zhurt - Kazakça) kelimesinden alır. Kazak dilinde verilen kelime, konut değil, kamp yeri anlamına gelir. Türk kelime oluşumları 'Ata Yurt' - Babalar Ülkesi (Baba evi) kökenini buradan alır. Yurt kelimesi de nesil, aile, otlak, ata toprakları, Anavatan anlamlarına gelmektedir”(Lichman ve Doroshenko 2016 :223).

Şekil 6. Yurt Yerleşimi (ca.araratour.com/)

Kazakistan’da inanç olarak İslamiyet ve Rus Ortodoks inançları ağırlıklı olmakla birlikte Yahudilik, Budizm, Bahailik gibi diğer inanç sahipleri de bulunmaktadır. İnançlar mekânlarda kullanıcı beklentilerini ve işlevlerini etkilemek konusunda güçlü unsurlardır. Yurt kullanımında, iç mekânda kadın-erkek kısmı belirledikleri görülmektedir.

‘Yurt’ oluşumunda günlük işlevlerin karşılık bulması önemlidir. Göçerlikten etkilenen yemek biçimleri genelde koruma, saklama, dayanıklı olabilme özellikleri ile öne çıkacak şekildedirler. Örneğin, eti tuzlama yapmak, özel teknikle kurutarak saklamak ve ömrünü uzatmak yaşam biçiminin bir gerekliliğidir.

“Kazak Yurt’ları, göçebe halkın eşsiz bir buluşudur. Yurt, göçebelerin en eski ama aynı zamanda en modern evi olmaya devam etmektedir. Atlar ve develer ile kolayca taşınır. Hızlı bir şekilde kurulur ve demonte edilir. Yazın serin, kışın sıcak tutar. Kazak yurt’u, bir nevi manto kılıfı içinde ahşap çerçevelerden oluşur “(<https://ca.araratour.com/>). Göçerlerin mutlu yaşamalarının nedeni olarak mekânların ihtiyaçlarına cevap vermesi, doğru iklimlendirme ortamı sağlaması, dış koşullardan koruması, kolay kurulabilir, kolay taşınabilir olması gösterilmektedir. Kışın sıcak yazın serin olma özelliğine sahiptir.

3.1.1.1. Kurgu/Kuruluş

“Yurt, Kazak ve Kırgız halkları arasında kullanılan bir göçebe meskendir. Keçe kaplı ve halatlarla örülmüş ahşap dairesel bir çerçeveye sahiptir ve kısa sürede kolayca takılıp sökülebilir. Yurt yapma bilgisinin taşıyıcıları, yurtları ve iç dekorasyonlarını üreten hem erkek hem de kadın zanaatkârlardır. Yurtlar, doğal ve yenilenebilir hammaddelerden üretilmiştir. Ahşap, deri, kemik ve metal detayların yanı sıra ahşap çerçeveleri erkekler ve çırakları el işçiliği ile yapmaktadır” (ich.unesco.org/).

‘Yurt’ için hem üst örtü hem de döşeme kaplaması olarak kullanılan keçe, sürdürülebilir ve eldeki imkânları değerlendirerek üretilen bir malzeme ve tefriş ögesi olarak kıymetlidir. Zaten genelde geçim kaynakları hayvancılık olan göçebelerin ellerindeki hayvan kıllarını değerlendirerek ortaya çıkan bir üründen söz edilmektedir. Üzerlerine işlenen motifler geleneksel özellikler taşırlar. “Keçe, yün, kil ya da pamuğun ıslak ortamda çığnenip dövülerek liflerinin birbirine kaynaşmasıyla elde edilen ve örtü, yaygı, çadır, giysi yapımında kullanılan kaba kumaştır” (unutulmussanatlar.com/) ifadeleri ile tanımlanmaktadır.

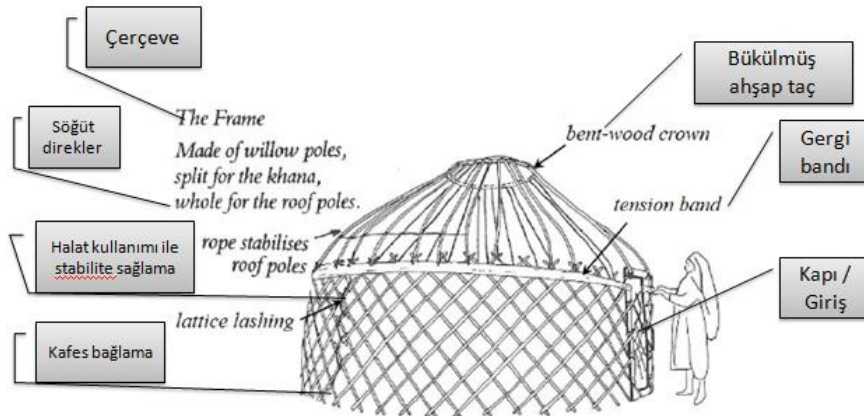
“Yurt, kubbeli yuvarlak şekilli, sofistike bir yapıdır. Yapısı, üç ana bölümden ve diğer birçok küçük bölümden oluşur. Üç ana bölüm arasında Shanyrak - Yurt’un üstü, Kerege - duvarların karkası ve Uwyk - bir karkas Kerege’den Shanyrak’a kadar olan kısım” (visitkazakhstan.kz/) dır.

Strüktürde ahşap olarak genelde söğüt ağacı kullanıldığı söylenebilir. İnce kesitli ve hafif olması genelde develerle ve atlarla taşınacağı için önemlidir. Çok kısa sürede elbirliği ile kurulabilecek şekilde detaylandırıldıkları görülmektedir.

Şekil 7. Rijit Bağlantı İçin Halat Kullanımı (bukhara-carpets.com/)

Şekil 8. Yurt Çadırı Konstrüksiyonu (Faegre, T., 1982: The Kazak Yurt. *Mimar* (4), p. 50. Akt.Songel 2020 :237) (Türkçe çeviri yazarlar tarafından yapılmıştır.)

‘Yurt’ların işlevsellik, kullanılan yapısal ve tefriş elemanları, kültüre ve yaşamsal ihtiyaçlara cevap verebilmesi yönünden sürdürülebilir özellikler taşıdıkları vurgulanmalıdır. Çevreyle dost, uyumlu, yöresel malzemelerle yapılan, az işçilikle kolayca kurulabilen, kullanıcısının kültüründen oluşmuş, memnuniyet verici bir mekân olma özelliğine sahip tarihi geçmişi olan bir barınma-yaşam mekânıdır. Kullanıcısına hem iç ve dış birlikteliği, doğa ile bütünleşme ve iç içe yaşam hem de dışarının olumsuz koşullarına karşı korunma imkânı sunmaktadır.

Şekil 9, 10. Kurgu Kuruluş (ich.unesco.org/)

Ahşaptan oluşturulan özel kafes konstrüksiyon ile biçim ortaya çıkmakta, demonte edildiğinde kolayca toplanarak, katlanarak taşınabilmektedir. Orta üst kısmında baca görevi gören boşluk bulunmaktadır, buradan hem hava hem duman, koku tahliyesi yapılabilmektedir. Yurt kubbesinin sivrimsi ve yüksekçe olduğu görülmektedir. Üzerinde birikebilecek kar ile birlikte

rüzgâr ve yağmur gibi dış etkenler kaynaklı yüklere dayanımı sağlamak için önemli bir uygulama olduğu söylenmelidir.

Şekil 11. Yurt (bukhara-carpets.com/)

3.1.1.2. İç Mekân-Tefriş Öğeleri

İç mekân bütün hayatın geçtiği yer olarak sınırlı bir alanda tüm ihtiyaçların giderilmesini sağlamalıdır. Dışarısi dünyadır, içerisi ise özel mekân. Bu keskin geçiş içeriye büyük anlamlar yüklemektedir.

Şekil 12, 13. İç Mekân Öğeleri: Keçe, Kilim, Mobilya (TRT Avaz Röportaj, youtube.com/watch?v=Vx5owQGrBPU)

Konstrüksiyondan kaynaklı Yurt'ların biçiminin dairesel formda olduğu görülür. Ahşap iskeletin ipler aracılığı ile birbirine bağlandığı ve yöresel motiflerle oluşturulmuş keçelerle veya dokumalarla örtülü dış kurgunun içerisinde de aynı kültürel öğelerin yer aldığı görülür. Özellikle keçelere yer verildiği söylenmelidir. Hayvancılık yapan göçebelerin kolay taşınabilir olmasının yanı sıra kültürüne, geçmişine, atalarına verdiği değer bir göstergesi de bu geleneksel keçelerin yaşatılması ve kullanılmasıdır. “Yurtların içi ritüel bir öneme sahiptir; sağ taraf genellikle erkeklere, sol taraf ise kadınlara ayrılmıştır” (artsandculture.google.com/).

Yalınlık, basitlik, sadelik ön plandadır. İnançın ‘Yurt’ yaşamında da mekânı şekillendirdiği görülmektedir. “Müslüman olanların yatarken baş taraflarının kibleye bakması istenmektedir”(youtube.com/watch?v=Vx5owQGrBPU).

“Doğa ve evrenle olan bağ, Yurt'un iç tasarımına da yansır. Tekemetlerin çiçek desenleri (keçe halılar), Baskursların soyut, kozmogonik süsleri (Yurt'un iç çevresini saran dokuma, desenli kurdeleler), karmaşık oyma ve işlemeli mobilyalar Kazak göçebelerinin dünya yapısı ve güzelliği hakkındaki algısını yansıtmaktadırlar. Yurt'un iç dekorasyonunda Kazakların hemen hemen her türlü geleneksel zanaatına rastlamak mümkündür. Çok renkli süsleme desenleri, ahşap oymacılığın zengin dokusu ve esnekliği, farklı türde işlemler, keçe halılar, deri el işleri ve metal eşyalar, benzersiz bir renk ve çizgi polifonisi yaratır” (visitkazakhstan.kz/)

Halı, kilim, minder ve süslemeler taşınabilirlik oranında yanlarında yer almaktadırlar. Hayvancılıkla uğraşan göçebelerin otlak bulabilmek için dolaşmaları bazen kısa sürelerde yer değiştirmelerini gerekli kılmaktadır. Her bir yer değiştirme eşyaların toplanmalarını, demonte işlemlerini, taşınabilir yük haline getirilmelerini ve hayvanlara yüklenmelerini ifade etmektedir.

Şekil 14. Yurt Şematik İç Mekân (weproject.media/)

İç Mekân Şekil 15, 16. (ich.unesco.org/)

Elişi, iğne ile yapılan kültürel motifli keçeler (dokunmamış tekstil ürünü) ve dokumalar annelerin kızlarına öğrettikleri birer kültür unsurudurlar. Yüzyıllar boyunca aktarılarak gelen bu yaygı ve kaplama yapma tekniği ve becerisi günümüzde de son derece işlevsel bir biçimde kullanılmaktadır.

3.1.1.3. Süsleme/Bezeme

“Kadınlar, geleneksel zoomorfik, bitkisel veya geometrik desenlerle süslenmiş iç dekorasyonları ve dış kaplamaları yaparlar. Kural olarak, deneyimli kadın zanaatkârlar tarafından denetlenen topluluk temelli gruplar halinde çalışırlar ve dokuma, eğirme, örgü, keçe, nakış, dikiş ve diğer geleneksel el sanatları tekniklerini kullanırlar” (ich.unesco.org/). Renk seçimleri ile birlikte motif ve desen seçimleri de kültürel öğeler temellidir.

Şekil 17, 18. Süslemeler (TRT Avaz, [youtube.com/watch?v=Vx5owQGrBPU](https://www.youtube.com/watch?v=Vx5owQGrBPU))

Şekil 19, 20. Renkler, Desen ve Motifler (TRT Avaz, [youtube.com/watch?v=Vx5owQGrBPU](https://www.youtube.com/watch?v=Vx5owQGrBPU))

Püsküller, hayvan postları, keçe örtüler ve hatta özel oymalı ahşap tefriş elemanları dahi taşınabilirlik oranında ‘Yurt’larda aksesuar, süsleme ve işlevsel amaçlarla kullanılmaktadırlar.

Şekil 21. Püskül Süslemeler (bukhara-carpets.com/)

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

172

Küreselleşen günümüz dünyasında kendi kültürüne sahip çıkmanın önemi tartışılmazdır. Çünkü kültür bağlayıcı, birleştirici, özelleştirici ve ayırt edici özelliğe sahiptir. Kültüre sahip olanlara verdiği/yaşattığı aidiyet duygusu toplum olmanın en önemli göstergelerindendir. Sürdürülebilir bir davranış, çevreyle dost bir yapı oluşumu, kullanıcıları yansıtan öğeler, yaşamı konforlu kılan, taşımaya müsait tefriş elemanları ile ‘Yurt’ çadırı, ideal, koşullara uygun şekilde kültürel ve ergonomik özelliklere sahiptir.

“Geleneksel olarak, bilgi ve beceriler aileler içinde veya öğretmenlerden çıraklara aktarılır. Tüm şenlikler, törenler, doğumlar, düğünler ve cenaze törenleri bir yurttadır. Bu nedenle yurt, Kazak ve Kırgız halklarının kimliğinin temeli olan aile ve geleneksel misafirperverliğin sembolü olmaya devam ediyor” (<https://ich.unesco.org/>) ifadeleri ‘Yurt’un doğumdan ölüme Kazak halkının hayatında yer aldığını anlatmaktadır. “Taşınabilir Kazak evlerinin geleneksel bir fenomeni olan bu orijinal ev, yüzyıllardır mükemmelliğe doğru evrildi. Araştırmacılar tarafından ‘en mükemmel taşınabilir barınak türü’ olarak kabul edilmiş, gezginleri ve tüccarları, yabancı devletlerin elçilerini ve ortaçağ tarihçilerini etkilemiştir. Birçoğu, keçe çadırların hayali tasvirlerini bırakmış, rahatlığı ve muhteşem süslemeleri ile onları şaşırtmıştır” (<https://visitkazakhstan.kz/>).

‘Yurt’, renkli yöresel kültürel motifler, keçeler ve dokumalar, taşınabilir kolay kurulup/sökülebilir konstrüksiyonla, hafif, kolay bulunabilir malzeme seçimi ile birkaç hayvan üzerine yüklenerek kolayca taşıma imkânı vermesiyle, hızlı yer değiştirmek için tekrar tekrar sökülüp-takılabilir şekilde detaylara sahip olmasıyla ayrıcalığını vurgulamaktadır. Farklı kültürlerde farklı çadır kurguları varken, ‘Yurt’ için kendisine özel bir taşıyıcı sistem geliştirildiği görülmektedir. Seçilen ağaç cinsinden, stabilite ve rijitlik sağlamak için kullanılan bağlantı sistemlerine kadar göçebeliliğe uygun, taşınabilir+kolay montaj+kolay demonte

imkânı için kültüre, coğrafyaya uygun cevap buldukları görülmektedir. Süslemeleri ile hayranlık uyandıran bu gezici-geçici konutlar Kazak halkı için birer gurur kaynağıdır. Örf-adet ve geleneklerini yaşayabilecekleri şekilde nesilden nesile oluşarak aktarılmışlardır. İnanç ve ibadetlerini yerine getirmekten yemek pişirme biçimlerine kadar günlük rutinlerinin gereklerini karşılayabilecek niteliklere sahip oldukları görülmektedir. Göçebelik yaşam biçimi de kendisine ait bir kültür nüansı oluşturmuştur.

Sonuç olarak ‘Yurt’, kullanıcıları için rasyonel bir çözüm oluşturmaktadır. Hem barınma+yaşam alanı, hem vazgeçmeyi düşünmedikleri bir kültürel unsurdur. Sürdürülebilir malzemeler, sürdürülebilir bir mekân, çevre ile sürdürülebilir ilişki ve gereksinimleri gideren tasarımı nedeniyle dünya kültürel miras unsurları arasında özel bir yerde ve mekânla ilgili literatürlerde yer almaya devam edeceklerdir.

KAYNAKLAR

Alver, K. (2007) Steril Hayatlar, Hece Yayınları, Ankara. (Akt. Güçlü, S..2014)

Faegre, T. (1982) The Kazak Yurt. *Mimar* (4), 50-55. (Akt. Songel, J.M. 2020)

Güçlü, S. (2014) *Mekân Sosyolojisi ve Kentsel Mekân*. S. 261-287, Sosyo-kültürel farklılık ve alışım mekanları, Editörler: Sam.N. ve Sam, R., Ezgi, Kitabevi, İstanbul

İmar Kanunu (1985) Kanun Numarası: 3194 Kabul Tarihi: 3/5/1985 Yayımlandığı R. Gazete: Tarih: 9/5/1985 Sayı: 18749 Yayımlandığı Düstur: Tertip: 5 Cilt: 24 Sayfa: 378

Lichman, Y.Y. ve Doroshenk, T.M. (2016) Traditions Of Art And Craft Decoration And Architecture Of Kazakh Yurt As A Source Of Modern Art, *European Journal of Science and Theology*, June 2016, Vol.12, No.3, 221-232

Songel, J.M. (2020) Sustainability Lessons From Vernacular Architecture In Frei Otto's Work: Tents And Gridshells, p.233-240, The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLIV-M-1-2020

HERITAGE2020 (3DPast | RISK-Terra) International Conference, 9–12 September 2020, Valencia, Spain.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://airastana.com/uae/Information/Travel-information/Travel-to-Kazakhstan/About-Kazakhstan>

<https://artsandculture.google.com/entity/m011b1j61?hl=tr>

<https://www.britannica.com/place/Kazakhstan>

http://www.bukhara-carpet.com/kazakh_yurt_for_sale.html

<https://ca.araratour.com/the-legend-of-yurt>

<https://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/kazakistan.htm>

<https://www.dogadergisi.com/kazakistan-dogasindan-fotograflar/>

<https://gezimanya.com/kazakistan>

<https://www.google.com/maps/place/Kazakistan/@46.5940518,49.0384383,4z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x38a91007ecfca947:0x5f7b842fe4b30e1b!8m2!3d48.019573!4d66.923684>

sozluk.gov.tr

TRT AVAZ, Yabancı Değil Programı, Video Bağlantısı:

<https://www.youtube.com/watch?v=Vx5owQGrBPU>

<https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-knowledge-and-skills-in-making-kyrgyz-and-kazakh-yurts-turkic-nomadic-dwellings-00998>

<http://www.unutulmussanatlar.com/2015/09/kececilik.html>

<https://weproject.media/en/articles/detail/kazakh-yurts-importance-in-nomadic-lifestyle-history-and-structure/>

<https://visitkazakhstan.kz/en/about/20/>

KAZAK HALKININ YENİ İDEALLERİNİN OLUŞUMUNDA ABAY KUNANBAYEV'İN ROLÜ

THE FORMATION OF NEW IDEALS OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE ROLE OF ABAY KUNANBAYEV

Ulker Elman BAKHSHIYEVA
Dr., Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Abay Kunanbayev as the founder of Kazakh belles-lettres, a well-known poet, prose writer, musician, translator and artist who is one of the prominent figures reflects the Kazakh realities of the XIX century .His creativity attracts attention with its richness, innovation in form and content.The poet has about 200 poems, 45 prose works and 3 poems.Abay Kunanbayev's creativity is a mirror of the social and political life , literary and artistic thinking of the Kazakh people in the XIX century.Both prose and lyrical works of the poet promote the enlightenment of the people, the liberation from the rotten feudal remnants, the establishment of a proper system of education, the development of humanist ideas .Abay Kunanbayev, as a herald of democratic ideas, wrote the wishes and desires of the people. Abay Kunanbayev's progressive scientific-philosophical, literary-artistic , socio-political meetings can be considered a revolution and restoration in the history of Kazakh literature and art.A.Kunanbayev get religious education, studied Arabic, Persian, Jigatai, Russian languages, and mastered the creativity of oriental classics (Firdovsi, Nizami, Fuzuli, Navai, etc.).As he knew Russian, he also got acquainted with European culture, and at the same time translated some of the works he read from Russian classics into Kazakh. Both Oral folk literature, European and Russian literature, but also Eastean literature had a significant impact on the rise of Abay Kunanbayev's creativity.He saw the reason for the backwardness of the Kazakh people from the European and Russian peoples in the fact that the socio-political environment, the process of education and training , the way of thinking of the people, the worldview remained within the framework of Eastern feudal relations.A. Kunanbayev also took an active part in the political life of the people.He made decisions that served the position of the people to put an end to the arbitrariness of both tsarist and local officials.All these moments were reflected in the poet's work, caused his creativity to swell a realistic content of his work, written in a critical pathos, exaggerated the problems of education and upbringing.

As the first realist poet of the 19th century Kazakh literature, he also brought innovations in the subject, language, style and weight of poetry in the Kazakh belles-lettres .The synthesis of national history and modernity is the main indicator of innovation in the work of Abay Kunanbayev.

A.Kunanbayev touched upon many points in the prose work "Black words", as well as in the poems "Alexander", "Masgud" and "Tale about Azim" against the background of the realities of his time.

Keywords: A.Kunanbayev, society, national unity, poetry, Kazakh people

Özet

Abay Kunanbayev, Kazak yazılı edebiyatının kurucusu, tanınmış bir şair, nesir yazarı, müzisyen, çevirmen ve sanatçı olarak XIX yüzyılın kazak gerçeklerini yansıtan önemli

şahsiyetlerden biridir. Onun yaratıcılığı zenginliği, biçim ve muhtevadaki yeniliği ile dikkat çeker. Şairin 200 civarında şiiri, 45 mensur eseri ve 3 şiiri bulunmaktadır. Abay Kunanbayev'in eseri, XIX. yüzyıl Kazak halkının sosyo-politik yaşamının, edebi ve sanatsal düşüncesinin bir aynasıdır. Şairin hem nesir hem de lirik eserleri, halkın aydınlanmasını, çürümüş feodal kalınlardan kurtulmayı, uygun bir eğitim sisteminin kurulmasını, hümanizm fikirlerinin gelişmesini teşvik eder. Abay Kunanbayev, demokratik fikirlerin habercisi olarak halkın istek ve arzularını kaleme almıştır. Abay Kunanbayev'in ilerici bilimsel-felsefi, edebi-sanatsal, sosyo-politik buluşmaları Kazak edebiyat ve sanat tarihinde bir devrim ve restorasyon olarak kabul edilebilir. A. Kunanbayev din eğitimi almış, Arapça, Farsça, Jigatai, Rus dilleri öğrenmiş ve Doğu klasiklerinin (Firdovsi, Nizami, Fuzuli, Navai vb.) eserlerine hakim olmuştur. Rusça bildiği için Avrupa kültürüyle tanışmış ve aynı zamanda Rus klasiklerinden okuduğu bazı eserleri Kazakçaya çevirmiştir. Abay Kunanbayev'in eserlerinin yükselişinde sözlü halk edebiyatı, Avrupa, Rus ve Doğu edebiyatının önemli bir etkisi olmuştur. Kazak halkının Avrupa ve Rus halklarından geri kalmışlığının sosyo-politik ortamda nedenlerini, eğitim sürecini, halkın düşünce biçimini ve dünya görüşünü Doğu'nun feodal ilişkileri çerçevesinde gördü. A. Kunanbayev aynı zamanda halkın siyasi hayatında da aktif rol aldı. Hem çarlığın hem de yerel yetkililerin keyfilğine son vermek için halkın konumuna hizmet eden kararlar aldı. Bütün bu anlar şairin eserine yansımış, eserinin gerçekçi bir içeriğine yol açan, eleştirel bir pafosla yazılmış, eğitim ve yetiştirme sorunlarının abartılmasına sebep olmuştur.

19. yüzyıl Kazak edebiyatının ilk realist şairi olarak o, Kazak yazılı edebiyatına da şiirin konusu, dili, üslubu ve ağırlığı bakımından yenilikler getirmiştir. Ulusal tarih ve modernitenin sentezi, Abay Kunanbayev'in çalışmalarında yeniliğin ana göstergesidir. A. Kunanbayev, "Kara Sözlər" adlı nesir eserinde, o cümleden "İskender", "Masgud" ve "Azim Hakkında Masalı" şiirlerinde de zamanının gerçeklerinin arka planına karşı birçok noktaya değindi.

Anahtar Kelimeler: A. Kunanbayev, toplum, milli birlik, şiir, Kazak halkı

GİRİŞ

Abay Kunanbayev qazax yazılı ədəbiyyatının banisi, tanınmış şair, nasir, musiqiçi, tərcüməçi və rəssam kimi XIX əsr qazax ədəbiyyatı tarixində öz sözünü demiş simalardan olmuşdur. Onun yaradıcılığı öz zənginliyi, forma və məzmun yeniliyi ilə diqqəti çəkmişdir. Şairin 200-ə yaxın şeiri, 45 nəsr əsəri və 3 poeması vardır. Abay Kunanbayev yaradıcılığı XIX əsr qazax xalqının ictimai-siyasi həyatının, ədəbi- bədii düşüncəsinin aynasıdır. Şairin istər nəsr, istər lirik yaradıcılığı xalqın maariflənməsini, çürük feodal qalıqlarından qurtulmasını, düzgün tərbiyə sisteminin qurulmasını, humanizm ideyalarının inkişafını təbliğ edir. Abay Kunanbayev demokratik ideyalar çarçısı kimi xalqın istək və arzularını qələmə almışdır. Əvvəlcə XIX əsrdə feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü Qazaxıstanın ictimai-siyasi mühitinə nəzər salmaq. Həmin dövrdə Qazaxıstan çar Rusiyasının müstəmləkəsi idi. Çarizm məmurlarına satılmış yerli bəylər də bundan istifadə edərək xalqa qarşı zülm və haqsızlıqlarını davam etdirirdilər. Həm rus çarizminin, həm şərqlə feodalizminin müstəmləkə əsarəti altında yaşayan qazax xalqının Avropa və Rusiyadan geridə qalmasının əsas səbəbi təhsilsizlik, cəhalət idi. Belə bir geridəqalmış mühitdə yetişib formalaşan Abay Kunanbayevin mütərəqqi elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii, ictimai-siyasi görüşlərini qazax ədəbi-bədii tarixində inqilab, restavrasiya hesab etmək olar. A. Kunanbayevin atası Kunanbay, anası Ulcan xatun da dövrünün tanınmış nəsilələrinin nümayəndələri olmuşlar. Şairin atası Şərqlə feodal mühitində yaşamasına baxmayaraq Abayın təhsilinə xüsusi fikir vermişdir. Atası 8 yaşlı Abayı Semipalatinskə oxumağa göndərmişdir. A. Kunanbayev həm dini təhsil almış, həm ərəb, fars, cığatay, rus dillərini öyrənmiş, həm də Şərqlə klassiklərinin (Firdovsi, Nizami, Füzuli, Nəvai və s.) yaradıcılıqlarını mənimsəmişdir. Rus dilini bildiyi üçün Avropa mədəniyyəti ilə də tanış

olmuş,eyni zamanda rus klassiklərindən oxuduğu əsərlərin bir qismini qazax dilinə də tərcümə etmişdir.A.Kunanbayevin ədəbiyyata sevgisinin formalaşmasında anası Ulcan xatundan və nənəsi Zərədən eşitdiyi folklor xalq nümunələrinin böyük təsiri olmuşdur.Abay Kunanbayev yaradıcılığının zirvəyə qalxmasında həm şifahi xalq ədəbiyyatının,həm Avropa,Rus ədəbiyyatının, həm də Şərqi ədəbiyyatının mühüm təsiri olmuşdur.A.Kunanbayevin atası qəbilə başçısı olduğundan,oğlu Abayı da idarəçilik istiqamətində yetişdirməyə çalışmışdır.Lakin Abay hər zaman xalqın mövqeyindən çıxış etmişdir.O, qazax xalqının Avropa ,rus xalqlarından geri qalma səbəbini ictimai-siyasi mühitin , təlim-tərbiyə prosesinin, xalqın düşüncə tərzinin,dünyagörüşünün Şərqi foedal münasibətləri çərçivəsində qalmasında görürdü.A.Kunanbayev eyni zamanda xalqın siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. O, çar məmurlarının,həm də yerli məmurların özbaşınalıqlarına son qoymaq üçün xalqın mövqeyinə xidmət edən qərarlar qəbul etmişdir.Bütün bu məqamlar şairin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.Onun yaradıcılığının realist məzmun almasına,tənqidi pafosda yazılmasına, təhsil və tərbiyə problemlərinin qabardılmasına səbəb olmuşdur.

ARAŞTIRMA A.Kunanbayevin istər lirik,istərsə də nəsr yaradıcılığında təhsil və tərbiyə problemləri çox önəmli yer tutur. XIX əsr qazax ədəbiyyatının ilk realist şairi kimi, o,qazax yazılı ədəbiyyatında şeirə mövzu,dil,üslub, vəzn yenilikləri də gətirmişdir. Şairin şeir yaradıcılığında xalq şeiri ənənələrini ,maarifçi ideyaların , realist təsvir üsullarının zənginliyini,milliliyin təbliğini,cəhalətə,geriliyə qarşı mübarizəni bir arada görmək mümkündür.Milliliklə müasirliyin sintezi Abay Kunanbayev yaradıcılığında novatorluğun əsas göstəricisidir.A.Kunanbayevin XIX əsr qazax ədəbiyyatındakı maarifçi rolunu Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundov, M.P.Vaqif, Q.Zakir,C.Məmmədquluzadə və s. kimi görkəmli ədiblərimizlə müqayisə etmək olar.A.Şaiqin görkəmli dramaturqumuz M.F.Axundzadə haqqında dediyi : “Gənc Mirzə şiddətli zəkası ilə dan ulduzu kimi parlamış , özündən sonra yetişən gənc şair və ədiblərə uzun müddət rəhbər və mürşid olmaqla bərabər yenə də tarixi ədəbiyyatımızda hamıdan yüksək bir mövqe tutaraq,hamısının məfövqündə qalmış və şəxsiyyəti-əbədiyyəsini , şöhrəti qələmiyyəsinə mühafizə edə bilmişdir.” fikirləri Abay Kunanbayevin Qazax ədəbiyyatındakı mövqeyi ilə üst-üstə düşür.Yuxarıda adlarını sadaladığımız görkəmli Azərbaycan ədibləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xalqın maariflənməsində,cəhalətdən oyanmasında hansı rol oynamışlarsa,A.Kunanbayev də qazax xalqının çirkab feodalizm qalıqlarından qurtulmasında,elm ,maarif yoluna qədəm qoymasında eyni missiyanı daşımışdır.

Bir vətənpər ziyalı kimi A.Kunanbayevi yaşadığı dövrün mühiti çox narahat etmişdir. XIX əsrdə Qazaxıstanda davam edən feodal-patriarxal münasibətləri xalqı uçuruma aparırdı. Belə bir mühidə ən böyük faciə isə gənclərin elmə, savada olan biganəliyi idi.A.Kunanbayev qazax xalqının gələcəyi olan gənclərin nadanlığının, cahilliyinin əsas səbəbini təhsilsizlikdə, maariflənməməkdə görürdü . Bu səbəbdən də A.Kunanbayev yaradıcılığında mühüm, önəmli yer tutan təhsillə bağlı şeirlərində gənclərə vaxtında elmlə məşğul olmağı tövsiyə etmişdir. Elmi xoşbəxt və parlaq gələcəyə aparən ən böyük yol hesab etmişdir.

Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda,
Gəncliyimdə bu fikri yelə verdim həyatda.
Böyüyəndə bu fürsət əlimdən uçdu quştək,
Dalınca cumdumsa da, qaldım bu meydanda tək.
Mənim nadanlığımıza səbəb kimdir, deyin kim?!
Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim.

Uşaqlar xalqın ,millətin gələcəyidir. Bu səbəbdən də hər bir ailə övladına doğru təhsil və tərbiyə verməlidir. Bunun üçün uşaqları təhsildən yayındırmaq olmaz. Dünyaşöhrətli rus yazıçısı A.S.Puşkinin təhsil haqqında dəyərli sözləri vardır: “Gələcəkdə peşman olmaq istəmirsənsə , öz ailəni təhsildən məhrum etmə .” A.Kunanbayevin də təhsilə yanaşma fikirlərində bu paralelliyin şahidi oluruq.A.Kunanbayev də öz övladlarının təhsilinə böyük önəm vermişdir. Bunu şeirlərinin birində qeyd etmişdir.

Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.
Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.

Şair yaşadığı nadan cəmiyyətdə çox haqsızlıqlarla rastlaşmışdır. Bütün bunlara rəğmən A.Kunanbayev öz maarifçi yolundan , bu yolda inqilabi dəst-xəttindən heç zaman dönməmişdir. Əksinə bu amalı uğrunda ölümə də getməyə hazır olduğunu şeirlərində yazmışdır.

Sanmayın, pərvazlanıb uçmaqla nakam oldum,
Qazaxlar arasında birinci adam oldum
Nitqimlə, düz sözümlə,
Uzaq görən gözümlə!
Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram,
Nə çarə, bu dünyadan köçməyə də hazırım!

BULGULAR

A. Kunanbayevin nəsr yaradıcılığının zirvəsini “Qara sözlər” əsəri tutur. Bu əsərin savad və təhsil almaq, dil öyrənmək məsələlərini əhatə edən “ İyirmi beşinci söz”ündə müəllif öz dövrünün reallıqları fonunda bir çox məqamlara toxunur: “Mənim təklif etdiyim yol var-dövlət hərisliyini rədd edir. Oğlunu evləndirib ayırmağa tələsmə, əvvəlcə onu rus məktəbində oxut. Lazım gəlsə təhsil üçün bütün varidatını verməkdən çəkinmə, övladını adam etmək üçün hər şeydən keçmək olar. Oğlun cəhalətdə qalsa, nə sən rahatlıq tapacaqsan, nə o özü xoşbəxt olacaq, nə də xalqına fayda verəcək. Belə övlada görə Allahın da yanında, insanların da yanında başın həmişə aşağı olacaq”.Göründüyü kimi A. Kunanbayev təhsilə qoyulan kapitalı ən böyük sərmayə hesab etmişdir. İnsan var-dövlət dalıyca deyil , elm dalıyca qaçarsa sonunda dünyanın “ən varlı” şəxsinə çevriləcəkdir. Abay Kunanbayevə görə övladına təhsil verməyən valideynlər Allah yanında ən böyük günah qazanacaq . Çünki müsəlman psixologiyasına görə o insanlar Allah yanında başı aşağıdırlar ki, onlar günah və bəd əməllər sahibidirlər. “Otuz ikinci söz” başlıqlı mətnin birinci cümləsində “elmə kimlər sahib ola bilər?” sualının ictimai-siyasi, tarixi və elmi-fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Abay Kunanbayev yazır ki, “elmə yalnız bilmək həvəsi ilə yanaşanlar yiyələnirlər.Özü də yalnız həvəs azdır. Hətta elmə yiyələnmək prosesinin özü də müəyyən sistemə tabe olmalıdır. Əks təqdirdə insanın elm əldə etməyə sərf etdiyi böyük zəhmət və axtarışlar nəticəsiz qalar”.Böyük şair təkcə nəsrində deyil şeirlərində də bu məqamlara toxunmuşdur. Belə ki , A.Kunanbayevə görə təhsil almağa maneə olan mənfi xüsusiyyətlərdən biri tənbellikdir. İnsan səbr və təmkinlə kitabları oxumağı bacarmalıdır. Şair oxumamaq üçün “əlimdən gəlmir” deyənlərə bəhanələrdən qaçmağı tövsiyə edir. Elm bir xəzinədir . Bu xəzinədən yararlanmaq insanın istənilən yaş dövründə mümkündür.A.Kunanbayevə görə oxumaq insanın mənəvi dünyasını zənginləşdirir, ruhunu qidalandırır. İnsanı nadanlıq zülmətindən xilas edən yeganə çıraqlı elmdir.Şair bunun üçün də “aylar , illərlə oxu” deyərək xalqını elmin nicat yoluna səsəyir.

Unutma şamü-səhər.
 Kitab oxusan hər an,
 Axır alim olarsan.
 Kədərlənmə, yada sal,
 Böyüklərdən ibrət al.
 «Əlimdən gəlmir» demə,
 Oxu, yiyələnmə.
 Yanıb sönsən, bircə kəs
 Sənə kömək edəmməz.
 Saatlar, günlərlə yox,
 Aylar, illərlə oxu.
 Alim olarsan bir vaxt,
 Elm xəzinədir axı!
 Ağılısıza vida et,
 Müdriklər dalınca get.

A.Kunanbayevin bu fikirləri XIII-XIV əsrlərdə yaşamış görkəmli alimimiz, şairimiz M.Əhvədinin fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Ağıl-kamal verdi sənə yaradan ,
 Çalışıb hər sirri öyrən hər zaman . (M.Əhvədi)

179

A.Kunanbayev aşağıdakı şeirini dövründə yaşayan savadsız, cahil, varlı təbəqənin nümayəndələrinə tənqid olaraq yazmışdır. Onun fikrincə, insanın zahiri görkəmi, geyimi önəmli deyil. İnsanı dəyərli edən onun bahalı geyimi yox, dərin ağılı, savadıdır. Çox təəssüf ki, qazaxların varlı zümrəsində bu reallıq mövcuddur.

Həç nədir geyim, papaq,
 Adamın ağılına bax.
 İşini ağılla qur,
 Yazıqlara arxa dur.

Və ya başqa şeirində :

Ağlı, kamalı dayaz,
 Xəyalının yolu az
 Adamlar öz əyninə geyər qürrə paltarı.
 Deyər özgə sözünü,
 Bədnam elər özünü,
 Belə gördüm əzəldən hər yerdə nadanları.
 Qəlbində yoxsa alov, korsa fikrin-düşüncən,
 Sus, azaltma almaz tək sözün kəsərini sən.

A.Kunanabayev “Masqud” poemasında da ağılsız cəmiyyətin hansı fəsadlar yaratması məsələsinə toxunmuşdur. Poemada şərti səciyyə daşıyan ağılsızların ağıla hakimliyini cəmiyyət üçün ən böyük faciə hesab etmişdir. Poemada Masqudun ağılı, var-dövləti deyil, məhəbbəti seçməsi də rəmzi səciyyə daşıyır. A.Kunanabayev poemada Masqudun ağılı seçməmək qərarına haqq qazandırması kinayə xarakteri daşıyır. Şair Masqudun dili ilə ağılsız, nadan, özündənrazı, mənəmmənəmlik ideyaları ilə yaşayan qazax xalqının real vəziyyətini tənqid etmişdir.

“Əvvəl saldım meylimi, ağ meyvəyə - o paya,

Müdrüklə yetişim, - dedim, - ərşi-ələya,

Olum ağıl hakimi! Qəlbimcəmi bu mənəm?

– Yox, yox ağıl insanı salar bir gün bəlaya.

Özüm kimi ağıllı taparammı heç onda?

Ağılsızı, nadanı neyləyirəm hər yanda.

Onlar ilə indi də ətrafımız doludur,

O vaxt kimi dost bilib, dost çağıraram cahanda?

Ağılsızı ağıllı etmək müşkül peşədir,

Axmaqları düzəltmək?!

Mənasızdır bu tədbir.

Yuxun gedər əlindən, qəm bürüyər dövrəni,

Boğazından loxmanın keçməsi də çətindir.

Şeirdə yazılan “Ağılsızı, nadanı neyləyirəm hər yanda.

180

Onlar ilə indi də ətrafımız doludur,” bu misralarda şair ürək ağrısı ilə xalqının qəflət yuxusunda olmasına, sivilizasiya, mədəniyyətdən uzaq olmasına işarə edir. A.Kunanabayev feodal-patriarxal mühitin çirkəbli zəncirlərindən qurtulmaq üçün, yetişməkdə olan yeni nəslə düzgün tərbiyələndirməyin nə qədər vacib olduğunu hər zaman demişdir. Şair insanları ədalətli olmağa, hər işə vicdanla yanaşmağa, paxılıqdan uzaq olmağa çağırmışdır.

Heyranıyam cahanda geniş qəlbli insanın,

Günəşin, həqiqətin, ədalətin, vicdanın!

Ay insanlar, insançün ömr eyləyin cahanda,

Cahanda ən bilikli insanlara inanın!

A.Kunanabayevin “İsgəndər” poeması tərbiyəvi motivi ilə seçilir. Şairin “İsgəndər” poemasında tarixilik normalarından çox, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliğinin olması faktoru vardır. Poemada A.Kunanabayevin İsgəndər obrazını yaratmaqda xüsusi məqsədi olmuşdur. O, İsgəndərin timsalında insanlara özündənrazı olmamağı, var-dövlət, hakimiyət hərisliyindən, mənəmmənəmlik xarakterindən, müharibələr etməkdən uzaq olmağı tövsiyyə edir. İnsan nəfsinə hakim olmalıdır. Nəfs, tamah hissi insanı hər pis addımı atmağa sövq edir. İnsan bu dünyada vicdanla, halal zəhməti ilə, kiməsə zərər vurmada, humanistcəsinə yaşmalıdır. Açıqlıyın, var-dövlət hərisliyinin sonu yoxdur. Əsərdə tərəzinin gözündə kəllə sümüyünün qızıldan ağır gəlməsi səhnəsi, əsərin əsas ideyasının oxucuya çatdırılması üçün simvolik səciyyə daşıyır.

Alim əyildi, yerdən bir ovuc torpaq aldı,

Tökdü göz çanağına, gözlərin yeri doldu.

Elə bil yüngülləşib sümük qalxdı havaya.
 Bu sirrə, bu hikmətə İsgəndər heyran oldu.
 Onu apardı fikir, onu apardı xəyal.
 Böyük Aristotelə verdi belə bir sual.
 “Söylə, bu möcüzədə hansı hikmət gizlədir?
 Necə başa düşüm mən?
 Danış məni başa sal”.
 “Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur,
 Mənası aydan arı, sudan da lap durudur
 – Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət
 Acgözləri doydura. Ancaq torpaq doydurur.
 Bu dünyanı top kimi əllərində tutsa da,
 Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada.
 Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir,
 Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta.

SONUÇ A.Kunanbayevin “Qara sözlər” əsəri əxlaqi-didaktik məzmununa malikdir, nəsihətnamə xarakteri daşıyır .Onun bu əsəri yazmaqda məqsədi qazax xalqının bütün geriliklərini, çatışmayan cəhətlərini açıqlayıb onların gözünü açmaqdır. Əsər 45 kiçik mətndən ibarətdir. Əsərin ikinci və üçüncü sözlərində lovgalanmaq, insanlara yuxarıdan-aşağı baxıb özünü hamıdan üstün saymaq kimi mənfi xüsusiyyətlər tənqid olunur.A.Kunanbayev insanları tənbellikdən, qorxaqlıqdan, nadanlıqdan, yalandan, kiməsə böhtan atmaqdan, məzluma zülm etməkdən uzaq olmağa çağırır. O, insanları ağılla yaşamağa çağırır. On beşinci sözdə deyildiyi kimi : “Ağıllı ilə axmaq arasında mən bir əsas fərq görürəm. Ağıllı adam insanlara fayda verməyə çalışır, onun qulaqları məsləhətə həmişə açıqdır, yaddaşı isə xoş kədər xəzinəsidir.O, dünyada daima qəribə, qeyri-adi şeylər axtarır və bu axtarış günləri onun üçün həyatının ən gözəl anları olur. O, keçmişinə görə heç vaxt təəssüflənmiş. Axmaq isə həyatda öz yerini heç cür tapa bilmir. gözünə görünən hər şeyə uyur, başını boş, mənasız məşğuliyyətlə qarışdırır. Gənclik əbədi deyil, lakin axmaq bu barədə düşünmür. Öyləncələrə uyduğundan, gözü doymur, bir də başını qaldırır görür ki, zaman qəddini əyib. Beləliklə də ömrün ən yaxşı illəri it oynatmaqla keçir, qocalıq isə acı təəssüflə dolur.”

Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də, şairin uşaqlara ilk növbədə ana dilinin öyrədilməsini təbliğ etməsi fikridir.İyirmi beşinci sözdə dediyi kimi:” Uşaqları oxutmaq yaxşıdır, lakin öz xalqına xidmət edə bilməsi üçün onlar ana dilini öyrənməlidir.” A.Kunanbayev uşaqların çox dil öyrənməsinin tərəfdarı olmuşdur.Lakin ilk növbədə hər bir uşaq ana dilini mükəmməl bilməlidir.Onun fikrincə,özgənin dilini və mədəniyyətini bilmək insanı həmin xalqın səviyyəsinə qaldırır.“Qara sözlər”in iyirmi doqquzuncu sözlərində alim böyüyə, valideynə hörmət etmək ideyasını təbliğ edir.Valideyninə biganə yanaşmış, var-dövləti üstün tutan övladları ən şərəfsiz məxluq hesab edərək deyir : “Valideynlərini dünya malına dəyişən adam Allah təalanın özü qarşısında cinayət etmiş olur.”

A.Kunanbayevin ən böyük arzusu qazax xalqının da Avropa, Rusiya kimi mədəni inkişaf səviyyəsinə çatması idi.A.Kunanbayev bu müqəddəs amalı uğrunda bütün ömrü boyu fədakarcasına fəaliyyət göstərmişdir.Bu səbəbdən də, Abay Kunanbayev yaradıcılığında nadanlığın, cəhalətin aradan qalxması üçün təhsil və tərbiyə problemlərinin daha çox

qabardılmasına, əxlaqi dəyərlərin təbliğinə, milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasına önəm verilmişdir. A.Kunanbayev yaradıcılığı ilə öz zamanında maarifçilik zirvəsini fəth edə bilmişdir. Onun səpdiyi toxumlar Qazax ədəbiyyatı tarixində neçə-neçə sonrakı nəsillərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. A.Kunanbayev xalqını düşünən vətənpərvər ziyalı kimi, vətəninin problemlərini və bu problemlərdən qurtuluş yollarını hər zaman ürəkağrısı ilə demişdir. A.Kunanbayev şair, nasir kimi, nəinki, Qazaxıstanda bütün türk dünyasında sevilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, 30 noyabr 2019-cu il tarixində Qırğızıstanın Oş şəhərində keçirilən TÜRKSÖY Daimi Şurasının 37-ci Dönəm toplantısında dahi qazax şairi Abay Kunanbayevin anadan olmasının 175 illiyi ilə əlaqədar TÜRKSÖY-a üzv olan ölkələrdə 2020-ci il “Abay ili” elan edilmişdir.

KAYNAKÇA

1. Abay. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970
2. Abay. Tərtib edən: Fatima Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017
3. Abay Kunanbay. Nasihatler (Kara sözlər). Ankara: 2014
4. Абай. Стихи. Алматы «ГЫЛЫМ», 1995
5. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017
6. Elman Quliyev. Türk halkları edebiyatı. Lambert Academic Publishing, 2019
7. Ekrem Ayan. Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve “Kara sözlər”. Ankara, 2017
8. Firuzə Ağayeva. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010

ПРОБЛЕМЫ ТЮРКИЗМА В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ «АЗ-Я» ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

THE PROBLEMS OF TURKISM IN THE HISTORICAL ASPECT OF OLJAS SULEYMENOV'S "AZ-YA"

Valida SHIHALIEVA

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
 Научный сотрудник ЕТЛ "Турецкие исследования"
 Баку/ Азрбайджан

Резюме

«Аз-я» можно считать первой энциклопедической книгой, позволяющей изучать историческое прошлое казахского народа. Двухчастное произведение «Аз-Я» содержит древнетюркские слова, которые являются как явными, так и подразумеваемыми. Исследование Олжаса Сулейменова показало, что это произведение написано двуязычным человеком. Первая часть «Аз-Я» называется «Золотая птичка и гуси». Поскольку исследователь свободно владеет обоими языками, в первой части произведения «Слово о полку Игореве» подтверждает, что это произведение содержит как древнеславянские, так и турецкие слова. Из-за незнания турецкого языка исследователи не смогли идентифицировать турецкие слова и полностью проанализировать «Слово о полку Игореве». Олжас Сулейменов мысленно прочувствовал слова и стал их изучать. Олжас Сулейменов смог подтвердить правильность своих идей в «Слово о полку Игореве» поставив вопрос о существовании древнесальвийских и древнетюркских отношений с «Аз-Я». Несмотря на то, что определенные органы власти запретили публикацию произведения как пантюркистского, националистического, исследования показали, что в древних письменных источниках имеется множество примеров использования тюркских языков в древнерусской литературе. Олжас Сулейменов доказывает корни слов и их значение в турецком языке, правильно и подробно объясняя турецкие слова, неправильно переведенные исследователями. Он приводит пример значения слова в других тюркских языках, пример широкого употребления этого слова на территориях, населенных тюркскими народами, и показывает ареал его распространения среди тюркских народов. В ходе исследования выяснилось, что главный герой «Слово о полку Игореве» Игорь Святослав имеет турецкое происхождение.

Вторая часть его произведения «Шумернаме» посвящена шумерско-турецким лингвистико-историческим отношениям. Шестьдесят слов в шумерско-турецкой лексике, сгруппированных в форме группы человек, природа и бог, и их значения сравниваются в форме таблицы под заголовком на шумерском и турецком языках. В то же время шумерская часть таблицы также содержит написание этого слова. Раздел на турецких языках включает версии, записанные на живых турецких диалектах. В ходе исследования Олжас Сулейменов пришел к выводу, что сходство лексико-семантического значения шумерского и тюркского языков не случайно.

Ключевые слова: турк, лингвистика, язык, «Аз-Я», народ

Abstract

"Az -ya" can be considered the first encyclopedic book that allows to study the historical past of the Kazakh people. The two-part work "Az-Ya" contains ancient Turkic words that are both

explicit and implicit. Oljas Suleymenov's research revealed that this work was written by a bilingualist. Since the researcher is fluent in both languages, the first part of the work, "The Epic of Igor Polku" in the first part of the work, "Gold bird and Geese", confirms that this work contains both ancient Slavic and Turkish words. Due to their lack of knowledge of the Turkish language, Russian researchers have not been able to identify Turkish words and fully analyze the "Epic of Igor Polku". Oljas Suleymenov felt the words on a mental level and began to study them. Oljas Suleymenov was able to confirm the correctness of his ideas in the "Epic of Igor's Regiment" by raising the issue of the existence of ancient Slavian and ancient Turkish relations with "Az-Ya". Despite the fact that certain authorities banned the publication of the work as pan-Turkist, nationalist, research has shown that there are many examples of the use of Turkic languages in ancient Russian literature in ancient written sources. Oljas Suleymenov proves the roots of the words and their meaning in the Turkish language by correctly and thoroughly explaining the Turkish words mistranslated by Russian researchers. By the way, he gives an example of the meaning of the word in other Turkic languages, giving an example of the widespread use of this word in the territories inhabited by the Turkic peoples, and shows the area of its spread among the Turkic peoples.

During the research, it became clear that the protagonist of the "Epic of Igor's Regiment" Igor Svyatoslav himself is of Turkish origin. The main character of the saga, Igor's mother, is a Kazakh.

The second part of his work "Sumerian" is dedicated to the Sumerian-Turkic linguistic-historical relations. Sixty words on the Sumerian-Turkic lexicon, grouped in the form of a group of man, nature, and god, and their meanings are given in comparative form in the form of a table under the heading in the Sumerian and Turkish languages. At the same time, the Sumerian part of the table also contains the spelling of the word. The section in Turkish languages includes versions recorded in live Turkish dialects. Oljas Suleymenov came to the conclusion during the research that the similarity in the lexical-semantic meaning of the Sumerian and Turkic languages is not accidental, they have a long-term relationship.

Key words: Turk, linguistics, language, "Az-Ya", people

Введение

Олжас Сулейменов - один из самых известных писателей казахской литературы XX века. Он добился большого успеха в процессе изучения исторического прошлого тюркских народов, раскрывая его через тюрко-славянское, оставляя по этой причине следы в истории человечества и сохраняя его следы в нынешний период. Написав «АЗ-Я», автор обратил все внимание на руководство этим произведением, которое еще раз подняло вопрос о влиянии славяно-тюркских народов и их отражении в литературе в древних писаниях. Олжас Сулейменов опроверг некоторые взгляды, высказанные на основе его исследования, и на древних письменных примерах обосновал его существование как с исторической, так и с лингвистической точки зрения. Исследование Олжаса Сулейменова дало ему возможность полностью понять «Эпос о полку Игореве» и показало, что тюрки, использованные в этом письменном памятнике, имели славяно-турецкие связи. Олжас Сулейменов, изучавший особенности материальной и духовной культуры тюркских и славянских народов, их образ жизни, происхождение и расселение, а также исторические и культурные связи между народами, поднял большой шум по поводу открытия тюркизма. Этого многие исследователи не могли увидеть. Книга, тираж которой в 1975 году составил 100 000 экземпляров, на некоторое время была запрещена на основании пропаганды национализма. Олжас Сулейменов, обосновавший тюркизмы в книге на основе сведений, полученных в результате исторических и лингвистических исследований, настаивал на своих взглядах до конца, несмотря на многие запреты. Это произведение не об изучении «Эпоса о полку Игореве», а об открытии развившихся в

нем тюркизмов. Развитие тюркизма в других древнетюркских письменных источниках, а также в языке современных тюркских народов является основанием того, что тюркские народы произошли от одних и тех же генетических корней. Причина, по которой исследователи не смогли увидеть слов в «Эпосе о полку Игореве», заключалась в том, что они не знали турецкого языка. Они не могли идентифицировать тюркизмы и считали их древнеславянскими

Исследования и разработки

Первая часть произведения называется «Эпос об Игоре Полку». Этот раздел посвящен «Эпосу об Игоре Полку» и краткому изложению истории «Задонины». AZ-YA утверждает, что 11 августа 1791 года по указу Екатерины II была разрешена конфискация рукописей из монастырских архивов и библиотек на Синае. Мусин-Пушкин нашел копию «Эпоса об Игоре Полку» в коллекции XVI века, полученной им от губернатора Петровского наркома Крешкина в 1792 году. Однако там же сгорела копия, найденная во время московского пожара 1812 года, в результате которого сгорел графский дом и библиотека. По словам автора, текущий экземпляр издал Мусин-Пушкин, а копию - Екатерине. Затем О. Сулейменов сравнивает идеи этюдов, мнения Луи Леже, А. Мазона, С. Леснова о саге. Открытие «Эпоса о великом князе Дмитрие Ивановиче» - «Задониша» в 1852 году вместе с «Эпосом об Игоре Полку» дало повод для новой информации. «Задониша» пытается компенсировать поражение россиян в Каяле в Куликовой степи. Работа состоит из четырех частей. Олжас Сулейменов начинает сразу со второго акта в "АЗ-Я". В этом разделе собраны мнения различных исследователей о саге. Третья сцена «Задониши» показывает, что Софани увидела, что «Игорь Полку Дастан» - единственная оригинальная и ценная книга, и написала на ее основе новую книгу.

Это подтверждают даже авторские примеры из первых строк «Саги об Игоре Полку». Причина недоразумений в саге - неправильное разделение строк. Сам Мусин-Пушкин признал у Пушкина, что в рукописи были определенные недоразумения из-за несоблюдения правил написания. Это затрудняло чтение текста. Сам Мусин-Пушкин ошибся при разделении целых строк. Олжас Сулейменов приводит примеры из саги и поясняет слова: Олжас Сулейменов Слово «кура» в переводе с турецкого означает не птица или животное, а «стена». Корень слова «кура» имеет значение «кур» - поднимать (курган). В другом предложении слово «курица» употреблено в полном смысле этого слова:

В саге есть странное прозвище князь Всеслов. «Буйтур» означает дикий бык, «буйвол» - буйвол. По-турецки слово «байтур» означает высокий джентльмен - «высокий джентльмен», высокопоставленный - высокородный. Слово «Буйтур» испытало различные влияния и позже стало использоваться в формах «батур», «батур», «богатур», «богатырь». В этой части «Аз-я» говорится, что:

Мусин-Пушкин попытался понять и объяснить этот необычный термин: покупай-дикарь, а тур - значит лысый. Таким образом, Всеволода образно называют Буйтур или Кал из-за его силы и отваги. Вероятно, после сочетания этих двух слогов появилось слово «задохнуться». Младший брат Игоря Всеволод Святославич затмил других князей своего времени не только своим ростом, но и мужеством и моральными качествами.

Это типичный пример «народной этимологии». Бей - Горе стало диким замком. Рассказчик XVI века и автор «Задониши» также не понимали термина «ну» и неправильно его истолковывали.

Ни один из последующих исследователей не знал, что «байтур» является стабильным соединением. В следующих частях саги Насикс произвольно заменил термин «покупать» на прилагательное «яр», которое он получил путем искусственного сравнения. Это

показывает, как он неправильно понял эпитет «покупать». (Если «буй» - «буйны» - страстный, то «ярный» (в этом смысле) - должно быть «яр»).

- 1) ...яръ туре Всеволоде,
    Стоиши на борони
- 2) ...камо Туръ поскочяше...
- 3) ...тебе Яръ Туре Всеволоде

В композиции часто используется слово «бай-тур», но это не понравилось рассказчику. И мечтал «обогащить» авторский рассказ, «слабый» от эпитета желтый. Как мы видели, в какой-то момент он полностью отказался от «эпитета». Я думаю, что в оригинале эти строки были:

- 1) Буйтуре Всеволоде
    Стоиши на борони.
- 2) камо буйтуре поскочяше...
- 3) от тебе, буйтуре Всеволоде.. (4, 44)

По словам Олжаса Сулейменова, брат Игоря Святослав Киевский трижды представлял его как покупателя в саге, что, по словам Олжаса Сулейменова, означало титул на Киевской Руси.

В то же время присутствие тюркизмов, которые не ощущаются в русских словах, не так заметно, поскольку заимствованные слова не известны.

Svyatoslavın uxusu adlı hissədə: в Киеве на горахъ си ночь съ вечера одевахъте мя, -рече, -чръною паполомою на кровати тисове; чръпахуть ми синее вино съ ирудомъ смешено, съпахнуть ми тыщими тулы поганыхъ тльковинъ великий хенчюгъ на лоно и негують мя. Уже дьскы безъ кнеса вмоемъ тереме златовръсемъ. Всю ноцъ съ вечера босуви врани възгряху у Плесньска на болони беша дебръ Кисаню и несошлю къ синему морю. И ркоша бояре князу: «Уже, княже, туга умъ полонила. Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя, а любо испити шеломомъ Дону...»

Олжас Сулейменов раскритиковал дословный перевод этого перевода. В то же время Мусин обвинил Пушкина в том, что он разделил свой «Эпос о полку Игореве» по своему желанию, считая приобретенные им лексемы топонимами. Plesnska, Kisanyu подтверждает идею слов, приводя в пример слова. Возможно, что некоторые буквы этих слов были изменены, чтобы получить местное значение. Слова, которые нельзя изменить, сохранились до наших дней. Олжас Сулейменов думает о слове «кощей» так: «Кощеевский» тюркизм произошел от слова «коще». Слово кошча означает слуга. «Кос» означает пара. По-украински «кощей» звучит мягче. Здесь же встречается антропоним «Кощенко». Слово «коща» означает кочевой. Сегодня есть много слов, близких к этому слову:

Кош- кочевник Безбородый мужчина В слове Коши буквы «щ» произносятся вместе как «щ».

- Коссе- Друг, гид
- Косши - кочевой человек
- Кошшы - кочевой человек
- Кошпели -мой
- Кесу-Резат
- Кошей- старший сын

А. Попов проанализировал слово «кощи» таким образом, что корнем слова «кош» является суффикс «чи». В качестве примера, анализируя слово «одунчи», он заявил, что суффикс «чи» - суффикс, обозначающий искусство, профессию и широко используемый у тюркских народов. Однако Олжас Сулейменов сказал, что значение слова «Кощи» было кочевым. Олжас Сулейменов добился истины, открыв турецкие коды: автор утверждал, что впервые эпос «О полку Игореве» был написан для двуязычного читателя. Тот факт, что русскоязычные авторы знают любого человека по-турецки, также доказывает, что в этом районе существует двуязычие. Олжас Сулейменов попытался доказать эту идею, сославшись на древнерусские источники.

Российский историк Владимир Захаров денежные еденицы в «слове о полку Игореве» писал что , В слове о Полку Игореве употреблены несколько денежных едениц. Во первых Бела(Дирхем). «А поганые нарыщущие на русскую землю» Емляху дань по белю от двора-то есть тюрки- половцы брали дань по беле (дирхему) от двора. СССР переводили Брали по Белке. И у нас была установка в науке что первое денежное обращение на Руси это были белки. Якобы шкурки белок ходили как денги. А если шкурка была ножками с лапками беличьими то тогда эта шкурка якобы назвалась – ногата. Есть там еще такая фраза : а що ты была бы чага по ногате а кощи по резани. А резана считали что это кусочек от шкурки. Если шкурка любого зверка тем более белки походит по рукам 10-20 раз весь мех пропадает. Он стирается. И шкура станет просто куском кожи, который ничего не стоит. Я доказал что «Емляху дань по белю от двора» вовсе не говорит о белке. Блка это полновесная серебряная куфическая монета. Дирхемы так они называются в науке. Они только были больше того владах находили иногда и весы. И находили кусочки от дирхеме.: половинки, четвертушки, восьмиушки. То есть серебряный дирхем был главной денежной едениц Древней Руси. Это было довольно полновесная монета. Но надо было за что то заплатить меньшую сумму. То брали отрезали от него поэтому появились эти резаны. Резаны вовсе не кусочек от шкурки белки. Резаны это кусочек от дирхема. То же самое касалось инакт(ногата) ногата это вовсе не шкурка с ножками. Это тюркское слово которое означает накт. Означающие полновесный многие правители зная что их деньги ходят по всему миру. То они стали хитрит и добавлят лигатуру(примесь) мед и другие металлы в серебро. Она было уже значительно ниже качеством. Они от этого имели большой доход от спекуляций неполновесным серебром. Тогда другие правители стали выпускать высококачественные монеты. Высококачественные серебра и вот это серебро манета называется нактъ. Ногота это чистая серебряная денежная еденица которая ходила в обращении.

Несмотря на то, что «Эпос о полку Игореве» написан на кыпчакском, половесом, русско-славянском сленге, наличие слов турецкого происхождения указывает на то, что его написание восходит к XII веку. Олжас Сулейменов отмечал, что XII век был периодом правления кыпчаков. Принадлежащий к тюркской языковой семье, он распространился с территории Алтая до берегов Черного моря и других территорий. Из исторических источников известно, что встречаются кыпчакские племена казахского народа. Но этноним этого слова не этнический, это этноним, означающий единство. Определяет единство тюркских племен. Турки охватывают большую территорию от северной границы Китая до Днепра. Турки - этническая группа, известная как каспы, печенеги, болгары и кипчаки. Современные поколения тюрков - это казахи, узбеки, татары, каракалпаки, башкиры, ногайцы, балкарцы, карачаевцы, кумыкские тюрки и другие. является.

Олжас Сулейменов объяснил значение слова «кипчак» так: раньше это слово употреблялось в форме «два ножа» и означает два в буквальном смысле. нож - значит нож, бритва. Две лопасти означают две горизонтальные линии. Во времена распространения ислама косалиб-алиб означает арабский алфавит алиф, кос-яри.

Древние русские использовали слово «косоки». Сюда входят косоки у казахов. Древнерусский сосуществовал с кипчаком, т.е. было двуязычие. Автор эпоса об Игоре Полку был двуязычным. В саге использовались как турецкие слова, так и целые предложения. Монарх, скопировавший лицо этой саги, был человеком, знавшим турецкий язык. Он сохранил слова, потому что они не могли перевести. Однако в дальнейшем слово деформировалось, подвергалось различным воздействиям и превратилось в кипчакский. После окончания правления кыпчаков многие турецкие общины распались. Однако название этого объединения сохранилось после них. Кипчаками называли туркменов, узбеков, казахов и других. встречается у тюркских народов. Автор говорит, что после того, как турецкий язык потерял актуальность в России, турецкие слова стали ощущаться все больше и больше. Существование культурных связей между славянскими и тюркскими народами не обходилось без влияния языков. В XIII-XV вв. Переход от культурного общения к эпизодическому отразился в упадке влияния тюркских языков на славянские.

Во второй части произведения, названной «Шумернаме», автор также затрагивает некоторые вопросы, касающиеся орхоно-енисейских памятников, а затем рассказывает о других памятниках турецкой письменности. Раздел «Язык и наука» затрагивает некоторые аспекты языкознания. Таким образом, автор анализирует индоевропейскую языковую семью с турецким языком и приходит к выводу, что когда турецкий язык является агглютинативным языком, он никогда не меняется. В турецком языке нет префиксов, и ударение всегда приходится на последний слог слова. Понятие грамматического рода не существует в турецких языках. Эти факты мешают сохранению слов и меньшему влиянию на них. Более затронуты слова, принадлежащие к индоевропейской языковой группе. В части работы «60 слов» 60 слов анализируются в небольшой сравнительной таблице шумерской и турецкой лексики. Автор делит слова на три группы: бог, человек и природа. Олжас Сулейменов сказал, что причиной группировки 60 слов было то, что наибольшее количество у шумеров было шестьдесят, поэтому необходимо было исследовать это количество слов. В таблице слова сгруппированы по семантическим слотам.

Группа людей

Şumer dili	Türk dili
Ada ata	Ata (ADA) ata (üumtürk)
AMA ana	AMA (ABA, ANA, ANA) ana (üumtürk)
AMAR bala, buzov Akkad dilində MAR oğul	MARA (MALA, BALA, PALA) bala. Mürəkkəb sözlərlə ahəng qanuna tabe - olur. Nİ_MƏRƏ nəvə; ŞE-BƏRƏ nəticə
TU doğmaq b. TУД doğmaq c. TUM tumlamaq	TUU (TUĞU, TUVU, TURU) doğmaq (üumtürk) TU (TUĞ, TUV, TUR) doğ; doğul

ç. DUMU bala, nəsil	TUD (TUĞD, TUVD, TURD) doğdu; doğuldu TUMA doğulma; nəsil vermək (ümumtürk) TUMA bala; nəsil, törəmə (ümumtürk)
TİR (TİL, Tİ) həyat	TİRİK (TİRİ, DİRİ) diri (ümumtürk) TURUK diri TURU yaşamaq
b.TİR (TİL, Tİ) ox c.Şİ (Zİ) həyat, can, ruh (Tİ,Dİ)	TİRİK silah, ox (saqayca). Qalan dillərdə TİR kökü –iti; deşmək; keçirmək, dəlmək və s. mənələrdə işlədilən nəhəng söz yuvası əmələ gətirir. Şi (Ü, İ Cİ, Zİ) insan bildirən şəkilçi(ümumtürk)
EREN siravi əsgər, işçi b. ERE (ER) qul. Yuxarıdakı sözün təkamül forması	EREN (Ərən, EREN) siravi əsgər, müdir, məsləkdaş, döyüşçü; kişi(qədim türk, Anadolu türkcəsi, uyğur və s.) Tərkibi ER-kiminsə ardınca get. EREn –arxasınca gedən Er döyüşçü;kişi qəhrəman(ümumtürk)
UQU (UQ) nəsil UQ-KEN yığıncaq Hərfi mənası: “Geniş nəsil”	ÜĞÜŞ nəsil(qədim türk) UĞ nəsil, ailə, ana(altay) KEN-ES (KENEŞ) şura, gənəşmək;yığıncaq (ümumtürk). Hərfi mənası “geniş ağıl”. Onun dialekt variantı (KENUY) (Qazaxca, qırğızca və s.) çinlilərdə KEY-UN böyük yığıncaq, böyük ev, mitinq mənalarda əks olunmuşdur.(KEY böyük, UY yığıncaq, Toplum, kütlə)

Группа природы

Şumer dili	Türk dili
AMAR buzov, bala	MARA heyvanın bala sayıldığı dövr MARAA (MARKA) quzu (ümumtürk)

b. AMAR- AN müqəddəs heyvan hərfi tərcüməsi “Səma buzovu”	PARU-buzov (çuvaş) MARAN (MARAL, BARAN) xallı maral müqəddəs heyvan(Altay-Sibir arealı)
Udu qoç, günəç tanrısı; müqəddəs.	UKUD (İDUK) müqəddəs (qədim türki)
QUD öküz	UDUKöküz; buynuzlu heyvan (qədim türk) QUDAA-maral-öküz (tofalarca)
KUNKAL quyruqlu qoç	KONKAL maral balası (tofalarca). Şimal türkləri qoyunçuluq terminlərini maralçılıqda da tətbiq edilir. Edirdilər. Mürəkkəb sözdür: KON-quyruq (qazaxca, uyğurca və s.) KALN –qalın, böyük. Görünür xüsusi qoyun növü belə adlanırmış
UZUQ (UZU, UZ) suda üzən quş	YÜZÜK (JÜZÜK) sudaüzən (ümumtürk) YÜZÜK-dən əmələ gəlib
QAŞ quş	QUŞ(KUŞ, KUS) quş, suda üzən quş (ümumtürk). Mürəkkəb sözlərdə : QAŞ, QAY Məsələn karlıqaç, qaranquş, torağay, sərçə(boz quş), karqa (qaramtıl quş) qarğa (qara quş) bir də müqayisə etmək olar: KAZ (QAZ) qaz (ümumtürk)
QİŞ ağac, akkad dilində İŞ (ağac) formasında mənimsənilib.	EQİŞ (EQİS) mədəni bitki, (qazax uyğur). EQ ək, səp feilindən yaranmış isim. Meyve ağacının əsas mədəni bitki olduğu dövrlərdə EQİŞ (AQİŞ) meyvə ağacı anlamında işlədilməsi ehtimalı var Sonralar forma kobudlaşmış və semantikasi ümumiləşmişdir 1. AQAŞ, AQAÇ, AĞAC, İQAC ağac(Qərbi türk arealı). Mürəkkəb

	sözlərdə -QAŞ, QAN, QAYŞ balkar və noqayca AQAÇ meşə. 2. İYAŞ, YIÇ, YIS meşə (Sibir arealı). 3. ÇIŞ, CİŞ meşə (Altay arealı)
EREQ (aşağı)	EQER alçalmaq, məhv olmaq(qazaxca)
EDEN çöl	EDEN yurtda döşəmə (qazaxca) ADAN yurtanın aşağısı, özülü (cığa)
EREN sidr ağacı EREN sidr sözünün omonimi-sıravı əsgər, işçi	EREN sidr ağacı (uyğurca) EREN sözünün omonimi sıravı əsgər, ardıcıl ER-yeri ER-əri. süzül EREN-ardıcıl məsləkdaş EREN-əriyəən şirəli

Грына бора

Şumer dilində	Türk dilində
AŞ xətt, ədəd	AŞ (EŞ , ES , İŞ) kəs xətlə Proteza formaları KEŞ (KAS, KES, KƏS, KİS) kəs xətlə, PEŞ (PAS, PİŞ, PİS) kəs xətlə
İŞİ kül, toz, tozcuq	İŞİ(EŞ) ən kiçik atom (ümumtürk) KİŞİ (kiçik) kiçik (ümumtürk) PŞİİ(BİÇİ, BİŞİ) kiçik (dialekt)
DİLİ xətt bir vahidi	TİLİK(TİLİ, DİLİK, DİLİ) xətt, dilim(ümumtürk). TİL(DİL) dilimlə sözündən yaranıb

DEŞ nöqtə, bir	TEŞİK (DEŞİK) nöqtə, deşik(ümumtürk) TEŞ(DEŞ)-DƏN YARANIB: DEŞ nöqtə qoy
ÜŞ üç	ÜŞ (UÇ, ÜS, İS) üç (ümumtürk)
U on	UN (ON) on ,(ümumtürk)
AN göy, ulduz	AN (AY) ay (ümumtürk) kökü ANIK(təmiz, işıqlı, aydın) sifətində də qalmaqdadır
EN ali KEN gen KENA(kİNA)	EN ali; ən; dərın KEN gen (ümumtürk) KİN həqiqət, həqiqi. Müasir türk dillərində incələşdirilmiş formlarda mövcuddur. ŞİN(ÜİN) həqiqi, həqiqətən SİN(SEN) inan
UZUKuzun, uca	Uzun uzun (ümumtürk) UZAQ uzun (qazaxca)
TUŞ(ŞUŞ) düşmək	TÜŞ, (DÜŞ, TÜS) düşmək (ümumtürk)

Олжас Сулейменов в скобках отметил варианты, записанные на живых турецких диалектах в разделе турецких языков. В шумерском разделе написание слова указано в скобках. 5 Сравнивая слова в таблице, можно сделать вывод, что шумеро-турецкие отношения формировались на основе культурных связей. В фонетической части работы он дал информацию о системе гармонического закона шумерского языка, гласно-согласном признаке, замене u / i, фонетических различиях системного характера. Также звук «н» меняется на «л» под влиянием звука «и». В смене звуков есть ощущение синхронности. Хотя некоторые слова в шумерских языках изменились под влиянием влияний, слова в тюркских языках сохранили свои шумерские формы.

В части морфологии есть объяснения, основанные на примерах схемы из прилагательного формы прошедшего времени + k = существительное, повелительное наклонение + ma = существительное, повелительное наклонение + en (ан) = прошедшее время. Однако Олжас Суэйменов утверждает, что в шумерском языке есть слова, основанные на схеме префикс + корень. В турецком языке морфологическая система основана на корне + суффикс. Турецкие лексемы имеют носовое окончание.

Результат

Таким образом, делается вывод, что основная цель произведения «АЗ-Я» - показать взаимосвязь, которая возникает из взаимодействия культурных связей в результате единства народов мира. Отчасти это влияние так или иначе проявилось. Образцы материальной культуры, отражающие исторические корни прошлого, до сих пор служат

свидетельством единства народов мира. Работа Олжаса Сулейменова «АЗ-Я» сыграла важную роль в изучении истории тюркского мира, а также в изучении истории тюркского мира, а также в изучении взаимоотношений двух языков. Тщательные исследования и данные Олжаса Сулейменова показывают, что он действительно провел много исследований в этой области. В направлении изучения тюркизма автор исследовал не только славяно-турецкие отношения, но и шумеро-турецкие, египетско-турецкие, латино-турецкие отношения, а также выявил следы тюркизма. В итоге он пришел к выводу, что наличие тюркизма во всех перечисленных культурах свидетельствует о влиянии межкультурных отношений.

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Elman quliyev. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 632 s
2. Красина Е.А. Невидимые тюркизмы в книге Олжаса Сулейменова «АЗ и Я» (филологический этюд) // Полилингвильность и транскультурные практики. 2018. Т. 15. — № 3. — С. 410–421.
3. Маханбет Джусупов . «АЗ И Я» Олжаса Сулейменова (Ген неповиновения и Ген справедливости) Ўзбекистонда хорижий тиллар, 2020, № 1(30), 219–236
4. Süleymenov Oljas. Az-YA. Şərq-Qərb, Bakı, 2007, 270 s.
5. Сулейменов О.О. Язык письма. Взгляд в доисторию — о происхождении письменности и языка малого человечества. — Алматы – Рим, 1998. — 502 с.
6. Сулейменов О.О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. — Алма-Ата: Жазушы, 1975. — 351с.
7. Сулейменов О.О. Код слова. Введение в универсальный жетимологический словарь. 1001 слово, (The code of the word. Introduction to the universal etymological dictionary “1001 words”), Almaty, 2014, 148 p.

SOVYET KİMLİĞİNDEN BAĞIMSIZLIĞA GİDEN SÜREÇTE KAZAKİSTAN KAZAKHSTAN IN THE PROCESS FROM SOVIET IDENTITY TO INDEPENDENCE

Yunus EKİCİ

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler
Fakültesi, Osmaniye, Türkiye
ORCID ID: 000000163006555

Özet

SSCB ve dünya sosyalist sisteminde uzun süredir devam eden ekonomik, siyasi ve sosyal kriz, 1980'lerin sonlarında yoğunlaşmıştır. Sovyet imparatorluğunun çöküşünün arifesinde Kazakistan'daki popüler hoşnutsuzluk kendini açıkça göstermese de 1986'nın sonlarında sömürgeciliğe ve sistemik asimilasyona karşı bir protesto hareketi başlatma fırsatı doğmuştur. SSCB'nin dağılması sürecinde Kazakistan'daki sosyo-politik gerilimlerin artması, kitlesel protesto dalgasının genişlemesine ve ulusal kurtuluş hareketinin genişlemesine yol açmıştır. Öğrenci hareketinin ve kamu derneklerinin ortaya çıkmasıyla bağımsızlık mücadelesi yoğunlaşmış ve 16 Aralık 1991'de Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Sovyet parlamentosu, "Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkında" yasayı kabul ederek Kazakistan, Sovyet sonrası alanda devlet bağımsızlığını ilan eden son Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. Bu tarihi olaydan birkaç gün önce 1 Aralık'ta Kazakistan tarihinde ilk kez halk oylamasıyla cumhuriyette ilk cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve seçimi Nursultan Nazarbayev kazanmıştır. Uzun yıllar Rus dilinin ve kültürünün etkisi altında kalan ve zulme uğrayan Kazak Türkleri, milli kimliğinin korunmasına hizmet etmiş Nursultan Nazarbayev'e büyük saygı duymaktadır. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla beraber bağımsızlığına kavuşan Kazakistan, her geçen yıllarda ekonomik ve sosyal kalkınmalarını hızla gerçekleştirerek, birçok önemli politik ve kültürel hadiselerle imza atmıştır. Bu çalışmada Sovyet kimliğinden sıyrılarak bağımsızlıklarına ve milli kimliklerine sahip çıkmakla bilinen Kazak halkının egemenlik süreci irdelenmiştir. Kazaklarda millî kimlik bilinci, üst seviyede ulusal devlet düzeni kavramı ile birleşerek milliyetçiliği destekleyen Kazaklık anlayışıyla şekillendirilmiştir. Kazaklık kavramı Kazak halkının hem tarihine, kültürüne ve millî gelişimine hem de azınlıkların devlete sadakat düşüncelerini kuvvetlendirme noktasında da vurgu yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Kazaklar, Bağımsızlık, Nursultan Nazarbayev, SSCB.

Abstract

The long-standing economic, political and social crisis in the USSR and the world socialist system intensified in the late 1980s. While popular discontent in Kazakhstan on the eve of the collapse of the Soviet empire was not overtly manifested, in late 1986 the opportunity arose to launch a protest movement against colonialism and systemic assimilation. The rise of socio-political tensions in Kazakhstan during the disintegration of the USSR led to the expansion of the wave of mass protests and the expansion of the national liberation movement. With the emergence of the student movement and public associations, the struggle for independence intensified and Kazakhstan declared its independence on December 16, 1991. The Soviet parliament passed the law "On the independence of the Republic of Kazakhstan", making Kazakhstan the last Soviet Socialist Republic to declare its state independence in the post-Soviet space. A few days before this historical event, on December 1, for the first time in the history of Kazakhstan, the first presidential elections were held in the republic by popular vote and Nursultan Nazarbayev won the election. Kazakh Turks, who have been under the influence of the Russian language and culture for many years and have been persecuted, have

great respect for Nursultan Nazarbayev, who has served to protect their national identity. Kazakhstan, which gained its independence with the disintegration of the USSR in 1991, has realized many important political and cultural events by rapidly realizing its economic and social developments in each passing year. In this study, the sovereignty process of the Kazakh people, known for getting rid of the Soviet identity and claiming their independence and national identity, has been examined. The consciousness of national identity in Kazakhs has been shaped by the Kazakh understanding that supports nationalism by combining with the concept of national state order at the highest level. The concept of Kazakhism also emphasized both the history, culture and national development of the Kazakh people, as well as strengthening the ideas of loyalty to the state of the minorities.

Keywords: Kazakhstan, Kazakhs, Independence, Nursultan Nazarbayev, USSR.

1. GİRİŞ

Günümüzde bağımsız bir toplum olarak Orta Asya’da Hazar Denizi’nden Çin sınırına kadar uzanan coğrafyada yaşayan Kazakların ne zaman tarih sahnesinde yer aldığı konusu tam olarak bilinmemektedir. Genel anlamda kabul edilen teze göre Kazaklar, Ebulhayır Han’a uymayan bir topluluğun Çu ve Talas nehirleri arasında özgür (yani belli bir yerde ve yönetim altında olmadan konar-göçer şekilde yaşantı süren) yaşamaya yönelmesiyle tarih sahnesine çıktığı düşünülmektedir. Bu topluluk önceleri Özbek-Kazak sonra ise Kazak diye isimlendirilmiştir. XV. yüzyıla gelindiğinde ‘Özbekler’ ve ‘Kazaklar’ denilen terimin etnik önemi kalmamış; yalnızca Doğu Deşt-i Kıpçak’taki Türk topluluklarının politik grubunu ifade etmiştir. ‘Kazak’ kavramının ‘kay’ ve ‘sak’ kabilelerinin birleşik adı ‘‘kay-sak’’ olduğu ve bu isim ile ortaya çıktıkları da ileri sürülmektedir (Hizmetli, 2011:25-26).

Kazak Türkleri, Türkistan’dan göç edip Türk kavimlerinin bakiyeleri ile sonradan buraya gelen çeşitli Türk boylarının bir araya gelmesi ile oluşmuş bir Türk topluluğudur. Asırlarca Türkistan’ın ocak ağası görevini yürütmeye çalışan Kazak Türkleri, bağımsız yaşamak için çok büyük bedeller ödemek mecburiyetinde kalmışlardır. Canıbek, Abılay Han, Kasım Han, Kenasarı, İsatay, Er Esim, Tevke Han, Bögenbay, Karanbay, Abdulgaffar, Bükey Han gibi onlarca Kazak han ve beyinin olağanüstü çabaları ile günümüze gelebilmişlerdir. Defalarca Rusların yardımını alan kuzey komşuları Moğol/Kalmuklar ile Rusların yönlendirdiği ihtirash Kazak hanlarının saldırılarına, zayıf duruma düştükten sonra ise bizzat Rusların saldırı ve istilalarına maruz kalmışlardır. Kazakistan’ın yeraltı ve yerüstü zenginliklerine, tarım, ziraat ve sanayi için çok elverişli alanlara sahip olması komşu devletlerin iştahını sürekli kabartmıştır. Bu zenginliklere sahip olmak için her türlü yola başvurmaya ihmal etmemişlerdir. Basiretsiz ve dirayetsiz hanların yönetiminde oldukları zaman ordalara bölünmüş, birbirleriyle uğraşmışlar dolayısıyla ülkeleri işgal edilmiş, mal varlıkları gasp edilmiş, zenginlikleri talan edilmiş, insan güçleri sömürülmüş; ülke insanları siyasi, sosyal ve kimyasal çalışmalarda denek olarak kullanılmış, bağımsızlıklarını yitirme noktasına gelmişlerdir (Kafkasyalı, 2012:168-169).

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Ruslar, Kazak bozkırlarını işgal etmeye başladılar. O dönemlerde ayrı bir Kazak Hanlığının siyasi yapısı ve Doğudan gelen Kalmuk saldırıları Rus işgalini kolaylaştırmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında Kazakistan siyasi birliğini kaybetmiş ve Rus işgali tamamlanmıştır. Rusya Kazakistan işgalini pekiştirerek tüm bölgenin idaresini organize ederken diğer taraftan da asimilasyon politikasına başlamıştır. İşgal edilmiş bölgelerde Türk halkının Rus yönetimine uyumunu sağlanması için ilk asimilasyon faaliyeti Türkçenin Ruslaştırılmasıyla yapılabilmektedir (Özdemir, 2016:147).

2. BAĞIMSIZLIK ÖNCESİNDE KAZAKLAR

Orta Asya halkları sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel gelişme açısından geride kalmışlardır. Özbekler ve Karakalpaklar yerleşik bir yaşam tarzı sürmelerine rağmen göçebe hayvancılıktan tamamen vazgeçmemişlerdir. Kazakların, Kırgızların ve Türkmenlerin çoğu göçebeydi. Zanaat ve ticaret de Kazakistan'ın ekonomik hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Deri eşya, keçe ve yün işleme gibi hayvancılıkla ilgili sanat alanları gelişmiştir. Kazakistan, Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarıyla ticari ilişkilerini sürdürmüş, hayvancılık ürünleri ve besi hayvanı ihraç etmiş ve tarım ürünleri ithal etmiştir. Ülke topraklarının genişliği ve erişilebilir yolların olmaması, iç ve dış ticaretin gelişmesini engellemiştir. Nüfusun çoğunluğunun göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzı, feodal-ataerkil kuralların egemenliği, ordalar arasındaki ekonomik ilişkilerin zayıflığı, Kazakistan'da tek ve merkezi bir devlet yaratılmasına izin vermemiştir. Kazakistan topraklarının bir kısmı Küçük ve Orta Orda, XVIII. yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarından itibaren Rus İmparatorluğu'nun bir parçası şeklindeydi. Kazakistan'ın Küçük ve Orta Orda Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra bu ülke ile ekonomik ve ticari ilişkiler genişlemeye başlamış, yerel el sanatları Rusya'dan ithal edilen ucuz mallarla rekabet edememiştir. Bu da yerel ürünler için daha düşük fiyatlara yol açmıştır. Kazakistan giderek büyüyen Rus endüstrisi için bir hammadde üssü haline geliyordu. Kazakistan'da mevcut rejime karşı halk protestoları daha yaygın hale gelmişti. Çarlık hükümeti Orda üzerindeki etkisini yoğunlaştırmıştı. Bu koşullar altında Kazaklar, XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus sömürgecilerine karşı savaştılar. Ancak bağımsızlık ve siyasi birleşme mücadeleleri başarısız olmuştur. Kazakistan'ın henüz Rusya'ya tabi olmayan güney kısmı siyasi olarak Orta Asya hanlıklarıyla bağlantılıydı. Nüfusun yoğun olduğu bölgelerde ticaret ve sanat merkezi olan şehirler de vardı. Başta Özbekler olmak üzere yerleşik nüfus, Orta Asya'nın Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarından oluşan üç ana devlet birliğini oluşturuyordu. Her birinde Özbeklerin yanı sıra başka milletlerden çok sayıda insan yaşıyordu (Qurbanov, 2011:5-6).

Günümüzün modern Kazakistan'ı doğuda Çin'den batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanırken, güney sınırlarını Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile ve kuzeyde Rusya ile paylaşmaktadır. Kazakistan'ın demografik nüfusu, Orta Asya bölgesindeki Türk ve diğer etnik azınlıkların yanı sıra etnik Ruslardan oluşmaktadır. Kazakistan'ın karşılaştığı sorunların çoğu, etnik Kazakların göçebe yaşam tarzı ile Rusça konuşan grupların Batılılaşmış kültürünün çatışmasının sonucudur (Manejero, 2019:51).

Soğuk Savaş sürecinin bir dünya savaşına dönüşmeden son bulması tüm dünyayla beraber Türkiye'de de büyük bir şaşkınlıkla karşılanmıştır. Üstelik bunun neticesinde bir "Türk Dünyası" gerçeğiyle hesaplaşmak, Türkiye'deki şaşkınlığı biraz da heyecana dönüştürecektir. Kazakistan ise bu heyecanın merkezinde yer alıyordu. Topraklarının geniş olması, sahip olduğu yerüstü ve yeraltı zenginlikleri, nükleer silâhlara ve ünlü Bay Konur uzay üssüne sahip olması yanında Sovyetlerin çözülme sürecinin başlangıcı olarak sayılabilecek 1986 olaylarına ev sahipliği yapması, Kazakistan'ı Türkiye'de oluşan bu heyecanın merkezine koymaya yetecek özelliklerdi (Gündoğdu-Güler, 2017:76).

3. ULUS BİLİNCİNDEN BAĞIMSIZLIĞA GİDEN YOL

SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan cumhuriyetçi Türk devletleri kimliklerini milliyetçi şuur ve düşüncelerle inşa etmeye çalıştılar. Kazakistan'da hem Rus politik düşüncesi hem de kozmopolit nüfus yapısından kaynaklanan milliyetçilik ve millî kimlik algısının inşa edilmesi önemli bir sorundu. Çarlık ve Sovyet Rusya dönemlerinde "Ruslaştırma" ya da "Sovyet insanı" hedefine maruz bırakılmaları neticesi meydana gelen değişimlerle bağımsızlıktan sonra şekillenecek politikalar cumhuriyetlerin geleceğine yön vermiştir (Demirci, 2020:322). 1989'da Kazakistan'ın batısındaki etnik gruplar arasında çıkarılan ayaklanmalardan sonra Kolbin'in Moskova'da farklı bir göreve alınması ile Nazarbayev, Kazakistan Komünist Partisi'nin Başkanlığına getirilmiştir. Nazarbayev Ulusal egemenliği

daha fazla ilerletmek için Kazaklar ve milliyetçi Ruslar arasında iş birliğini teşvik etse de bir sonuç alınmamıştır (Profile Series ‘Kazakhstan, 1994:11).

Uzun yıllar Rus dilinin ve kültürünün etkisi altında kalan ve zulme uğrayan Kazak Türkleri, milli kimliğinin korunmasına hizmet etmiş Nazarbayev’e büyük saygı duymaktadır. Merkezde yaşanan süreçler, Sovyet toplumuna “yeniden yapılanma”nın yumuşaması, bürokratik devlet aygıtının idari-komuta yöntemleriyle çalışmaması Kazakistan’da geniş yankı uyandırmıştır. Bu arifede, Mart 1990’da Kazakistan Yüksek Sovyeti XII. toplantısının seçimleri yapıldı. Bu, idari-komuta sisteminin etkisini hâlâ koruduğu bir durumda yapılan ilk demokratik seçimdi. 360 sandalyeli parlamento için 2 binden fazla kişi yarıştı. Seçimleri 90’dan fazla kamu kuruluşu temsilcisi kazanmıştır. 1990’dan başlayarak, cumhuriyetteki siyasi durum kökten değişmiştir. Sosyo-politik hareketler, başta Kazak Komünist Partisi’nin yönetici yapısı olmak üzere kurumları etkilemeye başladı. Liderlik ekonomik kriz ve reformların başarısızlığından sorumlu tutuldu. Aynı zamanda Komünist Parti içinde anlaşmazlıklar vardı ve partinin kendisinin reforma şiddetle ihtiyacı olduğuna dair açık görüşler mevcuttu. Toplumun demokratikleşme sürecinin özü, halkın siyasi sistem üzerindeki kontrolünün artmasını sağlamaktı. Bu durumdan yararlanan yeni partiler siyaset arenasına girmiştir (İlyasova, 2014:105).

Kazakistan, Sovyetler Birliği’nin bir parçası olduğunda Kazak kültürel ve etnik çeşitliliğinin büyük bir bölümünü ithal eden Rus etkisine karşı birçok mücadele vermiştir. Etnik Rusların bölgeye yoğun göçü, Kazak azınlık grupları arasında diğer etnik grupları yabancılara karşı güçlü bir milliyetçi hareket oluşturmaya motive eden etnik çatışmalarla sonuçlanan ayaklanmalarla sonuçlanmıştır (Manejero, 2019:51).

19 Ağustos 1991’de Moskova’da gerçekleşen darbe girişimi ve Acil Durumlar Devlet Komitesi’nin kurulması, SSCB’nin çöküşünü hızlandırmış aynı zamanda müttefik cumhuriyetlerde ulusal kurtuluş hareketinin genişlemesine ivme kazandırmıştır. Ayrıca Nursultan Nazarbayev, Devlet Vergi Komisyonu kararlarına uymayacağını belirterek halka seslendi. Egemen cumhuriyetin cumhurbaşkanı, halkın doğal ihtiyaçlarına dayalı bir dizi kararname yayınladı: “Kazak SSC Güvenlik Konseyinin kurulması hakkında”, “Kazak SSC’nin Altın ve Elmas Fonunun kurulması hakkında”, “Semipalatinsk nükleer test sahasının kapatılması üzerine”. Eylül 1991’de Kazak Komünist Partisi’nin feshedilmesine karar verildi. SSCB’nin Türkçe konuşan çoğu cumhuriyetinde olduğu gibi yerel parti de kendi yapısını korumayı başarmış, bir başka deyişle toplumda yaşanan süreçlerde bir takım niteliksel değişiklikler yaparak hâkim konumunu korumayı başarmıştır. Ülkedeki çok sayıda sosyo-politik hareketin yanı sıra Kazak Komünist Partisi içinde reformist ve yenilikçi güçler vardı (İlyasova, 2014:105).

Nazarbayev cumhurbaşkanı seçildiğinde ülkedeki tüm hükümet sistemi sistematik bir reforma ihtiyaç duyuyordu. İlk icraatı yeni bir yönetim kurmak olmuştur. Ekonomik ve sosyal durgunluğa rağmen yasama ve yargı sistemlerinin temellerini hazırlayıp inşa ederken uluslararası en iyi uygulamaları öğrenmek için de her şeye açık olduklarını ileri sürmüştür. Örneğin çalışma grubu Kazakistan anayasası için taslak hazırlarken birçok Avrupa, Asya ve Latin Amerika anayasalarını da incelemiştir. 1990’ların başında Nursultan Nazarbayev devletin siyasi ve ekonomik temellerini ilgilendiren bazı temel kararlar almak zorunda kalmıştır. Kazakistan demokrasiye, piyasa ekonomisine ve yabancı bir ekonomiye doğru ilerliyordu. Sadece Rusya ve BDT ülkeleriyle değil aynı zamanda Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, Çin, İran, Orta Doğu ve diğer gelişmiş devlet modellerini de yakından takip etmiştir (Cohen, 2008:21).

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Kazakistan, ülkenin siyasi ve ekonomik dönüşümünün de başlangıç noktası olmuştur. Bağımsızlık sonrası ilk yıllara nazaran atılan ilk adımlar demokratik liberalleşmeye ve ekonomik gerileme damgasını vursa

da 1990'dan beri iktidarda olan eski bir Komünist Parti başkanı olan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in yönetiminde, ekonomi liberalleştirilmiş ve sonunda toparlanmıştır (BTI Country Report, 2018: 4).

Kazak hükümeti, halkın ve atalarının maruz kaldığı adaletsizlikleri telafi etmenin yollarını bulmak için Kazak milliyetçileriyle birlikte çalışmışlardır. Kazakların geniş ailelere sahip olmaları için teşvikler de dahil olmak üzere resmi bir demografi politikası yürütülmüştür. Bu politikalar şu anda nüfusun neredeyse yüzde 54'ünü oluşturan Kazakları mümkün olan en kısa sürede ezici çoğunluk haline getirmek ve ülkenin etnik Rus yerleşim bölgeleri olan bölgelerinde etnik Kazak kontrolünü güvence altına almak için tasarlanmıştır. Çoğu Kazak, devlet inşasının birincil görevinin tarihin yanlışlarını düzeltmek olduğuna inanmamakla birlikte Kazakistan'ı çok uluslu bir devlet olarak kabul etmektedirler. Ruslara bu yeni ülkenin adını aldığı insanların tarihini, dilini ve kültürünü öğrenmeleri halinde Kazaklarla aynı hakları vermeye istekli olmuşlardır. Fakat ülkenin Rus nüfusu bunu yapmaya pek de istekli olmamıştır. Çünkü 1992'den bu yana iki milyonu aşan Kazakistan'ın Rus nüfusunun dörtte birinden fazlası bu statü değişikliğini kabul etmek yerine on yıldan biraz fazla bir süre içinde ülkeyi terk etmeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca milliyetçi Ruslar da SSCB'nin ortadan kaybolduğu ve çoğunluktan azınlık nüfusa dönüştükleri için rahatsızlık ve kızgınlıklarından dolayı ülkeden ayrılmışlardır (Olcott, 2010:13-14).

Kazakistan bağımsızlığını kazandığında, Kazakistan Komünist Partisi'nin son lideri Nursultan Nazarbayev, 1991'de SSCB'nin dağılması ve yakın zamana kadar iktidarda kalmasıyla bağımsız Kazakistan cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Sovyet sonrası dönemde Kazakistan'a, Kazakistan ekonomisine ve insan kaynaklarına çok fazla yatırım yaptığı için Rusya'ya hem yakın kalmış hem de Rusya ile daha yakın ilişkiler kurmuştur. Batı, 1990'lardan başlayarak yeni bağımsız Kazakistan'ın jeopolitiğini dengelemek için büyük petrol ve gaz sahalarının keşfi ile Kazakistan ekonomisinin Orta Asya'daki komşularının önünde hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır (Manejero, 2019:51).

4. SONUÇ

Türk devletlerinin uluslararası ilişkilerin konusu haline gelmesi ve büyük ölçüde etkilemeye başlaması tarihin hukuka uygun gelişiminin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. SSCB'nin dağılması sonucunda Türk halklarını temsil eden beş bağımsız devletin kurulması güç dengesinin değişmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda bazı Türk halklarının özerk kurumlarının güçlendirilmesi, devlet geleneklerinin restorasyonu yönünde ciddi bir adım olarak kabul edilmelidir. Türk halklarının temsil ettiği bağımsız ve özerk devlet kurumları ciddi siyasi, ekonomik, askeri ve toprak potansiyeline sahiptir. Türk halklarının entegrasyonundaki kilit konulardan biri henüz kendi devletlerine sahip olmayan Türk topluluklarının çok taraflı iş birliğine aktif katılımının başarısıdır. Ancak Türk devletlerinin ve topluluklarının bir araya gelmelerinin siyasi birlik ile sonuçlanabileceği ihtimali, bazı uluslararası ve bölgesel çevrelerde kaygı uyandırmaktadır. Genel olarak Türk dünyası coğrafyasındaki siyasi boşluk, tüm Türk birliğini engelleyen temel etkenlerden biridir.

Nazarbayev'i Kazak Türklerinin gönlünde lider konumuna getiren en önemli etken şüphesiz dil meselesidir. Uzun süre Sovyet kültür işgali ve asimilasyon politikası, öte yandan yerel Kazaklardan çok sayıda Rus göçmeninin yerleştirilmesi sonucu Rusça, uzun yıllar Kazakistan'ın resmi dili olarak kullanılmıştır. Eylül 1989'da Nazarbayev, Kazak Türkçesini cumhuriyetin devlet dili olarak ilan etmeyi başarmıştır. Bundan böyle Kazak Türkleri resmi düzeyde ülkelerinde ana dillerini kullanabilmişlerdir. SSCB'nin çöküşünden sonra Kazakistan, Sovyet sonrası alanda devlet bağımsızlığını ilan eden son Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. Yapılan seçimde Kazakistan cumhurbaşkanlığına yedi yıllığına halk oylamasıyla Nursultan

Nazarbayev seçilmiştir. Kazakistan'ın siyasi sisteminin önemli bir bileşeni olan 28 Ocak 1993'te Anayasanın kabul edilmesine rağmen toplumdaki siyasi gerilimlerin özellikle de hükümet organları arasındaki krizlerin artması, bir dizi yeni teklife yol açmıştır. Anayasa Komisyonu tüm teklifleri değerlendirmiş ve tekliflerin çoğu taslağın nihai versiyonuna yansıtıldı ve 28 Ocak 1993'te Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisinin XII. toplantısının dokuzuncu oturumunda kabul edilmiştir.

KAYNAKÇA

Bertelsmann Stiftung, (2018). BTI 2018 Country Report, Kazakhstan, Gütersloh:Bertelsmann Stiftung.

Cohen, A. (2008). *Kazakhstan: The Road to Independence Energy Policy and the Birth of a Nation*, Washington.

Demirci, H. (2020). İlk Dönem Kazakistan Cumhuriyeti'nde Milliyetçilik ve Millî Kimlik (1991-2019). *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1), 321-342.

Gündoğdu, A.-Güler, C. (2016). Kazakistan'ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci ve Türk Kamuoyundaki Yankıları, *TAD*, Cilt:36, Sayı:61, 75-93.

Hizmetli, S. (2011). Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü, *istem*, Yıl:9, Sayı:17, 23-43.

İlyasova, X.İ. (2014). XX. Əsrin 80-90-cı illərində Qazaxıstanda Milli Azadlıq Mübarizəsi, Bakı Universitetinin Xəbərləri, No:4, Humanitar Elmlər Seriyası, Bakü, 102-107.

Kafkasyalı, A. (2012). Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklâl Mücadelesi Tarihine Bakış, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, 167-192.

Manejero, K. C. (2019). The Effects of Migration in The Post-Soviet Central Asia: Case of Kazakhstan, *Avrasya Dünyası*, Sayı: 4, 48-60.

Olcott, M. B. (2010). *Kazakhstan: Unfulfilled Promise*, Washington.

Özdemir, E. (2016). The Soviet Historiography And The Question Of Kazakhstan's History, A Retrospective Of The Life And Works Of The First Kazakh Historian Ermukhan Bekmakhanov (Editors: Abdulvahap Kara-Sтивен Sabol Bekir-Sadık Topaloğlu), The Influence Of Communist Party On Writing History And Historical Education In Kazakhstan In The Soviet Period, İstanbul.

“Profile Series ‘Kazakhstan’: Political Conditions in the PostSoviet Era.” Immigration and Naturalization Service, Resource Information Center, September 1994. <http://hrlibrary.umn.edu/ins/kazakh94.pdf>.

Qurbanov, R. (2011). *Türk Xalqlarının Tarixi*, Bakü.

KAZAKİSTAN'IN İSTİKLÂL MÜCADELESİNDE BİR MİHENK TAŞI: ABAY KUNANBAYEV

A TOUCHSTONE IN KAZAKHSTAN'S STRUGGLE FOR INDEPENDENCE: ABAY KUNANBAYEV

Yunus Emre TANSÜ Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-6183-5302**Semra ÇERKEZOĞLU**Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi
ORCID ID: 0000-0002-3046-3642**Burak YALÇIN**Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi
ORCID ID: 0000-0001-5461-5439**Özet**

19. yüzyıl modern Türk-Kazak edebiyatının kurucusu ve mihenk taşlarından olan Abay Kunanbayev, edebiyatçı kimliğinin yanı sıra filozof, tercüman, besteci ve bürokrattır. Abay aynı zamanda halkının kültür ve tarihinin, adetlerinin, bozkır kanunlarının, bozkır destanlarının da bilginidir. Hayatı boyunca köyde, halkının arasında yaşamış ve eserlerini kaleme alırken kendi kabuğuna çekilmeyerek, halkını yakından gözlemlemiştir. Halkının bağımsızlığı, ekonomik sorunlar, siyasi adaletsizlikler gibi birçok konuya değinmiş ve çözüm yolları aramıştır. *Kara Sözler* ve birçok eseri onu sıradan bir yazar olmaktan ayırmış ve dünya yazarları arasında yerini almıştır. “Kara Söz” olarak bilinen kırk beş adet yazının konusu felsefi düşünceler, nasihat ve kıssalardan oluşmaktadır. Eserlerinde bilimi, medeniyeti, insanı, tabiat sevgisini, Kazak halkının gelenek göreneklerini konu edinmiştir. Kazakistan’ın toplum ve edebiyat yapısı hakkında bilimsel araştırmalar yapmış, adalet, insanlık, sanat ve bilim için mücadele etmiştir. O dönemde birçok yazar eserlerini Rus dilinde yazarken, Abay halkının anlayacağı bir dilde Kazakça yazmıştır. Bu önemli bir husustur, çünkü sanat ve edebiyat bir toplumun inşasında vazgeçilmez unsurlardandır. Kazak halkının bağımsızlık mücadelesi edebiyat ve sanata yansırken, dönemin eserlerinde İstiklal Mücadelesi ve bu mücadelenin savaşçıları övülmüş ve yüceltilmiştir. Bu durum Kazak halkına ilham vererek, bağımsızlıkları için bilinçli bir şekilde savaşmasına vesile olmuştur. Abay mücadeleyi destekler eserler kaleme alarak, Kazak halkının İstiklal Mücadelesi simgesi haline gelmiştir. Abay Kunanbayev Rusların emperyalizm çalışmalarına karşı dimdik durmuş, çalışmalarıyla milletini tek bırakmamıştır. 1880 yılında Rusya’dan, Semay şehrine milli mücadele için gelen vatansever gençleri büyük bir şekilde teşkilatlandırarak, Kazak Milli Mücadelesi’nde yeni bir çağı başlatmıştır. Kazak halkının bağımsızlık mücadelesini ve Rus Çarlığı’nın emperyalizm anlayışını tüm dünyanın gözleri önüne sermiştir.

Bu çalışmada; ışığını günümüze kadar yansıtan ve düşüncelerinin evrenselliği gün geçtikçe daha değerli bir hale dönüşen Abay Kunanbayev’in, Türk halkına miras bıraktığı maddi manevi değerler kaleme alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kunanbayev, Halk, Bağımsızlık, Mücadele, İlim, Sanat

Abstract

Abay Kunanbayev, who is the founder and one of the cornerstones of 19th century modern Turkish-Kazakh literature, is a philosopher, translator, composer and bureaucrat besides his literary identity. Abay is also a scholar of the culture and history of his people, customs, laws of the steppe, and epics of the steppe. All his life, he lived in the village, among his people, and while he was writing his works, he did not withdraw into his own shell and observed his people closely. He touched upon many issues such as the independence of his people, economic problems, political injustices and sought solutions. *Black Words* and many of his works separated him from being an ordinary writer and took his place among the world writers. The subject of forty-five articles known as "Black Words" consists of philosophical thoughts, advice and parables. In his works, he focused on science, civilization, people, love of nature, and the traditions of the Kazakh people. He made scientific researches about the society and literary structure of Kazakhstan and struggled for justice, humanity, art and science. While many writers wrote their works in Russian at that time, Abay wrote in Kazakh in a language that the people of could understand. This is an important issue, because art and literature are indispensable elements in the construction of a society. While the independence struggle of the Kazakh people was reflected in literature and art, the Struggle for Independence and the fighters of this struggle were praised and glorified in the works of the period. This situation inspired the Kazakh people and caused them to fight for their independence consciously. Abay has become the symbol of the Kazakh people's Independence Struggle by writing works that support the struggle. Abay Kunanbayev stood firm against the imperialist efforts of the Russians and did not leave his nation alone with his works. He started a new era in the Kazakh National Struggle by organizing the patriotic youth who came to Semay from Russia for the national struggle in 1880. It has revealed the independence struggle of the Kazakh people and the understanding of imperialism of the Russian Tsardom to the eyes of the whole world.

201

In this study; The material and moral values that Abay Kunanbayev, who reflects his light to the present day and whose universality of thoughts become more valuable day by day, bequeathed to the Turkish people will be written.

Keywords: Kunanbayev, Public, Independence, Struggle, Science, Art

Giriş

Abay Kunanbayev Türk dünyası ve Kazak halkının model aldığı yazar, şair, eğitimci, edebiyatçı, fikir adamı ve bestekardır. 22 Ağustos 1845 tarihinde Kazakistan'ın eski Karkaralı ilindeki Şingıs dağının Kaskabulak yaylasında dünyaya gelmiştir. Günümüzde bu bölge Semey ilinde Abay ilçesinin Karavıl köyü olarak bilinmektedir. Asıl adı İbrahim'dir. O dönemde Kazak kültüründe isim kısaltma geleneği yaygındır ve Annesi Ulcan Hanım İbrahim'e Abay takma ismini vermiştir. "Abay" ismi "dikkat" anlamına gelmektedir. Abay Kunanbayev soylu ve köklü bir aileye sahiptir. Soyu Orta cüz Tobıktı'da Arğın boyunda bulunan Oljay Batır'a dayanır. Dedesi Irgızbay, Tobıktı soyunu Türkistan bölgesinden Şingıs dağı çevresine yerleştirdiği için halkı tarafından büyük bir kahraman olarak görülmektedir. Irgızbay Kazak halkının ileri gelenlerinden olup, Tobıktı halkının idarecilerinden etkili bir şahsiyettir. (Ayan, 2019:1; Kalkan, 2002, 373-374). Abay'ın babası Kunanbay Öskenbayulı ataları gibi Tobıktı boyuna liderlik etmiş, halk önderi, zeki ve adil bir idarecidir. Öskenbayulı kadılık işleriyle de meşgul olmuş, adil olmasından dolayı halk arasında "haklıysan Öskenbay'a, haksızsın Eralı'ya git" diye bir söz yayılmıştır. Babası kadılık ve idarecilik yaparken oğlu Abay'ı da sık sık yanında bulundurmuştur. Rus Çarlığı, Türkistan topraklarını işgal edinceye kadar Kunanbay ailesi Tobıktı yöneticiliğini sürdürmüştür (Ayan, 2019:1; Karabey, 1996: 194; Kalkan, 2002: 373-374).

Annesi Ulcan Hanım mütevazî, kültürlü, merhametli ve hatiplik yeteneğine sahiptir. Abay'ın hatiplik yeteneğini annesinden aldığı bilinmektedir. Annesi Ulcan ve büyük annesi Zere Abay'ın eğitimiyle bizzat yakından ilgilenmişlerdir. Babası Öskenbayulı, Abay'ın küçük yaşlardan itibaren aydınlık zekasını, akranlarından üstün olduğunu farketmiş, onu kendi yanında gezdirerek, kadılık ve idarecilik işlerine alıştırmaya başlamıştır. Büyüdükçe davalara da katılan Abay tanınmış hatipleri dinleyerek kendini geliştirmiştir. Çok genç yaşlardan itibaren Abay'ın manevi dünyası, hatiplik özelliği, sanatsal ve fikir dünyası hızlı bir gelişme göstermiştir. Çocuk yaşlardan itibaren Kazak halkını derin bir şevkle gözlemleyen Abay, gözlemlerini büyük bir yetenekle eserlerine yansıtmıştır (Ayan, 2017, 9-10). Abay Kunanbayev yazmaya çok genç yaşlarda başlamış, Kazak ve Türk edebiyatı için değerli bir mihenk taşı olmuştur (Mirzahmetüli, 1997: 49; Tansü & Yalçın, 2021: 10).

Eserlerini yazarken Kazak halkının anlayacağı bir dilde yazmaya özen göstermiştir. Halkının kültürünü, örf, adet, gelenek, görenek, bozkır kültürünü, tarihini, destanlarını eserlerine yansıtmıştır. Abay zamanla tam bir dava adamı olmuş, Kazak halkının ilerlemesi, aydınlanması, uğradığı haksızlıklara karşı çok genç yaşlardan itibaren kendinden ödünler vermeye başlamıştır. Bu fedakarlığı gören Kazak halkı O'nu her zaman yüceltmıştır. O'nun için bilge, akıllı, dirayetli ve iyi anlamlarını da taşıyan "Abay" adını kullanmıştır (Kibar, 2014: 544).

1904 yılında ağır bir hastalığa yakalanan Abay Kunanbayev aynı yıl oğlu Magaviya'yı da kaybetmiştir. Oğlunun ölümünden kırk gün sonra 6 Temmuz 1904'te Semey'de vefat etmiştir. Kardeşi Ospan'ın mezarının yanına defnedilen naaşı, Şıngıs dağında bulunan Jidebay kışlağında bulunmaktadır (Kalkan, 2002, 374; Ayan, 2017, 12). Kazak halkı onun ışığıyla küllerinden yeniden doğmuştur. Ölümünün ardından adı Türk halkı tarafından yaşatılmakta olup, yaşatılmaya devam edecektir (Aşa, 1997, 47).

Abay'ın 1855-1903 yılları arasında kaleme aldığı yazıların hiçbiri O hayattayken basılmamıştır. Vefatından sonra akraba ve çocukları yazılarını toplayıp yayımlamışlardır. Kazak aydını Alihan Bokeihanov destekleriyle Abay araştırmacıları olan Turagul ve Kakitai Abay'ın yazı ve şiirlerini derleyerek *Kazak Şairi İbrahim Kunanbayev'in Eseri* başlığı altında 1909 yılında Petersburg şehrinde yayımlamıştır. Şiirleri Masgut, Eskendir, Azim başlıklı kitaplarda toplanmıştır. Nasihat içeren kırk beş maddelik nesir yazısı *Kara Sözler* başlığında yayımlanmıştır. Abay Rus sair Lermontov'in elliden fazla şiirini çevirmiş, bu şiirler *Vadim* başlığında yayımlanmıştır (Yıkılmış, 2020: 577-578). Abay'ın eserleri günümüzde iki cilt halinde toplanmıştır. Manzum yazıları birinci ciltte, nesir yazıları ise ikinci ciltte yer almaktadır. Ayrıca Rus şairlerden yaptığı çeviriler ve 200 civarında şiir yazdığı bilinmektedir. Eserlerinde Kazak halkını cahillikten ilim ve bilime, tembellikten çalışkanlığa, güzel ahlak sahibi olmaya, milliyetçiliğe teşvik etmiştir (Kara, 2004: 24).

Kazak Halkının Aydınlanmasında Abay Kunanbayev'in Rolü

Abay Kunanbayev, ilköğrenimini köyün imamı Gabithan Molla'dan almıştır. On yaşına geldiğinde Semey ilinde medrese hocası Ahmet Rıza'dan dersler almıştır. Medrese eğitimi sırasında pozitif ilimlerin yanısıra Arap, Fars ve Türk dillerini de öğrenmiştir. Doğu klasiklerinden; Bakırganî Ahmed Yesevî, Fuzûlî, Sufî Allahyar Nizâmî, Ali Şîr Nevâî, Sa'dî-yi Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî, gibi isimlerden etkilenmiştir (Ayan, 2017: 10-11). Semey'de medrese eğitiminin son yılında Manastır mektebinde üç ay Rusça öğrenmiş ve Rusça eserleri okumuştur. Semey'de bulunan Gogol kütüphanesinde dünya edebiyatının tarih, edebiyat ve felsefe kitaplarını tanıma imkanı bulmuş, Puşkin, Saltıkov Şedrin, Lermoantov gibi Rus yazarların eserlerini okumuştur. Yine bu kütüphanede Rusya kurtuluş hareketinin temsilcileri ile sohbet etme fırsatı yakalamıştır. Abay, Rus yazarların eserleri aracılığıyla dünyada ki siyasi ve sosyal gelişmelerden haberdar olmuş, sosyal ve siyasi olayları daha iyi değerlendirmiş, ayrıca bu eserlerin yakından tanınması modern Kazak edebiyatının kurulmasında etkili

olmuştur (Doğan, 1997: 549). Aldığı eğitim sayesinde iyi bir idareci ve modern zamanın en güçlü filozoflarından birisi olmuştur (Hopaç, 1999: 101-102).

Abay Kunanbayev, zengin Kazak halk edebiyatı ile iç içe yetişmiş ve eserlerini halkının anlayacağı dilde kaleme almıştır. Çünkü Abay'a göre sanat toplum içindir (Hopaç, 2013: 2). Kazak edebiyatında bulunan anlaşılmasız sözleri temizlemeye çalışmıştır. Eserlerini anlaşılır bir dille özgün ve toplumu doğru yönere çekecek şekilde yazmayı hedeflemiş, Kazak aydınlanması ve edebiyatının mihenk taşı olmuştur (Mirzaahmetüli, 1997: 49). Kazak halkının aydınlanmasında önemli isimlerden bir diğeri isim İbray Altınсарin'e göre Abay'ın sanat yolu çok farklıdır. Altınсарin ve Ç. Velihanov eserlerini Rusça yazarken, Abay hayatı boyunca köyde halkının anlayacağı dilde Kazakça yazmıştır (Doğan, 1997: 413). Abay eserlerinde bir taraftan toplumsal sorunlara çözüm ararken, diğeri taraftan milliyetçiliğini ve vatanseverliğini eserlerine yansıtmıştır. Avrupalı, Rus ve Müslüman yazarların eserlerini Kazakça'ya çevirmiş ve bunları Kazak halkına sunmuştur (Çınar, 1997: 120).

Abay Kunanbayev'in edebi kimliği ve üslubu sıradan bir yazardan çok farklıdır. Abay sert bir üsluba sahip olmuştur, sert üslubunun nedeni "tatlı söylesem kulak ardı eder" düşüncesinden doğmuştur. Eserlerindeki sert üslubu kesinlikle yıkıcı değil yapıcı bir şekilde olmuştur. Kullandığı etkili üslubu, akılda kalıcı örneklemeleri, cana yakın anlatım tarzı ve duyarlı oluşu Abay'ı birçok yazardan ayıran önemli özelliklerinden olmuştur (Yanç, 2020: 39). Kaliteli sanat ve sanatçı aynı zamanda toplum mühendisidir. Abay'ın eserlerinde toplum mühendisliği görevi apaçık görülmektedir. Abay'a göre toplumsal gelişim bir milletin ilerlemesi için en mühim şeydir. Zira ülkelerin kaderleri vatandaşlarının ellerindedir (Kara, 2006: 39). Kazak halkının çıkarlarına yönelik eserleri toplum tarafından oldukça sevilmiş ve uygulanmaya başlanmıştır (Kibar, 2013: 544).

Abay'ın en mühim toplumsal eleştirisi *Kara Sözler* eseri olmuştur. Toplumsal yozlaşmalar, adaletsizlikler, dini eksiklikler, bozulmuş yaşam standartları ve esaretin pençesinde bir millet kitabın konuları arasındadır. Abay'ın *Kara Sözler* eseri toplum eleştirisi olduğu kadar toplum için bir bildiri niteliğindedir. *Kara Sözler* toplumun kanayan yaralarını tedavi edecek nitelikte olup, Kazak halkına aydınlanma yolunda ışık tutacaktır. *Kara Sözler* başlıklı eserinde; insanlık, zafer, ahlak, din, eğitim, bilim ve bilimin önemi, karakter, sağduyu vb, konular kırk beş madde de ve nasihat niteliğinde ele alınmaktadır. *Kara Sözler* milli maneviyatımızın güzel görkemli bir şeceresi, halkın milli dünya görüşünün, din, örf ve adetlerinin, tarihinin zengin bir kaynağıdır. Zorlu devirler ile karmaşık dönemlerin örnekli görüntüsüdür (Turisbek & Örseloğlu & Şahin, 2020: 216-217).

Abay'a göre toplumsal dengeler belli başlı kalıplar üzerindedir. Toplumsal eşitlik, çalışkanlık, sevgi ve kardeşlik toplum için vazgeçilmez önemli değerlerdir. Gereksiz haz, keyif düşkünlüğü, tembellik ve bencillik toplumsal gerileşmenin ana nedenlerindedir. Genç nesiller dinamik bir biçimde çalışmalı, olgun bireyler toplumu bir arada tutmalı, ihtiyar kuşak ise tecrübeleriyle yol gösterici olmalıdır. Abay'ın inşa ettiği ülkede gençler önemli yerlere sahiptirler. Çünkü genç nesiller hayat enerjisine sahip dinamik kişilerdir, kötü yollara sapmamalıdır, zira onların dinamikliği koca bir ülkeyi sırtlayacak kadar büyüktür (Duisebayeva, 2009: 368; Tansü & Yalçın, 2021: 47). Abay toplumsal dejenerasyonun farkında olarak gençlere şu soruyu yöneltir;

"Benzemek istediğiniz gamsız çocuklar bile yanan ocaktan korkar ama siz cehennem ateşinden bile korkmazsınız! Kötülük eden sizler o çocuklardan daha mı aptalsınız çünkü hem bu dünyanızı hem ahretinizi mahvetmektesiniz?" diye sormuştur (Ayan, 2017: 68).

Abay Kunanbayev'in ilim ve bilime verdiği önem tüm eserlerinde görülmektedir. İnsan güzel ahlak sahibi olmalıdır. Tabiatıta herşey ölçü ve denge üzerindedir. Abay'a göre ahlak anlayışı ölçülü yaşamak üzerine tesis edilmiştir. Ölçüyü aşan her şey yok olmaya mahkumdur (Abay,

1986: 20) Abay'ın düşüncelerinin ebedi değeri, Türk ve Kazak halkının milli bağımsızlık meselelerine ve manevi değerlerine dün olduğu gibi bugün ve yarın da ışık tutacak niteliktedir. Abay'ın yolunu takip etmek, milletimizin insanlık gelişmesinde aldığı yer ve dayanağını da bilmek demektir. Abay'ın yolu Muhtar Evezov'un söylediği gibi: “*Halka hizmet etmek, insanı tekrar terbiye etmeye ve toplumu tekrar kurmaya yardımcı dokunan yeniliklere halkımızı çağırmaktır*” (Jumagul & Çay, 2020: 155).

Abay'ı anlamak Kazak halkının sömürge döneminde özgürlük uğruna çırpımışını öğrenmek demektir. Geçen yüzyılın kırklı yıllarında Abay'ı tanımak, mirasını incelemek, yazdıklarını öğrenmek için yüksek öğretim kurumlarında ve M. O Avezov'un öncülüğünde, “Abay Araştırmaları İlimi”, ayrı bir ders olarak okutulmaktadır (Abdilhamitkızı & Eynel, 2020: 329). Abay, işgal altındaki bir ülkenin yetiştireceği bir filozoftan çok daha fazlası olmuştur. Abay Kunanbayev'in prensipleri kendisini sık sık yenileyen Türk milliyetçiliğine bağlıdır. Zira Türk milleti sadece geçmişinde değil geleceğinde de güçlüdür ancak Türk olduğunu unutmamalıdır, uyummalıdır. Çünkü uyuyan millet ya ölür ya da köle olur!

Kazak Halkının İstiklal Mücadelesinde Abay Kunanbayev'in Rolü

Abay Kunanbayev'in yaşadığı dönem Rus sömürgeciliğinin kısılcacında eziyet çeken Kazak halkının sabrının tükendiği bir dönemdir. Kazak halkı horlanmış, yönünü şaşırılmış yaprak gibi savrulmaktayken, Abay bu dönemde halkına kalemiyle yön gösteren lider olmuştur (Tursınjan & Aşkar, 2020: 203). Bu dönemde Kazak Türkleri hızlı bir şekilde yerleşik yaşama geçmeye başlamış, Batı kültürüne ait değerlere bir yöneliş söz konusu olmuş, halkın yaşam tarzı değişmeye başlamış ve hayvancılığın yerini daha çok ticaret almıştır. Kazak bölgesinin idarecileri Çarlık hükümetinin onayladığı kişiler tarafından seçilmiştir. Ruslar Kazakistan'ı Kazak toplumundaki “ata jolu” denilen töreye dayalı ve boy tasnifine göre geleneksel sosyal yapı çerçevesinde yönetmişlerdir (Yıldıztaş, 2020: 54).

Rusların asimile politikasına yönelik Kazak halkı büyük zorluk ve işkenceye maruz kalmıştır. Beslenme ve sağlık problemleri ile başbaşa bırakılan halkın gıdaları, yok edilirken, çeşitli nükleer denemelerle Semey halkı radyasyona maruz bırakılmış ve yeni nesilde kanser hastalığı artışı gözlemlenmiştir. Tüm bu zorluklara rağmen Abay Kunanbayev' in de içinde olduğu Kazak aydınları, yok olmanın eşiğine getirilmiş bir halkın yeniden tarih sahnesinde yeşertilmesinde öncülük etmiştir. Abay Kunanbayev içinde bulunduğu zor şartlarda çalışarak pek çok zaferde ilham kaynağı rolünü üstlenmiş, Kazak gençliğini bilimsel düşünceleriyle besleyerek, bilinç ve irade zenginliği yüklemiştir. Ülküsü ışığında birçok kıymetli edebiyatçı yetişmesini sağlamıştır. Abay, çıkarmalarında genel görüşlerinin yanında bazı siyasi ve ekonomik konulara değinmiştir (Hopaç, 2013: 3). İşgal altında bulunan bir halkın aydını bilim, çalışkanlık, adalet, eğitim, toplumsal eşitlik ve beraberlik gibi kavramların altını çizerek kurtuluş sancağının çekilmesine kalemiyle ön ayak olmuştur (Dusebayeva, 2009: 368). Kaleme aldığı eserlerde iyi ve doğruyu esas alarak, toplumun yerinde saymaması gerektiğini, yerinde saymanın gerilemeyi beraberinde getireceğini, ilerlemenin ve yenilikçiliğin bu zor şartlara karşı mücadelede esas olduğunu belirtmiştir (Turatova, 2020: 24-26).

Kazak halkı yetersiz askeri gücüne rağmen bağımsızlığı için Çarlık Rusya sömürgesine karşı mücadele vermiştir (Htdraliyev, 1997: 80-82). Rus emperyalizmi yoğun bir şekilde Türkistan topraklarında hissedilirken Kazak halkı, ağır Rus silahları karşısında Türklük şuuru ve bilinciyle savaşmış, fakat Ruslar Kazakların askeri direncini 1847 yılında kırmıştır (Çapraz, 2011: 51-52). Kazak halkının 1916 yılında yeniden bağımsızlığı için harekete geçtiği görülmektedir (Uygur, 1996: 2). Bu süreçte yani 1847 yılı ve 1916 yılı edebiyat akımı içerisinde Kazak halkı bilinçlendirilerek, istiklal mücadelesi ve bu mücadelenin savaşçıları övülmüş ve yüceltilmiştir (Mirzahmetüli, 1997, 51). Abay Kunanbayev'in öncülüğünü üstlendiği bu

edebiyat akımı Rus çarlığının demir yumrukları sebebiyle “zar zaman” akımını doğurmuştur. Bu akımdan sonra ki akım ise “aydınlatma” (ağartvwrshık) olmuştur (Uygur, 1996: 2).

Abay, 1880 yılında Rusya’dan Semay’a Kazak milli mücadelesi için gelen vatansever gençleri teşkilatlandırarak yeni bir dönemin öncülüğünü üstlenmiştir (Dogan, 1997: 549). Türk halkının bağımsızlığının bugünü ve yarınını düşünerek, eserlerinde halkın vatanseverliğini dinamik tutacak temalara değinmiştir (Çınar, 1997:119). Abay halkın sorunlarıyla iç içe olup, halkla bizzat birebir temas halinde olduğu için halk tarafından desteklenmiş, bunun üzerine Çarlık Rusya tarafından “bolislik” görevine getirilmiştir (Karabey, 1996: 194). Kazak halkının uğradığı haksızlıklara karşı yerel seçimlere katılmış, 1876 yılında Konırkökşe ilçe başkanı seçilmiştir. Bu görevinde başarılı bir yönetim sergileyen Abay sadece iyi bir filozof, edebiyatçı değil iyi bir devlet adamı olarak kendini göstermiştir. Abay, Semey Vilayeti Kazakları için ceza kanunları hazırlama komisyonuna 1885 yılında başkan olarak seçilmiştir. Otuzlu yaşlarının başlarında hem siyasi kimliğini korumuş hem de ozanlık faaliyetlerini yürütmüştür (Ayan, 2017: 25 ; Ayan, 2014: 372).

Halkının yücelmesi ve aydınlanması için mücadele veren Abay, toplumsal çöküşün tehlikesini ve savaş zamanında bile unutulmaması gerektiğini bir şiirinde şu şekilde kaleme alır;

“Enbek kılmak tapkan mal devlet bolmas.

-Emeksiz bulunan mal baht getirmez.-

Kardın suwı sekildi tez suwalar.

-Karın suyu gibi çabuk erirUrılık,kuwlık,sumdıkpen mal jıyılmaz.

-Hırsızlık, sahtecilik, haksızlıkla mal yığılmaz.-

Ziyan şekpey kalmaysı onday isten.

-Zara görür kalırsın öyle işten.-

Mal keter, mazafı keter,ar buyırmaz.

-Mal gider, sağlık gider, ar bulunmaz.-“ (Uygur, 1996: 3).

Abay Kunanbayev bu zor günlerde casusluk faaliyetlerine karşı da halkı uyarmıştır. Çünkü çok eski tarihlerden beri süregelen casusluk faaliyetlerinin amacı toplumsal çöküşü hızlandırmak ve işgal edilecek ülkenin ele geçirilmesini kolaylaştırmaktır (Tzu, 2008: 103). Sömürgeciliğe karşı mücadeleyi eserlerine üç farklı şekilde yansıtır. Bunlar; sömürgecilik dönemlerinde oluşan esirlik psikolojisine karşı halkı bilinçlendirmek yani etno pedagojiyi geliştirmek, ırkçılığı yok etmek, batıl halk inanışlarına karşı ceditizmi (yenilikçiliği) geliştirme ve bilime ağırlık vermektir (Bekbosinov&Sametova, 2020: 319).

Abay, halkın uluslararası saygınlığını bir kısım şartlara bağlamaktadır. Abay’a göre üç şey halkı haysiyetli yapar; iyiliği ödev bilmek, aydın bir akıl, sevgi dolu bir yürek. İnsan her zaman için insanlığa hizmeti ödev bilmelidir. Aklını sürekli bilimle aydınlık tutmalıdır. İnsan, “bilmek için sevmek gerekir” anlayışını hayatına yerleştirmelidir. İnsan sezgilerinin kaynağı iç derinliğidir. Uyuyan düşüncelerin harekete geçmesi için aklın ışığını yürekle irtibatlandırmak gerekir. Akıl ve yürek aydınlığını elde eden insanın yapması gereken ise yaşamın sorgulanmasıdır. Sokrates’in; “sorgulanmamış bir hayat yaşanmaya değer” dediği gibi Abay’da; “bilge kişilere benzemek istersen hayatını sorgula” demiştir (Hopaç, 2013: s.2-3).

Sonuç

Modern Kazak edebiyatının kurucusu olan Abay Kunanbayev yazar, şair, eğitimci, bestekar ve düşünce adamıdır. Abay hayatı boyunca köyde milletin arasında yaşamış, dönemin yazarları yaptıklarını Rusça kaleme alırken Abay “sanat toplum içindir” düşüncesiyle halkın anlayacağı bir dil kullanmıştır. Abay Kazak halkının tarihi, kültürü, bozkır yasaları, destan ve mitolojilerinin de alimidir. Yapıtlarında milletin aydınlanması ve bilinçlenmesi için çözüm yolları aramıştır. Kazak halkının manevi değerlerini, kültürünü, göçebe yaşamını, bozkır hayatını yansıtan değerli eserler miras bırakmıştır. Kazak halkının toplum yapısıyla ilgili konularda ilmi araştırmalar yaparak, halkın hatalarını sert bir dille eleştirmiş, sanat, edebiyat, adalet, insanlık, felsefe ve bilimsel alanlarda toplumu şekillendiren toplum mühendisliği görevini üstlenmiştir.

Abay Kunanbayev, Kazak halkının istiklal mücadelesinde etkin bir rol oynamıştır. Rus emperyalizmi yoğun bir şekilde Türkistan topraklarında hissedilirken Abay milletini tek bırakmamış, var gücüyle kendini millete adanmış, istiklal mücadelesini ateşleyen eserler hazırlamış ve Kazakların istiklal mücadelesi simgesi haline gelmiştir. Edebiyat ve sanat toplum inşasında önemli bir unsurdur. Bunun bilincinde olan Abay eserlerini halkın anlayacağı bir dilde kaleme almıştır. Kazak halkının zorlu bağımsızlık mücadelesini kaleme alan Abay, Kazak halkına kalemiyle ilham kaynağı olmuş, istiklal mücadelesi simgesi haline gelmiştir.

Abay, Rusların sömürge çalışmalarına karşı dimdik durmuş, çalışmalarıyla milletini tek bırakmamıştır. Savaşlar kanlı ve acı zamandır, savaş zamanı cesurlar savaşır ancak korkaklar savaştan kaçır. Rusların Orta Asya coğrafyasını işgal etmeye başladığı zamanlarda Abay, korkup kaçmak ya da işbirlikçi olmak yerine milletin yanında olmuştur. Kazak milli mücadelesi için vatansever gençleri teşkilatlandırarak yeni bir dönemin öncülüğünü üstlenmiştir. Türk halkının bağımsızlığının bugünü ve yarınını düşünerek, eserlerinde halkın vatanseverliğini dinamik tutacak temalara değinmiştir.

Bugün ve yarın daha aydınlık, bilimsel, gerçekçi ve akılcı bir Türk dünyası gerçekleştirme yolunda daha hızlı yol almak için Abay’ın ışığı bize rehber niteliğindedir. Abay Kazak halkının olduğu kadar Türk dünyasının da model aldığı önemli bir şahsiyettir. Eserler kaleme alındığı günlerin derin izlerini taşıdığı için bizlere çağının ışığını sunarlar. Abay Kunanbayev düşünceleri, çalışmaları ve eserleriyle Türk dünyasına adını altın harflerle kazımıştır.

Kaynakça

ABAY, (1986), *Eki Tomdik Şıgarmalar Jıynağı (Bütün eserleri 2 cilt)*, Almatı.

ABDİLHAMİTKIZI Rısgül, EYNEL Sema, “Abay Araştırmaları İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişim Evreleri”, *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*, Bengü Yayınları, Ankara

AŞA, H. Emel, (1997), “İbrahim Abay Kunanbayoğlu 'nun Edebi Çehresi”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 0, Cilt: 27

AYAN, Ekrem, (2017), *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Sözler*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara

AYAN, Ekrem, (2014), “Çağdaş Kazak Edebiyatının Kurucusu Abay Kunanbayev’in Kara Sözlerinde Eğitim”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB)*

AYAN, Ekrem, (2019), “Abay İ. Kunanbayev” *Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/abay-kunanbayev>) (09.12.2021)

BEKBOSINOV Marat, SAMETOVA Janagul, (2020), “Millî Ruh ve Abay”, *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*, Bengü Yayınları, Ankara

- BOTPAYULI, Sağımbay, ÇAY, Birkan, (2020), “Abay’ın Eğitimdeki Amacı” *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*, Bengü Yayınları, Ankara
- ÇAPRAZ, Hayri, (2011), “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hakimiyet Kurması” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, Isparta
- ÇINAR, Ali Abbas, (1997), “Büyük Kazak Şairi Abay Kunanbayev (1845-1904)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 3, Arşiv
- DOĞAN, Orhan, (1997), “Abay (İbrahim) Kumanbayoğlu’nun Tarihi Kişiliği ve Devri (10 Ağustos 1845 - 6 Temmuz 1904)”, *Türk Kültürü*, Sayı 413, Ankara
- DUISEBAYEVA, Dinara, (2009), “Muhtar Avezov’un “Abay Yolu” Adlı Romanı ile Mehmet Akif Ersoy’un “SAFAHAT” Adlı Eserinde Örnek İnsan Tipi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1
- HTDIRALİYEV, Darhan, (1997), “Türkistan’da "Cedit" Hareketinin Fikrî Kaynakları ve Abay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, s.79-89, (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406064>) (09.12.2021).
- HOPAÇ, Mustafa, (1999), “Steplerde Işık Kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, s.101-108
- HOPAÇ, Mustafa, (2013), “Kazak Aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine Bir Deneme”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 37, 1-11
- KARA Abdulvahap (2006), *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul
- KARA Abdulvahap (2004), "Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu", *Arman Dergisi*, İstanbul: Kazak Turkleri Vakfı.
- KALKAN, İbrahim, (2002), “Kunanbayev Abay”, *DİA İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, Cilt 26, s.373-375
- KARABEY, Turgut, (1996), “Abay Kunanbayoğlu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Cilt 0
- KİBAR, Zafer (2014), “Abay’ı Doğru Anlamak”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB)*
- MİRZAHMETÜLİ, Mekemtas, (1997), “Abay Dünyası Alimi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5, Bahar, s.49-54
- UYGUR, C. Vedat, (1996), “Kazakların Büyük Dahisi Abay”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Cilt 2
- URAKOVA YANÇ, Lazzat, (2020), "Aytıslarda Abay Kunanbayulu", Editör: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ, *Abay Kunanbayev Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-III*, İksad Yayınevi, Gaziantep
- TANSÜ, Yunus Emre , YALÇIN Burak, (2021), *Abay Kunanbayev ve Ülküsü*, İksad Yayınevi, Ankara
- TURATOVA, Aisaule, (2020), *Kazakistan Ortaokul 7, 8, 9 Edebiyat Ders Kitaplarındaki Abay Kunanbayev’in Metinlerinin Değer İletileri Bakımından İncelenmesi*, T.C. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı Türkçe Eğitimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan

TURISBEK Rakımjan, ÖRSELOĞLU Ayşegül, ŞAHİN Süveyda, (2020), “Bilge Abay’ın “Nasihatleri” ve Manevîyatı”, *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*, Bengü Yayınları, Ankara

TURSINJAN, Şapay, AŞKAR, Sibel, (2020), “Bilge”, *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*, Bengü Yayınları, Ankara

TZU, Sun, (2008), *Savaş Sanatı*, Çev. Adil DEMİR, Kastaş Yayınevi

YIKMIŞ Ezgi, (2020), “Abay ve Dostoyevski’de Ahlak Anlayışı”, *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu*, Bengü Yayınları, Ankara

YILDIZTAŞ Ahmet, (2020), “Kazak Edebiyatı’nın Kurucularından Abay Kunanbayev’in Hayatı ve Kara Sözler Adlı Eserinde Geçen İnsan-ı Kâmil Teması”, *Türk Edebiyatları Araştırma Dergisi*, s.53-60

ҚАЗАҚ ЗАҢГЕРЛІК ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ «БИ» КОНЦЕПТІСІ THE CONCEPT OF "BIY (Judge)" IN THE KAZAKH LEGAL VOCABULARY

Anar BUKAYEVA

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract

The article reveals the conceptual nature of the concept of "biy (Judge)" in the Kazakh legal vocabulary. First, the place of the judge's status in the Kazakh history, in the Kazakh legal discourse and its role in the national worldview is determined, affecting the position held, the general character. Further, proverbs, sayings, phrases related to the judicial word are summarized, its reflection in linguistic cognition is described.

Keywords: concept, concept, law, legal discourse, judge, justice, proverbs, sayings, proverbs, language cognition

Аңдатпа

Мақалада қазақ заңгерлік лексикасындағы «би» ұғымының концептілік сипаты ашылады. Әуелі қазақ тарихындағы, қазақ заңгерлік дискурсындағы би статусының орны және атқарған қызметіне, жалпы сипатына тоқталу арқылы оның халық дүниетанымындағы рөлі айқындалады. Одан кейінгі кезекте би сөзіне қатысты мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, сөз тіркестері жинақталып, тілдік танымдағы көрінісі сипатталады. Осы фактілер арқылы «би» ұғымын концептілік жүйе ретінде қарастыруға болатынын дәлелдейміз.

Тірек сөздер: концепт, ұғым, заң, заңгерлік дискурс, би, әділдік, мақал-мәтелдер, сөз тіркестері, нақыл сөздер, тілдік таным

1. КІРІСПЕ

Когнитивті лингвистикада адамға тән когнитивті үрдістер мен құрылымдар айқындалады. Сондықтан да оның зерттеу нысанасына концептілер жатады. Ғалым А. Ислам «Лингвомәдени ізденістерде дүниетанымдық концептілердің өзіндік орны бар. Орыс тіл білімінде «понятие» мен «концепт» терминдерінің ара жігін айқындаған ғылыми мақалалар аз емес. Ал қазақ тіл білімінде әзірге бұл термин төңірегінде пікір талас болғанымен, «ұғым» деп те, «концепт» термині түрінде де қалдыруға болады деген ойдамыз. Ал енді «концепт» дегеніміз, ол біздің пайымдауымызша, адам санасында тұрған орта, дін, мәдениет, жалпы айтқанда дүние таным негізінде белгілі бір ұрпақтан – ұрпаққа өзгеріссіз беріліп отыратын құндылық [1, 12-б.] дейді.

Концептілер – ұлттық танымның бір көрінісі сондықтан да ғылымның лингвокогнитивтік моделі болып саналады. Концепт қандайда бір ауқымды идеяның сан алуан күрделі ұғым түсініктердің суретті сипаттамалары. Оның мазмұндық құрлымы тіл мен бейнелі ойлау заңдылықтарының сабақтастығынан туындайды. 1. Концептілік мәнге ие тілдік бірліктердің, концептілердің ішкі құрылымын мәдени танымдық ақпараттар көзі деуге де болады. Себебі онда мәдениет қалдыратын «іздер» – мифтер, архетиптер, салт-дәстүрлер, тарихи оқиғалар мен материалдық мәдениеттің элементтері көрініс табады [2, 123-б.] Белгілі бір концептілердің ұлттық танымдық мәдени ақпараттық ішкі

құрылымының мазмұнын ой елегінен өткізу «зат пен құбылысқа атау берудің тілден тыс себептерін ашып көртсетуді, атауға негіз болған заттың (құбылыстың) негізгі белгі қасиетін анықтауды басты міндет ететін» [3, 114-б.] лингвистика ғылымындағы номинация теориясымен өзара сабақтастықта қарастырылады.

Зерттеуші С. Жапақов: «концепт дегеніміз индивидтің, тілдік ұжымның лингвистикалық қоғамдастықтың ақиқат туралы білім жүйесі болып табылады» [4, 47-б.] десе, Ш. Елемесова концептілерге көркем мәтіннің ассоциативті концептілік құрылымы арқылы келе отырып: «Концепт базалық когнитивтік маңыздылық ретінде мәнді пайдаланатын сөздермен байланыстырушы концептуализация процесінің мазмұнды бірлігі ретінде шындықтың адам миына бейнеленуі» [5, 85-б.] деп айтады. Ал, С. Жиренов концептіні: «Концепт – ойлау мен таным және мәдени процестердің жиынтығы бола келіп, адам ойындағы ғалам бейнесінің өзіндік белгілерінің ассоциациялануының нәтижесі. Концепт – тіл мен таным бірлестігі арқылы дүниені жан-жақты тануға, сонымен қатар ұлттық-танымдық мәдениетті зерделеп ұғынуға ықпал ететін, адам санасында жинақталған аялық білімнің шоғыры тілдік-танымдық бірлік. Концептілік мәнге ие доминатты талдау арқылы ақиқат дүниенің тілдік бейнесін тануға ұлттық-танымдық мәдениеттің қалыптасу жолын білуге, сол арқылы бүгінгі тұрмыстағы хал-ахуал жайлы аялық білімде жинақталған ақпаратпен танысуға болады» [6, 8-б.] деп тұжырымдайды.

2. НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халқының танымында ежелден қалыптасқан ұғымның бірі – «би» сөзі. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін бұл сөз халық лексикасында активті түрде қолданыла бастады. Әсіресе заңгерлік дискурс аясында, яғни дау-дамайларда, төрелік айтуда, жарғы тілінде бұл лексика белсенді түрде қолданылды. «Би» сөзін концептілік тұрғыда мәнін ашу үшін, әуелі түсіндірме сөздіктердегі, тарихи деректердегі бұл ұғымға берілетін анықтамаларға тоқталып өтсек:

«Қазақ тілінің түсіндірме» сөздігінде **«БИ 1. Дау-жанжалға бітім айтып, төрелік жасаушы, ел ішіндегі әділ қазы, рубасы; 2. Үстемдігі басым әкім, қожжа»** [7, 130-б.] деген түсініктеме берілген болатын. Билердің қоғамдық қызметі мен қазақ тарихындағы рөлі тек тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ғана жаңа бір қырынан сөз бола бастады.

2013 жылы жарық көрген «Қазақ сөздігінде» бұл ұғымға біршама тиянақты, әділ де толық түсінік беріліпті: **«БИ зат. 1. тар. Қазақ қоғамындағы бұрын-соңды қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-сананы өте жетік білетін, сөзге шешен, өзі заңгер, өзі істің ақ-қарасын айқындап, үкімін шығаратын сот. 2. тар. Дауды дәстүрлі (тарихат) жолмен шешетін, құқықтық істі Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолымен я болмаса, Жеті жарғы бойынша жүргізетін адам. 3. тар. Шешен, ділмар, батагөй. 4. тар. Бітістіруші, дипломат, еліші. 5. тар. Патшалық Ресейдің қазақ даласында отаршылдық пиғылмен жүргізген құқықтық-әкімшілік реформалары салдарынан билік жүйесінің өзгеруіне байланысты сайламалы жолмен тағайындалған билік иесі. 6. ауыс. Ие, қожжа // Үстем, басым.** [8, 232-б.] Бұл тіл білімінде «би» сөзінің санқырлы астарын, тарихпен біте қайнасып жатқан тылсымды мағыналарын ғылыми тұрғыда ашуға бағытталған алғашқы қадам десе болады.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде көркем шығармаларда, құқықтану саласы мен өзге де ғылыми әдебиеттерде «би» атауына қатысты жағымды ой, оң пікірлер айтыла бастады. «Би атағын алу үшін халық жиналыстарында сөйлеп сыналып, атақ-абыройға ие болған, елді аузына қарата алатын шешен, қара қылды қақ жарған әділ, әдет-ғұрып заңына жетік білгір, ата-баба мекенін жаудан қорғайтын жүректі, әскери амал-тәсілдерді меңгерген дарынды қолбасшы батыр, дау-жанжалдарды ақылмен шешетін ойшыл, әлеуметтік заң-жораларды жасай алатын заңгер, халықты билеген хандарға кеңес беретін

ақылғөй, өмір тіршілігін терең зерделеген философ болу керек» [9, 102-б.] – деген үлгідегі шынайы ғылыми пікірлер айтылып, зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Ендігі жерде біз «би» сөзінің нақтылы ұғымды білдіретін ерекшелігіне, тарихи мәніне, терминдік сипатына назар аударсақ.

Ғасырлар бойы өзгеріссіз көшпелі тіршілік кешіп келген қоғамда би, шешен сөздерінің қатар аталып келуі – олардың қоғамдағы қызметінің ортақтығын көрсетеді. Түйінді істі шешетін, билік жүргізетін, ел мүддесін арқалаған «ақылды, дана» жандардың бег, бей, бек, беги, би, шешен, сэчан, цэцэн үлгілерінде қосарлана аталып келуі, түркі, тіпті барша көшпелі халықтардағы тарихи жадының заңды жаңғырығы. Ел басқару, елдің сөзін ұстап, би атану үшін үміткердің ерекше қабілетті болуы шарт екен де, бұл атақты алып жүруге қойылған талап та мейлінше әділ болған. Сол дәуірлердегі қоғамның қатал заңы, табиғатпен бетпе-бет көшпелі тіршіліктің алуан түрлі сынақтары, ар алдындағы баршаның тең құқығын қамтамасыз ету, міне, көптің көз алдында өтіп жататын бұл үдерістер кездейсоқтықты көтермейтін еді. Елді соңына ертіп, әділдікті қатаң сақтауға, «қара қылды қақ жаруға» тиіс биге артылған жауапкершілік те тым ауыр болған. Сондықтан да, би болу үшін «елден ерек тұлғалар» – шешендер лайық саналған.

Қазақ дәстүрлі қоғамындағы әділ бидің танылуы мен қалыптасуының бастапқы алғы-шарттары мен ерекшеліктері жөнінде әйгілі зерттеуші-заңгер, академик Салық Зиманов бұған қатысты былай дейді: «Қазақтың «би» сөзі түріктің «билік» элементі бар жалпы атауынан шыққан. Ол терминологиялық белгі мағынасын сақтап қалған. Ал арнайы ұғым ретінде ол басқа синонимдерден өзгешеленді. Қазақ ордаларында, хандықтарында, жүздерінде және руларында, сондай-ақ Орталық Азияның қазақ-қыпшақ жерлері аталатын Ұлы даласында «би» ұғымы өзгеше болды, яғни, ол көбінесе соттық қызметтерді атқаратын адамға қатысты айтылды» [1, 129-б.].

Би – бірінші кезекте халыққа сот төрелігін шынайы, әрі турашылдықпен жүзеге асыруда әділ билігімен танылған, соттық функцияны атқаратын мемлекеттік қызметші. Ол сот ісін жүргізгенде өзі қадағалайтын тәртіпті қатаң сақтай отырып, істің күрделілігі мен екі жақ тараптардың ықылас-мүдделеріне баса назар аударған. Сонымен бірге, іске қатысатын тараптардың өкілдері мен өзге де қатысушылардың мүмкіндігін шектемей, жариялықты қатаң сақтайтын әділ төреші болған. Би соттың дәлелдеу қорытындысында екі тараптың бірі жеңіп, бірі жеңіліп емес екі жаққа да шындықты мойындата білген. Халық алдында өзінің шынайы шешімімен тараптарды татуластырса ғана әділ ісімен даңқы артқан. Ондай билердің атақ-абыройы бүкіл елге тарап, мындаған шақырымдардан даушылар іздеп келіп, жүгініске отырған. Сондықтан, Қазақ елінің билер соты барша жұрт алдында кәсіби жағынан әбден шыңдалған, тәуелсіз сот билігі ретінде сақталып келді. «Адал би – әділ би» деген принцип содан қалған.

Билер біртұтас мемлекеттік билік ісіне қосқан үлесі және ел басқаруда көшелі іс, көсем сөз, даналығымен танылған құрметті тұлға. Елбасына күн туған қиын сәтте халқына пана бола білген қорғаушы әрі қолдаушысы. Халық жадында «Елге бай құт емес, би – құт» немесе «Қабырғадан қар жауса – атан менен нарға күш, ел шетіне жау келсе – қабырғалы биге күш», «Хан біткеннің қазығы, бұқара жұрттың азығы» деген мұқым заманан келе жатқан даналық сөздер билердің мемлекет алдындағы беделінің тым жоғары бағаланғанын көрсетеді.

Хан тағына отырған сұлтандар мен бектердің бәрі бірдей сұңғыла, көреген болмаған. Оларға ұлыстың билік істерін үйлесімді жүргізуде елге кеңінен танылған билер қолға алып, ақыл-кеңес беріп отырған. Ал мемлекеттік дәрежедегі ел таныған би болу үшін терең ақыл, жүйрік ой, асқан біліктілік пен кемеңгерлік қажет. Бидің бойынан табылатын ондай асыл қасиеттерге алдымен: имандылық, әділдікке қылау түсірмейтін турашылдық,

ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүр-салтын, әдет-ғұрпын, шежірелі тарихын, елдің шарушылық ісін, жер-судың қадір-қасиетін, бітім-болмысын ерекше білетін ой-өрісі өзгеден жоғары, кісілік келбеті елден ерек, көкірек-көзі ояу, өмірден көргені көп білікті, майдан қыл суырғандай дәл, әділ сөйлейтін шешендігі жатады. Бойындағы мұндай асыл қасиетін халыққа таныта алған, дауға түскенде топ алдында алмастай жарқылдап, қабілет-дарынын көрсете білген адам ғана «би» деп танылған. Қызыл сөзді судай сапырғанның бәрі бірдей би атана бермеген [11, 133-б.].

«Баласының табиғи дарынын байқаған ата-анасы оған би болу жолында басты бағыт-бағдардағы тәрбие беруге тырысқан. Ең алдымен оған отбасында қазақтың айшықты сөз өнерін, әдеттік-құқықтық дәстүрлері мен ерекшеліктерін үйреткен, логикалық мәселелерді шешуді, яғни соттық қызмет барысындағы кездесетін санқилы өмірлік мәселенің түпкі негізін табуды үйренуіне көмектескен, қисынды сөзбен қоюластырған, жұмбақ сөздің астарын табуға баулыған. Бұл міндетті ең алдымен ата атқарған, сондай-ақ ауылына белгілі, танымал, көпті көрген, өзінің білген-түйгені көп, өмірлік тәжірибесі бар ауыл ақсақалдарынан тәлім алған. Мұндай жеткіншектің ерте бастан белгілі билердің алдын көріп, оларға атқосшылыққа жүріп, «далалық» сот ісін жүргізудің қыр-сырын жас кезінен бастап игеруі өте маңызды шарт болып есептелген. Ұстаз рөліндегі бұл билер шәкіртіне кейде билер сотында қаралатын істер бойынша шығаруға қатысты шешімге өз көзқарасын білдіруге нақты мүмкіншілік беріп, оның қабілетін сынап отырған» [11, 135-б.].

Осындай тарихи фактілерді ескере отырып, Қазақ елінің мемлекеттік құрылым-жүйесіне ежелден қызмет еткен билік иелерінің қоғамдық рөлін, берілген лауазымға сай функционалдық міндеттерді атқарудағы билердің көп салалы мемлекеттік қызметтерін терең тұрғыдан талдап көрсету өте орынды болмақ.

Қазақтың дәстүрлі құқығындағы билер сотының және ел тұтастығы үшін билердің атқарған қызметі орасан зор. Бір сөзбен айтқанда, бұрынғы билер бүгінгі мемлекеттік биліктің функционалдық қызметтерін толықтай атқарып келді десек, қателеспейміз. Олар атқарушылық, заң шығарушылық, билік айтып ел басқару қызметтерінің барлық түрлеріне араласты. Оған қоса мемлекеттің ұлттық идеологиясы мен ел бірлігі, әлеуметтік тұрмыс жағдайы туралы даналық ойлар айтып, ел болашағын күнілгері болжауда, оған қажет қандай келелі істерді ынтымақтасып істеудің сара жолын дидактикалық нақыл сөздерімен халыққа түзу бағыт беріп отырды.

Билердің аузынан шыққан даналыққа толы дидактикалық ой тол-ғамдар елді жақсылыққа жеткізетін ұлылық – ар-намыстың алтын арқауы деп танылған. Білікті сөйлеп, кесімді пікірін айтқан, әділдікті аттамай, тек иманға ұйыған, жүрегін шындыққа бөлеп, тура сөйлейтін билердің ел алдында беделді болуы, оның бойына біз айтып отырған даналық өлшемдердің мейлінше молынан даруында. Мыңдаған жылдар бойы көшпелі және жартылай отырықшы қоғамда өмір сүрген Қазақ елінің әлеуметтік-саяси құрылысында, мемлекеттік билік ісінде билер атқарған қызмет түрлері өте көп. Тек қана мемлекеттік билік саласына қатысты қызмет саласын саралап шықсақ, төмендегідей болады.

✓ Ең алдымен би – қай заманда да өзінің елден асқан ақыл-парасат, біліктілігімен қабырғалы қалың елге көшелі ісімен қызмет етуші ірі тұлға.

✓ Бұдан кейінгі лауазымдық дәрежеде би – ауыл-үй арасындағы ақсақалдық биліктен ең жоғарғы сатыдағы сот билігінің тізгінін ұстап, Хан кеңесінде төрелік айтқан аузы дуалы ұлылық иесі. Мемлекеттік аса жоғары дәрежеде би елі үшін осы тақылеттес тағы бір лауазымды атқарған.

✓ Ол – халықаралық дәрежеде мемлекет атын зор беделге жеткізетін, еліне береке-ырыс, жақсылық пен тыныштық әкелетін бітістіруші дипломат – елшілік қызметкері.

✓ Билердің қалың бұқара халықтың арасындағы беделі мен атақ даңқын дүйім елге мәлім еткен тағы бір ерекше қасиеті – қара тілден май тамызған шешендік өнері. Елі мен жеріне бақ-береке, ынтымақ-ырыс бұйыртқан, ел қорғаны батыры мен бағланына Алладан тілеу тілеген даналық ойдың алтын кені – батагөй абыздығы.

✓ Сонымен бірге, ел ішіндегі бүкіл қоғамдық қарым-қатынастағы құқықтық нормаларға, ұлттық мінез-құлыққа тән әдет-ғұрыптар мен салт-санаға қылау түсірмей сақтау, жетілдіру, қазіргі тілмен айтқанда құқықтық тұрғыдан тәлім-тәрбие беру, заң ретінде жүзеге асыру сынды ұлттық идеология мен патриоттыққа баулу да билерге жүктелген.

✓ Билер – өз заманының дәстүрлі құқықтары мен әдет-ғұрып ережелерін заңи тұрғыдан реттеп, заман ағымына қарай жаңартып отыратын білікті заңгерлер. «Заманына қарай – заңы, орманына қарай – аңы болады» деген қағида ізімен тозығы кетіп, озығы жеткен заңнама үлгілерін уақытына сай жаңғыртып, елді біртұтас білікті заң ережелерімен қамтамасыз етуді де өз мойнына алған. Мемлекеттік істерде заң саласын жетік білетін сұңғылалығымен ел мүддесіне қажет ереже-қағидаларды нормашығармашылық және заң талқылау қабілеттілігімен иін қандырып, құқықтық қолданысқа енгізетін білікті заң маманы бола білді.

Мәселен, Майқы бидің «түгел сөзі», Өз Жәнібек ханның «әдет-ғұрыптары», «Қасқа жолды Қасым ханның», «Тура жолды Тәуекел ханның», «Ескі жолды Есім ханның», одан кейінгі Өз Тәукенің «Жеті Жарғысын» мемлекет атынан қолданылатын заң дәрежесіне жеткізіп, талқылаған, сөйтіп қоғамдық қарым-қатынасқа енуіне кепілдік берген сол заманның атақты билері болатын.

Осы аталған билердің жан-жақты қасиеттерін сызба арқылы ұсынсақ (1-сызба)

1-сызба. «Би» ұғымының синкерттілігі

«Көсем»	• Ол көпті көрген, яғни, «көре-көре көсем болған», көкірек көзі қиядағыны шалатын, ойы орамды, көнені ғана көріп қоймай, болашақты да тап басып, болжам жасай алатын, әрдайым халық көңілінен шығатын жан болуы шарт.
«Шешен»	• Ол – сара сөздің саңлағы. Бірде астарлап, бірде мысқылдап, сүйектен өткізіп, мақтамен бауыздап, қажет жерінде қара тасты қақ айырып түсерлік семсерден бетер от ауызды, орақ тілді ұшқыр сөз зергері.
«Заңгер»	• Халықта «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген сөз бар. Бұны даулы мәселені екі би емес, үш би шешеді деп түсіну қажет. Олар бірі айыптаушы (прокурор), екіншісі ақтаушы (адвокат), үшіншісі төбе би (судья).
«Елші, мәмілегер»	• Ол тек ел ішіндегі ғана емес, мемлекетаралық даулы мәселелерді шешу үшін жат жерге де білек сыбанып барған. Оған «Жауластырмақ – жаушыдан, елдестірмек елшіден», «елшісіне қарап елін таны» деген халық даналығы дәлел.
«Саясаткер, қоғам қайратері»	• Олар ел мен ел арасындағы қоғамдық мәні зор, саяси мәселелерді шешуде хан-сұлтандардың негізгі тірегі, кеңесшісі болған. Мысалы, Жәнібек ханның 60 биі болған, Абылай ханның 8 биі болған.
«Ойшыл, ғалым»	• Ол халық тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын меңгерген, кемел ой түйген философ, ғылымның әр саласынан хабары бар білімпаз. Олар өлмес қағида, қанатты сөздер қалдырып, болашаққа көріпкелдікпен болжау жасаған данагөйлер.
«Психолог»	• Би адамның жан-дүниесін, мінез-құлқын бір көргеннен тап басып танытын, кәнігі психолог болуы шарт.
«Тәрбиеші»	• Қал-қадірінше жоқ-жітіктің, әлдіден зәбір көрген әлсіздің жоғын жоқтап, ел мүддесін көздеген, жастарға батасын беріп, өмір бойы жинақтаған тәлім-тәрбиесін, ұлағат сөздерін құлақтарына құюдан жалықпаған.
«Жүрек жұтқан батыр»	• Қылышынан қан тамған қаһарлы хан, сұлтан немесе елдесуден кеткен ежелгі жау алдында тұр екенмін деп именбей керекті жерінде өткір тілімен турап түсетін әділ сөзін айтуында.

Жоғарыда жалпы қазақ тарихында бидің функциясы қандай болғанын анықтадық. Енді сол қызметіне орай қазақ танымында қалыптасқан мақал-мәтелдерге, нақыл сөздерге назар аударсақ. Өйткені сол арқылы «би» ұғымының концептілік мәні ашыла түспек. (1-кесте)

1-кесте. «Би» сөзіне қатысты мақал-мәтел, нақыл сөздер

«Биге» қатысты ақын, жыраулардың қалдырған нақыл сөздері	«Би» сөзіне қатысты мақал-мәтелдер
Аталыдан би қойсаң адаспас жол мен жобадан. Атасыздан би қойсаң босамас аузы парадан (Бұқар жырау).	Әділ бидің елін дау араламайды, Әділ патшаның елін жау араламайды.
Әділ бидің өлгені — сөзінің болса жалғаны. Ғұламаның өлгені — болмаса тәлім алғаны.	Әділ би халық үшін, Залым би құлқын үшін.
Барма ханға, өзі келер малға, Барма биге , өзі келер дауға.	Әділсіз болса би оңбас, Әйелсіз болса үй оңбас.

Бас-басыңа би болсаң манар тауға сыймайсың. Бір данаға жол берсең жанған отқа күймейсің.	
Батыр деген бір барақ ит, екі қатынның бірі табады. Би деген ақ шарифат, Ілуде бір-ақ қатын табады.	Әулекі би ат үстінен билік айтар.
Би айтқанды құл да айтады, тек құл аузының дауасы жоқ (Төле би)	Би болған кісі бақырып бола ма екен.
Би болмасаң болма, би түсетін үй бол.	Би болмақ ініден, Белге шықпақ баладан.
Би болмас белін жалпақ бұғанменен, Ағармас асылы арам жуғанменен (Әбубәкір).	Би болмасаң болма, би түсетін үй бол.
Билік айту оңай, Біліп айту қиын (Шақшақ Жәнібек).	Бидің жолы — ақ, Судың жолы — сара.
Би мен бектің сәні жоқ: елін қорғай алмаса, тура жолға салмаса, ыстығына күймесе, суығына тоңбаса (Дулат).	Би екеу болса, дау төртеу.
Бұзылған елдің ішіне сормандай би кез болар (Төле би).	Би жаманы дауға алдырады, Жігіт жаманы жауға алдырады.
Біріктіріп айтса, бидікі жөн, Құрастырып айтса, құлдікі жөн.	Би жоқта жораға құл жүреді.
Барма ханға, Өзі келер малға. Барма биге , Өзі келер үйге.	Билік мықты болса, тірлік құтты болады.
Көп сөйлейді залым би , Аз сөйлейді әділ би .	Биің қылаң болса, елің ылаң болады.
Ер басына жау келсе, Ерлігі кетер басынан. Би басына дау келсе, Билігі кетер басынан.	Хан азарында қарашасымен қас болады, Би азарында қайырымы жоқ баймен дос болады.
Бас-басыңа би болсаң, Манар тауға сыймассың.	Шын би сөзіңе бағады, Сұм би көзіңе бағады.
Билігі барда - киелі ауыз, Билігі кеткенде - күйелі ауыз.	Тура биде туған жоқ, Туғанды биде иман жоқ.

Жалпы паремиологиялық қабатта ұлттық дүниетаным, ұлттық болмыс жататыны белгілі. Ендеше біз жоғарыда қарастырған бидің сипатын, қызметін осы мақал-мәтелдердің мазмұнынан анық көруге болады. Қайсібірін алып қарасақ та, «би» ұғымының халық танымында өте маңызды, беделді тұлға болғанын аңғарамыз. Тіпті керек кезінде бидің өзін мақалмен, нақылмен сынап алып, орны мен қызметін айқындап беріп отырғанын аңғарамыз.

2018 жылы шыққан «Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігінде» би сөзімен тіркес құрайтын мынадай тіркесімдерді ұсынады: *би құлақтас, бас-басына би болды, белді би, би кесімі, билер дәуірі, би кеңесі, билер соты, би шора, қабырғалы би, өзі би [өзі хан], сүбе би, төбе би*. Сол би ұғымынан шыққан осы күндегі актив сөздердің бірі билік сөзіне қатысты мынадай тіркестер беріледі: *атқарушы билік, билігін асыра пайдалану, билік басына жетті [келді], билік бөлу, билік бөлісу, билік жүйесі, билік иесі, билікке таласты, билік құрды, билік орнады, билік орны, билік тармақтары, билік [қолға] тиді, билік үстемдігі, жергілікті билік, мемлекеттік билік, сот билігі, шексіз билік, адал билік, баста билік қалмады, басынан билігі кетті, билігі асқан, билігі жүрді, билігін бұрмады, билігінен айырылды, билік айтты, билік алды, билік берді, билік жүргізді, билік жүргізу, билікке таласты, билік қылды [етті], билік шығарды, қисық билік, қолда билік жоқтық, қолында билігі бар, теріс билік бермеді* т.б.

Қазақ дәстүрлі қоғамында елдің тұрмыс-тіршілігіне байланысты туындап отырған барлық дау-дамайлар мен талас-тартыстың ақ-қарасын шешуде билер соты жүйесіндегі әділ билерді қалыптастырудың және оларды таңдаудың ерекше маңызы болды. Өйткені, халықтың өз қалауымен берген «би» деген абыройлы атақты алу қиынның-қиыны болды. Мұндай құрметті лауазымды иеленген жағдайда билердің халық тарапынан ең беделді әрі ең сыйлы әлеуметтік топтың бірі болғандығына өткен тарихымыз куә әрі осы сан ғасырдан бері қалпын бұзбай жеткен нақыл сөздер куә деп айтар едік.

3. ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы қазақ тарихындағы бидің рөлін сипаттау арқылы оның қазақ танымындағы орнын айқындаймыз. Сөзде халықтың болмысы, танымы жататынын жоғарыда атап өттік. Ендеше тілдік дерек ретінде алынған мақал-мәтелдер, нақыл сөздер сондай-ақ тарихи деректер қазақ халқы танымындағы «би» ұғымының мәнін толықтай ашады деп айтуға болады. Демек, «би» лексемасын концепт ретінде қарастыруға толықтай негіз бар. Өйткені, концепт – тіл мен таным бірлестігі арқылы дүниені жан-жақты тануға, сонымен қатар ұлттық-танымдық мәдениетті зерделеп ұғынуға ықпал ететін, адам санасында жинақталған аялық білімнің шоғыры. Ал концептілік мәнге ие ұғымды талдау арқылы ақиқат дүниенің тілдік бейнесін тануға ұлттық-танымдық мәдениеттің қалыптасу жолын білуге, сол арқылы бүгінгі тұрмыстағы хал-ахуал жайлы аялық білімде жинақталған ақпаратпен танысуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама) : филолог. ғыл. докт. дис. ... автореф. : 10.02.20 / А. Ислам. – Алматы, 2004. – 54 б.
2. 14. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М: Просвещение, 1997. – 824 с.
3. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
4. Жапақов, С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері. Филол. ғыл. канд. дис. ... : 10.02.02. – Алматы, 2003. – 130 б.
5. Елемесова, Ш. М. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары (Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдатты» романы бойынша): филол. ғыл. канд. дис. ... : 10.02.02. – Алматы, 2003. - 128 б.
6. Жиренов, С. М. XV-XIX ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «ӨмірӨлім» концептісінің танымдық табиғаты: филол. ғыл. канд. дис. ... автореф. : 10.02.02. – Алматы, 2007. – 30 б.

7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 756 б.
8. Қазақ сөздігі. Құрас.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.
9. Қосымова Г. Шешендік өнердің негіздері. – Алматы: Баянжүрек, 2007. – 102 б.
10. Самойлович А.Н. «Богатый» и «бедный» в тюркских языках // Известия Академии наук АН СССР. – 1936. – № 4. – С. 25 – 32.
11. Зиманов С. Қазақтың ата заңдары. Т.5. – Алматы: «Жеті жарғы», 2005. – 336 б.
12. «Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі». – Алматы, 2018. – 212 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ МУЛЬТФИЛЬМДЕРІНДЕГІ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР LANGUAGE FEATURES IN MODERN KAZAKH CARTOONS

Yeldana ASSANBAYEVA

Doctoral student of L.Gumilyov Eurasian National University

Аңдатпа

Бұл мақалада кинофильмдер арқылы тілді оқыту, соның ішінде мультфильмдер арқылы қазақ тілін оқыту үдерісі зерттеу нысанына алынады. Мультфильмдерді әсіресе тілдік тұлғасы толық қалыптаспаған, қоршаған әлем мен ондағы түсініктерді тану үстіндегі балалар көргендіктен, оның тіліне ерекше назар аударған жөн. Бұл мақалада біз қазақ тілді танымал анимациялық фильмдер топтамасы – «Алдар көсе» мультфильдерінің тілдік ерекшеліктеріне тоқталдық. Зерттеу барысында мұндай бейнефильмдерді көрген көрермен қызықты сюжетпен ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымы мен мәдениетінен көрініс беретін түрлі тілдік бірліктермен де танысатыны анықталды. Әсіресе мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер, ауыспалы мағынадағы көркемдегіш құралдар, алғыс және қарғыс мәнді сөздер, қаратпа сөздер мен құрылымдар талданып, олардың көрерменнің тілдік тұлғасына әсер ету әлеуеті сөз болады. Мультфильмдердің мұндай табиғаты оларды жаңартылған білім беру жүйесінде қолданып, білім алушылардың тілдік дағдыларын жетілдіріп, функционалды сауаттылықтарын дамытуда аса өзекті болары хақ. Бұл бағыттағы зерттеулердің нәтижелері тілді оқыту әдістемесі, педагогика, риторика, стилистика, лингвомәдениеттану сияқты ғылым салаларында қолданылы алады.

Кілтті сөздер: тілдік ерекшеліктер, мультфильмдер, қазақ тілі.

218

Abstract

In this article, the object of research will be the process of teaching the Kazakh language through films, in particular through cartoons. It is worth paying special attention to his language, since cartoons are watched by children who have not fully formed their linguistic personality and who are still at the stage of knowing the world around them and the concepts in it. In this article, we focused on the linguistic features of the cartoon "Aldar Kose" - a popular Kazakh-language cycle of animated films. In the course of the study, it was found that the viewer, watching such videos, gets acquainted not only with an interesting plot, but also with various linguistic units that reflect the worldview and culture of the people. In particular, proverbs and sayings, stable phrases, artistic means of figurative meaning, phrases of gratitude and curse, words and forms of address are analyzed, their potential for influencing the linguistic personality of the viewer is revealed. This nature of cartoons may be most relevant for their use in the updated education system, improving language skills and developing functional literacy of students. The results of research in this direction can be applied in such areas of science as language teaching methodology, pedagogy, rhetoric, stylistics, and cultural linguistics.

Keywords: language features, cartoons, Kazakh language

КІРІСПЕ

Киноматография алғаш пайда болып, дамығаннан бері қоғам өміріне әбден сіңісіп, адамдардың күнделікті тұрмысында маңызды орын алды. Уақыт өте келе ол өзінің эстетикалық, динамикалық әрі көркем табиғатына байланысты әлеуметтік санаға әсер ету, көпшілік назарын өзіне аудару бойынша жетекші рөлдердің біріне ие болды. Үздіксіз даму үстіндегі қазіргі заманда адамдар жазбаша көлемді ақпаратты қабылдаудан гөрі оны визуалды түрде, аз уақыт ішінде бейнематериал нұсқасында көре салуды артық санайды. Осылайша, жанры, стилі, тақырыбы, ақпаратты жеткізу ерекшелігіне байланысты әр алуан бейнефильмдер көптеп шығарыла бастады.

Кейін келе бейнефильмдердің адам назарын өзіне еліктіретін көрікті, динамикалық ерекшелігімен қоса, оның сол халық тілінің де ерекшеліктерін көрсететіні анықталды. Бұл оны тіл мен әдебиетті оқыту және басқа да педагогика салаларында қолдануға алып келді. Сонымен қоса ғалымдардың назарын өзіне аударып, ғылымның түрлі салаларында зерттеу объектісіне айналдырды.

ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАР

Кинофильмдердің ағылшын тілін оқыту кезіндегі артықшылықтарын зерттеген ғалым Дж.Кинг: «Фильмдер көптеген себептер бойынша оқытудың баға жетпес көзі саналады: олар жасанды жағдайларда емес, нақты контекстіндегі ағылшын тілін көрсетеді және студенттерді тілдегі түрлі сленгілер, сөйлеу қарқыны, екпін және диалектілердің кең қатарымен таныстырады», – дей келе, аталған материалдарды сабақта ұтымды қолдану мәселесіне көңіл бөлу керектігін айтады [1].

Мұндай бейнематериалдар тілді «контекст пен дискурс аясында ұсынып» [2, 138], паралингвистикалық қырынан ашып көрсетеді [3]. Яғни кинофильмдер тілдің шынайы өмірдегі қолданысын көрсетіп, оның өзіндік ерекшеліктерін ашады.

Кинофильмдердің ішінде мультфильмдер өзінің қызықтылығымен әрі қарапайымдылығымен өзіне баурап, кез келген жастағы көрермендердің ықыласына ие болады. Мультфильмдерді көбінесе балалар көргендіктен, олардың тілдік ерекшеліктерін қарастыру аса маңызды. Себебі балалардың тілдік тұлғасы толық дамымаған, олар қоршаған ортаны, соның ішінде жаңа сөздер мен түсініктерді белсенді түрде таниды. Осы ретте олар көруді жақсы көретін мультфильмдердің тілдік ерекшеліктеріне назар аударғанымыз жөн. Бұл мақалада біз қазіргі қазақ мультфильмдерінде көрініс табатын қазақ тілінің ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Үлгі ретінде көрермендердің ыстық ықыласына ие болған «Алдар көсенің көңілді оқиғалары» анимациялық фильмдер топтамасы алынды. Алдар көсе – фольклорлық кейіпкер. Қазақ танымында ол өзінің ақылдылығы мен қулығы арқылы сараң байларды алдап, олардан алған заттарды кедейлерге тарататын, сөйтіп өзінше әділеттік орнататын бірегей тұлға ретінде белгілі. Тапқыр аңыз кейіпкерінің осындай қызықты оқиғаларын көрсетуге арналған анимациялық фильмдер топтамасы барлық жастағы көрермендермен жылы қабылданады. Алдар көсенің түрлі жағдайларды шешіп, байларды қалай алдап кететіндігін бақылау көрермендердің қызығушылығын оятып, көңіл-күйлерін көтереді. Мультфильм тілі қарапайым емес, бірақ тым күрделі де емес, қабылдауға жеңіл әрі түсінікті. Қазақ тілін үйренушілердің де, оны тасымалдаушылардың да қабылдауы үшін тартымды бұл бейнефильмдерде қазақ тілінің ұлттық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық қырларын көрсететін элементтер көптеп кездеседі. Әр бөлімнің атауы мен сілтемесі қосымшада ұсынылады.

Бейнефильмдерде кейіпкерлердің амандасу және бір-бірінің назарын аудару үшін қолданатын қаратпа сөздері де сол халыққа тән әлемнің тілдік бейнесінен көрініс береді.

«Алдар көсе» мультфильмдерінде қарапайым әрі үйреншікті «ассалаумағалейкүм», «уағалайкүмассалам» формаларынан бөлек «Есенсіз бе!» («Ғажап ат пен сиқырлы дорба»), «Мал-жан аман ба?!» («Саудагерлік дипломатия»), «Амансың ба!» («Сиырға кім шөп береді?»), «Жасартқыш тоқпақ») деген сияқты амандасу түрлерін кездестіреміз. Халқымызда көрген адаммен жай ғана сәлемдесіп қоймай, оның амандығын, үй-іші, мал-мүлкіне дейін хал-жағдайын сұрау – қалыпты, тіпті міндетті құбылыс. Мұны жоғарыдағы көрсетілген мысалдардан да байқауымызға болады.

Қазақ тілінде қаратпа сөздердің сан алуан түрлері көп. Ол, ең алдымен, халқымыздың сөз әдебі, сөйлеу мәнері, әдептілік мәселелеріне ерекше көңіл бөлуімен байланысты болса, екінші жағынан, үлкен-кішіні сыйлап, атын тікелей атамай, жұмсартып, өзгеше айту сияқты дәстүрмен де байланысты. Бай өзінен жасы кіші Алдарға «Қарағым» («Ырысты жер»), «Бауырым» («Сұрауына қарай жауабы», «Қойшы бай») деп, ал Алдар көсе оны сыйлап «Байеке» деуі – осының айғағы.

Төрт түлікті ұстау, мал жаю халқымыздың күнделікті өмірінің маңызды бір қырына айналған. Жесе – ас, мінсе – көлік, жүні киім болатын үй жануарларының маңызды рөлі халқымызға тән әлемнің тілдік бейнесінде де көрініс табады. Анимациялық топтаманың «Қойшы бай» бөлімінде қой жануарының бірнеше түрі айтылады (қой, тоқты, қозы). «Теріс бәйге» бөлімінде жылқы жануарымен байланысты көптеген ұғымдарды кездестіруімізге болады: «тұлпар», «жүйрік», «желмен жарыса шабу», «ат», «бәйге», «басып озу», «арғымақ». «Әлем ғажабы» бөлімін көрген көрермен «атың көтерем» деген тіркесті естіп, қазақ тілінде әбден арықтап, аяғын әрең басып тұратын малды осы сын есіммен сипаттайтындығын біледі. Ал «Кешегі қой» бөлімінде байға оның отарындағы бір қойды сипаттаған Алдар ол туралы: «күйсей береді» – дейді. Сөйтіп, көрермен қазақ танымына сай тағы бір ұғыммен танысады: жылқыдан басқа төрт түлік малдың жеген жем-шөбін қайта құсып шығарып, шайнап бойына сіңіретіндігін, күйіс қайтаратындығын санасына құяды. Осыған дейін сөз болған «Ақыр заман» бөлімінде Алдар өзінде бар жалғыз қойын аяп, соңғы күнінде де оны сатпай не соймай қояды да, оны мазақтамақшы болған ағайындыларға: «Жалғыз қойымды қимай, ақыр заманды бірге қарсы алайық дегенім ғой» – деп, бір қойын ерекше бағалайтындығын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі сөз қолданысының кейбір ерекшеліктерін мультфильмдегі көркемдегіш құралдардан да анық байқай аламыз. Мысал ретінде анимациялық фильмдер топтамасында кездесетін келесі эпитеттерге тоқталайық. «*Екі жуан бай*» («Қошқар мүйізі»): «жуан» сын есімі өзінің бастапқы, қалыпты мағынасында «ені, көлденеңі жағынан үлкен, толық» нәрсені немесе «толық, етті-жеңді; семіз» дегенді білдірсе, екіншілік мағынада түрленіп, дәулетті байлар мен би-шенеуніктерді сипаттауда жиі қолданылып, «мықты, азулы, күшті» деген мағынаны береді. Тағы бір бөлімде «*шіріген байлар*» («Маңғаз әнші») деген тіркеске тап боламыз. «Шіріген» деп «өсуін тоқтатып, бүлінген; түкке жарамай, үгітілген» ағашты немесе «ұлпаларының бұзылып; істен шыққан» ағзаны сипаттайды, алайда бұл контекстінде «шіріген байлар» деп өзінің байлығы мен күшін көтере алмай, соның кесірінен өзінен кедей адамдарды менсінбей, адамдық қасиеттерін жоғалта бастаған дәулетті адамдар сөз етіледі. «Ақыр заман» атты бөлімде ағайынды екі жігіт Алдарды мазақ етпекші болып, үйіне келеді де, ертең ақыр заман болатындығын айтады. Сөйтіп, одан бар заттарын, жалғыз қойын сатып, кең дастархан жайып, қонақ қылуды сұрайды. Келген қонақты үйдің ең құтты орны – *төрге* отырғызу – міндет, сондықтан үй иесі оларды төрге шақырып, барынша күтеді. Ағайындылар Алдардың алғаш жайған дастарханын азсынып: «*Ала қаптың аузын аш*» – деп, ақыр заман алдында ішіп-жеп қалуға шақырады. Бұл жердегі ауыспалы мағынада тұрған тіркес барлық тығыш, жинап отырған сақтаудағы қорды білдіреді. Ағайындылар

Алдарға: «*Майлы жұмсағыңды әкел*» - деген қалауын айтады, мұндай метонимиялық қолданыс жақсы піскен, құнарлы әрі майлы етті ишара етеді. Сөйтіп, бұл мультфильмді көру барысында көрермен қонақты төрге отырғызу, оны күтіп, дастархан жаю, келген мейманның көңілін табу сияқты қонақ күтудің маңызды құрамдас бөліктерін және онымен байланысты қолданылатын тілдік бірліктермен таныса алады.

Қазақ халқының танымында ұят, абырой, намыс түсініктері өте маңызды. Мұнда баланы кішкентай кезінен намысын қорғауды, абыройын сақтап, ұятқа қалмауды үйретіп өсіреді. Және бұл түсінік халықтың тілдік қабатында да көрініс табады. Айталық, байдың Алдарды қорқытпақ болып, оған «*Абыройыңды айрандай төгемін*» («10 тақия») – деуі осының бір көрсеткіші. Айран болсын, қандай да бір сұйықтықты болсын төгіп алған соң, оны бастапқы көлемде жинап алу қаншалық қиын, тіпті мүмкін емес сияқты болса, кез келген адам үшін абырой, намысын төгіп алу да – соншалық қиын, қорқынышты нәрсе.

Қазақ халқындағы тағы бір кең ауқымды, жиі қолданылатын түсінік – береке. Араб тілінен енген бұл сөз «ырыс, молшылық, құт» дегенді білдіреді. «Үйлеріңде құт-береке болсын!», «Жұмысың берекелі болсын!», «Алла берекелі ғұмыр берсін!» деген сияқты тілектер халқымыздың күнделікті өмірінде жиі қолданылады. Бұл сөздің кең қолданыс тапқаны сонша – оның мән-мазмұны кеңіп, ауыспалы мағынада да жұмсала бастады. Мысалы, «Алдар көсенің» анимациялық фильмдер топтамасындағы «Тегін ешкі» бөлімінде Алдардың базарда сатып тұрған ешкісін күлкі етіп, оған кедергі келтірген байға қатысты «*сауданың берекесін қашырдың*» деген сөз қолданысы бар. Бұл жердегі «береке» түсінігінің астарында тек молшылық, құт қана емес, сонымен қатар сауданың жақсы әрі табысты өтуі де бар.

Мультфильмдерді көру барысында көрермен қазақ халқының күнделікті тілдесім кезінде қолданатын түрлі тілек, алғыс, қарғыс мәнді сөздердің де куәгері болады. Мұндай сөздерді қағаз бетіндегі мәтінде оқығаннан гөрі, осындай дискурс аясында, шынайы сөйлесімде тану анағұрлым түсінікті етіп, оның қолданысын есте сақтауға көмектеседі. Айталық, «Кешегі қой» атты бөлімде Алдар байға оның отарындағы бір қой ауру екенін, одан дереу құтылмаса, барлық қойлар да ауру болып қалатындығын айтады. Өзі де қазір базарға бара жатқандығын, қажет болса әлгі ауру қойды сатып бере алатындығын айтқан кезде, бай оған: «*Тілеуіңді бергір!*» деп қуана келісіп, мәз болғанын көреміз. Халқымызда бір адамның ойындағы нәрсені басқа адам айтса не орындаса, ол бұған қатты қуанып, өзінің ризашылығын осы іспеттес «Құдай тілеуіңді берсін!», «Алла тілеуіңді орындасын!», «Құдай жарылқасын!» деген тілектермен жаудырады. Ал егер керісінше, өзінің ойлағаны болмай, жұмыс жүрмей жатқан жағдайда, «Құдай қараңды өшірсін!», «Алла жазаңды берсін!», «Лағынет болғыр!», «Жын атқыр!», «Үнің өшкір!» деген сияқты қарғыс сөздер айтылады. Осындай қарғыс мәнді сөздердің кейбіреуін «Ұзақ сонар өлең» атты бөлімде Алдар көсе орманда шайтан екеуі қазына тауып, оны бөлісу үшін кім ең ұзақ өлең айтатынына жарысқан кезде кездестіреміз. Алдардың бітпейтін өлеңінен шаршаған шайтан: «*Ой, әніңмен бірге құрып кетші!*», «*Әдіре қал, қазынаң да құрып кетсін!*» деген қарғыс сөздерді айтады.

Мультфильмдерде қолданылатын мақал-мәтелдер де көрерменнің тілдік тұлғасына әсер етіп, қоршаған әлемді тануына негіз болады. Аз сөзбен терең мағына жеткізетін мұндай тілдік бірліктер қашан да әсерлі. Біздің бүгінгі зерттеу нысанымызға алып отырған «Алдар көсе» мультфильмдерінде де мақал-мәтелдерді кездестіруімізге болады. Солардың біріне тоқталсақ, «Сықырлы тон» атты бөлімде Алдар көсе сапар шегіп жүріп, жаңбырдың астында қалады. Сол кезде жақын тұрған ауылдың біріне келіп, «Мен құдайы қонақпын, үйлеріңізге түнеуге рұқсат беріңізші» деп қанша үйдің есігін

қағып, жалынса да, ешкім оны кіргізбей қойғанда ашуланып, сол ауылға бақсы кейпінде құдайдың ашуын шақырғандай кейіп танытады. Бұдан қорыққан ауыл тұрғындары кезек-кезек үйлерінен шығып, Алдарды өзіне шақыра бастайды. Ақыры барлық ауыл адамдары бір шаңырақ астында отырып, танды бірге атырып, ауызбіршіліктің қаншалық маңызды екенін, Алдар оларға жақсы сабақ бергенін айтады. Сол кезде ауыл ақсақалдарының бірі: «Ошақтың пұты – үшеу, Жағар оты – біреу» – деген мақалды орынды қолданады. Мұндай тілдік бірлікті естіген көрермен, бірліктің, тұтастықтың маңызы ошақтың пұты мен оты арқылы мысалмен жақсы келтірілгенін байқай алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көріп отырғанымыздай, бір қарағанда балаларға арналған, қарапайым болып көрінетін мультфильмдердің өздерінде сол ұлттың тіліне, мәдениеті мен танымына тән қанша ерекшеліктер жасырынғандығын байқаймыз. Және бұл бейнефильмдерді көру кезінде көрермендер оның динамикалық сюжетін, қызықты мазмұнын ғана байқап қоймай, сонымен қоса ондағы тілдік бірліктердің мән-мағынасын, қолданылу ерекшеліктерін де қосымша танып, тілдік тұлғаларын дамытады. Аталған құрылымдардың мұндай табиғаты оны тілді оқыту әдестемесінде, педагогика, риторика, лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б. ғылым салаларының объектісі ретінде қарастырудың өзектілігін айшықтап, кейінгі зерттеулерге де негіз болары хақ.

Сілтемелер:

1. King, J. (2002). Using DVD feature films in the EFL classroom. *Computer Assisted Language Learning*, 15(5), 509-523
2. Geddes, M., White, R., 1978. The use of semi-scripted simulated authentic speech in the listening comprehension. *Audiovisual Language Journal* 16, 137±145.
3. Stempleski, S. & Arcario, P. (1992). *Video in second language teaching: using, selecting and producing video for the classroom*. Alexandria: TESOL Publications. P. 192.
4. Қазақ тілінің әмбебап сөздігі: <https://kitap.kz/>

Қосымша

Мақалада кездесетін «Алдар көсенің көңілді оқиғалары» анимациялық фильмдер топтамасының бөлімдері:

- «Ғажап ат пен сиқырлы дорба»: https://www.youtube.com/watch?v=L_A5pG-WfGU&t=1s
- «Саудагерлік дипломатия»: <https://www.youtube.com/watch?v=QY00JjWvyPc>
- «Сиырға кім шөп береді?»: <https://www.youtube.com/watch?v=XIvAdfVQ9q0&t=16s>
- «Ырысты жер»: <https://www.youtube.com/watch?v=AqIbsZzZGPs&t=1s>
- «Сұрауына қарай жауабы»: <https://www.youtube.com/watch?v=OMU6KSK9PXU>

- «Қойшы бай»: <https://www.youtube.com/watch?v=TYL-0wZebN4&t=84s>
- «Теріс бәйге»: <https://www.youtube.com/watch?v=VpLCfHnc9Ok>
- «Кешегі қой»: <https://www.youtube.com/watch?v=AlFbDI72uGg&t=213s>
- «Ақыр заман»: <https://www.youtube.com/watch?v=MvmCgfgx91c&t=287s>
- «Қошқар мүйізі»: <https://www.youtube.com/watch?v=uyPeHh6ZyeI>
- «Маңғаз әнші»: <https://www.youtube.com/watch?v=F0r8-vPLhZk>
- «10 тақия»: <https://www.youtube.com/watch?v=yfnxof6kFsU>
- «Тегін ешкі»: <https://www.youtube.com/watch?v=kc2LqqHsyhE>
- «Ұзақ сонар өлең»: <https://www.youtube.com/watch?v=Q4X8bah7nv4>

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ТҮРІК ТІЛІНІҢ ТЕРМИН ЖАСАУ ҚАҒИДАТТАРЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

SIMILARITY OF THE PRINCIPLES OF TERM FORMATION IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES.

Б. КЕҢЕС

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл білімімен түрік тіл біліміндегі термин қалыптастыру қағидаттары қарастырылады. Туыстас тілдердің ортақ термин қор қалыптастыру мақсаты бойынша, термин қалыптастыруда қолданылатын қағидаттары салыстырылады. Түркі тілдерімен термин алмасу және терминжасам тәжірибесімен бөлісу мәселесіне қатысты зерттеулерге бағдар жасау мақсаты көзделеді. Қазақ терминологиясы принциптерінің қалыптасу кезеңі толықтай сипатталады. Ал түрік тіл білімі терминологиясының республикалық кезеңде ұстанған принциптері қарастырылады. Ұлттық термин қор қалыптастыру бағытында қажырлы еңбек еткен қазақтың ғұлама ғалымы, «Ұлт ұстазы» А.Байтұрсынұлы мен Түркия мемлекетінің тұңғыш президенті Мұстафа Кемаль Ататүріктің жасаған реформаларына ерекше назар салынады.

Түрік тілі мен қазақ тілінің термин шығармашылығында қолданылатын ұқсас қағидаттары анықталады. А.Байтұрсынұлының «жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек» деген пікірі түрік тілінің термин жасауда ұстанатын «универсал терминдерді кірме термин ретінде қабылдау» атты бірінші принципімен сәйкеседі. Сонымен қатар түрікшелендіру процесі кезінде қолданылған әдіс-тәсілдің бірі деп саясаттанушы Ө.Ақсой мен тілші-ғалым Э.Өздемир көрсеткен «түрік тілінің диалектілерінен термин алу және ғалым А.Байтұрсынұлы ұсынған «қазақ тілінде болмаған терминдерді, туыстас тілдерден алу» қағидаты толықтай бір мазмұнды беріп тұрғаны анықталды.

Қорытындылай келгенде қазіргі таңдағы туыстас екі елдің ұлттық термин қорды қалыптастыруда ұстанатын бағыттары айқындалды: лексикалық қорды пайдалану, әрі байыту, сондай-ақ шет тілдік терминдерді тілде сәйкес сөз табылмаған жағдайда, тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай сәйкестендіріп қабылдап алу көзделеді.

Кілт сөздер: термин, терминология, қолданбалы тіл білімі, ортақ термин қор, терминдену

Abstract

The article discusses the principles of term formation in Kazakh and Turkish linguistics. In order to create a common terminological fund of related languages, the principles used in the formation of the term are compared. It is intended to focus on research related to the exchange of terms with the Turkic languages and the exchange of term-substituting experience. The period of formation of the principles of Kazakh terminology is fully described. The principles of terminology of Turkish linguistics, laid down in the Republican period, are also considered. Special attention is paid to the reforms carried out by the outstanding Kazakh scientist, "Teacher of the Nation" A. Baitursynov and the first President of Turkey Mustafa Kemal Ataturk, who painstakingly worked on the formation of the national terminology fund.

Similar principles used in the terminology of the Kazakh and Turkish languages are defined. A. Baitursynuly's opinion "generally accepted terms can be accepted, but they must be changed in accordance with the nature of the Kazakh language" coincides with the first principle of the Turkish language "to perceive universal terms as borrowed terms". It was also found that one of the methods used in the process of Turkization is the principle of "employing terms from the dialects of the Turkish language", designated by the political scientist O. Aksoy and the corresponding scientist E. Ozdemir, and proposed by the scientist A. Baitursynov "adopting terms, that are absent in the Kazakh language, from related languages" fully conveys the same content. Currently the directions of the formation of the national terminological Fund of the two related countries: the use and enrichment of lexical Fund, as well as adequate perception of foreign-language terms in accordance with sound features of the language if there is no corresponding word in source language.

Keywords: term, terminology, applied linguistics, linguistics, general terminological fund, terminologization

КІРІСПЕ

Терминология – қолданбалық сипаты басым ғылым саласы. Термин қалыптастыруда екі түрлі бағытты ұстанады: ұлттық терминқор құру және терминологияны халықаралықтандыру. Осы терминологияның бағыттары қазақ тіл білімі мен түрік тіл білімінде қалай көрініс табатындығы мақалада қарастырылады. Ортақ ерекшеліктерді теориялық тұрғыдан қарастыру арқылы түркі халықтарына ортақ терминқор қалыптастыруға бағыт-бағдар жасау мақсаты көзделеді. Мақаланың мақсаты туыстас түркі тілдерінің Батыс бұтағындағы оғыз-селжүк тобындағы түрік тілі мен қыпшақ-ноғай тобындағы қазақ тілі терминологиясының қағидаттарын салыстыру арқылы, жалпы түркі жұртына ортақ терминдер қорын қалыптастыру мүмкіндіктерін қарастыру.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада термин шығармашылығында басты ұстанатын бағыт пен принциптерді анықтау үшін сипаттау, салыстыру әдістері қолданылды.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ тіл білімінде тіл саясатына байланысты терминология қалыптастыруда қабылданған қағидаттарға тоқталайық. Қазақтың мәдениеті мен тіл білімі қалыптасып ірге көтерген кезеңі ХХ ғасырдың алғашқы отыз жылы ғылымда «Байтұрсынов кезеңі» деп аталады.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық терминқор қалыптастыруында ұстанатын қағидаттарымен үндесетін, алғашқы қағидаттар 1924 жылдың маусым айында Орынборда «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің 1-съезінде бекітілді. Съезде терминологияны қалыптастырудың басты қағидаттарын белгілеу жөніндегі баяндаманы Елдес Омарұлы жасады.

Жиында ұсынылған қағидаттар:

1. Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын.
2. Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік халықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, – ондай сөздер жатырқамай алынсын.

3. Иауропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, жалпы Иауропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын;
4. Қазақтың өз тілінен басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің баяндамада көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын.
5. Қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатын орыс, қазақша

ілім кеңесі, – жалпы қазақ халқы үшін жалғыз болсын; пән сөздер әуелі ілім

кеңесінің жанында өз пәнінің мамандарынан сайланған, өз пәнінің өзіне дербес кемесиелерде тексерілетін болсын; Кемесиенің қабылдап алған сөздері баспасөз жүзінде жарияланып, көптің сынына түскеннен кейін, ілім кемесиесінің қарауына тапсырылып, сонда бекіп шығатын болсын;

6. Қазақша сөздер әліпби ретімен тізіліп, лұғат кітабы болып жазылып шығарылсын. [1, 190].

1926 жылы Бакуде өткен Бірінші бүкілодақтық түркологиялық құрылтайда А.Байтұрсынұлының терминтану ғылымына қатысты жасаған баяндамасына үңілсек:

А) Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу.

Б) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу.

В) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек.

Г) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек. [1, 191б.]

А.Байтұрсынұлы осы принциптерді түркі халқына ұсына отырып тілімізді шеттілдік сөздерден тазартып, әсер етуінен құтылуды көздейді. Әр ұлт өзіндік таңбасымен барлық түркі жұртына қол жетімді бола алатындығын да ескереді. 1930 жылға дейінгі кезеңде қазақ терминологиясында ұлттық сипатта маңызды еңбектер жазылған тұс болып табылады. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», «Тіл - құрал», Ж.Күдерин «Өсімдіктану», С.Қожанұлы «Есептану құралы», Е.Омарұлы «Пішіндеме», М.Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбектерде терминдер қазақтың төл сөздерінен беріледі.

Мысалы үшін: Елдес Омарұлының «Пішіндеме» (геометрия) оқулығында *түйін - теорема, қар - катет, пішін - фигура, қия - диагональ, өріс - радиус, өре - диаметр, саты - таблица* тәрізді терминдер беріледі. [1, 97 б.] Аталмыш оқулықтағы терминдер ұлттық сөздік қорымыздан жасалған - тілдік бірліктер. Өкінішке орай, осы көрсетілген терминдер халықаралықтандыру бағыты тұсында, қазақ тіліне орыс тіліндегі дыбыстық өзгерістерге сәйкестендірілген нұсқасы еңгізілген болатын.

Қазақ тіл біліміндегі терминдерді халықаралықтандыру бағыты 1930-1990 жылдар аралығында жүрді. 1933 жылы ҚСРО ҒА-ның техникалық терминология комиссиясы құрылып, ол кейінірек ғылыми-техникалық терминология комитеті болып қайта өзгертілді. Орталықта болған өзгерістердің ұлттық республикаларда жалғасын таппай қалмайтыны белгілі. 1933 жылы Қазақстанда да Мемлекеттік терминология комиссиясы құрылды. Мемлекеттік комиссия болғандықтан да бұл комиссия құрылған күннен бастап

өз жұмысын КСРО-ның тіл саясатына сәйкес жүргізілді. 1935 жылы майда өткен Бүкілқазақстандық мәдениет қызметкерлерінің съезінде профессор Қ.Жұбанов ұсынған қазақ терминологиясының жаңа принциптері бекітілді. [1, 111 б.]

Ұсынған принциптерінің жалпы негізі халықаралық терминдерді орыс тілінің негізінде өзгертпестен алу болып табылады. Қ.Жұбановтың ұсынған принциптері сол заманның ыңғайына қарай жасалғаны белгілі. Ж.Молдажаровтың «Қ.Жұбановтың еңбектері сол жылдардағы тіл құрылысы саласындағы идеологиялық күресті қорытындылайды» деген пікірінің жаны бар. [2, 17 б.]

Алайда Қ.Жұбанов сол заманның ыңғайына қарай термин шығармашылығын қалыптастыруға үлес қосса да, ғылыми дәлелденген орынды пікірлерді ұсынды. Ғалым «Физика терминдері жайында» атты мақаласында халықаралық терминдер қазақ тіліне судай сіңіп кетуі керектігін айтады. Араб тілінен еңген «ақыл», «ақпар» секілді, орыс тілінен еңген «самаурын», «бөкебай» сияқты сөздер «қазақтың өз сөзі» болып кеткендігін мысалға келтіреді. Сондай-ақ мақаласында бұл сөздерді тек тілші-ғалымдар ғана ажырата алады деген болатын. [6, 355 б.]

Ф.ғ.д., профессор Ш.Білал «Ұлттық ғылым тілін қалыптастыру» атты монографиясында осы кезеңді «*Ғылым тіліндегі ұлттық тіректің шайқалу кезеңі*» деп көрсетеді. Ғалымның осы кезеңге қатысты ойы: ««Ұлттық» ұғымынан басқаша астар іздеген заманда мұндай кереғарлық, ұлттық атауларды «халықаралық» атаулармен ауыстыру ісі аса таңғаларлық іс емес еді, ол үшін ұстаздарды, кітап жазған ағайындарды да айыптау орынсыз болар еді. Бірақ «ұлттық ғылым», «ұлттық ғылыми атаулар» ұғымдарында ешбір бөтен астар жоқтығы, оның табиғи даму заңдылықтарынан туындап отырғандығы күмәнсіз. Ұлт бар жерде тіл бар, ол тілді дамыту ұлт қажеттілігінен туындайтын үлкен мәселе. Ұлт тілі ғылым тілі болғанда ғана өз биігіне шыға алады, өзге тілдермен иық тіресе алар еді». [5, 44 б.]

Осы орайда ф.ғ.д., профессор, академик Ш.Құрманбайұлының пікірін келтіруді жөн көрдік: «Тілші-ғалымдар терминологиямыздың 70-80 пайызын кірме терминдер құрайтынын айтып жүр. Өз билігі өзінде болмаған халықтың тілінің де еркін дамуына мүмкіндік тумауы белгілі. Терминологиямыздың ұлттық сипатынан айырылуы – тіліміздің ғылым саласында, термин шығармашылығында өз деңгейінде пайдаланылмағандығының көрінісі болып табылады». [1, 71 б.]

1930-1990 жылдар аралығында терминология ғылымының халықаралықтандыру бағытында болуы, ұлттың еркіндікте болмағандығының жемісі. Осы кезеңнен тіл саясаты қай бағытта болды, термин шығармашылығы да сол бағытта дамығандығын көре аламыз.

90-жылдары Тәуелсіздік орнаған тұста, ғұмырының жартысынан астамын тіл біліміне арнаған ғалым, академик, ф.ғ.д., профессор Ә.Т.Қайдар термин қалыптастыруда қағидаттар ұсынды.

1-принцип: Егеменді ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгілерінің (атрибуттарының) бірі – мемлекеттік тіл десек, оның негізгі тіректерінің бірі – терминологияны жан-жақты дамытуға, реттеуге, қалыптастыруға, кеңінен қолдануға сол мемлекеттің өзі қамқорлық жасауы керек.

2-принцип: Қазақ тілі терминологиясының жақсы дәстүрлерін жалғастыра, өскелең өмірдің биік талап-талғамына сай жүз беріп отырған бұқаралық үрдістің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану.

3-принцип: Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану.

4-принцип: (қазақ терминологиясы үшін жаңа бағыт): Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану.

5-принцип: (бұрынғы принциптің жаңаша баяндалуы): Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау.

6-принцип: Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин-атауларды мүмкін болғанынша қазақша аударып қолдану; аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.

7-принцип: (қысқартылған терминдер мен атаулар жайында): Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша (сөз араластырылып та) кеңестік-интернационалдық термин-атаулардың үлгісімен қысқартып қолдануды заңдастыру.

8-принцип: Күн санап толассыз туындап жатқан терминдік ұғымдарға тілімізден дәл балама іздеуде де, термин-атауларды жаңадан жасауда да жалпы терминдерге тән талаптарды сақтай отыра, дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау.

9-принцип: Тілімізге қабылданатын терминдер мен атаулардың мағыналық, тұлғалық жағынан жақындарын өзара топтастырып, салыстыра отырып, лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану.

10-принцип: Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин- атаулардың сандық және сапалық ара салмағын табиғи қалыпта сақтаудың жолдарын іздестіру.

11-принцип: Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу. [1, 246 б.] Ә.Қайдарұлының ұсынған принциптері заңды түрде бекітілмесе де, терминология саласына өзіндік әсерін тигізді.

Сонымен тұжырымдай келе қазіргі таңда қазақ тілінің терминология саласында мына қағидаттар басшылыққа алынады:

- Ұлттық термин қорын қалыптастыруда лексикалық қорды сарқа пайдалану;
- Шет тілдік терминдерді тіліміздің емлесіне келтіріп, ыңғайландырып қолдану;
- Қазақ тілінің сөздік қорынан табылмаған терминдер туыстас түркі тілдерінен алынсын немесе термин жасауда түркі тілдерінің озық тәжірибесін пайдалану секілді қағидаттар жалпы басшылыққа алынады.

Ендігі кезекте түрік тілі терминологиясының қалыптасу тарихы мен термин жасау қағидаттарына тоқталу. Түрік тілінің терминологиясына қатысты айтқан кезде Түрік Республикасының алғашқы президенті Мұстафа Кемаль Ататүріктің атын атамауға болмайды. Бірінші лингвистикалық құрылтайда Ататүрік: «Елін және тәуелсіздігін қорғағысы келетін түрік жұрты, тілін шет тілдік тілдердің қоршауынан қорғау керек» - деп айтты. Ататүріктің мақсаты батыс және шығыс тілдерінің әсерінен тәуелсіз өзінің элементтері мен принциптері бар бір негізді тіл қалыптастыру болды. Сол себепті де түрік тілінде мемлекеттік деңгейде маңызды реформалар жүргізді. Б.Караманның «Ататүрік және түрік тілі реформасы: географиялық терминдерінің түрікшеленуі» атты мақаласында жүргізілген реформаларға тоқталады.

Реформалар бастауы ең алдымен 1928 жылы 1 қарашада «Жаңа түрік алфавитін қабылдау туралы заңын» қабылдаумен басталды. Араб тілінің орфографиялық жүйесі түрік тілінің фонетикалық құрылымын толығымен жеткізе алмайтындығы басты себептердің бірі болды. Сонымен қатар Ататүрік араб тілінен оңай енетін сөздерге латын әліпбиі кедергі болады деп сенді.

Келесі маңызды қадам Ататүріктің қолдауымен 1932 жылы 12 шілдеде Түрік лингвистикалық қоғамы құрылды. Түрік лингвистикалық қоғамын құрушылар Самих Рифат, Рушен Эшреф, Джелал Сахир, Якуп Кадри сынды сол кездегі парламент депутаттары мен атақты жазушылар болды. Түрік лингвистикалық қоғамының алғашқы президенті болып Самих Рифат сайланды. 1932 жылы 26 қыргүйегі мен 5 қазаны аралығында Долмабахче сарайында бірінші лингвистикалық құрылтайы өткізілді. Құрылтайға лингвистер ғана емес, түрлі саланың ғалымдары мен қоғамның белсенді өкілдері қатысты. 1933 жылы бірінші лингвистикалық құрылтайдан кейін, түрік лингвистикалық қоғамының құрамында «лексикография-терминология бөлімі» («Лұғат-Истылах Колу») атты бөлім құрылды. Бұл бөлім әр түрлі 16 сала бойынша термин құрастыруға жауапкершілік алды. Осылайша, алфавит реформасынан кейін маңызды қадам жасалып, нәтижесінде түрік тілінің бірлестігі пайда болды.

1934 жылы 18-24 тамыз аралықтарында екінші лингвистикалық құрылтай болды. Бұл құрылтайда лексикография бөлімі және терминология бөлімі деп 2-ге бөлінді. Құрылтайда ұстаздар мен ғалымдарды қайтадан түрікшелендіріп оқыту және мектеп, университет оқулықтарын түрікшелендіріп қайтадан жазу мәселесі қарастырылды. Бастауыш сынып пен жоғары сынып оқушыларының оқулық терминдері түрікшелендіру процесіне көшті. Себебі, оқушылар өздерінің ана тіліндегі терминдерді қолдануы керек деді. [3; 99 б.].

Үшінші лингвистикалық құрылтай 1936 жылы 24-31-тамыз аралығында болды. Құрылтайда түрік тілі терминдерін қалыптастырудағы басты екі принцип қабылданды. Бірінші принцип бойынша универсал терминдерді кірме термин ретінде қабылдау болды. Мысалы: electricity сөзі (ағыл.т.) - электрик (түрік.т.), dynamo(ағыл.т.) - динамо (түрік т.), metre (ағыл.т.) – метре (түрік т.) т.б. Екінші принцип бойынша түрік тіліндегі түбір сөздерге жұрнақтар қосу арқылы жаңа сөз жасау. Яғни, нақтылайтын болсақ, тілдегі бар ресурстар пайдалана отырып қайтадан құрастыру арқылы жаңа сөздер жасау ұсынылды.

Ататүрік 3 құрылтайға да қатысып, бақылаушы болды. Тіл мамандарымен тығыз қарым-қатынас орнатып, Түрік лингвистикалық қоғамына маңызды екі тапсырма тапсырылды. Бірінші тапсырма - түрік тілін өзге тілдерден лексикалық және терминологиялық тұрғыдан тазарту, екінші тапсырма – түрік тілін дамытып, байыту. Екінші тапсырмада түрікшелендіру процесіне көңіл бөлу керектігі сеніп тапсырылды. Ө.Ақсой бұл тапсырмаларды орындау үшін негізгі екі тәсілді де орындау керектігін көрсетті: революциялық идеялар және ойларды ғылыми әдістермен жүзеге асыру керектігін көрсетті. [3, 101 б.].

Саясаттанушы Ө.Ақсой мен тілші-ғалым Э.Өздемирдің пікірлерінше тілді түрікшелендіру үшін арнайы әдістерді қолданатындығын айтты. Түрікшелендіруде қолданылған басты әдіс-тәсілдер: 1. Халық тілінің дискурсы мен сөйлесімдер негізінде термин қалыптастыру; 2. Түрік тілінің диалектілері; 3. Өзбек, эзербайжан, түрікмен, қырғыз тілдері арқылы термин қалыптастыру; 4. Көне ескерткіштерді пайдалану; 5. Жалпы мақсаттағы тілден арнаулы мақсатты тілге өту арқылы терминдер жасау; (жалпы базалық лексикалық сөздің терминденуі); 6. Түбірге жұрнақ жалғау арқылы жасау; 7. Екі түбірдің бірігуі арқылы жасау; 8. Араб пен парсы терминдеріне түрік тілінен эквивалент

табу және сөзбе-сөз аудару; 9. Сондай-ақ тілдегі түрікшелендіру процесін БАҚ арқылы, арнайы «Түрік тілі журналы» мен қалта нұсқаулықтары арқылы халыққа тарату арқылы жасалды. [3, 102 б.]. Қазіргі таңда да Ататүріктің бастауымен жасалған реформалар негізінде осы принциптер түрік терминологиясында жүзеге асып жатыр.

НӘТИЖЕ

Екі тілдегі термин қалыптасу кезеңдерінің тарихына қатысты М.Кахраман зерттеу жұмысында төмендегідей өзгешеліктерді көрсетеді: «Түрік тілінде көп жылдар араб тілінде терминдер жасауға, ал қазақ терминологиясында социалистік кезеңде орыс тілінде, батыс тілдерінде терминдер жасауға мән берген». [7, 23 б.]. А.Байтұрсынұлының «*жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек*» [1, 191 б.] деген пікірі түрік тілінің термин жасауда ұстанатын «*универсал терминдерді кірме термин ретінде қабылдау*» [3, 101 б.] атты бірінші принципімен сәйкеседі. Сонымен қатар түрікшелендіру процесі кезінде қолданылған әдіс-тәсілдің бірі деп саясаттанушы Ө.Ақсой мен тілші-ғалым Э.Өздемир көрсеткен «*түрік тілінің диалектілерінен термин алу* [3, 102 б.] және ғалым А.Байтұрсынұлы ұсынған «*қазақ тілінде болмаған терминдерді, туыстас тілдерден алу*» [1, 191 б.] қағидаты толықтай бір мазмұнды беріп тұр.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Зерттеу жұмысын қорытындылай келгенде қазақ тілі мен түрік тілінің термин шығармашылығына қоятын принциптері бір бағытта екені көрінеді. Ортақ термин қалыптастыру бағытын айқындау үшін түрік және қазақ тіл білімінде терминтану саласына қатысты жазылған еңбектерге шолу жұмысы жасалынды.

Туыстас екі елдің ұлттық термин қорды қалыптастыруда ұстанатын бағыттары, лексикалық қорды пайдаланып, әрі байыту болып табылады. Ең басты принциптер терминдерді тілдің лексикалық қоры негізінде қалыптастыру, шет тілдік терминдерді тілде сәйкес сөз табылмаған жағдайда, тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай сәйкестендіріп қабылдауды көздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар баспа үйі. - 2014. -190, 191, 97, 111, 71, 246 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминтану. – Астана: 2009. -176.
3. Karaman B.I. Ataturk and the Turkish Terminology Reform: The (Re-)turkification of geography terms. Bilig spring. - 2014. number 69. -99, 101, 102 б.
4. <https://www.tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2/> (10.12.2020 күні қаралды)
5. Біләл Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастыру. - Алматы: Дайк-Пресс. - 2008. - 44-45 б.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы. - 2010. -355 б.
7. Кахраман М. Түрік, қазақ тілдері терминологиясының даму жолдары және лингвистикалық терминдер. Автореферат. – Астана: 2010. -23 б.

REFERENCES

1. Kurmanbayuly Sh. Kazak terminologiyasy. – Almaty: Sardar. – 2014. -190, -191, - 97, - 111, - 71, - 246 pages.
2. Kurmanbayuly Sh. Termitanu. – Astana. - 2009. -17 p.
3. Karaman B.I. Ataturk and the Turkish Terminology Reform: The (Re-)turkification of geography terms. Bilig spring. – 2014. - 69, - 99, -101, -102 pages.
4. <https://www.tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2/> (date of the application: 10.12.2020)
5. Bilal Sh. Ulttyk gylım tilin kalyptastyru. – Almaty: Daik-Press. – 2008. 44-45 pages.
6. Zhubanov K. Kazak tili zhonindegi zertteuler. – Almaty. – 2010. - 355 pages.
7. Kahraman M. Turik, kazak tilderi terminologiasynyn damu zholdary zhane lingvistikalyk terminder. Avtoreferat. – Astana. – 2010. - 23 pages.

АҢЫЗ ӘҢГІМЕЛЕРДЕГІ КОМПАРАТИВИСТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ (ҚОРҚЫТ ЖАЙЫНДАҒЫ АҢЫЗДАР БОЙЫНША)

METHODS OF TEACHING COMPARATIVE RESEARCH IN LEGENDS (ACCORDING
TO THE LEGENDS OF KORKYT)

B.K. KAPASOVA

PhD. Professor Toraigyrov University, Pavlodar

S.T. ELIKPAEV

PhD. Professor Toraigyrov University, Pavlodar

Аннотация

Өзгерісі мол бүгінгі күн жаңаша құндылықтарды белгілеуде. Соның ішінде түркілік біртұтастық, Тұрандық ортақ тамыр жаңа арнаға шыққан кезде салыстырмалы әдебиеттану, яғни компаративистика әдісі соны белеңге шықпағы ләзім. Салыстырмалы әдебиеттану ілімі Кеңес кезеңінде жоспарлы түрде қарастырылған жоқ. Себебі осы арқылы орыс ауыз әдебиетінің басы түркілік болған соң, Кеңестік одақтағы түркілік ұлттар бірігіп кететін болған соң, сыртқы түркі және мұсылман дінін тұтынатын елдердің бірігіп кетуі қауіпі туған соң компаративистика тәсілі әдебиет теориясынан алынып тасталды. Осыған қарамастан бүгінгі жаһандану мен әлемдік тұтастық халықтар мен елдердің, мемлекеттердің материалдық байлықтарын негізге алғанымен де, рухани ой-көзқарастары шешуі болып қала беретінін дәлелдеп отыр. Адамзаттың сан ғасырлық даму тарихы ұлт пен ұлттың, халық пен халықтың артықшылығы рухани игіліктерін сақтап, соны жаңғыру, даму көзіне айналдыра алғандығымен де өлшенуде. Осы тұрғыдан алғанда, әлемдік жаңа технологиялық ғылым әр ұлттың аңыз мен ежелгі дүние мәдениетіне жаңа көзқарастармен қайта-қайта соғып отыр. Бұның басты себебі, материалдық игіліктерді сақтаушы, дамытушы қалай болғанда да ұлттық рухани қазынасы. Сондықтан да халықтар танымының қайнар көзі, бсату бұлағы неден нәр аладжы деген ойға адамзаттың қайта оралуына тура келіп тұр. Жаһандық бірігу, әлемдік тұтастық халықтар дәстүріндегі танымның өміршеңдігін дәлелдеп отыр. Бұл жағынан алғанда, қазақ рухани әлемі мол мұра, таусылмас қазынасымен ерекше. Әрі қазақ әдебиеті әлем әдебиетінің бір бөлшегі, әрі түркі әдебиетінің асыл ұстындарының бірі. Әлемдік ой-танымдағы ерекше орын алатын көзқарастар, әлемдік өркениеттің негізі болған идеялар қазақ – түрік мәдениетінен шығатыны сан мәрте дәлелденді. Бұл екінші жағынан халықтар мәдениетінің түпкі бірлігін, ортақтығын, бастау-бұлақ көзінің бір екендігін көрсетеді. Қорқыт ата дүниетанымы – тек қазақ қана емес, түркі халықтарына ортақ. Оғыз-қыпшақ мәдениетінің ортақ мұрасы ретінде қазақ, түрік танымының дүние, әлем, оның бөлшектері, ондағы адам өмірі, тірлігі, жан мен тән, қоғам мен орта, тіршілік күрес, адамдар қарым-қатынас т.б. барша ғылымдар тірек көзі болар әлемдік философиялық ойларды толықтыруы мен оған өзіндік жаңа ой қосуымен ерекше. Қорқыт есімі түркі, қазақ ішінде аңыз кейіпкері, екіншіден, «Қорқыт ата» кітабын жазушы, ойшыл. Бізге жеткен «Қорқыт ата» кітабы - Орта Азия мен Қазақстанның ас көрнекті жазба мұрасы. Қорқыттың философиялық, тарихи, музыкалық-этнографиялық мұрасы қазіргі қазақ, әзірбайжан, түрік, түркімен, башқұрт т.б. түркі тілдес халықтардың барлығының ортақ игілігі болып табылады. «Қорқыт ата» кітабы он екі жырдан тұрады. Біз жұмыстың көлеміне ыңғайлап Қорқыт шығармаларындағы басты философиялық ойларды атап өтіп, әлемдік танымда ерекше бағаланатын өмір мен өлім жайындағы ойларына тоқталдық. Демек Қорқыт ата образы арқылы әдебиеттану іліміндегі басты саланың бірі компаративистиканы оқытуға және түркі тектес ұлттардың ұйысуына жол

ашылады деп білеміз. Қорқыт образы далалық-номадтық пен қалалық мәхаллалық мәдениетке бірдей ортақ. Ұлы даланың тұтас шағын, бөлініп айрылмағанын көрсетеді. Демек, Қорқыт образын компаративистика тәсілімен оқыту бүгінгі қазақ әдебиетінің басты жетістігі болмақ.

Abstract

Today, when the Turkic unity, the common roots of Turan are taking a new direction, the method of comparative literary studies, that is, the method of comparative research, should not be taken into account. The doctrine of comparative literary studies was not systematically considered during the Soviet period. , with the unification of the Turkic peoples in the Soviet Union and the threat of unification of foreign Turkic and Muslim countries, the method of comparativism was removed from the theory of literature.

Nevertheless, today's globalization and world unity prove that spiritual ideas remain the solution, even if they are based on the material wealth of peoples, nations and states. The centuries-old history of human development is measured by the fact that the superiority of a nation and nation, people and people can preserve spiritual wealth and turn it into a source of renewal and development. From this point of view, the new world technological science repeatedly meets new legends and new views on the culture of the ancient world of each nation. In any case, the main reason for this is the national spiritual heritage, which preserves and increases material wealth. That is why humanity must return to the idea of what is the source of the knowledge of nations, the source of inspiration. Global integration, world unity prove the viability of knowledge in the traditions of peoples. From this point of view, the spiritual world of Kazakhs is unique with its rich heritage and inexhaustible treasures, and Kazakh literature is a part of world literature and one of the pillars of Turkic literature.

It has been repeatedly proved that the views that occupy a special place in world thought, the ideas that formed the basis of the world civilization, originate in the Kazakh-Turkish culture. On the other hand, this testifies to the fundamental unity, community, commonality of the source of the culture of peoples. The worldview of Korkyt Ata is inherent not only to the Kazakhs, but also to the Turkic peoples. As a common heritage of the Oguz-Kipchak culture, the world of Kazakh and Turkish knowledge, the world, its parts, human life, life, soul and body, society and the environment, the struggle for survival, human relations, etc. All sciences are unique in that complement the world's philosophical ideas and add new ideas to them.

Korkyt is a Turkic, Kazakh legendary character, and secondly, the author of the book "Korkyt ata", a thinker. The book "Korkyt Ata" is an outstanding written heritage of Central Asia and Kazakhstan. The philosophical, historical, musical and ethnographic heritage of Korkyt includes modern Kazakhs, Azerbaijanis, Turkmens, Bashkirs and others. it is the common good of all Turkic-speaking peoples. The book "Korkyt Ata" consists of twelve songs. In accordance with the volume of work, we have highlighted the main philosophical ideas in the work of Korkyt, focusing on the highly valued ideas of life and death in the world and urban local culture. This shows that the Great Steppe is small and indivisible. Therefore, the study of the image of Korkyt in a comparative sense will be the main achievement of modern Kazakh literature.

Бізге жеткен «Қорқыт ата» кітабы - Орта Азия мен Қазақстанның аса көрнекті жазба мұрасы.[1]. Қорқыттың философиялық, тарихи, музыкалық-этнографиялық мұрасы қазіргі қазақ, әзірбайжан, түрік, түркімен, башқұрт т.б. түркі тілдес халықтардың барлығының ортақ игілігі болып табылады. «Қорқыт ата» кітабы он екі жырдан тұрады. Біз жұмыстың көлеміне ыңғайлап Қорқыт шығармаларындағы басты философиялық

ойларды атап өтіп, әлемдік танымда ерекше бағаланатын өмір мен өлім жайындағы ойларына тоқталмақпыз.

Қазіргі қазақ ғылымында алдыңғы отаршылдық көзқарастардың басты ықпалымен Қорқыт ата кітабының философиялық маңыздылығына мән берілген жоқ. Адамзат философиясының бастауы Еуроцентристік көзқараспен бағаланды. Сондықтан да қазақ әдебиетіндегі Қорқыт жайындағы аңыздар мен әфсаналар тек әдеби, көркемдік жағынан зерттелді. Түркі дүниетанымы жайындағы зерттеулер Қорқыт және оның жырларын айналып өте алмайды. Себебі Қорқыт жырлары – түрлік дүниетанымның көркем әрі нақты, толық жиналған, талданған нұсқасы. Сондықтан оның жырларына қатысты зерттеулер өте көп. Десек те Қорқыт танымы түркілік танымның көрінісі ретінде әдебие тұрғыдан мол зерттеліп, философиялық жағынан көп назарға алынбай келеді. Ғылымда бұл тақырыпты қозғаған зерттеулер көп болғанымен, алайда күні бүгінге дейін Қорқыт кім? Оның тарихи прототипі бар ма? Қорқыт аңыздары мен жырларының арасындағы байланыс қандай? Оның өмір сүрген дәуірі қайсы, Орта Азия халықтарының дүниетанымы мен мәдениетіне қосқан үлесі, орта ғасырдағы ғылым мен әдебиетті дамытудағы тарихи ролі қандай деген мәселелер өзінің толық ғылыми шешімін таппаған. Қорқыт жайында пікір айтқан алғашқы араб тарихшыларының бірі Ибн әл-Әсир: «Қорқыт көшпелі түркі тайпаларын исламға тартқан екінші Мұхаммед болды, сол үшін өнері кертартпа», - деді. Осыған орай кейбір ғалымдар күні кешеге дейін Қорқыттың діншілдігін, өмірге сенбейтіндігін басым әңгімеледі. Қорқыт – ежелгі түркі тайпаларының IX-X ғасырда Сыр бойында ғұмыр кешкен ойшылы, ұзаны (жырауы), қобызшысы және «Кітаби Қорқыт» жырларын тудырған үлкен эпос айтушысы. VIII-X ғасырларда номаддық-патриархалдық өмір өзгеріп, далаға ислам діні, феодализм бұлты келе бастағанда, Қорқыт соның екеуін де сынап, көшпелі тайпалардың еркіндігін жақтаған, ислам дінінің орнына шамандық сенімді тұтатып, түркі тайпаларының мүддесінде болған. Ол Сыр бойындағы оғыз-қыпшақ ұлысының құрылу, ыдырау кезеңдерін басынан өткерген адам. XV ғасырдағы Асан қайғы осы Қорқыттың ізін қуған.

Қилы-қилы заман болар, Әулиеден би болар, Үй басына бір-бір молда болар, Қас, жүзі кара сонда болар, – деген жерде Асан Қайғы, әсіресе ыдыраған түркілерді сынап отырса керек. Көпке дейін біз қазақ эпосындағы осындай дүниетанымға мән бермей, танымдық сарынды жете түсіне алмадық. Қазақ қоғамының арғы тегі түрі әлемі де – бірлікшіл қоғамнан алыстау, ендеше онда халықтық мәдениет тенденцияларының бітімсіз тартыста болуы заңды. Біз өткеннің мұрасына, тарихқа осы тұрғыдан басымдау келуіміз керек. Бұл реттен алғанда, жете танылмаған орта ғасыр ойшылдарының бірі – Қорқыт, оның дүниетанымдық музыкалық, эпостық бай мұрасы. Бұл мұраға тек фольклор деп қарамай, түркі дүниетанымының өзгерісі деп қабылдау керек, шығыс Ренессансы тұрғысынан да келуге тиіспіз. Өйткені «Кітаби Қорқыт жырлары», Қорқыттың күйшілік дәстүрі, «Кітаби Қорқыт жырларының» Орта Азиядағы дүниетанымға қосқан үлесі, мәдени оянудың IX-X ғасырдағы жарқын бір көрініс болғанын қарастыру қажеттігі туындайды. Қазақ халқы үшін оның эпостық жырлары мен музыкасы теңдесі жоқ жаңалық, үлкен прогресс болды. Әбунәсір әл-Фарабидің отаны Отырар болса, Қорқыт Жанкенттен шығып еді. Орта Азияның ежелгі мәдениетін терең зерттеген Якубовский мен Толстовтар жазды. Жетісу, Сыр, Әму бойында қалалы өмір ертеден бар деп, соған Кәс (Шаббаз), Хиуа, Бұқар, Самарқан, Жүджан (Жент) қалаларын дәлел еткен. В.Бартольд Баршынкент Сунақтан гөрі Қызылордаға жақын дейді. Фараби мен Қорқыт замандас болған. Екеуі де Орта Азия халықтарының өнер-біліміне зор үлес қосып, жаңалық ашқан. Фараби ғылым мен жазба дәстүрде көрінсе, Қорқыт күй мен жырдың алыбы, ауыз әдебиетінің үлкен өкілі, әдеби туындысы арқылы түркі дүниетанымын жете ашқан ойшыл болған. Мұның екеуі Орта Азия Ренессансы

үшін көрнекті тұлғалар. Жалпы Қорқыт кім дегенде төмендегі сипаттарды көрсетуге болады: Қорқыт – синкретті өнердің басын қосқан ғұлама. Қорқыт – түркілік дүниетанымның негізгі элементтерін құраушы көркем тұлға. Ел тарихын, жұрт халін жеткізуші, болашаққа халық өткенін қалдырушы жырау. Түркі жұрты музыкалық құралы қобызды жасаушы және сол арқылы түркілік сарынды қалдырушы. Түркілік танымның негізі – бақсылықты ұстанушы. Бақсы – ғалым Ә. Диваевтың жазуынша, шағатай тілінде: балгер, сиқыршы дегенді білдірсе, манжур тілінде – ақылшы, ғалым мағынасын ашады.

«Ақыл», «ғалым» сөздері түркі тілдеріне ислам діні, мәдениетімен бірге енгенін еске алсақ, Қорқыт – түркі жұрты үшін танымды қалыптастырған ақыл иесі. Халық арасында Қорқыт туралы толып жатқан аңыздар бар. Ол өзінің астындағы жалғыз түйесін сойып, терісін қобызына шанақ етіпті дейтін сөз бар. Қорқытқа тән басты қасиеттің бірі – бақсылығы. Баба Ғұмырды айтпағанда қазақ аңыздарында аруаққа сыйынудың басы осы Қорқыттан басталады. Демек, біз Қорқыт өмірін оқытқанда сол кездегі танымның жайын айтуға тиіспіз. Тұран идеясының әлсіреуін түсіндірсек керек.

Қорқыт – қазақ, әзербайжан, түркі, түркімен халықтарындағы түркілік танымды жеткізуші, әрі оны сақтаушы, кейінгі кезеңдерге жеткізуші. Қорқыт аңыздарындағы басты бір сарын – оның ажалдан қашуы. Қорқыт өзінің Желмаясына мініп, ел кезіп жүреді. Қайда барса да, алдынан екі адам кезігіп, көр қазып жатады. Қорқыт оларға: «Бұл кімнің көрі?» деп сауал қойса, олар: «Қорқыттың көрі» деп жауап қатады. Ақыры ол суда ажал жоқ деп, Сырдарияға кілем төсеіп, қалған ғұмырын су үстінде өткізбек болады. Бірақ Қорқыт қалғып кеткенде, оны жылан шағып өлтіріпті дейді аңыз «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі» деген афоризмді екі жақты түсіну керек. Біріншіден, IX-X ғасырларда оғыз-қыпшақ ұлысында әлеуметтік өзгерістер туған еді. Сондықтан Қорқыттың пессимизмін феодализм мен аталық қоғам арасындағы қайшылық, ауыспалы заманның таңбасы дейміз. Оған дәлел көп. Мысалы, оның жырларындағы батырлар (Бұқаш) өгізбен, Әзірейілмен күреседі. Өгізді жеңсе де, жан алушы Әзірейілді (ислам) жеңе алмайды. Екіншіден, осы ұғымда ертедегі сақ тайпаларының наным-сенімі де бар. Олар адам өлген соң, қайта өмір сүреді деп ойлаған болса, бақсылар Қорқытты дүниеге өлмей, тірі кетті деген. «Өлі десем, өлі емес, тірі демес, тірі емес» деген сөз содан қалған. Бұл ұғымның ізі Шоқан келтіретін «Өлі мен тірінің достығы» деген ертегіде де бар [2, 113]. Сонда ата-баба культіне сиынған Қорқыт «пендеге өлім парыз» дейтін ислам идеясымен күрескен болады. Қорқыттың өлімі – сол идеяның жеңуін мегзеу.

Қорқыт – түркілік – тәңірілік танымға қарсы қойылған ислам ұстанымдарына қарсылықтың соңы. Белгілі фольклорист, этнограф Ә. Диваев 1896, 1898 жылдары Сыр бойындағы Қорқыт ата мазарында болып, оны суретке түсірген, аңыздарын жинақтағын. Соның бірінде ертеде Қорқыттың ұзын сирақтары көрден шығып жатушы еді делінеді [3]. Реті келген соң айта кетелік, ежелгі кхамы тайпаларында да осы тектес аңыз болған. Жылан – бұл аңызда да адамның қас жауы. Құдай ұйықтап кеткенде жылан адамды шағып өлтіріпті-міс. Адам өлген соң да тірі болады деген ұғым еврей халқының «Ветхий завет» атты кітабында сақталған. Демек, бұл ұғымдарды бір ғана қазақ мәдениеті мен өнерінің төңірегінде әңгімелеудің шегінен шығуымыз керек. Қорқыт өлім мен өмірді саралаған тұңғыш туынды. Осы арадан түркі пәлсафасын бастаймыз. Қазақ аңыздарында Қорқыт – бір ғана бақсы емес, көптеген күйлер мен дастандар тудырған тарихи тұлға. Кейін бұл аңыздар ислам санасымен бояла бастаған. Бірақ бұл жай оның жырларында жоқтың қасы. Қорқыт жырлары дала поэзиясының басы, сондықтан оның жырлары мен күйлері, аңыздары қазақ халқына да ортақ. Қорқыт жайындағы аңыздарды жинақтай келгенде, оның бойындағы үш түрлі өнер айқындала түседі. Біріншіден, ол – оғыз-қыпшақ ұлысынан шыққан айтулы бақсы, шаман. Ә. Диваев бақсы(бақши) – шағатай сөзі, ол балгер, сиқыршы деген ұғымды береді екен. Бұл сөз манжур елінде де бар. Оларда

бақсы – ақылшы, ғалым деген мағынаны береді. Екіншіден, Қорқыт – күйші, музыкант, ең тұңғыш қобыз сарынын тудырған адам. Үшіншіден, Қорқыт – эпос айтушысы, әйгілі ұзан, жырау. Оның жырлары – оғыз-қыпшақтардың өмірінен қалған әдеби-тарихи мұра. Анатолия түріктері оны Баязид сұлтанның баласы еді дейді. Түрік ғалымы Абдулқадыр Инан Қорқытты қобызда және тамбурда небер ойнаған қазақ ұзаны, қазақ бақсылары сол Қорқыт атаға табынған дейді [4]. Қорқыт аңыздары көптеген ғалымдардың назарынан да тыс қалмаған. Мысалы, Вельяминов-Зернов «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі» деген аңызды [5], П.А. Фалев ноғай елінде Қорқыт деген елді мекеннің барын [4], К.Багрянордний оғыз-пешене соғысын баяндай келіп, оларда Қорқыт деген қағанның (князьдің) болғанын [5] айтады. Бұдан шығатын қорытынды, Қорқыт туралы жыр, аңыз-әфсаналар – түркі жұртының ғана емес, жалпы адамзаттық дүниетанымға ортақ сенімдердің жиынтығы. Біздің анықтамамыздағы бүгінгі аңыз бен жыр терминдеріне айналған сөздер ежелгі дүниенің танымы мен философиялық ойларының қорытындысы. Сол себептен де, Қорқыт жайындағы аңыздар, жырдағы 12 жырдың әрқайсысы түркілік танымды ашып, ежелгі түркілердің ғана емес, олардың алдындағы сақ, ғұн сияқты әлемдік өркениетке үлес қосқан тайпалар танымы мен ой-көзқарстарының жиынтығы ретінде де әлемдік ғалымдарды өзіне тартқаны сөзсіз. Біз білетін, әлемдік өркениетті ойлардың басы саналатын ежелгі грек, көне қытай танымдарының біріккен тұсы да Қорқыт жайындағы аңыздарда жинақталып, жалпыадамзаттық ойдың синтезі ретінде мәнді. Сол себептен де әлем ғылымын өзіне тарта түсетіні сөзсіз. Қорқыт тарихи дәуірлерде Сырдария өлкесін қоныс еткен оғыз-қыпшақ тайпаларының ортасынан шыққан данышпан қария, ақылшы ботагөй, асқан ақын (ұзан) болашақты болжап сөйлеген сәуегей ретінде айтылатын әдеби сөздер Азиядағы түркі тілдес елдердің көбінде бар. Қазақ халқы ескі оғыз – қыпшақ тайпаларының тарихи қонысына мирас болған, олардың түбегейлі ұрпағы болғандықтан, Қорқыт туралы айтылатын тарихи жырлар, аңыз-әфсаналар, ән-күйлер қазақ пен түркімендерде көбірек жолығады. Мұның ғажайып жері, Қорқыт атымен байланысты аңыз түрлерінің көбі өзінің тарихи негізін осы соңғы заманға дейін жоймаған, тек кейбіреулері ғана Қорқыттан бері көп заман өткендікті білдіріп, ертегіге, мифке айнала бастаған. Қазақ халқында Қорқыт туралы айтылатын сөздердің аса жарқын түрде сақталғаны ескі дін (тәңірі), оның елшісі деп саналған бақсылар атымен байланысты. Ұлы бақсылар барлық ауруларды жазады (бағаналы Қойлыбай бақсы). Оның кереметтері де бар. Өз қарнын өзі жарып, бітеу қылады. Қиналған әйелді аман сақтап қалады, оның соңынан түскен албастыны қуып шығады, қобыздың үнімен аруағын шақырып болжал айтады. Бақсылардың кереметі қобызын тарта отырып, қылышты аузынан тығып, ішіне кіргізеді, қызып тұрған ыстық темірді жалайды, оның үстінен жалаң аяқ жүгіреді. Тап осы сияқты «кереметті» өткен ғасырдың ішінде қазақ бақсылары Орынбор қаласында көрсеткен. Ондай бақсылар Жайсаң өлкесінде аз болмаған. Бақсылар алып күштің иесі, орасан мықты болған, ағашты, темірді, бармағымен сындырып отырған, жұдырықпен ұрып тасты қақ бөлген. Жалаңаш аяғымен қызып тұрған темірдің үстімен жүрген, оны тілімен жалаған. Үй ішінде өзінің кітабын оқып отырып киіз үйді орнынан жоғары әуеге көтерген. Бұларды істегенде бақсылар Қорқыт әулие жасаған қобыздарына үн қосып сырын айтады. Шоқан Уәлихановтың суреттеуінше, бақсы тылсым дарыған білгіш, оның ой-санасы өзгелерден ерекше тұрады, өзі ақын, өзі музыкант, өзі болашақты болжайды, әрі дәрігер болады. Бұл қасиеттердің барлығы Қорқытта болған қасиет. Қазақтар бұл атақты ескі жырауларды бақсы дейді, монғолша- үйретуші, ұйғырша- бітікші, түрікмендер- бақшы деп өздерінің ақын-жыршыларын айтады. Қазақ арасында әр бір кісі бақсы бола бермейді, сол сияқты біздегі әрбір адам ақын (поэт) бола алмайды.

Тәңірі – тарихи дәуірдегі түркі-монғол елдерінің ескі діні. Бері келе феодал дәуірі басталған кезде будда және ислам тәңірге біраз жаңалықтар қосты. Бірақ қазақтардың

тәңіріге табынуы бергі кезге дейін келді. Тәңірі- исламнан бұрынғы қазақ және өзге түркі тайпаларының негізгі діні. Олар ата- бабасының аруағына сиынды, тазартатын күш от деп таныды, аспанға, күнге, айға табынды. Ежелгі грек аңызында адамдарға от әкелетін Прометей – жер әлемдегі өркениеттің басталуына ықпал етсе, түркілік таным одан да арырақ алады, отты, жақсылық пен тазалық күші, даму негізі деп қабылдайды. Ертеде халық өздерінің тұрмысында ата- бабасының аруағын қадірлеп, олардың тастан, кейде ағаштан мүсін, бейнесін жасаған; «аруақ разы болсын», «аруақ сақтасын», «аруақ қолдай көр, қолтығымнан жебей гөр»- деп, ата- бабасының аруағына арнап «ай мүйізді аша тұяқты» мал әкеліп соған жылқыдан «боз қасқа», қойдан «ақсарбас» әкеліп шалып, ас берген. Ата- баба күмбезіне күн сайын кешке қарай шырақ жағып қоятын болған. Шырақты қырық күнге дейін өлген кісінің үйіне тізілтіп жағатын. Кеш түсіп шырақ жағар алдында есіктің алдына ақ киіз төсеп, оған үй- іші тегіс жиналады, тостағанға қымыз құйып әкеліп, «әруаққа тие берсін» деп ішеді, содан кейін шырақ жағады. Оның ерте заманда болған дәстүрлерін біз Ғұн тұрмысынан, Алтайдағы Күдергі обасын жасаған түріктердің, қыпшақтардың мыңдаған белгілерін көреміз. Түскенде ең алдымен атасының үйіне кіріп, тізесін бүгіп, отқа табынады, отқа май құйып, «От- ана, Май- ана» деп тілек етеді. Ерте заманнан бері қарай от тазалық иесі, зұлымдыққа, кесір іске қарсы тұратын, ұлы қорғаныш, көктегі ұлы тәңіріден күш алатын әйдік бір алып ие болып саналған. Ерте кездегі түріктер алтыншы ғасырда Рим елшісі Земархты, кейін монғол үкіметі кезінде сахараға келген европа елшілерін екі оттың арасынан өткізіп «тазартып» отырған. Қазақтар қыстаудан жайлауға көшерде, қыстауда жиналатын кесірлікті (жын-шайтан) жою үшін, жолдың басына екі от жағып, керуенді «тазарту» үшін сол екі оттың арасынан өткізеді. Отты заулатып жағып тұрған екі кемпір көп керуенді екі оттың арасынан өтерде дуа қылып: Алас- алас

Әр пәледен халас,-деп табыну, арбау сөзін айтып тұрады. Отты аттап жүрмейді, біреуді жек көргенде «от соқсын» деп қарғайды. Отқа табынатын күні ерте кезде әдейі оқ жасап, оны «ұйқы оқ» деп атаған. Қорқыт туралы қазақ халқы айтатын қария сөздер Европа әдебиетіне өткен ғасырдың ортасынан былай қарай белгілі болған. Олардың кейбір ұшқындарын ең алғаш жарыққа шығаруға ой бөлген ғалымдар Ш.Уәлиханов В.Вельяминов-Зернов, П.И. Лерх, Л.Герн, Л.Мейер, Г.Н.Потанин, В.В.Радлов тағы басқалар. Кейінірек олардың бірінші ашқан ойларына өзге ғалымдардың зерттеулері қосылып, бүгінде Қорқыт туралы байтақ философия жасалады. Қазақ халқы айтатын Қорқыт әңгімелерін, аңыздарын жазып алуда, оны зерттеп білуде белгілі үлес қосқан ғалымдар В.В.Бартольд, А.А.Диваев, И.В.Аничков, И.Жетіспаев, В.А.Каллаур, И.Каснье, П.И.Спиридонов, тағы басқалар. Қорқыттың қазақтар айтатын аңыздарын орысша әдемі жазып алған ғалымдар, әсіресе, В.В. Радлов, П.И.Спиридонов, В.В.Бартольд. Қорқыттың Сыр бойында жасаған заманын ол кезден сақталып келе жатқан тарихи әфсаналарды, Сырдария қалаларын суреттейтін қазақтың қария сөздерін де ғажайып түрде жазып алушылар аз болған жоқ. Олардың ішінде таң қалатын. Демек, *от* – көк (күн) сияқты ұлы күштің бірі. Мал бағып сахараны қоныстанған тайпалар көк, жер-су, күн, ай, от тағы басқа сұлу дүниелерді ерекше қадірлеп, оларды өзінің әдемі әфсанасы етіп, қызық жырға айналдырып отырған. Шоқанның айтуынша, бұлардың терең зерттеліп, игілікті іс шығару келешектегі ғалымдардың міндеті. Қорқыт әфсанасының қазақ ортасында көп тарағанын айта келіп, оны жазып алған белгілі ғалымдар В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ә.А.Диваев, И.А.Чеканинскийлердің еңбектері ерекше. В.В.Радловтың суреттеуінше қазақтар Қорқытты сондай қадірлеп, ардақтаған, барлық әдемі ойды соның атына теліген. «Қорқыт жаққан шырақтай» деу соның қазақ елінің ойында сақталған бір жарқын түрі.

Қорқыт қазақтың ұлы жырауы, әрі музыкаға үйретуші екенін Г.Н.Потанин Сырымбетте отырып жазып алады, тағы басқа қазақтардан естіп біледі. Қорқыт туралы айтылатын қазақ аңыздарын, қария сөздерін, ғажайып әфсаналарын көп жинаған – Ә.А.Диваев. Бұлардың барлығын Ә.А.Диваев әсіресе 1920 – 1921 жылдары Жетісу мен Сырдария өлкесін аралаған атақты экспедицияларында жинап қайтты. Бұл екі аймақтан Диваев ол жылдары екі жүз қырық дәптері, яғни сегіз мың беттік мағлұмат жинады. Оның жазуларында Қорқыт қазақ жырларының атасы, атақты күйші, қазақ қобызшыларының пірі. Қазақ басқа да түркі жұрты үшін ол туралы жыр, аңыздардың ең тамаша беттері - Қорқыттың аңызға айналған тумасы, оның өскен ортасы, Қорқыттың сәуегәйлік істері, нақыл сөздері, болжал айтуы. Қорқыт пен ажал, оның өлімге дауа іздеуі, әзірейілмен таласуы, өлімнен қашып жүріп, дүниенің төрт бұрышын кезуі, бұл кезде оған ұлы күш берген оның «желмаясы» ол туралы айтылатын жеке аңыздар ғана емес, қазақтың түркілік дүниетанымының негізі. Олардың көбі тарихи хикаялар, шежірелер, аңыз-легендалар, ертегілер, дастандар. Бұл байтақ мағлұматтың ішінде сегіз дәптер бір ғана Қорқыттың ескі сюжетіне арналған, ол Қорқыттың өлімнен қашуы, Қорқыттың (бақсының) сарыны, Қорқыттың әзірейілмен алысуы.

Шоқан Уәлихановтың Ұлытаудан жазып алғаны бойынша «Қорқыт сарынын» әдемі тартқан ерте кездегі күйшінің бірі Қият тайпасынан шыққан атақты ер Домбауыл (Қорқыт жайындағы жырдың кейіпкері), ол – атақты мерген болумен қатар асқан күйші, қобызды мөлдірете тартатын қобызшы болған. Ұлытаудың батыс төңірегінде «Сарын шоқысы» деген жер бар, ол – Домбауылдың сарын шығаратын жері. Қобзын күңірететін, күй тартқан орны дейді халық әңгімесі. Демек, осыдан Домбауыл Қорқыттың замандасы, Қорқыт сияқты асқан күйші, халыққа қуаныш мен жұбаныш берген ойшы кісі екенін танымыз. Қорқыт жайындағы осындай жыр оқиғалары түркілік дүниетанымның иелерін де ашады. Бұл бір ғана Қорқыт емес, онымен сыр бөлісер, ой тартысар ортасы жайындағы мағлұматтарды да ашады. Ұлытаудағы «Сарын шоқысы» сияқты Қорқыт атымен байланысты жер аттары Қазақстанның көп жерінде сақталып келген. Әсіресе, Сырдария бойында, Торғай өлкесінде, Есіл өзеніне жақын таулар ішінде сақталған. Торғай өлкесінде Аят өзеніне таяу бір көлді «Қорқыт көл» деп атайды, «Қорқыт су», Ақ-қарға, Ақсақал көлі де халық аңызы бойынша бір кездегі Қорқыттың мекені еді делінеді. Ақмоладан (Целиноград) 110 километр солтүстіктегі Домбыралы-моншақты таулары ерте кезде Қорқыттың моншақ теріп, қобзын өрнектеген жері, ол жерде оның домбырасы қалып қойып, олардың аты «Домбыралы-моншақты» деп аталыпты-мыс деген ескі аңыздар бар. Бұның жат айтқандай емес, Сарыарқа ежелгі қонысымыз екенін көрсетеді.

Түрік, қазақ философиясының, психология, әдет, тарих, этнография, этнология т.б. барша ғылымдарының бастуы – әдебиетінде. Ғылымдар интеграциясы дегенде қазақ әдебиеті көшбасшылық қалыпты ұстанатыны да сондықтан. Сол себептен де қазақ танымның бастауы, ежелгі ауыз әдебиетінен басталып, кейінгі кезеңдерге дейін жалғасады. Есте жоқ ескі замандардың танымын жете зерттеу мүмкін болғанымен жеткізуші немесе айтушы «авторды» табу қиын екені белгілі. Ал кейінгі орта ғасыр әдеби ескерткіштерінің айтушысын, ой иесін табу мүмкіндігі – түркі, қазақ халықтарының философиялық ой иелерін де ашуға көмектеседі. Осы тұрғыдан алғанда, «Қорқыт ата» жырлары түркілік танымның иесін, халық ой иесін, ойшылының да атын атап береді. Ол жайындағы бай мұрағат қазақ даласының тек көшпелі мәдениетпен ғана емес, отырықшылық мәдениетке де ерт еден дәстүрге айналдырғанын дәлелдейді. Сырдария аумағына шыққан бұл дана кісі арнайы философиялық мұра қалдырған жоқ. Алайды бізге жеткен «Қорқыт ата» кітабын философиялық туынды деуге толық негіз болатын адам мен тіршілік, өмір және олардың байланысы, дүние жаратылыс жайындағы көзқарастар, адам мен әлем сабақтастығы, орта жалғастығы, адамзаттың өмір

мен өлім туралы пайымдары, дүниені жалғастырушы тіршілік формалары, философиялық қисынмен, философиялық заңдылықтармен шешіледі.

«Қорқыт ата» кітабы жазылған кезең 10-12 ғасырлар аралығы дегенмен де, бұл туынды да түркілік танымның өзіне дейінгі, өзінен кейінгі (ислам) танымының сипаттарын да аша алатын таным көзі болуымен ерекше. «Қорқыт ата» кітабы қоғамның алыста жатқан түп-тамырларын жақындатып, өткенді бүгінмен тарихи, пәлсапалық жағынан сабақтастырып, әр түрлі әлеуметтік кеңістік пен уақыт ішіндегі таным мен мәдениет, әдебиет пен тарихтың, сенім мен дәстүрдің өзара үндестігін, әр замандағы тарихи және мәнділік, өзектілік жұптастықта алып қарауға құнды негіз жасайды. Өліммен күресу философиясы, әсіресе қазақ пен алтай елінің аңызында өте жарқын сарынмен айтылады. Бұл сюжет Шумер елінің эпосы «Гильгамеш» туралы жырında да келісті суреттелген. Жырлар неғұрлым ерте болған сайын өлімге қарсы шығу да, оны қарсы тұра алмас күш ретінде қабылдаудың да қуаты кеми береді. Өлімнен қашу идеясы Қорқыт үшін ерекше өтеді. Өлімнен қашқан Қорқыт дүниенің төрт бұрышын кезіп кетеді. Дүниенің төрт бұрышын кезіп өмірдің мәнін іздейді. Осы арқылы Қорқыт әлемді таниды. Тіршілік пен жаратылыс, әлемнің жеке бөлшектері туралы ойлары қалыптасады. Жалпы Будда, Заратуштра сияқты ежелгі танымның иелері де сол танымды тапқанға дейін әлемді кезіп жаңалық деуге бола ма, жоқ, әлде өзін-өзі іздеп табу ма, адамзат сырын аша алмаған сұрақтар маза бермей ме, жаһанды кезіп ой іздеуі бар екені белгілі. Қорқыттың өліммен күрес ойы сол заманның еншісіндегі ғана іс емес. Бұл адамзаттың тіршілікпен күресінің негізі де. Тек Қорқытта сол алғаш рет көтеріліп, өзгеше мәнге ие болады. Адам баласының дәрі іздеуі, ем табуға талпынуы, балгерлік пен бақсылыққа, тәуіпке еріксіз ұмтылуы – Қорқыт идеясының ұшқындары. Бірақ Қорқыттың өліммен күресі мүлде жаңа қалыпта айтылып, өзгеше оймен бейнеленеді. Қорқытты тыншытпаған ой – тірліктің мәні неде, дүниені ұстап тұрған қандай күш деген терең философиялық тұжырымдарға бастайды. Бұл ежелгі қытайдағы, үнділердегі ойдың түркілік қалпы. Әлемдік философия ғылымы айналымына түсе қоймаған жаңа ойлар. Қорқыттың өліммен күресі туралы ойларының түркілік өзіндік сипаттарын төмендегідей көрсеткен дұрыс. Өліммен күрес – өмірмен күрестің екінші жағы. Өліммен күрес – тіршілік негізі неде деген ойды – іздеудің өзгерген көрінісі. Өлімнен қашу арқылы Қорқыт дүниенің төрт бұрышын таниды. Ажалға қарсы тұру негізінде ежелгі тайпалар көзқарастары да бар. Адам өлген соң да өмір сүреді. Екінші өмірі басталады деген сенімнің ұшқындары бар. Кейінгі кезеңдердегі Қорқыт жайындағы ел аузындағы аңыздар өзгере бастайды: Қорқыттың ажалға мойынсұнуы; «Өлімге дауа жоқ», «Дүниенің түбі – өлім» т.б. ойлары ислам әсерімен алдыңғы ойдың орнын басады.

Қорқыттың өмір мен өлім жайындағы, тіршілік жайындағы ойлары – ежелгі түркі, қазақ халықтарының адамзат танымына қосқан өзгеше ойлары болып қала береді.

Қорқыт ата – түркі халықтарына ортақ ұлы ойшыл, жырау, қобызшы. Қорқыт өмірде ізі, артында әдеби-музыка мұрасы қалған тарихи тұлға ретінде белгілі. Қорқыт өмір сүрген кезеңі туралы ғылымда әр түрлі болжамдар қалыптасқан. Алайда зерттеулердің көпшілігі Қорқыт Ата Сырдария бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ тайпалық бірлестігінде 10 ғасырдың басында дүниеге келген деген тұжырымға саяды. Рашид әд-Дин «Жамиғ Ат-Тауарих» атты тарихи шежіресінде Қорқыт Атаны қайы тайпасынан шыққан десе, Әбілғазының «Түрік шежіресінде» оның тегі баят екендігі, оғыздардың елбегі болып, 95 жасқа келіп қайтыс болғандығы айтылады. Сыр жағасына жақын жерде Қорқыт атаның зираты болғанын Ә.Диваев, т.б. ғалымдар өз еңбектерінде атап өтеді. Ә.Қоңыратбаевтың зерттеулерінде Қорқыт ата 11 ғасырдың басында дүниеден өткен делінсе, Ә.Марғұланның еңбектерінде ол 7 – 8 ғасыр аралығында өмір сүрді деген пікір айтылады. Қазақ философиясы тарихында Қорқыт – ел бірлігін нығайтқан кемеңгер қайраткер, түркі дүниетанымының негізін жасаған ғұлама ойшыл,

әлемдік ақыл-ой мәдениетінде өзіндік орны бар философ-гуманист ретінде көрінеді. Қорқыт Ата жайындағы аңыздардан оның бойындағы үш түрлі өнер ерекше айқындалады. Біріншіден, ол оғыз-қыпшақ ұлысынан шыққан айтулы бақсы, абыз. Екіншіден – күйші, қобыз сарынын алғаш туындатушы өнерпаз. Үшіншіден – әйгілі жырау, оның жырлары оғыз-қыпшақ өмірін бейнелеген әдеби-тарихи мұра. Аңыз бойынша, анасы Қорқытты құрсағында үш жыл бойы көтеріп жүріпті. Жылына бір рет толғақ қысып отырады екен. Қорқыт дүниеге келер алдында әлемді үш күн, үш түн бойы көзге түртсе көргісіз қараңғылық басады. Сұрапыл қара дауыл соғып, ел-жұртты қорқыныш сезімі билеген. Осыған орай баланың атын «Қорқыт» деп қойған дейді. «Қорқыт» сөзінің этимол-сын Ә.Қоңыратбаев «құтты адам, құт әкелетін адам» деп көрсетсе, С.Қасқабасов «өмір сарқылды, адам өлді» деген мағынаны білдіреді деп санайды. Е.Тұрсынов түркі халықтарының фольклорына сүйене отырып, «дада, деде» деген сөздерді «насихат айтушы жырау» деп түсіндіреді. В.Жирмунский Қорқыт Атаны магиялық аспап – қобыздың иесі, шаман, абыз ретінде қарастырады. Қорқыт атаның тарихи тұлға екенін растайтын жазба ескерткіш – «Қорқыт Ата кітабы» («Китаби дәдәм Корқуд»). Онда Қорқыт ата жырау, ақылгөй, данышпан, көсем, бақсы, күйші ретінде көрінеді. Кітаптың басында Қорқыт атаның нақыл сөздері келтіріледі. Ол «өмір барда өлім бар, өзгеру бар, өлмес өмір жоқ, сынбас темір жоқ, бәрі де өледі, өзгереді, ұмыт болады, тек мәңгі-бақи өлмейтін, ұмытылмайтын нәрсе – адамның өмірінде істеген игілікті ісінің нәтижесі» дейді. Қорқыт Ата жөніндегі аңыздарда түркі халықтарының өмір мен өлім мәселесі туралы көзқарастары көрініс тапқан. Аңыз бойынша, Қорқыт ата ұйықтап кетіп, «егер өлімді есіңе алмасаң, мәңгі өмір сүресің» деген аян естиді. Біраз уақыт өткен соң бір баспақты қуып жүріп, жете алмағасын, «Өлсем де, жетемін!» дейді. Соны айтуы мұң екен, Әзірейіл келіп, «Сен өлімді еске алдың, енді өлесің!» дейді. Аңызда Қорқыт ата өзінің жүйрік желмаясына мініп, халқы бақытты өмір сүретін жерұйықты іздеуші, ғұмыр бойы өлімге қарсы күресуші жан ретінде суреттеледі. Ел-жұртты өзінің жырымен де, күйімен де аузына қаратқан, ғұмырының соңында бірлігі ыдырай бастаған жұртының алауыздығына күйінген Қорқыт ата мәңгілік өмір сырын іздеп дүниенің төрт бұрышын кезіп кетеді. Бірақ қайда барса да, алдынан көр қазып жатқан адамдарды жолықтырады. “Кімнің көрі?” деген сауалына “Қорқыттың көрі” деген жауап естиді. “Қайда барсаң да Қорқыттың көрі” деген сөз осыдан қалған. Ақыр аяғында жер кіндігін тапсаң, тірі қаласың деген аян естіп, туған жері – Сыр өңіріне оралады. Содан мәңгі өмір тек өнерде деген ойға келіп, қобыз аспабын ойлап шығарады. Тағы бір аңыз бойынша, өзен ортасына кілем жайып, үстінде отырып қобыз тартқанда, күй күшімен суға батпайды екен. Қорқыт ата қобыз тартқан жылдары өлім болмаған, тек бақытты тіршілік болған дейді. Бірақ Қорқыт ата шаршап, ұйықтап кеткен сәтінде судан кішкентай қайрақ жылан шығып, оны шағып өлтіріпті дейді. Аңызда ажал ашық келмей, жылан кейпінде келеді. Бұдан халықтың өлімге деген көзқарасын, «ажал айтып келмейді» деген филос. тұжырымның негізін көреміз. Қорқыт ата туралы аңыздарда кездесетін үлкен философиялық мәселе – уақыт пен кеңістік мәселесі. Бұл аңыздарда Қорқыт ата өлімнен қашып, бүкіл ғарышты аралайды. Түсінен шошынған ол ажалдан құтылу үшін ертеңіне дүниенің екінші шетіне көшіп кетеді. Мұнда ол баяғы түсті тағы көреді. Таң атысымен тағы да жолға шығады. Не істерін білмей, жердің ортасына бармақ болады. Жер ортасы Сырдың жағасы, қазіргі Қорқыт моласы тұрған тұс екен. М.Әуезов: «ажалды тоқтату мүмкін еместігін мойындағысы келмеген Қорқыт ата жұрттан безіп, айдалаға, табиғат аясына кетеді, бірақ таулар да, жазықтар да, ормандар да оған өлім күтіп тұрғанын айтады. Содан қорқып, шырғайдан алғашқы қобызды жасап, жер бетінде бірінші болып күй тартады. Сөйтіп өлмеудің амалын өнерден табады», – деп жазады [6, 25]. Қазақ аңызындағы Қорқыт Ата бейнесі енді өлімнен қашқан шаман емес, керісінше, өмір үшін күрескен, өлімнен құтылуды қандай бір құдіретті күштен емес, өнерден

іздеген, ажалмен айқасқан алып рухани тұлға болып көрінеді. Зерттеушілер өлімнен қашқан Қорқыт Ата философиясын әйгілі шумер эпосы «Гильгамеш туралы жырдағы» Гильгамеш әрекетімен салыстырады. М.Әуезов Қорқыт аңызын адамзатқа от ұрлап әкеліп сыйлаған Прометей туралы грек аңызымен теңестіреді. Тарихи деректер мен ғылыми пайымдауларды түйіндей келе, Қорқыт атаны исламды әлі толық қабылдамаған түркі тайпаларының мәдени рәмізі деп қарастыруға болады. Аңыз әңгімелерде Қорқыт ата өзінің желмаясына мініп, халыққа мәңгілік бақыт әкелетін жерұйықты іздеген данагөй ойшыл. Зерттеуші Е.Тұрсыновтың түсіндіруі бойынша, бұл жердегі желмая қобыздың рәміздік бейнесі болып табылады. Өйткені ол мәңгілік өмірді қобыздың сарынынан табады. Ең ақырында қобыз күйімен көз жұмып, артындағы ұрпақтарына өлмес күйлерін қалдырады. Қорқыт ата жырларының философиялық мән-мағынасының алтын дінгегі – әлемді, табиғат заңдарын көркемдік таным тұрғысынан игеру. Оның өмір сүйгіштік дүниетанымы күнделікті күйкі тірліктің шеңберінен шыға білу және адамзат үшін әрбір тіршілік сәтінің құнды екенін ескерту, қайталанбас уақытты қадірлеуге шақыру, сол арқылы өмірді мәңгілік ету идеясы Қорқыт философиясының іргетасын құрайды. Қорқыт ата дүниетанымы – тек қазақ қана емес, түркі халықтарына ортақ. Оғыз-қыпшақ мәдениетінің ортақ мұрасы ретінде қазақ, түрік танымының дүние, әлем, оның бөлшектері, ондағы адам өмірі, тірлігі, жан мен тән, қоғам мен орта, тіршілік күрес, адамдар қарым-қатынас т.б. барша ғылымдар тірек көзі болар әлемдік философиялық ойларды толықтыруы мен оған өзіндік жаңа ой қосуымен ерекше. Өлімге бағынбас өнер ғана екенін ұғынған алғашқы түркі-Қорқыт.

Қорқыт есімі түркі, қазақ ішінде аңыз кейіпкері, екіншіден, «Қорқыт ата» кітабын жазушы, ойшыл. Бізге жеткен «Қорқыт ата» кітабы - Орта Азия мен Қазақстанның ас көрнекті жазба мұрасы. Қорқыттың философиялық, тарихи, музыкалық-этнографиялық мұрасы қазіргі қазақ, әзірбайжан, түрік, түркімен, башқұрт т.б. түркі тілдес халықтардың барлығының ортақ игілігі болып табылады.

Қорқыт дүниетанымын компаративистикалық тәсілмен оқытқанда төмендегідей ерекшеліктерін көрсетуіміз керек. Қорқыттың өлімнен қашып, соңында құтыла алмасын біліп, қобзын алып күй тартып, өлім мен өнерді бетпе-бет қоюы – дүние соңы – адамзаттың жақсылықты, ізгілікті іздеуі деген идеяға әкеледі. Өнермен өлімнің бетін қайтару ешбір халықта жоқ таным. Кейінгі халықтарға түркілік таным арқылы барған жаңа идея екендігімен де ерекше. Қорқыт күйлері – күрделі емес, қысқа сарынды шығармалар. Олар – әуезді, сазды, философиялық мән-мағынасы терең күйлер. Танымды жеткізуші тіл, сөз өнері ғана емес, саз деген ойды қорыту арқылы Қорқыт күйлері дүние сырын жүрекпен жеткізгенде шын көңілмен шығады деген адамгершілік ойды философияға да әкеледі. Түркілік танымның таза, мөлдір қалпын ұсына отырып, суық ақылға бастайтын келесі танымды қабылдаудың қиындығын да аша түседі.

Зерттеушілер Қорқыттың Сырдария бойындағы Жанкент шаһарынан екендігін бірауыздан айтады. Орта ғасырдағы түркілі, исламдық, көшпелілік, батыстық ой, көзқарас, танымдар ортасынан өзінің таза түркілік танымын жарыққа шығарушы ретінде де оның есімі өзгеше. Қорқыттың мекенін Мағжан ақын Алтайға апарды. Алтай – барша түркінің алтын бесігі, Қорқыт баба да сол Алтайдың асқар тауларындай әлемдік танымға мәңгілік түркілік ойды қалап кетті деген идеяны береді. Қазақ аңыздарындағы терең философиялық сюжеттердің бірі – Қорқыттың өліммен күресуі, оған көп заман жалықпай дауа іздеуі, Сол аңыздар Қорқыт тіршіліктің тұрақсыз, өзгергіш түріне күйзелген. Өлу, жоғалу, тозу оның көзіне көзіне тоймайтын бір обыр дүние, азынаған көр болып көрінген. Халық аузында жиі айтылатын сөздер «Қорқыт көрін қазба», «Қорқыт өлімнен қырық жыл бұрын қашты», «Қорқыт туған Қараспанды су алды», «Өлмеген кісі болмаған, қобзын алып, Қорқыт та көрге өзі барған» дейтін қалыптасқан

ұғымдар халықтың осы қалыптасқан тіркестерге келгенге дейінгі өмір мен өлім жайындағы ойларын жинақтайды. Қорқыт сол ойларды бір арнаға толықтырушы, сол көзқарастарды жаңалаушы, өзіндік бейнемен көркемдеуші. Түркілік, қазақтық түсініктегі ажал бейнесі өлімді әкелуші, өмірді әкетуші. Сондықтан да исламға дейінгі тәңіріліктегі өлім концепциясының берер түсініктерін ашар бірнеше аңыздар мен әдеби туындылар қазақ мұрасында мол кездеседі. «Өлі мен тірінің айтысы», «Ақбала мен Боздақтың айтысы», «Ажал мен жанның айтысы» дейтін туындылардағы айтысконцептісі тартыс, күрес мәнін ашады [7, 115]. Түркілік танымда өлім мен өмір қарама-қарсы ұғымдар ғана емес, тіршілік заңдылығы. Өмір мен өлімнің күресі даму заңдылығы. Қарама-қарсылықтың күресі мен бірлігі деп аталатын философияның негізгі заңын түркілік әлем осы таныммен өрнектейді. Бұл көркем түрде «Қорқыт ата» жырларында ашылады. Қорқыттың ажалмен күресуі - құдайға қарсы шығу, оның аты мүмкін басқа болар, жаратылыспен күресу, соған қарсы шығу. Түркілік тәңірі халыққа құдайдан гөрі жақын болатын, жанына жылы, ендігі құдайды тану - халық үшін оңайға түспесі анық бұл құдайды тану арқылы әлемді, жаратылысты, өзгеріп жатқан қоғамды, мәні ауысып жатқан ұғымдарды танудың қиындығы болатын. Сондықтан да Қорқыттың ислам діні, нанымы бойынша, өлім мен өмір жаратушының сыйы, оған қарсы келуге болмағанды деген танымына қарсылық еді. Қорқыттың бұл философиясы әлем танымында сирек кездеседі. Бұндай ойлар Прометей, Харта туралы әлемдік классикалық туындылардың идеясына ғана тән деп есептеледі. Түркілік танымды осы әлемді, жалпы адамзаттық ойдың биігіне шығарған Қорқыт ойлары өзгеше пайымымен оқшау. Халық дүниетанымын мейлінше айқын түсіну алғаш рет Қорқыт атада болған еді. Тарихта «алғаш баксы» ретінде белгілі болған оның шығармасында өз ерекшелігі бар қоғамдық және философиялық әуендер көрініс тапты. Ғұлама Қорқыттың өмір мен өлім жөніндегі ой-толғаныстарда адам тіршілігінің философиясы, адамның адамгершілік және эстетикалық бейнесі, оның мақсат-мұраты, өмірдің мән мағынасы кең орын алған. Әлемге айтулы «Қорқыт ата» кітабы бізді шығарма иесінің көзқарастарының сан-салалы, ұлан-ғайыр ауқымынан хабардар етеді. Қорқыт ата кітабы тарихи тәжірибенің мол мұра ерекшеліктеріне негізделген. Ол түрік қоғамының рухани өмірі мен оның өзіндік болмысын, өзіне тән қалыптарын айқын көрсетуімен құнды. Бұл мысалдар ғана емес, Қорқыттың өмірде шын болғанын, халық ойы мен қиялы ғана еместігін дәлелдейді.

Жинақтай келгенде, Қорқыт – түркілік дүниетанымды жасаушы, өмірде болған ойшыл. Ұлы ойшыл туралы аңыздардан алатын білімдеріміз төмендегідей ой қорытуға әкеледі.

– Түркілік дүниетанымның орталығы көне Қазақстан жері екенін ашады;
– қазақ даласы түркілік дүниетанымның бастау көзі, дамыған, дүние, әлем жайындағы көзқарастардың жасалуына негіз болған орта екенін көрсетеді;

– Қорқыт жайындағы жыр-аңыздар түркілік дүниетанымның бастаушыларының бірі Қорқыт және оны дамытушыларды да айтамыз; Сондықтан да аңыз іздері терең қарастыруды қажет етеді;

– адамзаттың сан ғасырлық даму тарихы ұлт пен ұлттың, халық пен халықтың артықшылығы рухани игіліктерін сақтап, соны жаңғыру, даму көзіне айналдыра алғандығымен де өлшенуде. Осы тұрғыдан алғанда, әлемдік жаңа технологиялық ғылым әр ұлттың аңыз мен ежелгі дүние мәдениетіне қайта-қайта соғып отыр. Бұның басты себебі, материалдық игіліктерді сақтаушы, дамытушы қалай болғанда да ұлттық рухани қазынасы. Сондықтан да халықтар танымының қайнар көзі, бастау бұлағы неден нәр алады деген ойға адамзаттың қайта оралуына келгенде танымдық аңыздардың маңызы ерекше; – бұл мұраға тек фольклор деп қарамай, түркі дүниетанымының өзгерісі деп

қабылдау керек, шығыс Ренессансы тұрғысынан да келуге тиіспіз; «Кітаби Қорқыт жырлары», Қорқыттың күйшілік дәстүрі, «Кітаби Қорқыт жырларының» Орта Азиядағы дүниетанымға қосқан үлесі, мәдени оянудың 9-10- ғасырдағы жарқын бір көрініс болғанын қарастыру қажеттігі туындайды, қазақ халқы үшін оның эпостық жырлары мен музыкасы теңдесі жоқ жаңалық, үлкен прогресс болды, қазақ аңыздарындағы терең философиялық сюжеттердің бірі - Қорқыттың өліммен күресуі, оған көп заман жалықпай дауа іздеуі, сол аңыздар Қорқыт тіршіліктің тұрақсыз, өзгергіш түріне күйзелген өркениетті де сеземіз. Өлу, жоғалу, тозу оның көзіне көзіне тоймайтын бір обыр дүние, азынаған көр болып көрінген; халық аузында жиі айтылатын сөздер «Қорқыт көрін қазба», «Қорқыт өлімнен қырық жыл бұрын қашты», «Қорқыт туған Қараспанды су алды», «Өлмеген кісі болмаған, қобызын алып, Қорқыт та көрге өзі барған» дейтін қалыптасқан ұғымдар халықтың осы қалыптасқан тіркестерге келгенге дейінгі өмір мен өлім жайындағы ойларын жинақтайды. Қорқыт сол ойларды бір арнаға толықтырушы, сол көзқарастарды жаңалаушы, өзіндік бейнемен көркемдеуші.

Демек Қорқыт бүгінгі түркі жұртын қоса алар кейіпкер. Ұлы Тұрандық идея осында. Бұны компрагистика әдісімен оқыту негізгі міндетіміз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қорқыт ата кітабы // Түрікітілінен аударған Б.Ысқақов – Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар жинағы // Алматы, Ғылым, 1985 – 458 б
3. Ә. Диваев Тарту // Алматы, Ана тілі, 1997
4. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар – Алматы: Жазушы, 1985, – 385 б.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы – Алматы: Ана тілі, 1991, – 288
6. Әуезов М. Әдебиет тарихы – Алматы: Ана тілі, 1991, – 240 б
7. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том.– Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006.– 452 б.

**«ТОЛЫҚ АДАМ» ТАҒЫЛЫМЫНЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒА
ҚАЛЫПТАСТЫРУЫНДАҒЫ РӨЛІ**

**THE ROLE OF THE CONCEPT OF THE "COMPLETE PERSON" IN THE
FORMATION OF A LANGUAGE PERSONALITY**

Құралай ОРАЛБЕКОВА

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия Ұлттық университеті,

PhD докторант 3-курс

Abstract

A student who has formed a linguistic personality through Abai's poems is a person brought up in the national language, among national values, who has completely mastered the national spirit and national language, a person who has accumulated all national identity.

Today comes the era of evolution of consciousness, spiritual revolution, and humanization of society. Our goal is to pass Kazakhstan to the next generations as a strong, economically strong, highly spiritual state and to educate a creative generation worthy of continuing country affairs without scattering. This means developing a linguistic personality by instilling concepts such as the national code, custom and consciousness from school. Because: a language is not only an education for a student, but also a language has a great cognitive value: it is formed as a citizen who develops the individual abilities of a student, manifests his inner identity and is able to reflect the civilization, culture, knowledge and skills of his country in the future through his personality. It is the linguistic personality that is one of the forms of its full-fledged manifestation, which fully includes the mental, social, ethical, etc. components determined by discourse. There are many linguistic structures and phrases in Abai's works, which serve as a means of forming a student's linguistic personality.

Keywords: language, linguistic personality, complete person, national language.

Abstract

Абай өлеңдері арқылы тілдік тұлғасы қалыптасқан оқушы – өзінің туған тілі аясында, ұлттық құндылықтар ортасында тәрбие алған, өз ұлтының рухын сезініп, ана тілін толыққанды меңгерген жеке индивид, барша ұлттық болмысты өз бойына сіңіре алған жеке адам, индивид.

Бүгінде сана эволюциясы, рухани революция, қоғамды ізгілендіру заманы келе жатыр. Педагог ретіндегі біздің мақсатымыз – өскелең ұрпаққа елімізді тұғыры мықты, еңсесі биік, асқақ рухты, қуатты мемлекет етіп табыстап, елдің болашағы үшін аянбай тер төгіп, тәуелсіздік тұғырын лайықты жалғастыратын зияткер жастарды тәрбиелеу. Бұл дегеніміз мектеп қабырғасынан бойларына ұлттық код, салт-сана сынды ұғымдарды сіңірте отырып, тілдік тұлғаларын дамыту. Себебі: тіл – оқушыға білім беріп қана қоймайды, сонымен қатар тілдің үлкен танымдық мәні бар: оқушының бойындағы дара қабілетін дамытатын, өзіндік ішкі ерекшелігін көрсетіп, болашақта елінің өркениетін де, мәдениетін де, білімін де, білігін де өзінің тұлғасы арқылы көрсете алатын азамат болып қалыптасады. Дискурс арқылы белгілі болатын әртүрлі құрамдас бөліктерін, атап айтқанда психологиялық, социалдық, мәдени т.с.с. толыққанды қамтитын көріністерінің

бірі - осы тілдік тұлға. Абай шығармаларында оқушының тілдік тұлғасын қалыптастыруға құрал болатын тілдік құрылымдар, сөз тіркестері мол.

INTRODUCTION

Басқа индивидтерге ұқсамайтуғын өзінің жеке ерекшеліктері мен бойында өзіндік сапалық қасиеттері бар адам – «тұлға» бола алатындығы белгілі. Демек, өзге біреуден ерекше адам емес, өз бойында «тұлға» деген ұғым талаптарына сай келетін адам ғана – тұлға. Адам баласы бұл дүниеге тұлға болып келмейді, бірден тұлға болып туылмайды, ол бірте-бірте тұлға болып қалыптасады. Дәл солай тілдік тұлға да, бірте-бірте қалыптасады. Тұлға басқа да адамдармен, әлеуметтік топтармен қарым-қатынаста, қоғаммен тығыз байланыста ашылып, танылуы тиіс, сөйте отырып тарихи тұлға ретінде де танылады. Бұл дегеніміз, тұлға өмір сүруінің мәні – «коммуникация, қарым-қатынас құндылығы» деңгейі негізінде көрініс табады.

«Тілдік тұлға» түсінігі әлеуметтік қатынастар, мәдениет жүйесі негізінде белгілі болатын, сондай-ақ биологиялық ерекшеліктері себеп болатын саналы қызмет және қатынастар субъектісі «тұлға» ұғымын тірек етеді. «Тілдік тұлға» ұғымын орыс тіл білімінде алғаш зерттеушілердің бірі Ю.Н.Караулов тұлғаға мынадай түсінік береді: «Тұлға – шығарманы жасаушы, сонымен қатар тарихтың, мәдениеттің әрі өнімі, әрі субъектісі. Адамның қажеттілігі таным, ойлау және қарым-қатынас құралы болып табылатын тіл арқылы қанағаттандырылады, сол себепті тұлға тіл арқылы, яғни тілдік тұлға ретінде ашылуы керек», - дейді [1, 21].

RESEARCH AND FINDINGS

245

Оқушыларға мектеп қабырғасында алғаш рет Абай мен Мұхтар Әуезовтің шығармашылығын оқытуды арнайы жазып, әдебиетті оқытуда өзектілік тауып отырған мәселе етіп, Абай шығармашылығын өскелең ұрпаққа жеткізу, табыстау, оның өлеңдері мен қарасөздерінің әсемдігі менен тереңдігіне үңілту, жанастыру, бойларына сіңіруді өзінің көп жылғы педагогикалық еңбек жолында Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева алдына үлкен мақсат еткен. Ұстаз: «Абай поэзиясының сұлулығынан бойымызға нәр алып, жан дүниемізді тазартып, сұлу жанды жас ұрпақ тәрбиелеу – адами да, ұстаздық та борыш», – дейді [2,159].

Қазақтың маңдайына туа біткен ұлы ақын, қазақ поэзиясын шыңына шығарған кемеңгер тұлға Абай Құнанбайұлының шығармалары қанша жылдар, ғасырлар өтсе де, өз өзектілігін жоймады, бүгінде қоғамның тынысымен үндес, өміршең. Үлкен білімпаз Құдайберген Жұбанов Еуропа руханиятымен салыстыра Абай жөнінде былай дейді: «Абай – «өз ортасының Данте сияқты адамы», яғни халықтың дәстүрлі сөз өнерін, таным жүйесін, мінез бітімін түбірімен жаңаша түлеткен санаткер. Орыстар үшін – Александр Пушкин, ағылшындар үшін – Уильям Шекспир, немістер үшін – Иоганн Гете, америкалықтар үшін – Уолт Уитмен қандай болса, қазақстандықтар үшін Абай да – сондай рухани ұлы тұлға» дейді [3]. Шынында да, қазақ әдебиетімізде өзге ақын-жазушылардың орны бір төбе болса, Абайдың алар орны бір төбе. Ұлы Абайдың шығармаларын оқып, талдай отырып, оқушы өзінің рухани әлемін, дүниеге көзқарасын, ойын дұрыс жаққа қарай өзгерте алады. А.М.Горький: «Ойы нәрсіздің – тілі нәрсіз», - деген пікір айтқан. Ол дегеніміз – оқушы ең алдымен, өзінің өміріне пайдалы, ойлау жүйесін өзгертіп, көңіл көкжиегін кеңейте алатын шығармаларды оқып, тұшынып, ынтамен ұғу керек.

Абай Құнанбайұлы өлеңдері мен қарасөздерінің танымдық шыңы – адам ақыл-ойының, санасының пісіп жетілуі және рухани әлемінің бай болуы. Яғни өзінің пісіп-жетілуі барысында кез келген адам білім алып, оны кейінгі өміріне қару етіп, құрал етіп, ізгілікке бет алады. Адамзат баласы өзіне-өзі сыни көзбен қарауды естен шығармауы қажет. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар: сонан қашпақ керек. Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білерсің», - дейді Абай [4]. Бұл үш қасиет адамды ез қылады. Ал бұларға қарама-қайшы қасиеттер: әуелі – білімділік, екінші – еңбекқорлық, үшінші – шынайылық. Білімді адам – сауатты, көкірегі ояу, көзі ашық, шет тілдерін меңгерген, сандық сауаттылықты білетін тұлға. Еңбекқорлық – үздіксіз ізденімпаздық пен қажырлықты білдіреді, ал шынайылық – өз-өзіне де, өзгелерге де кіршіксіз таза көңілмен қарау, адал болу.

Ұлы ақын өзінің дүниетанымдық ойларында адамның ақыл-санасына, рухани әлеміне байланысты құндылықтар, «болмыс» дейтін терең мәнді пәлсапалық түсініктер адамдық, иман, білім, адалдық, игі-жақсылықтар сияқты оңды қасиеттерді қазақтың бойына сіңіруге, санасына енгізуге, әдебіне орнықтыруға күш жұмсаған.

Рухани құндылықтарды, білім мен ғылымды сарқылмас қазына деп біледі:

Түбінде баянды еңбек егін салған,

Жасынан оқу оқып, білім алған.

...Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған.

Дәл осы ойы ақын шығармаларының басқаларында да қайталанып беріліп отырады.

«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап» өлеңінде ақын тұлғаның өзіне деген сенімділігі мен тұлға болып қалыптасуының жолында ең басты фактор – ақыл мен еңбек деп береді:

«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,

Әуре етеді ішіне қулық сақтап.

Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,

Еңбегің мен ақылың екі жақтап!» немесе

«Ғалым болмай немене,

Балалықты қисаңыз...

...Артық ғылым кітапта,

Ерінбей оқып көруге». Бұл жолдарда қоғамда тұлға болып қалыптасудың алғашқы қадамын неден бастау керек екенін атап көрсетеді.

Абай – адамзаттың рухани сардары. Ол: «Бірінді, қазақ, бірін дос, көрмесең істің бәрі бос», - деп XIX ғасырда-ақ бірлік арқылы күллі адамзаттың көшіне ілесе білуге шақырды [4]. Бұл – кеменгер тұлға көрегендігінің белгісі. «Пайда ойлама, ар ойла», - деп өз шығармаларында адам бойындағы адамгершілік, адалдық, игі-жақсылық, еңбектену сынды қасиеттерді алға тартады.

«Толық адам» болып қалыптасуда өзін бірқалыпты ұстауы, ішкі-сыртқы факторларды сақтай отырып, істеген қимыл-әрекеттерін басқара білу қажет. Әлбетте, осы аталғандардың барлығы моральдық құндылықтарға негізделеді. Нағыз мораль индивидтің ұстанымында, қалыптасқан мінезінде көрініс табады. Осындай жетістікке жететін ұзақ жолда қайрат, күш, талап пен жігерлілікті ерекше бақылау керек. Мұндайда

ұлы ақын, пәлсапашы «егер ісіңнен нәтиже көргің келсе, әр уақытта өзіңнен өзің есеп алып отыр», - деп айтқан. Бұл сөзді Абай сонау он тоғызыншы ғасырдың соңында айтып кеткен, ал қазіргі таңда осы мәселе жөнінде (өз-өзіңе есеп беру техникасы) әлем психологтары жаңалық жасап, жарыса жазуда. Бұл көп іс-әрекетті, қажырлықты, ұзақ уақытты алатын үдеріс. Дей тұрғанмен, тұлғаның өзін толық танып-білмей, кемшіліктерін аңғарып, өз-өзіне есеп бере алмай, өзінің бойындағы жеке рухани мүмкіндіктері іске аспайынша, өмірінің жақсаруы екіталай.

«Әуелде бір суық мұз ақыл зерек,

Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.

Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,

Бұл – қайраттан шығады, білсең керек» [3]. Аталмыш өлең жолдары арқылы ақын қоғамда жақсы тұлға болып қалыптасу үшін – ақыл, жүрек, қайратты тең ұстау керектігін айтады. Бұл жерде осы үш қасиет тұтастық тапса, нағыз мінсіз мінез қалыптасады деген ойды жеткізеді.

Субъектінің тілдік тұлғасы (сөзі) арқылы адамды тану оның ішкі әлемін, әлеуметтік, білімдік, психологиялық тұлғасын да танытады. Абайды түсіну, ұғыну бір басқа, ал оны тереңінен ұғысып, тоғысып, өз болмысымызға жарату басқа. Шынымен де, әрбір мемлекеттік қызметкер, педагог, оқушы, қоғамның кез келген саналы мүшесі осындай ұстанымда болып, Абайды бойымызға сіңірсек, бұл үлкен жетістік болар еді.

CONCLUSION

Ұлы Абайды ұлықтаған ұстаз Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева: «Абай сөзі – халық сөзі, Абай тілі – Алаш тілі» деген тұжырымынан таймады. Олай болса, әр қазақтың азаматы мен азаматшасы мектеп жасынан бастап, Абай өлеңдері мен қарасөздерін түсіне оқып, дұрыс қабылдап, бойына, ой өркениетіне сіңіріп, ақынның айтып кеткен ілімдерін іске асырса, халқымыздың ұлттық иммунитеті көтеріліп, жаңа өркениет есігі ашылып, болашаққа нық ілгері қадамдар жасай алатын боламыз.

Жиырма бірінші ғасыр – білім, біліктің дәуірі. Кез-келген адам үздіксіз дамып, өзін-өзі жан-жақты жетілдіріп, жаңа мамандықты мен дағдыларды игеріп, қашанда заманға сай бейімделу арқылы ғана өз бәсекелік қабілетін арттыра алады. Бүгінгі білім берудегі мақсат – зияткер, жан-жақты дамыған, өз қазақшасын жақсы білетін, ойлау қабілеті дамыған, жетік, зерек ойлы тұлға тәрбиелеу. Ал бұл тұлғаның жүрегі – ұлттық код, ұлттық санадан тұрады. Абайдың шығармашылығында ұлттық құндылыққа, ұлттық жаңаруға, ұлттық кодқа қатысты ой өзегі баршылық. Хакім Абайдың өлеңдері – адами капиталды тәрбиелейді. Қазақ мемлекетіндегі, қазақ жеріндегі адами капитал – қазақтың өз тілі менен рухы және жаны. Ал оның барлығын Абай өлеңдерінен табуға болады.

Қазіргі жаһандану жағдайында өз ұлттық құндылықтарын сақтап, оны дамыта білген ел ғана өркениетті елдер қатарынан лайықты орын алады. Абайды ұлттық құндылығымыз ретінде танып, оның өмірі мен шығармашылығын зерделеп, жас ұрпақтың санасына құю – бүгінгі білім беру жүйесінің міндеті.

REFERENCES

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
2. Қ. Бітібаева. Әдебиетті оқыту әдістемесі. А. Рауан. 1997 ж.

3. Тоқаев Қ-Ж. К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // <https://egemen.kz/article/217247-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan> 09 Қаңтар, 2020
4. Абай «Слова назидания». Алма –Ата: Жарын, 1961 г.
5. Абай Құнанбаев Қалың елім қазағым...: өлеңдер / Абай Құнанбаев– Алматы: Атамұра, 2002. – 223.

ОРАЛХАН БӨКЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КОМПРАТИВИСТИКА COMPRATIVISTICS IN THE WORKS OF ORALKHAN BOKEEV

Б.Қ. ҚАПАСОВА

"Торайғыров университеті" профессоры, Павлодар қ.

Аннотация

Қазақ әдебиеті кеңестік кезеңде тар ая,шағын алқаптан шыға алмады. Орыс әдебиеті гегомондық алған кезеңде қосалқы ұлттар екінші орындарға ысырылды. Бұл өз шағында белгілі таланттардың танылуына, жарнамалануына бөгет болды. Соның ішінде қазақ әдебиетінің озық қаламгерлеріне мәдени тұсау түсті. Кейінгі жылымық өкілі Оралхан Бөкеев секілді озғын дарын өз елінде танылса да,ары арнадан аса алмады. Оралхан Бөкеев шығармалары туралы айтқанда біз міндеті түрде оның ой еркіндігін айтамыз. Бірінші, О. Бөкеев туындылары Кеңестік қасаң идеологияға сыймады. Қатып қалған форма жоқ. Осы жағынан алып қарасақ О. Бөкеев туындылары жапон әдебиетіндегі Кабо Абэ А. Рюнеско Акутагава секілді қаламгерлерге ұқсайды.

Екінші жағынан, О. Бөкеев шығармаларында адам мен табиғат олардың өзара қарым-қатынасы қанықты, кең мол шиеленіспен жазылады. Тіпті «Қар қызы» секілді мифтік образ көрініс береді. О. Бөкеевтің сүйікті тақырыбы қыс мезгілімен сондағы адам әрекеті бірге суреттеледі. Бұнда табиғатқа көнуші, ырқына жығылған жандар мен соған қарсы шағатын немесе көнбес образдар ара жігі айқын ашылған. Бұл тұстары, француз әдебиетіндегі В. Гюго, О. Бальзакқа, Г. Мопсанға ұқсайды. Демек О. Бөкеев сызып берген жолмен жүретін жазушы емес. Тыңнан жол салған, ойлары бөлек қаламгер десек болады.

Үшіншіден, О.Бөкеев шығармаларында ұлттық бояу қазақтық таным, түсінік басым. Осы жағынан ол жапон жазушысы Я. Кавабатаға ұқсайды. Оның жапон ұлттық танымын әлемге танытқан көптеген романдары «Мың қанатты тырнала», «Қарлы ел»,«Тау дыбыстары» О.Бөкеев туындыларымен тамырлас. Кавабатамен О.Бөкеев шығармашылығындағы ұлттық көзқарас кей тұстарда әлемді қазақтың көзімен көру секілді сипаттары ішкі ұқсастықтарды көрсетеді. Демек әлем әдебиетіндегі ұлттық ерекшелік бүгінгі күндегі жоғалтуға айналған басты құндылығымыз. Бұл тұста О.Бөкеев батыстанып кетпеген түркі әдебиетіндегі Омар Сифиддин, Ахмет Неджеп, Фазыл Қырсақүрек, Халиде Эдиа Адывар сияқты жазушылармен туыстас.

Төртіншіден О.Бөкеев эстет жазушы бұл жағынан О. Уайльдқа ұқсайды. Демек О.Бөкеев шығармасын компративистика әдісімен зерттесек әлі ашатын тұсымыз көп. Бұл мақала соның басы.

Abstract

Kazakh literature in the Soviet period could not leave a narrow field,a small valley. In the period when Russian literature became hegemonic, sub-nations were relegated to second places. This prevented the recognition and promotion of famous talents in their youth. In particular, the leading writers of Kazakh literature received a cultural presentation. In the future, such a gifted person as oralkhan bokeev, although he became famous in his country, could not become famous in other countries. When we talk about him, we necessarily talk about his freedom of speech. When we talk about the works of oralkhan Bokeev, we mean his freedom of thought.

First, the works of O. Bokeev did not fit into the Soviet Kanan ideology. There is no frozen form. From this point of view, the works of O. Bokeev resemble such writers as Kabo Abe A. Runesco Akutagawa in Japanese literature.

Secondly, he wrote about the relationship between man and nature. Even such a mythical image as the "Snow Girl" gives an appearance. O. Bokeev's favorite theme is the winter season, which depicts human activity together. It clearly reveals the nature-abiding, seduced souls, as well as anti-biting or anti-destructive images. These points are similar in French literature to V. Hugo, O. Balzac, G. Mopasan. Therefore, O. Bokeev is not a writer who follows the path outlined by him. This means that oralkhan Bukeev will not do as he was ordered.

Third, in the works of O. Bokeev, the National color of Kazakh knowledge and understanding predominates. In this respect, he resembles the Japanese writer Ya. Kawabata. Many of his novels "a thousand winged cranes", "Snow Country", "sounds of mountains" are rooted in the works of O. Bokeev. The national view of Kawabata in the work of O. Bukeev sometimes shows an internal similarity of features, such as seeing the world through the eyes of Kazakhs. Therefore, national identity in world literature is our main value, which has become lost today. In this regard, O. Bokeev is related to such writers of Turkic literature as Omar Sifiddin, Ahmet Necer, Fazyl Kursakurek, Khalide Edip Adivar.

Fourthly, O. Bokeev is an aesthete writer who resembles O. Wilde in this respect. Therefore, if we study the work of O. Bokeev by the method of comprativistics, we still have a lot to discover. This article is the beginning of it.

Кеңестік кезеңдегі әдебиет белгілі бір шеңберден шыға алмағаны бүгін жаңалық емес. Осы жағынан алғанда қазақ әдебиеті осындай ұзын арқан,кең тұсауға байлаулы болды.Кеңес идеологиясы әдебиет секілді еркін ойлы,азат мінезді әдебиетті басында-ақ шыжымдап ұстап ауа жайылтпады.Әсіресе, қазақ секілді әдебиетке біте қайнаған елді мүлдем уысынан шығарған жоқ.Дегенімен 60-жылдардағы жылымық қазақ әдебиетін де айналып өткен жоқ. Осындай үрдістегі қаламгерлердің бірі,әрі бірегейі Оралхан Бөкеев еді. Тумысынан бөлек,тамыр алған жері Алтайдай түркі бесігінде тербеліп өскен қаламгер алғашқы адымдарда тыңнан жол,қасат қардан із салды. Елдің бәрі пролетриат,кеңестік өндіріс жайлы айтып жатқанда О.Бөкеев қарапайым,қиялшыл қазақ туралы толғады.Алғашқы туындысында қамшыгер Садақбай жайлы айтты ол.Өзгеше мінезді ерлігі мен қатыгездігі қатар жүрген шақтың кейіпкері Садақбай бойында өрлік пен мәрттік бар.Тек мәрттігі де күйінгіш мінез емес,не болса да қарыса соғысып барын салар соңғы батырлардың мінезін көрсетердей.

Найманды бастаған қамшыгер тағдыры шығарма басында детальден басталып өліммен бітеді.Соңғы самурайлар серті тектес сайын даланың жалғыз жортқышы барымен көрінеді.Баласы жоқ,соған булыққан асыл ер өмірмен ерегестей білінеді.

Бұл бұған дейін кеңес қазақ әдебиетінде ұлықталмаған образ.Өзі кедей,елден бөлек Садақбай жағымды кейіпкердей көрінсе де,ісі ақ емес.Қанды да сұр соқпақты жолдың егесі ол.

Қаламгердің прозасын 3 топқа бөлуге болады.

1. Бура», «Кербұғы», «Айпара ана», «Ардақ», «Қайдасың, қасқа құлыным», «Қамшыгер» повестері.

2. Ауыл тірлігіне арналған әңгімелері.

3. Романдары.

Жазушы кейіпкерлерінің суреттелуіндегі осындай ортақтық осы хикаяларды біріктіретін әңгімелерге ортақ. Бұл әңгімелері: «Құлашаның шоты», «Құмар қол бұлғапты», «Күлияның ұршығы», «Тортай мінер ақ боз ат», «Бес тиын», «Тоқадан қалған тұяқ», «Қасқыр ұлыған түн», Апамның астауы» деген әңгімелерден тұрады.

Әңгімелердің поэтикалық сипаттарына талдау жасасақ келесі сипаттар анықталады. Әңгіме кейіпкерлері – ауыл адамдары. Сондықтан сюжетте ауылда өтеді. Мезгілі жағына 1960-80 жылдар оқиғасын суреттейді. Шығармалар шағын. Бірлі-екілі сюжеттен құралады. Әңгіме Оралханның өз атынан баяндалады. Әңгіме өмірбаяндық деректерді негізге алады. Сондықтан да қосымша кейіпкерлері анасы, әкесі, апасы болады. Шығармадағы әңгімелеуші арқылы кейіпкер мінезін анықтауға мүмкіндік ашылады. Яғни. Кейіпкер Оралханның қабылдауы мен түсінігі, көргені мен білгені, танымы арқылы да көркем бейненің негізгі қырларын көрсетіледі. Ауыл әңгімелерінің тақырыбы – қарапайым – ауылдағы Оралхан білетін адамдар. Бұл адамдар аңғалдықтарымен, жан дүниесінің тазалығымен, рухының мықтылығымен, адамдық қалыптарымен өзгешеленеді. Өз істерінің күнделікті ырғағына үйренген ауыл адамдары үшін шүкірлік пен тәубалық тән. Биік арманға да қол созады, бірақ ол раманды мақсат ете аламайтын тұстарда әлсіздік деп қабылдамайды, жаратушының ісі деп түсінеді. Ауыл адамдарының мінезінде ортақтық көп. Олардың бір-біріне деген жауыздығы мен зұлымдығы көрінбейді. Әйтеуір бір жақындық, алыста болса бауырмалдылық, өзіміне жақын тарту байқалып тұратын. Осы арқылы жазушы үзілмеген қазақы дәстүрдің игі қалыптарын, мінезін бейнелейді. Кеңестік кезеңдегі алыс түпкірдегі қазақ ауылында бір әлем етіп алады. Сол әлемнің өз түсініктері, өз кейіпкерлері, өз орталары бар.

Қазақы мінезді сақтаған, ұйып отырған ауылдағы апалар мейірман, балалар жайдары, адамдары мейірімді ғана емес, бәрі бір-бірімен жақын ғана емес, іштей бірін-бірі ұғады. Әңгімедегі артықшылық та сол - әрбіреуіндегі кейіпкерлер бір-бірімен іштей ұғысып, түсінісіп, іштей бірін-бірі қолдап тұруы да бұл шығармалардың поэтикалық қуатын күшейте түседі. Шығармалардың поэтикалық құрылымдары мен сюжеттері де ұқсас: - әр кейіпкердің өзгеге ұқсамас қасиеті туралы баяндап өтеді; - өзі көрген, куә болған оқиғаны баяндайды; - оқиғаны ширатып, осы тұсты күшейте түседі; - шарықтау шегіндегі түпкі ойды оқырманның өзі шешуіне қалады.

«Менің повесть, әңгімелерімнің сюжеттері туған жер, жастық шағымда болған оқиғалар туралы естеліктерге толы, – деп жазды ол. – Менің жерлестерім – қазақтар – сом мінезді, шыншыл және ашық жүректі адамдар. Олар сиқырлағандай, ата-бабасы таңдаған кеңістікте өмір сүреді. Менің туған жерге адал жерлестерім өр мінезді, еңбекқор, ержүрек және шыншыл адамдар. Әйтеуір, не жазсам да өз заманымды, сол заманда маңдай терін төгіп жүрген қарапайым еңбек адамдарын тілге тиек етуге тырысамын» [1]. «Ауыл хикаяларындағы» тақырыптық-идеялық сипаттар Кеңес дәуіріндегі оқиғалар. Бастысы – ұлттық құндылықтарды сақтап, елдікті көркейтп, халықтық мінезді бойларына жинай алған, табиғи қалыптарын бұзбаған адамдардың еркін өмірі мен соған қарай тарайтын түрлі түйіндерден тұрады. Ұлттық құндылықтардың сақталуы, елдік қалыптың бұзылмауы туралы әдемі әңгіме – «Апамның астауы» деп аталды.

«Апамның астауы» әңгімесі: «Шынымды айтсам, бізді, тіпті бізді ғана емес, ертеректе әкемізді, оның іні-қарындастарын асыраған Апамның теректен ойып жасаған келісі мен ескі астауы еді. Осы келі мен астау тіпті әкемнен де үлкен, Апам Алтайдың арғы беті - төркінінен ала келген аса қымбат заттары болатын. Апамның біздің атамыз Дос марқұмға ұзатылуы да қызық. Кейде, әсіресе, қазіргідей қараша туа, темір пешке отты маздатып жағып тастап, пештің жыртығынан саулаған жарық түсіп, ала көлеңкеленген қоңыр үйде отырып Апамның әңгімесін тындайтынбыз» [2, 115]. Кейіпкер әңгімелей отырып,

Апасының бірнеше қасиеттерін бөлектей айтады.

Еңбекқорлығы, әр істің тетеігін таба білер ісімерлігі, шеберлігі, бауырмалдығы, сабырлығы, инабаттылығы, тектілігі... Осылай Апасының бойындағы асыл қасиеттер теріліп кете береді. Әр оқырман Апасының сондай екеніне сенеді. Баяндап отырып, Апасының тарихын айтады. Ол кісінің бұл балаларға мүлде қатысы жоқ кісі екен. Өзінен балалары болмаған. Бірақ балаларым емес деп емес, қайнысының балаларын өз балаларындай қараған кең жүрегін көреді. Ешкімге ренжімейтін, бірақ ешкімге басын да имейтін, тәкаппар да, бірақ өз қадірін білетін адам. Сол қадірін білетін Апасының балаларды «бізді қойып бүкіл ауыл-аймақ, тіпті қазақ елі ең соңғы қасиетті әйел, тұрмыстық-салттық өмірдің этикалық, этнографиялық, тіпті археологиялық байлығынан айрылғанын білді ме? Қазір ойлаймын, егер қазақтың әйелдері атқарар бүкіл ісімерліктің қол өнер институтын, немесе фабрикасын ашып, менің апамды бастық сайласа, тұтас бір он саусағы өнер ұрпаққа дайындап шығарар еді.

Өзгені қойып, мықтымсып жүрген мына менің өзім сол Апамнан тірі кезінде неге ғана бәр-бәрін: киіз басып, үй тігуді, арқан есуді, тері илеп, өндеп киім тігуді, алаша тоқып, өрнектеп сырмақ тігуді, саба, сүйретпе, торсық істеуді тәптіштеп жазып алмадым» [2, 115].

«Апамның астауындағы басты деталь – апасының астауы. Барлығыны асыраған, жеткізген аст аудың апасы дүниеден өткен соң керексіз болып қалғаны. Жазушы Апасының бауырмал қасиеті, бар істі өз қолымен, шеберлігімен, ақылымен орындайтын таза жүрегі де мына қоғамға керексіз болғандығын қатарластыра алады. Ұлттық құндылықтың мәні апасымен бірге, астауымен ірге жоғалып барады. Осындай әңгіме желісі «Құлашаның шоты» әңгімесінде бар. «Құлашаның шоты» әңгімесінің кейіпкері – қолына шот ұстап жүретін, жалғызділікті, бала-шағасы жоқ, қазақтың кез келген үйіне барып, қонақ бола кететін, ешкім оны жатсынбайтын, ол ешкімді жатсына қоймайтын Құлаша деген кісі туралы. Құлаша үйлеріне келіп, ауырып қалған әпкесін ұшықтайды. Құлашаның тәуіптігі ме, әлде, өзі де жазылайын деді ме, әпкесі осы ұшықтағаннан соң жазылып кетеді. Жазушы үшін Құлашаның бейнесі шотымен есте қалады. Соңғы келгенінде Құлаша шотын тастып кетеді. Апасы да тиіспендер, келіп өзі алады дейді. Бірақ Құлаша оралмапты. Әңгімедегі Құлашаның әйтеуір бір оралатынына сенім бар. Сондықтан да оны адамдар да, шоты да тосып жатыр. Мейірімге мейіріммен жауап беретін қазақы мінездің тамаша бір үлгісі «Құмар қол бұлғапты» деп аталады. Құмар – адал адам. Адал болғанда тіпті баладан да бетер. Сондықтан да, әр ісін Оралханның әкесіне айтып, өз ісінің дұрыс-бұрыстығын тексертіп отырады. Ішкі сырын жасыра алмайтын Құмардың 88 әкеден боқтап, 11 әкені артық боқтауымен қарсыласын жеңдім деуі де тазалық пен аңғалдық болса керек. Сол Құмар суға кетіп өледі. Ел таза жүректі, адал Құмарды өлімге қимайды. Оны өлмепті, суға ағып бара жатып қол бұлғапты, келесі жақтан шығыпты деп аңыз да етіседі. Бұл әңгіменің басты түйіні – тазалықтың – адамдар қоғамына керектігі. Адамдар ортасы да сол тазалыққа қашанда жақын болмаса да, тазалықты іздейді екен. «Тортай мінер ақ боз ат» әңгімесі жазушы шығармаларындағы балалық қиял мен өткеннің ісін біріктіре алады. Жетім бала Тортайдың оқуға құштарлығы, көп кітап оқып, талай әңгімелер айтатыны Оралханның өміріне де көп із қалдырса керек. Тортай жазда бұзау бағады. Жаз өтіп, балалар күзде ауыл орталығына оқуға кеткенде, тағы да мал соңында қалады. Тіпті жасық бала жақын ағайындарына да сыймайды. Тау ішінде үңгірде тұрады. Сол Тортайдың арманы – үлкен оқу оқып, ақ боз атқа міну еді. Арманынан болар, ол түсіне де кіреді. Қиялшыл бала бірақ түсінің орындарына бала кезден сене қоймайды. Осы сенімсіздік болар, жолын бөгеген ол оқымай ауылда мал соңында қалып қояды. Әңгіменің соңында Оралхан сол Тортайдың ақбоз атын мен мініп кеткендей болдым дейді.

Бірақ оқырманға түсініктілігі – арманның тілекпен, мақсатпен, іс-әрекетпен үйлесуі қажеттігі. Тортайдың тек армандап қоймай, сол жолда мақсатқа айналдыра алмағаны болатын деген ой анықтала түседі. Әрине, жетімдік те себеп шығар, бірақ бала Торайдың бойында бала кезден жасықтық пен сенімсіздік бар. Сол сенімсіздік пен жасықтық оның арманын тұсайды.

«Күлпәштің ұршығы» қазақ әйелінің өзгеге ұқсамайтын психологизмдік иірімдерін сәтті ашады. Әдебиеттегі психологизмді зерттеген ғалымдар айтуынша психологиялық сипаттағы кейіпкер жанының, бейнесінің, жалпы шығарманың бірнеше ерекшеліктері бар. «Психологиялық шығарманың өзіне тән жанрлық ерекшеліктері нақты көркем мәтіндерді талдау барысында төмендегідей айқындалады. Біріншіден, психологиялық прозада оқиға, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея т.б. деген мәселелер алдыңғы сапқа шыға қоймайды. Ол талап та етілмейді. Екіншіден, мұнда ең бастысы- көбіне-көп жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен өлім арасындағы кезеңде адам бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады

Үшіншіден, шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады. Төртіншіден, психологиялық прозаның көркемдік әлемі өзінің жанрлық талабына сай жеке санада жүріп жатқан ой мен сезім қайшылықтарын, сөз бен іс сәйкессіздіктерін тереңдеп талдап, көркемдік жүйеде саралайды» [3, 14].

«Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» психологиялық талдаудың пайда болуын З. Фрейд есімімен байланыстырып былай делінген: «Шығармашылық қабілетті жыныстық инстинктерімен төркіндететін әйгілі туындылардың психологиялық астарына басқаша үнілуге шақыратын психоанализ тәсілі өнердің барлық саласына соның ішінде әдебиеттануға ерекше ықпал етті...Психологиялық талдау өнертанудағы соны сипаттағы белес болды, кейіпкер психологиясын талдау тереңдей түсті» [4, 278]. Әңгімедегі Күлия мен Күлпаш бейнелері бір-біріне қарама-қарсы бейнелер сияқты. Бірақ қарсылық емес. Бірін-бірі толықтыратын бейнелер, оны өздері де түсінеді. Бірін-бірі көрсе, ұната қоймайды, көрмесе іздеп сағынады. Тіпті ауыруларына дейін ортақ. Психологиялары жақын, бірін-бірі жақсы түсінетін әйелдер бейнесі әңгімедегі оқиғаны да ширықтыра түседі. Түгін аңду, тамақ аңду, олар үшін қарны ашқандық емес. Бір-бірін сынау, бір-біріне деген көңілдерін бағалау. Сол арқылы бейнелері де тым көркем болып шыққан. Тіпті өтірікті де айтады. Дегенмен, ешкімнің ол өтіріктерге ренжісі жоқ Себебеі таза көңілден шықпаса да, қайтарымына дайындық жасайды. Қайтаруға ұмтылады, сонысымен оқиға қоюлана түседі.

«Шешемнің замандасы еді. Біздің үйдің қыр жағында тұрады...Әйтеуір ұлдары ересек, үлкені үйленген, одан үш-төрт немересі және бар. Ертеден қара кешке дейін есік көзінде басқышта, тулақтың үстінде ұршық иіріп отыратын Күлпәштің екі көзі біздің үйдің түтінінде» [2, 109].

Күлпаш – көп қыдыратын адам. Бірақ қыдырғанымен ешкімге зиянсыз. Ауыл үйдің әңгімесін бір-біріне тасымайды. Сонысымен де барлығына бірдей. Кез келген көршісіне барып, тамағына ортақтасып, тіпті сол үйдің адамдарына өз тамақтарын өздеріне ұсынатын Күлпаштың мінезі тазалығымен артық. Сондықтан да кей тұста екі түрлі қалыпта көрінгенімен де кешірімді. Бұл оның әйел ретіндегі бейнесін барынша дәл ашу үшін алынған.

«...адамның жан дүниесін, ішкі сезімін терең ашып көрсетуге айырықша мән берген» [5, 280],-деп баға береді А. Ысмақова.

«- Саумысың, Күлия ? – деді жарамсақтана, - Ауырып қалғанбысың? - Ауырмай отыратын күнім бар ма, Күлпәш. Бір үйдегі – бір кісі болған соң, сүйретіліп тұрасың. - Мен де со, әйтеуір өлмеген соң, балаларға бас-көз болып жүрген. Екі күн болды, белден шойырылғалы. - Үш күннен бері менің де басымның сақинасы ұстап... - Мен де жетісіп отырғаным жоқ, бәтір. Бес күннен бері екі тізем қақсайды. - Он күннен бері менің оң иығым шағатын болып жүр. - Бір ай болды, екі аяғымды кеміріп жатыр-ау, жеп жатыр -Былтырдан бері құданың құдіреті, екі көзім бұлдырап көрмейтінді шығарды. Өстіп жүріп, су қараңғы болып... - Қойшы-ей, қайдағыны айтпай, кейде менің де екі құлағым тарс бітіп қалады. Ендігі сәтте шешем де, Күлпәш та ауруларын ұмытып, құла шайды сораптай ұрттап ұзақ сонар әңгімеге көшкен. Ал, мен аң-таңмын» [2, 110].

Күлпаштың белгісі – ұршығы. Қайда барса да қолынан түспейді. Бір емес, бірнеше ұршығы бар. Көңіліне жағып, қажет болғанда Күлияға сыйлап кетеді. Соңынан баласынан қайта сұратып ала салады, сұратып алдым да демейді. Сол арқылы олардың арасында андысу мен сыр бағу, сыр тартысу да жатыр. Екі әйел арасындағы психологиялық шеңбер сәтті құрылған. Олар шеңберден шықпайды. Әрқайсысы өз рөлдерін жақсы ойнай біледі. «Ауыл хикаялары» топтамасындағы бөлекше әңгіме – «Қасқыр ұлыған түн». Бір отбасының үміт етіп отырған қызы түнде үйіне жете алмай, жолда қасқыр жеп қояды. Әңгімедегі журналист жігіттің жанына сәуле жаққан оттың жанбай жатып сөнуді мен отбасының үмітінің де сөнуді қатар алынады. Жазушы бірнеше мәселелені қатар алып шығады. Әлеуметтік мәселеде осы әңгіме де көтеріледі. Қазақ ауылының дамудан қалған, әлемдік өзгерістен қалған қалпы да толығымен ашылады. Жазушы әңгімелерінің ішіндегі өзгеше тұстарды еске түсіретін – «Бес тиын». Ықаңның – балалары көп. Бірақ картоп пісіріп жей беертін, үйіндегі балары да, әйелі де сол тірлікке үйренген, өздерінің тұрмыстарына риза жандар. Олар біз аз тамақ іштік немес дәмсіз тамақ іштік деп ойламайды. Бұл Ықаңның отбасындағы жағдай. Ал Ықаңның жұмыстағы жайы – басқа. Ол ауылдағы жалғыз поштаның иесі, басшысы. Сондықтан бүкіл ауыл сол кісіге тәуелді. Ауыл адамдары Ықаңды ұната бермейді. Себебі тым әр істі тура істеуге бейімі. Бұрылуға, жұмыстың ережелеріне келмейтін тұстарды жасай салуға жол бермейді. Сондықтан оның үстнен неше арыз жазып, неше тексерту келеді. Барлығында Ықаң ісі дұрыс болып шығады. Ал соңғы келгеніндегі оқиға тіпті Ықаңды биіктете түседі. Бес тиынға кем болып қана шыққан жұмысының тазалығына тексерушілер риза болғанымен, Ықаң риза емес, кенет есіне бір нәрсе түсіп, еденнің тақтайын балтамен көтеріп жіберіп, 5 тиынды алып шығады. Міне деп көрсетеді. Домалап кеткен содан соң адламын деп ұмытқанын айтады. Таң қалған тексерушілер Ықаңның оларды тексергені жөн деген шешіммен кетеді. Ал Ықаңның айтары . «Маған қателесуге болмайды. Менің бала-шағам бар». Осы арқылы рухани тазалықты жоғары қойған Ықаңның бейнесін береді. Оның тазалығы балалары алдындағы адалдығы, соларға көрсеткен үлгісі де.

Жазушы Оралхан Бөкейдің әңгімелері – қазақ әдебиетіндегі жаңа бір қалыптағы үлгіні танытушы. Кейіпкерлерінің тазалығы, тақырыптың қарапайымдылығы, идеяның жақындығы соншалық олардағы адамдарды бюарлық қазақ ібледі. Бірақ Оралхан әңгімелеріндей жеткізу қиын. О. Бөкей әңгімелерінде қазақы кеңдік, тазалық, ұлттық құндылықтарға құрмет барлығы бар. Соның барлығын атқарушы әдеттегідей тарихи тұлғалар емес. Қарапайым адамдар, қарапайым ғана ауылдың барлығымызға таныс адамдары. Жазушы тазалық біздің әрбіреуіміздің жанымызда, адамгершілік әрқайсымызбен бірге. Тек көре білсек, тани білсек деген түйінмен қорытады.

Жазушының повестерінің өзіне ортақ ерекшеліктері бар. Бірақ негізінен, сол Алтайдың етегідегі, алыс түкпірдегі қазақ ауылының тарихы мен тағдыры баяндалады. Әңгімелерінде бір кейіпкерді алып, соның жан дүниесін ашуды мақсат етсе, мұнда басқа.

Жазушы кейіпкерлері повесте қоғаммен байланыста, табиғатпен бірге алынады.

О. Бөкейдің келесі бір шығармаларының тобын повестері құрайды. Жазушы повестерінің тақырыбы – табиғат пен адам ара қатынасы.

Жазушы повестеріндегі басты мәселе, көбіне ортақ тұс – табиғатпен адамның бір-бірімен байланысы. Қаламгер адам мен табиғат қатынастарын түрлі қалыпта береді.

1. Адам табиғаттан бөлінбейді. Табиғатпен өмір сүреді. 2. Адам өзін табиғаттың бөлшегімін, табиғатпен бірге өмір сүруім керек демейді. Солай болуы керек деп қабылдайды. 3. Адам табиғаттан алыстағанда табиғат оны өз ортасынан шығармайды. 4. Қоғамнан қысымшылық көріп, адамдар ортасынан шаршаған тұста іздегенін табиғаттан табады. 5. Қиналған кезде адамды демейтін, бір ғана ортасы – табиғат болады.

6. Табиғат – адамды сынаушы. Адамның жақсылығы мен жамандығын өлшеуші болады. Адам табиғаттан бөлінбейді. Табиғатпен өмір сүреді. Сондықтан да жазушының «Қайдасың, қасқа құлыным» әңгімесіндегі бала өзінің әкесін - әлемдегі ең жақсы көретін адамын – табиғатпен теңестіріп алады. «Маған әкем: найзалы шың, жақпар-жақпар тас қоржындаған кәрі таудың – табиғаттың тағы құбылыстарының қалтарысында оқыстан туып қалған, жез топшылы қаршығаға тым ұқшасатын;» [6, 6].

Жазушының барлық кейіпкерлері табиғатпен бірге. Сондықтан да олар жалғыз үй айдалада, жалғыз үй тау арасында, жалғыз үй көл жағасында отыра береді. Көпшіліктен бөліну, жұрттан қалу деген танымнан гөрі сол дүрмектен аулақ болып, зияны жоқ, тек барын сұраусыз беретін табиғатпен болуды қалайды. Ондай табиғатпен бірге болғысы келетін кейіпкерлері де қарапайым емес. Ішкі рухтары мықты, өздеріне сенген адамдар. Олар қоғамдағы біреуге арқы сүйеп, біреуге жағынып күн көруді емес, өр табиғатпен бірге болуды қалайды. «Мен анау толықсып жатқан Алтайдың лүпілдеп соққан жүрегін тыңдаймын, бірақ қай-қайсымыз да қара жерге екі аяғымызбен нық басып тұруымыз керек. Атамның арпалысып өмір кешуі – сол қара жерді басып тұрған табанын тайдырғысы келмегені шығар» [6, 45].

Бұндай кейіпкерлерге «Қайдасың, қасқа құлынымдағы» «Мен ақынмын! Ақылшым – туған жер, ұстазым – тәкаппар да қатал Алтай!» [6, 29] дейтін бала бейнесі, оның әкесін алуға болады. Олар адамдар қоғамынан мүлдем кетіп қалмайды. Бірақ табиғатты барынша жақсы көреді. Сол табиғатпен өздерін бөле алмайды. Табиғаттан да бөлінбеген, адамдар ортасымен де, қоғамымен де бірге.

Адам өзін табиғаттың бөлшегімін, табиғатпен бірге өмір сүруім керек демейді. Солай болуы керек деп қабылдайды. Оралхан Бөкеев шығармаларының ішінде – Сарқынды («Қайдасың, қасқа құлыным»), және Қоңқай («Қар қызы») деп аталатын кейіпкерлер бар. Бұлардың бойы тұнған қайшылық. Бұл қайшылықтың себебі адамзат үшін қажеті – табиғат пен қоғам деп алатын болсақ, бұлар – біреуін ғана қабылдағандар. «Қар қызы» повесінде мифтік сарын мен аңыздық желі бірігіп кеткен. Шығарманың тақырыбы табиғат пен адамдар арасындағы жалғастық. Бұл жалғастықтың үзілмейтіндігі. Қатыгездік адамдардан да, табиғаттан да табылады деген ойды айтады. Кей тұстарда бұл ой тұтасып кетеді. Сондықтан да Қоңқайдың өзінің айдаладағы үйіне тап болғандарды адастырып жіберуі – символ. Табиғат адамдарды адастырмайды, адастыратын, адасатын адамдардың өздері. Жазушы Қоңқай бейнесі арқылы осы түйінді береді. Бақытжан, Нұржан, Аманжан деп аталатын бір бөлімшенің бір жылы туған жастарының тағдырлары

да ұқсас. Олардың әкелері соғысқа кеткен, өздері соғыстан кейін дүниеге келген. Бірақ бұл туралы олар да бұған дейін көп ойлана қоймайды. Тек олар кең табиғатқа, бөлімшеге шөп әкелуге шыққан кезде ғана, бұған дейінгі жұмбақтары шешіле бастайды. Бұл жұмбақтың шешілуіне Қоңқай түрткі болады. Қоңқайдың кім екені, қайдан келіп, қалай пайда болғаны туралы көп ешкім ештеме білмейді. Тек өткен замандардан келе жатқан белгілі тектің ұрпағы. Ол жалғыз өмір сүреді. Ұрпағын ел ішінде өсіріп алады. Кейін ер жеткенде Қоңқайдың жалғыз тұрағын өзі тауып алады. «Мен де – ұрпақсыз емеспін. Оны уақыт көрсетер. Иә, солай, шырағым, текті тұқым тентіреп жүрсе де, өз тегін айналып табады. Мынау лашықтың оты сөнбейді ешқашан. Анау Айыртаудың қос өркешін – Ата Қоңқай, Бала Қоңқай деп мен емес, ел атайды» [6, 247].

Қоңқай жоғалмайтын кейіпкер – оның белгісі Қоңқайға ұқсайтын Аманжанның Қоңқайдың елінде қалып қалуы, ал ақылды сиыршы шалдың бейнесінен Нұржан өзін көреді. Сиыршы шал адасқанды тауып әкеледі. Дұрыс жолға салады, құтқарады. Қоңқай да, сиыршы шал да – табиғат сырын ұққан кейіпкерлер. Бірақ олардың айырмашылығы адамдарға және табиғатқа қатынаста. Сол табиғат пен адамдар ортасынан не алғылары келді, оны қалай алды дегенге қарай олардың өмірлік ұстанымдары да қалыптасқан.

«Өлдім-ау дегенде қыздың сыбырлағаны естілгендей болды. «Нұ-р-ж-а-н... сен кет бұл ауылдан, мүлдем кет, мәңгілікке кет... бұл жерде адамдар көбейіп барады... саған еркіндік жоқ... Еркін өмір жоқ... Кеңістікке кет... ер менің соңымнан... ер". Өлдім-ау дегенде көзін ашып еді, қап-қараңғы түн ғана мелшиіп тұр. Еш нәрсе жоқ. „Уһ" — деп демін әрең алып, алақанымен маңдайындағы пыршыған терді сүртті. Бірақ даладан соншалықты мұңлы, соншалықты аянышты сыңси салған қыз әні талып естіледі» [6, 243]. Қоңқайға қатысты оқиға адасқан қызды үйіне қондырмай, суықта ұшырып, жоғалтып жіберуі. Сиыршы шалдың үйіне барған Нұржанның түсінде көрген қызды көруі – мистикалық жағдайға да келеді. Бірақ жазушы ерікті оқырманның өзіне қалдырады. Қоңқайдың адастырған қызы адасып, суға үсіп, өліп, қар қызына айналып кетті ме, әлде сиыршы тауып алып, аман алып қалды ма? Бұны әр адам өз табиғатына қарай анықтайтыны анық. «Түн ішінде шырылдап әрең дегенде жалаңаш, жалаң аяқ қашып шыққан қыз... ақ қар көк мұздың арасында адасып, тіпті ізім-қайым жоқ болған. Не бөрі жегенін, не үсіп өлгенін күні бүгінге дейін ешкім білмейді» [6, 248]. Табиғатпен бірге бірігіп кеткен, одан бөлінгісі келмейтін Қоңқайдың бейнесі өзгеше. Күш пен қайратты, айла мен ақылды табиғаттан алған Қоңқай ешкімге жеңілмейді. Ол адам баласымен соңына дейін бірге жүреді. «Шал әлденесін ұмытқандай далаға шығып кетті. Сол баяғы қалпы – көйлек-дамбалшаң, аяғына ештеңе кимеді. Осы бір сақалы өңірін жапқан қапсағай шал үшін мынау табиғаттың қысы, жазы – тіпті төрт мезгілі бірдей секілді ғажап адам еді. Осы жасына дейін қыңқ етіп ауырмаған, тоңып – жаурау дегенді білмейтін, ормандағы аң екеш аң секілді ғажап адам еді. Елмен аралас-құраласы жоқ, қоршаудан қашып шыққан бұғыдай саяқ ғұмыр кешті. Сонау аппақ кеңістікке барар жол мен ызаң шу, қым-қуатты өмірдің екі ортасында шекара, бекет іспетті, міне жарты ғасырға осы жаман үйінде жападан-жалғыз тіршілік құруда» [6, 210].

Жазушы айтары адамдар Қоңқайсыз тірлікті құра аламайды. Өз өмірлерінде әйтеуір бір Қоңқайға жолығады. Бірақ олар кім болып жолығады? Қоңқайдың барын қабылдап Қоңқай болып кететін аманжан ба? Ақылмен жол тауып, құтылып кететін, келесі Қоңқайдың қолына түсетіндерді құтқаратын Нұржан бола ма? Әлде екеуіне де қатыссыз, тыныш қана жаратылыстан тыс, адамдар қоғамында күйкі тірлікпен, артық оймен басын қатырмайтын Бақытжанның жолын қабылдай ма? Шығармадағы Қар қызы бейнесімен Алмажан бейнесі тұтасып кеткен. Әдемілік пен сұлулық, нәзіктік пен сырлы құпия

белгісі болып суреттеледі. Нұржанның түсіне кіріп, олардың Қоңқайдың үйінен аман шығуына себепкер болады. «- Осыдан үш-төрт жыл бұрын тағы бір қызды алдап, анау құзардың шатқалында ат-шанасымен қатып қалып еді. Мысық тілеуінен айнымаған деші. Қоңған кісіден ақы алатын ауруы да қалмаған шығар. Ол жауыздың маңдайына адамды адастыруды жазған. Қоңқай адастырады, мен тауып аламын. Өзіне өкіметтің де, құдайдың да тісі батпай қойды» [6, 248].

Қоңқайға ұқсас кейіпкер – Сарқынды. Ол да өз байлығы мен өз күш-қуатына, рухына сенген кейіпкер. Бірақ Қоңқайға қарағанда адамдарға тәуелді. Себебі, оның қасында қызы Қырмызы, немере-жиені Қаршыға бар.

Сарқынды да адамдар ортасынан ертеден кетіп қалып, табиғатта өмір сүріп жатыр. Қазақ үшін жалғыз қалудың ең қорқыныштысы – жаназасыз шығып, көмусіз қалу. Сарқынды жаназасын қырық жыл бұрын үлкен молдаға шығартып, өзін тірідей көмуін Бөкейге тапсырады. Оған адамдар ортасындағыдай барлық ғұрыппен жерлеп, әдет пен салтты сақтап, о дүниеге де шығарып салудың қажеті жоқ. «Менің есіме әуелгі түскені Сарқынды шал болды. Өліп қалды ма екен деп, шынардың түбіндегі зузаға қарап едім, бос жатыр... жүрегім тас төбеме шықты. Бірақ аппақ болып, кабықтан айрыла сидіған шыңылтыр ағаштың ығында сақалын жел жұлмалап, арбайып тұрған тірі аруақты көрдім» [6, 64].

Табиғаттың ортасында ғұмыры өткен Сарқынды, сол табиғаттың ортасында адамдар ортасынан бөлек, олардың заңдарына сыймайтын жолмен өмірден өтеді. Ең сұмдығы сонда лақатқа кіргеннен кейін Сарқындының жаны да үзіліп, о дүниелік болып кете береді. «Біздің жақта қыс ұзақ» деп аталатын повестері: «Бәрі майдан үшін», «Сайтан көпір», «Қар қызы» деп аталатын үш повестен тұрады. Жалпы алғанда О.Бөкеев шығармасы кез-келген шет әдебиетімен тең иықтас. Оны компаративистика әдісімен зерттеу болашақ ісі.

Пайдаланған әдебиеттер;

1. Қ.Құрманғали // Кітапта: О.Бөкей Кербұғы: Жасын ғұмыр жазушы «Атамұра», 2003, - 194-201- б.б.
2. Бөкей О. Кербұғы Алматы, «Атамұра», 2003. – 385 б.
3. Пірәлиева Г. Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері. Автореферат. – Алматы, 2004 – 28 б.
4. Краткая литературная энциклопедия 5-том. – Москва: Советская энциклопедия, 1968. – 529 С.
5. Исмакова А. Казахстанская художественная проза. Поэтика. жанр, стиль. Алматы, 1998 – 280 – стр.
6. Бөкей О. Шығармалары. Повестер, әңгіме-хикаяттар, пьесалар. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. 5. –384 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДІНИ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

FEATURES OF THE USE OF RELIGIOUS LEXICON IN KAZAKH LANGUAGE

Хамзина Макпал БЕКТЕМИРОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің 3-курс докторанты,
ORCID ID: 0000-0002-4963-0092

Аңдатпа

Мақалада діни лексиканы қарастырған ғалымдар мен Ислам дініне қатысты түсініктер талданады. «Алла» сөзінің жазылуы, айтылуына, «мұсылман» түсінігі мен атаудың қолданысына қатысты пікірлер талданады. Тілдік тұрғыдан қарағанда тілімізге түрлі діни сөздер мен терминдер көптеп келіп жатыр. Бұл мәселе лингвистикалық тұрғыдан зерделеніп, ұлттық тіліміздің заңдарына сай игерілуі тиіс. Ел болашағына қауіпті түрлі ықпалдардың алдын алу үшін қазір халықтың діни сауаттылығын арттыру мақсатындағы жұмыстар жүргізіліп жатыр. Дегенмен, тілдік қауіпсіздік үшін де келіп жатқан сөздердің сараланып, зерттеліп, сүзгіден өтуі аса маңызды. Осы өзекті мәселелерді ескере отырып, мақалада қазіргі білім жүйесіндегі өзгерістер мен олардың құқықтық рәсімделуі, білім мазмұнының жай-күйі қарастырылған. Діни лексиканың тіл жүйесіндегі орнын анықтау үшін қажетті шаралар қорытындалады.

Тірек сөздер: діни лексика, тіл бірліктері, Алла, мұсылман, арабизм, діни терминдер, діни білім беру, таным, оқу үдерісі.

258

Summary

The article analyzes scientists who have investigated religious vocabulary and concepts related to the Islamic religion. Opinions are analyzed regarding the spelling, pronunciation of the word "Allah", as well as the concept of "Muslim. From a linguistic point of view, our language receives a large number of different religious words and terms. This issue should be studied linguistically and mastered in accordance with the laws of our national language. In order to prevent various dangerous impacts on the future of the country, work is currently being carried out to improve religious literacy of the population. However, for language safety, it is important that incoming words are differentiated, studied and filtered. Taking into account these urgent problems, the article examines the changes in the modern education system and their legal formalization, the state of the content of education. The views necessary to determine the place of religious vocabulary in the language system are summarized.

1. Кіріспе

Дін адамзат қалыптасуы тарихындағы адам жүрегіне болашаққа сеніммен қарайтын, күйбең тіршілік заманында жүрегіне жалау болатын пана табуына көмектесетін, белгілі бір ізгілікке баулытатын, адалдық келбет пен нормаларды сақтануды ұсынатын талап-ережелер жиынтығы екені белгілі.

Қазақ тіл білімінде тілдік қолданыстарды шығу тегіне, жасалу жолына, айтылуы генезисіне байланысты бөліп, қарастыру ХХ ғасырдан келе жатқан үрдіс. Алайда, «тіл – жанды құбылыс» екенін ескерсек, әр заманына қарай сол тіл бірліктері мен олардың қолданылу аясы өзгеріп отыратынын заңды құбылыс деп қабылдауымыз керек.

Сондықтан да бүгінгі таңда тәуелсіз еліміздің егемендігі тұғырлы, дәстүрі мен мемлекеттік тілі берік сақталып, болашаққа нық сеніммен қарау үшін қоғам танымының өзгерісі мен соған байланысты лексикалық бірліктердің өзгерісін талдау қажеттілігі туындауда. Оған қоса егер де кез келген жеке индивид – өз танымын тілі арқылы тасымалдаушы, демек мәдениетаралық қатынастарда «делдал» екенін ескерсек, онда ХХІ ғасырдың өзекті мәселесі – түрлі діни экстремизм, сепаратизм, уахабизм сияқты бағыттардың тәуелсіз елімізде өркендеуінің амалдарын қарастыру қажеттілігін түсінеміз. Себебі қазіргі жаһандану заманында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу – дүниежүзілік өркениетте жұтылып кетпеуіміздің амалы болып табылды. Діни лексиканы қарастыру мен оны меңгерудің ғылыми-әдістемелік негіздерін зерделеу де жоғарыда аталған талаптардан туындауда.

2. Негізгі бөлім

ХХІ ғасырдағы тіл жүйесі заманымен бірге өзгермелі құбылыстарды басынан кешіруде. Коммуникация құралы ретінде тіл өз заманының тарихи, саяси, әлеуметтік барлық өзгерістерін бойына сіңіреді, қажетінше түрлендіреді. Осындай сіңіру мен тілдік инварианттарды тудыруда түрлену процестерінен өтіп жатқан тілдің бір сілемі – діни лексика болып табылады.

Қазақ тіл білімінде лексикалық бірліктер саласы ХХ ғасырдың орта кезінен бастап зерттеліп, біршама еңбектер жарық көрді. Солардың қатарында І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, К.Аханов, Ә.Болғанбаев, Р.Сыздық, Т.Жанұзақов, Ғ.Қалиев, Б.Хасанов, К.Хұсайын, Б.Қалиев, Н.Уәлиев, Ф.Оразбаева, Ж.Манкеева сияқты ғалымдарды атауға болады. Алайда лексиканы тақырыптық тұрғыда, яғни салалаларға бөле отырып қарастыру ХХ ғасырдың соңына таман қолға алынып, оның ішінде діни лексика туралы ғылыми ізденістерін жасаған ғалымдар Р.С.Мухитдинов, А.Әбдірәсілқызы т.б. болып саналады.

Әрине, араб-парсыдан енген сөздер туралы жазғанда Л.З.Рүстемовтың еңбегін аттап кету мүмкін емес. Себебі ғалымның түсіндірме, аударма еңбектері бір төбе де, ғылыми ізденістері бір төбе деңгейінде. Жалпы қазіргі кезде Ислам дініне қатысты лексикалық бірліктер «арабизм» мен «фарсизм» деп қарастырылуда.

Арабизмдердің тілімізге енуі ерте ғасырлардан бастылып, бүгінгі күні әу бастағы араб тілінің орфоэпиялық айтылу нормаларын сақтамай, қазақ тіліндегі дыбыстық айтылу ережелеріне икемделіп, бейімделуі лингвистикада «кірігу, ену» үдерісінің сипатында танылады. Сонымен қазіргі кездегі діни лексика қатарын құрайтын бірліктерді ғалымдар үш топқа бөліп қарастыруды ұсынып отыр: 1.Жиі қолданылатын актив сөздік қордан орын алған сөздер; 2.Архаизмге айналған сөздер; 3.Тәуелсіздіктен кейін енген кірме сөздер.

Мұндағы жиі қолданылатын сөздерге Р.С.Мухитдинов *дәрет, намаз, ораза, зекет, садақа, қажылық, иман, ислам, парыз, сүннет, жайнамаз, мешіт, азан, ауызашар, мұсылман, кәпір, құрбандық, жаннат, тозақ, қабір, сауап, азап, неке, талақ* сөздерін жатқызады. Ал екінші қатарға «кезінде қадим және төте жазудан кирилл графикасына түсірген уақытта пайда болған екі немесе одан да көп жазылу варианттары, яғни нұсқалары бар сөздер «*мағрифатулла*», «*нәби*», «*расул*» секілді сөздер» жатқызылған. Әрі осы тіл бірліктерін ғалым «жазылуы бір қалыпқа түспегендер» ретінде тани отырып, «лексикалық архаизмдер» деп атайды. Бұл қатардағы бір сөздер көнерген архаизмдерге айналып, көмескіленіп, қолданыстан шығып қалса, енді біреулері синонимдік қатарда қолданылып жүр. Үшінші қатарға жатқызылған сөздер «тәуелсіздіктен кейін енген кірме сөздерде кездесетін сөздердің жазылу варианттары» деп танылған. Мысалы, «*таухид*», «*сахих*», «*дағиф*», «*мудуғ*», «*такфир*», «*бидғат*», «*хижаб*» [1, 7-б.].

Бұл тілдік бірліктер қазіргі ХХІ ғасыр қоғам мүшелерінің тілдік коммуникациясында жиі қолданысқа ие сөздер актив, әрі жалпыға түсінікті бола отырып, тек функционалды грамматика аясында ғана емес, көркем әдебиет жанрында да қолданылып, жалпыға түсінікті құбылыс, әрекет, т.б. атауларын құрайтыны белгілі. Кейбір сөздер бір ғана нұсқада қолданылып, *намаз, дәрет, дәрет алу, азан, неке, талақ, мұсылман, кәпір, сауап, қайырым, иман, қажылық, ислам, парыз, сүннет, жайнамаз, мешіт, медресе, қағба, тозақ, жұмақ, садақа, ораза, зекет, ауызашар, азап т.б.*, кейбірі бірқалыпқа түспей, инварианттарымен қатар қолданылуда: *мұсылман – мүмин – мүмін – момын – мүслим – мүслім, кәпір – кафир, тозақ – жәннәт – бейіш, садақа – садаха, сүннет – сунна, қағба – кааб – кааба, ауызашар – ифтар, зекет – зикят – зәкат*. Шын мәнінде, тіл білімінде осы тіл бірліктерінің бір қалыпқа түсіп, тілдік қолданысы дұрысталуы үшін ресми орындарда, жалпы БАҚ-та біріздендіру үшін «Ислам терминдерінің толыққанды түсіндірме сөздігін» құрастыру аса қажет шара санаймыз. Себебі бұл тіл бірліктерінің жазылуы мен айтылуы нормаға түсуіне әрі қазақ тілінің тазалығының сақталуына ықпал етпек.

«Мұсылман» түсінігі қазақ даласына Ислам дінінің таралуымен келгені анық. Араб тіліндегі нұсқасы «мүслим» деп айтылып, «мойынсұнушы», «көнүші» мағынасын береді. Ал «мүмин» – иман келтіруші деген ұғымды білдіреді [2]. Жалпы түсінігі – Ислам дініне сенетін, парыздарын орындайтын, жүрегінде иманы бар, мұсылманның әдеп жүрісін сақтаушы адам түсінігінде. Енді біздің қоғамымыздағы діни әралуандықтың арқасында бұл бір термин бірнеше нұсқада қатар қолданылуына тоқталсақ...

Интернет көздеріндегі ақпаратқа сай «Құран Кәрімде мүслим сөзі бірнеше рет кездеседі. Сонымен қатар мүмин жайлы айтылатын аяттар және «му'минун» атты арнайы сүре бар. «Мүминдер» деген мағына беретін «му'минун» сүресінде мүминдердің намаздарын терең тебіреніспен беріле оқып, тыйым салынған нәрселерден бойларын аулақ ұстайтыны, зекет беріп, аманатқа адалдық танытатыны және сөздеріне берік екендіктері айтылады. («Му'минун», 1 - 9-аяттар) «Инсан» сүресінде мүминдердің Алла ризалығын басты нысана етіп алатыны сөз болады («Инсан», 8 - 9-аяттар). Сондай-ақ, «Рағьд» сүресінде мүмин «Алла Тағаланың әмірлеріне толық мойынсұнып, есеп беретін ұлы күнді ойлаушы, сөзіне берік, ант пен аманатқа адалдық танытушы және Алла ризалығы үшін сабыр сақтап, намазын уақытында оқушы» ретінде Хазіреті Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.у.) хадистерінде» сипатталады (википедия). Р.Мухитдиновтың еңбегіне бұл үш нұсқаның екеуі енген. Мұсылманға Алладан басқа табынатын тәңір жоқ және Мұхаммед (с.а.у.) Алланың елшісі екендігіне куәлік беріп, Аллаһ тағалаға және оның елшісіне шын жүрегімен сенген адам. Яғни Ислам дінін ұстанушы адам [1, 81-б.]. Ал «Мүмін» («*мүмин*» деген инвариантымен берілген – Х.М.) – иман келтірген. Термин ретінде иманның алты шартына сеніп, Аллаһтың және Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбардың бұйрық-тыйымдарын сақтап, үлкен күнәлардан аулақ бола жүріп, игі амал істейтін адамға қолданылады [1, 81-б.]. Одан өзге Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Дін істері комитеті «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығының» РММ Ғылыми-сараптамалық кеңесі ұсынған Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Дін істері комитеті мақұлдаған филол.ғ.к. А.Әбдірәсілқызының редакциясымен жарық көрген «Исламдық терминдер сөздігінде» [3] «*мұсылман*» мен «*мүмин*» сөзінің еш нұсқасы берілмеген. Біздіңше, бұл лексикалық бірліктер дау туындатпайды деген есеппен сөздікке енгізілмеген. «Діни терминдер мен ұғымдардың анықтамалығында» бұл екі термин мүлдем еңбеген, оларды құрастырушылар жалпыға түсінікті ұғымдар деп санаған болуы керек.

Игілігінде, мұсылман деген расымен – Алладан басқа тәңір жоқ деп, Мұхаммед ғ.с. Алланың елшісі екеніне куәлік берушілер түсінігін береді. Ол парсы тілінен еніп, «мүслим»-ға «он» (парсы тілінің көптік мән үстеуші қосымшасы – лар, лер т.б.)

нәтижесінде туындаған. Ал «мүмін» әлгі сенімге қоса, иман келтіріп, Ислам дінінің алты шартын толық орындайтын, Мұхаммед ғ.с. Алланың елшісі екеніне куәлік беруші ғана емес, пайғамбардың бұйрық-тыйымдарын толық орындайтын адамға қатысты айтылады. Демек, *мұсылман* сөзі жалпы жүрегіңде сенімі бар адамға қатысты айтылса, *мүмін* дегеніміз жүрегіне иман нұры ұялаумен қатар, Исламның барлық ережесіне сай өмір сүретін адам.

Біздіңше, ғалымдар арасында бұл сөз бірліктерінің нұсқаларына қатысты дау туындамайды. Алайда қоғамда олар түрлі қолданыста жүр. Сондықтан, Қазақстандағы «мұсылман» және «мүмін» секілді лексикалық бірліктердің Ислам дініне қатысты терминдер ретінде белгілі бір дыбыстық және мағыналық нормалары анықталып, ендігі жерде нақты бір сөздікке енгізіліп, Діни басқарма тарапынан «пәтуа» шығарылуы тиіс. Себебі, бұл екі термин қазақ қоғамына қаншалықты сіңісіп кетті дегенімізбен, мағыналық жақтан өзіндік ерекшелігінің айқындалуы маңызды. Мысалы, жыраулар поэзиясы мен ХІХ ғасырдан жеткен көркем шығармаларда «мұсылман» сөзі қолданыла отырып, ұғымдарымызда сол заманнан қалыптасып қалғанын байқаймыз. Ол шығармалардағы мағынасы мен қазіргі тіліміздегі мағынасы арасында да айырмашылықтар байқалмайды. Ал «мүмін» нұсқасы ұғымымызға сіңісіп кеткен сөз емес, өткен ғасырдың 90-жылдары енгені белгілі. Ал оның өзге айтылуы ерекше фонологиялық нұсқаларының бірі «момын» түрінде діни терминдік мағынасынан алыстап, жаңаша сипатқа ие болған, яғни «қой аузынан шөп алмас, жуас» мағыналарын білдіреді. Экономикалық, танымдық, мәдени өзгерістердің нәтижесінде ХХІ ғасырда тілдік қолданысқа да түрлі ерекшеліктер ене бастады. Соның ішінде діни таным кеңістігі де сырттан енген ұғым-түсініктер мен терминдер арқылы жаңаша сипатқа ие болды. Діни сенім қанатын кеңге жайған сайын әлеуметтік қатынастар барысындағы күнделікті туындап отыратын сұрақтардың жауабын іздеген көпшілік исламдық ұйымдар мен орталықтарға жүгіне бастады. Нәтижесінде араб тіліндегі терминдер ешқандай тілдік игерулерсіз халық арасына тарала бастады. Тілде қалыптасып қалған бұрыннан бар терминдер, дін өкілдерінің аузынан шыққан қалпында таралған соң олар варваризмдерге айналып отыр. Мысалы, бес уақыт намаз түрлері қазақша-арабша екі түрлі аталады. Егер де осы сөз бірліктеріне қатысты бір түпкілікті тұжырым жасалса, БАҚ құралдарында да, интернет желілерінде де сөз сапы түзелер еді деп ойлаймыз. Себебі жалпыхалықтық қолданыста «мүмін» деп те, «мұслим» деп те, «мұсылман» деп те айтылып жүр. Ал бірақ шындығында бұл қате.

Қазақ тіліндегі діни лексика аясында Тәңірлік және Ислам діндеріндегі ұғым-түсініктердің атаулары қатар аталады. Діни нанымды сипаттай отырып, берілетін түсініктердің қатарында «Алла» түсінігі де бар. Қазақ әдебиеті мен мәдениетінде бұл түсініктің көптеген нұсқалары мен инварианттары қолданылуда: «Аллах», «Аллаһ», «Құдай», «Жаратушы ие», «Алла Тағала», «Жаббар», «Тәңір», «Хақ Тағала». Бұл тіл бірліктері қазақтың танымында орныққан, бір мағына мен мазмұнды білдіретін түрлі формалар. Мұсылман халқы сыйынатын құдіретті күш Иесінің есімі. Жалпы Алланың 99 көркем есімі, яғни эпитеті бар. «Әл» (*кейде әс, әр, ән – күшейткіш мәнде оқылатын артикль – М.Х.*) артиклі арқылы қосылып берілетін бұл есімдердің барлығы-дерлік сыни сипатта, номиналдық қалыпта емес, заттық мәндегі «кім?» сұрағына жауап бере алмайтын есімдер. Мысалы, *әр-Рахман – аса қамқор; әр-Рахим – ерекше мейірімді, рақымды; әр-Қуддусу – қасиетті, өте пәк; әс-Салам – есендік беруші; әл-Мүмін – қорғаушы, сенуші; әл-Азиз – аса зор, ұлық, қуатты; әл-Халық – жаратушы; әл-Бари – жоқтан бар жасаушы; әл-Қаһар – өте үстем, қаһарлы; әл-Раззақ – ризық беруші; Әл-Алим – бәрін білуші, терең білім иесі; әл-Хакәм – Хакім, қазы, төреші; әл-Фафур – кешіруші, күнйні кешуші; әл-Кәрим – құрметті, билік етуші; әл-Хаким – даналық иесі; әл-Хақ – шындық иесі; әл-Уәли – басқарушы, Уәлі; әл-Тауәәб – тәубені қабылдаушы; әл*

– *Жамиғ* – жинаушы; *әл-Бақи* – мәңгі, бақилық; *әс-Сабур* – сабыр иесі, т.б. Бұлардың барлығы тілімізде діни емес мағынасында және кісі есімдері ретінде де қолданылады. Мысалы, ғалым (әлим), рақым, хәкім, қаһар, хақ т.б. сөздердің жалпы есім ретіндегі мағынасы жалпы халықтық қолданыста бар, ал Ғафру, Уәли, Кәрім, Раззақ т.б. кісі есімдерінің қорынан орын алған бірліктер.

Осы орайда бұл лексикалық бірліктердің қазақ тіліне енуімен қатар дыбыстық заңдарына сәйкес бейімделуі де назардан тыс қалмауы тиіс. Л.З.Рүстемов 1991 жылы орыс тілінде жарық көрген еңбегінде кейбір есімдерді басқаша транскрипциялаған. Ал muslim.kz сайтындағы қазіргі ақпараттар оған сәйкес келмейді. Мысалы:

Л. Рүстемовте (1991 ж.)	muslim.kz (2012 жылы сайт ашылған, материал 2021 жылы алынған)	Араб тілінде берілуі
әл-барийу	әл-Бари	الْبَارِيءُ
әл-мусавиру	әл-Мусаууир	المُصَوِّرُ
әл-уәллабу	әл-Уаһһаб	الْوَهَّابُ
әл-ризааку	әл-Раззақ	الرِّزَّاقُ
әл-кабизу	әл-Қабид	القَابِضُ
әл-хафизу	әл-Хафид	الخَافِضُ
әл-муэззу	әл-Муиз	المُعِزُّ
әл-мәзәллу	әл-Музил	المُذِلُّ
әл-һукуму	әл-Хакәм	الحَكَمُ
әл-һәкиму	әл-Хаким	الحَكِيمُ
әл-уәлийу	әл-Уасиғ	الْوَاسِعُ
әл-мутийу	әл-Муғни	المُغْنِي

Кестеде көрініп тұрғандай атауларда қатты өзгешеліктер бар. Араб тілінен транскрипциялаудың нақты шарттары мен норма-ережелері белгіленбегендіктен, бұл салыстырудағы қай транскрипцияның дұрыстығына баға беру қиын, алайда түпнұсқаға әрі қазақ тілінің дыбыс заңдарына жақын тұрғандарын дұрыс деп санауға болады деп ойлаймыз. Бұл арабтанушылардың еншісіндегі мәселе. Екіншіден, көріп отырғанымыз ғылыми көпшілікке таралып, жарияланған материалдар. Ал жалпы жарияланбай, кім қалай оқыса, солай атала салатын нұсқалары да жоқ емес. Бұл өзгерістер араб тіліндегі графикалық түрде салынған таңбалардың және сол таңбаларға қойылатын «хәрәкәттардың» оқылуына байланысты.

Жалпы көрініп тұрғандай бұл есім-сөздердің барлығы «қандай?» деген сұраққа жауап береді, демек Алланың қасиеттеріне қатысты берілген сипаттағы, «шартты» түрдегі есімдер, атаулар десек те болады. Алайда Алланың есімдері болып қабылданғандықтан, бұл сыни сипаттағы түсініктер заттық мәнге ие болып, сыртқы қалыбы сыни ретте сақталғанымен, ішкі семасы да, берер мәні де лингвистикалық тұрғыда өзгерген. Жоғарыда аталған түсініктердің бәрінің түпкі тегі «Алла» түсінігімен байланысты. Сондықтан жалпы танымда бар, тілдік қолданыста жүрген Құдай», «Жаратушы ие», «Алла Тағала», «Жаббар», «Тәңір», «Хақ Тағала» атауларының «Алла» сөзімен жарыса қолданылғанын қалыпты деп қабылдауымыз керек. Оған қоса, атаудың өз ерекшеліктеріне тоқталсақ, «Алла» – араб тіліндегі «аль» ال сөзіне «иллих» الله артиклінің қосылуымен жасалған. Арамей тілінде «алаха» деп оқылып, айтылады. Жалпы Ислам дініндегі мұсылмандардың танымына орай – бүкіл дүниені, бар нәрсені жаратушы Алла, сондықтан «қиямет күні Алла ғана өлгендерді тірілтіп, адамдарды іс-әрекетіне қарай жұмақ не тозаққа жібереді [4, 14-б.]. Осы ақпараттардың барлығы Алла есімінің мағынасында қамтылады, демек Алла туралы білім тереңдеп, түсінік өзгерген сайын сөздің семантикалық жағынан кемелденуі, яғни кей ақпараттардың көнеріп, кей

ақпараттардың жаңарып отыруы заңдылық. Мұндай өзгерістер қолданыстағы лексикалық бірліктердің ішкі табиғатында үнемі болып тұрады.

Өзге, христиан, будда, иудей т.б. діндерден Исламның ерекшелігі сол – Алла тұмаған, тұмақ емес, жалғыз Құдай, оның досы, туысы жоқ. Ислам дініндегі шарттар бойынша алғанда, мұсылман баласы Алладан жәрдем сұрап, тек соған бас иіні керек, әрі оның шексіз мейіріміне еш шәк келтірмеуге міндетті. Жоғарыдағы «Алланың 99 көркем есімін» айта отырып тілек тілеу – сауатты істердің бірі, Аллаға жақындай түсудің тіке жолы. Мұсылмандар намаздан соң немесе басқа уақыттарда Алланың қасиетті есімдерін қайталап, тәспих тартып, зікір етеді. Бұл тілдік дағдыға үлкен әсер ететін жағдай. Алланың есімдерін қазақ тілінің заңдылықтарына сай айту, тілді солай дағдыландырудың тілдік нормаға да тікелей ықпалы бар. Ал 2018 жылғы діни сөздер тарихы туралы еңбекте «Алла» «Аллаһ» нұсқалары қатар берілген. Түсініктемесінде «Алла» – «Құдай. 18 мың ғаламды, қиямет-қайымды жаратушы құдай, асқан құдірет иесі. ...бұл – абсолюттік мағынаға ие сөз» деп көрсетіледі [1, 24-б.]. Қазіргі тілдік мәселелерге байланысты алғанда сөздіктегі сөздің мағынасымен қатар дыбыстық формасының қазақ тілінің заңдарына сай қалыптасуы аса маңызды екені анық.

Қазіргі әлеуметтік желілерде, радио-теледидарда және кейбір діни сауатты ғалым-зерттеушілер өз еңбектерінде «Алла» сөзінің соңына «h» не «x» әрпін жазып та, осы дыбысты қосып ауызша да қолданып жүр. Араб тіліндегі жазылуында Алла сөзі – «h» әрпімен бірге жазылғанымен **الله** – **الله**, қазақ тіліне ол әріпсіз сіңісіп кеткен. Олай деп айтуымызға өзіндік негіздер бар. Араб тілінің орфоэпиялық нормаларына сай кейбір дыбыстар таңбаланса да – оқылмайды, әрі керісінше, кейбір дыбыстардың таңбасы болмаса да – оқылады. Ол «хәрәкәт, тәждид, сукун» сияқты дауысты дыбыс, күшейтпелі дыбыс, кідірісті (*дауыссыз дыбысқа тоқтап қалу – М.Х.*) ерекшеліктерімен оқылатындары бар. Тағы бір айтар мәселе, қазіргі қазақ тілінің таңбалану графикасында «x» не «h» сияқты жалпы фонны бір түрлі, тек бірі жұмсақ, бірі қатты айтылатын дыбыстардың әріптік таңбалануы бар. Ал классикалық араб тілінде «хо, ха, хәм» – **ح** **خ** **ه** сияқты үш түрлі таңбалану мен үш түрлі дыбысталу әрі соған байланысты үш түрлі оқылуы бар. Солардың қатарындағы **ه** («хәм» – мүмкіндігінше «ә» жұмсақ) дыбысы әлсін оқылады. Демек қазақ тілді қоғамда ол әлсін дыбыс естілер-естілмес айтылғандықтан, екіншіден, мүмкін акустикалық, артикуляциялық бірнеше ғасырға созылған ерекшеліктерге байланысты түсіп қалған деп санаймыз. Мұндай орфоэпиялық, фонологиялық өзгерістерге түскен қазақ тілінде жалғыз «Алла» сөзі емес. Одан өзге де мысалдар бар.

Т.Оспан қазіргі кезде әлеуметтік желілерде де, ауызекі сөйлеу стилінде де жиірек қолданылып жүрген «Алла» деген сөз бірлігіне байланысты өз ойын білдіре келіп, ойын араб тіліндегі акустикалық мысалдармен дыбыстық ерекшеліктермен талдап беріп, «... «АЛЛА» сөзін қолданғанда «АЛЛАХ» деп қолданбаңыздар. Бұл қазақ тіліне жасалған қиянат. Сосын Аллаһ деп қолдану Алла сөзінің араб тіліндегі түпнұсқасына сай келмейді» деп жазыпты [5].

Ал ф.ғ.к. Ж.Исаева «Алла мен Алаһтың жарысып қолданылып жүргенін» айта келі, оның тіл тәртібіне, әрі кімге, қай жерде айтылуында «коммуникативтік қағидатқа сай орынды қолдану керектігін» айтады [6]. Оған қоса «Аллахым» деп меншіктік иесі ретінде қосымша қосып қолданып жүргендері де бар. Бұған дейінгі ешбір қазақ фольклорында, жырлары мен дастандарында, көркем әдебиетте бұл сөздің тәуелдену белсенділігі төмен. Оған қарағанда «Иә, Раббым, қолдай көр», «Алла жар болсын», «Құдай жарылқасын», «Құдай қолдасын», «Алладан медет сұрау», «Жаратушы иеге жалбарыну», «Құдайдың құлымын» деп санау, т.б. түсініктер анағұрлым жиі кездеседі [7]. Бұл түсініктер таза қазақи ұғымдар ретінде қабылдануда. Негізінде қазақ лингвомәдениетінде «Алла» сөзі «Құдай» мен «Жаратушы» сөздерімен қатар, бір деңгейде қолданылған, ал «Алла» сөзі

қалған екеуінен жиірек не кем қолданылуы байқалмайды. Алайда бүгінгі қоғамда керісінше, «Құдай» мен «Жаратушы» («Хақ Тағала», «Тәңір» – Х.М.) сөздері көмескіленіп, орнын «Аллах/Аллаһ» сөзі басуда. Егер де «Аллах/Аллаһ» сөзі сіңісіп, «Құдай» мен «Жаратушы» сөздерін тілдік қолданыстан ығыстырар болса, демек ол санадан да өшеді, архаизм болып қалады. «Хақ Тағала» «Тәңір» сөздері де солай көнерген сөздер қатарына қосылуы ықтимал. Ал ол болса өз алдына «Құдайын таныту», «Құдайын ұмыту», «қонағын құдайдай күту», «Құдайдан медет сұрау», «Құдайдың құлы болуы», «әркімнің өз Құдайы бар», «Тәңір жарылқасын», «Тәңірі тілеуінді берсін», «хақ сөз», «Жаббар ием қолдасын», «Жаратушы жар болсын», «Жаратқан ием жар болсын» т.б. деген тұрақты тіркестер мен мәтел, қанатты сөздер де мәнін жоғалтып, қолданыстан шығуы қаупін тудырмақ. Бұл өз кезегінде таным аясын тарылтып, тілдік бірліктердің азаюына әкелері сөзсіз. Сондықтан қазақи таным өшпесе, «Құдай» сөзі «Алла» бірлігімен қатар қолданыста бола бермек.

Енді А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымы құрастырған 15 томдық сөздікте бұл сөзбен тіркескен бірнеше ондаған түсініктер бар. Біз оларды былай топтастыруға болады деп санаймыз:

1. Бата-тілек мәніндегі тіркестер;
2. Басу айту, көңіл айту мәніндегі тіркестер;
3. Өз шешімін айту мәндес тіркестер;
4. Әрекеттің не құбылыстың атауы мәніндегі тіркестер;
5. Әрекет ету, сұрау мәніндегі тіркестер.

1.	Алла бағын ашсын, Алланың нұры жаусын, Алла жар болсын, Алла берсін, Алла разы болсын, Алла қабыл етсін, Алла қуат берсін
2.	Алла бетін әрі қылсын, Алла ақырын берсін, Аллаңа сыйын, Алла бетінен жарылқасын
3.	Аллаға аманат ету, Алла біледі, Аллаға шүкір айту, Алла деп, Алласы аузында, Алла сақтады, Аузында Алласы бар
4.	Алланың жазғаны, Алланың әмірі, Алланың қалауы, Раббым Алла, Алланың сүйген құлы, Атта Тағаланың дидары
5	Аллаға жалбарынады, Аллаға сыйынады, Алладан медет сұрайды, Алласын аузынан тастамайды.

Өткен ғасырдың 90-жылдары белең алып, түрлі дыбыстық нұсқаулықтарда қолданылып келген «Алла тағала/Тағала», «Алла», «Аллаһ» сөздеріне байланысты 2005 жылы ҚР Мұфтияты «Алла Тағала», «Хақ Тағала», «Құдай Тағала» тіркестерінің біресе кіші, біресе бас әріптер арқылы жазылып жүргенін айта келе ҚМДБ (Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы) жанындағы Ғұламалар Кеңесі мына шешімді жариялаған: Енді «Алла» сөзін «h» әрпінсіз және «Тағала» сөзі тек бас әріппен қолданылатын болады [8]. Демек, келесі тұста «Алла Тағала» түсінігін дұрыс қолданған жөн. Мұсылмандар діни бірлестігі солай шешсе, демек, көзі ашық, сауаты бар, әсіресе, тілші, журналистер қауымы мен ел алдында жүрген азаматтар осы пәтуаға мойынұсынуы шарт. Тәртіп, ереже, заңға бағынбаған қоғамда хаос орнайтыны айқын. Қолданылуы туралы бәтуа жасалған сөздер өзінің емле ережелерін сақтауы тиіс, алайда сол норма көптің қолданысына ие бола алмай келеді. Бұның бір себебі діни басқарма, білім жүйесі, ақпарат құралдары арасындағы байланыстың әлсіздігінен деуге болады. Сондықтан бұл мәселенің шешімін табу жолдары қарастырылуы тиіс. Мысалы, баспасөз құралдарында, кітап шығаратын баспаларда, білім жүйесінде діни сөздерді жазудың емле ережелері қатаң назарға алынып отырса, жазу нормасының орнығуына елеулі ықпал етпек. Осыдан кейін айтылу нормасы да өзінің қалыбын табады.

3. Қорытынды

Сонымен, ойымызды жинақтай келгенде, Ислам діні арқылы енген сөздердің тарихын екі кезеңге бөліп қарауға болады. Тәуелсіздікке дейінге кезең және Тәуелсіздік кезеңі. Алғашқысында енген сөздер тіліміздің заңдарына бағына отырып қабылданса, қазіргі кезеңде араб тіліндегі формасы көбірек сақталып қалып отыр. Тілімізге келетін араб тілінің элементтері, әсіресе діни терминдер саны өсе бермесе, кемімейтіні белгілі. Қазіргі Ислам дінін қабылдау әлем елдерінде етек алып келе жатқан үдеріс, сондықтан Қазақстан ол үдерістен тыс қала алмайды. Егер тілдік тұрғыдан қабылдау заңдылықтарын сақтай отырып, мәселенің дұрыс шешімін таба алсақ, діни жаңғыру рухани жаңғырудың бір бағыты ретінде елдің гүлденуіне бастамақ. Ислам ұлттық дініміз болғанмен, өзіндік даму тарихы түркілік тамырдан бастау алатын біздің өзіндік ерекшеліктеріміз бар. Діни лексика ондағы заңдылықтарды негізге ала отырып, мағыналық және мазмұндық кеңістігі бойынша руханиятымызға ықпалдасуы тиіс. Бұл сыртқы формасы араб, ішкі мазмұны қазақы менталитетке сәйкес игерілген сөздердің қатарын қалыптастырады. Кірме сөздерді игерудің бұл заңдылығы, өзіндік нормасы мен бейнесі айқын, дамыған тілдердің бәріне тән құбылыс. Дін ұстану ұлттық ерекшелігіміздің есебінен жүзеге аспауы тиіс, керісінше діни құндылықтарымыз тарихи-мәдени, тілдік дәстүріміздің дамуына үлес болып қосылуы керек. Бұл ең бірінші діни ұғым-түсініктеріміз бен діни лексикамыздың айқындығы мен тиісті талаптарға сәйкестігіне тікелей байланысты.

Пайдаланған дереккөздер:

1. Р.С.Мухитдинов, Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы: Монография. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 260 б., «Қазақстандық исламтану мектебін дамытуға қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізу» тақырыбы бойынша грант аясында жарық көрген монографияның 7-томы.
2. «Муслим», «мумин» сөздерінің анықтамасы// <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%83%D1%81%D0%BB%D0%B8%D0%BC> ;
3. Исламдық терминдер сөздігі / Құраст.: М.Исахан, М.Муслимов, С.Көкенай, Б.Сыддықов. Жалпы редакциясын басқарған А.Әбдрисәлқызы. – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2015. – 60 б. <https://stom.tilimen.org/azastan-respublikasi-medeniet-jene-sport-ministriligi-din-ister-v3.html>
4. Сөз туралы сөз// Слово о слове : заметки об араб.-иран. заимствованиях в каз. яз. / Л. З. Рүстемов. - Алма-Ата: Рауан, 1991.
5. Оспан Т. АЛЛА МА, АЛЛАХ ПА? // <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/bes-paryz/iman/alla-ma-allah-pa-8007/>
6. Исаева Ж. Дұрысы қайсысы: Аллах па, Алла ма?// Ана тілі газеті, 5 қыркүйек, 2013 жыл.
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы: ҚазАқпарат, 2007. - 356 б.
8. ҚМДБ шешімі: «Алла» және «Тағала» сөзі туралы// <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/bes-paryz/iman/alla-jane-tagala-sozi-turaly-6164/>

KAZAK ŞAİR KHALİJAN BEKKHOJİN'İN "AFAKNAME" ADLI ŞİİRİNDE GENCELİ NİZAMİ'YE DAİR UNSURLAR

ELEMENTS OF NIZAMI OF GANJA IN KAZAKH POET KHALIJAN BEKKHOJIN'S
POEM "AFAKNAME"

Lalə Uğur qızı HACIYEVA
ORCID ID: 0000-0001-5857-4240

Özet

Modern zamanlarda Türk kültürel değerlerini koruyan, yaşatan ve onun taşıyıcısı olan halklar arasında Kazaklar belirli bir yere sahiptir. Kazaklar Abay Kunanbayev, Jokan Valikhanov, Jambul Jabayev, Sabit Depontayev, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukagali Magotayev, Muhtar Auezov, Khalijan Bekhojin, Oljas Suleymenov ve diğerleri 19. yüzyıldan yeni bir yazılı edebiyat türü yaratmaktadırlar.

Azerbaycan ve kazak edebi birlikteliklerinin tarihi geçmişe dayanmaktadır. Bu birlikteliğin kökleri oğuz-kıpçak folklor kültüründen esinlenmiştir. Bunu Kazak toplumunda oluşan “Korkut” (Xorxut) nağmelerinin Azerbaycanda “Kitabi- Dede- Qorqud” şeklinde deyişmesinde görmekteyiz. Bu karşılıklı iletişim her iki halk için önemli olan oğuz- Nizami – Nizaminin sevimli hanımı Afakla olan ilişkisi, türk halklarının epos kültüründe önemli yere sahip olan “Koroğlu” destanı bunun ispatıdır. Azerbaycan- kazak irsinin bir-birine yakınlığını büyük maarifçi Abay Kunanbayevin Nizami ve Füzüli gibi büyük üstadların sanatından örnekler almakla kendi yolunu bulması ile ispatlamak mümkündür. XIX yüzyılda A.Bakihanov, M.F.Axundzade, İ.Qutqaşınlı, H.Zerdabi gibi Ç.Valixanovun, İ. Altınсарının, A.Kunanbayevin bedii düşüncesinde yakınlık olduğunu görmekteyiz. Bu iletişimin kuvvetlenmesinde karşılıklı olarak yazarların eserlerinin kendi dillerine çevirmeleri de önemli rol almaktadır. M.Auezov, O.Süleymanov, A.Alimcanov, O.Bukeyev ve başkalarının eserleri Azerbaycan diline çevrilmiş ve günümüzde de sevilerek okunmaktadır. Kazakistan başbakanı Nursultan Nazarbayev'in 2017 yılında Azerbaycanı ziyaret etmesi bu iki halkın hem kültürel hem de ticari-ekonomi anlamda ilişkilerinin kuvvetlenmesinde önemli rolü olmuştur.

Azerbaycan-Türk kültürünün, Yakın ve Ortadoğu kültürünün gelişmesinde önemli rola sahip Nizami Gencevi'nin eşi Afak adına kaleme aldığı Khalijan Bekhojin'in tarihi şiiri "Afakname" Türk milli değerleri için de önemlidir. Yazar, Nizami Gencevi'den ecdadına sadık kalarak bahsetmesine rağmen, güzel Kıpçak Afak'ı daha çok övmüştür. Şiir, Afak hakkında kapsamlı bir şekilde konuşsa da, Nizami çizgisinin liderliğine müdahale etmez. "Afakname" 16 şarkıdan oluşuyor. "Kıpçak Kızı Şarkısı", "Keniz'in Çılgılığının Sesi", "Afak'ın Sözü", "Afak'ın Ölümü" başlıklı bölümlerde Afak hakkında bilgiler verilmiştir. Yazar şiirde Afak'ı 3 yerde ve 3 karakterde takdim eder. Kıpçak'ın elinde, Derbent ve Gence'de. Kıpçakların elinde rahat ve özgürce yaşayan bir Kıpçak hanının kızı gibi, Derbent'te bir emirin cariyesi gibi, Gence'de mutlu bir hayat yaşayan Nizami Gencevi'nin karısı gibi. Her halükârda yazar, Afak'ı dürüst, cesur, sadık, milletine ve vatanına bağlı olarak tasvir etmiştir.

Anahtar kelimeler: kazak kültürü, şiir, Nizami Gancevi, Khalijan Bekhojin, Afak

Abstract

Kazakhs have a certain place among the peoples who protect, keep alive and carry Turkish cultural values in modern times. Kazakhs Abay Kunanbayev, Jokan Valikhanov, Jambul Jabayev, Sabit Depontayev, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukagali Magotayev, Muhtar Auezov, Khalijan Bekkhojin, Oljas Suleymenov and others are creating a new type of written literature from the 19th century.

The history of Azerbaijani and Kazakh literary associations is based on the past. The roots of this union are inspired by the Oghuz-Kipchak folklore culture. We see this in the "Korkut" (Xorxut) tunes formed in the Kazakh society as "Kitabi-Dede-Qorqud" in Azerbaijan. This mutual communication is important for both peoples, the relationship with the oguz-Nizami-Nizami's lovely lady Afak, and the "Koroğlu" epic, which has an important place in the epos culture of the Turkish peoples, is the proof of this. It is possible to prove the closeness of the Azerbaijani Kazakh race by taking examples from the art of great masters such as the great educator Abay Kunanbayev Nizami and Füzüli, and finding his own way. In the 19th century, Ç.Valixanov such as A.Bakihanov, M.F.Axundzade, İ.Qutqaşınlı, H.Zerdabi, İ. We see that the golden sari is close in the thought of A. Kunanbayev's beauty. Mutually translating the works of the authors into their own languages plays an important role in strengthening this communication. The works of M. Auezov, O. Suleymanov, A. Alimjanov, O. Bukeyev and others have been translated into Azerbaijani language and are still read with pleasure today. Kazakhstan Prime Minister Nursultan Nazarbayev's visit to Azerbaijan in 2017 played an important role in strengthening the relations between these two peoples in terms of both culture and economy. Khalijan Bekhojin's historical poem "Afakname", written on behalf of Afak, the wife of Nizami Ganjavi, who has an important role in the development of Azerbaijani-Turkish culture, Near and Middle Eastern culture, is also important for Turkish national values. Although the author mentions Nizami Ganjavi faithfully to his ancestors, he praised the beautiful Kipchak Afak more. Although the poem speaks extensively about Afak, it does not interfere with the leadership of the Nizami line. "Afakname" consists of 16 songs. In the sections titled "Kipchak Girl Song", "The Sound of Keniz's Scream", "Afak's Word", "Afak's Death", information about Afak is given. The author presents Afak in 3 places and 3 characters in the poem. Kipchak is in Derbent and Ganja. Like the daughter of a Kipchak khan who lived comfortably and freely in the hands of the Kipchaks, like the concubine of an emir in Derbent, like the wife of Nizami Ganjavi, who lived a happy life in Ganja. In any case, the author portrayed Afak as honest, brave, loyal, devoted to his nation and homeland.

Key words: Kazakh culture, poetry, Nizami Gancevi, Khalijan Bekhojin, Afak

Giriş

Modern zamanlarda Türk kültürel değerlerini koruyan, yaşatan ve onun taşıyıcısı olan halklar arasında Kazaklar belirli bir yere sahiptir. Kazaklar Abay Kunanbayev, Jokan Valikhanov, Jambul Jabayev, Sabit Depontayev, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukagali Magotayev,

Muhtar Auezov, Khalijan Bekkhojin, Oljas Suleymenov ve diğeri 19. yüzyıldan yeni bir yazılı edebiyat türü yaratmaktadırlar.

Azerbaycan ve kazak edebi birlikteliklerinin tarihi geçmişe dayanmaktadır. Bu birlikteliğin kökleri oğuz-kıpçak folklor kültüründen esinlenmiştir. Bunu Kazak toplumunda oluşan “Korkut” (Xorxut) nağmelerinin Azerbaycanda “Kitabi- Dede- Qorqud” şeklinde değişmesinde görmekteyiz. Bu karşılıklı iletişim her iki halk için önemli olan oğuz- Nizami – Nizaminin sevimli hanımı Afakla olan ilişkisi, türk halklarının epos kültüründe önemli yere sahip olan “Koroğlu” destanı bunun ispatıdır.

Azerbaycan- kazak irsinin bir-birine yakınlığını büyük maarifçi Abay Kunanbayevin Nizami ve Füzüli gibi büyük üstadların sanatından örnekler almakla kendi yolunu bulması ile ispatlamak mümkündür. XIX yüzyılda A.Bakihanov, M.F.Axundzade, İ.Qutqaşınlı, H.Zerdabi gibi Ç.Valixanovun, İ. Altınсарının, A.Kunanbayevin bedii düşüncesinde yakınlık olduğunu görmekteyiz. Bu iletişimin kuvvetlenmesinde karşılıklı olarak yazarların eserlerinin kendi dillerine çevirmeleri de önemli rol almaktadır. M.Auezov, O.Süleymanov, A.Alimcanov, O.Bukeyev ve başkalarının eserleri Azerbaycan diline çevrilmiş ve günümüzde de sevilerek okunmaktadır. Kazakistan başbakanı Nursultan Nazarbayevin 2017 yılında Azerbaycanı ziyaret etmesi bu iki halkın hem kültürel hem de ticari-ekonomi anlamda ilişkilerinin kuvvetlenmesinde önemli rolü olmuştur.

Nizami Gencevi, Azerbaycan kültürünün temelini oluşturan önemli yazarlardan biridir. Edebi şahsiyeti bakımından Azerbaycan sınırlarını aşarak tüm dünyada yankılar uyandırmayı becermiş bir şairdir. Bu bakımdan da dünya araştırmacıları Nizamiyi bir deha olarak adlandırmaktadırlar. Kendisinden önce yaşamış İran şiirinin şahı Firdovsinin elinden klasik şiir öğreni olarak onu zirveye taşıdığı becermiştir. Nizami hem aşk, hem de kahramanlık hikayelerinde bir ustadır. Kullandığı kelimeler ve ibarelerle klasik şiiri yeniden canlandırmıştır.Şiirlerinin giriş bölümlerinde Allahı, peygamberleri ve dünyanı vasf etmiş, hatta nasihatlerde vermiştir. “Hamse” adlandırılan divanından 35.000 beyitlik 5 mesnevi bizlere çatmıştır. Mahzenül- Esrar, Hüsrev ve Şirin, Leyli ve Mecnun, Heft peyker, İskendername adlanan mesnevileri dillerde ezber olmuştur. Her bir şair bu mesnevilerden örnekler olarak kendilerine yön bulmuşlardır.

Şiirleriyle devrinin büyük ustası haline gelen İlyas kendine Nizami Gencevi ismini uygun görmüştür. Padişahların, sultanların ve hükümdarların ilgisini çeken bu şair, hiçbir zaman saraylarda yaşamamış, ruhunun hürriyetine her zaman önem vermiştir. Ustanın adı tüm dünyaya yayılmıştır. Ondaki bir şiir divanı ve 5 şiir miras kalmıştır. Nizami'nin çalışmaları, derin felsefi görüşleri, öğretici hikayeleri ve aşka farklı yaklaşımıyla bugün de gündemdedir. Her eserinde farklı bir anlam, farklı bir fikir kendini gösterir. Yazarlar şairin eserlerinden sayısız örnekler olarak yaratıcılık yollarını bulmuşlardır. Nizami Gencevi'nin sanatı her zaman Türk yazarlarının eserlerine dokunmuştur. Kazak yazarlar hep Nizami Gencevi'nin eserlerine atıfta bulunurlar ve ondan bir şeyler öğrenirler. Hatta eserlerine, hayatına ve şiirlerine adanan yeni bir eser meydana getirenler de var. Bu yazarlardan biri de şair, oyun yazarı, çevirmen Khalijan Bekkhojin'dir.

Araştırma ve Bulgular

Khalijan Bekkhojin'in sanatı, tema, biçim, dil, üslup açısından farklılık gösteren ve folklorla ilişkili bir yaratıcılık örneğidir. Yazar, çağının sorunlarıyla yetinmemiş, geçmişin derinliklerine inmiş ve olayları ulusal bir bakış açısıyla işlemiştir. "Akan Atayev", "Kalpler Sadıksa", "Yoğun Yağmurdan Sonra", "Gazap Akışı", "Himalaya Şafakları", "Alexandr Nevsky", "Çöl Komiseri", "Kremlin Muhafızı", "Batyr Nayan" dizileri, "Orman" kızı, "Afaknâme" şiirleri, halkın millî-manevi özelliklerine bağlılığını göstermiş, tarihi gerçeklere ve günümüz gerçeklerine dayandırmış, kendi içlerinde millî duyguların ifadesini yetiştirmiştir.

Azerbaycan-Türk kültürünün, Yakın ve Ortadoğu kültürünün gelişmesinde önemli rol sahibi Nizami Gencevi'nin eşi Afak adına kaleme aldığı Khalijan Bekkhojin'in tarihi şiiri "Afakname" Türk milli değerleri için de önemlidir. Yazar, Nizami Gencevi'den ecdadına sadık kalarak bahsetmesine rağmen, güzel Kıpçak Afak'ı daha çok övmüştür.

Sözün dünyayı güzelleştirir
O kızı övmek istiyorum
Kıpçakların Kazak torunlarına
Afaki tanıtmak önemlidir
Yardım et, ey benim üstadım
Söz açyım Afak'ın hikayesinden (11)

Şiir, Afak hakkında kapsamlı bir şekilde konuşsa da, Nizami çizgisinin liderliğine müdahale etmez. "Afakname" 16 şarkıdan oluşuyor. "Kıpçak Kızı Şarkısı", "Keniz'in Çılgılığının Sesi", "Afak'ın Sözü", "Afak'ın Ölümü" başlıklı bölümlerde Afak hakkında bilgiler verilmiştir. Yazar şiirde Afak'ı 3 yerde ve 3 karakterde takdim eder. Kıpçak'ın elinde, Derbent ve Gence'de. Kıpçakların elinde rahat ve özgürce yaşayan bir Kıpçak hanının kızı gibi, Derbent'te bir emirin cariyesi gibi, Gence'de mutlu bir hayat yaşayan Nizami Gencevi'nin karısı gibi. Her halükarda yazar, Afak'ı dürüst, cesur, sadık, milletine ve vatanına bağlı olarak tasvir etmiştir.

Şiirin ilk bölümünde yazar, büyük şair Nizami'yi şiirin padişahı olarak adlandırır. Firdovsi'den sonra söz bayrağını alıp zirveye çıkardığını söylüyor. Anlamli sözlerin dini geride bırakıp şiiri sevenlerin kabesi olduğuna dikkat çeker. Yeryüzünü kelimeleri ile süsleyen şairi gökteki melekler de kıskanmaktadır. Kendini Nizami'ye benzeten yazar, Nizami'ye dağ, kendisine de bir avuç toprak der.

"Kıpçak güzeli hakkında" şarkısı da Kıpçak bozkırlarını tasvir ediyor. Afak, fırtınalı bir havada bir okurların karşısına çıkar. Afak, Kıpçak sultanı Guta'nın kızıdır. Kıpçak babası gibi cesur, kahramandır, hem de güzelliğiyle herkesi kendine hayran bırakmaktadır. Derbend emirinin adamları Kıpçak bozkırlarına yürüyüş düzenlediler ve Afak'ı ele geçirdiler. Afak'ı ilk gördüklerinde güzelliği karşısında kendilerini kaybederler.

Ah, o bir insan değil, bir peri, bir peri!
Bana parlak bir yüzü hatırlatıyor,
Sırtına dökülen şelale saçları
Gözleri bir çift çırağı andırır

Şiirin ilerleyen bölümlerinde Nizami'nin Derbent'e gelişi ve Afak ile karşılaşması gösterilmektedir. Afakı Derbent sarayından alır ve kendisi ile evlenir. Bu evlilikten Muhammed adında bir oğlu olur. Ancak Afakla Nizami'nin mutluluğu uzun sürmez. Nizami, Şirvanşahların sarayına yaptığı gezide Gence'de deprem olur ve Afak vefat eder. Afakın zamansız vefatı şairi derinden sarsar ve kendi şiirlerinde onu ölümsüzleştirir. Nizami, "Khosrov ve Şirin" adlı şiirinde Şirin karakterini Afak'tan esinlenerek yazmıştır.

Afak, Derbent ve Gence'de bulunduğu müddetçe vatan hasreti ile yandı. Vatanını, babasını, atı Ağmonşagi'yi en az bir kere görmek istemiştir.

Elimden, ulusumdan
Ayrılan karib kuşa
Emir kul etmiş beni
Yaman güne kalmışam (41)

Khalijan Bekhojin "Afakname" adlı şiirinde Nizami'nin karakterini tam olarak yansıtabilmek için meselelere kişilik ve çevre, sanatçı ve zaman bağlamından yaklaşmayı tercih etmiştir. Nizami'nin doğum yeri, yaşadığı çevre, anne-babası, eğitimi, hükümdarlarla görüşmeleri, eserlerinden bazı kesitler, evliliği, oğlu Muhammed, eşi Afak ve diğerleri eserde zikredilmektedir. Kendisi hakkında çeşitli bilgilerin bulunması şairin Nizami Gencevi'nin hayatına ve eserine oldukça aşina olduğunu göstermektedir. Bu nedenle yazar, eserdeki konulara karmaşık bir yaklaşım benimsemiş ve Nizami'nin eksiksiz bir imajını oluşturabilmiştir.

"Afakname" Nizami'nin anne ve babasına derin bir saygı ve sevgi gösterir. Yazar, Nizami'nin babası Yusifi çalışkan, dürüst adam olarak okuyuculara tanıtır ve onun sevecen bir baba imajını öne çıkarmanın daha önemli olduğunu düşünür. Yazar, Nizami'nin babasını gerçek bir tarihî anlamda takdim ederek, tarihi hakikat unsuruna atıfta bulunmakla kalmamış, ona vefasını da göstermiştir.

"Afakname"de Nizami'nin annesi, cesur bir göçebe kabilenin gururlu kızı olarak hatırlanır ve zamansız ölümüne üzüldür. Bu gerçek, Nizami Azerbaycan Araştırmaları'nda da yer alır ve Nizami'nin şiirinden bir alıntıyla doğrulanır:

Annem cesur bir Reise,
Bir anne olarak önümde öldü

Halijan Bekhojin'in "Afakname" şiirinden, Nizami'nin Derbent hükümdarı ve Kızıl Arslan gibi iki büyük hükümdarla konuşmaları, gerçek tarihi koşullara dayanmakta ve Nizami'ye doğrudan saygının bir sonucu olarak verilen değeri doğru bir şekilde sunmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, Khalijan Bekhoji'nin "Afakname" şiiri deha Nizami'nin eşi Afak'ın onuruna yazılmış olmasına rağmen, Nizami'nin edebi mirasına ve kişiliğine gösterilen büyük sevgi ve ilgiden dolayı eser Nizami'nin çok yüksek bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Bu anlamda Nizami'nin kendisini ve sözlerini anlatan "Afakname" şiiri, Azerbaycan edebiyatının

şahsiyetine, sanatına, yaratıcı geleneklerine ve Orta Doğu dehasına derin bir saygı ve hürmet örneği olarak modern Kazak edebiyatında önemlidir.

KAYNAKÇA

1. İsa Həbibbəyli. Nizami Gəncəvinin irsinə ve ideallarına yeniden qayıdışa çağırış. Bakü-525. 2021.
2. Khalijan Bekhojin. Afakname. Bakü. Türksöy-2010. 151 sayfa
3. Memmed Elekberov. Nizami Ganvevi ve Azərbaycan halk sanatı. Gance-2021. 130 sayfa
4. Məmməd Məmmədov. Poeziya dünyasının dahisi. Bakü-2021 64 sayfa
5. Nazir Akalın. Nizami-yi Gencevinin hayatı, edebi şahsiyeti ve eserleri. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi. 25 sayfa
6. Nizami Gencevi. Eserleri. II cilt. Bakü. Şerq-Qerb2013. 781 sayfa
7. Yerlan Alashbayev. Kazak edebiyatı'nda nazire geleneği. 25 şubat 2021. 28 sayfa
8. <https://www.xalqcebhesi.az/news/culture/22387.html>
9. <https://edebiyatqazeti.az/news/sience/7190-muasir-qazax-edebiyatinda-nizaminin-ozu-ve-sozu>

KAZAKİSTAN-TÜRKiYE İLiŞKİLERİNİN STRATEJİK ANLAMI**THE IMPORTANCE OF KAZAKHSTAN TURKIYE RELATIONS****Mustafa TALAS**

Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Özet

Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesiyle bağımsızlığına kavuşan Kazakistan, bundan sonra hızlı bir gelişim süreci içerisine girmiştir. Bu hızlı gelişimin ana nedenini ise Hazar Havzası'nın en büyük petrol üreticisi olması ve aynı zamanda doğal gaz üretiminde de önemli bir kapasiteye sahip olması teşkil etmektedir.

Kazakistan'ın enerji kaynakları konusundaki bu yeri bölgede en yüksek oranlı yabancı yatırımın ülkeye çekilmesi gerçeği ile karşılaşılmasını temin etmiştir. Bu bağlamda, Kazakistan, bölgesinde stratejik bir konum elde edebilmiştir.

Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. İlk planda önemli dış kaynaklı yatırımları Kazakistan'a yönlendiren ülkelerden de olan Türkiye ile Kazakistan'ın ticaret hacmi açısından önemli ama yeterli seviyede olmadığı açıktır. Ancak sosyo kültürel ilişkiler ve siyasal anlamdaki ilişkiler bakımından çok önemli ve ileri seviyede bağlaras sahip olduklarını da bilmek gerekmektedir.

Bu çalışmada Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin stratejik önemi araştırılmıştır. Çalışma teorik çerçeveli sosyolojik bir araştırma olarak kurgulanmıştır. Türkiye için Orta Asya'daki en önemli stratejik ilişkinin adresinin Kazakistan ile olan ilişkiler olduğu görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Kazakistan, Türkiye, Stratejik İlişkiler, Kazakistan-Türkiye.

Abstract

Kazakhstan has been started to develop rapidly after self-government. This fast progress has been taken place because of the fact that Kazakhtan had Hazar energ resources. For that reason Kazakhstan has attracted foreign investment far too much. Kazakhstan has become first number in Central Asia region about foreign investment. Both west powerful global actors and China has been interested in Kazakhstan for various energy investment. This position has been brought in strategic importance to Kazakhstan. Turkey has been first country which would recognize Kazakhstan's independence. In addition to Turkish entrepreneurs has been included investors to Kazakhstan since independence process. Turkish investments are important but not enough for Kazakh-Turk relations level. In fact two countries must have high level about trade relations.

In this study, we researched the strategical significance of Kazak and Turk relations. This paper has performed as theoretical analyze. Consequently we understood that there would be powered and strategical relation with Kazakhstan in Central Asia Region for Turkey with this study.

Keywords: Kazakhstan, Türkiye, startegical relations, Kazakhstan-Türkiye.

Giriş: Amaç, Kapsam, Sınırlılıklar, Materyal ve Metot

Sovyetler Birliği'nin dağılması dünyadaki Türklerin önüne yeni fırsatlar çıkarmıştır. Bu dağılma dünyadaki soğuk savaşın da sona ermesi anlamına geliyordu. Soğuk Savaş olgusunun bitişi dünyadaki insanları hem iki ateş arasında kalmaktan hem de iki ateşten birini tercih etmekten kurtarmıştır. Bu olgu, Doğu Bloku'nun ablukası altında olan Türk İlleri için kendi kendini idare etme hakkı biçiminde getirisi olan bir durum şeklinde cereyan etmiştir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi dünyada ve Türkiye'de insanları "Türk Dünyası" gerçeğiyle karşılaştırdı. Türkiye için bu karşılaşma öncelikle heyecana dönüşmüştür. Türkiye'nin sahip olduğu bu heyecanın merkezinde Kazakistan yer alıyordu. Kazakistan ile ilgili heyecanın nedenleri ise şunlardı: Topraklarının genişliği, sahip olduğu yerüstü ve yeraltı kaynakları, nükleer silâhlara ve ünlü Bay Konur uzay üssüne sahip olması, Sovyetlerin çözülme sürecinin başlangıcı olarak sayılabilecek 1986 olaylarına ev sahipliği yapması (Gündoğdu-Güler, 2017:76). Bunlar aynı zamanda Kazakistan'a stratejik anlamda üstünlük kazandıran özellikler olarak öne çıkmaktaydı.

Bu çalışma üç bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölüm Kazakistan ülke bilgileri, ikinci bölüm stratejik işbirliğinin anlamı ve üçüncü bölüm ise Kazakistan-Türkiye İlişkileri olarak hazırlanmıştır.

Bu tebliğde, sosyolojik teori yöntem olarak belirlenmiş olup materyal için de web tabanlı veri kaynakları, kütüphanelerdeki kitap ve makaleler seçilmiştir.

Bu aşamada çalışmanın birinci bölümü olarak düzenlenmiş olan Kazakistan bahsine başlanabilir.

1. Kazakistan:

Dünyanın dokuzuncu büyük yüzölçüme sahip ülkesi olan Kazakistan, yaklaşık olarak Türkiye'nin dört katı toprağa sahip bir ülkedir (Kazakistan Ülke Raporu, 2012:4). Kazakistan'ın ekonomisinde de belirleyici faktör olan ekonomik kaynaklarının dayanağı zengin yeraltı kaynaklarıdır. Önemli madenlere sahip olmasının yanında verimli topraklarından ötürü tarım açısından da önemli istihdam kapasitesine sahiptir. Tarımın hayvancılık başlığında da önemli avantajlarıyla stratejik hedefleri olan Kazakistan, önemli bir Orta Asya ülkesi konumundadır.

Ülke arazi büyüklüğü ile ters orantılı olarak Kazakistan'ın nüfusu seyrek durumdadır. Ayrıca nüfusunda önemli oranda farklı etnolojik yapıda insanlar mevcuttur. İlk bağımsızlık dönemindeki Rus oranının yüksekliği zaman içinde azalma eğilimi göstermiş ve denge Kazaklar lehine dönmüştür. Bu nüfus dengesinin oluşumunda bir kaç önemli faktörün etkili olduğu söylenebilir: Devletin yönetim merkezinin Rus oligarşisinin etkisinden kurtarmak amacıyla Almatı'dan Nur Sultan adlı sonradan tesis edilmiş başkente taşınması, Kazak diasporası denilen ülke dışında yerleşik Kazakların ülkeye davet edilmesi ve bu davete başta Moğolistan olmak üzere pek çok çevre ülkeden olan Kazakların karşılık vermesi, Rusların Kazakistan'dan kendi rızalarıyla ayrılıp Rusya'ya gitmeyi tercih etmeleri ve Kazakların doğurganlık oranlarının Ruslara göre yüksek olmasıdır (Çalışkan, 2021:2).

Kazakistan'ın stratejik anlamda atmış olduğu adımlar, ülkeyi bölgesinde istikrar unsuru ve önemli bir güç haline getirmiştir. Özellikle, Nazarbayev'in politik olarak egemenliği, özgürlüğü, açıklık ve şeffaflığı öne alan yaklaşımı benimseyip bunları hayatın bir parçası haline

getirmesi çok önemli kazanımlar sağlamıştır. Geçen süreç içerisinde, öncelikle, egemenliğin ve siyasal itibarın tesis edilmesi, devletin inşa edilmesi çok önemli olmuştur (Nazarbayev, 2021).

Kazakistan'da 28 Ocak 1993'te kabul edilen anayasaya göre, Kazakistan Cumhuriyeti, devlet yapısını demokratik, laik ve üniter bir devlet olarak tanımlamış olup resmi dil olarak da Kazakça'yı benimsemiştir. Buna göre, Rusça'ya konuşma dili statüsü vermiştir (Çağlar, 2018:76).

Kazakistan'ın anayasadan kaynaklanan güçlü devlet yapısı ilk başlardaki zayıf toplumsal yapıyı kontrol etmek açısından büyük bir öneme sahiptir. Bunun yanı sıra komşularla olan tartışmalı sınır anlaşmazlıklarını diplomasi ile çözmesi çok anlamlı olmuştur.

Bu aşamada ikinci bölüm olarak tasarlanan stratejik işbirliğinin ele alınması gerekmektedir.

2. Stratejik İşbirliği:

Ülkeler arası işbirliklerinin dereceleri vardır. İlişkilerin olmadığı ya da kapalı olduğu en alt seviyeden yukarı seviyeye doğru çok çeşitli ilişki biçimi vardır. Bu ilişki biçimlerinden en güçlü olanına stratejik ortaklık ya da stratejik işbirliği adlandırması yapılmaktadır. Buna göre siyasal, ekonomik, kültürel ve askeri-güvenlik bakımlarından geniş perspektif içeren ilişkiler stratejik niteliği taşıyan ilişkiler olarak öne çıkan ilişkiler olmaktadır.

Küreselleşme döneminin dünya siyasetinde devletlerarası yaklaşma ve bloklaşmalar kaçınılmaz durumdadır. Bu yaklaşma siyasetleri, elbette, ihtiyaçlara göre şekillenmektedir. Söz konusu ihtiyaçlar hem bir zorunluluk gereği olurken hem de fırsatların takdimi biçiminde vuku bulmaktadır. Devletlerin işbirliği yaklaşmaları biçimsel olarak karşılıklı anlaşma ile olabileceği gibi, kapsamlı güvenlik garantilerini içeren ittifaklar tarzında da ortaya çıkabilmektedir. İşte bu ittifakların daha farklı bir türü olarak ortaya çıkan yaklaşmalara da "stratejik işbirliği ve stratejik ortaklık" denmektedir (Sümer, 2010:672).

Aynı sosyal psikolojide insanların grupları oluşturma gereçlerinde olduğu gibi (Tuncel, 2015:72-73), Dünya ülkelerinde de ihtiyaçlara bağlı olarak birleşme ve ortaklık, bloklar oluşturma davranışları gerçekleşmektedir. Bu durum, son zamanlarda yoğunlaşan ve çeşitlenen tehdit algılamalarının değişimine bağlı olarak gelişmiştir. Bu bağlamda, ülkeler vizyoner olarak farklılaşmış ve çeşitlenmiş ilişkiler kurmayı zorunlu görmektedirler. Ülkelerin kendilerini buldukları ortamda tek başlarına savunabilme imkanlarının kalmaması olgusu üzerine yakın ve derin ilişkiler kurma becerileri onları buldukları yerde daha farklı konumlara getirebilme vasfına sahip olmaktadır.

Ülkelerin bu zorunlu yaklaşmalarının örneklerinden biri olan Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin analizine bu noktada giriş yapılabilir

3. Kazakistan-Türkiye ilişkileri:

Kazakistan-Türkiye ilişkileri farklı kategorilere göre değerlendirildiğinde, farklı sonuçlar ile karşılaşılacak boyutlara sahiptir. Siyasal anlamda ilişkiler bakımından Türkiye'nin Kazakistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olması ve ortak tarihsel köklerden dolayı yakın ilişki kategorisindedir.

Askeri ve güvenlik konularındaki işbirliği bazı anlaşmalarla stratejik vurgulamasıyla öne çıkan Kazak-Türk ilişkileri elbette kapsamlı niteliklere sahiptir. Özellikle dünyanın farklı

bölgelerindeki tehdit algılamalarına göre ortak irade ortaya konulması ile ilgili kapsamlara sahip olan çerçeve anlaşmaların mevcudiyeti önemlidir.

Ekonomik ilişkiler de önemli yer edinmesine rağmen diğer boyutların epey gerisinde kalan ve yetersizlikler içeren yapıdadır. Özellikle, Türkiye bu konuda Rusya, Çin, ABD ve AB'nin gerisinde kalan ticaret hacmine sahip bir partnerdir (Yılmaz, 2017:828). Önemli ama yeterli olmayan bu durum hem Kazakistan hem de Türkiye açısından ekonomideki dalgalı seyirle krizlerden etkilenen piyasa yapılarından kaynaklı olmuştur. Yatırımcı sayısı bakımından ilk sıralarda yer alan Türk yatırımcıları, yatırım miktarları açısından gerilerde kalmaktadır. Çünkü Türk yatırımcıları piyasa aktörü olarak büyük değil daha çok küçük ve orta boy olarak var olmaktadır. Bunda Türkiye'nin ekonomisinin söz konusu ülkelere göre küçük kalmasının ve yatırımcının da ülkedeki ekonomik büyüklüğün bir yansımasının etkisi söz konusu olmaktadır.

Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin gelişimindeki en istikrarlı başarıyı içerdiği ilişki başlığı kültürel işbirliklerinde yer almaktadır. Hem kültür hem de eğitim alanlarındaki yatırımlar ve işbirlikleri ilişkilerin ve etkileşimin odak noktasında yer almaktadır. Hem eğitim, hem sağlık hem de turizm amaçlı olarak hızlı gelişim gösteren Kazak-Türk ilişkileri uzan vadede diğer ilişkileri de tersine döndürebilecek kapasitede önem arz eden nitelikte olarak görülmektedir. Ortak üniversitelerin kurulması, işbirliği protokolleri ile her iki ülkedeki üniversitelerin öğrenci ve öğretim elemanları değişim programları uygulaması çok anlamlı ve değerlidir. Bunun yanı sıra turizm sektörü açısından Kazakistan Türk turizminin en hızlı büyüdüğü pazarlardan olarak dikkat çekmektedir (Türsab, 2021).

Kazakistan-Türkiye ilişkileri istikrarlı bir gelişme ve büyüme kaydeden ülkeler arası ilişki örneklerindedir. Sovyetler Birliği'nden ayrılmış ülkeler arasında başlangıçtan günümüze kadar dalgalı seyir göstermeden, istikrarlı olarak sürekli ilerleme kaydeden ilişki biçimi Türkiye açısından bir Azerbaycan ile bir de Kazakistan ile mümkün olmuştur. Diğerlerinde aynı seyri yakalamak mümkün olamamıştır.

Kazakistan Doğu Türklüğü'nün denge unsuru, Türkiye de Batı Türklüğünün. Bu ikisinin dengesini ise Azerbaycan bağlantı sağlayıcı olarak her iki tarafı eksene oturtmada görev sahibi olmaktadır.

Özellikle dünyanın farklı yerlerinden Türklere gelen ve gelmesi muhtemel olan tehditlerin bertaraf edilmesi Türk ülkelerinin her başlıktaki ilişkilerini güçlendirip, stratejik üstünlük sağlayıcı karakterde olmalarına bağlıdır. Türk Devletleri Teşkilatı yaklaşımının kurumsal kimlik kazanması olmak ve bu üç denge unsuru ülkenin lokomotif özellikli etkisi olmak üzere, bütün muhtar cumhuriyetleri ve akraba toplulukları kapsama alanlarına alacak biçimde yeni bir anlayışla ilişkiler geliştirilmesi önemli ve anlamlıdır.

Kazakistan bölgesinde bir istikrar adasıdır. Burada kaybolacak bir istikrarın dünyaya maliyeti çok yüksek olacaktır. Çok yönlü olarak dünyadaki bölgelere dama etkisi yapacak bir yer olan Kazakistan, Türkiye'nin de bu durumardan etkileneceği özelliğe sahiptir. Bu konuda Kazakistan'daki güven ve istikrarın dünyanın başka bölgelerine de örnek olması gerektiğini beyan etmek isterim.

Sonuç ve Tartışma

Kazakistan ve Türkiye ilişkileri kardeşlik hukukunun da ihmal edilmediği ama daha çok ortak çıkarlara vurgu yapan stratejik seviyede ilişkilere sahiptir. Bu ilişki zamanla hep ileriye

doğru ivme kazanmıştır. Durgunluk ya da ara dönemi olmayan en alt seviyede başlayıp sürekli grafiği yukarı doğru yükselen cinsten bir ilişki türünü ortaya koymaktadır.

Her iki ülkenin kapasitesine ve seviyesine göre yeterli olmayan bir ticaret hacmine sahip olduklarını söyleyebiliriz. Devamlı yükselen bir ivme mevcut ama bu yeterli değildir. Yukarı doğru daha fazla güçlendirilmesi ilişkileri daha da güçlendirmeye bağlı olacaktır.

Sosyal yaşamın ekonomi dışındaki boyutlarında ilişkilerin daha anlamlı seviyelerde olduğu da açık ve nettir. Bunların daha fazla güçlendirilmesi ve donatılması ekonomik ilişkileri de etkileyecek öneme sahiptir. Doğu Türklüğünün istikrar ve denge unsuru olan Kazakistan'ın hem Türkiye için, hem Avrasya için hem de dünya için çok önemli olduğunu söyleyebiliriz. Orada kaybolacak bir istikrar hem bölgede hem de dünyada denge bırakmayacak türden olur. İstikrarsız bölgelere yakınlığı sebebiyle buralarda olabilecek bir istikrarsızlığın durmaksızın Rusya, Çin, Hindistan, İran ve Türkiye'de etkileri olacaktır.

Kaynakça

Çağlar, A. (2018). “Kazakistan’da Devlet, Dini Yaşam ve Sivil Toplum”, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, Sayı:6, Haziran, s.71-85.

Çalışkan, B. (2021). “Rusya’nın Toprak İddiaları ve Kazakistan’ın Egemenliği”. İNSAMER, <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/etkinlik-rusya-nin-toprak-iddialari-ve-kazakistan-in-egemenligi.pdf> , Erişim Tarihi:29.12.2021.

Gündoğdu, A. – Güler, C. (2017). “Kazakistan’ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci Ve Türk Kamuoyundaki Yankıları”, TAD, C. 36/ Sayı: 61, s.75-93.

Kazakistan Ülke Raporu (2012). <https://www.birlesmismarkalar.org.tr/uploads/Kazakistan.pdf> , Erişim Tarihi:29.12.2021.

Nazarbayev, N. (2021). “Kazakistan-2050 Stratejisi”, https://tasam.org/Files/Icerik/File/kazakistan_-_2050_stratejisi_2ed088a6-ffd2-4202-8a38-b0a42a571fee.pdf , Erişim Tarihi:29.12.2021.

Sümer, G. (2010). “Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, Ege Akademik Bakış, 10 (1), s.671-698.

Tuncel, G. (2015). “Toplumsal Gruplar ve Özellikleri”, Sosyal Psikoloji, 4. Baskı, Editör: Hamit Coşkun, Lisans Yayıncılık, İstanbul.

TÜRSAB (2021). “Türkiye’nin Sessiz Büyüyen Pazarı: Kazakistan”, https://www.tursab.org.tr/dosya/981/kazak_981_4909543.pdf , Erişim Tarihi:29.12.2021).

Yılmaz, S. (2017). “Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, 2017, s.813-834

ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫНА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ЕНГІЗУДІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

PREREQUISITES FOR IMPLEMENTING DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE CURRICULUM

AITBENBETOVA A, K

филол.ғ.к., доцент

MOLDABAIEVA Z. M

Аға оқытушы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Аннотация: мақалада цифрлық технологияны енгізудің алғышарттарын Цифрлық тенденция дамыған елдерде қоғамның барлық салаларында бірдей қолға алу керектігі сөз болады.

Кілт сөздер: цифрлық технология, оқу бағдарламасы, дамыған ел, жаһандану, Цифрлы Қазақстан.

Annotation: The article discusses the need to address the prerequisites for the introduction of digital technologies in all groups of society in countries with developing digital trends.

Keywords: digital technologies, curriculum, developed country, globalization, digital Kazakhstan.

277

Адамзат тарихында ХХІ ғасыр «төртінші өнеркәсіптік революцияның», ғылым мен техниканың қарқынды дамуымен ерекшеленеді. Цифрлық тенденция дамыған елдерде қоғамның барлық салаларында бірдей қолға алынуда. Бұл дегеніміз – жеке тұлғаның білім-бәсекесін, қажеттілігін, құндылығын, мақсатқа бағытталған іс-әрекетін заманауи, әрі тиімді басқаратын жаңа кешенді құрылым. Қазақстан да аталмыш тенденцияға озық үлес қоспаса, қалып кеткен емес. Осы орайда тұңғыш президентіміз «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауында Қазақстанның 2050 жылы дамыған 30 елдің қатарына қосылудың негізгі тірегі цифрлық технология деп атап көрсетті [1]. Жолдауды жүзеге асыру барысында елімізде «Цифрлы Қазақстан» атауымен жаңа бағдарлама құрылды. Бағдарлама мемлекеттің ғана емес, адамның прагматикалық тұрғыдан дамуына атсалысады.

Аз уақыт ішінде бізді қоршаған ортаның барлығы цифрлық технологияға ауысқан. Айталық, электронды банк қызметі, электронды кітаптар, онлайн инфрокұрылым қызметтері, «e-gov» халыққа қызмет көрсету орталығы, ақпарат алмасуға арналған түрлі әлеуметтік желілер, қашықтықтан оқыту платформалары, т.б.

«Цифрландыру» саясатын жүзеге асыруда АҚШ, Ресей, Жапония, Қытай, Ұлыбритания, Канада, Оңтүстік Корея, Германия секілді әлемнің алпауыт елдері көш бастайды. Олардың қатарында Қазақстан да бар. Қазіргі таңда қазақстандықтардың «цифрлық технология» бойынша білім деңгейі 70 пайызды құрайды. 2021 жылдың аяғына дейін 80 пайызға, 2030 жылға дейін 95 пайызға дейін жетілдіру үкімет тарапынан жоспарланған [3, 35].

«Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы төрт бағыт бойынша жүзеге асырылуды көздейді: 1) шет аймақтарға интернет желісін тарату; 2) барлық салаларды цифрлық технологияға көшіру; 3) мемлекеттік ұйымдарды цифрландыру; 4) IT мамандарын даярлау. Аталмыш бағыттардың сәтті іске асырылуы білім берудің жаңа жүйеде реформалануымен тікелей байланысты.

Жаһандану заманында бәсекеге қабілетті жаңа ұрпақты тәрбиелеп өсіруде оқу үдерісінде цифрлық технологияны қолданудың маңызы зор. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясында «Біз «білім-ғылым-инновациялар» [2] үштігі билеген постиндустриялық әлемге қарай жылжып келеміз» деп бүгінгі білім индустриясының басты ерекшелігін атап өтті. Расында, технологиялар күн санап дамуда, соған сәйкесінше оқу үдерісінің мазмұнына қойылатын талаптар да өзгеруде. Қазіргі уақытта мұғалімнің басты қызметі – білімді түбегейлі үйрету емес, оқушыны өз бетінше үйренуге, іздеуге дағдыландыру, сыни ойлау тұрғысынан тәрбиелеу, жаңа ақпаратты игеруге бағыттау. Осы қағидалар негізінде ақпаратқа қолжетімділікті жеңілдетіп қана қоймай, білім беру жүйесін жаңаша құруға мүмкіндік беретін заманға сай білім берудің жаңа моделіне қажеттілік туындады.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі бүкіл адамзат қызметінің барлық салаларына енетін, дүниежүзілік ақпараттық кеңістікті қалыптастыра отырып, қоғамда ақпараттық ағындардың таралуын қамтамасыз ететін цифрлық технологиялардың күшті әсер етуімен сипатталады. Бұл процестердің ажырамас және маңызды бөлігі білім беруді цифрландыру болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда әлемдік ақпараттық-білім беру кеңістігіне енуге бағытталған жаңа білім беру жүйесі қалыптасуда. Бұл үдеріс қазіргі заманғы техникалық мүмкіндіктерге сәйкес оқушының ақпараттық қоғамға үйлесімді енуіне ықпал етуі керек. Оқыту технологияларының мазмұнындағы түзетулер білім беру процесінің педагогикалық теориясы мен практикасындағы елеулі өзгерістермен қатар жүреді. Цифрлық технологиялар – оқытудағы қосымша құрал емес, оның тиімділігін едәуір арттыратын интегралды білім беру процесінің ажырамас бөлігі.

Цифрлық сауаттылық – бұл белгілермен, модельдермен, мәліметтермен жұмыс жасаудың және теориялық және практикалық мәселелерді шешу үшін мүдделі тұтынушыға ұсынудың ең жақсы тәсілі; ақпаратты өндіру, сақтау және жеткізу үшін техникалық ортаны жақсарту тетіктері; оқыту жүйесін дамыту, адамды бұқаралық ақпарат құралдарын, ақпараттық және телекоммуникация құралдарын тиімді пайдалануға үйрету.

Цифрлық технологияның барлық салаға енуі білім мазмұнынан дәстүрлі оқыту түрін жаймен ығыстырды. Оған себеп – заманға сай білім форматының мазмұннан формаға қарай ойысуы, яғни оқушы меңгерген білімді келешекте өміріне қолдана білу қағидасы.

Дәстүрлі оқу формасында білім беру үдерісінің 70-80 пайызы оқытушының жауапкершілігіне жүктелді. Мұғалім сабақ түсіндіреді, сабақты ұйымдастырады, бағалайды, мұғалімнің көмегімен сынып жұмысы орындалады, мұғалімнің түсіндіруімен үй жұмысы жасалады. Көрнекілік құралдар да көнескі, ресурстар оқушының ақпаратпен қамтамасыз етілуі жеткілікті деңгейде болмады. Сонымен қатар, оқу процесі ұзақ уақытқа жоспарланды. Мәселен, мұғалім ағымдағы оқу барысында немесе тоқсан соңында педагогтік сабақ жүктемесіне сай бірнеше сыныптардан бақылау емтиханын алады. Оны тексеріп, кері байланыс беру үшін оқушы апта ішінде кем дегенде 2-3 күн күтетін болды. Емтихан күні мен нәтиже арасындағы уақыт алшақтығы кері байланыс тиімсіз болды. Ата-аналардың мектеппен байланысы да белсенді болмады. Белсенді байланыс арнайы уақыт межесіндегі арнайы кездесуді қажет етті. Педагогикада ата-ана бала

тәрбиесі процесіндегі басты субъект саналғанымен, көп жағдайда бұл міндет ата-аналардың мектеппен байланысын қанағаттандырмады.

Жоғарыда аталған бірнеше негіздер білім беру жүйесіне жаңартылған оқу мазмұнын алып келді. Жаңартылған оқу мазмұны цифрлық технологияның адамдарға жан-жақты насихатталуымен, таралуымен байланысты дайындалды. Мұғалім мен оқушының функциясына өзгерістер енгізілді. Оқушы – ізденуші, оқытушы – бағыттаушы ролінде білім мазмұны қайта ұйымдастырылды. Бүгінгі таңда білім алудың ресурсы өте көп, олардың басым бөлігі ақпараттық платформалар, білім платформалары, бейнебаяндар, аудиокұрылғылар, телекоммуникация, т.б.

Кез келген пәнді игертуде сабақтағы негізгі міндеттердің бірі – оқушылардың бойында берік білім, білік, дағды қалыптастыру. Бұл дағдыларды қалыптастыруда интерактивті тақтаның мүмкіндіктері ықпал етеді, бұл пәнді оқытудың инновациялық және дәстүрлі әдістерін біріктіруге мүмкіндік береді. Тақта, бор, тапсырма карталары және қағаз плакаттар – дәстүрлі оқытудың көрнекті құралдары. Бұл құралдар әлі күнге дейін өз мәнін толыққанды жоймады. Дегенмен дәстүрлі мектеп тақтасы енді жаңа функцияларды жеңе алмайды. Компьютерлер мен ұялы телефондарда өскен, көрнекі ақпаратқа деген қажеттілігі анағұрлым жоғары мектеп оқушыларының жаңа буыны мұғалімнен басқаша тәсілді талап етеді. Цифрлық қолжетімділік, цифрлық байланыс, цифрлық нарықтағы білім алушыға цифрлық технологияларға негізделген цифрлық сауаттандыру ғана сапалы, заманауи білім бере алады.

Іс жүзінде интерактивті тақта дәстүрлі тақтаға немесе проекторға қарағанда әлдеқайда тиімді. Материал интерактивті режимде берілгендіктен, студенттермен коммуникативті өзара әрекеттесу едәуір жақсарды, бұл оларға ақпаратты жылдам әрі тиімді жеткізуге мүмкіндік береді. Тиісінше, білім сапасы жақсарып келеді.

Цифрлық технологияның алғышарттарына бағалау құжатындағы өзгерістерді айта аламыз. Дәстүрлі оқу формасында қағаз журнал бірнеше жыл маңыздылыққа ие болды. Қағаз журнал мұғалімдердің жұмысында бірнеше қиындықтар тудырды: қайта өңделмейді; қол күшін қажет етеді; ата-аналар әр уақытта балаларының тоқсандық қорытындыларын көре алмады; оқушыларда күнделікті дайындығы жөнінде толыққанды кері байланысты көру мүмкіншілігі аз болды. Эволюциялық дамудың нәтижесі білім индустриясына электронды журналды әкелді. Электронды журнал – ата-ана, оқушы, мұғалім үшін ең тиімді құрал. Ол қағаз журналмен қатар, оқушылардың күнделігін, жалпы айтқанда, қағазбастылыққа қарама-қарсы құрылғы болып енді. Электронды журнал мұғалімнің уақытын, қол күшін, жұмысын жеңілдетті. Мұғалім жылдық оқу жоспарын, әр күнгі сабақ тақырыбын, тапсырмаларын, қысқа мерзімді жоспарын, бағалауды, кері байланысты, ата-аналармен қарым-қатынасты осы бір жүйеде толыққанды орындай алады.

Цифрлық технологияның білім беру үдерісіне енудің тағы да бір алғышарты – оқушының қарым-қабілетін, деңгейін, жас шамасын ескере отырып, көпкешенді білім беру. Бұл дегеніміз – әр оқушы ақпаратты әртүрлі қабылдайды, түрлі жолдармен білім алады. Соған сай оқытушының да әдіс-тәсілдері мықты болу қажет. Білім алушыны ақпаратты қабылдауына байланысты педагогтік психология ғылымында үшке бөліп қарастырамыз:

- 1) Есту (аудиал) арқылы;
- 2) Көру (визуал) арқылы;
- 3) Сезіну (кинестика) арқылы.

Осыған сәйкес жаңартылған білім мазмұнында оқытушыға пәнді игертуде 4 түрлі дағды ойлап табылды: тыңдалым; айтылым; оқылым; жазылым. Мұғалімдер жаңартылған білім мазмұнына көшпес бұрын да тақырыпты меңгертуде әртүрлі қызықты материалдарды теледидардан көрсетті; ағылшын, музыка сабақтарында арнайы касеталарды пайдаланып ақпарат тыңдатылды; тақырыпқа қатысты суреттерді компьютерден түрлі-түсті бояумен шығарып, оқушыларға таратылды, сурет бойынша оқушылар өздері әңгіме құрастырды жоғары сыныптар тақырыпты болжап, өз ойларын білдірді. Бұл бағыттағы жұмыстар оқушыларды қызықтырып, олардың білім алуға деген қызығушылықтары мен қабілеттерін жақсартты. Кейін цифрлық технологиялардың негізінде білім беру дағдыларына сәйкес білім беру ресурстары қайта жасақталып шықты.

Білім мен біліктілікті «жеке тұлғаның» дамуына бағыттау – ХХІ ғасырдың өзекті мәселелерінің бірі. Өйткені әлемді жаулаған экономикалық реформалар, технологиялардың жаңғыруы жаңа ұрпақтың құндылықтар негізінде тәрбиеленіп, заманауи білім алуына, жаңалыққа бейімделуіне ықпал етті. Осы орайда білімді сыни тұрғыдан игеретін, өзіне сенімді, пікірін, ойын ашық айта алатын, ішкі «менін» қалыптастырған, өзгелерге құрметпен қарайтын жеке тұлғаны қалыптастыру жалпы адамзаттың абыройлы борышына айналды.

Білім беру саласының қазіргі заманғы талабы – оқушыны жеке тұлғаға бағыттау. Аталған міндеттерді іске асыру оқу мазмұнын жаңа әдіснамалық тұрғыдан қайта қарауды талап етеді. Бұл дегеніміз – білім жүйесінің «оқытудан» өмір бойы білім беру құндылығына негізделген қағидасына көшу. ХХІ ғасырдың оқытушысы – оқушыға белгілі бір тақырып аясында білгенімен бөлісіп қана қоймай, заманға сай тың ақпаратпен қамтылған, шығармашылық, сыни ойлау қабілеттерін дамытуға арналған, рухани-адамгершілік құндылықтарды дарытатын, жаңа технологиялармен дайындалған синкретті білім жобасын ұсынушы смарт тұлға. Осы орайда оқу үдерісін цифрлық технологиямен қамтамасыз ету қажеттілігі зор маңызға ие.

Соңғы онжылдықта білім беру саласында цифрлық технологияларды кеңінен қолдану мәселесі отандық педагогика ғылымына деген қызығушылықты арттырды. Оқытудың цифрлық технологиясы мәселелерін шешуге Г.Р.Громов, В.И.Гриценко, В.Ф.Шолохович, О.И.Агапова, О.А.Кривошеев, С.Пейперт, Г.Клейман, Б.Сендов, Б. Hunter және басқа да орыс және шетелдік ғалымдар үлкен үлес қосты.

Оқу үдерісіне цифрлық технология АҚШ, Ұлыбритания, Австралия педагог ғалымдарының, IT мамандарының үлкен әлеуметтік ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде енді. Олар цифрлық технологияны білім мазмұнына қайта жасақтау үшін сабақтың барысына толықтай қатысып, оның нәтижелеріне, жетістіктері мен қиындықтарына, мұғалімдердің технологияны меңгеру деңгейіне, педагогтік әдістеріне, оқушылардың қабылдауына жан-жақты талдау жүргізді. Зерттеу жұмысымызда біз сол тәжірибеге біраз барлау жасап көрдік.

Блэкволл, Харгис, Уилкоккс, Урбан-Волдрон бастаған ғалымдар тобы цифрлық технологияны оқу үдерісіне енгізуде құрылғының мұғалімдерге тиімді болуын қатаң қадағалаған. Бір қызығы, олар зерттеуді әр жыл сайын бірнеше мәрте жүргізген.

Цифрлық технологияны пайдалану көп деңгейлі оқытуды жүзеге асыруға көмектеседі. Сыныпта саралауға арналған тапсырмаларды жеке, жұптық, топтық ұйымдастырушылық тұрғысынан жүзеге асыруға септігін тигізеді. Іс-әрекеттің топтық және жеке сараланған түрлерін ұйымдастыру қажеттілігі оқытудың дамытушылық сипатының талаптары мен оның дамуын максимумға жету үшін әр оқушыға жеке көзқарас принципінен туындайды.

Цифрлық технологияны қолдану оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытады, олардың сөйлеу белсенділігін арттырады, материалды мағыналы оқуға, өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын игеруге, өз мәтінін, өз жобанды құруға ықпал етеді. Жобалық іс-шараларда оқушылардың біразы өз күштерін сынап көреді.

Қазіргі уақытта цифрлық білім беру ресурстарының көптеген әртүрлі коллекциялары құрылды. Соның ішінде сандық білім беру орталықтарының жиынтықтары, тақырыптық коллекциялар, құралдар, оқу процесін ұйымдастыруға арналған бағдарламалық жасақтама оқытуды сәтті, әрі тиімді жүзеге асыруда көмектеседі. Келерсі бөлімшелерде біз білім жүйесіндегі цифрлық технологияның теориясы мен әдістемесіне кеңінен тоқталатын боламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Ашхотов О., Здравомыслов М., Ашхотова А. Компьютерные технологии в образовании // Высшее образование в России, №3, 1996
- 2 Беляев М.И., Вымятнин В.М., Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Демкин В.П., Краснова Г.А., Коршунов С.В., Макаров С.И., Можаяева Г.В., Нежурина М.И., Позднеев Б.М., Роберт И.В., Соловов А.В., Теслинов А.Г., Щенников С.А. Теоретические основы создания образовательных электронных изданий // Томск: Изд-во Томского университета, 2002
- 3 Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М., 1995. - 336 с.
- 4 Блинов А. Необузданная стихия мультимедиа, КомпьютерПресс 1996, № 12
- 5 Білім заңы. Алматы, 2010 ж.
- 6 С.Т.Мұхамбетжанова, Ж.Ә.Жартынова, Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008ж.
- 7 А.Иманбаева, Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі. Қазақстан мектебі, №2, 2000 ж
- 8 Орта мектеп жаршысы. Республикалық оқу-әдістеме журналы, № 2, 3, 2011 ж.
- 9 Оқыту –тәрбиелеу технологиясы Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, №3, 2010ж.
- 10 С.Т.Мұхамбетжанова.Ғ.Н.Толықбаева,Ж.Ә.Жартынова Электрондық оқыту бойынша мониторингінің жүргізу әдістемелік құралы. Алматы 2011

ҚАЗІРГІ ТҮРІК ТІЛІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ОРТАҚ СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

LEXICAL AND SEMANTIC SYSTEM OF WORDS COMMON TO MODERN TURKISH AND KAZAKH LANGUAGES

Muratbek Bağıla KURMANBEKOVNA

,филология ғылымдарының кандидаты, доцент (қауымдастырылған профессор)

Amirgali Zhanar ORYNBASARKYZY

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Аннотация

Мақалада көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамы мен байланыстырушы және саралайтын белгілері қарастырылды. Қазіргі түрік тілі мен қазақ тіліне ортақ сөздердің лексика-семантикалық жүйесі мен құрылымы берілген. Кейбір ортақ сөздердің семантикалық моделі ұсынылды.

Кілт сөздер: интегралсема, дифференсема, полисема, семантика, модель, құрылым

Annotation

The article deals with the semantic composition and connecting and differentiating features of polysemantic words. The lexical and semantic system and structure of words common to the modern Turkish language and the Kazakh language are given. The semantic model of some common words is presented.

Keywords: integralseme, differential, polyseme, semantics, model, structure

Көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамы, оның мағыналық түрлерге жіктелуі, түрлердің бір-бірімен ұқсастығы, олардың арақатысы, айырмашылықтары белгілі бір реттерге, жүйеге негізделеді. Жүйеліліктің, мазмұндық тұтасықтың табиғатын түсіну үшін оны құрамдық жіктерге, мағына түрлеріне талдау қажет.

Көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамына комплестік синтез, компоненттік анализ әдістерін қолдану – көп мағыналы сөздер семантикасының мәселелерін шешудің бірден-бір жолы. Түсіндірме сөздік жасауда сөз мағыналарын түсіндіру, оны мағына, мән түрлеріне жіктеу белгілі дәрежеде компоненттік анализ болып табылады. Сондықтан көп мағыналы сөздерге семалық талдау жасау барысында негізінен түсіндірме, этимологиялық сөздіктердегі сөз анықтамасына сүйенетін боламыз.

Көп мағыналы сөздер жалпы мазмұнды, біртұтас мағыналық құрам болғанмен, оның құрамындағы мағыналарды байланыстыратын (интегралсема) және саралайтын (дифференсема) белгілер бар. Ал сема сөздің ең кіші мағыналық бөлшек екені белгілі [Шарапатұлы, 2011, 257].

- *Таш* – 1. Тас 2. Асыл тас 3. Мед. Бүйректің тасы
Тас – 1. Таудың қатты жынысы 2. Асыл тас 3. Мед. Бүйректің тасы 4. Ауыс. Ауыр, зілдей 5. Ауыс. Қатыгез, қатал

Бұл сөз тілімізде зат есім ретінде қолданылуынан басқа етістік, сын есім, үстеу сияқты сөздердің алдында келіп, заттық ұғымда емес, үстеулік мәнде қолданылады: тас керек, тас жетім, тас түйін, тас қараңғы, тас қып байлау, тас табандау, тас төбе т.б. Бұл

тіркестердегі тас сөзінің тау-тас, тас көмір дегендердегі тас сөзіне қатысы жоқ. Тас сөзі монғол тілінде «мүлдем, әбден, мықты» деген мағынаны білдіреді. Жоғарғы келтірілген тіркестердегі тас осы ұғымда қолданылған. Демек, бұл да бір кезеңдерде түркі-монғол тілдеріне ортақ сөз болғанға ұқсайды. Қазақ тілінде өзге сөздермен еркін тіркесу қабілетінен айырылған бұл көне сөз тек белгілі тіркес құрамында тұрып қолданылу құқығын сақтап қалған [ҚТҚЭС, 1966, 162-163]. Түрік тілінде таудың қатты жынысы ретіндегі мағынасын сақтап, геологиялық тау жыныстардың жекелеген атауларына қатысты қолданылады.

- *Ев* – 1. Үй 2. Отбасы, үй-іші

Үй – 1. Баспана 2. Ауыс. Үй-іші 3. Ауыс. Отбасы, шаңырақ 4. Ауыс. Орын, ғимарат 5. Жерг. Түрме

Сөздің бастапқы тұлғасы оба/обак болса керек. Бұрын монғол тілінде төмпешіктің үстіне жын-перілер үшін тастан, ағаштан салынған баспананы обон//овоо деп атапты. Ертеде монғолдар осындай үйлерге келіп құдайына құлшылық ететін болған. Бұл сөз монғол тілінен түркі тілдеріне ауысып, «төбе, төмпешік», кейбіреулерінде «моласы бар төмпешік» деген мағынада қолданылып кеткен. Қазіргі қазақ тіліндегі оба сөзі осы мағынада жұмсалады. Бұрын түріктер оба деп көшпелі елдердің киіз үйін атапты. Осы мағынада оба сөзі В. В. Радловтың сөздігінде де кездеседі. Сонымен, бұл сөз ғасырлар бойы қолданылу үстінде обон>обоо>оба//ов//ев>ой//өй/ /үй болып өзгерген. Қазақ тілінде революцияға дейін үй сөзі кең қолданылған, кейін тас үйлердің салынуымен байланысты кейбір оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс аудандарда там сөзі пайда болған. Бұдан басқа кейбір зерттеушілер үй сөзі қытай тіліндегі чэн//ин//и — «қала, қоныс» деген сөзден шыққан деп жорамалдаса, екінші біреулер үй сөзін үю етістігімен түбірлес деп шамалайды [ҚТҚЭС, 1966, 203]. Екі тілдегі ев//үй сөзі дыбыстық өзгешелікке ұшыраған, бірақ мағыналық жақындығы сақталған.

- *Оджак* – 1. Ошақ, пеш 2. Камин 3. Кен, кен ошағы 4. Отбасы, үй-іші 5. Ошақ, орталық

Ошақ – 1. Тамақ пісіруге арналған үш аяқты қоршау темір 2. Ауыс. Үй-іші, балашаға 3. Ауыс. Бір нәрсенің шоғырланған жері

Ошақ сөзі түркі тілдерінде кездесетін *от* пен *жақ* (жағу) сөздерінен құралған болар. Сөз ішінде қатар келген т және ж дыбыстары біріне-бірі әсер етіп, екеуі де өзгеріп ш (кейбір түркі тілдерінде ч, ж, с) дыбысына ауысқан. Сонымен бұл сөз от (од + жак)+жаг>>отжақ+оджаг>ожақ//ошақ//очақ болып өзгерген тәрізді. Кейбір ғалымдардың айтуынша, бұрын түрік әмірі мен сұлтандарының жанында әдейі от жағушы кісі болған, оның аты ожақы болған. Қазір ошақ сөзі түркі тілдерінің көбінде кездеседі. Кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша, от сөзіне кішірейту мағынасын білдіретін -жақ/жағ жұрнағы қосылу арқылы ошақ сөзі пайда болған. Бірақ бұл күмәнді түсіндірме сияқты [ҚТҚЭС, 1966, 155].

Алданмақ – 1. Жаңылу, қателесу 2. Алдану, алданып қалу

Алдану – 1. Сеніп қалу, нану 2. Алданыш ету 3. Тоқтау, бөгелу, айналып қалу

Бұл сөздің түбір форманты ал — өз алдына жеке тұрып қолданылмайтын өлі түбір. Ғ. Мұсабаевтың пікірінше, ал сөзі о баста «алдау» деген мағынада қолданылған. Ал тілім емес, шын тілім, Ал тілге алданба дегендерді салыстырыңыз. Сөйтіп, ал сөзі «айла, алдау» деген мағынада қолданылғандығын М. Қашғаридың сөздігіндегі мына мақалда дәлелдейді. Аушы неше ал білсе, адығ (аю) сонша жол біледі. Бұл, әрине, аю аулап, оны кәсіп еткен кезде туған мақал. Кейбір көне түркі жазуларында және осы күнгі кейбір түркі тілдерінде ал сөзі жеке, дербес қолданылып « алдау , қулық, өтірік айту» деген мағыналарда жұмсалады [ҚТҚЭС, 1966, 52]. Көне түрік тілінде ал сөзі – алдау, қулық, айла мағынасында жұмсалғаны ойымызды дәлелде түседі.

- *Балчык* – балшық, батпақ, лай

Балшық – батпақ, лай, шөкпе тау жынысы

Балшық сөзі көне түркі тіліндегі бал деген түбірден жасалған. Бұл түбірлес сөздердің бәрі де жұмсақ, сұйық, тез езілетін, жайылып кететін нәрселермен байланысты ұғымда жұмсалады. Бұрын шағатай тілінде «саз» мағынасында балықы/балқ сөзі қолданылған көрінеді. XI ғасырдағы кейбір түркі елдері (ұйғырлар т. б.) үйлерін көбінесе саздан салғандықтан, кейбір зерттеушілер бұрынғы Орта Азияда болған Іле-балық, Біш-балық, Янгі-балық тәрізді қалалардың аттарын осы сөзбен байланыстырады. Қазақ, қырғыз т. б. түркі тілдерінде бал сөзінен туған «қатты нәрсенің еруі» мағынасын беретін балқу етістігі бар, одан «лай, батпақ» мағынасындағы балқыч сөзі пайда болған (Балқаш көлінің атауы осы сөзбен байланысты тәрізді). Сөз ортасындағы метатезалық құбылыстың (қатар дыбыстардың орын алмасуы) нәтижесінде кейбір түркі тілдерінде (соның ішінде қазақ тілінде де) балқыч/балқыш деудің орнына балчық/балшық болып қалыптасқанға ұқсайды [ҚТҚЭС, 1966, 55].

- **Өгренмек** – 1. Оқу, үйрену 2. Ұғып алу, үйреніп алу 3. Білу, сұрастыру, анықтау

Үйрену – 1. Бір нәрсені біліп алу 2. Біреудің ісіне еліктеу, үлгі алу 3. Ауыс. Бір нәрсеге дағдылану, машықтану 4. Білу, жаттығу 5. Үлгі, өнеге ету 6. Бойы үйрену, бауыр басу

Бұл етістік *ой* деген есім сөзге етістік тудыратын *-pa/-pe* жұрнағы жалғануы арқылы жасалған, *-н* — етіс жұрнағы. Көне түркі нұсқаларында «*ойлау, түсіну*» мағынасында ө етістігі қолданылған, сол ө түбірінен өрбіп, бұл сөз ө<өг//өгрән//өгрөн < өйрән//өйрен//үйрен болып өзгерген [ҚТҚЭС, 1966, 204].

Қазақ тіліндегі тап//дәп//дәл//дөп сөздерінің мағынасы «тура, нағыз, дәл». Бұл жарыспалы түбірлерді түрік тіліндегі араб тілінен енген там сөзімен салыстырсақ, мағыналық сәйкестілік көрінеді. Тіліміздегі дәл сөзін жуандатсақ тал. Қазақ тіліндегі дәл сөзінің араб тілінде дал вариаты бар. «Тал түс» фразеологизмінің құрамында нағыз, шаңқай мағынасы ұшырасады. Там сөзі – дәл, тура мезгілдік мағынасын беріп, жоғарыдағы сөздермен байланысады.

- **Бакмак** – 1. Қарау, назар аудару, көз жіберу 2. Іздеу, қарастыру 3. Күту, баптау 4. Асырау, бағу, қарау 5. Шұғылдану, айналысу
- Бақ** – 1. Малды күту, өсіру 2. Тәрбиелеу, өсіру 3. Күту, қарау 4. Байқау, аңғару 5. Қадағалау, тексеру 6. Анду, байқау 7. Қору, күзету

Түрік тіліндегі бакмак етістігімен тіліміздегі *бақ* етістігін салыстырсақ, «*қарау, күту, баптау, байқау*» мағынасын беретін екі тілдегі сөздің түбірі ба екенін аңғарамыз. Осы түбір тіліміздегі «*аңғару, бақылау, тексеру*» мағынасын беретін байқа, «*байқау, қарау, бақылау, аңғару*» мағынасын беретін абайла сөзінде де кездеседі. Түрік тіліндегі «*қарасу, назар аудару*» мағынасындағы *бакышмак, бактырма* сөздері де *ба* түбірлі сөздер қатарына кіреді.

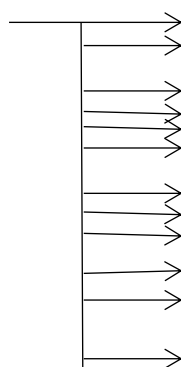
ҚТТ-індегі кейбір сөздердің семантикалық моделі:

ҚТТ-інде
I. *Қалып//Қалып*

1. Пішін, форма
2. Тілік, кесек

ҚҚТ-інде

1. Қалып
2. Элементтер жиынтығы
3. Бейне, кескін
4. Пішін, форма
5. Хал-жайы
6. Түр-кейіп
7. Тұрпат, пішін
8. Болмыс, жаратылыс
9. Жағдай, тұрмыс

III. <i>Қазық//қазық</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Қазық → 2. Қада, тіреуіш 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Қазық → 2. Этн. Ғарыштық байланыстың символы
IV. <i>Қысыр//қысыр</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Қысыр → 2. Құнарсыз → 3. Бос 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Бойдақ (мал) , негіз → 4. Ауыс. Тоқтау, тірек
VI. <i>Намыс//намыс</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Намыс, ар, абырой → 2. Парасаттылық, адалдық 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Ар-ождан, абырой
VII. <i>Нышан//нышан</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Белгі, нышан → 2. Некелестіру 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Белгі → 2. Псих. ОЖЖ-нің ерекшеліктері
VIII. <i>Өрнек//өрнек</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Үлгі, модель → 2. Көшірме, ұқсас → 3. Өнеге, тәлім 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Оюлы бедер, көркемдік түр → 2. Ауыс. Нақыш, әшекей
IX. <i>Рахат//рақат</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Дамыл, тыныштық → 2. Жайбарақат → 3. Жайлы, ыңғайлы 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Керемет, ғажап → 2. Тыныштық, зейнет
X. <i>Соғуқ//суық</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Суық → 2. Салқын → 3. Ауыс. Салқын, көңілсіз 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Тым салқын → 2. Ауыс. Ызғарлы, үрейлі → 3. Ауыс. Салғырт, енжар
XII. <i>Топырақ//топырақ</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Топырақ, жер → 2. Құрлық → 3. Ел, территория 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Жердің сыртқы қабаты
XIII. <i>Йер//жер</i>	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Жер → 2. Орын, мекен → 3. Пункт → 4. Бөлме 	<ul style="list-style-type: none"> → 1. Ғаламшар → 2. Құрлық → 3. Территория → 4. Мекен, орын → 5. Ауыс. Ел, жұрт → 6. Ауыс. Мезет, кез, уақыт → 7. Ауыс. Жөн, ыңғай

Түбегейлі талдауды қажет ететін сөздің бірі – көне, орта түркі жазба ескеркіштерінен бастап, қазіргі қазақ және түрік тіліндегі «от» түбірлі сөздер.

Кесте 14. «От» түбірлі сөздер

Р/с	ҚТТ	ҚҚТ	Жалпы мағынасы
1	От	От	Малға азық боларлық шөп
2	Отаджы	Оташы	Емші, тәуіп
3	Отчул		Шөп қоректі
4	Отлак		Жайылым, өріс
5	Отламак	Отта	Жайылу
6	Отлатмак	Оттау	Жаю, бағу, оттату
7	Отлу	Отты	Шалғынды, шөбі қалың
8	Отлук		Шабындық, шалғын, жайылым
9		Оттық	Малға шөп салатын ақыр
10		Отай	Шөп қаулап шығу, құнарлану
11		Отамалы	Орылатын арам шөп
12		Отар	Жайылым
13		Отақ	Егін арасына шыққан арам шөпті құрту шарасы
14		Отық	Төлдің шөп жеуге бейімделуі
15		Отын	Жағылатын зат

«От» зат есімінен туындаған етістіктер мен зат есімдер 2 жолмен жасалған: алғашқысы от түбірінен жасалған туынды негіздер, екіншісі ота негізінен жасалған сөздер. Түрік тіліндегі от сөзі шөп мағынасында және дәрілік шөп деген қолданыста жұмсалады. Туынды сөздердің мағыналары «от» сөзінің «шөп» деген негізгі мағынасы мен «дәрі» деген туынды мағынасынан таралады. «Шөп» семантикалық өрісінен «ору», «жайылу», «астау» мағыналары, «дәрі» семантикалық өрісінен «емші», «емшілік», «емдеу» мағыналары туындаған. Туынды сөздердің түрік тілінде 2, қазақ тілінде 1 мағынасы «от» сөзінің «дәрі» семантикалық өрісіне байланысты да, 13 мағынасы «шөп» семантикалық өрісінен туындаған. Танылушы зат адамның өмір-тіршілігінде қаншалықты қажет болса, соншалықты жан-жақты танылады. Жан-жақты танылған сайын күнделікті өмірде, шаруашылықта көп қолданылып, соған байланысты ұғым-түсініктер кеңейіп, аталатын зат-құбылыстар көбейе береді. Демек көбірек, кеңірек танымал құбылысқа, оның атауына байланысты сөздер де біршама болады. ҚҚТ-індегі туынды сөздердің 1 мағынасы ғана «от» сөзінің «дәрі» семантикалық өрісінен, қалған мағыналары «шөп» семантикалық өрісінен туындаған. Демек ҚҚТ-інде оттың шөптік қасиетінің көптеп танылуы қазақ халқының негізгі кәсібі- мал шаруашылығымен айналысуымен байланысты.

«Шөп» деген негізгі, «дәрі» деген туынды мағыналардан туындаған 15 сөздің семантикалық құрылымы:

Бұдан туынды сөздер негізінен «шөп» деген негізгі, бастапқы мағынадан жасалатынын көруге болады. Қазақ тіліндегі «от» сөзінің жағылатын зат, жалын мағынасы синкретті түбір болуының басты себебі – әуел баста жанатын зат, *отын* – өсімдік атаулы болғандығы.

Сөздердің қазіргі кезеңде көп мағыналы болуының басты себебі – зат-құбылыстардың, олардың қасиет-қалып, қызмет-қимылдарының кең, көп танылуымен байланысты. Кейбір объектілердің танылуы шексіз, мағыналары тұрақсыз күйін жалғастыра беруі мүмкін. Бұл, біріншіден, экстралингвистикалық фактор атаулының бәрінің тіл элементтеріне жаппай, тез әсер ете бермейтіндігінен, екіншіден, адам қоғамы, адамзат өркениетінің деңгейлес дамып, тұрақтылық орныққандығынан.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Раева Г. Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктері. Монография. – Алматы: LP-Zhasulan, 2019. – 154 б.
- 2 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.
- 3 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы: Ғылым, 2010. - 264 б.
- 4 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
- 5 Шарапатұлы Ш. Түркі лексикасының семантикалық деривациясы (түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша). Монография. – Алматы: Кантана-пресс, 2011. – 552 б.
- 6 Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе: Оқу құралы. – 2 бас. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 248 б.
- 7 Түркі тілдері: Ұжымдық монография / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК . – Астана, 2015. – 456 б.
- 8 Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.// <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=22>

9 Садирова К. Түркі тілдері синтаксисінің зерттелуі (қазақ, башқұрт, татар тілдері материалдары негізінде): Монография/жауапты ред. Ж.А.Манкеева. Алматы: Үш қиян, 2013. – 86 б.

10 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түркі жазуының генезисі. Лингвистикалық ғылыми әдебиет. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.

ТӘУЕЛСІЗДІК ТАҒЫЛЫМЫ – БІЛІМ-ҒЫЛЫМ ҒИБРАТЫ**THE IMPORTANCE OF INDEPENDENCE IS THE ACHIEVEMENT OF EDUCATION AND SCIENCE****Konyrbayeva Sarash Sakhievna**

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры,
педагогика ғылымдарының кандидаты
ORCID ID 0000-0003-3497-990X

Түйіндеме

Білім – адамзатты адастырмайтын құндылық. Қазақ халқы ұрпағының қамын ежелден ойлаған, тарихынан тағылым алған ел ретінде ұлан-байтақ жерді «ақ білектің күші, ақ найзаның ұшымен» ғана емес, ақыл-ой, парасат-пайымымен қорғай да сақтай білді. Ата-бабамыз өмір мектебінің сабақтарынан шынығып тұтас түркі елінің тарихи астанасы саналатын қазақ жерін бүгінгімізге аман жеткізді. Бұл күнде тәрбие, білім, ғылым арқылы қазақ халқы өркениет көшіне ілесіп, бағытын айқындап келеді.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін жарқын болашаққа деген сенімді айғақтайтын Ата заң өмірге келді. Тәуелсіз Қазақстанның Конституциясы басқа елдермен терезесі тең демократиялық қоғам орнатудың негізгі принциптерін баянды етуді басшылыққа алған басты құжат болды. Қазақстан мемлекеті өз тәуелсіздігінің 30 жылдық жолында бұл бағыттан ауытқыған емес.

Қазақстандағы білім беру жүйесі осы заңды басшылыққа алады және оны жүзеге асыру жолында еңбек етіп келеміз. Тәуелсіз мемлекетіміздің баянды болашағына кепіл болатын заңдардың бірі – «Білім туралы» заң. Бұл білім беру саласындағы барлық ұйымдардың оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастырудан бастап, оның барлық тетіктерін толық қарастырылған құжат.

Еліміздегі жоғары оқу орындарының маман даярлаудағы тәжірибесі терең болғанымен, тәуелсіздік алғалы егемендікті сезініп, ерекше еңсе көтере бастағаны байқалады. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің көрнекті ғалым-профессорлары тәуелсіздікке дейінгі кезеңде білім беру мен тәрбиелеу ісіне тірек бола білді. «Білім туралы» заңының жазылуы мен жобасының талқылауына айтарлықтай үлес қосты. Университеттің негізгі қызметі аясында маман даярлау бағыттары бойынша жоғары білім және маман даярлау бағыттары бойынша жоғары оқу орнынан кейінгі білім бойынша «Білім туралы» заңды қолданысқа енгізіп, мемлекет алдында ЖОО арасында нәтиженің ең жоғары деңгейін көрсетіп келеді.

Түйінді сөздер: тәуелсіздік, білім және ғылым, жастарды тәрбиелеу, мамандар даярлау

Annotation

Over the 30-year history of its independence, the Republic of Kazakhstan has defined the direction and purpose of education and science. Having a strategic orientation to be among the developed countries, it has made efforts to modernize the education sector. Starting with the Constitution, the law "on education", the law "on state youth policy", the annual messages of the head of state always give priority to the issues of education and upbringing of young people, socialization. Al – Farabi Kazakh National University, known for its outstanding results and outstanding scientists participating in various fields of Science and education, proves that it has an educational signature in the history of independence.

Key words: independence, education and science, youth education, training of specialists

Кіріспе. Еліміздің алдыңғы қатарлы ел болуы үшін көптеген тактикалық, стратегиялық жобалар, жоспарлар жүзеге асырылды. Президент жыл сайын халыққа жолдауын ұсынды. Мысалы, 2012 жылғы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты»¹²⁴ тақырыбындағы жолдауында Қазақстан халқы біртұтас, бірлігі мызғымас кемел елге айналғандығы және елдің дамуы үшін бірнеше тапсырмалар жүзеге асырылуы қажет екендігі баяндалды. Соның ішінде ғылым, білім, тәрбие мәселелеріне қатысты шаралар аталып өтті. Айталық, тиімді оқыту жүйесін құру және түлектерді жұмысқа орналастыруға ықпал ету. Қазақстандағы адам капиталының сапалы өсуі, бұл білім беру және денсаулық сақтау мәселесімен тікелей байланысты, деп көрсетті. Білім беру жүйесін модернизациялау үшін алдымен, оқыту үдерісіне заманауи әдістемелер мен технологияларды ендіру қажет. Кәсіби-техникалық білім беру ұйымдарын дамыту, педагог кадрлар сапасын жетілдіру, базалық педагогикалық білім стандарттарын, ЖОО оқытушылары, мектеп мұғалімдерінің біліктіліктерін жетілуді күшейту тапсырылды. Осының негізінде жергілікті жерлерде білімді жетілдіру институттары, орталықтары ашылды. Келесіде, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тетіктері арқылы жастардың білім алуының қолжетімділігін кеңейту, ауыл жастарының және аз қамтылған отбасы жастарының жол жүруі мен тұруын субсидиялау, жатақханалар желісін дамыту қолға алынды. Жұмыс жасайтын жастардың өндірісте арнайы білім алуына жағдай жасау да маңызды мәселе. Әрбір жастың өз жұмысын тоқтатпай, кәсіп пен білім алуына мүмкіндік болуы керек.

Тәуелсіз Қазақстан білім-ғылым саласына айтарлықтай өзгерістер алып келді, «Білім туралы», «Ғылым туралы» заңдар және сұраныстарға сай бірнеше реформалар қабылданды. Соның негізінде білім беру мазмұны өзгерді, білім беруді дамытудың мегаүдерісі өзгерді, білім беруді демократияландыру, жаһандандыру, гуманитаризациялау, гуманизациялау, ақпаттандыру, компьютерлендіру, технологияландыру т.б. процестер жетілдірілді.

«Білім туралы» заңда мазмұндық құрылым толығымен жаңартылған ұлттық білім беру жүйесінің жаңа моделі жасалды. Бұл үлгі бойынша білім беру жүйесі :мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу, орта білім, жоғары кәсіби білім және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіби білім беруге бөлініп, 1997 жылы ЮНЕСКО ұсынған халықаралық білім беру жіктемесіне сәйкестендірілді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Біз қазақ ұлтынан тәуелсіздіктің нәтижесінде қазақ еліне айналдық. Енді білім беру жүйесін де заманға сай нақтылауымыз керек. Бұл мәселедегі ұсыныс, өзге өркениетті елдер сияқты бірыңғай оқу стандартымен оқытылатын жаңа тұрпатты мектеп қалыптастыруымыз керек. Мұндай жағдайда қазіргі мектептердегі оқыту бағдарламалары, стандарттары, тәсілдері, жүйелері, құндылықтары жаңа сападағы өзгеріске түспек. Мәселе түбегейлі шешілуі үшін бұл үдеріс мектеп жасына дейінгі мекемелерден бастау алғаны жөн»¹²⁵ деп жазылуы үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы ретінде мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың маңыздылығын айқындай түседі.

Білім беру жастарға ғана емес, оны әлеуметтік бейімделу процесінде пайдалана білуге дағдыландыруы тиіс, оқу процесінің тәрбиелік құрамдас бөлігін күшейтудің

¹²⁴ Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты». Қазақстан Республикасының Президенті- Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жыл 27 қаңтар

¹²⁵ «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2021.28.08. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) https://online.zakon.kz /Document/?doc_id=30119920

маңызы артты. Бұл тұрғыда, патриоттық, адамгершілік, рухани-адамгершілік, имандылық, толеранттылық, физикалық және рухани даму, құқықтық тәрбие мәселелері өзектендірілді.

«Қазақстан – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Президенттің тағы бір Қазақстан халқына жолдауында да, білім, ғылым, тәрбие мәселесі сырт қалған жоқ. Елбасы еліміздің ғылым, білімге негізделген үлгілі дамудың өзіндік моделін ұсынды және ол бүгінде жүзеге асырылып келеді. Бұл даму әрбір азаматтың болашаққа сенімін ұялатуға негізделген. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы, ел болу және бірлік, ерлік, еңбекпен сыналатын және сынала жүріп шындалатын үлкен емтихан, деп атап көрсетті. Ал, енді бұл Стратегияның орындалуы, аталған емтиханнан сүрінбей өту – барша халықтың міндеті екенін түсінеміз.

Елбасының «XXI ғасырдың Қазақстаны – талантты, еңбекқор, толерантты халықтың небәрі екі онжылдықта «нөлден» бастап құрған елі. Бұл – біздің бәріміз мақтан тұтатын ортақ жемісіміз! Бұл – біздің шексіз сүйетін ұлы туындымыз!»¹²⁶, деп атап көрсетуінің өзі біз жоқтан бар жасап, жасампаз елге айналып отырған – «Мәңгілік ел» болуға бет бұрғанымыздың белгісі. Осы тұрғыда Елбасы дамыған 30 елдің қатарына кіру жоспарын ұсынды. Әрине, дамудың негізі – ғылым, білімде екені баршамамызға мәлім. Стратегияда көрсетілген мерзім аралығында озық, бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін құрудың аяқталатындығы да айтып өтілген.

Сонымен қатар, Жолдауда Елбасы, «Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар» [3], деп көрсетті. Ол үшін, ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсарту, балаларды балабақшамен толықтай қамтамасыз ету, заманауи бағдарламалармен, оқыту әдістемелерімен, білікті мамандармен қамтамасыз ету, орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу, мектеп түлектерінің қазақ, орыс, ағылшын тілдерін білуін қамтамасыз ету, дуальді, техникалық және кәсіптік білім берудің ұлттық жүйесінің негізін қалыптастыру, жетекші университеттерді академиялық және басқарушылық автономияға біртіндеп көшіру екендігін басып айтып, тапсырма берілген болатын.

Білім беру процесі негізінен тәрбие кеңістігінде орындалуы тиіс. Біздің елімізде тәрбие мәселесі отбасынан басталып үздіксіз білім беру жүйесінде тұлға қалыптастыруды қарастырады. Тәрбие мәселесі – күрделі процесс. Қазақстан Республикасының Конституциясында (12, 27, 28, 29, 30-баптар), «Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы», «Неке және отбасы туралы», «Білім туралы» заңдары тәрбие мәселесінің үздіксіз мәселе екендігін айқын көрсеткен.

Сондықтан да тәрбие мәселесінің еліміздегі оқу орындарындағы орны ерекше. Жоғары көрсеткен заңдармен бірге «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы», «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы», «Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы және жасөспірімдер үйлері туралы», «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы», «ЖҚТБ ауруының алдын алу туралы», «Темекі шегушіліктің алдын алу және оны шектеу туралы» Қазақстан Республикасының заңдарында да ұрпақ тәрбиесіне деген қамқорлық байқалады.

Сондай-ақ тәуелсіздік алған жылдар ішінде білім беру жүйесіндегі тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруда басшылыққа алатын төмендегіше тұжырымдамалар мен бағдарламалар басшылыққа алынды:

¹²⁶ «Қазақстан – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдау, Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар.

- «Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері»
- «ҚР этномәдени білім беру тұжырымдамасы»,
- «ҚР оқушыларға құқықтық білім беру тұжырымдамасы»,
- «ҚР білім беру саласындағы мемлекеттік жастар саясаты тұжырымдамасы»,
- «ҚР адамгершілік-жыныстық тәрбие беру тұжырымдамасы»,
- «ҚР гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы»,
- «ҚР үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы»,
- «ҚР білім беру ұйымдарындағы тәрбиенің кешенді бағдарламасы»,
- «ҚР азаматтарын патриотизмге тәрбиелеу бағдарламасы».

Негізгі бөлім. Елімізге тың серпін әкелген елбасымыз Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деген мақаласы осы ұсынылып отырған жобамен үндес әрі идеялас деп айтуымызға негіз бар. «Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр»¹²⁷ деген пайымдау арқылы біз жас ұрпақтың тәрбиесіне жанашырлардың ұсынып отырған «ӨРКЕНДЕУ» жобасының жасақталуы мен тәжірибеге ұсынылуы – толғағы жеткен мәселе.

Жас ұрпақтың бойына отбасылық құндылықтарды қалыптастыру мен дамытуға бағытталған «Өркендеу» жобасы – ғылыми-қолданбалы жоба ретінде бүгінгі Педагогика ғылымына және оның кеңістігі – білім беру саласына, оның ішінде жалпы білім беретін мектептерде жүзеге асыруға арналған құнды бастама. Ұлт ұрпағын тәрбиелеудің этнопедагогикалық-этнопсихологиялық қағидаларын ұстаным ете отырып, жасақталған аталмыш еңбек үздіксіз білім берудің қайнар көзі саналатын отбасы тәрбиесін күшейту – мемлекеттің іргетасын мықты етудің басты тетігі екендігін дөп басып көрсетеді.

Отбасылық құндылықтарды кеңінен насихаттау, оларды жас ұрпақтың бойында қалыптастыру мен дамытуға барынша үлес қосу және осы бағытта қолжетімді ресурстарды мобилизациялауды көздейтін тәрбиелік жоба «Ата мектебі», «Әже мектебі», «Ана мектебі», «Аға мектебі», «Жеңге мектебі» сияқты әлеуметтік институт саналатын халықтың тағылымдық мектептерін жандандыруды жоспарлайды.

Этнопедагогиканың атасы саналған Г.Н. Волковтың «Әже педагогикасы» ғылыми-теориялық идеясы көп халықтың осындай тағылымдық мектептерінің тәрбиедегі маңызын көрсетіп, осы ұлт тәрбиесінде: этнопедагогикада басшылыққа алуға бастамашы болды¹²⁸. Қалмақ халқынан алғаш педагогика ғылымдарының докторы атанған ғалым-профессор О.Д. Мукаеваның еңбегі өз еліндегі білім беру мекемелеріне ұлттық тәрбие, отбасылық құндылықтарды насихаттауға көп жұмыстар жасап, балабақшаларға «әжи» (әже) деген штат ашып бергендігімен этнопедагогикада есімі ерекше аталады¹²⁹. Қалмақ халқы – этнопедагогика ғылымын зерттеу мен дамытуда білім беру ұйымдарымен отбасын байланыстыру арқылы жүзеге асыруды сабақтастырып келе жатқан ел. Бұған дәлел Д.В. Мучкаеваның отбасы мен қосымша білім беру ұйымдарының ынтымағы аясында этномәдени тәрбие беру моделін сынақтан өткізіп, тиімділігін дәлелдейді¹³⁰.

¹²⁷ Назарбаев Н. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12 сәуір 2017 ж. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

¹²⁸ Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учебник. - М.: Академия, 1999. – 167 с.

¹²⁹ Мукаева, О.Д. Этнопедагогика калмыков: история, современность. [Текст]: В 3-х частях. Части вторая и третья / О.Д. Мукаева. – Элиста: АПП «Джангар», 2003. – 391 с.

¹³⁰ Мучкаева Д.В. Этнопедагогические средства обеспечения преемственности воспитания в семье и учреждении дополнительного образования. Педагогические науки, Выпуск № 11(65), Часть 2, ноябрь, 2017, Стр. 126-130

Елімізде қазақ этнопедагогикасы әдіснамасының негізін салушы профессор К.Ж. Қожахметованың қазақ отбасы өз ұрпағын болашақ этноәлеуметтік рөлдерге даярласа, ұлттық тәрбие мен этномәдениеттің болашағы баянды деген педагогикалық идеясы¹³¹ өз ғылыми мектебінің аясында зерттеп-зерделеніп келеді.

Елімізде қазақ этнопедагогикасын оқу-тәрбие үдерісіне ендіру бағытында жүздеген ғылыми еңбектер қорғалып, мыңдаған мақалалар жазылды. Қорғалған диссертациялық еңбектерде де ұлт тәрбиесіне негізделген тақырыптық тәрбие бағдарламалары көптеген мектептерде эксперименттен өтіп, оң нәтижелерімен пайымдалды. Алайда, бұл бағдарламалардың көбі тек диссертанттардың эксперименттік мектептері аясынан аса алмады. Оның көптеген себептері болуы мүмкін.

Ұлттық тәрбиенің іргетасы – қазақ этнопедагогикасының теориялық және әдіснамалық негіздерін қалаушылар: С.Қалиев, Ж.Наурызбай, С.Ұзақбаева, К.Қожахметова, Қ.Бөлеев, т.б. Отбасы тәрбиесінің кейбір мәселелеріне зерттеу жүргізіп, ғылыми-педагогикалық диссертациялардың тақырыбына арқау еткен Ж.Сәкенов және Қ.Әтемова сабақтасты түрде кандидаттық және докторлық диссертацияларында Қ.Сейсембаев, А.Жұмадуллаева, С.Қоңырбаева, Л.Ибраимова, И.Корнилко, т.б. өз ғылыми еңбектерінде отбасы тәрбиесінің этнопедагогикалық проблемаларын қарастырды. Отбасы тәрбиесінің кейбір қырларын халық тағылымдары арқылы мектеп оқушыларын тәрбиелеу мәселелерінде А.Капенова, Ш.Шүйіншина, Л.Сырымбетова, Б.Өтешова, Ә.Сәдуақасов, Р.Айтжанова және т.б. қарастырды. Ғалымдардың еңбектерін жобамен жұмыс жасау барысында басшылыққа алуға болады.

Ұлттық тәрбиеге бағытталған тәрбие бағдарламасының бастауында тұрған З.Ахметованың «Кәусар бұлақ», М.Қ. Құрсабаевтың «Атамекен», Ж.Өтеевтің «Алтын көмбе», Ә.Сәдуақасұлының «Дәстүр» бағдарламалары еліміз егемендік алған тұста қазақ мектептерінің бағыт-бағдарын айқындауға негіз болды. Осы бағдарламалардың ішінде республикаға кеңінен таралған – «Атамекен» бағдарламасы. Біздің айтарымыз: ұлттық тәрбиеге негізделген, отбасылық құндылықтарды насихаттайтын, жастарды отбасылық өмірге даярлайтын, қоғамның белсенді мүшесі, болашақ қайраткер-тұлғалар тәрбиелейтін тәрбие бағдарламалары көп болғаны дұрыс.

Қазақ отбасыларының педагогикалық тұрғыдан және этномәдени құндылықтар негізінен бірден бір рухани демеуші – қазақ мектептері. Мектеп пен отбасының байланысы, ата-аналарды мектептің қоғамдық өміріне тарту мәселесі күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болып қала бермек. Алайда, қазақ халқының болашақ мұрагері – қазақ балаларын өз келешегінің келелі мәселелерінің бастысы – қазақ балаларын отбасылық құндылықтарға тәрбиелеу мәселесіне арнайы тәрбие бағдарламасының жасалып тәжірибеге бірнеше ұйымның келісімен ұсынылуы – қуанарлық хәм құптарлық іс.

Халқымыздағы ата мен әже, ана мен әке, аға мен жеңгенің тәрбиедегі тұлғалық сипатынан бастап, тәлімдік іс-шаралардың мазмұнына дейін қамтып, қыз балалар мен ер балаларға арналған тәрбие жұмыстарын түрлендіре ұсынады. Әрине, жұмыс жасайтын мектептер мен тәрбие жұмысын жүргізетін сынып жетекшілері өз мүмкіндіктері мен шығармашылық еркіндіктері арқылы мазмұнын барынша байытуға болады.

Жобаның мәні мен мақсаты:

– Отбасылық ұлттық құндылықтарды қалыптастыру мен дамытуға бағытталған «Өркендеу» жобасы бағдарламасындағы «Ата мектебі», «Әже мектебі», «Әке мектебі», «Ана мектебі», «Аға мектебі», «Жеңге мектебі» арқылы болашақ ата-аналарды қоғам мүшесі ретінде «Қазақстан-2050» Стратегиясы талаптарын жүзеге асыруға жұмылдыру.

¹³¹ Қожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. - Алматы: НИЦ «Ғылым», 1998, - 317с.,

- жас ұрпаққа отбасы құндылықтарын ұлттық тәрбие мен озық білімді үйлестіре меңгерту;
- жас ұрпақтың бойына ұлттық тәрбиені сіңіре отырып, біліммен қаруландыру;
- жас ұрпақты тазалыққа, ұлт рухына дақ түсірмеуге, ата-бабалар аманаты – жер мен тілді сақтауға, озық салт-дәстүрлерді дамытуға баулу;
- жас ұрпақтың иманды, білімді болып өсуіне, ұлттық отбасылық құндылықтарды терең түсініп-талдап зерделеуге, жүзеге асыруға шабыттандыру.

«Өркендеу» ұлттық тәрбие мектептерінің сынып деңгейіндегі жұмысы

1-сурет. Ұлттық тәрбие мектептерінің сынып деңгейіндегі жұмысы

Жобаның міндеттері:

- Жобаға қатысушы оқу орындарында «Өркендеу» ұлттық тәрбие мектептерін ашу. Барлық ортада мемлекеттік тілде сөйлеуге барынша үлес қосу;
- Оқушылардың мектепте білім мен ұлттық тәрбиені қаншалықты сіңіргенін қадағалау мақсатында «Өркендеу» жобасының жетекші мұғалімі (сынып жетекшісі) оқушыларды бейімділігіне қарай бөледі. «Үштік одақ» негізінде бірлесіп жұмыс жүргізеді;
- Мектепұланбасы көшбасшыларымен бірлесіп сыныптық білім сайыстарын және кітап оқыту клубын ұйымдастырады. Өзін-өзі басқаруға дағдыландырады¹³².
- «Нұр Отан» партиясы жанындағы «Жас Отан» Жастар қанаты, «Жас Ұлан» бірыңғай балалар мен жасөспірімдер ұйымы» РҚБ, Қоғамдық қор – «Алдаспан» батырлар қорының әзірлеп ұсынған «ӨРКЕНДЕУ» жобасының ғылыми кеңесші,

¹³² «Өркендеу» жобасы. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, - 2018. – 56 б.

авторларынан бастап, көптеген қоғам қайраткерлері осы мәселеге жанашырлық танытып әрі қолдап келеді.

Осы Жобаны ендірген үш жылдың ішінде алғаш пилоттық жұмысты Нұр-Сұлтан қаласының №51 мектеп-гимназиясында, Алматы қаласында Қ.А. Яссауи атындағы №123 мектеп-гимназиясында, М.О. Әуезов атындағы №128 жалпы білім беретін мектепте және Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы Қ.Орымбетов атындағы орта мектепте «ҰСТАЗ – ОҚУШЫ – АТА-АНА» үштік одағы құрылып, жүзеге асырылуда. Соңғы жылдары Нұр-Сұлтан қаласының тағы да 8 білім ошағында (№56, №79, №40, №67, №68, №52, №54, №64) «Өркендеу» жобасы бойынша тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруды қолға алды.

Бұл тәрбиеге бағдарламасының жобасы сынып жетекшілеріне де жаңаша көзқарастар мен ұстанымдарды қажет етеді. Әсіресе, ата-аналармен жұмыс барысында осы жоба аясында олардың тәрбиеге беретін әлеуетін анықтау, зерттеп-зерделеу арқылы сыныптың тәрбие жұмысына пайдалану оңай емес. Сынып жетекшілер «Өркендеу» жобасына ата-аналарды тарту үшін:

- оқушылардың отбасын зерттеу;
- ата-аналарды іріктеу;
- ана-аналармен шектелмей ата мен әже, аға мен жеңге жөнінде мәліметтер жинақтау;
- оларға педагогикалық-психологиялық бағыт беру;
- бірлесе тәрбие шараларын ұйымдастыруда әдістемелік көмек беру, т.б.

Жоба авторларының бірі әрі ғылыми жетекшісі ретінде өзіме ғылыми жетекші болған профессор К.Ж. Қожахметованың мектептегі тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру бойынша тәжірибелерін басшылыққа ала отырып, жан-жақты ізденісте дәстүрлі тәрбие мектептерін педагогикалық процеске интеграциялаудың тиімділігін көру үшін педагогикалық-әдістемелік көмектер беріліп келеді.

Уақтылы өтіп тұратын семинарлар мен пандемия жағдайындағы онлайн өтіп жүрген вебинарлар арқылы өз тәжірибелерін бөлісіп жүрген әріптестердің жұмыстарымен де біршама таныспын. Жоба талқылау және ендіру барысында педагогикалық ұжыммен, ата-аналармен да кездесу мүмкіндігі болды. Ата-аналар тарапынан қолдау табуда. Жалпы тәрбие жұмыстарын ұйымдастырушы педагог қауым қызығушылықпен кірісуде. Демек, бұл жобаны мектептің оқу-тәрбие процесіне ендіруде айтарлықтай кедергілер кездеспейді.

1-4 сыныптар мен 5-10 сыныптар бойынша «Өркендеу» жобасы негізіндегі тәрбие жұмыстарының құрылымы мен жоспары даярланып ұсынылды.

Сонымен қатар, жобаны жүзеге толықтай жүзеге асырудың перспективалары кеңінен қамтылып қарастырылған. Сондықтан да оны тек тәрбие сағаттары аясында өткізу мүмкін емес. Оған арнайы үйірме есебінен сағаттар бөлініп, жетекші мамандардан тұратын әдістемелік орталықтар құрылса, әдістемелік база жинақталып, оқу-әдістемелік құралдар шығарылуы, тәрбиелік шараларға демеушілер мен қолдаушылар тартылуы тиіс. Жобаның республика көлемінде тарап, мектептерге толықтай енуі үшін, барынша насихатталғаны жөн. Бұл тек бастамашылардың және санаулы мектептердің ғана аясында қалмауы керек. Қуанатынымыз: пилоттық жобаға осы оқу жылында бірнеше балабақшалар кірісті. Алдағы оқу жылынан Нұр-Сұлтан қаласының барлық мектептері осы «Өркендеу» жобасымен жұмыс жүргізе бастайды.

Қорытынды. Қоғамның әр мүшесінің қайырлы іске үлес қосуға қақы бар. Олардың жан-жақты көмегі жұмылдырылса, тәрбие жұмысын мейлінше мазмұнды жоспарлауға болады. Алдағы уақытта мемлекет тарапынан бұл жобаны республика мектептеріне

ендіруге қолдау жасалып, мектептегі тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруға тағы да қосымша мүмкіндіктер қарастырса деген ұсыныс бар.

Ел тәуелсіздігінің 30 жылдығы қарсаңында қолға алынған бұл жоба білім беру жүйесіндегі тәрбие жұмысын ұйымдастыру үшін – ұлттық мазмұндағы тәрбие бағдарламасы. Бұл игі бастамаға ЖОО-дағы білім алып жатқан болашақ педагог-психолог мамандарды даярлау, олардың этнопедагогикалық мәдениетін қалыптастыру да біздің тарапымыздан қарастырылып отыр.

«Нұр Отан» партиясы жанындағы «Жас Отан» Жастар қанаты, «Жас Ұлан» бірыңғай балалар мен жасөспірімдер ұйымы» РҚБ, Қоғамдық қор – «Алдаспан» батырлар қорының әзірлеп ұсынған «ӨРКЕНДЕУ» тәрбиелік жобасының болашағы баянды болатынына сенемін және ғылыми жетекшілік жасап, әдістемелік көмек беру арқылы бұл жұмыстардың ұлт тәрбиесіне қосылған үлесі зор болады деген сенім бар. Сонымен қатар, болашақ педагог-психолог мамандар арқылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы аясында магистранттар арқылы тиімділігі зерттеп-зерделенуде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты». Қазақстан Республикасының Президенті- Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жыл 27 қаңтар
2. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2021.28.08. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) https://online.zakon.kz /Document/?doc_id=30119920
3. «Қазақстан – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар.
4. Назарбаев Н. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12 сәуір 2017 ж. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
5. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учебник. - М.: Академия, 1999. – 167 с.
6. Мукаева О.Д. Этнопедагогика калмыков: история, современность. [Текст]: В 3-х частях. Части вторая и третья / О.Д. Мукаева. – Элиста: АПП «Джангар», 2003. – 391 с.
7. Мучкаева Д.В. Этнопедагогические средства обеспечения преемственности воспитания в семье и учреждении дополнительного образования. Педагогические науки, Выпуск № 11(65), Часть 2, ноябрь, 2017, Стр. 126-130
8. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. - Алматы: НИЦ «Ғылым», 1998, - 317с.,
9. «Өркендеу» жобасы. – Алматы: «Қыздаруниверситеті» баспасы, - 2018. – 56 б.

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МЕЦЕНАТТЫҚ – ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ
ФЕНОМЕН**
PATRONAGE IN THE KAZAKH STEPPE-A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON

Indira AKHMETOVA

Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Kazakhstan

ORCID ID : 0000-0003-0212-6486

Haci Akhmet SHIMSHEK

Kastamonu University, Turkey

ORCID ID: 0000-0003-1423-2120

Аннотация

Бұл мақалада қазақтың әлеуметтік-мәдени мұрасының көрінісі ретінде, тарихи аспектіде меценаттық феномені талданып, қарастырылады. Қазақ қоғамындағы «жомарттық» ұғымы айқындалып, әлеуметтік-мәдени феномен ретінде меценаттыққа тән ерекшеліктерді анықтау мақсатында мәдени-тарихи жағдайға шолу жасалды. Бұл құбылыстың дамуы рулық көмектен бастау алып, әлеуметтік-мәдени жағдайлардың өзгеруіне байланысты айқын көрінетін қазіргі заманға дейінгі кезеңдер қамтылады. Сонымен қатар, қазақ ұлтының жомарттық қасиетін одан әрі дамытудың жолдары мен алғышарттары анықталды.

Түйін сөздер: меценаттық, жомарттық, әлеуметтік-мәдени жағдайлар, қазақ дәстүрі, модернизация.

Abstract

This article analyzes and considers the phenomenon of patronage in the historical aspect as a manifestation of the Kazakh socio-cultural heritage. The concept of "generosity" in the Kazakh society was defined, the cultural and historical situation was reviewed in order to identify the features of patronage as a socio-cultural phenomenon. The development of this phenomenon begins with tribal assistance and covers the pre-modern period, which is clearly associated with changes in socio-cultural conditions. In addition, the ways and prerequisites for the further development of the generosity of the Kazakh nation were identified.

Keywords: patronage, generosity, sociocultural conditions, Kazakh traditions, modernization.

Кіріспе

Қазіргі таңда меценаттық мәселесі ғылыми теориялық сипатта көптеген зерттеушілердің қызықтыратын тақырыбына айналды. Меценаттық мәселесін әлеуметтік институт тұрғысынан қарастыру, оны ғылыми дәлелдеу – негізгі міндетіміз болып отыр. Ғылыми-теориялық зерттеулер бойынша меценаттық ең алдымен мұқтаж адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру және оның өмір сүруі үшін қажетті материалдық қажеттіліктермен қамту мақсатында жүзеге асырылады.

Бүгінгі таңда қазақ қоғамында меценаттықты әлеуметтік құбылыс ретінде жандандырудың өткір әлеуметтік қажеттілігі туындады Қазақстандағы меценаттық отандық және шетелдік ғалымдардың қызығушылығын оятып отырған мәселе. Жалпы ғылыми зерттеу барысында діни, мәдени, дәстүрлі, экономикалық факторларды қамтитын қазақ жеріндегі меценаттықтың даму көздерін анықтауға көңіл бөлінеді. Қоғамдағы дін мен мәдениеттің рөлін зерттеуді Э. Дюргейм, Э. Фромм, В. О.

Ключевский, Б. В. Попов және т. б. әлеуметтанушылар, философтар, тарихшылар қарастырды.

Ежелгі дәуірде қалыптасқан меценаттық ағартушылық пен мәдениетті қолдауға бағытталған қызмет болып саналса, қазақ жеріндегі әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі меценаттық болса, қайырымдылықтан өсіп, рухани мұраны жаңғыртуға бағытталған. Меценаттық мәселесінің өзіндік тарихы, зерттелу принциптері мен теориялары бар.

Зерттеудің мақсаты болып аталған тақырып бойынша отандық және шетелдік зерттеулерді талдау негізінде философиялық контекстте қазақ даласындағы меценаттықтың дамуын ғылыми-теориялық зерттеу табылады.

Зерттеудің методологиясын: ғылыми - теориялық, әлеуметтік-философиялық әдебиеттерге теориялық анализ жасау құрайды.

Меценаттықтың алғашқы бастаулары

Тарихтың шежірелік беттеріне назар салсақ, меценаттар көбінесе көмегін ағарту ісіне жұмсаған азаматтар. Оқу орындарын ашып, мектеп-медреселер тұрғызып, халықтың оқу-ағарту ісіне үлкен еңбек сіңірген. Бұл арқылы ұлт болшағының негізін салуды мақсат еткен.

Ежелгі заманнан бері қазақ даласында халық арасында қайырымдылық, жанашырлық және өзара көмек дәстүрлері атадан балаға дарып отырды. Исламның келуімен бұл дәстүрлерлер нығайып, ұлттық идеяға айналды. Меценаттық қайырымдылықтан бастау алып - мұқтаж адамдарға материалдық көмек көрсетуге бағытталған әлеуметтік пайдалы іс-қимыл ретінде дами түсті. Ең алдымен мұқтаж адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру және оның өмір сүруі үшін қажетті материалдық қажеттіліктермен қамту мақсатында көмектер көрсетілді. Яғни, баспанамен қамтуға, мектеп ашуға, жалпы материалдық көмектер көрсетуге бағытталды.

Қазақ жеріндегі меценаттық әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қайырымдылықтан өсіп, ежелгі грек жерінде бастау алған меценаттықтан өзгеше болды. Қазақ жеріндегі меценаттықтың ерекше сипаты - дәстүрлерімізді сақтау және елдің мәдени әлеуетін дамыту миссиясын орындау еді.

Ел басына күн туған замандарда, халық аш-жалаңаш күйге түскен кездерде қазақ жеріндегі ауқатты да, зиялы да аянып қалмай, мұқтаждарға қол ұшын созып отырды. Мүмкіндік болғанша бір елді, бір рулы аймақты қарамағына алып, малмен, отын-сумен қамтамасыз етуге тырысты.

Сонымен, меценат деген кім? Және ол қандай қызмет атқарады?

Меценаттық қоғамның рухани дамуына ықпал ететін маңызды әлеуметтік институт болып табылады және меценаттар қызметі тегін жүзеге асырылған.

Меценаттық (б.з.д. 8 жылдары өмір сүрген Рим ақсүйегі Гай Меценаттың атымен аталады) — ақсүйектер мен буржуазияның үстемдік ету кезеңдеріне тән әдебиет пен өнер қайраткерлеріне материалдық қолдау (сыйлықтар, зейнетақылар, синекуралар және т. б.), билеуші таптың жекелеген өкілдерінің жеке бастамасы бойынша жүзеге асырылады және оның түпкі мақсаты ақынның немесе суретшінің іс-әрекетін өз мүдделеріне және сол арқылы өз тараптарына барынша бағындыру. Жеке себептер бойынша меценаттық қолдаушылар шығармашылыққа, өнерге, дәстүрлерді қалпына келтіруге және осыған байланысы бар адамдарға қаржылай көмектеседі [1].

Меценат адамдарға көмектеспейді, ол атқаратын әлеуметтік рөлге көмектеседі. Кедей талантты суретшіні кедей болғандықтан емес, суретші болғандықтан қолдайды. Яғни, ол

адамның өзі емес, оның таланты; оның мәдениетті, ғылымды, өнерді дамытудағы рөліне байланысты көрсетілетін қолдау жатқызылады.

Шет тілден енген «меценат» термині түркі халықтарына ортақ «жомарт» түсінігін береді. Түркі халқына қосарлана айтылатын қасиеттердің бірі, осы – жомарттық қасиеті.

Түріктің Мевланасы, Джелаладдин Румидің әйгілі жеті кеңесінің алғашқысы: «Жомарттық пен көмек көрсетуде - ағын су сияқты бол» - деп кеңес айтуы бұған дәлел. Бұндағы ағынның немесе өзеннің ерекшелігі неде? Су өмір көзі және ол барлығына жомарттықпен өмір береді, тыныштық сыйлайды, тазартады. Бүкіл әлемде аштық, тұрғын үй, денсаулық сақтау, білім беру сияқты мәселелерде миллиондаған адамдардың мұқтаждықтары басымдық танытып тұрған күндері жомарттық пен көмектің қаншалықты жақсы қасиеттер екені анық [2]. Әрине, жомарттық асыл қасиет. Мевлана бойынша, жомарттық сараңдыққа қарама-қарсы ұғым. Ағын су – жылдам, тез ағады. Сондықтан мұқтаждарға көмек көрсетуде бірінші болуды, әрі жылдам әрекет етуге шақырады.

Жомарттығы байы тұрмақ, кедейінде де бар атам қазақ: «Малым жанымның садақасы, жаным арымның садақасы» деген мақал Мевлананың ойын жалғастырса керек.

Жомарттық ежелден келе жатқан әлеуметтік институт екенін ескерсек, оның мазмұны өзгерсе де, қағидасы өзгермейтіні заңдылық. Біз жомарттықтың ерікті түрде жүзеге асырылатын қайырымдылықтың формасы екенін ескеретін болсақ, оған деген қоғамдағы қажеттілік таусылмайтынын назардан шығармағанымыз шарт.

Абай даналығы – жәуәнмәрттілікке апарар жол

Қазақ үшін әлі күнге дейін Абайдан асқан данышпан, ғұлама тұлға болмайтын шығар. Абайдың дүниетанымын тану – шексіз. Оның жұмбақ әлеміне, оны толғандырған адам, қоғам, өмірдің әлеуметтік мәселеріне әлі талай зерттеу жасалатыны сөзсіз.

Ұлы Абайдың ой – танымдарын жүйелеу көбіне көп осы «иманигүл» (үш сүю), «жәуманмәртлік», «толық адам» сияқты философиялық туындыларды игеруге бағытталмақ.

Абай:

Махабатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзатты бәрі сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.
Осы үш сүю болады иман гүл,
Иманның асылы үш деп сен тақиқ біл.

Ойлан – дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл, —

деп, үш сүю (имани гүл) жайлы тұжырымдарын анықтап береді. «Сен де сүй сол Алланы жаннан тәтті» - деп жаратушысын жаралған пендесінің махабатпен сүюі керек дейтін мағынадағы бірінші сүюді көрсетеді.

Екінші сүю, немесе ақын шығармаларында бастан аяқ үзіліссіз таратылатын басты ой желісі “Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп” ат қойып, айдар тағуында жатыр. Абайдың “және хақ жолы осы деп әділетті”, — дегені 38 қара сөздегі нақылия, ғақылия дәлелдерге сүйене отырып ұсынатын ғадәләт ұғымына іліктесетін үшінші сүюді көреміз. «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңіндегі басты ой да осы үшінші сүюдің баламасы ретінде берілген.

Абай дүниетанымындағы «жан мен тән», «жан сыры», «жан құмары», «жанның жарығы», «жан қуаты», «жанның тамағы», «хауас», «хауас сәлим», «хауаси хамса

заһири», «иманигүл», «толық адам», «пенділіктің кәмалаттығы» тәрізді күрделі шығыстық ұғымдарға сындарлы ғылыми тұжырымдар жасады.

«Абай қазақтың бай ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті бесігінде тербеліп өсіп, Шығыстың исламдық ақыл-ойының, мұсылмандық адамгершілік – жәуанмәрттік, иманигүл, хауас ілімдерімен қаруланып барып Батысқа бет бұрып, оны сыншыл ой елегінен өткізе қабылдаған болатын [3].

Имани гүл сарыны сол негіздегі адамгершілік жолын анықтап, өз шығармаларында үнемі рахым, шапағаттың баламасы ретіндегі жүректі шешуші орынға қоятындар: Әл – Фараби, Низами, Руми, Науаи, Абай және т.б. болып табылды.

Абайдың философиялық трактатында ең маңызды мәселе – жәуанмәрттік мәселесі. Жәуанмәрттік – адам баласының санасының жоғарылығы, өсу заңдылығы.

Ұлы Абайдың «жәуанмәрттік» түсінігі «жәуанмәрт» деген идеалға негізделген. Жәуанмәрт (қазақша «жомарт») – халық ұғымы бойынша «мәрт кісі» деген мағынада қолданылады.

Хакім Абай жәуанмәртті, басты үш сипатының (ғадаләт, рақым, ғақыл) бірі бойынша, «ғадаләтті адам» деп атайды. Осылайша талмыш «үш сүю» танымымен тікелей сабақтас. Яғни, Абай ілімінде жәуанмәрт – ғадаләтті сүюші адам деген ұғымға саяды [4].

Қазақ қоғамындағы адамгершілікті, «адам болып қалуды» сақтап қалуды басты мақсат қойған ұлы Абай адамгершілік мәселесін көбірек қозғап, әлеуметтік мәселелерді көтеруге септігін тигізетін өте құнды да терең ойлы өшпес қазынасын қалдырды. Абай бабамыздың «иманигүл», «жәуанмәрттік», «толық адам» атты философиялық ілімдеріне кешенді, жүйелі зерделеуде әлі де еңбек ету қажет екені анық.

Алаштың жомарт арыстары

«Байлық – мұрат емес, жоқтық ұят емес» дейтін мақалының астарына үңілетін болсақ, байлық маңызды емес, медет басқаға көмек қолын созатын мүмкіндіктің ашылуы. Бұндай абзал қасиеттерді қазақ меценаттары ең бірінші халықтың игілігіне, өнері мен әдебиетіне, мәдениетіне бөліген қаржылары үлкен демеу болғаны анық.

Еліміздің тәуелсіздігін бастан бастап құрып және сақтағысы келген халқымыздың тұңғыш саяси «Алаш» партиясының және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің ұйымдастырушылары қазақ жерінде тек тек саяси емес, ағарту ісімен емес, меценаттық қызметтермен де айналысты. Жағдайы төмен отбасылардың балаларын мектептерде оқытуға, киім-кешек, оқу құралдары мен азық-түлікпен қамту үшін аянбай тер төгіп, еңбек етті. Зиялылардың ортасында Әлихан Бөкейханды атап өтпеу мүмкін болмас. Әлихан Бөкейхан хан - сұлтандардың ұрпағы ретінде туған халқы алдында өзін әрқашан айыпты сезінді. Әлихан «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген сертіне соңғы демі қалғанша адал болды.

Елімізде меценаттық ұйымдардың бастау алуы - Алаштықтардың бастамасымен жүзеге асырыла бастады. Алаштықтар құрған ұйымдар қазақ жеріндегі әлеуметтік-саяси, меценаттықтың күші ретінде ерікті түрде тұңғыш көрініс бергенін атап өтуге болады.

А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың ұйымдастыруымен 1913 жылы желтоқсан айында Орынборда құрылған тұңғыш ұйым - «Азамат серіктестігі» еді. Бұл ұйым қайырымдылық шараларын ұйымдастырумен айналысты. Негізгі мақсаты - мүшелік жарна есебінен «Қазақ» газетінің үзіліссіз шығып тұруына жәрдемдесу. Сондай-ақ, қазақ қоғамындағы оқу-ағарту жұмыстарын өрістетіп, зәру [оқу](#) құралдары мен әдебиеттерді баспадан шығару, [мектеп](#)-медреселердегі мұқтаж шәкірттерге қаржылай көмек беру т.б. қайырымдылық шараларын ұйымдастыру ісімен айналысты [5].

Алаш көсемдері Әлихан, Ахмет, Міржақыптар құрған «Азамат» серіктестігін қызу қолдап, Тұрағыл және Кәкітай Құнанбаевтар, Мағат, Хасен Ақаевтармен бірге Қаражан Үкібаев мүшелікке жарна ретінде, «Қазақ» газетінің басылып шығуына жұмсалып отырды.

1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін Семейде құрылған «Жанар» жастар ұйымы болды. Оның белсенді мүшелері 1918 жылғы 5-13 мамырда Омбыда өткен Бүкілқазақтық жастар Құрылтай жиналысына қатысқан М. Әуезов және Ж.Аймауытовтар еді. Ұйым мүшелері «Алаш» партиясына қолдау көрсетіп, оның идеяларын халық арасында насихаттады. 1918 жылы 5 наурызда «Жанар» басшылығымен Жетісу және Сырдария облыстарының аштықтан ашыққан қазақтарға көмекпен айналысқан арнайы комитет құрылды. Комитет төрағасы М.Дулатов, төрағаның орынбасары Ж. Аймауытов, хатшысы М. Әуезов, қазынашы Ғ. Есіркенов болды [6]. Мұқтаж халыққа әлеуметтік қолдау білдірген комитет қоғамға бір сілкініс болды.

Әлихан Бөкейханның ерікті әрекеттері сол кездегі жанашыр зиялы достарымен бірлесіп құрған қайырымдылық ұйымдар мен қоғамдық қорлардың жұмысы олардың халық үшін жасаған сүйіспеншілікке толы әрекеттерін көреміз. Үлкен құбылыс ретінде қазақ даласындағы еріктілік зиялылардың мұқтаж қазақтарға жасаған көмектері мен еңбектері еді.

Алаш меценаттық идеясы – ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Алаштың жолы, Әлихан Бөкейхан мен Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары – бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстанымдарының бірегейі.

Алаштың қоғам қайраткерлері тәуелсіздік идеяларын халық арасында дәріптеуге зор еңбек сіңіру ғана емес, сонымен қоса еріктілік, меценаттық, қайырымдылық қызмет жолында өздерінің өмірлерін арнады. Алаш арыстарының асыл мұрасын бүтін жастарға және бүкіл әлемге жаңғыртуымыз бүгінгі күннің басты мәселесі.

Қорытынды

Мәдени мұра меценаттардың арқасында бүгінгі күнге дейін сақталған және қоғам үшін үлкен құндылық болып табылады. Меценаттар қызметінің саласы: театрлар, мұражайлар, кітапханалар әлі күнге дейін халықты өткен мен қазіргі заманның рухани дәстүрлерімен таныстырады және өз тарихын ғасырлар бойы сақтайды. Бұл меценаттықтың әлеуметтік жадының функциясы.

Меценаттықтың әлеуметтік құбылыс ретінде жандандыру процесі біздің еліміздегі азаматтық қоғамның дамуымен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Бұл тұрғыда Қазақстанның жаңа саяси және экономикалық жағдайға негізделген меценаттық мәселесін зерттеу өткен және қазіргі ғасырлардың басындағы қазақ ағартушыларының тәжірибесін қабылдау тұрғысынан, мәдени іс-шараларды жүзеге асырудың қаржылық негізін іздеу тұрғысынан өзекті болып табылады.

Меценаттық қайырымдылық саласынан өскендіктен және көбінесе оның бөлігі ретінде қарастырылатындықтан, кейінірек меценаттық тәуелсіз қозғалысқа ие болған осы ауқымды қызметтің даму кезеңдерін зерделеу мағынасы бар.

Қорытындылай келе, ғылыми теориялық еңбектерді қарастыра отырып, меценаттық феноменінің қазақ жеріндегі қоғамдық құбылыс ретінде пайда болуын, оның кезеңделуін

және даму алғышарттарын зерттеу негізінде меценаттық мәдениеттің қазақ мұрасына айтарлықтай үлес қосқаны анықталады. Меценаттық қызметтің анықталған функциялары дәстүрлі қоғамды ағартуға және халықтың рухани құндылықтық санасын қалыптастыруға ықпал ететіндігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ушаков, Д.Н. (2008). Толковый словарь, Буколика.
2. Yaran, C. (2012). "Mevlana'nin yedi öğüdü": Evrensel erdemler, kozmik temellendirmeler ve aidiyet meselesi", Journal of Istanbul University Faculty of Theology.
3. Мұхамдиев, Д. (2014). Сан қырлы ғалым, «Дәстүр», Алматы.
4. Мұханбеткалиев, Е.Е. (2009). Абайдың «Қара сөздеріндегі» адам - әлем қатынасы мәселесі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті.
5. Рахметуллин, Е. (2014). Алашорда меценаты – Қаражан Үкібаев, Қазақстан мұрағаттары.
6. Нысанбаев, А.Н. (2005). Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы, Қазақ энциклопедиясы, Алматы.

QAZAXISTANIN QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNİN YAXIN VƏ UZAQ ŞƏRQ İNCƏSƏNƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

INTERACTION OF KAZAKHSTAN'S ANCIENT SAK ART WITH NEAR AND FAR EASTERN ART

Anar İSKƏNDƏROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Dizayn kafedrası

ORCID ID: 0000-0001-5198-3279

Xülasə

Mərkəzi Asiya bəşər tarixində bir çox nəhəng dövlətlərin və möhtəşəm sivilizasiyaların yarandığı, müxtəlif etnik mənşəli xalqların bir birləri ilə amansız mübarizələr apardığı və eyni zamanda onların qarışmasından meydana gələn yeni mədəniyyətlərin çiçəkləndiyi unikal ərazilərdən biridir. Qədim Qazaxıstanın əraziləri Mərkəzi Asiyanın bir çox qədim mədəniyyətlərinin və müxtəlif etnik köklərə malik olan incəsənət ənənələrinin birləşdiyi, köçəri dünyasının şəhərlər və oturaq xalqlarla sıx əlaqələr qurmağa nail olduğu parlaq bir təzahürdür. Qazaxıstan ərazilərindən tapılmış qaya üstü rəsmlər –petroqliflər Altaydan, Mərkəzi Monqolustandan və Çinin İnşan dağlarından tapılan qaya üstü rəsmlər –petroqliflər ilə üslub və mövzularına görə olduqca oxşarırlar. Çoxsaylı arxeoloji tapıntılar qədim Qazaxıstanın ərazilərinin Mərkəzi Asiyanın digər əraziləri ilə artıq paleometal dövründən mövcud olan etnomədəni əlaqələrindən xəbər verir.

Bəşər tarixində olduqca önəmli və mühüm rol oynayacaq bir çox dövlətləri qədim türk xalqları məhz bu ucsuz bucaqsız geniş ərazilərdə yaratmış və sonradan uzaq məsafələrə qarşısı alınmaz, nəhəng dalğalar şəklində hərbi yürüslərə çıxmışlar. Lakin eyni zamanda Qazaxıstan ərazilərində məskunlaşmış qədim türklərin–Sak və Savromat qəbilələrinin dekorativ incəsənətlərinin, torevtikalarının Altay skiflərinin, hunların mədəniyyət və incəsənətlərinə, qədim Çin sivilizasiyasının Cou və Han sülalələrinin incəsənətlərinə olan təsirləri də olduqca böyük olmuşdur.

Qədim sakların incəsənəti Cənubi Sibirin Pazırık mədəniyyəti ilə, digər tərəfdən isə qədim Midiya və İran incəsənəti ilə sıx əlaqədə olub. Qədim Midiya və İkiçayarası incəsənətinə mənsub olan bir çox ikonoqrafik və zoomorf obrazlar, mifoloji elementlər məhz sakların Yaxın Şərq ərazilərinə uzun müddətli hərbi yürüslərindən sonra Uzaq Şərqlin dekorativ tətbiqi sənət nümunələrində özlərini aydın büruzə verməyə başlayır.

Sak incəsənətinə məxsus olan bir çox cəhətləri Hun və Sarmat incəsənətinə məxsus olan məmulatlarda aydın izləmək mümkündür. Qədim sak ustaları «heyvani üslubda» yaratdıqları incəsənət nümunələrində öz ekspressiv və dinamik kompozisiyaları ilə dünyanın, kainatın quruluşunu və bu quruluşu anlatmağa çalışan qədim mifik təfəkkürü əks etdirməyə can atırdılar.

Bu tədqiqat işi qədim sak incəsənətinin Yaxın və Uzaq Şərq incəsənəti ilə olan qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə yönəldilmişdir.

Açar Sözlər: Mərkəzi Asiya, qədim Qazaxıstan, qədim sak incəsənəti, "Heyvani üslub"

Abstract

Central Asia is one of the unique areas in the history of mankind, where many great states and magnificent civilizations arose, where peoples of different ethnic groups ruthlessly fought with each other, and new cultures formed as a result of their mixing flourished. The

territories of ancient Kazakhstan are a vivid manifestation of the combination of many ancient cultures of Central Asia and artistic traditions with various ethnic roots, in which the nomadic world managed to, establish close ties with cities and settled peoples.

Petroglyphs found in Kazakhstan are very similar in style and theme to petroglyphs found in Altai, central Mongolia and the mountains of China. Numerous archaeological finds testify to the ethno cultural ties of the territories of ancient Kazakhstan with other regions of Central Asia, which have existed since the Eneolithic period.

The art of the ancient Saks was closely connected with the Pazyryk culture of Southern Siberia, and on the other hand, with the art of ancient Midia, which was one of the ancient states of Southern Azerbaijan and Iran. Many iconographic and zoomorphic images, mythological elements belonging to the ancient Midian and Mesopotamian art, begin to manifest themselves in the samples of decorative and applied art of the Far East after the long military campaigns of the Saks to the Near East.

Many aspects of ancient Saks art can be clearly traced in the works of art of the Huns and Sarmatians. The ancient Saks masters who created decorative products in the "Animal Style" tried to reflect the structure of the world, the universe and the ancient mythical thinking that tries to understand this dualistic system with their expressive and dynamic compositions.

This research work is aimed at studying the interaction of ancient Saks art with the art of the Near and Far East.

Keywords: Central Asia, ancient Kazakhstan, ancient Saks art, "Animal Style"

1. GİRİŞ

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, zamanın, tarixin süzgəcindən keçərək bizim zamanımıza çatmış incəsənət əsərləri özlərində müəyyən üslubları, bu və ya digər materialların tətbiqindən doğan müxtəlif təsvir texnikalarını əks etdirməklə bərabər, hər bir əsər ifadə etdiyi kompozisiya məzmunu ilə tamaşaçıya daha dərin və önəmli bir məlumat verməyə qadirdir. Hər bir əsl sənət əsərinin ideyası onu müəyyən zaman və məkan çərçivəsində yaşayaraq, yaradan insanlara məxsus olan yaradıcılıq axtarırlarının mürəkkəb proseslərini özünə məxsus təsvir dili ilə açıqlamağa və bu proseslərin doğrulmasına səbəb olan müxtəlif mənəvi və maddi dəyərləri özündə düzgün və dolğun əks etdirməyə qadirdir.

Hər bir ustad sənətkar yaşadığı cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsi olaraq yaratdığı incəsənət əsərlərində bu cəmiyyətə məxsus olan mənəvi dəyərləri bir ideal səviyyəsinə çatdırır və yalnız incəsənətə məxsus olan bədii bir dil vasitəsi ilə ifadə etməyə çalışır.

Qədim ayınlərin mifoloji məzmunu yaradıcı qüvvəyə malik olan qədim ustaların mücərrəd təfəkkür sistemlərinin mürəkkəb süzgəcindən keçirdi və artıq insan cəmiyyətində baş verən dəyişikliklərdən asılı olmayaraq estetik prinsipli gözəlliyə və fəlsəfi məzmunu malik olan ölməz incəsənət əsərlərində sanki yenidən doğulurdu. Bu zaman bu əsərlər zamanın və nəsillərin dəyişilməsinə baxmayaraq tamaşaçılarda müxtəlif emosiyalar və hisslər oyatmağa, vizual dialoq qurmağa, malik olduqları ideyaları və fəlsəfi fikirləri insanların qəlblərində və təfəkkürlərində yenidən canlandırmağa qadir olurlar.

Hər bir xalqın yaratdığı incəsənət əsərləri bu xalqın dünyagörüşünə, təfəkkürünə və onun mənəvi həyatına məxsus olan əsas cəhətləri özündə əks etdirərək açıqlayır. Türk xalqları parlaq tarixə və olduqca qədim etnik köklərə malik olduqları kimi, öz qaynaqlarını bəşər sivilizasiyasının ən ilkin çağlarından alan zəngin incəsənət və mədəniyyət xəzinəsinə də malikdirlər. Mərkəzi Asiyanın geniş ərazilərində məskunlaşaraq böyük hərbi birliklər quran

qədim türk xalqlarının mədəniyyətlərinin və incəsənətlərinin izləri Yaxın Şərqi ilk sivilizasiyaları olan İkiçayarası-Şumer, Akkad, Elam, qədim Azərbaycanın cənubunda yaranmış Manna, Midiya və Urartu kimi dövlətlərin maddi mədəniyyətlərində də asanlıqla oxuna bilər. Miladdan öncəki dövrlərdə qədim hurrilər, kimmerlər, skiflər və saklar kimi çöl cəngavrlərinin hərbi birlikləri Cənubi Qafqaz ərazisindən və Zaqros dağlarından keçərək qədim Mesopotamiyanın münbit torpaqlarında öz şahlıqlarını qurmağa can atırdılar. Qədim türklərə məxsus bu cür nəhəng hərbi yürüş dalğalarının güclü təsirinin əksini qədim Azərbaycan ərazilərində aşkarlanmış hurrilərə və skiflərə və saklara məxsus olan kurqanlardan tapılmış zoomorf bəzəkli qəbir əşyalarında və at ilə dəfn ayinlərində, Qafqazda Maykop və Koban mədəniyyətinə məxsus incəsənət nümunələrinin misalında aydın izləyə bilərik. Qədim türk xalqlarının yaratdıqları incəsənət nümunələrinin təsir izləri onların yaşayıb məskunlaşdıqları və zəbt etdikləri torpaqlardan daha geniş ərazilərdə aşkar edilir. Qara dəniz sahillərindən tutmuş Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Sibir və Çinin nəhəng ərazilərində məskunlaşmış bütün qədim köçərilərin mədəniyyətlərində eyni maddi və mənəvi dəyərlərin, yaratdıqları incəsənət nümunələrində estetik prinsiplərin oxşarlığını asanlıqla müşahidə edə bilərik. Sak mədəniyyəti və incəsənəti qədim Avrasiyanın nəhəng ərazilərində çiçəklənən bütün mədəniyyətlərə güclü təsir etmiş parlaq bir təzahür idi. Qədim Qafqaz, Azərbaycan, İran, Luristan ərazilərində də bu mədəniyyətin təsiri nəzərə çarpacaq dərəcədə güclü bir iz buraxmışdır.

2. ARAŞDIRMA. QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNDƏ ZOOMORF KOMPOZİSİYALARIN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Qədim Sakların incəsənəti Cənubi Sibirin Pazırık mədəniyyəti, qədim Midiya, İran və qədim Çinin Cou və Han dövrlərinin incəsənəti ilə sıx əlaqədə olub. Sak incəsənətinə məxsus olan bir çox cəhətləri Hun və Sarmat incəsənətinə məxsus olan məmulatlarda aydın izləmək mümkündür. Qədim Sakların heyvani üslubda yaratdıqları incəsənət nümunələri öz ekspressiv və dinamik kompozisiyaları ilə dünyanın, kainatın quruluşunu və bu quruluşu anlatmağa çalışan qədim mifik təfəkkürü əks etdirməyə can atırdılar. Qeyri adi gözəlliklərinə və olduqca ahəngdar plastikalarına baxmayaraq Sak ustalarının yaratdıqları zoomorf obrazlar dekorativ funksiyalardan daha çox qədim köçəri cəmiyyətinin ideologiyasını özlərində əks etdirirdilər. Bir çox tədqiqatçılar sakları qədim irandilli xalqlara aid etmək istəsələr də, qədim sak heyvani üslubunda mövcud olan zoomorf obrazlar və bu zoomorf fiqurlardan əmələ gələn kompozisiyalar həm özlərinin süjet məzmunlarına görə, həm də kompozisiya quruluşlarına görə qədim türk(skif, Midiya, hun) incəsənətinin əksidir. Sak torevtikasına mənsub olan məmulatlar yaraq əslahənin, silahların və geyimlərin üzərində bəzək rolunda çıxış etsələr də, bu məmulatların üzərindəki zoomorf fiqurlar və kompozisiyalar ilk növbədə müəyyən ayinlərlə bağlı funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət edirdi. Bütün qədim arxaik cəmiyyətlərdə olduğu kimi qədim saklarda da təbiət, kosmik və sosial qüvvələr zoomorf surətlərdə təcəssüm olunurdu. Əlbəttə ki, qədim köçəri cəmiyyətinin dünyanı bu cür dərk etmə formasının köklərini gələcəkdə kosmik və təbii qüvvələrin zoomorf rəmzlərinə çevrilmiş əcdadların totem işarələrində araşdırmaq lazımdır. Qədim köçərilərin cəmiyyətində mifik tanrıların zoomorf obrazlarına daha çox sitayiş edilirdi, belə ki, skif və sak qəbilələrinin zoomorf panteonu onların antropomorf panteonundan daha zəngindir. Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə sak incəsənətindəki zoomorf obrazlar onlara məxsus olan mifologiyalarda təsvir edilən mifik tanrıların və sak qəhrəmanlarının rəmzi təcəssümü idilər. Şübhə yoxdur ki, qədim skif və sak kurqanlarından tapılan bir çox bəzək əşyalarını və torevtika nümunələrini bəzəyən kompozisiyaların süjetləri qədim mifologiyaların əksidir. Qədim sakların təfəkkürlərinə görə dünya totemlər və ruhlarla məskunlaşmışdı və bunun əksini biz qədim sakların yaratdıqları predmet aləmində aydın müşahidə edə bilərik. Qədim skiflər və saklar üçün predmetlərin üzərindəki təsvirlər onun mühüm funksional hissəsini təşkil edirdi. Zoomorf təsvirlər təcəssüm

etdikləri hansısa ruhun, təbiət qüvvəsinin və ya totem əcdadın gücünü simvolik olaraq bu əşyanın sahibinə ötürürdü. Çox zaman qədim sak ustalarının yaratdıqları əşyaların forma xəttləri yırtıcıların və yaxud ot yeyən heyvanların təsvir xəttlərinə çevrilirdilər. Sanki müxtəlif materiallardan yaradılan əşyalar qədim ustaların əllərində canlanaraq heyvan fiqurlarına çevrilirdi. Çox maraqlıdır ki, predmetlərin formalarının bu cür zoomorf transformasiyalarını biz qədim Çinin Şan dövrü incəsənətində də aydın müşahidə edə bilərik. Qədim skif və sak ustalarının «heyvani üslubunda» yaratdıqları zoomorf təsvirlərdə oluğu kimi qədim Şan ustalarının yaratdıqları bir çox zoomorf obrazlarda da bir heyvanın hər hansı bir hissəsi transformasiyaya uğradılaraq digər bir heyvana çevrilir və yarı fantastik bir zoomorf təsvir meydana gəlirdi. Çox zaman qədim ustalar tərəfindən yaradılan zoomorf kompozisiyalarda olan təsvirlər güclü stilizasiyaya uğradılaraq özlərinin ilk cizgilərini itirirdilər. Sak incəsənətində zoomorf obrazların, animalistik süjetli kompozisiyaların yaradılması dekorativ tətbiqi sənətdə əsas, mərkəz yer tutaraq yalnız metal, sümük, buynuz kimi uzun ömürlü materiallarda deyil, ağac, dəri, keçə və parça kimi sadə materiallar üzərində də üstünlük təşkil edirdi. Qədim skif və sak ustalarının parlaq ilhamlarından doğulan bu qeyri adi sənət əsərləri daha çox utilitar təyinatlı məişət, hərbi və ayin əşyalarının üzərlərini bəzəyirdilər. Qədim Şan dekorativ tətbiqi sənətinə də müxtəlif materiallarda eyni zoomorf obrazların və animalistik kompozisiyaların üstünlük təşkil etməsi xasdır. Qədim skif və sak dekorativ tətbiqi sənətində olduğu kimi Şan sülaləsinin ustaları da yaratdıqları zoomorf obrazlarda yırtıcılara məxsus olan cizgiləri qabardaraq təsvirləri daha ekspressiv və ifadəli etməyə can atırdılar. Skif və sak incəsənətində «heyvani üslubda» işlənmiş zoomorf təsvirlər daima yan-profil görünüşünə malik oldular. Eyni zamanda daha çox həcmli formalara meyl edən qədim Şan ustalarının yaratdıqları heyvan təsvirləri ilə bəzədilmiş fiqurlu bürünc qablar və zoomorf həcmli heykəllər də skif və sak incəsənətində olduğu kimi, sanki yan-profil görünüşünə malik olan iki qabarıq relyef səthlərin birləşməsindən meydana gəlirdi. Qeyd edək ki, qədim Altay skiflərinin ağacdan yonduqları və qalın gön dəridən hazırladıqları həcmli zoomorf fiqurlar məhz bu cür üsulla yaradılırdı.

3. UZAQ ŞƏRQDƏ QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNİN İZLƏRİ. QƏDİM ÇİN MƏDƏNİYYƏTİNİN KÖÇƏRİ DÜNYASI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Uzaq Şərqdə qədim türklərin–Orta Asiya saklarının, Altay skiflərinin və hunların mədəniyyətlərinin və incəsənətlərinin Qədim Çin sivilizasiyasına təsirləri olduqca böyük olmuşdur. Bu təsirin izləri skif və sak dövrlərində qədim Çinin Şan, Cou, sonralar isə hun dövründə Çinin Xan sülaləsi incəsənətinə aid edilən zoomorf fiqurlu kompozisiyaların, ayin zamanı istifadə edilən bürünc qabların üzərini bəzəyən müxtəlif yırtıcıların və fantastik heyvanların təsvirlərinin, onların kompozisiya quruluşlarının, və yerinə yetirilmə texnologiyalarının tədqiqi zamanı aydın müşahidə olunur. Qədim Çinin Şan dövrü ustalarının yaratdıqları zoomorf obrazların arasında qədim sak və skif-Sibir incəsənətinə məxsus olan heyvan və yırtıcı quş təsvirləri üstünlük təşkil edir.

Qazaxıstan, Monqolustan və Altay ərazilərindən tapılmış qaya üstü –rəsmlər petroqliflər qədim Çinin şimal əraziləri ilə Mərkəzi Asiyanın xalqları arasında artıq erkən paleometal dövründən mövcud olan sıx etnomədəni əlaqələrindən xəbər verir. Altaydan tapılan qaya üstü rəsmlər üslub və mövzularına görə Çinin İnsan dağlarından və Mərkəzi Monqolustandan tapılan petroqliflərlə olduqca oxşardılar. Bütün bunlar və qədim Sintsyan ərazilərində aşkar edilmiş arxeoloji tapıntılar bürünc dövrünün sonu və erkən dəmir dövrünə aid edilən qədim Çinin yerli mədəniyyət nümunələrinə qədim skif və sak incəsənətinin güclü təsirini nəzərə çarpdırır. Neolit dövrünə aid edilən qədim Çin keramikası üzərindəki ayini simvolikalar, məsələn: solyar dairələr, spirallar və svastikalar Avrasiyanın digər ərazilərindən tapılmış ayini işarələrlə oxşarlıq təşkil edir. Qədim Çinin Neolit keramikasının üzərində rast gəlinən svastikanın qədim semantikalarından biri də bir birinə zidd olan ilkin başlanğıcların, ölüm və həyatın birləşməsi,

bir birini əvəz etməsindən ibarət idi. Qədim Çinin dualistik fəlsəfi prinsiplərinin əsasları qədim skif və sak incəsənətinə məxsus «heyvani üslub»un animalistik süjetlərinə məxsus olan simvolikalarda da öz əksini tapmışdır.

Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə qədim Şan dövlətinin şimal-qərb sərhədlərində mövcud olan və tədqiqatçılar tərəfindən qədim hunların əcdadları sayılaraq, «Ordos bürüncü» mədəniyyətinin ilk daşıyıcıları adlandırılmış köçəri qəbilə birliklərinin qədim Şan dövləti ilə sıx əlaqələri mövcud olmuşdur. Belə ki, Çinin Anyan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Şan zadəganlarına məxsus olan qəbir abidələrindən sak və skif-Sibir üslubunda hazırlanmış dəstəkləri at və dağ keçisi başlarına çevrilən soyuq silahların, qılıncların, xəncərlərin tapılması qədim Şan incəsənətinə skif və sak incəsənətinin təsirinin məhz bu köçəri qəbilələrin vasitəsi ilə baş verdiyinə dəlalət edə bilər. Qədim Çinin Şan sülaləsinin hökmdarlarına və zadəganlarına məxsus olan Anyan qəbir abidələrindən çoxlu sayda nefrit məmulatlarının, nefrit materiallarının tapılması və lak məmulatlarının üzərində aplikasiya düzəltmək üçün nəzərdə tutulmuş qızıl folqa təbəqəsinin hissəciklərinin aşkar edilməsi qədim Çin ərazilərinin qədim Altay və Orta Asiyanın köçəri sakinləri ilə olan sıx əlaqələrinə dəlalət edə bilər. Bu zamanlar yalnız Altay türklərinin və sak ustalarının yaratdıqları bəzək məmulatlarının böyük ustalığ və məharətlə qalay və qızıldan hazırlanmış nazik təbəqələr-folqa ilə örtülməsini müşahidə etmək mümkündür. Sak ustaları bu üsuldən ağacdan yonulmuş zoomorf relyefli kompozisiyaların bədii ifadə gücünü daha da artırmaq, daha təmtəraqlı etmək üçün böyük bir məharətlə istifadə edirdilər. Olduqca maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, bir çox tədqiqatçılar qədim Şan-İn dövlətini quran hərbi birliklərin Orta Asiyadan gəlmə olduqları haqqında mülahizələr söyləyirlər. Qədim Şan dövlətinin yaranması ilə birlikdə qədim Çində birdən birə çoxlu sayda döyüş arabalarının, bürünc zoomorf fiqurlu ayın qablarının, sanki ani halda yaranmış «heyvani üslub»un, əcdadlara sitayiş kultunun, kollektiv halda ov edilməsinin meydana gəlməsi Şan dövlətini quran etnik qrupların köklərinin əkinçilər deyil, daha çox ovçular və döyüşçülərdən ibarət olduğuna işarə edə bilər. Bir çox Qərb tədqiqatçıları qədim Çin mədəniyyətinin və proto-Çin özəyinin yaranmasında olan əsas rolü əkinçiliklə məşğul olub, oturaq həyat sürən qəbilə birliklərinə şamil etsələr də, qədim Çinin Şan, Cou, Çu, Tsın kimi sülalələri əslində köçəri həyat sürərək əkinçi dünyasından qıraqda yaşayan döyüşkən qəbilə birliklərinin nəhəng hərbi birləşmələrindən meydana gəlmişdirlər. Qədim Çin dövlətinin yaranmasında və onun olduqca uzun bir zamanı əhatə edən inkişafı proseslərində mühüm rol oynamış bir çox xalqlar Çinin Xan etnik qrupuna aid olmayan köçəri döyüşçülər və ovçular idi. Gələcəkdə Qədim Çinin Şan-İn, Cou, Çu, Tsın və s. dövlətlərini yaradacaq bir çox döyüşkən qəbilələr və qəbilə birlikləri əslində köçəri həyat təzi sürərək Qədim Çin mədəniyyətinin rüşeymi sayılan bu olduqca kiçik əkinçi dünyasının sərhədlərindən qıraqda mövcud idilər. Lakin zaman keçdikcə özünə daha yeni və yeni qüvvələr cəlb edən bu kiçik əkinçi mərkəzi getdikcə böyüyüb, genişlənərək öz dar sərhədlərindən çıxıb daşmağa hazır olan nəhəng bir burulğana çevrilirdi. Bizim e.ə. XV əsrdə mövcud olmuş Şan sülaləsinin qəbir abidələrindən aşkarlanmış fal açmaq üçün istifadə edilən sümük lövhələrin üzərində olan yazılarda iyirmiə yaxın şimal köçəri qəbilələrinin adlarına rast gələ bilərik. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar M.V.Kryukov və N.N.Çeboksarov Çin etnosunun Mərkəzi Çin düzənliklərində bir neçə müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik qəbilə birliklərinin birləşməsindən yarandığı fərziyyəsini söyləyirlər(Kryukov & Çeboksarov, 1978:7-9.). Neolit dövründə qədim Çinlilərin ölmüş uşaqları keramik qabların içində dəfn etmələri bu dəfn ayininin qədim Çinin ərazilərinin Avrasiyanın digər mədəniyyətləri ilə etnogenetik bağlara malik olduğunu sübut edir. Çin tədqiqatçısı Lyan Sıyun 1930 ildə nəşr etdirdiyi tədqiqat işində neolit dövrünə aid olan Çin boyalı keramikasının Monqolustan və Mancuriya ərazilərindən tapılan neolit keramikasının nümunələri ilə olduqca yaxın olduqlarında israr etmişdir.

Qədim Çinin əkinçilərinə məxsus olan neolit incəsənətindən fərqli Şan incəsənətində olduqca aydın nəzərə çarpan bir sıra cəhətləri izləmək mümkündür. Qədim Çinin neolit dövrü əkinçilərinə məxsus incəsənət nümunələrində kobud formalara malik olan və bəsit texnikada işlənmiş həcmli antropomorf heykəlciklər mövcuddur. Şan dövrünə qədər yaradılan keramika nümunələri üzərində sxematik quruluşda çəkilmiş insan təsvirlərinə və keramik qabların qapaqlarını bəzəyən antropomorf insan başlarının həcmli heykəlləri də olduqca tez-tez rast gəlinir. Qədim Şan incəsənətində isə biz yalnız zoomorf obrazları və tao te kimi yırtıcı cizgilərə malik olan fantastik təsvirləri müşahidə edə bilərik. Qədim Şan incəsənətində Skif «heyvani üslubu»na olan məxsus bir çox zoomorf obrazların, təsvir vasitələrinin, texniki priyomların izlərini aydın müşahidə etmək mümkündür. Qeyd edək ki, «heyvani üslub»da yaradılan məmulatlar ilk növbədə onları yaradan cəmiyyətin dünya görüşünü, ictimai quruluşunu və ictimai psixologiyasını özündə əks etdirirdi. Bu parlaq, ekspressiv üslubu öz məişətləri ilə sıx bağlanmış cəmiyyətin üzvləri ilk növbədə ovçular və döyüşçülərdən ibarət idilər.

Bir çox tədqiqatçılar qədim Şan incəsənətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş tao-te adlı ölüm maskasına məxsus yırtıcı cizgilərin qədim Altay və Berel kurqanlarından aşkarlanmış bəzi zoomorf yırtıcı başların fasdan olan üz cizgiləri ilə olduqca oxşar olduqlarını vurğulayırlar. Qeyd edək ki, bu terioantropomorf mifik yırtıcının fasdan verilən üz cizgiləri də iki profil görünüşlü təsvirlərin birləşməsindən meydana gəlir. Qədim köçərilərin yaratdıqları zoomorf kompozisiyaların əsas xarakterik cəhətlərini obrazların lakonikliyi və aydın siluet qrafikliyi ilə yanaşı təbii formaların ekspressiv deformasiyalara uğradılması: zoomorf fiqurların S və halqa formalarında burulmaları, səthlərin sınımaları, həcmərdə relyef batıqlarının, tarazlıqların, transformasiyaların yaradılması və eyni zamanda zoomorf obrazların vizual dağılmalardan və quru sxematiklikdən uzaq olmaları xasdır. Bütün bu bədii ifadə vasitələri qədim türk köçəri ustalarına olduqca parlaq və asanlıqla seçilən yaradıcılıq üslubuna malik olmalarına imkan vermişdir. Skif və sak incəsənətinə məxsus olan bu üslubun özünəməxsus cəhətlərini qədim Şan incəsənətində, qədim hunlara məxsus «heyvani üslub»un nümunələrində və sonralar hunlar vasitəsi ilə bu üslubun qədim Çinin Xan incəsənətinə olan təsirində də izləyə bilərik.

4. QƏDİM SAK İNCƏSƏNƏTİNİN ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Qədim türk xalqlarının dekorativ tətbiqi sənətinə məxsus olan bədii məmulatlar özlərinin forma dolğunluğu və zənginlikləri ilə insanı valeh edir. Ağacdən yonulmuş barelyef və heykəllərin üstləri adətən qızıl və qalay folqa ilə örtülürdü. Həcmi heykəllər ilə barelyeflər, xəttli, siluet, qravirləmə texnikasında yerinə yetirilmiş və polixrom rəsmlər – bütün bunlar qədim sak ustaları tərəfindən müxtəlif materiallarda, fərqli priyom və texnikalarla çox zaman bir zoomorf kompozisiyada böyük məharətlə bir birlərinə uyğunlaşdırılırdı. Çox zaman həcmi heykəl və barelyef arasında dəqiq sərhəd hiss edilmirdi. Bəzən bir əşyanın kompozisiyasında bunların hər ikisindən ustalıqla istifadə edilirdi. Bəzən zoomorf fiqurun bədəni barelyef formasında düzəldilir başı isə digər ağac parçasından həcmi formada yonularaq, barelyef bədənə otuzdurulurdu. Sak və Altay skiflərinin yaratdıqları bir çox əşyalar həcmli heykəl təəssüratı yaratsalarda əslində onlar iki barelyef hissədən ibarətdir. Buna bir misal kimi baş geyiminin üstlüyü olan dimdikləri arasında maral başını tutmuş ağacdən yonulmuş qrifon heykəlini nümunə gətirmək olar. Çox zaman qədim ustalar həcmli heykəllərdə təsvir edilən heyvanların bədənlərinin təbii hərəkətlərini verə bilməsələr də bu fiqurların başını arxaya və yaxud bədənlərinin bəzi hissələrini düz bucaq altında çevirərək təsvirlərdə canlı dinamika hissini yaratmağa qadir ola bildilər. Buna misal olaraq Altay kurqanlarından arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş başları arxaya doğru çevrilmiş və zərif keçə materialından hazırlanmış qaz heykəllərini və bədənlərinin arxa hissələrinin qabaq hissəyə nisbətən düz bucaq altında çevrilmiş pələng heykəllərini də bir nümunə kimi göstərmək olar.

Qədim köçərilərin dünyanı mifologiyalar vasitəsi ilə qavrayan təfəkkürü əşyaların üzərini bəzəyən zoomorf təsvirlərə insana kömək edə biləcək simvolik qoruyucu xüsusiyyətlər bəxş edirdi. Bu cür zoomorf fiqurların təsvirləri vasitəsi ilə əşyalar sanki canlandırılırdı. Tədqiqatçılar bu zoomorf çevrilmələrə adını qoyublar. Lakin bu cür çevrilmələr yalnız əşyalarda tətbiq edilmirdi. Maraqlıdır ki, Altay skiflərinə məxsus Pazırık kurqanlarından tapılmış atlara taxılan maskalar çox zaman müxtəlif materiallardan hazırlanmış böyük, şaxəli maral buynuzları ilə bəzədilirdilər. Atlara taxılan bu baş bəzəkləri sanki skif və sak «heyvani üslubundakı» kimi bir heyvanın digərinə çevrilməsinə xidmət edən ayin vasitələrindən biri idi. Maskaların üst hissələrində iki nəhəng buynuzlar şaxələnirdi, atın qulaqlarının salınması üçün maral qulaqlarına bənzər qulaq yerləri düzəldilirdi. Sanki at transformasiyaya uğradılıb həqiqətən marala çevrilməli idi. Bu bəzək maskaları sanki atın real təbiətini gizlədərək ona digər, vəhşi və fantastik məxluqlara mənsub bir qüvvəni bəxş etməyə qadir əfsun rolunda çıxış edirdi. Bu cür bəzəklərlə bəzədilmiş və kurqanlarda sahibləri ilə birlikdə basdırılmış atların özləri də sehirlə ruhlar aləminin bir hissəsinə çevrilirdi və simvolik olaraq insanın ruhunu axirət dünyasına çatdırılmasına xidmət edirdilər.

Köçəri türk xalqlarının şifahi bədii irsini adətən mifologiya ilə zəngin olan epos və bahadır nəğmələri təşkil edirdilər. Məhz mifologiya vasitəsi ilə qədim saklar və skiflər real dünyanın quruluşunu qavramağa və öz hisslərini ifadə etməyə çalışırdılar. Bunları özündə əks etdirərək Sibirdən və Şərqi Türküstandan tutmuş Qazaxıstana, Macarıstana və Avrasiyanın digər ərazilərinə yayılmış qədim türk incəsənəti onu yaradan xalqın orijinal mədəniyyətinin və təfəkkürünün parlaq bir ifadəsidir.

Tarixlərinin erkən dövrlərindən başlayaraq yazı nümunələrinə malik olmuş qədim türklərin bizim dövrümüzdə çox az sayda yazılı abidələri çatmışdır. Lakin qədim türk incəsənətinin özü də türk xalqının təfəkkür və mifologiyasını özündə əks etdirərək bir növ informasiya daşıyıcısı rolunda çıxış edir və bizə qədim sakların, skiflərin, hunların tarixini, məişətini tədqiq etməyə imkan verir. Əlbəttə ki, bəzədilmiş məmulatların çoxu utilitar və yaxud ayini funksiyaları yerinə yetirirdi, lakin eyni zamanda ayin xarakterli semantikaya malik olan bu məmulatlar, bəzək əşyaları mənsub olduqları xalqın mənəvi dəyərlərini, təfəkkür və dünyagörüşlərini tədqiq etməyə imkan yaradır və onları yaradan xalqın etnik və mədəni mənsubiyyətlərindən dolğun məlumatlar verir.

Arxeoloji tapıntılar qədim sakların öz mifoloji dünya görüşlərini həm şifahi həm də təsvirlər vasitəsi ilə vizual olaraq ifadə etdiklərini və bu cür vasitələrlə gələcək nəsillərə ötürdüklerini sübut edir. Qədim saklar və skiflər tərəfindən yaradılan təsvirlər qədim dünyanın mifoloji informasiyasını hekayələndirən ikinci simvolik bir dil rolunda çıxış edirdi. Tədqiqatçı O.M.Freydenberq öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “bizim şifahi yaradılmış qədim bir hekayəni mif adlandırmamız yalnız şərti bir anlamdır. Əslində isə qədim insanın dili, məişəti, onun yaratdığı bütün əşyalar, onun şüuru və bu şüurun yönəldiyi hər bir şey qədim insanın mifoloji təfəkkürünə dəlalət edir”(Freydenberq, 1998: 35). Mifoloji mətnlərin təsviri ifadəsinə qədim türklərin geyimlərində, silahlarında, bəzək əşyalarında və müxtəlif əşyaların dekor sistemində rast gəlmək mümkündür. Bir çox tədqiqatçılar zoomorf obrazların qədim türklərin təfəkkürlərindəki dünya modelinin qurulması üçün istifadə etdikləri bir vasitə rolunda hələ heyvani üslubun yaranmasından daha da əvvəl mövcud olduğu fikrini irəli sürürlər. Sonradan isə qədim skiflər və saklar dünya modelinin təsvirlərdə ifadə edilməsi üçün məhz «heyvani üslubun» zoomorf kodunu daha uyğun və əlverişli hesab etmişdilər. Dünya modelinin müxtəlif və bir birinə zidd təbəqələrini təcəssüm etdirən heyvan təsvirlərindən ibarət zoomorf kompozisiyalar qədim türklərin kainatın kosmoloji strukturu haqqında olan təsəvvürlərini daha dolğun ifadə edə bilirdi. Qədim türklərin mifoloji təsəvvürlərində quşlar səma – (dünyanın yuxarı təbəqəsi) ilə, otyeyən heyvanlar yer – (dünyanın orta təbəqəsi) ilə və yırtıcılar (yer altı dünya ilə) - ölüm və zülməti təmsil edən aşağı təbəqə ilə əlaqələndirilirdi. Üç hissədən ibarət

kainat obrazı skif cəmiyyətinin də üç hissəyə bölündüyü mülahizəsinə yer verir. Mülahizəyə görə skif şahlarının qalxanlarına bərkidilən vəhşi pişik və maral təsvirli lövhəciklər məhz bu cür emblemlər rolunda çıxış edərək sahiblərinin yüksək sosial səviyyələrinə işarə edirdilər.

Tədqiqatçılar qədim sak heyvani üslubunun təsvir kanonları haqqında müxtəlif mülahizələr yürüdürlər. Bəzi tədqiqatçılar halqa kimi burulmuş vəhşi pişik təsvirlərində sanki yatmış heyvan obrazını və yaxud ideal formanın təcəssümünü, bəziləri isə sonsuz dinamik hərəkətin simvolunu və yaxud iki zidd qüvvələrin birləşməsinin zoomorf təcəssümünü, bir növ in–yanı görürlər. Qədim sak və skif incəsənətində tez-tez rast gəlinən ayaqları altına yığılmış maral təsviri qurban gətirilmə ayininin rəmzi kimi və eyni zamanda qədim köçərilərin marala şamil etdikləri günəş simvolu rolunda da çıxış edirdi. Qədim sakların inancında maral yer üzündə işıq və həyatın mənbəyi olmuşdur. Qədim türk incəsənətinin obrazları və kompozisiyaları bütün köçəri cəmiyyətinə aydın olan ideya məzmununa malik idi. Bu lakonik obrazlar eyni zamanda çoxmənalılığa malik olaraq özlərində qədim türk dünyasının mürəkkəb quruluşunu əks etdirirdilər.

Buna misal olaraq Balqazın kurqanından tapılmış ov kompozisiyasını nümunə gətirmək olar. Bəzi tədqiqatçıların mülahizələrinə görə vəhşi donuz ovu səhnəsini əks etdirən bu kompozisiyada qədim köçərilərin hansısa naməlum bir mifi əks olunub. Buna kompozisiyanın bəzi detallarının qədim Pazırık xalçasının səhnələri ilə və hər iki atlı fiqurlarının həm geyim və yaraq əslahələrinin həm də etnik oxşarlıqlarını misal gətirmək olar.

Qədim türk incəsənətinin bədii üslubu və dekorativ elementləri asanlıqla tanınır. Bu özünəməxsus üsluba sanki ani bir sıçrayışda donmuş heyvanların zərif təsvirləri, ov səhvləri və bir biri ilə mübarizə aparan və yaxud şikarını parçalayan yırtıcılardan ibarət zoomorf kompozisiyalara ekspressiya və gərgin dramatizm hisslərinin dolğunluğu xasdır. Əlbəttə ki, bu zoomorf təsvirlərə məxsus olan dinamizm və gərginlik hissləri bir tərəfdən qədim türklərin yaşamaq üçün məcburi olaraq apardıqları daimi amansız mübarizələrdən doğurdu, digər tərəfdən isə onların həyat və təbiət haqqında olan dualistik düşüncələrindən meydana gəlirdi. Qədim sak incəsənəti öz gələcək inkişafında çətin və mürəkkəb yollardan keçmişdir. Erkən orta əsrlərdə o «heyvani üslubdan» antropomorf obrazlara və ornamentalizmə keçərək bütün türk xalqlarının incəsənətində dərin iz qoymuşdur. Erkən köçəri xalqların dövründə qədim skiflər və saklar «heyvani üslub» süjetlərinin istifadəsinə və metal materiallarının emalına əsaslanaraq Mərkəzi Asiyanın nəhəng ərazilərində özünəməxsus və təkrar olunmaz maddi mədəniyyət dünyası yarada bilmişdilər. Eyni zamanda qədim sakların incəsənət üslubunda və predmet aləmində yaratdıqları bir sıra yeniliklər elə də mühüm dəyişikliklərə uğramayaraq erkən orta əsrlər dövrünün mədəniyyətində də özünəməxsus yer tuta bilmişdilər. Qədim sak «heyvani üslubu» Orta Avropadan Çinə qədər olan nəhəng ərazilərdə olduqca geniş bir iz qoymuşdur və yayıldığı hər bölgə və ərazidə ona yalnız bu ərazilərə məxsus olan müəyyən yeni cəhətlər əlavə olunurdu. Lakin əlavə edilən bütün bu yeniliklər qədim sak ustalarının yaratdıqları zoomorf kompozisiyaların üslublarına məxsus olan ümumi motivlərinin güclü təsirindən azad ola bilmirdilər.

5. QƏDİM SAK «HEYVANI ÜSLUBUNUN» TƏSVİR KANONLARI

Qədim sak ustalarının yaratdıqları kompozisiyalar öz quruluşlarında kainatın daimi mübarizəsini, bir birlərini əvəz edən ölüm və həyatın ardıcıl, sonsuz axınından meydana gələn qədim dualist fəlsəfi sistemini əks etdirirdilər. Skif və qədim türk incəsənətində olduğu kimi sak bürünc lövhələrinin üzərində həkk edilən zoomorf fiqurlu kompozisiyalarda da hər bir fiqur yalnız ona məxsus olan kompozisiya sahəsində yerləşdirilərək dünyanın səmavi, maddi (həyat) və xtonik (ölüm) kimi üç təbəqəyə bölündüyünü simvolizə edir. Hər təbəqəyə yalnız müəyyən bir zoomorf obraz məxsus idi. Qədim köçərilərin təfəkkürlərində ölüm və həyatın, işıq və zülmətin bir birlərini əbədi olaraq aramsız əvəz etmələri kainatın, həyatın xaosa düşər

olmamasının yeganə və düzgün bir qanunu idi. Yırtıcıların bir birləri ilə amansız mübarizələri və yaxud otuyən heyvanları ovlamaları, parçalamaları səhnələri özlərində bu mürəkkəb dualistik dünyagörüşünü aydın əks etdirdiklərinə görə köçəri incəsənətində bu cür ikonoqrafik obrazlar və zoomorf kompozisiyalar olduqca geniş istifadə olunurdu. Qədim sak «heyvani üslubunun» əsasını ornamentalizm tendensiyası təşkil edir. Bu onun tətbiqi xarakterindən, bəzədiyi predmetin formasına tabeliyindən irəli gəlirdi. Şərtiliyə meyillilik bu üslubun ilk inkişaf anlarından nəzərə çarpır. Uzun müddət ərzində eyni təsvirlərin ciddi ənənəvi hərəkətlərdə verilməsi ona gətirdi ki, sifarişçilər yalnız bir detalın vasitəsi ilə hansı heyvanın təsvir edildiyini və onun hansı xüsusiyyətlərinin nəzərə çatdırıldığını tam anlayırdılar. Bəzən qədim ustalar olduqca lakonik təsvirlərdən istifadə edirdilər. Məsələn sığır təsvirinə qısa buynuzlar və donqar sifət cizgiləri, canavar üçün uzun burun və başına qısılmış qulaqlar, qoç üçün böyük qövsvari buynuzların təsvir edilməsi bəs idi. Bu gün müasir tədqiqatçıların baş sındırıcıları bir çox əşyalar və təsvirlərin mənası öz müasirlərinə tam aydın idi. Məsələn Minusinskdən tapılan və e.ə. V əsrə Sak dövrünə aid edilən dəmir xəncərin üzərində həkk edilmiş canavar və dağ keçilərinin təsvirləri bu xəncəri tutan qədim döyüşçünün əlinin həm xtonik həm də həyat enerjisinə sahib olmasına xidmət etməli idilər.

Altayda, Şərqi Qazaxıstanda, Sintzsyanda, Tuvada, Şimali və Qərbi Monqolustanda skif və sak dövrlərinə aid kurqanlarda aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut etmişdir ki, qədim türklərdə bədii oyma sənəti və ağacdan yonaraq kütləvi məmulatlar düzəldimə sənəti yüksək bir səviyyədə idi. Ağacdan düzəldilmiş və bədii oyma sənətinə aid edilə bilən minlərlə müxtəlif əşyalar qədim rəssamların necə geniş bir təxəyyülə və böyük ustalığa malik olmalarına dəlalət edə bilər. Peşəkar usta texnoloji biliklərə malik olmaqla yanaşı müəyyən sosial qrupun, cəmiyyətin, mədəni ənənələrini, əfsanə və dastanlarını, hər qəbilə və nəsilin tarixi ilə bağlı olan mifləri, onların totem havadarlarını və s. bilməli idi. Skif və sak bədii oyma ustalarının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, onlar həcmi, sadə və yaxud mürəkkəb ornamentin, relyefin yaradılmasında yalnız bir universal alətdən – bıçaqdan istifadə edirdilər. Bu xüsusiyyətlər ilk növbədə qədim ustaların özlərinə məxsus orijinal texnologi priyomlardan istifadə etmələrindən irəli gəlirdi. Qədim türk rəssamları ağac üzərində oyma sənətinin mahir ustaları idilər. Onlar metaldan töküləcək fiqurun modelini gildən yapmağı yox onu mumdan geniş tiyəli bıçaq ilə yonmağı xoşlayırdılar. Bundan da heyvan fiqurlarının bədənlərinin iri səthlərdən və kəskin tinlərdən ibarət olması və metaldan tökülmüş bəzək əşyalarının ağacdan yonulmuş əşyalarla analoji oxşarlığa malik olmaları meydana gəlirdi. Əlbəttə ki, Qədim Türk rəssamları sümük və buynuz üzərində də bəryeqlər yaratmışlar. Sümük üzərində yerinə yetirilmiş bəryeqlərə səthilik xasdır və bu da materialın xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Bəzi tədqiqatçılar onları hətta xətti və siluet təsvirlər hesab edirlər. Buynuzlardan yonulmuş quş və ya heyvan başları və yaxud bütöv heyvan fiqurları bu təbii materialın formasına uyğunlaşdırılırdı. Qədim sak ustaları bürünc, qızıl, ağac, sümük, buynuz, gön-dəri və keçə kimi müxtəlif materiallardan böyük məharətlə istifadə etməyi bacarırdılar. Qədim skif və sak ustalarının incə estetik zövqləri və böyük istedadları onların müxtəlif materiallardan istifadə edərək yaratdıqları məmulatların dekorativ kompozisiyalarında özlərinin bütün dolğunluğu ilə açıqlanır. Bəzən bir məmulatın kompozisiyasının yaradılmasında tamamilə müxtəlif materiallardan, fərqli fakturalardan və teksturalardan istifadə edilə bilərdi. Lakin bununla belə məmulat öz kompozisiya tamlığını itirməyərək, daha da güclü ifadə təsirinə malik olurdu. Müxtəlif materialların bədii ifadə güclərini düzgün hiss edərək onları böyük məharətlə məmulatın vahid bir kompozisiyasında yığmağı bacarmaları qədim skif, sak və hun ustalarına utilitar təyinatlı əşyaları əsil incəsənət incilərinə çevirməyə imkan verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman istifadə edilən materialın bahalılığına deyil düzəldilmiş məmulatın və təsvirlərin bədii gözəlliyinə daha çox üstünlük verilirdi. Çox zaman ağacdan və yaxud maral və sığır buynuzundan böyük zövq və ustalığa yonulmuş məmulatlar və bəzək əşyaları qızıldan düzəldilmiş kobud məmulatlardan daha üstün sayılır və qayğı ilə saxlanılırdı.

Qədim sak ustalarının yaratdıqları zoomorf kompozisiyalar heyvan fiqurunun bütöv təsvirindən və yaxud yalnız heyvan başının təsvirindən də ibarət ola bilərdi. Bəzən yan-profil görünüşündə təsvir edilmiş iki heyvan bədəni simmetrik yerləşdirilərək fasdan verilmiş bir baş ilə birləşdirilib mürəkkəb heraldik kompozisiya meydana gətirirdilər. Çox zaman bu növ kompozisiyalarda təsvir olunmuş heyvanın başı həcmdə, ona birləşmiş bədənələr isə barelyef formasında düzəldilirdi. Barelyef və həcmi heykəl texnikalarını özündə birləşdirən bu özünəməxsus üsuldan qədim Altay ustaları ağacdan həcmi heykəl yonarkən çox geniş istifadə edirdilər.

Sak «heyvani üslubunun» əsas xüsusiyyətlərindən biri zoomorf fiqurların hamar həcmli səthlərinin kontrastlarından, detalların və fakturaların hipertrofiyaya uğradılmalarından ibarət idi. Qədim rəssamlar təsvirlərdə az əhəmiyyətli detalları buraxaraq zoomorf obrazların əsas xüsusiyyətlərini hiss etdirməyə çalışırdılar. Rəssam təsvir olunan heyvanın bədəninə müəyyən hissələrini böyük ustalıqla ya kiçildir və yaxud böyüdüdü. Bu zaman heyvanın realistik obraz oxşarlığı saxlanılırdı. Bəzən qədim rəssamlar heyvan və quşların bədənlərinin müxtəlif hissələrini birləşdirərək fantastik yırtıcı məxluq obrazlarını yaradırdılar. Heyvanlar ciddi və artıq əsrlərlə müəyyən edilmiş hərəkətlərdə təsvir edilirdilər. Məsələn yırtıcılar adətən sanki sıçrayışa hazırlanmış, halqa kimi burulmuş və yaxud otyeyən heyvanı parçalayan bir vəziyyətdə, maral, sığır və digər otyeyənlər isə ya ayaqları üzərində sanki dik dartılmış və yaxud ayaqları altlarına yığılmış vəziyyətdə təsvir edilirdilər. Qədim sak ustaları güclü simmetriya duyğusuna malik idilər. Cüt predmetlərdən ibarət bəzək dəstlərinin yaradılmasında onlar bir növ özünəməxsus trafaret və yaxud şablonlardan istifadə edirdilər. Qədim rəssam öncə bir detallı ağacdan yonaraq tam qurtarır sonra isə onun üz səthini materialın üzərinə qoyaraq iti və yaxud bıçağın ucu ilə kontur cizgilərini cızırdı. Bu cür üsulla birinci detalın və təsvirin cütü – ikinci əksi yaradılırdı. Əlbəttə ki, zoomorf relyefin rəsmi orijinaldan yalnız gözəyari köçürdülürdü buna görə də heç bir zoomorf təsvir digərini tam təkrarlamırdı. Heyvani üslubun klassikası sayılan skif və sak bədii oyma sənətinin nümunələri güzgüvari simmetriya və cütlük üzərində qurulub. İnsanları və yaxud döyüş və ayin atlarını bəzəmək üçün hazırlanan hər bəzək dəsti iki hissədən ibarət olaraq bədənin sağ və sol tərəfində simmetrik vəziyyətdə yerləşdirilirdi.

6. QƏDİM TÜRK İNCƏSƏNƏTİNDƏ ƏNƏNƏVİLİK

Qədim türk incəsənətinə ənənəvilik, müəyyən edilmiş təsvir üslublarına, kompozisiya quruluşlarına riayət etmək və qədim simvolikaların, ikonografik obrazların semantikalarının nəsilədən nəsilə dəqiq ötürülməsi cəhətləri xasdır. Saklar qədim Qazaxıstanın ərazilərində e.ə. III-II minilliklərdə meydana gəlmiş Andronovo mədəniyyətinin davamçıları olmuşlar. Əlbəttə ki, Andronovo mədəniyyəti yalnız bu ərazilərdə mövcud olmayaraq bir neçə mədəniyyət mərkəzlərinə malik olmuşdur. Lakin bizim e.ə.XVI-XV əsrlərdə qədim Qazaxıstan ərazisində Andronovo mədəniyyəti əsas mərkəzlərdən biri kimi təşəkkül tapmış və vahid bir mədəniyyət ocağına çevrilərək sonradan Şərqi və Cənubi və İran ərazilərinə qədər geniş yayılmışdır. Bir çox tədqiqatçılar Andronovo mədəniyyətinin daşıyıcılarını hind və iran dilli ari etnik qruplarına şamil etsələr də son zamanlar bu mədəniyyətin daşıyıcılarının türk dilli qəbilələrdən ibarət olduğu haqqında olan çoxsaylı mülahizələr də mövcuddur.

Andronovo mədəniyyətinin daşıyıcılarının kurqan tipli qəbir üstü abidələr ucaltmaları, onların dəmir emalının mürəkkəb texnologiyalarına yiyələnmələri, yaratdıqları bürünc əşyaların tamamlanmış mükəmməl formalara malik olmaları, keramika məmulatlarının üzərini bəzəyərkən istifadə edilən mürəkkəb həndəsi ornamet kompozisiyalarının qurulması bu qədim mədəniyyətin olduqca yüksək bir səviyyədə inkişaf etməsinə aydın dəlalət edir. Andronovo qəbilələrinin dini görüşlərində səməyə və səmə cisimlərinə, əcdadlara sitayiş, qurbangətirmə ayinləri və ayinlərin keçiriləcəkləri sitayiş məkanlarına pərəstiş mövcud idi. Bütün qədim türk qəbilələrində olduğu kimi at ölülər və axirət ayinləri ilə bağlı olaraq keçirilən bütün

mərəsimlərdə istifadə edilən əsas qurban gətiriləcək heyvan rolunda çıxış edirdi. Maraqlıdır ki, Andronovçular ölülərinin cəsədlərini yandırırtdılar və bu onların alov və günəş kultuna pərəstiş etdiklərinə, atın isə onların təfəkkürlərində günəşi təmsil edən mifik bir məxluq rolunda çıxış etdiyinə işarə edə bilər. Yada salaq ki, qədim skiflərdə maral günəşi təmsil edirdi və Altay skifləri kurqanlarda öz sahibləri ilə birlikdə dəfn ediləcək və sahiblərinin ruhlarını axirət aləminə aparacaq atların başlarını iri şaxəli maral buynuzlarına malik olan və çox incə dekorativ zövq ilə işlənmiş maskalarla bəzəyirdilər. Qədim türklərin mifoloji dünya görüşlərinə görə maral günəşi, həyatı və işığı təcəssüm edən zoomorf bir simvol rolunda çıxış edirdi. Qədim türklərdən bizə çatmış qaya üstü petroqlifləri və yaxud maral daşları adlandırılan və üzərilərində dekorativ səpgidə həkk edilmiş maral və günəş təsvirləri olan daş abidələri tədqiq edərkən qədim türk xalqlarının təfəkkürlərinə görə maralın sanki səmavi(mifik tanrılar, axirət dünyasını) və material (yer üzü) təbəqələri birləşdirən, onların arasında əlaqə yarada bilən əfsanəvi bir məxluq olduğu aydın açıqlanır. Təsadüfi deyildir ki, skif və sak ustalarının yaratdıqları zoomorf kompozisiyalarda maral fiqurları ucları spiralları xatırladan nəhəng şaxəli buynuzlarla təsvir edilirdi. Bir çox qədim mədəniyyətlərdə spiralvari, S-vari ornamentlər günəşin simvolik, ikonoqrafik təcəssümü rolunda çıxış edirdi. Skif zoomorf fiqurlarına məxsus olan S-vari plastikanı və yaxud qədim Altay ustalarının yaratdıqları heraldik zoomorf kompozisiyalarda olduqca tez-tez və sevərək istifadə etdikləri güzgüvari simmetriya üslubunu qədim sak ustalarının yaratdıqları torevtika məmulatlarının üzərindəki kompozisiyalarda da aydın müşahidə etmək mümkündür. Tədqiqatçılar K.Akişev və Q.Kuşaev öz tədqiqatlarında sak dövrü mədəniyyətini və incəsənətini yaradan qəbilələrin Mərkəzi Qazaxstanda və Cənubi Sibirdə mövcud olmuş Andronovo mədəniyyəti daşıyıcılarının davamçıları olduqlarını və sonradan bu material mədəniyyəti daha da geniş ərazilərə yaydıqlarını qeyd edirlər. (Akişev & Kuşaev, 1963). Lakin Andronovo qəbilələrindən fərqli olaraq saklar köçəri təsərrüfatını quraraq olduqca böyük əraziləri fəth etməyə və qəbilə birliklərinin nəhəng hərbi ittifaqlarını qurmağa nail ola bilmişdilər. Saklar köçəri həyatı sürən döyüşkən qəbilə birliklərindən ibarət olsalar da sak ustaları dəmir, bürünc, qalay, qurğuşun filizlərinin, qızıl və gümüş kimi müxtəlif növ qiymətli metalların tapılmasının və emal edilməsinin mürəkkəb texnologiyalarına, texnikalarına yiyələnmiş mahir ustalar idilər.

Bizim e.ə. I minillikdə qədim Avrasiyanın nəhəng ərazilərində məskunlaşmış döyüşkən qəbilələr arasında, öz canlı, dinamik və ekspressiv təsvirləri ilə onların estetik zövqlərini təmin etməyə qadir olan və eyni zamanda onların kainatın mövcudluğu haqqında yaratdıqları mürəkkəb dualistik fəlsəfi dünyagörüşlərinə daha çox cavab verə bilən «heyvani üslubda» yaradılmış kompozisiyalara daha çox üstünlük verilirdi. Bu zoomorf kompozisiyalar qədim ayınlərin və ənənələrin, qədim türk dünyasına məxsus olan kosmoqonik dünyagörüşünün təsvir dili ilə həkk edilməsinə qulluq edən vasitələrdən biri kimi çıxış edirdilər. Təsadüfi deyildir ki, Qazaxıstan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş və bizim e.ə. IV əsrə aid edilən qədim İssık kurqanından «heyvani üslubda» yaradılmış 160 dekorativ tətbiqi sənət nümunələri tapılmışdır. Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə İssık kurqanında dəfn edilmiş Sak şahzadəsinin baş geyiminin və libasının tərtibatını təşkil edən zoomorf təsvirlərin təkrarlanan, ardıcıl hərəkət ritmikasında yerləşdirilmələri və bir güzgü simmetriyasında sanki dünyanın mərkəz oxunu (həyat ağacını) təmsil edən vertikal bir xəttə qarşılaşaraq, bir birilərini tamamlamaları üsulundan meydana gələn çoxsaylı horizontal kompozisiyalarda qədim sakların kainatın, həyatın xaosdan ayrılaraq formalaşması, yaranması haqqında olan mifopoetik dünyagörüşləri əks edilmişdir. Sak şahzadəsi dəfn edilərkən onun əyninə geydirilmiş ayın libasının üzərində yaradılmış vahid kompozisiya strukturu kosmosun harmoniyasının əksi idi.

Qədim Hun şanyuyları və Çin imperatorları kimi Sak qəbilə başçıları da yalnız sərkərdələr deyil, eyni zamanda Səmanın yerdəki təmsilçisi, Səmanın və mifik tanrıların xeyir dualarını insanlara çatdırı biləcək, insanlar ilə mifik qüvvələr arasında əlaqə yarada biləcək yeganə bir

vasitəçi və baş kahin vəzifəsində də çıxış edirdilər. Sak başçıları səmavi qanunları öz simalarında əks etdirən və hökmləri köçəri döyüşçülərdən ibarət olan cəmiyyətdə müqəddəs sayılan sakral bir qüvvəyə malik şəxsiyyətlər sayılırdılar. Qəbilə başçısının ölümü qəbiləni və torpağı səmavi xeyir duadan məhrum qoya bilən böyük bir faciə sayılırdı. Qədim saklarda səma və yer digər qədim türk xalqlarında olduğu kimi xüsusi ehtirama və sitayiş əlamətlərinə malik idilər. Qədim hun və skif incəsənətində olduğu kimi qədim sak incəsənətinin də əsas mərkəzi yerini zoomorf fiqurların təsvirləri və zoomorf obrazlardan ibarət olan kompozisiyalar təşkil edirdi. Lakin qədim saklar zoomorf obrazların təsvirlərinə deyil, bu obrazların təcəssüm etdirdikləri mücərrəd təbiət qüvvələrinə sitayiş edirdilər.

Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim türk köçərilərinin qəbilə başçıları və hökmdarları üçün qurulmuş kurqanlardan çoxlu sayda qızıl əşyaların aşkar edilməsi diqqəti cəlb edir. Lakin bu ehtiram mərhum başçının cəmiyyətdə tutduğu yüksək sosial dərəcəsinə işarə etmək ilə yanaşı qədim türklərin öz hökmdarlarına və başçılarına sakral –müqəddəs bir anlamın şamil etmələrindən də irəli gəlirdi. Çox zaman qədim skiflər və saklar öz hökmdarlarının nəsil şəcərələrini Səma və yaxud mifik tanrılarla bağlayırdılar. Tədqiqatçı N.Y. Biçurin qeyd edir ki, qədim syanbilər öz hökmdarları Tanşixayı səmanın oğlu adlandırır və onun doğulmasını səmadan düşərək anasının bətninə daxil olmuş qar dənəsi ilə bağlayırdılar (Biçurin 1950: 154). Qədim türklərin inancında Səma hökmdarın doğulmasına, həyatına və ona tərəf geri dönməsinə –ölümünə xeyir dua verən sakral bir qüvvə kimi çıxış edir. Bir çox qədim köçəri xalqların bahadır eposlarında hökmdarın ölümü onun ruhunun uçması, səmaya ucalması kimi təsvir edilir. Hökmdarın sakral xarizmatikliyi qədim türklərin təsəvvürlərindəki dünya nizamının və ideal cəmiyyətdə mövcud olan harmonik quruluşun simvolik əksi idi. Əslində saklarda hökmdara və başçıya verilən bu cür əhəmiyyətli rol qədim türk köçəri cəmiyyətində mövcud olan dini-mifoloji görüşlərlə sıx bağlı idi.

Qədim sak qəbilə başçılarının kurqanlarından çox saylı qızıl əşyaların tapılmasının əsas səbəbini skif və sak qəbilələrinin təfəkkürlərində qızılın günəşin işığı və ölümsüzlük rəmzləri rolunda çıxış etməsindən irəli gəlirdi. Qədim skiflərdə qızıl hökmdar hakimiyyətinin rəmzi sayılırdı. Hökmdarın özü isə günəşin təcəssümü kimi qəbul edilirdi. Təsadüfi deyil ki, qədim skif hökmdarlarının mifik əcdadının adı Kolaksay – Günəş şah adlanırdı. Bolqar tədqiqatçısı İ.Marazov qədim türk kurqanlarından ov edən bahadırların səhnələri ilə bəzədilmiş əşyaların olduqca çoxlu sayda tapılmasını bu təsvirlərin həm sosial və həm də simvolik mənaya malik olaraq şahların öz nəsil şəcərələrini məhz mifik qəhrəmanlarla bağlamağa can atmalarından irəli gəldiyini qeyd edir (Marazov, 2013: 22). Yırtıcı və yaxud fantastik heyvanlarla döyüşən qəhrəmanın obrazı hökmdarın əfsanəvi nəslinə və onun bu hakimiyyətə layiq olduğuna işarə edirdi. Əlbəttə ki, skif və sak qəbilələrinin arasında «heyvani üslubun» bu cür təmtəraqlı inkişafına qədim köçəri cəmiyyətində mülki və sosial bərabərsizliyin artması da təkan vermişdir. Qeyd edək ki, bu sənət incilərinin çox hissəsi varlı zadəgan təbəqəsinə məxsus olan kurqanlardan aşkar edilmişdir. Qədim türk dünyasına məxsus olan bütün bu şah əsərlərinin yaradılmasında bahalı metallardan və müxtəlif materiallardan istifadə edilmişdir. Bütün bunlar isə köçəri cəmiyyətinin yalnız məhdud bir hissəsinə mənsub idi. Eyni zamanda «heyvani üslubda» yaradılmış bir çox əşyalar ayin və nümayiş xarakterli olmaları ilə də diqqəti cəlb edirlər. Kurqanlardan tapılan qızılla işlənmiş qılınc qınları və ox qabları, bahalı kəmərlər və s. buna misal ola bilər. Qədim türk incəsənətində «heyvani üslubun» inkişafı varlı təbəqənin köçəri cəmiyyətinin digər hissəsindən olan fərqi hər bir vəchlə, ən əsası isə ideoloji üsullarla nəzərə çarpdırmağa can atdığı dövrlərə təsadüf edir. Qədim sakların arasında hakimiyyətin yarandığı dövrlərdə onun xarici atributları rolunda çıxış edəcək xüsusi bəzək əşyaları və emblemlər də meydana gəlirdi. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür üslubda işlənərək bəzədilmiş silahlar və bəzək əşyaları yalnız zadəganların kurqanlarında deyil, eyni zamanda e.ə.VII –V aid edilən köçəri döyüşçülərin qəbirlərindən də tapılmışdır. Çox güman ki, «heyvani

üslubda» olan zoomorf kompozisiyalı bəzək əşyalarına olan meyl yalnız zadəganların deyil, sayca üstünlük təşkil edən köçəri döyüşçü təbəqəsinin arasında daha da geniş yayılmağa müəssər ola bilmişdi. Kurqanlardan tapılan zoomorf kompozisiyalı bəzək əşyalarının arasında yəhər və yüyənlərin, silahların, döyüş atlarının yaraq əslahəsinə aid bəzəklərin çoxluq təşkil etməsinin özündə buna bir sübut kimi çıxış edə bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, «heyvani üslubda» yaradılan bəzək əşyalarının və silahların əsas sifarişçiləri kimi yenə də varlı zadəgan təbəqəsi çıxış edirdi. Əslində heyvani üslubda yaradılan əşyalara olan dəbə və bu üslubda baş verən dəyişikliklərə də onların təsiri olduqca çox idi. E.ə. III əsrdə Avrasiya çöllərində meydana edən yeni köçəri döyüşçülərin dalğası sarmatlar öz incəsənətlərində sak «heyvani üslubunun» ənənələrini davam etdirirlər. Sonralar isə skif və sak «heyvani üslubunun» daşıyıcıları kimi digər əzəmətli köçəri cəngavərlər – hunlar çıxış edirlər. Müxtəlif dövrlərdə qədim türk xalqlarının - skiflərin, sakların, massagetlərin, sarmatların, hunların incəsənətində «heyvani üslubda» yaradılan zoomorf kompozisiyalar və təsvirlər aparıcı rol oynayaraq onların maddi və mənəvi mədəniyyətlərində və yaratdıqları predmet aləmində dərin iz qoymuşdur. Əslində isə qədim türk incəsənətinin mərkəzi hissəsini təşkil edən «heyvani üslubda» yaradılmış dekorativ tətbiqi sənət əsərləri qədim Çinin Ordos ərazilərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarına qədər məskunlaşmış qədim türk xalqlarının simvolik bir kodu, onların vizual, rəmzi bir dili olmuşdur. Qədim hunların dekorativ tətbiqi sənəti qədim skiflərin və sakların incəsənətində əks olunmuş mənəvi dəyərlərin və bədii ənənələrin davamı idi. Qədim sak incəsənəti əsasən silahların bəzədilməsində istifadə edilən bürünc və qızıldan tökülmüş zoomorf təsvirli bəzək əşyaları ilə məşhurdur və təsadüfi deyildir ki, qədim hun dekorativ tətbiqi sənətinin də çox hissəsini məhz döyüşçü yaraq əslahəsinin bəzədilməsində istifadə edilən «heyvani üslubda» yaradılmış zoomorf relyef təsvirlər və predmetlər təşkil edir. Qədim skif və sak incəsənətinə məxsus olan bədii yaradıcılıq üslubunun ənənələri müxtəlif zamanlarda və müxtəlif materiallar üzərində yerinə yetirilmiş zoomorf kompozisiyalarda demək olar ki, dəyişilmədən davam edirdi. Qədim Çinin ən yaxın qonşuları və ən güclü rəqibləri olmuş qədim hunlar Mərkəzi Asiyanın etnomədəni və hərbi siyasi həyatında olduqca mühüm rol oynayaraq ilk güclü xaqanlıq qurmağa müəssər olmuşdular. Qədim hun torevtikasına məxsus olan təsvir üslubunun və «Ordos bürüncü» adlı zoomorf kompozisiyaların Orta Asiyanın sak qəbilələri ilə sıx əlaqələrindən və qədim Çinin Xan sülaləsinin incəsənətinə olan güclü təsirindən xəbər verir.

Qədim türk xalqlarının köçəri mədəniyyətinə məxsus olan və dünya incəsənətində özünəməxsusluğu ilə seçilən «heyvani üslubun» bir çox təsvir və süjetləri hələ də bir sirr olaraq qalmaqdadır. Tapılacaq hər bir yeni sənət nümunəsi, oxunacaq hər bir yeni rəmz qədim türk xalqlarının qədim incəsənətlərinin və mədəniyyətlərinin ümumi köklərindən xəbər verən yeni bir işarə rolunda çıxış edir. Qədim skif və sak zoomorf kompozisiyalarının olduqca nəhəng ərazilərə yayılaraq sevilməsinin əsas səbələrindən birini bu kompozisiyaların mövcud olduqları dövrlərə məxsus olan döyüş və mübarizə ruhunu, qürur və əzəmət hissələrini olduqca parlaq şəkildə ifadə edə bilmələri təşkil edir. Əlbəttə ki, bu cür güclü dinamizm və ekspressiya hissələrinə, parlaq mübarizə səhnələrinə malik olan, qeyri adi özünəməxsusluğu ilə seçilən incəsənət üslubu Mərkəzi Asiyanın digər döyüşkən qəbilələrinin və etnik qruplarının da estetik zövqlərinə cavab verərək onları özünə cəlb edirdi.

7. QƏDİM SAK DEKORATİV TƏTBİQİ SƏNƏTİNİN YAXIN VƏ UZAQ ŞƏRQ İNCƏSƏNƏTİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

Sak heyvani üslubunun izlərinə Monqolustan, Cənubi Sibir, Daxili Monqolustan və Şərqi Türkünstan ərazilərində tez-tez rast gəlmək mümkündür. Çinin Xebey ərazilərində Çuntsyu və Canqo dövrlərində «Ağ Dİ» qəbilə birlikləri tərəfindən yaradılan dövlətin incəsənət nümunələrində isə skif və sak mədəniyyətinin təsiri olduqca aydın izlənilir. Çinin müasir Sıçuan və Yunnan ərazilərində qədim Çinin Cou sülaləsinin, Canqo və Xan dövlətlərinin dövründə mövcud olmuş döyüşkən «Dyan» və yaxud «Tien» qəbilə birliklərinin incəsənət əsərlərində də

sak zomorf təsvirlərini, animalistik kompozisiya süjetlərini xatırladan zoomorf kompozisiyalara olduqca çoxlu sayda rast gəlinir. Skif–Sak maddi mədəniyyətinin, incəsənətinin təsiri olduqca nəhəng əraziləri əhatə edirdi. Bir çox tədqiqatçılar qədim Çində yaranmış «heyvani üslub»un, bir çox ornitoloji və terioantropomorf zoomorf təsvirlərin semantikalarının köklərini Tibet və Hindistan əraziləri ilə bağlamağa can atırlar. Lakin onların mülahizələri olduqca qəliz və dolaşıqdır. «Heyvani üslub»da yaradılan incəsənət nümunələri özünü şikarına hücum çəkən əzəmətli yırtıcıya bənzətmək istəyən köçəri ovçunun psixologiyasını əks etdirirdi. Bu incəsənət nümunələrinin kanonlarını yaradan qədim ustalar özləri köçəri ovçular olduqlarına görə yırtıcıların bədənlərinə məxsus forma plastikasını, stilizasiyaya düzgün uğradılma qaydalarını çox mükəmməl səviyyədə hiss edər və ifadə edə bildirdilər. «Heyvani üslub»a məxsus olan yırtıcı və otlayan heyvanların təsvirlərinin müxtəlif ərazilərin incəsənət nümunələrində dəfələrlə təkrarlanaraq uğurla özünü küləşdirilməsi prosesləri bu zoomorf obrazlara məxsus olan daxili semantikaların həm onu yaradanlara həm də qəbul edənlərə tam aydın olmalarından irəli gəlirdi. Qədim Çinin Xan dövrü incəsənətində hərbi geyimləri, yaraq əslahələri, atların yəhər yüyənlərini, at örtüklərini və döyüş arabalarını bəzəyən bürüncdən düzəldilmiş dekorativ tətbiqi sənət məmulatları Xan dövrünün digər incəsənət nümunələrindən həm məzmunlarına, həm də kompozisiya quruluşlarına və təsvir üslublarına görə olduqca fərqlidirlər. Daha çox şəxsi kolleksiyalarda toplanılan bu bəzək məmulatlarının çoxu əslində döyüşçü məişəti ilə sıx bağlı olan utilitar təyinatlı əşyaların üzərini bəzəyirdi. Qədim Çinin Xan sülaləsinin dövrünə aid edilən və öz axıcı plastikası, güclü stilizasiyası və ekspressiv dinamikası ilə seçilən bu zoomorf kompozisiyalar Xan incəsənətinə məxsus olan statik təmtəraqlılıq, aydın, lakoniklik və bir qədər kobud formalardan olduqca fərqlidirlər. Qədim Çinin Xan dövrünə aid edilən kurqanlardan tapılan bütün bu zoomorf kompozisiyalı əşyaların həm semantikaları, həm də obrazlarının təsvir üslubları skif və sak incəsənətinə məxsus olan «Çöl animalizmi»nin estetik prinsiplərinin güclü təsirindən meydana gəldikləri şübhəsizdir. Xan dövrünə aid edilən bu zoomorf kompozisiyalarda şikarlarını parçalayan yırtıcıların təsvirləri vəhşi və əzəmətli, təbii və eyni zamanda yüksək səviyyəli stilizasiyaya malik bədii obrazlarda həll edilmişdir. Bu kompozisiyalardan birində qabaq ayaqları üzərinə çöküb bədəni sak zoomorf təsvirlərində olduğu kimi S formasında burulmuş atı parçalayan ayı və canavara bənzər yırtıcıların təsvirləri güclü stilizasiya ilə yanaşı dolğun ekspressiya hissələrinə də malikdirlər. Bu maraqlı kompozisiyada zoomorf təsvirlər bəzi yerlərdə yırtıcı qrifon başlarının təkrarından əmələ gələn meandra bənzər ornament ilə haşiyələnmişdir. Döyüşçü kəmərlərinin lövhələrini bəzəyən bu zoomorf kompozisiyalar qədim Xan ustaları tərəfindən böyük həvəslə və olduqca tez tez təkrarlanırdı. Buna bənzər zoomorf kompozisiyalı bürünc kəmərlər lövhəsi bizim e.ə. II əsrin Xan sülaləsinə aid edilərək Xuzhou muzeyində saxlanılır. Qeyd edək ki, qədim Çin rəssamları qədim Hindistan, Tibet, Orta Asiya və İran ərazilərində mövcud olan incəsənət nümunələrinin müxtəlif elementlərini böyük həvəslə qəbul edərək sadəcə təqlid çərçivələrindən çıxıb onları özünü küləşdirib, yeni formalar, bəzən ilkin nümunələrindən tamamilə fərqli bədii obrazlar yaratmağa müyəssər olurdular. Lakin qədim Çinin ərazilərindən aşkar edilmiş və Çin ustaları tərəfindən «heyvani üslub»da yaradılmış incəsənət nümunələrində onların skif və sak dekorativ tətbiqi sənətinə məxsus olan prototipləri çox asanlıqla oxunur.

Maraqlıdır ki, qədim Hun kurqanlarından Çin ustalarının yaratdıqları bürünc və lak məmulatları, bürüncdən hazırlanmış Çin güzgüləri aşkarlandıqları kimi, qədim Çinin qəbir abidələrindən də skif və sak dekorativ tətbiqi sənətinə məxsus üslubda hazırlanmış bürünc güzgülər aşkar edilir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Çin ərazisindən aşkar edilmiş bürünc güzgünün üst hissəsində yerləşdirilmiş heraldik kompozisiyada sak «heyvani üslubunda» üslubunda düzəldilmiş və üzləri bir birlərinə əks istiqamətdə birləşdirilmiş iki yırtıcı qrifon başları təsvir edilmişdir. Dəyirmi güzgünün sağ və sol tərəflərində bir birlərinin arxasında durmuş iki pələng fiquru bu zoomorf kompozisiyanı tamamlayır. Qabaqda yerləşən hər

yırtıcının ağzında otyeyən heyvanın başını xatırladan fiqur yerləşir. Bütün bu zoomor təsvirlər qədim skif və sak incəsənətinə məxsus olan dekorativ tətbiqi sənət nümunələrini xatırladır. Qədim Çin ustalarının yaratdıqları zoomorf obrazların arasında başları bədənə əks istiqamətdə, arxaya çevrilmiş vəziyyətdə təsvir edilən yırtıcı pələng və əjdaha fiqurlarının Altay incəsənətinin təsiri ilə meydana gəldikləri aydın görünür. Qədim Altay ustaları bu üsuldən ağacdan yonulmuş heyvan fiqurlarında dinamika və hərəkət təəssüratı yaratmaq üçün geniş istifadə edirdilər. Qədim Çin ustalarının yaratdıqları bu relyef pələng və əjdaha fiqurlarının ağzından ot yeyən heyvan başlarının çıxaraq sıralanmaları və fiquru sanki haşiyələmələri kompozisiyalara yenilik gətirsə də fiqurların bədənəri üzərində Altay ustalarının çox işlətdikləri “vergül” formalı işarələrinə rast gəlinməsi, əjdahaların quyruqlarının otyeyən heyvan başlarına çevrilmələri skif və sak incəsənət üslubunun qədim Çin incəsənətinə olan güclü təsirinə aydın dəlalət edir. Xan dövrünün at yüyənlərinin–psalilərin sanki sıçrayaraq havada donmuş pələng fiqurlarının heraldik kompozisiyalarının formalarında sak üslubunun təqlididir.

Qeyd edək ki, qədim sak ustalarının yaratdıqları zoomorf fiqurlar, yırtıcıların ot yeyən heyvanları parçalamaları təsvirləri və vəhşi heyvanların döyüş səhnələrini əks etdirən zoomorf kompozisiyalar təbiət qüvvələrinə sitayiş ayınləri ilə sıx bağlı olaraq qədim türk köçəri dünyasının yaratdığı mifoloji simvolizmi özündə əks etdirirdi. Qədim skif, sak və hun ustalarının müxtəlif materiallar üzərində yaratdıqları kompozisiyalarda yırtıcı və ot yeyən heyvanların zoomorf obrazları kainatın kosmik qanunlarını özlərində əks etdirən ölüm və həyat kimi ilkin başlanğıcların təəssümləri idilər. Qədim sakların təfəkkürlərində kainatın harmoniyası bu iki əsas və bir birilərinə zidd qüvvələrin daima mübarizə apararaq, ardıcıl dəyişilmələrindən meydana gəlirdi. Qədim Türklərin dünyanı qavrama anlayışlarında hər bir canlılığın ölümü və yaxud məhvi yeni bir həyat rüşeyminin başlanğıcı hesab edilirdi. Qədim köçəri sakların təfəkkürlərində təbiət harmoniyasının əsas və bir birinin ayrılmaz hissələri olan həyat və ölümün, işıq və zülmətin mübarizəsi kainatın xaosundan maddi dünyanı doğuran yaradıcı, dualistik bir başlanğıcdır. Bu mürəkkəb fəlsəfi sistemi mənimsəmiş qədim sakların özləri də onları əhatə edən təbiət qüvvələrinin əbədi mübarizəsindən doğulmuş nəhəng burulğanın ayrılmaz bir hissəsi idilər. Beləliklə, təsadüfi deyildir ki, qədim saklar təbiət qüvvələrinə və elementlərinə sitayiş edirdilər.

Bir çox tədqiqatçılar qədim sak torevtikasının skif «heyvani üslubunun» reminissensiyası – yaradıcı təqlidi kimi qəbul edir. Lakin sak «heyvani üslubunun» yaranması və inkişafında totemizmin – müəyyən yırtıcı və yarı mifik heyvanların, quşların ilahiləşdirilməsinin təsirini də bir əsas kimi götürmək olar. Heyvani üslubda yaradılan təsvirlərdə bütün qədim türk köçəri rəssamlarının heyvanlara, onların hərəkətlərinin plastikasına və dinamikasına, vəhşi heyvanların mübarizə səhnələrinə olan dərin məhəbbətləri hiss olunur. Tədqiqatçı M.İ.Rostovtsev belə bir qənaətə gəlir ki, qədim Altay və Türkistan əraziləri heyvani üslubun yaranma mərkəzi kimi sayıla bilər, çünki bu üslubda yaradılmış çoxlu maral və digər heyvan təsvirləri fauna tərkibinə görə daha çox dağlar və meşələr olan ərazilərə aid edilə bilər (Rostovtsev, 1929). M.İ.Rostovtsev qeyd edir: “Heyvani üslubda sənət əsərləri yaradan xalq kəndli və əkinçilər deyil, yalnız köçəri həyat sürən ovçular olmuşlar” (Rostovtsev, 1929: 66-67). Bəzi tədqiqatçılar skif və sak incəsənətində yaranmış «heyvani üsluba» yunan və yaxud iran incəsənətinin təsirini təsdiqləməyə çalışırlar. Lakin rus tədqiqatçısı Q.İ.Borovka belə hesab edir ki, yunan incəsənətinin skif incəsənətinə təsiri destruktiv-onun əsasını dağdan olmuşdur. O, öz yazılarında bunu belə qeyd edir: “Yunan incəsənəti skif üslubunda olan təsvirlərə yad və uyğunsuzdur. Skiflərin yunan mədəniyyətinin təsirinə düşməsi ilə yerli heyvani üslub getdikcə solur və tənəzzülə uğrayır” (Borovka, 1929: 69). O, iran incəsənətinin də skif heyvani üslubuna təsirini məhz belə neqativ qiymətləndirirdi. Əgər erkən orta əsrlərdə qədim türk mədəniyyətinin izlərinin əsas atributları kimi kurqanların və qəbir abidələrinin üzərində ucaldılan daş heykəllər-

balballar təşkil edirdisə, miladdan öncəki dövrlərdə qədim türk mədəniyyətinin və incəsənətinin daşıyıcıları və simvolu rolunda zoomorf fiqurlar və «heyvani üslub»da işlənmiş zoomorf təsvirli relyef kompozisiyalar çıxış edirdilər.

Bir məqamıda qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar qədim sak incəsənətinə qədim Luristan incəsənətini yaratmış iran dilli xalqların güclü təsiri olduğunda israr edirlər. Bir çox Rus və qərb tədqiqatçıların mülahizələrinə görə Qafqaz «heyvani üslubu» ilə oxşar xarakterik cəhətlərə malik olan Luristan bürünc məmulatları XI-X əsrlərdə iran dilli xalqların etnik miqrasiyalarının Qafqaza, cənubi Azərbaycana, Luristana və Elam ərazilərinə güclü axını nəticəsində yaranıb formalaşmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əldə edilmiş bir çox arxeoloji nümunələr vasitəsilə Luristan incəsənətinə məxsus olan bürünc məmulatlarının daha əvvəlki dövrlərdə, e.ə. II minillikdə yarandığı və artıq o zaman özünəməxsus mürəkkəb forma sisteminə malik olan bu bəzək əşyalarının farslara məxsus mifoloji dünyagörüşündən daha qədim bir mifoloji məzmunu əks etdirdikləri sübut edilmişdir. Günəş kultunun bu ərazilərdə geniş yayılmasına bir sübut kimi kəmərlərin, keramik məmulatların və bəzək əşyalarının ornamentlərində müxtəlif sadə və mürəkkəb quruluşlu spiralvari ornamentlərdən, meandr formalı spiral ornamentlərdən, svastikalardan, formaca araba çarxını xatırladan günəş diskləri kimi solyar simvollardan və qədim türk xalqlarında günəşi təmsil edən maral kimi zoomorf obrazlardan olduqca geniş istifadə edilməsini misal göstərmək olar. Qədim Luristan ərazilərində yaranmış və özünəməxsus üslubu ilə seçilən bürünc və keramika məmulatlarının üzərində Azərbaycanın qədim xalqlarından biri olan kassitlərə məxsus kosmoqonik solyar simvollara, işarələrə: xaç, spiral, romb, qrifon təsvirlərinə çox tez-tez rast gəlinir. Maraqlıdır ki, bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə spiralvari naxışlar Kür-Araz mədəniyyətinə qonşu olan Maykop mədəniyyətinə və qədim Azərbaycan ilə sıx mədəni əlaqələri olmuş İkiçayarası incəsənətinə də xas deyildir. Öz coğrafi şəraitinə görə Luristan əraziləri həmişə daha çox köçəri təsərrüfatına uyğun idi və bu ərazilərdə yaranmış incəsənət nümunələri daha sadə və aydın formalara malik olmalı idilər. Lakin Cənubi Azərbaycanda yaranmış qüdrətli qəbilə birliklərinin və İkiçayarası dövlətlərinin birbirlərinə qarşı olan mütəmadi hərbi yürüşləri məhz bu ərazidən keçirdi və bu vəziyyət burada yaranmış incəsənət nümunələrinə olduqca mürəkkəb sinkretik xüsusiyyətlər bəxş etməyə bilməzdi.

Qədim skiflərdə və saklarda olduğu kimi Azərbaycanda məskunlaşmış qədim türk xalqlarının incəsənətində də maral təsvirli ritonlara, ayın zamanı işlədilən maral formalı zoomorf qablara, bürüncdən tökülmüş tək və yaxud cüt maral təsvirli heraldik kompozisiyaya malik məmulatlara çox tez-tez rast gəlinir. Buna misal olaraq Qarabağın Dolanlar kəndindən tapılmış, gövdələri bitişik olub stilizə edilmiş iki başlı maral heraldik kompozisiyasını nümunə kimi göstərmək olar. Bu cür kompozisiya quruluşuna daha çox skiflərin, hunların bəzək məmulatlarında və qədim Luristan bürüncələrində rast gəlmək mümkündür.

Luristan incəsənətinin təsvir ikonoqrafiyasına məxsus olan bürünc və keramik məmulatlarda antropomorf, terioantropomorf, zoomorf, ornitoloji relyef təsvirlər və fiqurlar solyar simvollar və həndəsi ornamentlər üzərində üstünlük təşkil edir. Bir çox bürünc fiqurlarda və relyef təsvirli nümunələrdə antropomorf fiqurların bəzi elementləri sanki bir-biri ilə sarmaşaraq fantastik quşlara və yırtıcı heyvanlara transformasiya edilir və olduqca mürəkkəb kompozisiya quruluşları meydana gətirir. Bütün bu kompozisiya priyomları qədim skif və sak «heyvani üslubunun» xarakterik cəhətlərini yada salsada bu mülahizələr hələ yetərincə tədqiq edilməyib. Qeyd etmək lazımdır ki, İkiçayarası incəsənəti daha çox antropomorf və terioantropomorf obrazların təsvirlərinə meyilli idi. Halbu ki, Luristan incəsənətində qədim türk: skif, sak, incəsənətində olduğu kimi zoomorf obrazlar üstünlük təşkil edirdi. Eyni zamanda qədim İran incəsənətində mifoloji tanrıların və ya qəhrəmanların antropomorf və terioantropomorf təsvirləri mövcud deyildi. Qədim İranın Əhəməni incəsənəti məhz Manna və Midiya incəsənəti üzərində inkişaf edərək, sonradan öz simvollarını və müxtəlif ikonoqrafik təsvir obrazlarını

Yaxın Şərqi digər möhtəşəm sivilizasiyalarından götürərək bu incəsənət üslubunu imperiyanın estetik ideallarına uyğunlaşdırıb bilmişdi. Tədqiqatçı Lukonin qeyd edir: Əhəməni şahlarının şahı Birinci Dara qədim Suz şəhərində sarayının tikilişində iştirak edən ustaların adlarını öz səlnamələrində yazdırarkən qızıl işlərini yerinə yetirən torevtika ustalarının yalnız midiyalı və misirlilər olduqlarını qeyd edir (Lukonin, 1977: 30-31).

Qədim Akkad və Assuriya tarixi səlnamələrində Zağros dağ silsilələrindən keçərək Luristan ərazilərində məskunlaşmış və İkiçayarasına mütəmadi olaraq hərbi yürüşlər təşkil edən Kuti, Lullubey və Turukki kimi qəbilə birliklərinin adları daima qeyd edilir. Qədim Azərbaycan ərazisində yaranmış dövlətlərin və qəbilə birliklərinin İkiçayarası-Şumer mədəniyyətinə olan meyillikləri onların yayıldıqları ərazilərin incəsənətinə və mədəniyyətinə də təsir etməyə bilməzdi. Qədim Azərbaycanın ərazisində məskunlaşmış və sonradan güclü hərbi birliklərdə birləşərək daha geniş ərazilərə yayılmış kutilər, lullubəylər, turukki və kassit qəbilələri Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın siyasi və mədəni həyatında dərin tarixi iz qoymuşdular. Bu qəbilələr haqqında olan məlumatları biz III-I minilliklərə aid edilən qədim Şumer, akkad və babilistan tarixi səlnamələrindən toplaya bilsək də bu xalqların etnik mənşəyi və dilləri haqqında olan qızğın mübahisələr və müxtəlif mülahizələr tədqiqatçılar arasında indiyədək davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. II minillikdə Yaxın Şərqdə döyüş atlarından və döyüş arabalarından geniş istifadə edilməsini, hərbi işində nəzərə çarpacaq yeniliklərin meydana gəlməsini bir çox tədqiqatçılar məhz kassitlərin tarixi səhnədə peyda olmaları ilə bağlayırlar.

Azərbaycan ərazisində yerləşən və ümumi sahəsi 256 km olub Borsunlu kurqanı adı ilə tanınan nəhəng qəbir abidəsinin tədqiqi zamanı qızıl və gümüş lövhələrlə bəzədilmiş taxt üzərində insan skeletinin və onunla birlikdə dəfn edilmiş doqquz insan cəsədinin aşkarlanması bu kurqanın qüdrətli bir qəbilə başçısına məxsus olduğuna dəlalət edir. Məraqlı məqamlardan biri kurqan kamerasında əsləhələri ilə birlikdə səkkiz at cəsədinin qalıqlarının aşkarlanmasıdır. Atların əsləhələri fil sümüyü, tunc lövhəli çənbərlər, dəniz ilbizlərinin sədəfvari qabıqlarından düzəldilmiş bəzəklərlə bəzədilmişdir. Səkkiz əsləhəli atın qəbilə başçısı ilə birlikdə kurqanda basdırılması bütün türk dünyasında olduğu kimi qədim Azərbaycan ərazisində də atın dəfn ayinlərində sakral vəzifəyə malik olmasını sübut edir. Təsədüfi deyil ki, arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Azərbaycan kurqanlarından tapılan bürünc güzgülərin qulpları çox zaman at fiqurları ilə qurtarır, hakimiyyət rəmzli skipetrlərin baş hissələri at başının formasında düzəldilirdi. Bir çox qədim skif, hun kurqanlarından arxa hissələri və qulpları müxtəlif zoomorf fiqurlarla bəzədilmiş nəfis bürünc güzgülər aşkar edilmişdir. Bürünc güzgülər qədim türklərin dəfn əşyalarının ayrılmaz bir hissəsi idi və onlar sahiblərinin mənsub olduqları yüksək təbəqəni nəzərə çarpdırmaqdan çox ayin, əfsun xarakterli əşyalara aid idilər. Bir çox skif kurqanlarında qəsdən əyilərək korlanmış qılınclara, ağacdan düzəldilmiş yalançı qalxanlara, od əldə edilməsində istifadə edilən ağacdan düzəldilmiş alətlərə və s. rast gəlinir. Bütün bu əşyalar erkən orta əsrlərdə çox yayılmış qədim türk daş heykəlləri-balballar kimi dəfn ayinlərinin semantikasına ilə sıx bağlı idi. Skif bürünc güzgülərində daha çox rast gəlinən zoomorf obrazlara ayaqları qatlanmış vəziyyətdə uzanmış maral və Kelermes kurqanından tapılan panteranı xatırladan yırtıcı pişik təsvirlərini aid etmək mümkündür. Bürünc güzgülərin qədim Azərbaycanda bizim e.ə. III minillikdə dəfn ayinlərində istifadə olduğunu Şəmkiçay qəbir abidəsindən tapılmış və Kür-Araz mədəniyyətinə aid edilən bürünc güzgü təsdiqləyir. Mingəçevirdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış və bizim e.ə. VII-IV əsrlərə aid edilən bürünc güzgülərin qulpları at və dağ keçisi fiqurları ilə bəzədilib. Bu zoomorf fiqurlar sadəliyi və ahəngdar formaları ilə bir qədər Taqar mədəniyyətinə məxsus qılınclı və xəncərlərin dəstəklərini, bürünc güzgülərin qulpları bəzəyən heyvan fiqurlarını xatırladır. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, qədim Azərbaycanın və ümumilikdə Qafqazın maddi mədəniyyətinin bizim e.ə. III minillikdə yüksək səviyyədə inkişaf etməsi onun incəsənətinin İkiçayarası sivilizasiyalarına, qonşu ölkələrə və Azərbaycan ərazilərinə miqrasiya edən digər qəbilələrə də

təsir etməyə bilməzdi. Qədim Mesopatamiya, Suriya və Fələstinin arxeoloji abidələrində Kür-Araz mədəniyyətinin təsirini asanlıqla izləmək mümkündür. Bu ərazilədə meydana gəlmiş qara cilallı keramika məhz bu mədəniyyətin yayılması ilə bağlıdır. Daha sonrakı dövrlərdə isə biz Cənubi Azərbaycanda yaranmış Midiya incəsənətinin Əhəməni incəsənətinin yaranmasında oynadığı mühüm rolunu və skif incəsənətində mövcud olan «heyvani üslubun» bəzi yeni cəhətləri mənimsəməsinə göstərdiyi danılmaz təsirini çox aydın müşahidə edə bilərik.

2002 ildə İsmayilli rayonunun Molla İsaklı kəndindən tapılan və e.ə. II-I minilliklərə aid edilən torevtika məmulatlarının arasında bürüncdən tökülmüş at, maral, öküz və qoç fiqurları böyük zəncirlərdən asılaraq olduqca maraqlı və mürəkkəb bir bəzək kompleksini yaradırdılar. Bütün zoomorf fiqurlar zəncirdən ardıcılıqla asılmaqları üçün xüsusi halqalara malikdirlər. Hər bir zoomorf fiqurun kiçik təkrarı zəncirin ən aşağı hissəsində yerləşdirilirdi. Bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə zoomorf fiqurlardan ibarət olan bu mürəkkəb bəzək kompleksi əslində qədim Azərbaycan sakinlərinin təfəkkürlərində totemistik və ya qoruyucu xarakterli və yaxud kosmoloji dini-ayini rola malik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bürünc məmulatların arasında tapılan maral fiquru Mingəçevir ərazisindən aşkar edilmiş maral fiqurunu həm ölçüsü həm də öz görünüşü ilə təkrarlayır.

Azərbaycan ərazisində Xanlar kurqanında şam ağacından hazırlanmış, yarımçürümüş vəziyyətdə olan xizək və xizəyə qoşulmuş iki maral skeletləri aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı F.Quliyev bu dəfn mədəniyyətinin Azərbaycanın tunc dövrü qəbir abidələrinə yad olduğu fikrini söyləyir. Lakin eyni zamanda tədqiqatçı Qaracəmirli kurqanından tapılmış qab üzərində çəkilmiş arabaya qoşulmuş maral təsvirinin e.ə.II minillikdə Azərbaycan ərazisində cənazə arabası ilə bağlı dəfn ayinlərinin mövcud olmasının mümkünlüyünü də qeyd edir (Quliyev, 2008: 149). Maral və cənazə arabası insanın ruhunu axirət dünyasına çatdıracaq simvolik rolda çıxış edirdi.

Bizim e.ə.X-VI əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda Manna dövləti güclənərək Assiriya, Elam, Urartu kimi güclü dövlətlərin hərbi və siyasi mübarizələrinə qoşulur. Məhz Manna dövlətinin maddi mədəniyyətinin və incəsənətinin üzərində sonradan Midiya kimi möhtəşəm bir mədəniyyət çiçəklənməyə başlayır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu ərazilərdə qədim türk dünyasının köçəri cəngavərləri skiflər və saklar məskunlaşaraq Yaxın Şərqi böyük hərbi yürüşlər təşkil edirlər. Qədim Manna dövlətinin əraziləri Midiya incəsənətinin yaranmasına və bu incəsənətin nümunələri vasitəsi ilə Sak «heyvani üslubun»da bir çox yeni cəhətlərin formalaşmasına təsir etmiş əsas vasitələrdən biri olmuşdur.

Maraqlı faktlardan biri ondan ibarətdir ki, bir çox tədqiqatçılar kimi tədqiqatçı V.Q.Lukonin Midiya və qədim skif incəsənətini iran dilli xalqlar ilə əlaqələndirmək istəsə də, həqiqətdə biz ilk iranlıların dinləri, adət və ənənələri, ideologiyaları haqqında demək olar ki, heç bir dəqiq məlumata malik deyilik deyərək etiraf edir (Lukonin, 1977: 12-13).

8. MÜZAKİRƏ VƏ NƏTİCƏ

Ziviyədən tapılmış incəsənət nümunələrini tədqiq edərkən burada bir çox antropomorf, terioantropomorf və zoomorf obrazların, xırda detalların və elementlərin sinkretikliyi nəzərə çarpır. Sanki müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan obrazların ikonoqrafiyası vahid bir kompozisiyada birləşdirilmişdir. Sonradan bütün bu obrazların və kompozisiya quruluşlarının müxtəlifliyini biz iran əhəməni incəsənətində aydın izləyə biləcəyik. Ziviyədən tapılmış incəsənət nümunələrinin işlənmə texnikalarının tədqiqi bu əşyaların yerli Manna və Midiya ustaları tərəfindən yerinə yetirildikləri aydın olur. Bu əşyaların Həsənlu, Marlik, Luristan torevtikaları ilə müqayisəsi zamanı yerli etnosların təfəkkür və dünya görüşlərini özündə əks etdirən obrazların və kompozisiya vasitələrinin yerinə yeni sifarişçilərin, gəlmə etnosun zövqünü oxşayacaq sinkretik incəsənət nümunələrinin yaradılması aydın olur. Bütün bu təsvirlər proklamativ xarakterli əşyaların üzərində yaradılaraq sahiblərinin yüksək

mövqelərindən xəbər verməyə qulluq edirdi. Təsadüfi deyil ki, onların çoxu məhz hakimiyyət rəmzləri ilə sıx bağlı idilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonradan iran yox məhz skif və sak incəsənətində peyda olacaq bir çox zoomorf obrazlara və təsvir vasitələrinə də Ziviyə məmulatlarının arasında rast gəlmək mümkündür. Qızıldan düzəldilmiş və qılınc başlığı hesab edilən halqa halında bükülmüş panteranın təsvirinə biz ilk dəfə yalnız Ziviyə məmulatlarının arasında rast gələ bilirik. Maraqlıdır ki, buradan tapılan yırtıcı pişik obrazlarını tədqiq edərkən bu zoomorf obrazın transformasiyaya uğrayaraq tam stilizə olduğunu və halqavari kompozisiya halında tamamlandığını müşahidə etmək mümkündür. Ziviyədən tapılan və şərti olaraq skif və sak məmulatları adlanan zoomorf təsvirlər bizim e.ə.VII əsrə aid edilir. Sonradan bizim e.ə. VI əsrə aid edilən Kelermes kurqanlarından bu zoomorf təsvirlərin analoqları aşkar ediləcəkdir. Bir çox tədqiqatçılar Kelermes və Melqunov kurqanlarından tapılaraq sonradan daha da stilizə edilərək özünəməxsus plastikası ilə skif incəsənətinin bariz nümunəsinə çevriləcək maral təsvirinin ilkin nümunəsini Ziviyədən aşkarlanmış maral təsvirlərində görürlər. Altaydan Pazırık kurqanlarından tapılan xalçaların, boyunbağların-pektoralların və qırvnaların, bilərziklərin və s. bəzək əşyalarının üzərində Midiya ustalarının yaratdıqları və sonradan Əhəməni incəsənətinə ötürülmüş müxtəlif zoomorf obrazları müşahidə etmək mümkündür. Lakin qədim sak incəsənətinin yalnız Yaxın Şərq və yaxud İran incəsənətinin təsiri ilə yarandığını söyləmək olduqca yanlış bir mülahizədir. Qədim sak incəsənəti yalnız ona məxsus olan inkişaf proseslərinə malikdir. Skif ustalarının yüksək estetik zövqləri və bacarıqları hətta onlara ötürülmüş müxtəlif zoomorf obrazları da daha dərinə hiss etməyə, transformasiyaya uğradaraq özünüküləşdirməyə imkan vermişdir. Sak incəsənətində yaranmış «heyvani üsluba» məxsus zoomorf obrazlar öz stilizasiya üslubları və kompozisiya quruluşları ilə fərqlənilir. Lakin eyni zamanda skif və sak incəsənətinə məxsus olan zoomorf obrazlar da bütün qədim türk dünyasının ayrılmaz bir hissəsini təşkil edərək eyni köklərə və semantikaya malikdirlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. М.В.Крюков, М.В.Софронов. Н.Н.Чебоксаров. ДРЕВНИЕ КИТАЙЦЫ: ПРОБЛЕМЫ ЭТНОГЕНЕЗА. М.-Л. АН СССР, Институт дальнего востока и этнографии им. Миклухо-Маклая. 1978.с.7-9.
2. О.М.Фрейденберг. Миф и литература древности. 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998. Лекция IV. səh. 35
3. Акишев А. К., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней до-лины реки Или.— Алматы, 1963.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М.; Л., 1950. səh. 154.
5. И.Маразов. Фракийское золото из Болгарии: Ожившие легенды. — М.: Кучково поле, 2013. «Царская идеология и искусство фракийцев». səh. 22.
6. М. Ростовцев. Срединная Азия, Россия, Китай и звериный стиль. Прага, 1929.
7. М. Rostovtzeff. The Animal Style in South Russia and China. Princeton Monographs in Art and Archaeology. XIV. Princeton University Press, Princeton, 1929.
8. G. Borovka. Scythian Art London, 1929. səh. 69.
9. В.Г. Луконин Искусство Древнего Ирана. // М. : «Искусство». 1977. С.30-31.
10. F.E.Quliyev Azərbaucanın kurqan qəbirlərində at dəfni Вақи—«ЕЛМ»2008 səh.149.
11. В.Г . Луконин Искусство Древнего Ирана. // М. : «Искусство». 1977. С.12-13.

KAZAKÇANIN ALINTI SÖZLER SÖZLÜKLERİNDE ARAPÇA - FARŞÇA KAYNAKLI GÖSTERİLEN SÖZLERİN KÖKENLERİNDE DÜZELTME ÖNERİLERİ

SUGGESTIONS FOR CORRECTION ON THE ORIGINS OF THE ARABIC - PERSIAN
SOURCES SHOWED IN KAZAKHIAN QUOTED WORDS DICTIONARIES

Celâl GÖRGEÇ

M.A. Türk Dili Bilim Uzmanı,
ORCID ID: 0000-0002-4642-615X

Birsel ORUÇ ASLAN

Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe
Eğitimi Bölümü, e-posta: birsel_oruc@hotmail.com
ORCID id: 0000-0001-7135-0225

Özet

Her dilin söz hazinesi, kendi temel söz varlığı ile alıntı sözlerden oluşur. Başka dilden söz almayan dil yok denilebilir. Dünyada varlığını sürdüren çeşitli dillerde konuşan halklar, uluslararası ilişkiler bağlamında birbirleriyle söz alışverişinde de bulunur. Kazakçaya giren alıntı sözler arasında en büyük payı, İslam dini dolayısıyla Arapça ve komşuluk dolayısıyla Farsça sözler oluşturur. Bu sözlerin dilde kullanılması bir yana bilimsel olarak ele alınışı düzeltilmesi gereken bir problemi teşkil etmektedir. Kazakçaya Arapça ve Farsçadan giren alıntı sözlerle ilgili üç temel çalışma, L.Z. Rüstemov'un *Arab-İyran Kirme Sözderiniñ Qazaqşa-Orışsa Tüsindirme Sözdigi* (1989) adlı eseri, G. Mamırbekova'nın *Qazaq Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi* (2017) ve 2020 yılında Ahmet Baytursınulı Dil Bilimi Enstitüsü tarafından Malbaqov, Seyitbekova ve Paşan'a hazırlatılan *Kiril jäne Latin Grafikalarında Kirme Arab-Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi* adlı sözlüklerdir. Ancak bu çalışmalarda Eski Türkçeden beri kullanılagelen kimi Türkçe kökenli sözler, Arapça ya da Farsça kaynaklı olarak gösterilmiştir. Çalışmamızda bu yanlış köken bilgilerini düzeltmek amaçlanmıştır. Örneklemek gerekirse: *əby* (öbüw) “sevmek; öpmek” sözü, hem Rüstemov'un hem de Mamırbekova'nın sözlüğünde Arapça *حب* (hubb) “sevgi” sözünden getirilir. Ancak bu söz, Eski Türkçeden beri kullanılan belli ki ses taklidi bir köke sahiptir. Eski Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde *ikki kadaş esen tükel kavışıp öpişti kuçuştı*; *Dîvânu Lugâti't-Türk'te taşığ isrumasa öpmiş kerek (...)* *mün öpdî (...)* *öpüm, öpüş, öpüşdi* biçimlerinde geçer. Bu sözün Eski Türkçe *öp-* “öpmek, yudumlamak” eyleminden geldiği anlaşılmaktadır. Arapçadaki sözün ad soylu olduğu, Kazakçadaki sözün ise bir fiil olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun gibi yaklaşık 100 söz, çalışmamızda ele alınarak köken bilgilerinde (etimolojilerinde) düzeltme önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk Lehçeleri, Kazakça, Köken Bilim, Karşılaştırmalı Dil Bilimi, Alıntı Sözler.

Abstract

The vocabulary of each language consists of its own basic vocabulary and borrowed words. It can be said that there is no language that doesn't include words from another language. Peoples who speak various languages that exist in the world also exchange words with each other in the context of international relations. Among the quotations in Kazakh, the largest share is composed of Arabic words due to the religion of Islam and Persian words due to neighborliness. Apart from the use of these words in the language, their scientific handling constitutes a problem that needs to be corrected. Three main studies on quotations from Arabic and Persian into Kazakh were written by L.Z. Rüstemov's *Arab-İryan Kirme Sözderiniñ Qazaqşa-Orısşa Tüsindirme Sözdigi* (1989), G. Mamırbekova's *Qazaq Tilingdegi Arab, Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi* (2017) and Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics in 2020 by Malbaqov, Seyitbekova and Pashan. These are the dictionaries called *Kiril jäne Latin Grafikalarında Kirme Arab-Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi*. However, in these studies, some Turkic-origin words, which have been used since Old Turkish, are shown as Arabic or Persian. In our study, it was aimed to correct this wrong origin information. For example: The word *öbıy* (öbıw) "to love; to kiss" is brought from the Arabic word *حب* (hubb) "love" in both Rustamov's and Mamırbekova's dictionary. However, this word obviously has an imitation root, which has been used since Old Turkish. In the Old Uighur Tale of the Good and the Bad Prince, *ikki kadaş esen tükel kavişip öpişti kuçuştı*; In Dîvânu Lugâti't-Türk, *taşığ isrumasa öpmiş kerek (...)* *mün öpdi (...)* *öpüm, öpüş, öpüşdi*. It is understood that this word comes from the Old Turkic verb *öp-* "to kiss, to sip". It should also be taken into account that the word in Arabic is a noun, and the word in Kazakh is a verb. About 100 words like this have been handled in our study and suggestions have been made for corrections in their etymology.

Keywords: Contemporary Turkic Dialects, Kazakh Language, Etymology, Comparative Linguistics, Quotations.

GİRİŞ

Dünyadaki diğer diller gibi Kazakçanın da söz varlığı iki gruptan oluşur: birincisi kendi temel 'töl' söz varlığı, ikincisi yabancı dillerden giren alıntı sözcüklere. Başka dilden söz almayan dil yok denilebilir. Dünyada varlığını sürdüren çeşitli dillerde konuşan halklar, uluslararası ilişkiler bağlamında birbirleriyle söz alışverişinde de bulunur. Kazakçaya giren alıntı sözcükler arasında en büyük payı Arapça ve Farsça sözcükler oluşturur. Başka Türk dilleriyle karşılaştırıldığında Kazakçada Arapça ve Farsça sözcüklerin sayısı azdır. Alıntı sözcükler de Kazakçanın seslik özelliklerine göre değişime uğramıştır. Bununla birlikte anılan dillerden giren alıntı sözcükler, Kazakçanın etkin olarak kullanılan söz varlığının %15'ini, pasif olarak %7'sini oluşturur (Rüstemov, 1982: 26; Qasabekova, 2012).

Dil ilişkilerinin dış faktörlerini şöyle sıralamak mümkündür: toplumsal, ekonomik, medenî-dinî, siyasî, psikolojik ve komşuluk. Arap ve Fars sözcüklerinin Kazakçaya girmesinin sebeplerini öncelikle tarihî-medenî faktörlerde aramak gerekir. Türk halklarının Araplar ve Farslarla ilişkisi, aslında Fars dili aracılığıyla gerçekleşmiş gibi görünmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren İslam dininin Orta Asya'da yayılması, klasik Arap dilinin de yayılmasına sebep olmuştur. İslam dininin yayılması ve güçlenmesine bağlı olarak Horasan ve Maverâünnehir'de Arapça yönetim,

bilim ve din hizmeti dili olarak yerleşmiştir. Dünyaca ünlü el- Farabi, İbn-i Sina, Uluğbek, el-Harezmî gibi bilginler Türk coğrafyasından çıksa da eserlerini Arapça yazmışlardır. Kazakçadaki Arapçadan alıntı sözler çoğunlukla ruhanî dünyaya ilişkindir. Farsça ise Arapça unsurların Türk dillerine girişinde aracı dil rolünü üstlenmiştir. XIII. yüzyıldan ikinci yarısından itibaren Arapçanın yerini Farsça almaya başladı. Farsça özellikle şiir, edebiyat ve yönetim dili olarak güçlenmeye başlamıştır. Buhara ve Hokand Hanlıklarında Farsça, resmî dil ve medeniyet dili olmuş, Orta Asya’da XX. yüzyılın başına kadar kullanılmıştır (Jiyekbayeva, 2014: 10-12).

Alıntı sözlerin dilde kullanılması bir yana bilimsel olarak ele alınışı düzeltilmesi gereken bir problemi teşkil etmektedir. Kazakçadaki Arapça-Farsça sözlere ilişkin ilk bilimsel sözlük çalışması N. D. Oñdasımov’un “*Arabşsa-Qazaşsa Tüsindirne Sözdigi*” olmuştur. L. Z. Rüstemov’un “*Qazirgi Qazaq Tilindegi Arab-Parsı Kirme Sözderi*” ve “*Arab-İyran Kirme Sözderiniñ Qazaşsa-Orısşsa Tüsindirne Sözdigi*” de ilk çalışmalardan olup günümüzdeki dil bilimcilerin başvurduğu temel kaynaklardandır. Ondan sonra E. B. Bekmuhamedov’un “*Arabşsa-Qazaşsa Sözdigi*”, İ. Jemeney’in “*Parsışsa-Qazaşsa Sözdigi*”, son yıllarda basılan G. Mamırbekova’nın “*Qazaq Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniñ Tüsindirne Sözdigi*”, A. Seyitbekova’nın “*Arab jäne Parsı Sözderiniñ Tüsindirne Sözdigi (XII-XVII ğğ. Jazba Eskertkişteri Negizinde)*” bu alanda Kazak sözlükçülüğünün önemli sözlükleri arasında sayılır (Malbaqov vd., 2020: 4).¹³³

Kazakçaya Arapça ve Farsçadan giren alıntı sözlerle ilgili -bir bütün olarak-üç temel çalışma,Rüstemov (1989), Mamırbekova (2017) ve 2020’de Ahmet Baytursınlı Dil Bilimi Enstitüsü tarafından Malbaqov, Seyitbekova ve Paşan’a hazırlatılan sözlüklerdir. Bu sözlükleri kısaca tanıtmak gerekirse:

I- MALBAQOV, M., SEYİTBKOVA, A. ve PAŞAN, D. (2020). *Kiril jäne Latin Grafıklarında Kirme Arab-Parsı Sözderiniñ Tüsindirne Sözdigi*. Almatı: Ahmet Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.

Kazakistan’ın Türk Dil Kurumu diyebileceğimiz Ahmet Baytursınlı Dil Bilimi Enstitüsü tarafından Mirzabergen Malbaqoviç Malbaqov, Aynur Ataşbekovna Seyitbekova ve Dana Musabekqızı Paşan’dan oluşan bir kurula hazırlatılan bu sözlükte Kazakçadaki Arapça ve Farsça alıntı sözler toplanarak örneklerle açıklamaları verilmiştir. Alıntı sözler ve açıklamalar, Kiril harflerinin yanı sıra yeni Kazak Lâtin harfleriyle de verilmiştir. Sözlüğü oluşturmakta temel kaynak olarak 15 ciltlik “*Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi*” kullanılsa da yukarıda anılan diğer sözlüklerin malzemelerinden de faydalanılmıştır. Sözlüğe XIX. yüzyıldaki yazma edebî

¹³³ Bunlar dışında da Kazakçadaki Arabizm ve Farsizmler hakkında makale ya da tez düzeyinde birçok çalışma bulunmaktadır: Kazak dil bilimcilerinin aynı dil ailesine girmese dahi Arap ve Fars sözlerini birlikte kullandıkları görülmektedir. Elbette bu durumun oluşmasında tarihî, toplumsal ve dinî sebepler bulunmaktadır. Çalışmaları örneklemek gerekirse; Järkeşova, G. (1959). Arab, Parsı Tilderinen Engen Keybir Sözder Tuwralı. *Qazaq Tili men Ādebiyeti*, № 11. Esenalıyeva, J. (1993). *Abay Şıǵarmalarındağı Arab, Parsı Sözderiniñ Qoldanıluw Ereşseligi*. Kandidattıq Dissertatsiya, Almatı. Qulnazarova, G. (1997). *XI-XII. Ğ. Ādebiy Eskertkişterindegi Arab Ēlementteri*, Kandidattıq Dissertatsiya, Almatı. Jubatova, B. N. (2001). *Qazaq Qıyssa-Dastandarındağı Arab-Parsı Sözderi*, Kandidattıq Dissertatsiya, Almatı. Bürkitbay, G. (2003). *Qazaq Tili Tüsindirne Sözdikterinde Arabizmderdiñ Leksikorafyalanuı*, Kandidattıq Dissertatsiya, Almatı. Segizbayeva, Q. (2010). *Qadırgalıy Jalayırdıñ «Jılnamalar Jıyñaǵındağı» Arab, Parsı Sözderiniñ Üles Salmāǵı*. QazUU Habarşısı-Filologiya Seriyası, №4-5 (128-129).

eserlerden başlayarak günümüz Kazak edebî dilindeki Arapça ve Farsça sözler alınmıştır. Sözlükte 3900 söz bulunmaktadır ve her söz, makale düzeninde hazırlanmıştır. Eğer bir sözün birkaç değişkesi bulunuyorsa edebî dildeki biçim madde başı olarak verilmiş ve diğerleri parantez içinde verilmiştir. Madde başından sonra sözün hangi dilden geldiği ve Arap harfli yazımı da verilmiştir. 2020 yılında çıkan ve 945 sayfadan oluşan bu sözlük, bilim insanları, dil bilimciler, öğrenciler ve genel halk için hazırlanmıştır.

II- MAMIRBEKOVA, G. (2017). *Qazaq Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Memlekettik Tildi Damıtıw İnstitutı.

Gülfar Mamırbekova tarafından hazırlanan ve 2017 yılında basılan bu sözlük, Almatı'daki Ulusal Dili Geliştirme Enstitüsü yayınıdır. 656 sayfa olan bu sözlükte, Kazakçadaki Arapça ve Farsça sözler toplanarak örnekler aracılığıyla açıklamaları verilmiştir. Bununla birlikte Arapça ve Farsça sözlerin her türlü değişkesi de aynı madde içinde madde başı olarak verilmiştir. Kazakçada sıklıkla kullanılan Arapça ve Farsça sözlerin yanı sıra günümüz Kazak dili açısından pek bilinmeyen ancak eski Kazak yazı dilinde sıkça kullanılan birimler de bulunmaktadır. Sözlükte 3562 söz ve 1593 deyim bulunmaktadır. Sözlük, bilim insanlarına, dil bilimi araştırmacılarına, öğrencilere ve genel halka yönelik hazırlanmıştır.

III- RÜSTEMOV, L. Z. (1989). *Arab-İyran Kirme Sözderiniñ Qazaqşa-Orısşa Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: «Mektep».

Leninşil Ziyabekoviç Rüstemov'un bu çalışması, *Казакско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов* üst başlığıyla 1989 yılında basılmıştır. Kazakçadaki Arapça ve Farsça sözler, Rusça olarak açıklanmış ve Kazakça örnek tümceler de verilmiştir. 320 sayfa olan bu eser, filologlara ve Kazak dilinin etimolojisine ilgi duyanlara hitap etmektedir. Rüstemov'un 1963 yılındaki doçentlik tezi de “*Qazirgi Qazaq Tilindegi Arab-İyran Sözderi*” başlığını taşımaktadır. Rüstemov, 1982 yılında 160 sayfalık “*Qazirgi Qazaq Tilindegi Arab-Parsı Kirme Sözderi*” adlı bir monografi de yayımlamıştır.

Bu üç çalışmada Eski Türkçeden beri kullanılagelen kimi Türkçe kökenli sözler, Arapça ya da Farsça kaynaklı olarak gösterilmiştir. Çalışmamızda bu yanlış köken bilgilerini düzeltmek amaçlanmıştır. Anılan sözlüklerde kökenlerinde yanlışlık bulunan yaklaşık 100 söz, çalışmamızda ele alınarak köken bilgilerinde düzeltme önerilerinde bulunulmuştur. Başkaca köken bilgisi yanlışları olmakla beraber onlar konumuz dışında olduğu için makalemizin dışında bırakılmıştır. Bir örnek vermekle yetinelim: “rütbesi general ile aynı olan deniz subayı” anlamına gelen *amiral* sözü, Türkiye Türkçesine Fransızca üzerinden girmiş bir alıntı sözdür. Kazakçada kullanılan biçimi адмирал *admiral*'dir ve Rusça üzerinden alındığı kesindir. Rusçada da muhtemelen Batı dillerinden alıntı bir sözdür. Ancak bu sözlüklerde direkt olarak Ar. امير البحر (*amīr al-baħr*) sözünden alınmış gibi gösterilmiştir (Rüstemov, 1989: 17; Mamırbekova, 2017: 15). Birçok Avrupa dilinde, Türkiye Türkçesinde, Rusçada ve dolayısıyla diğer Türk dillerinde kullanılan bu sözün kökeni Arapçadır. Ancak doğrudan Arapçadan Kazakçaya geçen bir söz değildir. *Amiral* değil de *admiral* biçiminde olması, bu sözün Rusça üzerinden alındığının kanıtıdır.

Etimoloji zorlu bir saha olsa da karşılaştırmalı yöntem bu konuda araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır. Özellikle Türk dilleri ve komşuları arasındaki karşılaştırmalar önemli veriler sunabilmektedir.¹³⁴

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Bu bölümde anılan üç sözlükte köken bilgilerinde yanlışlık olduğu düşünülen sözler, Kazak alfabesine uygun bir biçimde alfabetik olarak ele alınmıştır.

адым (adım) “adım” sözü Arapçadaki قدم (qadam) sözünden getirilmiştir (Rüstemov, 1989: 17). Türkmencede uzun ünlülü olarak *ādım* biçiminde olan bu söz, yine birincil ünlü uzunluğuna bağlı olarak Azerbaycan Türkçesinde *addım* biçimine girmiştir. Bu sözcük, ET. *āt- “adım atmak” kökünden gelmektedir (Gülensoy, 2007: 49; Sevortyan, 1974: 88). Tietze de bu sözün kökeni hakkında bilgi verirken şunları söyler: “*Fülden isim yapan -(ı)m eki (krş. bitirim, çekem) başlıca tek heceli fiil köklerine gelir. Üç esas fonksiyonundan ilki nomen actionis (eylem isimlikleri) türetmektir. Kullanımda -(y)ış nomen actionis’e çok yakındır. Ziraat takvimindeki işleri de gösterir (ms. bozum, dönüm vs). Bâzen bir kerelik bir hadiseden bahseder.*” (Tietze, 2002: 100).

аққу (aqquw) “kuğu” sözündeki *quw* kısmı, Far. قو (kū) sözünden getirilir (Mamırbekova, 2017: 27). Ancak *quw*, Eski Türkçeden beri kullanılagelen *kugu* sözünden başka bir şey değildir. İrk Bitig’de 35. falda *Er kugu kuşka sokuşmiş. Kugu kuş kanatına urup anın kalıyu barıpan ögişe kañıña tegürmiş.* “Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına kavuşturmuş.” biçiminde geçer (Tekin, 2013: 22 - 30). Clauson da bu sözü, Türkçe kökenli olarak kabul eder ve Azerbaycan Türkçesinde *gu*, Türkmencede ise *guv* biçiminde olduğunu belirtir (1972: 609). Gülensoy ise *kū* yansıma ismine +*gu* eki getirilerek yapıldığını söyler (2007: 564).

ал, албасты (al, albastı) “al; albastı” sözü, Far. آل (āl) kökünden getirilir. Kazakçada *al* ya da *albastı* “1. doğum sırasında kadını korkutan cin. 2. cin, şeytan. 3. kadınların doğumdan sonraki hastalık hali” gibi anlamlara gelir (Mamırbekova, 2017: 34; Rüstemov, 1989: 24). Albastı sözünü şöyle açıklamak mümkündür: <*āl ‘ruh, kötü ruh’+bas-tı (Gülensoy, 2007: 64). Türkmence *ālbassı* “hayalet”, Tatarca *albastı* “kötü ruh” anlamına gelir. *Āl* “kötü bir ruh, bir iblis, genellikle kırmızı bir cübbe giyen bir cadı” olarak düşünüldüğü için renk anlamı taşıyan *āl* ile bağlantısı muhtemeldir (Stachowski, 2019: 58). Sevortyan’da *albastı* maddesi olmayıp *āl* (I) maddesinde “kırmızı renk” olarak açıklanmış ve Türkçenin hemen bütün lehçe ve dillerinde kullanımları verilmiştir (Sevortyan, 1974: 125-126).

алау (alaw) “alev” sözü, Far. الاو (alav) kökünden getirilmektedir (Mamırbekova, 2017: 34; Rüstemov, 1989: 24). Ancak, bu sözün ET. *yal-* “yanmak” kökünden geldiği düşünülmelidir. İsmail Doğan ve Zerrin Usta’nın hazırladıkları *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı* adlı sözlükte *yal-* dışında *yalan* “alev”, *yalın* “alev, parlıltı, parlaklık, yalım, ateş”, *yalınç* “alev, yalım, parlıltı”, *yalınla-* “parıldamak; alevlenmek”, *yalınlıg* “alevli, parlak”, *yalınç-* “alevlenmek” türevleri ile *yaltır-*, *yaltırı-*, *yaltırur-*, *yaltırılıg*, *yaltra-*, *yaltrak*, *yaltrık* gibi türevleri de daha çok

¹³⁴ Kazakçada yalnızca alıntı sözler için değil verinti sözler için de sözlükler hazırlanmıştır. En son çıkan yayınlardan biri; Jubatova, B. N. vd. (2015). *Arab, Parsi jâne Hindiy Tilderindegi Türkizmder Sözdigi*. Almatı: «Qazaq Universiteti».

“parlamak, parlaklık” gibi anlamlarda verilmiştir (2014: 382-384). Diğer Türk dillerinde *alay*, *yalav*, *yalım* gibi biçimlerinin bulunması bu sözün kökünün yansıma olabileceğini düşündürmektedir. Farsça biçim ise Türkçeden alıntıdır. Birçok kişinin Farsça zannettiği bu sözcüğün J. Deny tarafından Türkçe sayıldığını belirten Tietze, ayrıca bir görüş belirtmez (2002:150). Sevortyan’da ise *alev* sözcüğü bulunmamakla beraber *ya-*’tan türeyen *yal-* “parlamak, yanmak”, *yaldıra-*, *yaltıra-* “parıldamak, alev saçmak”, *yalt yalt et-* “parlamak, yanmak”, *yaltır/yaldır* “parlaklık, alev”, *yalın II*, *yalkın* “parlaklık, alev” gibi sözcükler mevcuttur (1989: 94-95). Stachowski de *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache* adlı çalışmasında bu sözcüğün Türkçe **ya-* kökünden gelebileceğini soru işaretiyle belirtir (2019: 59).

алаша (*alaşa*) “alaca, renkli” sözü, Mamırbekova’nın eserinde Far. **الاحة** (*alaça*) kökünden getirilmektedir (2017: 34). Ahmet Baytursınlı adındaki Dil Bilimi Enstitüsünün sözlüğünde *alaşa* “her renkteki ipe dokunan kilim” sözü, Farsça **الاحيق** (*alaçık*)¹³⁵ sözünden getirilir (Malbaqov vd., 2020: 47). Ancak *alaşa* sözü, ET. *ala*¹³⁶ köküne +*ça* ekinin gelmesiyle oluşturulmuştur (Clauson, 1972: 126). Gülensoy’da *alaca* maddesi altında *āla+ca*, *alaca bulaca* altında ise *al+a+ça* şeklinde olduğu belirtilir (2007: 62). Eski Uygur Türkçesinde ise *ala* “alaca, karışık renkli” mevcut olup *alaca* şekli görülmemektedir (Wilkens, 2021: 27). Türkiye Türkçesinde *alaca* biçiminde kullanılan söz, böylelikle *ala+ça* biçiminden gelmektedir. Bilindiği gibi Kazakçada /ç/ > /ş/ değişimi karakteristiktir.

алтын (*altın*) “altın” sözü de Far. **الآتون** (*altūn*) sözünden gelmiş gibi gösterilmektedir (Mamırbekova, 2017: 37; Malbaqov vd., 2020: 47). Bu sözcük hakkında şimdiye kadar çok sayıda etimoloji önerilmiştir. Clauson, Moğ. *altan* sözünün Eski Türkçedeki *altūn* sözünden çok eski bir ödünçleme olduğunu düşünür. Sahacada hâlâ *altan* “bakır” biçimindedir (Clauson, 1972: 131; Sevortyan, 1974: 142). Stachowski ise; < *āl “kırmızı, kızıl” + *tun* “bakır” [< Çince *tun~tun*] önermesinde bulunur (2019: 60). Doerfer, Räsänen, Clauson ve diğerleri farklı önerilerde bulunsa da hiçbiri Farsça bir köke bağlamaz. Bu söz, Eski Uygur Türkçesinde *altun* şeklindedir (Wilkens, 2021: 40).

ант (*ant*) “ant, yemin” sözü de Far. **آنت** (*ānt*) sözüne bağlanır (Mamırbekova, 2017: 41; Malbaqov vd., 2020: 59). Türkiye Türkçesinde *and* biçiminde de kullanılması, bu sözün aslında birincil ünlü uzunluğuna sahip olduğu [< *ānt*] ve bu yüzden /-t/ > /-d/ değişmesine uğradığını düşündürür. Moğolcada *anda~andagar* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 69). Eski Uygur Türkçesinde bu söz, *ant* “ant, yemin, adak, beddua”, *ant antık-* “yemin etmek” olarak geçer (Wilkens, 2021: 51).

арба (*arba*) “araba” sözü Ar. **عربة** (‘araba) sözünden geldiği belirtilir (Mamırbekova, 2017: 45; Rüstemoğlu, 1989: 31; Malbaqov vd., 2020: 67). Farsça *arābave* Rusça *harba* biçimleri Türkçeden alınmıştır. Bu sözcüğün kökeni konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. DLT’de yer almaması acaba o dönemde yabancı bir sözcük olarak mı düşünüldüğü sorusunu akıllara getirir. Clauson, sözün kökenini Ar. ‘*arrāda* > *araba* biçiminde verir. Gülensoy ise bu sözün aslının *āraba şeklinde olabileceğini belirtir ve kökeni hakkında pek bir şey söylemez, yalnız

¹³⁵ Bu söz, Eski Türkçe *alaçu* “kulübe, çadır” sözünden gelmektedir.

¹³⁶ krş. Moğ. *alağ* “aynı anlamda”.

Rusça, Tunus Arapçası, Rumca, Suudi Arapçasındaki kullanımlarını verir (2007: 74). Sevortyan'da *araba* olarak verilen sözcüğün diğer Türk lehçelerindeki kullanımlarından en ilgi çekeni Çuvaşçadır. Arapça ile çok ilgisi olmayan bu lehçede *urapa* şeklinde geçmesi sözcüğün Türkçe olduğunu düşündürmektedir (1974: 164). Yine Sevortyan sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi verirken çeşitli kaynaklardaki şekillerini de vermiştir. Özellikle Doerfer'in Clauson'un Arapçadan getirme fikrine karşı olduğunu, sözcüğü Türkçe kabul ettiğini, Arap harfleriyle yazılışının çeşitlilik gösterdiğini belirtir. Yine Sevortyan'ın Budagov, Vullers, Baranov'dan alıntıladığı sözcüğün bu kaynaklardaki yazımı çeşitlilik gösterir: *أربه*, *عربه*, *أربه*, *أربه* (1974: 164-165).

ac (as) “aş, çorba, yemek” sözünü Kazakça kaynaklar, Far. *آش* (*āš*) sözünden getirir (Rüstemov, 1989: 33; Malbaqov vd., 2020: 73). Clauson bu sözün uzun ünlülü olarak *āš* biçiminde olduğunu belirtir (1972: 253). Doerfer ise, Orta Farsça *āš* sözünün çok eski bir devirde Türk dillerine geçtiğini iddia eder (Tietze, 2002: 214). Pelliot'ya göre Farsça *āš* Türkçeden alınmıştır (Eren, 1999: 23). Gülensoy, Türkçe olarak gösterir ve *aşçı*, *aşçıbaşı*, *aşçılık* gibi yapım ekleriyle türemiş adları da sıralar. Ayrıca *aşa-* “yemek yemek” fiilini de *aş+a-* şeklinde bu köke bağlar (2007: 83-84). Bu söz, Eski Uygur Türkçesinde ise *aş* “aş, yiyecek, gıda, yemek”, *aş aş-* “yemek yemek” şeklinde geçer (Wilkens, 2021: 75).

Kazakçadaki **баба** (baba) “ata, dede, eski atalar” sözü, Far. *بابا* (*bābā*) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 83; Malbaqov vd., 2020:144). Bu söz, Rüstemov'da yoktur. Ancak bu sözü herhangi bir köke bağlamak doğru değildir. Çocuk dilinden ses taklidi olarak hece tekrarıyla ortaya çıkmış ve birçok dünya dilinde benzer biçimde (*baba*, *papa*, *pappa* gibi) söylenmiştir. Eski Uygurcada da *baba* biçiminde geçen bu söz, pek çok çağdaş Türk lehçesinde de geçmektedir (Wilkens, 2021: 134; Sevortyan, 1978: 10-12).

байрақ (bayraq) “bayrak, tuğ, işaret” sözü de Far. *بیراق* (*bayrāq*) sözünden gelmiş gibi gösterilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 155; Mamırbekova, 2017: 87; Rüstemov, 1989: 55). Ancak bu söz, ET. *batır-* “batırmak, saptamak” fiilinden gelmektedir (Gülensoy, 2007: 124). Eski Türkçede¹³⁷ *badruk* biçiminde geçer (Gabain, 1988: 266). DLT'de de *batrak* sözü “savaşçının alameti olan, ucunda ipek parçası bulunan sırık, bayrak” anlamına gelir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 578). Eren de bayrak sözü hakkında şu açıklamayı yapar: “*Türkçede batrak biçiminin badrak > badrak > bayrak gelişmesi sonunda oluştuğu açıktır. Eski Türkçe -d-’lerin çağdaş diyalektlerde -y-’ye çevrilmesi yaygın bir ses kuralıdır. Türkçe sancak biçimi yapı ve anlam bakımlarından batrak (>badrak) >bayrak türevine benzer: sanç- + -(a)k*” (Eren, 1999: 44). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*'nde bu sözcüğün Farsçaya *badraka*, Urducaya *bayrak*, Arapçaya *bayrāk*, Rusçaya *mayak*, Ermeniceye *bayrak/baryak*, Macarcaya *barjaktár*, Finceye *majakka*, Romancaya *bairac*, Bulgarcaya *bayrāk*, Sırpçaya *bájrak/ bájrak*, Arnavutçaya *bajrak/bajraqe/barjak*, Makedoncaya *bayrak*, Yunancaya *bairáki/baeráki/payrákkin* gibi şekillerde geçtiği belirtilmiştir (Karaağaç, 2008: 92).

байрам (bayram) “bayram, toy” sözü Far. *بیرام* (*bayrām*) sözünden getirilir (Malbaqov vd., 2020: 156; Mamırbekova, 2017: 87). Bu söz, Rüstemov'da yer almaz. Kazakçada *мейрам*

¹³⁷ Eski Uygurcada *bayrak* anlamında (da) kullanılan diğer sözler şunlardır: *alam*, *asgok*, *ışık* “küçük bayrak”, *ok*, *pra*, *sırık*, *sünü*, *tog*, *uçrug*, *uruğu*, *uruğu uçrug*, *yumzug* (Wilkens, 2021).

(meyram) biçimi daha yaygın olarak kullanılır. Bu sözün kökenine ilişkin çeşitli görüşler olsa da Eski Türkçeden itibaren kullanıldığı görülür. Fakat bu söz, EUT. metinlerinde görülmemiştir. DLT’de *badram* “sevinc, eğlence” biçiminin yanı sıra Oğuz ve Kıpçakların dilinde *bayram* biçiminde kullanıldığı belirtilir. Sevortyan ve Doerfer’e göre *badram* biçimi, sözcüğün Farsçadan gelmediğinin kanıtıdır (Sevortyan, 1978: 35). Sevortyan sözcüğün *bayram* ve *bayım* şekillerini *bayır-am*, *bayır-ım* olarak ayırır ve *bay* sözcüğü üzerine *-ır-* eki getirilerek genişlemiş olduğunu söyler ve bu açıklamasıyla onu T. olarak gösterir. Yine Türkçeden pek çok dile geçtiğini, bu dillerdeki söyleyiş biçimlerini sıralar (1978: 35-36). Clauson ise *bayram* sözünü Farsça kökenli kabul eder (Eren, 1999: 45). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*’nde ise Çince, Farsça, Arapça, Ermenice, Macarca, Rusça, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Yunanca, Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi dillere de geçtiği belirtilmiştir (Karaağaç, 2008: 92-93).

батпан (batpan) “bir ağırlık ölçüsü” sözü, Far. باتمان (bātmān) sözünden getirilen bu söz (Malbaqov vd., 2020: 170; Mamırbekova, 2017: 95), Rüstemov’da bu madde yoktur. Eski Türkçeden itibaren kullanılmıştır ve Gabain bu sözün kaynağını Orta Farsça olarak *patmān* şeklinde göstermiştir (Gabain, 1988: 267). Wilkens ise Eski Uygurcadaki *batman* “ağırlık, ölçek, aşağı yukarı 596 gr ağırlığında bir ağırlık ölçüsü” sözünü Moğ. *badm-a*, *badman* sözleriyle karşılaştırır (2021: 158). DLT’de *batman* olarak geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 192). Türkiye Türkçesi ağızlarında da bu biçimiyle geçer. Clauson bu sözü *bat-* “batmak” fiiliyle ilişkilendirir (Clauson, 1972: 305). Stachowski de Räsänen’in önerdiği Ar. *wazn* “ağırlık” > Orta Far. *vaznān* etimolojik açıklamasını doğru bulmaz (2019: 81). Sevortyan ise etimolojisi için kendi görüşünü belirtmez ve Räsänen ve Clauson gibi Türkologların görüşlerini sıralar (1978: 81-82).

батпырауық (batpırawıq) “uçurtma” sözü, direkt olarak Far. بادبادک (bādbādak) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 95). Rüstemov’da bu söz bulunmaz. Bu sözün kökünde Far. *bād* “yel, hava” bulunduğu düşünülse dahi *-awıq* ekinden dolayı tamamen Farsça saymak mümkün değildir. Bu ek, bilindiği üzere Kıpçak dillerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında da *kıldıravıq*, *takırdavıq*, *şaldıravıq* gibi adlar yapan bir ektir. Bu ekin yapısından dolayı sözün kökünü **batpır-* “rüzgârlanmak, havalanmak” fiiline bağlamak daha doğru görünmektedir.

батыр (batır) ~ **баһадүр** (bahadür) “bahadır, kahraman” sözleri Far. بهادر (bahādur) sözünden (Malbaqov vd., 2020: 172-173; Mamırbekova, 2017: 96-97; Rüstemov, 1989: 60-61) getirilmiştir. Türkiye Türkçesinde *bahadır* olarak kullanılan bu söz, Türkiye Türkçesine Farsça üzerinden geçse de aslı itibarıyla Moğ. *bagatur* sözünden gelmektedir (Stachowski, 2019: 74). Kazakçaya ise direkt olarak Moğolca üzerinden *bagatur* > *baatur* > *bātur* > *batır* biçiminde geçmesi daha olasıdır. Bu sözün Kazakçadaki fonetik yapısı direkt Moğolcadan geçtiğini kanıtlar. Tuncer Gülensoy T./Moğ. *baga* “küçük, ufak, az” sözüyle *tor* “kale, şehir; bey” sözünün birleşmesinden oluştuğunu belirtmektedir (2007: 102). Sevortyan ise sözcüğe geniş bir yer vererek bütün Türk lehçelerindeki şekillerini sıraladıktan sonra sözcük hakkında değişik Türkologların görüşlerine değinmiştir. Kendisi Türkçe ve Moğolca gibi köken olarak Altay dillerine bağlı dillerde de görülmesinden dolayı bu sözcüğün Ana Altaycadan ortak bir sözcük olabileceğini belirtmiştir (1978: 84-85).

бау² (baw) “bağ, deste” sözü, Ahmet Baytursınlı Dil Bilimi Enstitüsü tarafından hazırlanan sözlükte Far. باغ (bāğ) kökünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 174). Diğer iki sözlükte bu madde bulunmaz. Sözlüğü hazırlayanlar “bağ, bahçe” anlamına gelen Far. *bāğ* sözüyle Eski Türkçedeki *bā- “bağlamak” fiilinden gelen *bāğ*>*baw* “bağ, düğüm, deste” sözünü birbirine karıştırmış görünmektedir. Sevortyan *bağ* sözünü açıklarken *bağ-/bak-* fiillerinin de olduğunu belirtir (1978: 15). O da pek çok Türkolog gibi ET. *ba-* sözüne –*g* fiilden isim yapım eki getirildiği kanısındadır (1978: 16).

бәлкім (bälkim) sözü de Far. بلکیم (belkim) yapısından gelmiş gibi gösterilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 184; Mamırbekova, 2017: 103; Rüstemov, 1989: 63). *Bälkim*, birleşik bir sözdür. Ar. *bel* “ancak, fakat” ile ET. *kim* sözünün birleşmesiyle oluşmuştur. Özellikle Orta Türkçe eserlerde Ar. *bel* + Far. *ki* sözüyle oluşturulan *belki* sözüne Türkçe bir alternatif olarak *belkim* yapısı sıkça kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında da bu yapı korunmaktadır. *Ki* sözü Farsçada Mamırbekova’nın gösterdiği gibi *کیم* biçiminde değil, *که* biçiminde yazılır. Bu kökenbilgisi yanlıştır.

бекзада (bekzada) “soylu, beyzade, bey oğlu” sözü de Far. بیک زاده (bēkzāde) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 115; Rüstemov, 1989: 72). Bu söz tamamen Farsça değildir. *Bek* “bey” sözü, Orhun Yazıtları’nda *beg* biçiminde kullanılmaktaydı ve Farsçaya da geçmiş bir sözdür. Eski Uygurcada *bäg* sözü “bey, prens, hükümdar; koca, eş; devlet memuru; soylu kişi” gibi anlamlara gelmekteydi (Wilkins, 2021: 154). Kazakçadaki sözün ikinci kısmı olan *-zada* ise, Farsça *-zāde* “doğmuş” yapısından gelir.

биби (biybi) “yüksek dereceli bir kişinin eşi, hanım” sözü, Far. بیبی (bībī) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 212; Mamırbekova, 2017: 118). Ancak bu söz Farsçadan değil, Türkçe çocuk dilinden türetilmiştir (Tietze, 2002: 305). Sevortyan, bütün Türk lehçelerindeki şekilleri verirken *bigi/bivi* şekillerinin *bibi*> *bivi*> *bigi* gibi ses değişmesinden gelebileceğini söyler ve Farsça sözlüklerde de geçtiğini belirtir fakat kökeni hakkında belirli bir şey söylemez (1978: 127-128). *Bibi* sözü, Türkiye Türkçesi ağızlarında da “hala; amca karısı” gibi akrabalık bildiren bir ad olarak kullanılır.

боқша (boqşa) “torba, çıkın, bohça” sözü, Far. بوغچه (boğçe) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 219; Mamırbekova, 2017: 121). Ancak bu söz, ET. *boğ* “torba, bohça” (Clason, 1972: 311) sözünün üstüne gelen+çA küçültme ekiyle oluşturulmuştur. Bu hâliyle Arapça, Farsça, Kürtçe, Moğolca gibi dillere de geçmiştir (Eren, 1999: 56). Sevortyan’da *boğ* maddesinde *boğ-a-* fiili, “bağlamak” anlamında verilmiş, burada *bokça*, *bukça* gibi şekillere de değinilmiştir. Sevortyan da bu açıklamalarıyla sözcüğün Türkçe olduğu kanısındadır (1978: 166).

боза (boza) “boza” sözü, Far. بوزه (būze) kökünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 121). Rüstemov ve Dil Bilim Enstitüsü ise bu sözün kökenini Arapçadan getirir (Malbaqov vd., 2020: 218; Rüstemov, 1989: 72). Tietze, *boza* sözünü Farsça olarak kabul etse de Doerfer, bu sözü Türkçe kökenli sayar (Tietze, 2002: 377). Gülensoy, DLT’de bulunmayan bu sözü *boz-* fiilinden *-a* ile yapılmış bir ad olarak kabul eder. Buna delil olarak bozanın mısır veya buğdayın kaynatılıp ekşitilmesi yani bozulmasıyla yapılan bir içki olmasını gösterir (Gülensoy, 2007: 166). Sevortyan *boza*, *buz*, *poza*, *boja*, *boja*, *poya*, *poja* gibi şekillerinin çeşitli Türk

lehçelerinde görüldüğünü belirttikten sonra pek çok dile geçmiş bir söz olduğunu, sözün etimolojisi hakkındaki görüşleri sıralar (1978: 173-175).

боран (boran) “boran, fırtına” sözü, Far. بوران (būrān) kökünden gelmiş gibi gösterilse de (Mamırbekova, 2017: 122) tamamen Türkçe kökenli bir sözdür. Türkçede *burağan~borağan* biçiminde de kullanılan *boran* sözünün Moğ. *borugan/buragan* sözüyle ilişki yönü muğlaktır (Gülensoy, 2007: 161). Ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan *bura~burala-* “(rüzgâr) sertçe, döne döne esmek” fiil kökünün varlığı, sözün Türkçe olduğuna ilişkin bir kanıt sunmaktadır: *>bura-ğan “sertçe döne döne esen rüzgâr”*. Sevortyan ise *I bor, II bora-, III boran, IV borağan/boragan* şeklinde sıraladığı sözleri birbiriyle bağlantılı görmektedir, bu da onun *boran* sözünün Türkçe olduğunu düşündüğünü göstermektedir (1978: 189-190). Sevortyan ayrıca *V boruk, VI buranç* gibi sözleri de *bor* köküne dayandırmış (1978: 190) ve uzunca bir açıklamada bulunmuştur.

бөбек (böbek) “bebek” sözü de Far. بيك (bebek) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 221; Mamırbekova, 2017: 122). Ancak bu söz, *be-be* çocuk sözünden *+k* küçültme ekiyle oluşturulmuş Türkçe bir sözdür. Genel çocuk dilinden çıkan bu söz, Fransızcada *bébé*, İngilizcede ise *baby* biçimine dönüşür. Yani bu söz, köken itibariyle evrensel olsa da aldığı ek ile Türkçedir. Bilindiği gibi bebeklerin çıkardığı ilk sesler dudak sesleridir. *Anne, mama, bebe, dede, baba* gibi temel sözler, buradan çıkmaktadır. Sevortyan *I bebe, II bebek, III bebey, IV bebenek, V bebke* gibi şekillerini (1978: 95) verdikten sonra sözcüğün Mançu-Tunguzcadaki şeklinin *bē (bube, bēbē)* şeklinde olduğunu belirtir ve çeşitli Türkologların görüşlerini sıralar. *bebek* sözünün *bebe* üzerine *-k* eki getirilerek yapıldığını belirtir (1978: 96).

331

буғаз (buğaz) “boğaz, koy, iki nehri birleştiren dar sığ yer” sözü, Ar. بغاز (buğāz) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 223; Mamırbekova, 2017: 122). Ancak bu söz, ET. *boguz*, Eski Kıpçakçada *boğaz* biçimindedir. T.*boğ-* kökünden geldiği açıktır: *boğ-* + *-(u/a)z* (Eren, 1999: 56). Sevortyan ise *boğaz/bogazI* sözünün Türkçe *bog-* veya *boga-/bogu-* kökünden olabileceğini, bu köke *(u/a)z* ekinin getirilerek oluştuğunu, “boğaz, gırtlak” anlamında olduğunu, Arapçaya ve Farsçaya sonradan kazandığı “boğaz, kanal” anlamlarıyla girdiğini belirtir (1978: 168-169).

буқа (buqa) “boğa, erkek mal” sözü, Far. بقه (buqe) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 223; Mamırbekova, 2017: 122). Ancak Orhun Yazıtlarından itibaren *buka* “erkek sığır” biçiminde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 112). Moğolcada da *buka* biçimindedir. Bu sözün yanı sıra Eski Türkçede hayvanların erkeklerini adlandırırken bir **bu* kökünün kullanıldığı görülmektedir: *buğu* “erkek geyik”, *buğur* “damızlık deve, erkek deve”, *buğra* “erkek deve” gibi (Gülensoy, 2007: 155). Sevortyan sözcüğün Türk lehçelerindeki kullanımını verdikten sonra sözcüğün etimolojisi üzerindeki çeşitli görüşleri de sıralar (1978:231-232) ve eski Moğolcada da *buka* şeklinde kullanıldığını söyler. Sevortyan, Türk lehçelerinde *buğa, buka, bugu, buğu* gibi şekillerde görüldüğünden de bahseder (1978: 232).

білімдар (bilimdar) “bilgili, bilgisi çok” birleşik sözü, Ar. علم (‘ilm) ve Far. دار (-dār) ekiyle oluşturulmuştur (Malbaqov vd., 2020: 227). Ancak, birçok Türk dilinde olduğu gibi, Kırgızcada da Kazakçada da *bilim* sözü “bilgi, malumat” anlamına gelir. Bu söz, ET. *bil-* fiilinden *-(i)m* ekiyle türetilmiştir. Yani Ar. *‘ilm* sözüyle hiçbir bağıntısı yoktur. *-dar* eki, Farsça *dāšten*

“tutmak” fiilinden gelir ve eklendiği söze “tutan, sahip olan” anlamı katarak birleşik sözler yapar.

білімпаз (bilimpaz) “bilgili, bilgisi çok” birleşik sözü, Ar. علم (‘ilm) ve Far. باز (-bāz) ekiyle oluşturulmuştur (Malbaqov vd., 2020: 228; Mamırbekova, 2017: 123). Sözcüğün ilk kısmı yukarıda açıklandığı gibi Türkçedir. İkinci kısmı olan -baz eki ise Farsça *bāhten* “oynamak” fiilinden gelir ve “oynayan” anlamı katarak birleşik sözler yapar. Rüstemov ise Mamırbekova’nın aksine daha doğru olarak Kazakça *bilim* köküne Farsça -bāz ekini getirir (1989: 73).

гөзәл (gözäl) sözüne Mamırbekova’nın eserinde “1. Geyik yavrusu, ahu. 2. Güzel, alımlı.” anlamları verilir ve iki anlam da Ar. غزال (ğazal)¹³⁸ sözüne bağlanır (2017: 126). Dil Bilim Enstitüsünün sözlüğünde ise yalnızca “güzel” anlamı verilerek Mamırbekova ile aynı köke bağlanır (Malbaqov vd., 2020: 232). Ancak burada iki farklı sözcük olduğu düşünülmelidir. Birinci anlamdaki yani “geyik yavrusu” anlamındaki *gözäl* sözünün kökeni Arapçadır. İkinci anlam ise, Türk dillerinde *güzel*, *gözäl*, *güzäl*, *gözel* gibi değişkeleri bulunan Türkçe kökenli bir sözcükten çıkmıştır. Sevortyan sözcüğün *kös-> gös-> göz-* gibi bir fiilden geldiği ihtimâli üzerinde durur (1980: 63). İki söz, telaffuz olarak birbirine kaynaşmış görünmektedir. Yoksa Kazakçada *ğazal>gözäl* gelişmesi fonetik açıdan zorlama olur.

дадаш (dadaş) “kardeş, akraba” sözü, Far. داداش (dādāš) sözüne bağlanmıştır (Malbaqov vd., 2020: 272). Ancak *dadaş* sözü, çocuk dilinden çıkan *dada* sözüne dayanır. Gülensoy *dada+oş* ‘okşama eki’ şeklinde açıklamış ve “erkek kardeş; delikanlı, yiğit” anlamını vermiştir (2007: 259). Bu söz, Erzurum ağzında “erkek kardeş, ağabey; dost, arkadaşı” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Sevortyan sadece bütün lehçelerdeki şekillerini vermekle yetinmiştir: *dideş*, *dadaş*, *didiy* gibi (1980: 212).

дағар ~ **дағара** (dağar~dağara) “dağarcık” sözü, Far. تَغَار (tägār) sözüne bağlanmıştır (Malbaqov vd., 2020: 270). Budagov da Farsçadan geldiğini düşünmektedir DLT’de *tağar* biçiminde geçen bu söz, Moğolcada aynı biçimiyle bulunur. Eski Türkçede “büyük kap, büyük torba” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 471). Bunun yanında Eski Uygurcada “(tahıl için) birölçü birimi (aşağı yukarı 84 litre)” anlamı da bulunmaktadır (Wilkens, 2021: 660). Doerfer, bu sözü Farsçadan getirse de (Stachowski, 2019: 117) söz kökünü, kültürel açıdan, Moğolca ile karşılaştırarak araştırmak daha doğru görünmektedir. Sevortyan da sözcüğün Fars dilinden getirilmesine karşıdır ve Eski İran dillerinde sözcüğe rastlanmadığını ve etimolojisi hakkında Fars kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmadığını belirtir ve +a ekinin Türkçe olduğunu da ekler (Sevortyan, 1980: 120).

дайы (dayı) “teyze” sözü, Farsça دائی (dāyi) sözüne bağlanmıştır (Malbaqov vd., 2020: 272). Kazakçada bu söz için daha çok Moğ. *nagaçı* sözünün Kazakçalaşmış biçimi olan *нағашы* (nağaşy) kullanılmaktadır. Karakalpakçada da *teyze* sözü için *dayı apa* kullanılır. T. Tekin, *amca* ve *teyze* sözcüklerinin kökeni hakkında da bir makale yazmış ve Sahaca *tāy ağas/ tāy eciy*, Oyratça *taay ece*, Kırgızca *tāy ece*, Altayca *tay yeñe/ tay eye*, Tuvaca *daay-ava* birleşiklerinde dikkati çeken ilk noktanın *tāy~tay~daay~dayı* unsurunun hepsinde ortak olduğunu belirtmiştir.

¹³⁸Bu sözün kökeninin غزال (ğazāl) diye uzun ünlülü olarak düzeltilmesi gerekir.

Anne tarafından bir akrabalık ifade eden bu sözlerin aslında *tagay~tagayı* sözünün bugünkü çeşitli söylenişleri olduğunun açık olduğunu belirten Tekin, *dayı* biçiminin *tagayı* kökünden geldiğini açıklar (1960: 283). Bu sözcük Yong Song Li'nin hazırlamış olduğu *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı eserinde de geçmektedir ve Li burada *dayı* için söylenen sözleri bütün lehçelerde örnekendirerek vermiştir. Örneğin: *tagay, tay ata, tay, tayı, dayı, dayka, taga, taka, tagıy* vb. (Li, 1999:132). Sözcük, *Verintiler Sözlüğü*'nde Arapça, Farsça, Yunanca, Sırpça Ermenice, Romence, Makedonca, İngilizce, Bulgarca, ve İtalyanca gibi dillere geçen şekilleriyle verilmiştir (Karaağaç, 2008: 230). Sevortyan da sözü Türkçe olarak kabul eder ve Farsça olarak gösterilmesini doğru bulmaz (1980: 128-129).

домбыра (dombıra) “Kazak halkının iki telli ulusal çalgısı, dombıra” sözünün kökeni Far. د مبه بره (dumbärrä) birleşik adına dayandırılır. Buna göre *dum* “kuyruk”, *bärrä* ise “kuzu, koç” demektir (Malbaqov vd., 2020: 312). Ancak bu sözün yansıma özellikli T. *dambirtı* gibi bir kökten gelebileceği de düşünülmelidir. Dombıra sözünün etimolojisini Bazılhan, *dop-//dom-* kök morfeminden getirir ve “*yuvarlak, yuvarlanmak, şişmek, yuvarlak tas, yuvarlak alet*” anlamına geldiğini belirtir. Butanayev ise bu kökten *dom-bıra, top-şuur, (topşur, telli çalgı), topçıl, topçıl homıs* sözlerinin türediğini belirtir (Minavarkızı ve Turan, 2016: 313).

доп (dop) “top” sözü İran kökenli olarak görülmüş ve Far. توب (tüb) ~ توب (tüp) sözüne bağlanmıştır (Malbaqov vd., 2020: 312; Mamırbekova, 2017: 175-176). Rüstemov'da bu söz yoktur. Bilindiği üzere Eski Türkçedeki söz başı /t/ sesi, Kazakçada ötümlüleşmeyerek olduğu gibi korunur. Ancak az sayıda örnekte /t-/ ünsüzünün ötümlü biçiminin kullanıldığı görülmektedir. *Dop* sözünü Eski Türkçede *to- “şişmek, kabarmak” fiil köküne bağlamak gerekir. Türk dillerinde bu fiil kökünden *top, topaç, topak, toparlak, toparlamak, toplam, toplu, toplum* gibi birçok söz türetilmiştir (Gülensoy, 2007: 911). Yine bu söz de verdiğimiz sözcükler arasındadır. Bugün Farsça, Arapça, Rusça, Ermenice, Macarca, Romence, Bulgarca ve Sırpça gibi pek çok dilde *top* veya *topçu* gibi sözcükler bulunmaktadır (Karaağaç, 2008: 852)

дорба (dorba) “torba” sözü, Farsça توبرة (tobrä) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 313; Rüstemov, 1989: 95). Mamırbekova ise bu sözün kökenini Farsça طربة (torba) sözüne bağlamıştır (2017: 176). Ancak *tor* “ağ” + *bağ* “bağ, düğüm” sözcüklerinden oluşan bu birleşik söz de Türkçedir. Farsçadaki şekli ile Orta Türkçede kullanılan şekli olan *tobra* /rb/ > /br/ göçüşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Tuncer Gülensoy sözcüğün Farsça gösterilmesinin yanlış olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 918) Türkçe, bu sözü pek çok dile vermiştir (Karaağaç, 2008: 854-855).

жапан (japan) “kimsenin yaşamadığı geniş düz alan; çöl, bozkır” sözü, Far. ياپان (yāpān) sözüne bağlanır (Malbaqov vd., 2020: 360). Bu söz Eski Türkçede yoktur. Tuncer Gülensoy sözü Türkçe olarak gösterir ve Farsça biyābān'dan bi'nin düşmesiyle yaban şeklinde kullanıldığı görüşünü yanlış bulur. Türkçede -b- > -v- değişikliği olduğu gibi -w- > -b- değişikliğinin de görüldüğünü söyler ve *yava/yavan*'dan *yaban* olabileceğini belirtir (Gülensoy, 2007: 1022). Tatarcanın ağızlarında ve Kırgızcada da *capan* biçiminde olan bu söz, en azından bu biçimiyle Türkçe kökenlidir.

жазы (jazı) “devenin üstüne yük atmak için bağlanan eyer gibi nesne” sözü, Far. جهازی (cāhazī) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 347; Mamırbekova, 2017: 190). Ancak başta *cihāz*

– *cehāz* sözü, Farsça değil Arapçadır. Bu sözün de yabancı bir dilden alıntı değil, ET. *yaz-* “yaymak” fiilinden –ı ekiyle yapıldığı açıktır. Etimoloji sözlüklerinde buradaki anlamıyla geçmeyen bu sözcüğün *yay-* anlamıyla *yazı* “yayılı olan, yayılan şey/nesne” gibi bir anlamda Kazakçada kullanılması normaldir.

жарақ (jaraq) “silah” sözü, Far. يراق (yarāq) sözünden gelmiş gibi gösterilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 361; Mamırbekova, 2017: 198). Ancak bu söz, ET. *yara-* fiilinden türetilmiştir: *yara-k* “işe yarayan nesne”. Eski Türkçede *yarag* biçiminde olan söz, şu anlamlara gelmekteydi: 1. *Uygun, münasip*. 2. *Uygun bir şey, yakışan*. 3. *Takım, donatım, silah*. 4. *Vesile, fırsat*. Aynı söz, Moğolcada *carag* biçimindedir (Wilkens, 2021: 866). Günümüz Türkmencesinde de *yarag* “silah” anlamında kullanılmaktadır (Tekin vd., 1995: 678). Tatarcada ise *ярак II* maddesinde “silah” anlamı verilmiş ve *ярак* şekilleriyle kullanıldığı belirtilmiştir (Ahmet’yanov, 2015: 552).

жармақ (jarmaq) “para türü” sözü de Far. يرمىق (yarmāq) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 364; Mamırbekova, 2017: 200). Ancak bu söz Eski Türkçede “sikke, para” anlamına gelmektedir ve birden çok türevi bulunmaktadır: *yarmak, yartmak, yartmış* (Wilkens, 2021: 871). DLT’de “para” için kullanılan *yarmak* sözünün Uygur lehçesindeki biçimi *yartmak* olarak verilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 526). Clauson, “bir ölçü” anlamıyla *yarm* kısmının Toharcadan alıntı olabileceğini belirtir (1972: 969). Bu sözün ET. döneminde dahi *yartmak* ve *yartmış* gibi değişkelerinin bulunması kökeninin Türkçe olduğunu gösterir.

жәрдем (järдем) “yardım” sözü, Far. ياردم (yārdem) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 205). Bu sözün kökeni hakkında en aydınlatıcı bilgi Nişanyan tarafından verilmiştir: “*Orta Türkçe yarıt- ‘yardım etmek, yarayıklı olmak’ fiilinden Türkiye Türkçesinde +Im ekiyle türetilmiştir. Türkçe fiil Farsça yārī یاری ‘yardım’ sözcüğünden türetilmiş olabilir; ancak bu kesin değildir. Farsça yārīdan ‘yardım etmek’, yārīdih ‘yardımcı’. Farsça yār ve türevleri ile muhtemelen onun türevi olan Türkçe yara- ‘faydalı olmak’ fiili her iki dilde erken dönemde kaynaşmışlardır.*” Her iki dilde de işlek bir biçimde kullanılan bu sözler Nişanyan’ın dediği gibi muhtemelen çok erken bir dönemde kaynaşan ortak bir köke sahiptir. Ancak etkileşimin yönü belirsizdir. Mamırbekova’nın kök olarak belirttiği Farsçada *yārdem* diye bir söz var mıdır? Dil Bilim Enstitüsü’nün sözlüğündeki köken bilgisi ise hepten kabul edilemez: *yār* “dostluk” + *dem* “soluk” (Malbaqov vd., 2020: 347).

жетек (jetek) “yedek, yedeğe alınan hayvan” sözü, Far. يدك (yedik) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 384-385; Mamırbekova, 2017: 208). Ancak bu söz, ET. *yet-* “yetişmek; yedekte götürmek” + *-gek* ekiyle türetilmiştir (Gülensoy, 2007: 1106). *Yet-* fiili, Kazakçada da *jet-* biçimiyle yaşamaktadır.

жоңышқа (joñışqa) “hayvanlara verilen ot, yonca (Trifolium)” sözü, Far. يونجه (yonca) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 210). Bu söz, DLT’de *yorinçga* biçiminde geçer ve Oğuzlar’ın *yonca* için *yorinçga* sözünü kullandığı belirtilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 500-526). Kazakçadaki *joñışqa* sözünün Eski Türkçedeki *yorinçga* sözünden geldiği fonetik olarak kesindir.

кеңес (keñes) “tavsiye; meclis” sözü, Far. كنگاش (kengāš) sözünden alınmış gibi gösterilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 470; Mamırbekova, 2017: 266). DLT’de *keñeş* sözü, “istişare ve işlerde tedbir” anlamına gelir. Ayrıca bu kökten *kēñeş-* “danışmak”, *keñeşlig* “danışılarak yapılmış olan”, *keñeşsiz* “danışmadan yapılan” gibi sözler türetilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 703). Eski Uygurcanın söz varlığında bu söz, *kāñäš ~ kāñiř* “öğüt”, *kāñäš- ~ kāñiř- ~ keñäš- ~ keñgäš-* “danışmak, müzakere etmek”, *kāñäšig* “uzlaşma, fikir birliği”, *kāñšäš- ~ keñšäš-* “danışmak, müzakere etmek” gibi örneklerle bulunur (Wilkens, 2021: 357). Bu da göstermektedir ki, XI. yüzyıl öncesinde bu söz ve türevleri yaygın biçimde kullanılmaktaydı. *Keñeş* sözünün kökü, *kēñē-* “tavsiye vermek” fiilidir (Clauson, 1972: 734; Gülensoy, 2007: 497).

кеуде (kewde) “gövde, beden” sözü, Far. گوده (gevde) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 270). Ancak bu söz, Eski Türkçede *kövdöñ* “gövde, beden; ceset” biçimindedir (Clauson, 1972: 688). Eski Uygurcada *kövdöñ ätöz* “vücut, beden” biçiminde ikileme de kurar (Wilkens, 2021: 413). Sevortyan *gövde*, *gövre*, *kövtün*, *göden* gibi şekillerini de vererek *gev* köküne gider ve Çuvaşçada *xëveñü* şeklinde kullanıldığını belirtir. **kevede~kövede* şekillerini de gösterir ve kökeni hakkında başka bir dile gitmez (Sevortyan, 1980: 52-53).

көмек (kömek) “yardım” sözü de Far. کمک (komäk) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 272). Türkmencede *kömek*, Kumukçada *kómek*, Sahacada *kömö*, Azerbaycan Türkçesinde *kömek* biçiminde olan bu söz, Gülensoy’a göre şöyle oluşmuştur: *köm* “çoban, sığırtmaç” +(e)*k* (2007: 553).

күрик (kürük) “kuluçka, gürk”, Far. کورک (kurk) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 277). Ancak bu sözün kuluçka tavuğun veya erkek hindinin çıkardığı sestene geldiği açıktır (Eren, 1999: 164). Yani ses yansımali bir sözdür, Farsça ya da başka bir dile bağlamak doğru değildir.

кїрпїш (kirpiş) “kerpiç, pişmemiş tuğla” sözü, Far. کړپېچ (kerpīç) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 279). Lakin Farsçada bu söz için خشت خام kullanılır. Eski Türkçeden beri kullanıldığı bilinen bu söz, DLT’de *kerpiç* biçimindedir ve pişmişine *bışıg kerpiç* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 198). Eski Kıpçakçada da geçen bu sözün yabancı bir dilden geldiğinin anlaşıldığını söyleyen Eren, herhangi bir köken bilgisi vermez. Ancak “*Menges, Türkçe kert- ‘einschnitten, Kerbe machen’ kökünden -piç/-peç ekiyle kurulduğunu açıklamıştır.*” der (Eren, 1999: 233). Eski Uygurcada *kärpiç* olarak geçen sözün Moğolcada *kerbiş* biçiminde olduğunu belirten Wilkens, sözün kökünü Soğudca *kryyc* sözüne bağlar (2021: 358). Yazılı ilk dönemlerden beri Türkçenin söz varlığında bulunan bu söz, ya Menges’in ifade ettiği gibi Türkçe kök ve eklerle oluşturulmuş Türkçe bir sözdür ya da Soğdca gibi bir dilden çok eski bir alıntıdır. Ancak Farsçadan alınmış gibi göstermek doğru değildir.

қабырға (qabırğa) “vücuttaki organ, göğüs kafesi” sözü Far. قبرغه (qabrge) sözünden alınmış olarak gösterilmiştir (Mamırbekova, 2017: 281). Ancak bu söz, Moğolca *qabirğa(n)* “yan, yamaç, göğsün yanı” sözcüğü ile eş kökenlidir. Moğolca sözcük Moğolca *qabirğa-* “yanaşmak, bitişmek, değmek” fiilinden türetilmiştir. Bu sözcük Moğolca *qabi* “yan, yakın” sözcüğünden türetilmiştir. Moğolcadan alıntı olabileceği gibi, Moğolcada korunmuş bir Türkçe biçim de mümkündür (Nişanyan, 2021). T. Gülensoy da Moğolcadan getirmiştir (Gülensoy, 2007: 449). Moğolcada *qabirğa* yanında *qabisun* biçimi de kullanılmakla birlikte Türkçede kaburgaya *eğe*

(<eye<eyegü) adı da verilir (Eren, 1999: 199). *Qabırğa* sözünün Kazakçada “*binanın dış iskeleti, duvar*” anlamı da bulunmaktadır. Bu sözün Farsçadan geldiği bilgisi doğru değildir.

қан, құн (qan, qun) “kan” sözleri Far. خون (ḥūn) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 293). Kazakçadaki *qun* sözünün Farsçadan geldiği aşikârdır. Ancak Eski Türkçeden beri kullanılan T. kökenli *qan* sözünü Farsçaya bağlamak doğru değildir. Gülensoy sözü Türkçe olarak gösterir (2007: 457).

қапы, қапу (qapı, qapuw) “kapı” sözleri de Far. قاپو (ḳāpū) sözünden gelmiş gibi gösterilmiştir (Mamırbekova, 2017: 296). Ancak bu sözün T.*kap-* ~ *kapa-* kökünden geldiği açıktır. Orta Türkçede *kapuğ*, Eski Kıpçakçada *kapu* biçimi kullanılan bu söz, Farsça, Tacikçe gibi komşu dillere de geçmiştir (Eren, 1999: 208-209; Karaağaç, 2008: 437-438). Eski Uygurcada *kapıg* “kapı” gövdesinden *kapıgçı* “kapı bekçisi” ve *kapıglıg* “kapılı” gibi sözler de türetilerek kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 322; Gülensoy, 2007: 460). Sevortyan *kapa-* maddesinde *kapıg/kapı* gibi şekillerle bağlantısını kurmuştur ve *kapı* maddesinde hemen bütün Türk lehçelerindeki çeşitli kullanımlarını vererek Moğolcada *qabqa* şeklinde kullanıldığını belirtir (Sevortyan, 1998: 263 ve 275). Günümüz Kazakçasında *kapı* sözü için yaygın olarak *қақпа* (qapqa) ve *есік* (esik) sözlerinin, Farsça ve Tacikçede در (dār) sözünün kullanıldığını belirtmek gerekir.

қарауыл (qarawıl) “gözcü, muhafız” sözü Far. قراول (ḳarāul) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 298). Ancak bu söz, Moğ. *qaragul* “gözcü, nöbetçi, muhafız” sözcüğünden alıntıdır. Moğ. sözcük, *qara-* “bakmak, gözlemek” fiilinden türemiştir (Nişanyan, 2021). Kazakçada *qara-* eylemi de aynı anlamıyla kullanılır. *Qarawıl* sözü, Türkiye Türkçesinde fonosemantik farklılıkla *karakol* biçiminde kullanılmaktadır. Bu sözün Farsçadan geldiği bilgisi yanlıştır.

қатық (qatıq) “koyu, mayalanmış süt; yoğurt” sözü Far. قاتق (ḳātıq) sözünden gelmiş gibi gösterilmiştir (Mamırbekova, 2017: 303). T. *kat-* kökünden geldiği açık olan bu söz, DLT’de *katıq* biçiminde ve “1. Tutmaca katılan çeşni. Sirke ve yoğurt gibi. 2. Bir şeye karıştırılan nesne.” anlamındadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 164). Doerfer, bu sözün Türkçeden Farsçaya *qatıg* ve Tacikçeye *qatıq*, *qätıq* olarak geçtiğini belirtir (Eren, 1999: 218). Karaağaç da *Verintiler Sözlüğü*’nde bu sözü Farsça, Rusça, Ermenice, Bulgarca, Makedonca ve Yunancaya geçtiğini belirtir (2008: 459). Sevortyan da T. *kat-* fiilinden getirir (1998: 339).

қатын (qatın) ya da **хатун** (hatun) sözü, Farsçadaki خاتون (ḥātūn) sözüne dayandırılmıştır (Mamırbekova, 2017: 303). Bu söz, Malbaqov ile Rüstemov’un sözlüklerinde yer almaz. Köktürkçede *katun* olarak görülen ve EUT’de *hatun* ve *katun* biçimleri bulunan bu söz, “kadın, hanım, hanımefendi, sahibe, kraliçe, hükümdarın eşi, tanrıça” anlamındadır ve *hatun kişi* sözü de “kadın” anlamında kullanılmıştır. EUT’de bu kökten türeyen *hatunlug* “Yer Tanrıçası, kraliçe” sözü de kullanılır: *hatunlug uluş* “Yer Tanrıçası’nın ülkesi”. Moğolcada *qatun* biçiminde olan bu sözün kökenini kimi kaynaklar Soğudca *x’twn* ~ *γ’twnh* köküne bağlamaktadır (Wilkens, 2021: 279). Halbuki Orhon Yazıtlarında *katun* şekliyle görülmektedir ve Türkçede EUT’den başlayarak sözbaşı *k->ḡ-* olması başka sözcüklerde de görülen bir ses olayıdır. Gülensoy *hatun* maddesinde sözcüğü *ka “akrabalık bildiren bir sözcük” üzerine +*tun* eki getirilerek türetildiğini belirtir (2007: 405).

қауын (qawın) “kavun” sözü, Far. قارون (qāvūn) sözüne bağlanmıştır (Rüstemov, 1989: 162). Ancak bu söz, Eski Türkçede *kāgun* biçimindeydi (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 677). /g/>/v/ değişmesi, özellikle Kıpçak grubu Türk dillerinde yaygın olarak görülebilen ses değişmelerindedir. Eski Kıpçakçada *kāwun* (ve *kowun*) biçimi kullanılan bu sözün kökeni hakkında çeşitli açıklamalar yapılmış, özellikle Çince üzerinde durulmuştur. Tibetçe, Moğolca ile karşılaştırmalar da yapılmış, Egorov ise bu sözün Arapçadan alıntı olduğunu iddia etmiştir. Clauson, morfolojik açıdan **kāğ-* kökünden geldiğini yazmışsa da *kāğūn* biçiminde iki uzun ünlü geçtiğini göz önünde bulundurarak bir alıntı olabileceğini de belirtmiştir (Eren, 1999: 220). Görüldüğü üzere bu sözün kökeni hakkında farklı fikirler ileri sürülse de Farsçaya dayandırmak doğru değildir.

қу (quw) “kuğu” sözü, Far. قو (kū) sözünden getirilir (Mamırbekova, 2017: 314). Ancak *quw*, Eski Türkçeden beri kullanılagelen *kugu* sözünden başka bir şey değildir. Kuğu sözü için Kazakçada genel olarak *aqquw* sözü kullanılır. Bu sözle ilgili ayrıntılı açıklama *aqquw* maddesinde verilmiştir.

құндақ (qundaq) “kundak” sözü, Far. قنداق (kundaq) sözünden alınmış gibi gösterilmektedir (Mamırbekova, 2017: 320). Rüstemov ise bu sözü Arapça kökenli sayar (1989: 169). Ancak Türkmencede *gunda-* “çocuk bezine sarmak, kundaklamak” fiilinin bulunması Farsça ya da Arapça olma ihtimalini düşürür (Stachowski, 2019: 238). Teleütçede *kındak* “tüfek kundağı” olarak damak n’sini barındırması T. kökenli olabileceğini gösterir. Gülensoy, bu sözün oluşumunu şöyle açıklar: <Uyg. kong “kalça”+da- “kalçasından bağlamak”+ -k “fiilden ad yapan ek” (Gülensoy, 2007: 568-569).

құндыз (qundız) “su samuru” sözü, Ar. قنذ (kundu) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 320). DLT’de *su köpeği* de denilen bu hayvanın adı *kunduz* olarak geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 200). Bu söz Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Eski Uygurcada *kuntuz* “*kunduz, su samuru*” olarak geçer (Wilkins, 2021: 424). Türkçe *kund kökünden geldiği anlaşılan bu sözün sonundaki -z’nin bir ek olduğu açıktır. Türkçeden Farsça, Tacikçe, Kürtçe gibi yabancı dillere de geçmiştir (Eren, 1999: 267). Gülensoy da T. *kun-* “soymak” fiiline önce -t- ettirgenlik eki, sonra -(u)z yapım eki getirilerek oluştuğunu belirtir (2007: 569).

құт (qut) “mutluluk; baht” sözü, Ar. قوت (kūt) sözüne bağlanmıştır (Rüstemov, 1989: 171). Ancak ET. döneminden itibaren kullanılan T. kökenli *kut* sözü, başlangıçta oldukça mistik bir anlamda “ilahî bir lütuf”, daha az özel olarak “iyi talih” ve benzer anlamlarda, dolayısıyla daha genel olarak “mutluluk” kavramını ifade etmekte kullanılmıştır (Clauson, 1972: 594). Gülensoy’da **ku-* “akıtmak, akmak, çıkmak, yayılmak” fiiline -t isim yapma eki getirilerek oluştuğu belirtilmiştir (2007: 581).

құтты (qutti) “kutlu, mübarek” sözünün kökündeki *qut* sözü, bu sefer Ar. حوت (hūt) sözüne bağlanmıştır: Ar. *hūt* + Kzk. -tı (Rüstemov, 1989: 172). Ancak yukarıda açıklandığı üzere *qut* sözü, tamamen Türkçe kökenli olup herhangi başka bir dile bağlamaya çalışmanın bir anlamı yoktur.

құты (quti) “kutu” sözü, Ar. قوطى (kūtī) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 325). Rüstemov ise bu sözü Farsça kökenli sayar (1989: 172). Türkiye Türkçesindeki *kutu* sözüyle

Yunanca *koutí* sözünü bağdaştıran çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak Türkmence *gutı*, Nogaycada *kutık*, Kumukçada *kutuk* biçiminde olan bu sözcüğün Orta Asya’da yaygın kullanımı göz önüne alındığında, Yunanca kökenli olduğu pek inandırıcı değildir (Stachowski, 2019: 241). Eski Uygurcada *kutu* biçiminin varlığı (Wilkens, 2021: 433), bu sözün Arapça ya da Yunanca olma ihtimalini düşürmektedir. ET’de *kotu* ~ *kodı* “sağlam, pek” anlamıyla geçmiştir (Gülensoy, 2007: 583).

ҚЫЛЫҚ (qılıq) “tavır ve hareket, karakter” sözü Ar. خلق (ḥulq) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 326). Arapçadaki sözün “doğuştan olan huy, yaratılış, tabiat” anlamı taşınması, yazarları böylesi bir yanlışa düşürmüş olmalıdır. Ancak Kazakçadaki bu söz, ET. *kıl-* “etmek, yapmak, yaratmak, kılmak” fiilinden + *-ik* isim yapım ekiyle oluşturulmuştur. Eski Uygurcada *kılık* “huy, karakter, tabiat, davranış, tutum, yaradılış” ve *kılıklık* “karakterli, tutumlu” sözlerinin varlığı (Wilkens, 2021: 369 - 370), bu sözün Arapçadan gelme ihtimalini düşürmektedir. Mamırbekova’nın madde içerisinde verdiği *qılıqtı* “sevimli, çekici” sözü de Eski Türkçedeki *kılıklık* sözünden başka bir şey değildir.

ҚЫЛЫШ (qılış) “kılıç” sözü Far. قلع (kılıc) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 326). Eski Türkçeden beri kullanılan *kılıç* biçiminde kullanılan (Wilkens, 2021: 370) bu sözü Farsçadan gelmiş gibi göstermek doğru değildir. Türkçe kökenli olan bu söz, şu şekilde oluşmuştur: <*kıl*+*(i)ç* (Gülensoy, 2007: 508). Bilindiği gibi genel Türkçedeki /ç/ sesleri, Kazakçada düzenli olarak /ş/’ye dönüşür. Bundan dolayı *kılıç*>*qılış* değişimi yaşanmıştır.

ҚЫШЛАҚ (qışlaq) “kışlak” sözü, Far. قشلاق (kışlāk) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 328). Kazakçada bu söz yerine *qıstaq* sözü de kullanılır. Türkçe olan söz, *kış* “kış mevsimi”+ *-la-* “kışı geçirmek”+ *+k* “kışı geçirilen yer” biçiminde çözümlenebilir. Aslında Kazakçanın fonetik özellikleri gereği *kışlak* sözü *qıstaq* biçimine dönüşür. Genel Türkçedeki biçimin korunması, geç dönemde bir Türk dili ya da yabancı bir dil üzerinden geri ödünçleme biçiminde alındığını gösterir. Ancak ne olursa olsun bu sözün Türkçe kökenli olduğu belirtilmelidir. Çünkü Farsçaya da Türkçeden geçen bir sözdür.

МАМА (mama) “yaşlı kadın; anne” sözü, Far. ماما (māmā) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 353). Ancak bu söz, ses taklidi olarak çocuk dilinden çıkmış evrensel bir sözdür. İtalyancada “anne” anlamında kullanılan *mamma* sözü de çocuk dilinden çıkmıştır. Rusçada da “anne” anlamında *мать* (mat’) ya da *мама* (mama) sözleri kullanılır. Bu sözü herhangi bir dile dayandırmak doğru değildir. Eğer böyle bir şey yapılacaksa dahi dil ilişkileri bağlamında Rusçaya bağlamak daha makul görünürdü. Ancak tarihî metinlerden elde edilen veriler bunu da yalanlayacaktır. Eski Kıpçakçada yaşlı kadınları çağırmak için *mama* sözü kullanılmaktaydı. Yine Eski Oğuz Türkçesinde de “anne, yaşlı kadın” anlamında bu sözün kullanıldığı görülmektedir (Nişanyan, 2021).

НӨКЕР (nöker) “hizmetçi, hizmetkâr” sözü, Far. نوکر (nāwkār) sözüne bağlanmıştır (Rüstemov, 1989: 218; Mamırbekova, 2017: 439). Ancak bu söz, T. kökenli olmasa da, Moğ. *nökür* “yoldaş, arkadaş, maiyet” sözünden alıntıdır. Bu söz, *nökü-* “yanına gelmek, yamamak, eklemek” fiilinden türetilmiştir (Nişanyan, 2021; Eren, 1999: 301). Moğolca söz, birçok Türk diline ve Farsçaya geçmiştir.

өбү (öbüw) “sevmek; öpmek; saygı göstermek” sözü, hem Rüstemov’un hem de Mamırbekova’nın hem de Dil Bilimi Enstitüsünün sözlüğünde Ar. حب (ḥubb) “sevgi” sözünden getirilir (Rüstemov, 1989: 223; Mamırbekova, 2017: 445; Malbaqov vd., 2020: 560-561). Ancak bu söz, Eski Türkçeden beri kullanılan belki de ses taklidi bir köke sahiptir. Bununla birlikte Kazakçadaki söz, bir fiil; Arapçadaki ise addır. Türk dillerinde adlar eylem gövdesine dönüşmeden mastar eki alamazlar. Eski Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde *ikki kadaş esen tükel kavışıp öpişti kuçuştı*; DLT’de ise *taşığ isrumasa öpmiş kerek (...) mün öpdi (...) öpüm, öpüş, öpüşdi* biçimlerinde geçer. ET. *öp-* “öpmek, yudumlamak” eyleminden geldiği anlaşılmaktadır (Nişanyan, 2021). EUT’nde *öp-* “öpmek” anlamıyla kullanılmıştır (Doğan-Usta, 2014: 255). Gülensoy da *öp-* fiilinin yansıma olabileceğinin belirtir ve “sevgi, saygı, bağlılık, teşekkür belirtmek amacıyla dudaklarını bir şeye değirmek; içmek; (çorba vs’yi) ses çıkararak içmek, hüpürdetmek” gibi anlamlarıyla verir (2007: 665).

өгей (ögey) “üvey, öz olmayan” sözü, Far. اوگه (ovgey) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 550). Bu söz, Eski Türkçeden başlayarak tarihî ve çağdaş Türk dili metinlerinde geçer. Eski Kıpçakçada da *ögey* olarak geçen bu söz, yaygın bir inanca göre ET. *ög* “ana” kökünden türetilmiştir. Ancak *-ey* eki açıklanmamıştır. Doerfer, Türkçeden Farsça, Tacikçe gibi komşu dillere de geçtiğini belirtmiştir (Eren, 1999: 429). Gülensoy da *üvey* sözüne “yalnız yasaca akraba sayılan, öz olmayan” anlamını vererek yapısını <ög ‘anne’ + (e)y şeklinde belirtmiştir (2007: 1003).

өлке (ölke) “bölge” sözü, Far. الكا (ulkā) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 446). Dil Bilimi Enstitüsünün sözlüğünde ise Far. الكه (ülke) sözünden getirilir (Malbaqov vd., 2020: 555). Rüstemov’un sözlüğünde yer verilmeyen bu sözün köken bilgisi doğru değildir. Eski Türkçede geçmeyen bu söz, Ligeti’ye göre Farsçadan alınmıştır. Ancak bu konuda genel görüş, sözün Moğolca olduğu yönündedir. Doerfer, Farsça (ve Türkçe) biçimlerin Moğolcadan geldiğini yazar. Sevortyan (1974: 624-625), Clark gibi yazarlar da Moğolca görüşünü benimsemiştir (Eren, 1999: 427).

өрмек (örmek) “bir şey dokumak için kazığa gerilerek kurulan ip” sözü, Far. ارمك (urmäk) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 446). Ancak bu söz, Eski Türkçeden beri yaygın bir biçimde kullanılan *ör-* “dokumak, örmek; birleştirmek, sarmak, bağlamak” fiilinden çıkmıştır. Eski Uygurcada *örmäk* “dokuma elbise” anlamındadır (Wilkins, 2021: 539-541). Sevortyan *ör-* maddesinde *-mek/-me* gibi isim yapan ekleri aldığını belirtir ve Türkçe kabul eder (1974: 544-545).

сағыз (sağız) “sakız” sözü, Far. سقر (sağız) sözünden gelmiş gibi gösterilmiştir (Mamırbekova, 2017: 489). Dil Bilimi Enstitüsünün sözlüğünde bu söz, Ar. سقر (säkkäz) sözünden getirilir (Malbaqov vd., 2020: 638). Clauson, bu sözün kökenini açıklarken *sağız* ile *sakız* sözlerini verir ve bu iki söz farklıdır ama anlamları çok benzerdir; belki ikisi de **sa:kız*’ın sonraki biçimleridir ama Türkmence biçimi *sakız*dır, der (Clauson, 1972: 817). Eren ise bu sözün kökeninin bilinmediğini söyler ve Doerfer’e dayanarak, Far. *saqiç* biçimi Özbekçeden alınmıştır, der (Eren, 1999: 351). Gülensoy *sakız* sözünün anlamını “sakız ağacının kabuğundan sızan, çiğnendiğinde yumuşayan, hoş kokulu, beyaz renkli reçine” olarak verir ve yapısını <*saki-* ‘beslemek’ + -z şeklinde açıklar (2007: 719).

caq (saq) “uyanık, dikkatli” sözü, Ar. ساق (sāq) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 644). Eski Uygurcanın söz varlığında *sak* “uyanık, dikkatli, tetikte, aydın” demektir. Ayrıca “özenli, dikkatli, itinalı” anlamlarında da kullanılır (Doğan-Usta, 2014: 270). Bu kökten *sakin ärmäk* “tetikte olma, uyanık olma” yapısı da türetilmiştir (Wilkens, 2021: 574). Gülensoy *sak* “1. Uyanık, gözü açık; 2. Uykusu hafif” anlamlarıyla verdiği sözü ET. *sa-* ‘saymak’ *+k* ekiyle türemiş olarak gösterir (2007:715). Sevortyan’da *sak* sözünden *sakla-* /*sakta-* /*sağta-* /*saxla-*, *sakçı* /*saxçı* /*sakçı* /*saktsı* /*sıxça* gibi sözcükler türetilmiş olduğu belirtilir (2003:168).

caл (sal) “sal” sözü, Far. سل (sal) köküne bağlanmıştır (Malbaqov vd., 2020: 646; Mamırbekova, 2017: 493). DLT’de kullanılan bu söze EUT’nde rastlamasak da sözün ET. bir *sāl* kökünden geldiğini düşünmek mümkündür. Türkmencede *sāl* ve Sahacada *āl* biçiminde olması bu durumu kanıtlar (Stachowski, 2019: 292). Sahacada söz başındaki *s-*’nin düşmesi kurallıdır. Moğolcada da *sal* olarak kullanılan bu söz, Farsçaya Türkçeden *sāl* biçiminde geçmiştir. Macarcada da kullanılan bu sözün *szāl* biçimi, Türkçeden eski bir alıntıdır (Eren, 1999: 352).

caу, caғ, caғи (saw, sağ, sağıy) “sağlık, esenlik” sözü, Ar. صاغ (sāg) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 671; Mamırbekova, 2017: 501). DLT’de Oğuzların *sağ* sözünü “sıhhat, esenlik” anlamında kullandığını görmekteyiz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 410). T. kökenli olan bu söz, Irak, Mısır ve Sudan Arapçalarına da geçmiştir (Gülensoy, 2007: 712). *Étimologiçeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğünde)* de *sağ* /*sau* /*sağ* olarak verilen sözcük Türkçe olarak gösterilmiştir (2003: 146 ve 148).

сұңқар (sunqar) “yırtıcı kuşlardan birinin adı, sungur (Falco rusticolus)” sözü, Ar. شنقار (şunqar) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 720-721). DLT’de *sunqur* biçiminde geçen bu kuş için Kâşgarlı togrıl kuşundan daha küçük yırtıcı bir kuş olduğunu belirtmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 503). Eski Uygurca *sunqur*, Moğolcada *şingqur* biçimini almıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin büyük bir bölümünde *ş-*’li biçimler yaygın olarak kullanılır: Türkmence *şunqar* “ak doğan; doğan”. Kırgızcada kullanılan şumkar biçiminin *şunqar’dan geldiği anlaşılıyor. Özbekçede *şunqar* “ak doğan” biçimindedir. Bu biçimlerin Moğolcadan alındığı açıktır. Bu söz, Arapça, Farsça, Gürcüce gibi komşu dillerde de geçer. Eski Macarcada *szongor* olarak kalmıştır (Eren, 1999: 377). Gülensoy, ET. *şunqar* sözünden getirmektedir (2007: 815).

сүйікті (süyikti) “sevilen, hoş giden” sözü, Far. سوغلی (sügli) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 520). Kazakçada *sev-* eylemi, *süy-* biçimindedir. Eski Türkçeden itibaren Türkçenin söz varlığında yer alan bu eylemden türetilen *süyikti* (<*süyikli*<*sevikli<*sewigli*) sözünün niçin Farsçaya dayandırılmak istendiğini anlamak mümkün değildir. Sözcük EUT’de *seb-* > *sew-* fiiline *-gli* sıfat fiilinin getirilmesiyle oluşmuştur ve bugünkü Kıpçak grubu Türkçelerinde de bu şekilde görülmektedir.

сүлгі (sülgi) “yüz, kol, bulaşık temizlemeye yarayan bez” sözü, Far. سلگو (sulgū) sözünden getirilse de (Malbaqov vd., 2020: 723). Ancak bu sözün ET. *sil-* “silme, temizleme” fiilinden geldiği açıktır. Eski Kıpçakça *et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*’de “silme bezi” anlamında *silgü*, *sileçek* ve *silikgü* sözleri kullanılmıştır (Nişanyan, 2021). Bugünkü Tatarcada

sölgé şeklinde ‘havlu, el yüz silinen bez’ anlamıyla kullanılır (Axmet’yanov, 2015). Muhtemelen *silgü* sözü, ünlü göçüşmesine uğrayarak *sülgi* biçimine girmiştir.

ТАЛАН (talan) “‘talan, yağma” sözü, Far. تالان (tālān) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 532). Dil Bilimi Enstitüsünün sözlüğünde ise تالان (tālān) sözü, Arapçadan getirilir (Malbaqov, 2020: 745). Ancak bu söz, Eski Türkçede de kullanılan *talā-* eylemiyle kurulmuştur: <*tala-* + *-n* (Gülensoy, 2007: 854). ET. *talā-* “zarar vermek, yağmalamak” (Doğan-Usta, 2014: 305) eylemi, Moğ. *tala-*’dan erken bir alıntıdır (Clauson, 1972: 492). Eski Uygurcada bu kökten *talaş-* “birbiriyle kavga etmek, dalaşmak” eylemi de kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 666). Bu söz, Türkçeden Farsçaya *talān*, *tālān* “depredation, plunder, pillage” olarak geçmiştir. Tacikçede de *talāş*, *tālān* olarak kullanılır (Eren, 1999: 392). Rüstemov da *talan* sözünü Kazakça olarak kabul etmiştir (Rüstemov, 1989: 268).

ТАМАҚ (tamak) “Boynun önü, çenenin altı; damak” sözü, Far. دماغ (dāmāg) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 748). Eski Türkçede *tamgak* (Doğan-Usta, 2014: 305) olarak kullanılan bu söz, Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiye göre Oğuz ve Kıpçaklar tarafından *tamak* biçiminde kullanılmaktadır. Brockelmann’a göre bu söz, *tam* kökünden *-gak* küçültme ekiyle yapılmıştır. Clauson ise bu sözün *tam-* “damlamak” kökünden gelen bir türev olduğunu yazmıştır (Eren, 1999: 104). Sevortyan Altaycada *tabak* şeklinde olduğunu ve Farsçadan ve Arapçadan getirenlerin görüşlerini sıraladıktan sonra Farsçada başka bir anlam taşıdığını, oysa Türk dillerinin hepsinde ‘damak, boğaz, gırtlak’ anlamıyla kullanıldığını söyler ve *tāmda-* “doldurmak” anlamında olan sözü de *tamgak* ile ilişkili görür. *tama-* “korumak; kapatmak” fiilini de burada zikreder (1980:142).

ТАМҒА, ТАМҒЫ (tamğa, tamğı) “mühür, damga, işaret” sözü, Far. تمغا (tamgā) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 535). Dil Bilimi Enstitüsünün sözlüğünde ise تمغا (tamgā) sözü, Arapçadan getirilir (Malbaqov, 2020: 749). Ancak bu söz, Eski Türkçeden beri kullanılan, eğer bir dille karşılaştırma yapmak gerekirse Farsçayla değil Moğolca ile karşılaştırılacak bir sözdür. Moğolcadaki biçim, *tamγa~tamaγ-a(n)*’dır. Eski Uygurcada *tamga* sözü, “damga, mühür, işaret, sembol” anlamlarında kullanırdı (Wilkens, 2021: 667). Kazakçada daha yaygın olarak kullanılan *таңба* (tañba) varyantı da bu kökten çıkmadır. Sevortyan *damga* “damga” başlığı altında *tağma* maddesine göndermede bulunur (1980: 144). Gülensoy, ET. <*tam-gā* şeklinden getirmektedir (2007: 265).

ТАСПА (taspa) “bel kemeri; kamçı kayışı” sözü, Far. تاسمه (tasma) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 757; Mamırbekova, 2017: 538). Türk dillerinde çeşitli seslik değişimlerle yaygın bir biçimde kullanılan bu söz, Doerfer’e göre Moğolcadan alınmıştır. Moğol diyalektlerinde de yaygın olarak kullanılır. Farsça *tasma* biçimi de Moğolcadan kalma bir alıntıdır. Arapça gibi komşu dillere de geçmiştir (Eren, 1999: 396). Gülensoy da kökenini Moğolca olarak gösterir (2007: 864).

ТӘНІР (teñir) “Tanrı, Allah” sözü, Far. تتگری (tängäriy) kökeninden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 767). Eski Türkçede *tañrı~täñri* “tanrı, ilah; gök, gökyüzü; saygıdeğer” biçiminde geçen bu sözün karşılaştırılacağı dil Farsça değil olsa olsa Moğolca olabilir. Moğolcada *tngrī*, *tenggeri*, *tenggiri* biçimleri kullanılır (Wilkens, 2021: 695). Eski Türkçedeki *teñ* “denk, eşit”

sözyle bağlantısı düşünülmelidir. Gülensoy, *teng+ri (~ir)* şeklinde kökenine inmiştir (2007: 857).

тeңге (teñge) “para birimi, tenge” sözü de Far. تنگه (tenge) sözüne bağlanmıştır (Malbaqov vd., 2020: 776; Mamırbekova, 2017: 552). Ancak bu söz, Eski Türkçedeki *teŋ* “eşit, eş, denk” sözünden gelmektedir. “Bir şeyin karşılığı, dengi” anlam çerçevesinde *teñge* sözü ortaya çıkmıştır. Rusçada “para” anlamında kullanılan *дeньгe* (den’gi) sözü de bir Türkizmdir.

тоға (toğa) “toka, kemerin ucunu birleştiren demirden yapılmış nesne” sözü, Far. تقه (toğa) sözüne bağlanmıştır (Malbaqov vd., 2020: 778; Mamırbekova, 2017: 554). Ancak Türkçede eskiden beri kullanılan bu söz, EUT’de *toku* ‘kuşak süsü’ anlamıyla geçmektedir (Doğan-Usta, 2014: 333). Bu söz, **tō-* eylemine dayandırılabilir. Gülensoy, **tō-k+u(a)* şeklinde açıklamıştır (2007: 903). Eski Uygurcada *toga* sözü, “toka” anlamındadır (Wilkens, 2021: 725). DLT’de bu söz, “kemer tokası” anlamıyla *toku* biçiminde geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 446).

топ (top) “küçük savaş topu” sözü, Far. توپ (tūp) sözünden getirilmiştir (Malbaqov vd., 2020: 779). Bu söz ile ilgili açıklamalar için *dop* maddesine bakınız.

тор (tor) “tuzak; balık ağı” sözü, Far. تور (tūr) sözünden getirilmiştir (Rüstemov, 1989: 280; Mamırbekova, 2017: 554; Malbaqov vd., 2020: 779). Ancak bu söz, Türkçe kökenlidir. Eski Uygurcada *tor* sözü, “balık tutma sepeti; ağ, balık ağı” anlamında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 733; Doğan-Usta, 2014: 336). Doerfer’in belirttiğine göre Moğolcada Türkçeden kalma bir alıntı olarak *toğur*, *tōr* biçimi kullanılır. Macarca *tōr* biçiminin Türkçeden alındığı anlaşılmaktadır. Doerfer, Far. *tōr* “ağ” biçiminin Türkçeden kalma bir alıntı olduğunu bildirir. Ramstedt, Moğ. *toor*’u T. *tor* ile birleştirmiştir (Eren, 1999: 413).

төсек (tösek) “döşek, yatak” sözü, Far. دوشك (düşek) sözünden gelmiş gibi gösterilmiştir (Mamırbekova, 2017: 555; Malbaqov vd., 2020: 782). Ancak DLT’de yer alan şu örnek, sözün kökeninin Türkçe olduğunu bize açıkça gösterir: *töşek töşedi* “döşek döşedi” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 463). Bu söz ET. *tōš* “döş, göğüs” + *+e-k* birleşimiyle oluşmuştur. Eski Uygurcada *töšäk* sözü “döşek, minder, yatak” anlamına gelmektedir (Doğan-Usta, 2014: 340). Bununla birlikte aynı kökten *töšäkkiiyä* “küçük döşek”, *töšnäk* “huzur yatağı, döşek, yatak; hayvanların oturduğu yer”, *töšnäkçi* “cinsel hizmet için belirlenen kişi”, *töšnäkçi oylan* “puşt, mebus”, *töšnäkli-* “cinsel anlamda eğlenmek” gibi sözler de türetilerek kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 746).

тулға (tulğa) “ülke ve toplum tarafından tanınmış, öncü kişi” sözü, Ar. طلعه (tul’a) sözünden getirilmiştir (Malbaqov, 2020: 783). Ancak bu söz, Dede Korkut Kitabı’nda *tuğulka* olarak geçen ve “savaşçıların başlarına giydikleri demir başlık” anlamına gelen *tolga* sözünden başka bir şey değildir. Kırgızcada *tuulga* biçiminde kullanılan bu söz, Moğ. *doğulğa* kökünden gelmiştir (Nişanyan, 2021; Eren, 1999: 410). Sözün, benzetme yoluyla anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir.

түмау, тымау (tumaw, timaw) “üst solunum yolları enfeksiyonu, nezle” sözü, Far. دماغ (dāmāg) kökünden getirilmiştir (Rüstemov, 1989: 281; Malbaqov vd., 2020: 785). Eski Türkçede *tumagu~tumagi* “nezle” biçiminde olan bu söz şu biçimde oluşmuştur: < **tuma-*

gı < *tumā- “donmak, üşümek” (Stachowski, 2019: 134). Gülensoy ise bu sözü şöyle çözümler: <*tum* “soğuk”¹³⁹ + *agu* (Gülensoy, 2007: 307). Eski Türkçeden beri kullanılan, birçok Türk dilinde ve ağzında kullanılmaya devam eden bu sözü Farsçaya bağlamak doğru değildir.

түмен (tümen) “on bin; bin; on bin askerden oluşan askerî birlik” sözü, Far. **تومن** (tümän) kökünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 556; Malbaqov vd., 2020: 785). Bu sözü de Farsça bağlamak doğru değildir. ET. *tü-m+e-n* şeklinde oluşmuştur. Gülensoy da *tüm+e-* ‘toplamak’ + *n* ekiyle isimleşmiş bir yapı olarak gösterir (2007: 945). Bu bakımdan Toharcaya bağlayan görüşler de doğru değildir. Ancak Wilkens, Eski Uygurcada *tümän* “on bin”, Moğolcada *tüme(n)* olarak geçen bu sözün kökenini Toharca *tmām* köküne bağlar (2021: 771).

үлгі (ülgi) “örnek, numune, kalıp” sözü, Far. **الگو** (ülgü) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 568; Malbaqov vd., 2020:807). Ancak bu söz, ET. *ülgü* “ölçü, boyut, miktar, adet, hisse, kısım, pay” sözünden gelmektedir. Hatta bu söz de *ül* ‘nasip, hisse, pay’ anlamındaki kökten gelmektedir. Bu kökten çıkan *ülgülä-* “tartmak; ölçmek; eleştirmek”, *ülgülägülük* “ölçülebilir, tartılabilir”, *ülgülägülüksüz* “ölçülemez”, *ülgülüg* “ölçülü”, *ülgüsüz* “sayısız, sonsuz; nasipsiz, kısmetsiz” gibi sözcükler, Eski Uygurcanın söz varlığında geniş yer tutar (Wilkens, 2021: 822-823; Doğan-Usta, 2014: 369).

үрдәк, үрдек (ürdäk, ürdek) “ördek” sözü, Far. **اردک** (urdak) köküne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 570). Her ne kadar Kazakçada *ördek* sözü için yaygın olarak *yüpek* (üyrek) sözü kullanılsa da bu sözlerin kökeni birdir. Eski Uygurcada *ördäk* biçiminin yanı sıra *ödiräk* ve *ödräk* biçimlerinin bulunması (Wilkens, 2021: 523; Doğan-Usta, 2014: 248), *ördek* biçiminin ikincil olabileceğini ve göçüşme sonucu oluştuğunu düşündürür. Sevortyan’da da ördek maddesi altında *öderek/ödirek/ödrek/edirek* gibi şekiller verilmiştir ve *-daq/-dek* eki ile ilgili bazı görüşler de dile getirilmiştir (1974: 548). Kazakçadaki *üyrek* biçiminin ET *ödräk* biçiminden */-d-/ > /-y-/* gelişmesiyle geldiği anlaşılmaktadır. Doerfer’e göre, Far. *urdak* Türkçeden alınmıştır, Tacikçe *ordak* biçimi ise Özbekçeden geçmiştir (Eren, 1999: 317).

хан (han) “hakan, kağan” sözü, Far. **خان** (hān) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 597; Malbaqov vd., 2020: 847). Rüstemov sözlüğünde *hanzada* “hükümdar çocuğu” sözünü verirken daha isabetli bir çözümlenme ile *han* sözünü Kazakça olarak gösterir (Rüstemov, 1989: 292). Malbaqov, Seyitbekova ve Paşan’ın hazırladığı sözlükte ise **hanzada** sözü, tamamen Far. **خانزاده** (hānzāde) sözüne bağlanmıştır. Bu söz, Mamırbekova ve Malbaqov ile arkadaşlarının söylediğinin aksine, Eski Türkçede *kān*, *hān*, *hağan* (kagan) sözleriyle ortak bir köke sahiptir. Clauson, bu sözün Moğolcadan erken bir alıntı olabileceğini söyler (Clauson, 1972: 630). Etimolojisi çokça tartışılan bu sözün kökeni net değildir. Rämsted, Çince bir ödünçleme olduğunu düşünür (Stachowski, 2019: 168).

ханым (hanım) “hanım, hükümdar eşi” sözü de Far. **خانم** (hānım) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 598). Ancak bu söz, Doerfer’e göre *hānum* “hükümdar eşine hitap şekli” sözü Türkçedir ve *kan > hān* “hükümdar” sözüne birinci teklik kişi iyelik eki getirilmesiyle

¹³⁹ Türkiye Türkçesinde yer adı olarak kullanılan Dumlupınar sözünün kökenini de buraya gider.

oluşturulmuştur. Soylu kadınlar için kullanılan *begüm* sözü de benzer biçimde oluşmuştur (Nişanyan, 2021). Rüstemov sözlüğünde bu maddeye yer vermez.

шарық (şarıq) “çarık, deriden yapılan ve bağı bulunan uzun ayakkabı” sözü, Far. چارق (çarık) sözüne bağlanmıştır (Rüstemov, 1989: 303; Mamırbekova, 2017: 628; Malbaqov vd., 2020: 888). Eski Türkçeden beri kullanılan *çaruk* “bir çeşit ayakkabı”; daha spesifik olarak “kaba, ev yapımı bir çizme” anlamındadır. Günümüzde birçok Türk dilinde aynı anlamda varlığını sürdürmektedir (Clauson, 1972: 428). DLT’de *çarık* ~ *çaruk* “çarık; bir Türk boyu”, *çarukla* ~ *çarıkla* - “Türk çarığı giymek”, *çaruklan* - “ayakkabı giymek ve ona sahip olmak”, *çarukluk* “çarıklı”, *çarukluk* “ayakkabı yapmak için hazırlanan deri” gibi sözlerin bulunması, bu sözün XI. yüzyılda yaygın bir biçimde kullanıldığını gösterir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 616). Eren, *çarık* sözünü T. sayar ve bu sözün ilk bakışta *çar-* kökünden geldiğinin anlaşıldığını belirtir. “*Teleütçede çar- kökünün “umvickeln” anlamında kullanıldığını görüyoruz. Buna göre, çarık (<çaruk) biçiminin –(u)k ekiyle yapılmış bir türev olduğu düşünülebilir. Türkçe sarık (<:sar-) örneği gibi”. Türkçeden belli başlı komşu dillere de geçmiştir: R τσαπράζια; Srp ĉàruk, ĉàrug; Mac saru; Far çārūğ, çārūk; Rus čarok,, čarka (çokluk biçimi čarki)* (Eren 1999: 80-81). *çar-* fiili, ‘etrafına sarmak’ anlamındadır.

шатыр (şatır) “çadır” sözü, Far. چادر (çadır) sözüne bağlanmıştır (Rüstemov, 1989: 304; Mamırbekova, 2017: 629; Malbaqov vd., 2020: 889). Bu sözün kökeni tartışmalı olsa da Vámbéry, T. *çat-* kökünden çıktığını belirtir. Bu görüş, Németh gibi Türkologlarca sıkça dile getirilmiştir. Doerfer de *çadır* sözünün kesinlikle Farsça olmadığını söyler (Eren, 1999: 75). Menges de Farsçaya Türkçeden geçtiği görüşündedir (Gülensoy, 2007: 210).

шаптараз (şaştaraz) “berber, kuaför” sözü, Far. سرتراش (särtärāş) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 634; Malbaqov vd., 2020: 896). Türk dillerindeki *saç* sözü, Kazakçada *şaş* (<çaç<saç) biçimindedir. Birleşik bir söz olan *şaştaraz*’ın ilk kısmı Far. *sār* “baş” sözünden gelmemektedir. Eğer Mamırbekova ve Malbaqov gibi düşünürsek *şaştaraz*, “saç kesen” değil “baş kesen kişi” olurdu. Rüstemov, daha isabetli bir çözümlemeyle *şaştaraz* sözünün *şaş* kısmının Kazakça olduğunu belirtmiştir (Rüstemov, 1989: 305). Türkiye Türkçesinde de kullanılan *tıraş* sözü, Far. تَرَّاش (tärāş) sözünden gelmektedir. Ancak Kazakça için /-ş/>/-z/ değişimini açıklamak zor görünmektedir.

шерик (şerik) “çeri, asker” sözü, Far. چريك (çerik) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 639; Malbaqov vd., 2020: 906). Rüstemov’un sözlüğünde yer vermediği bu söz, en eski Türkçe yazılı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Küli Çor yazıtında *sünüş bolsar çerig éter erti* “savaş olsa ordu düzer idi” biçiminde geçmektedir. Eski Uygurcada *çarig~çarik* biçiminde ve “ordu; savaş düzeni; savaşa hazır” anlamlarında kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 226). *Eski Türkçede sü ‘asker; ordu’ olarak kullanılır. Buna göre çerig sözünün başlangıçta daha çok ‘asker dizisi, savaş dizisi’ olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Türkçe sü sözünün unutulması üzerine çerig ‘ordu; asker’ olarak yaygınlık kazanmıştır. Kökeni karışıktır. İlk bakışta çer- ‘savaşmak’ kökünden geldiği kolaylıkla kestirilebilir. Yalnız çer- kökünün çok dar bir alanda kalmış olması düşündürücüdür. Moğolcaya çerig olarak geçmiştir. Farsça çarık biçimi de eski bir Türkçe ögedir. Gürcücede jari ‘ordu’ olarak geçer* (Eren, 1999: 86-87).

шешек (şeşek) “çiçek hastalığı; vücutta kalan iz” sözü, Far. چيچك (çīček) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 639; Malbaqov vd., 2020: 906). Hastalık adı, görünüşünün çiçeğe benzerliğinden ortaya çıkmıştır. Yani ikisinin de kökeni aynıdır. T. kökenli olan bu söz, *Moğolcaya çeçeg (ve seçeg) olarak geçmiştir. Farsçada çaçak ‘a rose’ olarak geçer. Farsça çīçak ‘the small-pox’ da Türkçeden alınmıştır. Türkçeden Kürtçeye de geçmiştir (çiçek). Özbekçeden Tacikçeye çeçak, çâçak ‘Pocken’ olarak geçmiştir* (Eren, 1999: 91-92). Eski Uygurcada çäçäk “çiçek”, çäçäklän- “çiçeklenmek, çiçek açmak, çiçek vermek” [krş. Moğ. çeçegle-], çäçäklig “çiçekli, çiçek...”, çäçäklik “çiçek bahçesi” [krş. Moğ. çeçeglig] örneklerinde de görüleceği üzere yaygın bir biçimde kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 225).

шөл (şöl) “susuz, kuru ova; çöl” sözü, Far. چول (çöl) sözünden getirilmiştir (Mamırbekova, 2017: 641; Malbaqov vd., 2020: 913). Orta Çağ’da Türkçeden Moğolcaya geçen bu söz, Moğolcada da çöl biçimindedir. Türkçeden Farsçaya ve Tacikçeye de geçmiştir (Eren, 1999: 99). Clauson, bu sözün ilk biçiminin çüliğ olduğunu belirtir (1972: 420).

шөмiш (şömiş) “kepçe, çömçe” sözü, Far. چمچه (çämçe) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 642; Malbaqov vd., 2020: 914). DLT’de çömçe sözünün Oğuz lehçesinde “kepçe” anlamına geldiği belirtilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 180). Eren ve Clauson bu sözün Far. çamça sözünden alıntı olduğunu söylese de eğer durum böyle olsaydı Türkçede çamça olarak kullanılırdı. Ancak bütün Türk dillerinde yuvarlak ünlülü olarak kullanılmaktadır. Bu durum açıklanmaya muhtaçtır. Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycada şömiş biçimi kullanılan bu Türkçe söz, muhtemelen şu şekilde oluşmuştur: <*çöm- “dalmak, çimmek”+ -(üç)+e ya da: <*çom “ağaç gövdesindeki yumru” +ça (Gülensoy, 2007: 253-254). EUT’de çom- “batmak, dalmak” (Doğan-Usta, 2014: 117) anlamında kullanılan bu sözle bağı olduğu da aşikârdır. Zamanla /ç/ sesinden dolayı ince sıraya geçmiştir.

шұжық (şujiq) “bağırsağa et doldurularak hazırlanan yemek” sözü, Ar. سحق (sucuk) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 642; Malbaqov vd., 2020: 918). Türkçe kökenli bu söz, Arapçanın yanı sıra birçok komşu dile de geçmiştir. “*Türkçede farklı yapılarda türemiş ve ayrı anlamlarda kullanılan birden çok sucuk sözü bulunmaktadır. Bunlardan suç-u-k> sucuk şeklinde “bağırsak” anlamında ortaya çıkan ve daha sonra baharatlı kıyma etin bağırsağa doldurulup kurutulmasıyla hazırlanan et sucuğu anlamı kazanan kelime, Tarihî Kuman / Kıpçak Türkçesinde ortaya çıkmış, ancak Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaygınlık kazanmıştır.*” (Özkan, 2020: 27). Gülensoy ise sözcüğün “1. Şişirilip kurutulmuş bağırsak içine baharatlı et doldurularak yapılan bir tür yiyecek; 2. Ceviz, badem içi gibi şeyler bir ipliğe dizildikten sonra nişasta ile koyulaştırılmış kaynar üzüm şirasına batırılarak yapılan tatlı yiyecek” anlamlarını verdikten sonra DLT. süçük, süçik < süçü(-i)- ‘tathlâştırmak’ + -k şeklinde etimolojisini açıklamıştır (2007: 812).

шыбық (şıbyq) “çubuk” sözü, Far. چوبگ (çübäk) sözünden getirilmiştir (Rüstemov, 1989: 310; Mamırbekova, 2017: 643; Malbaqov vd., 2020: 921). Eski Uygurcada çıbık “dal, sap” ve çıbıkkıya “küçük dal, dalcık” biçimleri bulunan bu söz, Türkçe kökenlidir (Wilkens, 2021: 227). Gülensoy da <çīp ‘ince, yumuşak dal’ +(I)k şeklinde açıklamaktadır (2007: 256).

инжу (injüw) “kimi deniz canlılarının içinden çıkarılan kıymetli sert madde, inci” sözü, Ar. انجو (incü) sözüne bağlanmıştır (Mamırbekova, 2017: 652; Malbaqov vd., 2020: 942). Ancak

eskiden beri *inci* için Arapçada لؤلؤة (lu'lu') sözünün kullanıldığı bilinmektedir. Eski Türkçede ilk olarak Kül Tigin yazıtının güney yüzünde *yençü* sözüne rastlanır: *kuurıgaru yençü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledim*. “Batıda İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim.” (Tekin, 2014: 20-21). Eski Türkçedeki *yençü~yinçü* biçiminde kullanılan bu söz, Çince *zhēn-zhū* 珍珠 “kıymetli cevher, gerçek inci” sözünden alıntıdır (Wilkins, 2021: 904). “*Kâşgarlı Mahmud’a göre Oğuzlar ve Kıpçaklar cinçü biçimini kullanırlar. Kıpçak diyalektlerinde cinçü biçiminin kullanılması normaldir. Ancak Oğuz alanında c’li bir biçimin geçmesi düşündürücüdür*” (Eren, 1999: 191).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızda, Türk dillerinin Kıpçak grubunda yer alan Kazakçaya Arapça ve Farsçadan giren alıntı sözlerle ilgili Rüstemoğlu, Mamırbekova ve Ahmet Baytursınulı Dil Bilimi Enstitüsü tarafından Malbaqov, Seyitbekova ile Paşan’a hazırlatılan üç temel sözlükte yer alan sözler kökenleri bakımından ele alınmıştır. Köken bilgisi yanlış verilen sözler, karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınarak kökenleri gösterilmiştir. Temele Türkçe olduğu hâlde Arapça ve Farsça olarak verilen sözler alınsa da Eski Türkçe döneminden itibaren Türkçenin söz varlığında yer aldığı için Çince ve Moğolca alıntılar da incelenmiştir. Buna göre Türkçe (~Çince, Moğolca) olması gerekirken kökeni Farsça olarak gösterilen sözlerin oranı %81, Arapça olarak gösterilenler %17, Arapça-Farsça birleşik söz olarak gösterilenlerin oranı ise %2’dir. Arapça-Farsça kökenli olarak verilen sözlerden yaklaşık %8’ini Moğolcaya bağlamak mümkündür. Bunun dışında sözlerin yaklaşık %18’lik bir kısmı Moğolca ile ortaktır. Bu sözler arasında Türkçeden Moğolcaya geçenler olduğu gibi, köken olarak ilişki yönü muğlak olanlar da bulunmaktadır. Çince ise köken ya da karşılaştırma bakımından ancak %1~2’lik bir orandadır. Elbette kültür ve dil ilişkileri karşılıklıdır. Türk dili diğer komşu ya da akraba dillerden sözler alabildiği gibi o dillere sözler vermiştir. Hatta öz sözünü komşu dillere verip onlardaki hâliyle geri alması dahi söz konusudur. Örnekleme gerekirse; *kışlak* sözü Türkçedir. Farsçaya da geçen bu söz, Kazaklar tarafından bu hâliyle geri alınmıştır. Kazakçanın seslik özelliği gereği *qıstaq* biçiminde olması gereken bu sözü Farsça olarak göstermek ise bilimsel değildir. Bu sözün köken itibarıyla Türkçe olduğu belirtilmelidir.

Bu cümleden, anılan sözlüklerdeki köken bilgisi yanlışları mümkünse yeni baskılarda düzeltilmelidir. Eğer bu durum mümkün değilse *-Rüstemoğlu’nun yaşamını yitirmiş olması gibi sebeplerle-* Kazak dil bilimcilerin ya da Kazakça ile uğraşan Türkologların bu yanlışları sürdürmemeleri gerekir.

KISALTMALAR

- Ar. Arapça
- DLT. Dîvânu Lugâti’t-Türk
- ET. Eski Türkçe
- EUT. Eski Uygur Türkçesi
- Far. Farsça
- krş. Karşılaştırmamız.
- Kzk. Kazakça / Kazak Türkçesi
- Moğ. Moğolca
- T. Türk Dili / Türkçe

KAYNAKÇA

- AHMET'YANOV, R. G. (2015). *Tatar Têlênêj Etimologik Sûzlêgê, İkê Tomda, II. Tom: M-Ya*, Kazan: Megarif-Vakit Neşriyatı.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- DOĞAN, İ. ve USTA, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı [Sözlük- Gramatikal Dizin]*. Ankara: Altınpost Yayınları.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (2. b.). Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- GABAIN, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. M. Akalın) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Kökenli Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (I. Cilt: A-N, II. Cilt: O-Z). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JİYEKBAYEVA, A. B. (2014). *Qazaq Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniñ Terminenüwi*. Almatı: «Qazaq Universiteti»
- KARAAĞAÇ, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lİ, Y. S., (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg Yayınları, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 15
- MALBAQOV, M., SEYİTBKOVA, A. ve PAŞAN, D. (2020). *Kiril jâne Latın Grafikalarında Kirme Arab-Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Ahmet Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- MAMIRBEKOVA, G. (2017). *Qazaq Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Memleketik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- MİNAVARKIZI, A. P. ve TURAN, F. A. (2016). Türk Halklarının Folklorunda Müzik Aletleri ve Onlarla İlgili Mitik Anlatılar. *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (78), 309-326
- ÖZKAN, N. (2020). “Sucuk Sözü Üzerine”. *Dil Araştırmaları*, 14 (27), 21-29.
- QASABEKOVA, E. (2012). Qazaq Tiliniñ Sözdik Quramındağı Arab-Parsı Sözderiniñ Ornı. *KazNU Bulletin- Oriental Series, №1* (58), 101-103.
- RÜSTEMOV, L. Z. (1982). *Qazirgi Qazaq Tilindegi Arab-Parsı Kirme Sözderi*. Almatı: «Ğılım».
- RÜSTEMOV, L. Z. (1989). *Arab-İyran Kirme Sözderiniñ Qazaqşa-Orısşa Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: «Mektep».
- SEVORTYAN, É. V. (1974). *Étimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Obşçyetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye)*. Moskva: İzdatyel'stvo «Nauka».
- SEVORTYAN, É. V. (1978). *Étimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Obşçyetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu “B”)*. Moskva: İzdatyel'stvo «Nauka».
- SEVORTYAN, É. V. (1980). *Étimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Obşçyetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi “V”, “G” i “D”)*. Moskva: İzdatyel'stvo «Nauka».
- SEVORTYAN, É. V. (1989). *Étimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Obşçyetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi “C”, “J”, “Y”)*. Moskva: İzdatyel'stvo «Nauka».
- LEVİTSKAYA, L. S., DİBO A. V., RASSADİN V. İ. (1997). *Étimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Obşçyetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi «K», «Kı»)*. Moskva: Yazıki Russkoy Kul'turı.
- LEVİTSKAYA, L. S., DİBO A. V., RASSADİN V. İ. (2000). *Étimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Obşçyetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi «Kı»)*. Moskva: Yazıki Russkoy Kul'turı.
- LEVİTSKAYA, L. S., DİBO A. V., RASSADİN V. İ. (2003). *Étimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov (Obşçyetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi «L», «M», «N», «P», «S»)*. –Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN

- STACHOWSKI, M. (2019). *Kurzgefaßtes Etymologisches Wörterbuch der Türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Tekin, T. (1960). “Amca” ve “Teyze” Kelimeleri Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, 283-294.
- TEKİN, T., ÖLMEZ, M., CEYLAN, E., ÖLMEZ, Z., EKER, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg Yayınları - Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TIETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (I. Cilt: A-E)*. İstanbul; Wien: Simurg Yayıncılık; Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch)*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Elektronik Kaynaklar

- NİŞANYAN, S. (2021). *Nişanyan Sözlük- Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. <https://www.nisanyansozluk.com/>

ABILAY HAN VE KAZAK TARİHİNDEKİ YERİ**ABILAY KHAN AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF KAZAKHS****Prof. Dr. Orhan DOĞAN**

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel
Türk Tarihi Anabilim Dalı öğretim Üyesi
ORCID ID: 0000-0002-9404-7752

Özet

Kazak tarihi bakımından XVIII. yüzyılın başları, Jungar (Kalmuk)'ların Kazak halkını esaret altına almaya çalıştığı bir dönem olmuştur. İlk defa bu dönemde Kazaklar, kendi birlik ve beraberliğini kaybetmeye başladı, toprakları talan edildi, hatta yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar. Ayrıca aynı yüzyılda, Kazak topraklarını ele geçirmek isteyen iki devletten biri Çin diğeri ise Çarlık Rusya idi. Bu dönemde Çin, Jungar Hanlığını mağlup ederek Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra Kazak topraklarını da almak istemiştir. Rusya'nın amacı ise Türkistan topraklarında rahat ilerleyebilmek için Kazak topraklarına hâkim olmaktır. İki büyük imparatorluğun arasında kalan Kazaklar, Abılay'ın Kazak halkını birleştiren usta siyasetçiliği ve bunun yanında anlaşma masasındaki diplomatik ustalığıyla içine düştükleri bu durumdan kurtulmaya çalıştılar. Abılay, bütün Kazak yöneticilerini aşarak; tecrübesi, herkes tarafından kabul edilen zekâsı ile kalabalık bir nüfusa hâkim oldu. O, Çar yönetimi ve Çin hanedanlığı ile geliştirdiği siyasetle Kazak Hanlığı'nın çıkarlarını korumaya çalıştı, bu siyasetinde başarılı olarak Orta Cüz boyları arasında ün kazandı. Abılay, bu vasıflarıyla Orta Cüz'ün hanlık unvanının tüm haklarını kendisinde bulundurmaktaydı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısının sonu ve 60'lı yıllarının başında Abılay, artık Orta Cüz'ün sultanı olarak Kazakların saygı duyduğu bir yönetici oldu. İşte bu yıllarda Abılay, ülkenin milli bağımsızlığı ve güçlü merkezi Kazak devletinin kurulması için aktif mücadeleyi katılan taraflardan biri olmuştur. Abılay, teşkilatçı yeteneği, diplomasi sanatını bilmesi ve girişkenliği ile döneminin ünlü batırlarından ayrılmaktadır. Abılay, 1771 yılında han olmasıyla Kazaklara ait olan toprakların Jungarlardan geri alınması için çalışmalar başlattı. O, iç siyasette boy yöneticilerinin egemenliğine karşı kendi idaresi altında merkezi yönetimi güçlendirerek tek devlet için mücadele etti.

Bu çalışma, Kazakların Abılay Han döneminde, Jungar ve Çin istilacılarına karşı başlatmış olduğu kurtuluş hareketlerine ve örgütlenmedeki başarısına odaklanmaktadır. Aynı zamanda onun döneminin güçlü devletlerinden Çin ve Çarlık Rusya'nın yöneticileri ile olan siyasi, askeri ve diplomatik ilişkiler ele alınmıştır. Çalışmada, Abılay'ın 1771 yılında han olmasıyla güçlü ve bağımsız merkezi Kazak devletinin kurulması için aktif mücadelesindeki olumlu rolüne dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: XVIII. Yüzyıl, Kazaklar, Jungar (Kalmuk)'lar, Abılay Sultan, Rusya, Çin.

Abstract

In the history of Kazakh, the beginning of the 18th century was a period when the Jungar (Kalmuk) people tried to enslave the Kazakh people. For the first time in this period, the Kazakhs began to lose their unity and solidarity, their lands were plundered, and they even faced the danger of extinction. In addition, in the same century, one of the two states that wanted to seize the Kazakh lands was China and the Tsarist Russia. In this period, China, wanted to take Kazakh lands after defeating and occupying East Turkestan. The aim of Russia is to dominate Kazakh lands in order to advance comfortably in Turkestan lands. The Kazakhs, who were between the two great empires, tried to get out of this situation with Abılay's mastery in

politics that united the Kazakh people, as well as his diplomatic mastery at the negotiation table. Abilay, surpassing all Kazakh rulers with his experience and intelligence accepted by everyone, dominated a large population. He tried to protect the interests of the Kazakh Khanate with the policy he developed with the Tsarist administration and the Chinese Dynasty, and by being successful in this policy, he gained fame among the Middle Juz tribes. With these qualifications, Abilay had all the rights of the khanate title of Orta Juz. At the end of the second half of the 18th century and the beginning of the 60s, Abilay became a respected ruler of the Kazakhs as the Sultan of the Middle Juz. In these years, Abilay became one of the parties involved in the active struggle for the national independence of the country and the establishment of a strong central Kazakh state. Abilay, with his organizational skills, knowledge of the art of diplomacy and assertiveness, is one of the famous batiks of his time. When Abilay became a khan in 1771, he started to work to take back the lands belonging to the Kazakhs from the Jungars. He fought for a single state by strengthening the central government under his rule against the dominance of the clan rulers in domestic politics.

This study focuses on the liberation movements of the Kazakhs against the Jungar and Chinese invaders and their success in organization during the Abilay Khan period. At the same time, the political, military and diplomatic relations with the rulers of China and Tsarist Russia, which were powerful states of his period, were discussed. In the study, attention was drawn to the positive role of Abilay in his active struggle for the establishment of a strong and independent central Kazakh state, when he became khan in 1771.

Keywords: 18th Century, Kazakhs, Jungar (Kalmuk), Abilay Sultan, Russia, China.

GİRİŞ

Kazaklar; Sak, Uysun, Kanlı, Alçın, Nayman ve Kerey gibi kabilelerden oluşan Orta Asya'daki en eski halklardan biridir. Kazaklar, XV. yüzyılın ortasına doğru "Çu" nehri civarlarında feodal sisteme bağlı bir hanlık kurdular. Kazakların nüfusunun artmasıyla birlikte, XVII. asırda Kazak Hanlığı Ulu Cüz¹⁴⁰, Orta Cüz ve Küçük Cüz olmak üzere üç Cüz (Orda)'e bölündü.¹⁴¹ Daha sonra bu Cüzler kendi hanlarını seçerek, birbirinden bağımsız olarak idare edildi. Çoğu Uysun kabilesinden oluşan Ulu Cüz halkı, Balkaş gölü ve Sırderya'dan İle nehrine kadar olan topraklara yerleşti. Bu topraklar eskiden "Uysunların ata mekânı" idi. Nayman ve Kerey kabilelerinden oluşan Orta Cüz halkı, Sırderya'nın kuzeyi ve Alatav dağlarından İrtiş nehrine kadar uzanan geniş araziye sahip oldu. Alçın kabilesinden oluşan Küçük Cüze mensup kabileler ise Hazar denizi civarına yerleşti.¹⁴²

Orta Cüz, bu Cüzlerin arasında nüfusu en yoğun ve toprakları da en geniş olan Cüz idi. Abilay (1711–1781)'in Orta Cüz'ün başına geçişi muhtemelen XVIII. yüzyılın ikinci yarısında

¹⁴⁰ Kazak halkını oluşturan kabilelerin içtimai-siyasî örgütlenmeleri üç Cüz (Ruslar "Cüz" terimi yerine Kazakların da tercih ettiği ve kullandığı Türkçe bir kelime olan "Orda" terimini kullanmıştır)'den oluşmaktaydı. Rus kaynaklarında "cüz" kelimesinin karşılığı olarak "orda" kelimesi geçmektedir. Orda, Türk ve Moğol dillerinde birkaç göçebe kabilenin bir hanın hâkimiyeti altında birleşmesi anlamına gelmektedir. Bkz., Orhan Doğan, "Orda", *DİA*, C.33, İstanbul 2007.

¹⁴¹ Nebijan Mukametkanülü, *Tarihi Zertteuler*, (Çev.Kojabekov Ahat), Almatı, 1994, s. 74; P .P. İvanov, *Oçerki Po İstorii Sredney azii (XVI-Seredina XIX v.)*, Moskva 1958, s. 94.

¹⁴² Mukametkanülü, *Tarihi Zertteuler...*, s. 74.

* Abilay, Orta Cüzün ileri gelen önemli isimlerindedir. Savaşlarındaki başarısı, onu sultanlığa, sonrasında ise hanlığa taşımıştır. Han sıfatının yanında, XVIII. Yüzyılda yetişmiş sayılı Kazak Ozanlarındandır. Bkz., Anonim, "Abilay Han (1711-1780)"..., *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 100, Nisan 1995, s. 19.

gerçekleşmiştir.¹⁴³ Abılay'ın Orta Cüzün siyasi işlerine hangi tarihten itibaren müdahil olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Abılay İsmi

Bir kısım tarihi kaynaklarda Abılay'ın asıl isminin Ebu'l-Mansur olduğu ve XVII. yüzyılın sonunda Türkistan'ı yöneten Abılay'ın torunu olduğu ile ilgili bilgiler verilmektedir. 1723 yılında Jungar (Kalmuk)• feodallerinin Türkistan'daki Kazaklara saldırıları sırasında çok sayıda Kazak halkı yanında Ebu'l-Mansur (Abılay)'un babası Vali de öldürülmüştü, Ebu'l-Mansur ise sağ olarak kurtulmuş, ismini ve soyunu gizleyip gittiği yerde çobanlık yaparak geçimini sağlamaya başlamıştır. Saçları dağınık ve pejmürde bir kıyafeti olduğu için halk tarafından ona “Paspal” denildiği¹⁴⁴ kaynaklarda geçmektedir.

XVIII. yüzyılın başında Kazaklar ve Jungar aristokratları arasındaki çatışmalar artmıştı. Bu dönemde, Kazak ve Jungar orduları arasında bir meydan savaşı olmuş ve bu savaşta kural gereği önce iki tarafın en iyi savaşçıları çarpışmıştı. Jungar savaşçısı Şarşı'nın, Kazak savaşçıları arka arkaya mızraklaması ve atlarından düşürmesi, Paspal'ın gururuna dokunmuş ve O, birebir çarpışmaya katılabilmek için bu savaşta baş komutan olan ancak daha sonra 1739'da Orta cüz hanı Semeke nin ölümüyle Orta Cüz hanı olan Ebu'l-Mambet Han'dan izin istemişti. Ebu'l-Mambet, onun galip gelmesi için dua edip izin vermişti. Paspal aniden çıkıp “Abılay” diye bağırarak Jungarlara doğru yönelmiş ve Şarşı'nın kafasını kesip “Düşmanımız kaçıyor, düşmanımız kaçıyor!” diye bağırarak Jungar ordusuna doğru saldırıya geçmiştir. Bu durum üzerine Kazak askerlerinin de birdenbire hareketlendiği görülmüş, neye uğradığını şaşırarak Jungarlar ise kaçmaya başlamışlardı. Kazaklarla Jungarlar arasında yapılan bu meydan savaşından sonra Ebu'l-Mambet, Paspal'a, meydana çıkıp Jungar savaşçısıyla vuruşmaya yöneldiği sırada “Abılay” diye bağırmasının sebebini sormuş, O da, “Ben Abılay'ın torunuyum, savaşta hep zafer kazanan dedemin ismini bağırdım ki belki bunun bana bir yardımı olur diye” cevap vermişti. Bu olaydan sonra Ebu'l-Mambet, onu yardımcısı yapmıştı. Bu olaydan sonra

¹⁴³Mukametkanülü,, **Tarihi Zertteuler**, s. 57.

• Henüz XVI. yüzyılın sonlarında batıya doğru yaklaşmış olan Jungar (Kalmuk)'larla sürdürülen ilişkiler, XVII. Yüzyıl Kazak hükümdarlarının siyasetinde önemli bir yer işgal etmişti. Kazak ve Kalmuklar arasında tabii sınırların olmaması ve göç bölgelerini ele geçirme rekabeti yüzünden iki taraf arasında sık sık çatışmalar olmuştu. Kazak-Kalmuk savaşları XVIII. Yüzyılın ilk yarısında da Kazak Hanlıklarını meşgul eden en önemli sorun olma özelliğini devam ettirmiştir. Öncelikle Kalmak (Kalmuk) kelimesinin kendilerine Oyrat adını alan Moğolların Türkçe adlandırması olduğunu hatırlatalım. Çin kaynaklarında ise Batı Moğolları “Elet” olarak geçmektedir. Etnik etimoloji açısından Kalmak kelimesi Türkçe "Kalmak" fiiline bağlanmaktadır ve buna göre Kalmak, *putperest* olarak kalmayı sürdüren Oyratlar anlamındadır. XVI. yüzyılda genel olarak Müslüman olmayan düşman halk ve kabileler için kullanıldığı kaydedilmektedir. Bununla birlikte, Kalmak kelimesinin aslı ne olursa olsun, Müslüman yazarlar tarafından Oyrat terimine nispetle daha geniş anlamda kullanılmıştır. Demek ki Kalmak, Oyrat, Elüt kelimeleri ve keza Cungar terimi (ki tam manası sol cenah ve sağ cenah adamları demektir), XIV. yüzyılın ikinci yarısında "Oyrat kabile federasyonu"nu teşkil eden ve Büyük Moğol Hakan'ının yönetiminden çıkarak kendi prensleri (tayşi) tarafından yönetilmeye başlanan Çorus, Hoşout, Torgout ve Derbet adındaki Batı Moğol kabilelerinin farklı adlandırmalarıdır. Belirtilen dönemde Oyrat Tayşilerinin toprakları, doğuda Hanghai Dağları'nın batı yamaçları, güneyde Gobi Çölü, kuzeyde İrtiş'in yukarı akımları ile Yenisey arasında uzanan oldukça geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Bkz., S. G., Klyaştorıny, - T.İ., **Sultanov, Kazahstan Letapis Tıryöh Tısayçyletiy**, Alma-Ata 1992, s. 305-306; Orta Asya ve Kazak Ordalarında “Kalmuk (Kalmak)”, Çin'de “Elet”, Moğolca'da “Zun-gar” olarak adlandırılmıştır. Bkz., R.V., Suleymanov, “**Rol i Mesta Abılaya vı Natsonalna-Asıvabaditelnoy Barbe i Abyedinenii Kazahskova Naroda vı Vedinoy Gasudarstva vı XVIII. Veke.**”, **Abılay Han Kenesarı**, Almatı 1993, s. 27; bir başka kaynakta da Oyratlar, Jungar Kalmukları olarak adlandırılmışlardır. Bkz. V. A., Moisyeyev, “**Nekatoriye Vaprosı Kazahskıy – Djungarskiy Atnaşeniı vı Sovyetskoy İstoriografii**”, **Vaprosı İstoriografı İ İstoçnikovedeniya Kazahstana (Dorevoliotsinonnyıy Period)**, Alma-Ata 1988, s. 134-135; Abdulvahap Kara (Çev.), **Eski Devirden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 168.

¹⁴⁴ Anonim “**Abılay Han (1711-1780)**”..., s. 19.

Ebu'l-Mansur'u ise herkes Abılay ismiyle çağırmağa başlamıştır.¹⁴⁵ Jungar feodallerinin saldırısına uğrayan Kazak halkına sahip çıkarak, halkını koruyan Abılay, böylece halkının sevgisini kazanarak Orta Cüz Sultanlığına yükselmiştir.

ABILAY HAN VE KAZAK TARİHİNDEKİ YERİ

Orta Cüz Sultanı Abılay'ın faaliyetleri

1739 yılında Orta Cüzün Hanı Semeke Han öldü ve yerine Ebu'l- Mambet geçti.¹⁴⁶ Aynı yıl içinde Abılay, Orta Cüzün en güçlü maliklerinden biri olmuştur. Rus Yönetimi bilhassa Abılay ve Onun kardeşi Sultanbek ile temas kurmağa başlamıştır.¹⁴⁷ Her şeye rağmen, 1739 yılında Abılay Orta Cüzün en güçlü ve önde gelen isimlerinden biri olarak Rus hükümeti ile aynı noktada birleşebilen ender bir yönetici idi. Orta Cüz halkı Abılay'ı Han olarak ilan etse de kendisi öyle görmemişti. Çünkü 1740 yılı Or şehrinde Rusya'ya bağlılık için söz verildiğinde Orta Cüzde Han olarak Ebu'l-mambet, Sultan olarak da Abılay bulunmaktaydı.¹⁴⁸ Bu iki önemli lider, Orta Cüzün dikkat çeken yöneticileri olarak görev yapmaktaydılar.

1739–1740 yılının kış aylarında Septen ve Sarımançı komutasındaki Jungar orduları güneyden Sırderya nehrinin tepelerinden ve kuzeyden İrtiş tarafından Orta Cüz Kazakları üzerine saldırdı. Abılay ise düşman birliklerinin merkezine saldırdı, çok üstün başarı ve kahramanlık sergilemesine rağmen bir çok yerden Jungar ordusunun askerleriyle kuşatılan Kazak birliği esir alındı.¹⁴⁹ Esirler arasında Sultan Abılay, akrabaları ve yakın arkadaşları da bulunmaktaydı.¹⁵⁰ Esirler, Galden Tseren'in karargâhında tutuldular. Bu sırada Galden ile Abılay arasında geçen karşılıklı konuşmada Galden'in "*Kazakların Abılay gibi büyüğü var Kazakları tabi edememek ayıp değil*"¹⁵¹ demesi, çok şeyi ifade etmektedir. Sultan Abılay, daha sonra Galden'in karargâhından alınarak Huntayşa Noyon Davats'ın hizmetine verildi. Jungarların elinde esir bulunduğu yıllarda Abılay, Oyrat dilini ve Oyrat yazısını öğrendi, Jungar Hanlığının iç yapısını inceledi. Jungar Hanlığının güç ve kuvvetinin, Jungarların kendi aralarındaki birliğine ve merkezi idarenin güçlü olmasına bağlı olduğunu anladı. 1743 yılının bahar mevsimine kadar esarete kalan Abılay, Ebu'l Mambet Han tarafından Jungar yönetimine, Sultan Ebu'l-feiz'in rehin olarak gönderilmesi sonucu Jungar esaretinden kurtularak ülkesine geri gönderildi.¹⁵²

Yukarıda açıklanan hadiselerin gerçekleşmesinden sonra Orta Asya'da Abılay'ın amaçlarına ulaşmasını sağlayan ve Abılay'ın halkının gözünde daha da yükselmesini sebep olan olaylar oldu. Kazakların güçlü düşmanı Galdan, 1745 yılında öldü ve Jungarya'da iktidar

¹⁴⁵ Mukametkanülü., **Tarihi Zertteuler...**, s. 58; Ç. Ç., Valihanov, **Sabraniye Saçineniy v Piyati Tomah**, T. 1, Alma-Ata 1961, s.426; **Kazak-Sovyet Ensiklopediyası**, Tom, 6, Almatı 1975; s. 380; Eski Devirden Günümüze..., s. 255; Kadirjan Ebuyev, Kazakistan Tarihinin "Aktandak" Betternen, "Kazakistan", Almatı 1994, s. 11.

¹⁴⁶ R. V. Suleymanov, - V. A., **Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana XVIII Veka**, Alma-Ata 1988, s.33-35; Ebuyev, Kazakistan Tarihinin..., s.21.

¹⁴⁷ Ç. Ç., Valihanov, **Sabraniye Saçineniy...**, Tom 1, s.427.

¹⁴⁸ Kadirjan Ebuyev, **Kazakistan Tarihinin**, Almatı 1994, s.20; **İstoriya Kazahskaya SSR S Drevneysih Vremen Do Naşih Dney**, v Piyati Tomah, T.3, Alma-Ata 1979, s.63; Elden Akkoşkarov, **Kazak Tarihnan**, Jalın Baspası, Almatı 1997, s.352.

¹⁴⁹ R. V. Suleymanov, - V. A., **Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana...**, s.33-35; Ebuyev, Kazakistan Tarihinin..., s.21.

¹⁵⁰ Suleymanov - Moisyeyev, **İz İstorii Kazahstana...**, s.35.

¹⁵¹ Auyezhan Jusıpulı- Bolat Eldenulı, Şakşak Cenibek, Arkalık Kalası, 1992, s.66.

¹⁵² Suleymanov - Moisyeyev, **İz İstorii Kazahstana...**, s.36-37; **Proşloye Kazahstana v İstočnikah i Materialah, Sbornik Vtaroy**, (Pod Redaktsiyey: S.D.Asfendiyarova), Almatı 1998, s.67; Akkoşkarov, **Kazak Tarihnan...**, s.352.

mücadelesi başladı. Bu sırada Orta ve Ulu Cüz'ün Jungarlara bağımlılıkları sona ermiş, hatta Jungar "Tayşi" leri sırasıyla, Abılay'dan yardım istemeye başlamışlardır. Abılay ise Jungar yöneticilerine olan husumetinden dolayı onların güçsüz düşmesi için bu olayları kendi halkının yararına fırsata dönüştürme taktiği uyguladı. Yardım isteyen Kamlık "Tayşi" lerden, bir o tarafı bir bu tarafı tutarak onların işinin çözülmesinde yardımcı oluyormuş gibi gözüküp hiç birine yardım etmeyerek anlaşmazlıklarının devam etmesini arzu eden bir siyaset takip etti. Abılay, bu feodallerin kendisinden yardım isteklerini, kendi halkının çıkarları doğrultusunda kullanarak, onların birbirlerine karşı düşmanlığını arttırmıştır. Böylece Jungar feodallerinin parçalanmasını sağlamış ve Cüzlerini bu Hanlığın baskısından kurtardı.¹⁵³ Levşin, Abılay'ın Jungarlar ile ilgili bu tutumunu: "*Zeki ve becerikli olan Sultan Abılay, Zünger yöneticilerinin kavgalarından yararlanmayı gözünden kaçırmamış ve kendi huzuru ve bütün Kazak Ordularının dış güvenliği için kendi tarihi düşmanlarının bölünmesi ve güçsüzleşmesinin gerektiği bilinciyle onların iç anlaşmazlıklarının sürmesi için her türlü girişimde bulunmuştur...*" sözleriyle, açıklamaya çalışmıştır.¹⁵⁴ Jungarya'da iktidar mücadelesinin uzun süre devam etmesi Abılay'ın amacına ulaşmasına sebep oldu.

1754 yılında Jungar liderleri Dauaş ve Emirsana arasında anlaşmazlık çıktı. Abılay ise bu krizi fırsat bilerek güçsüz olan tarafı tuttu,¹⁵⁵ amacı, onların mücadelesinin uzun sürmesini sağlamak ve bu durumdan faydalanmaya çalışmaktı.

Abılay, Jungar meselesini kendi halkının lehine çevirdiği tarihlerde Çin hükümeti de İle'deki komutanları Çondıra ve Dayuna'yı Orta Cüz'e gönderip Abılay ile temasa geçti. Böylece Abılay, Çin ile münasebetlerini geliştirmek amacıyla halkın ihtiyaçlarını da düşünerek Çin ile ticari ilişkiler konusunda adım atmıştı. Kazaklarla ticari malların değişimini yapmak, Çin hükümeti için de gerekliydi. Bu yüzden Çin hükümeti ticaret için mallarını hazırladıktan sonra takas yapılacağını açıkladı. Çin, Abılay'ı Han olarak kabul ettiğini bildiren bir yazı gönderdi. Abılay, Çin Çarı'nın, Kazakların sosyal yapısına müdahalede bulunmamasından dolayı mutlu oldu. Orta Cüzün Çin Çarlığı'na bağlanması, Çin Çarlığı'nın Abılay'ı Han olarak uygun görmesi ve Ulu Cüzün de Çin hükümetine bağlanması Rusya'yı telaşlandırdı. Ruslar, Abılay'ın Çin ile olan ilişkilerinin sadece askeri tedbirlerle önlenemeyeceğini anlayıp yeni çareler düşündüler. Bu sırada Abılay, 1758'de güvendiği bir arkadaşı olan Kabanbay'ı, Urumci'ye gönderip Çin hükümetiyle olan ticari ilişkilerin resmi olarak sürmesini istedi. Çin hükümeti, İle ve Tarbagatay gibi yerlerde pazarlar kurarak Kazaklarla ticari ilişkilerini oldukça geliştirdi. Kazaklarla Çin hükümeti arasında siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin gelişmesi ile birlikte Kazak işçileri, Ana Yurtları olan İle, Tarbagatay ve Altay gibi eski yerlerine dönmek için öncelikle doğuya doğru göç etmeyi planlamışlardı. Abılay, Çin ile ticari ilişkilerin gelişmesinin yanı sıra ziraatın da gelişmesine önem verdi. O, Çin hükümeti dışında Özbeklerle ve Uygurlarla da ticari ilişkilerini geliştirdi. Rusların, Kazak halkına toprağı ekip biçme işini öğretmesini sağladı.¹⁵⁶

1770'li yıllar Abılay idaresinin en güçlü olduğu yıllardı. Abılay, o dönemdeki Kazak feodalleri arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanıp kendisine karşı düşman güçleri azaltıp bütün yetkileri ele geçirdi. Hatta bu yıllarda O, Ulu Cüz ve Küçük Cüz kabilelerinin liderlerini

¹⁵³Mukametkanülü, *Tarihi Zertteuler...*, s. 63-67; Ebuyev, *Kazakistan Tarihinin...*, s.24.

¹⁵⁴ A.İ., Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Ç.2, , Sankt Peterburg, 1832, s.210.

¹⁵⁵Mukametkanülü, *Tarihi Zertteuler...*, s. 63-67; Ebuyev, *Kazakistan Tarihinin...*, s.24.

¹⁵⁶Mukametkanülü, *Tarihi Zertteuler...*, s. 69-70.

yönetmekteydi. Öyle ki, “*Beyler Toplantısı*” ndaki hâkimliği ele geçirerek idam cezalarını kendisi vermekteydi. “Abılay’ın hâkimliği bütün Cüzlerde geçerli idi”. Bu yüzden Rusya, Abılay’ın sınıra gidip yemin ederek Çarlığa bağımlı olmasını istedi. Fakat Abılay, bu teklifi sadece kabul etmemekle yetinmeyip Rusya’ya karşı sert bir tavır aldı. Rus esirlerini geri göndermeyeceğini söyledi. Bu yüzden Rusya, Abılay’ın iktidarını içten zayıflatmaya karar verdi. Fakat Abılay, bu duruma uygun tedbir aldığı için Rusya amacına ulaşamadı.¹⁵⁷ Abılay, bu dönemde Ebu’l-Mambet Hanın yardımcılığından ziyade, ikinci Han gibi hareket etmiştir. Çoğunlukla Abılay, Hanın bir çok vazifesini yerine getirmiştir. Bilhassa yabancı devletlerle ilişkilerde, yabancı devlet başkanları, Ebu’l-Mambet Hanın siyasetini beğenmeyip Abılay’la münasebet kurmuşlardır. Bu dönemde Rusya Çarı’nın Abılay’ı han yapmak istediği, Çin liderinin Abılay’ın han olduğuna dair hususi bir ferman dahi gönderdiği bilinmektedir. Ancak Abılay, bu gibi tekliflerle ilgilenmemiştir. Çünkü O, Kazakların siyasi tarihinde eskiden beri devam edegelen hanlığa atanma kültürünü, yani özgün yapıyı bozmanın hayırlı iş olmayacağını iyi bilen, kendi öz kültürünün ve tarihinin şuuruna vakıf bir kişiliğe sahipti. Abılay’ın hedefinde Kazak Devletinin bağımsızlığını sağlamlaştırma ve güçlü bir Kazak Devleti oluşturma fikri yatmaktaydı.¹⁵⁸

Abılay, Çin’e yaklaştıkça Rusya’yla açıkça temastan kaçınmaya başladı. 1771 yılında Hanlığa seçildiği sırada Rusya’ya bağlılığını göstermek için Rus sınırına gelmesi istenen Abılay, halkın seçimiyle ve “göğün oğlu”nun vesikasıyla uzun süredir hak ettiği yerde bulunduğu inandığını söyleyerek, Rus sınırına gitmek istemedi.¹⁵⁹ Abılay, kendi çocuklarına verdiği talimatta “*Çin’le daha da yaklaşmayı ama Rusya’yla anlaşmayı korumayı*” öğütlemişti. O’nun görüşüne göre Çinliler hiçbir zaman Hanın hâkimiyeti için tehlikeli olamazlardı, bununla birlikte o dönemin şartlarında Kazaklar, Rusya’ya daha az ihtiyaç duyuyorlardı. Nitekim bu süreçte Abılay’ın iktidarının “Cüz” de daha da perçinlendiği ve “Büyük Cüz” ün de bir kısmının aynı şekilde O’nun iktidarını kabul ettiği yeni bir döneme girilmişti.¹⁶⁰

Orta Cüz Hanı Abılay’ın faaliyetleri

1771 yılında yaşı bir hayli ilerlemiş olan Orta Cüzün Sultanı Ebu’l-Mambet öldü. Ebu’l-Mambet’in halefinin kim olacağı konusunda Cüzde görüş ayrılığı yoktu. Han, kesinlikle Sultan Abılay olmalıydı. Çünkü Abılay’ın bozkırdaki hâkimiyeti ve gücünün XVIII. yüzyılın 60’lı yıllarından itibaren Ebu’l-Mambet’in gücünden fazla olduğu bilinmekteydi.¹⁶¹ Kazak tarihinin Herodot’u olarak bilinen Levşin, “*...kendi çağdaşı olan yöneticileri kurnazlıkta, tecrübede, daha üstün zekasıyla, kendisine bağlı halkın sayısının fazla olmasıyla ve Ordalarda, Rus İmparatoricesi ve Çin Bogdohan’ı ile olan ilişkilerinin bilinmesi...Orta Orda’nın yönetici ünvanının bütün haklarını üzerine almasını sağladı...*”¹⁶² diyerek, Abılay’ın emsallerine nazaran her bakımdan Hanlık makamına en uygun isim olduğuna dikkat çekmiştir.

Abılay’ın Hanlığa seçilmesi* 1771 yılında Türkistan’da Hoca Ahmet Yesevi Camii’nde gerçekleşti. Abılay, daha sonra Han olmasıyla ilgili kendisini ziyarete gelen Yüzbaşı Brehov’a:

¹⁵⁷ Mukametkanülü, *Tarihi Zertteuler*..., s. 70-71.

¹⁵⁸ G. Sapargaliyev, “*Abılay Jene Kazak Memlekettigi*”, *Abılay Han Kenasarı*, (Jauaptı Redaktör: M.K. Kozıbayev), Ult-Azattık Kozgalic Meseleleri, Ğılım, Almatı 1993, s.41.

¹⁵⁹ Valihanov, *Sabraniye Saçineniy*..., T. 1, s.428; *Eski Devirden Günümüze*..., s. 259.

¹⁶⁰ Valihanov, *Sabraniye Saçineniy*..., T.1, Alma-Ata, 1961, s.428; *Eski Devirden Günümüze*..., s. 259.

¹⁶¹ Suleymanov – Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana*..., s. 119.

¹⁶² Levşin, *Opisaniye*..., Ç.2, s.264-265; Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana*..., s. 119-120.

* Kazakların yaşamlarını ve geleneklerini iyi bilen ünlü araştırmacı Levşin, Kazakistan’daki Hanların seçimini şu şekilde anlatmıştır: “Hanın seçimi için belli bir gün ve halkın toplanacağı bir yer tayin edilir..., ayrı ayrı müzakereler başlatılır...,kimin başkan seçileceğine ve her topluluk adına halk temsilcileri yüksek meclisinde

“Türkistan şehrinde Hoca Ahmet Yesevi Türbesi’nde Sultan’ın ortak bir kararıyla kendisini bütün hanların başı olarak seçmek için orada bulunan sultanların, hanların, yaşlı ileri gelenlerinin ve aynı zamanda Taşkent ve Türkistan ileri gelenlerinin huzurunda -Ordası üzerinden Majestelerinin himayesinden kaçan Voljsk Kalmuklarının takibi sırasında- geçen yıl yani 1771 yılında Hanlık unvanını aldım...” diyerek, hanlığa atanma sürecini açıklamıştır. Kazakların geleneklerine göre ve önceden hanlığa seçilenlere benzer şekilde dua okundu ve duadan sonra ise toplantıya katılanların huzurunda beyaz keçe üzerinde birkaç kez havaya kaldırıldı. Bu ritüelle Hanlığa geçiş merasimi sonunda Abılay, Han yapıldı.¹⁶³ Halk, bir bütün olarak Kazak Kanunlarının dışına çıkararak Ebu’l-Mambet’in çocuklarının mirası olan hanlığa, Ebu’l-Mambet’in ölümünden sonra Sultanlar içinde en kudretlisi olarak Abılay’ı uygun gördü. Bu seçimin bir Rus görgü tanığı, “bütün toplananların ileri gelenleri O’nun beyaz keçe üzerinde kaldırarak, cesaretini ve çevikliğini övgülere boğdular ve bir birlerine O’nun tarafından kazanılan zaferleri anlattılar ve daha sonra O’nun üst elbisesini küçük parçalara ayırarak kendi aralarında paylaştılar. Herkes eline geçen ehemniyetsiz şeyden mutluluk duyuyordu ve seçilmiş Hanın kudretini ilan ediyorlardı...”¹⁶⁴ sözleriyle, Abılay’ın Hanlığa seçilme töreni ile ilgili bilgi vermiştir.

Abılay, Kazak halkı ileri gelenleri ve sultanlarının seçimiyle üç Cüzün de hanı olduktan beş yıl sonra Orenburg yönetiminin ısrarlı isteklerini kabul ederek, Rus İmparatoriçesi II. Yekaterina’ya, Kazak Cüzlerinin üçünün de Hanı olarak tanınması isteğiyle başvurdu. Bu isteğini ilk olarak, kendi oğlu Tugum’u, Orta Cüzün yaşlı ileri gelen Datı Karabatırov ve Tevekkel Minglibayev’in refakatinde Petersburg’a göndermek niyetinde olduğunu açıklayarak, onun yanına gelmiş olan Orenburg valisi Reynsdorp’un temsilcisi Berehov’a bildirdi. 1776 yılının şubat ayında Abılay’ın elçi heyeti yola çıktı.¹⁶⁵ Tugum Sultanın elçi heyeti 13 Nisan 1778 yılında Petersburg’a geldi. Sultan Tugum’un en önemli görevinin, “Abılay’ın Kazak Cüzlerinin tam yetkili yöneticisi olarak seçildiğini haberdar etmek ve Petersburg’un, Abılay’ı bölgenin tek yöneticisi olarak adlandırmasını sağlamak¹⁶⁶ olduğu anlaşılmaktadır. Tugum, kabul sırasında Abılay’ın kendi hanlığının onanması isteğini II. Yekaterina’ya ilettili.¹⁶⁷ Abılay’ın bu mektubunda “...benim hanlığımı imparatorluk fermanı ile onamanızı istemekteyim...” ifadelerine yer vererek, hanlığının İmparatoriçe tarafından onaylanmasını istediğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Abılay Han, uzun zamandan beri üç Cüz üzerindeki egemenliğini gerçekleştirerek, doğunun Müslüman ermişinin* merkezinde İslam kanunlarına göre bunun kabul edildiğini hatırlatarak artık geniş İmparatorluğun İmparatoriçesi’nden kendi Hanlığının hukuki olarak tanınmasını istemişti.¹⁶⁸ Çarlık yönetimi tarafından, Kazakların hem

kimin temsilci olarak görevlendirileceğine karar vermek için küçük gruplar oluştururlar. Seçimlere katılan kişilerin sayısının yeterince fazla olduğuna kanaat getirilince kararın alınacağı toplantı tayin edilir”. Halk şurasının başlamasından önce halılar ve renkli keçeler serilir. Bunların üzerinde kідeme göre şuraya katılanlar otururlar. En güçlü ve sayıca fazla olan boyların temsilcileri, toplantıya şekil verir ve toplantıda alınan kararları onlar belirlerdi. Birinin han olarak seçilmesinden sonra o kişi “beyaz koşma” üzerinde kaldırılır, daha sonra elbiseleri yırtılırdı. Bu elbisenin parçalarını toplantıya katılanlar yanlarında götürürlerdi. Yeni hana ise han elbisesi giydirilirdi. Bkz., Levşin, **Opisaniye...**, Ç.III, s.126-127; Suleymanov - Moisyeyev, **İz İstorii Kazahstana...**, s. 120.

¹⁶³Suleymanov – Moisyeyev, **İz İstorii Kazahstana...**, s. 120; Kasımbayev, **Gasudarstvenniye...**, s.106-107; Ebuyev, **Kazakstan Tarihinin...**, s.20; **İstoriya Kazahskaya SSR...**, T. 3, s.81.

¹⁶⁴ Valihanov, **Sabraniye Saçineniy...**, T. 1, s.430.

¹⁶⁵ Suleymanov - Moisyeyev, **İz İstorii Kazahstana...**, s. 121; Kasımbayev, **Gasudarstvenniye...**, s.104; **İstoriya Kazahskaya SSR...**, T.3, Alma-Ata 1979, s.81.

¹⁶⁶ Kasımbayev, **Gasudarstvenniye...**, s.104-105.

¹⁶⁷ **Kazahsko-Ruskie Otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (Sbornik Dokumentov İ. Materialov)**, Alma-Ata, 1964, s.87; Suleymanov - Moisyeyev, **İz İstorii Kazahstana...**, s. 121.

* Hoca Ahmet Yesevi.

¹⁶⁸ **Kazahsko-Ruskie Otnoşeniya v XVIII-XIX vekah**, ..., s.88; Suleymanov - Moisyeyev, **İz İstorii Kazahstana...**, s. 121.

sözlü halk edebiyatında hem de arşivlerdeki Abılay'ın baş yönetici fonksiyonunu kanıtlayan tamamen güvenilir veriler bir yana itilerek, Abılay'ın sadece Orta Cüzün yöneticisi olduğu görüşü genel olarak kabul edilmişti.¹⁶⁹ bu gelişmeler üzerine Çarlık yönetimi, Abılay'ın Orta Cüz Hanı olarak onandığı hakkındaki fermanı, Abılay'ın karargâhına getirdiler. Ancak Hanlık nişanları olan; samur kürkü, kürk, şapka, kılıç ise Petropavlov Kalesinde kaldı.¹⁷⁰

Gerek Rus ve gerekse Çin İmparatorluklarının, kendi himayelerinde saydıkları Abılay'ın, kendileri tarafından resmi olarak han kabul edilmesinin pratikte önemli bir rol oynamadığı anlaşılmaktadır. Kaynakların hepsi, Abılay'ın özellikle Han seçildikten sonra Orta Cüz'de hemen hemen sınırsız bir egemenliği eline geçirdiğini ve Büyük Cüz ile Küçük Cüz sultanlarının ve yaşlı ileri gelenlerinin Onun görüşlerine saygı göstermek durumunda kaldıklarını belirtmektedir. Ç. Valihanov, *"hiçbir Kırgız* Hanı Abılay gibi sınırsız bir egemenlik elde etmemiştir. O, ilk kez, daha önceden halk şurasının yetkisi altında olan ölüm cezasını kendi yetkisi altına almıştı. Ayrıca meclis ile hanın egemenlik gücünü sınırlayan güçlü sultanların ve kabile başkanlarının keyfi davranışlarını bastırmıştır"*¹⁷¹ diyerek, Abılay'ın Kazaklar içindeki otoritesine dikkat çekmiştir. Abılay'ın iktidarını, Onun hayatının son yıllarında sadece Orta Cüz yöneticileri değil aynı zamanda Büyük Cüz yöneticileri de kabul ettiler. Bu konu hakkında 1780 yılının ocak ayında Orenburg'da bulunan Abılay'ın kâtabi Yagud Usmanov, Orta Cüzde olduğu gibi Büyük Cüzün sultanları ve beyleri de onun vermiş olduğu kararlara saygı göstermektedirler¹⁷² diyerek, cüz yöneticilerinin Abılay'a olan saygı ve güvenini açıklamaya çalışmıştır.

Abılay, nikâhlı ve nikâhsız olmak üzere 12 eşe sahipti. Abılay'ın bu eşlerinden toplam 40 kız ve 30 erkek evladı olmuştu.¹⁷³ Abılay, hayattayken kendi ülkesini oğulları arasında her oğula bir ulus olmak üzere bölmüş olmasına rağmen¹⁷⁴ genel sorunlarla ilgili onun kararları, onun gücü ve etkisi tartışılmaz idi. O, Han iktidarının ele geçirilmesini, bütün han ailesinin başarısı olarak kabul etmekteydi. O, bu düşüncesiyle, diğer üyelerin toplumun siyasi hayatına faal olarak katılmalarına imkân sağladığını belirtmiştir. Abılay'ın kendi yakın akrabalarından herhangi birini bir boy birliğine "sultan" veya "yaşlı, hatırı sayılır ileri gelen biri" olarak ataması, her sultanın iç politikada yapması gereken başlıca görevlerden biriydi. O, bunu yaparak iki amaca ulaşmaktaydı; bir taraftan yerel feodallerin yaşlı ileri gelenlerinin ayrılma eğilimlerini yatıştırarak onları vassal olarak tutmak, diğer taraftan ise boy birliklerinin başında güvenilir vassallara sahip olarak kendi egemenliği altındakileri yönetme işini kolaylaştırmaktaydı.¹⁷⁵ Abılay'ın bu politikasının pratikte bu durumu kanıtladığı görülmektedir. Bu şekilde, mevkiilerini Abılay'a borçlu olan ve bu yüzden de itiraz etmeden onun dediklerini yerine getiren ve Abılay'la kan bağı olan bu kimseler devlette önemli görevlere atandılar. O dönemdeki siyasi şartlarda bu, egemenliğin güçlendirilmesi ve feodal iç

¹⁶⁹ Kasımbayev, *Gasudarstvenniye...*, s.102; Kasımbayev, *Likvidatsiya Hanskoy Gosudarstvennosti XIX vv., Kazahistan i Mirovye Soobşestvo*, Almatı 1996, No 5., s.54.

¹⁷⁰ Levşin, *Opisaniye...*, Ç.2, s.267; Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 122.

* Bir kısım kaynaklarda Kazaklar için Kırgız tabiri kullanılmaktadır. Ruslar da Kazaklar için Kırgız tabirini kullanmışlardır.

¹⁷¹ Valihanov, "Abılay" Sabraniye Saçineniy..., T.4, s.116; Valihanov, Sabraniye Saçineniy..., T.1, s.430; Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 122.

¹⁷² Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 123.

¹⁷³ Valihanov, Sabraniye Saçineniy..., T.4, s.175; Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 123.

¹⁷⁴ Valihanov, Sabraniye Saçineniy..., T. 1, s.430; S.Z., Zimanov, *Politiçeskiy Stroy Kazahstana Kontsa XVIII i Pervoy Polovini XIX Vekov*, Alma-Ata 1960, s.111; Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 123.

¹⁷⁵ Zimanov, *Politiçeskiy Stroy...*, s.111; Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 123.

savaşların bitirilmesi için tek çıkar yoldu. 60'lı yıllardan sonra Abılay'ın iktidarının güçlendiği ve Orta Cüzün dış politikasının iyi bir hal aldığı görülmektedir. Belirtilen yıllarda Abılay, ülkeyi hemen hemen hiçbir şura ve toplantı yapmadan ve yaşlı ileri gelenlerin önerilerini dinlemeden tek başına yönetmiştir. Böyle olmakla birlikte Abılay'ın sevdiği ve bütün işlerinde güvenilir danışmanlar olarak seçtiği kişiler, yönetimde ona yardımcı olmuşlardır. Bunlar arasında iki oğlu Vali ve Çingiz ile birlikte yaşlı ve Cüzde hatırı sayılır, ileri gelen dostu Dat-Batır dikkat çekmektedir. Büyük Oğlu Vali'nin akıllı bir insan olarak bütün Cüz tarafından sayılmakta ve sevilmeğe olduğu ve Abılay'ın ölmesi durumunda, Onun han olarak görüldüğü¹⁷⁶ ve bütün Cüzü yönetebilecek vasıfta olduğu anlaşılmaktadır.

Bozkırda büyük bir güce ve etkiye sahip olan Buhar Kalkamanov, Umbetey ve Tatikara gibi jrau ve akınların desteği; Abılay'ın iktidarının güçlenmesini, boy başkanlarının haklarının sınırlandırılmasını ve Kazak hanlıklarında merkezileşmenin güçlenmesini sağlamıştır. Öyle ki saray şarkıcıları ve hikâyecileri tarafından Abılay, bir kahraman, Kazak halkını birleştiren kişi, asil ve töre olarak anlatılmıştır.¹⁷⁷ Kazak toplumunun yönetici çevreleri de Abılay'ın üzerinde olumlu bir bakışa sahip idi. Abılay, bu kesim tarafından tercih edilmekteydi. Çünkü O, bu kesimin gözünde ülkenin önünde duran sorunların üstesinden gelebilecek özelliklere sahip idi. Abılay, gençliğinde kendisinin cesur bir savaşçı, olgunluk döneminde yetenekli bir komutan, usta bir diplomat ve sert bir yönetici olduğunu göstermişti.¹⁷⁸ Zaman ve şartlar Onun savaşçı ve diplomat özelliklere sahip olmasını gerektirmiş, Onun kişilik yapısında ise zaten bu özellikler bulunduğu için iç ve dış politikada halkı ve Cüzü için verdiği kararlarda pek yanılmamıştır. Cungar Hanı Galdan, Abılay hakkında şunları söylemiştir: *“Az sayıdaki bir halkı yönetmektedir ama o büyük bir halkı yönetmeye muktedirdir.”* Tévkelev ve Rıçkov ise Dış İşleri Komisyonuna yazdıkları bir raporda: *“Başlarında halkı kurnazca ve cesurca idare eden yöneticiler olduğu zaman buradaki Asya halkları güçlenmişlerdir. Bu kurnazca ve cesurca idareden güçlenerek yöneticiler önce kendi halkları üzerinde daha sonra da kendileriyle karışmış olan diğer halklar üzerinde egemenlik kurdular. Bu yöneticiler, bunu bazen yumuşak bir tavırla bazen de güç kullanarak yaptılar...”* diyerek, Abılay'ın başarısını bu sözlerle dikkat çekmişler ve Kazak kabilelerinin ve hanlıklarının güçlenmesinin sebeplerini rapordaki bu ifadelerle analiz etmişlerdir.

Abılay'ın, Orta ve Büyük Cüzlerin diğer topraklarında da kendi iktidarını güçlendirdiği ve genişlettiği oranda, buna paralel olarak Kazak Hanlıklarında geleneksel bir kurum olan Biylerin mahkemesini daha az dikkate aldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁹ Abılay'ın izlediği siyasetin temel özelliği; manevra yapabilme yeteneği, şartları doğru değerlendirme ve şartlardan yararlanma gibi önemli konularda kendini göstermektedir. Onun gücü üstün vasıflı oluşunda, ileri görüşlü olmasında ve cesaretinde bulunmaktaydı. Önceden beri Kazak kabilelerini kendi himayesine bağlama, Orta Cüz Hanı'nın stratejik amaçlarının en önemlilerinden biri idi. Abılay'ın Kâtibi Yagud Usmanov'un 1779 yılındaki açıklamalarından anlaşıldığına göre Çarlık yönetimi, Abılay'ın *“kendine bağlı bütün Kırgız-kaysakları toplayarak kendini dinlemeyen Kırgızları bastırmaya gittiğini ve orada üç yıl veya onların bastırılmasına bağlı olarak tamamen orada yaşamak niyetinde olduğunu”*¹⁸⁰ öğrenmişti.

¹⁷⁶ Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 124.

¹⁷⁷ Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 124-125.

¹⁷⁸ Suleymanov - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s.125.

¹⁷⁹ Apollov, N. G., *Ekonomičeskiye İ Političeskiye Sıvyazi Kazahstana S Rassiyey v XVIII- Naçale XIX v.*, Moskova, 1960, s.424; Suleymanov, R. V. - Moisyeyev, *İz İstorii Kazahstana...*, s. 126.

¹⁸⁰ *Kazahsko-Ruskie Otnoşeniya v XVIII-XIX vekah...*, s.96.

1779 yılının baharında Abılay, kendisiyle hemfikir olan kişileri toplayarak Türkistan'a yöneldi. Taşkent ve Hojent'i ele geçiren ve Taşkent halkından vergi almaya başlayan Abılay'ın savaşları kazanması otoritesini arttırdı. Feodaller ondan korktukları için oğullarını gönderip kendilerinin ona bağımlı olacaklarını söylediler. Öyle ki Talas bölgesinden Karakalpaklar da bağımlı oldular. Ulu ve Orta Cüzlerin birçok kabilelerini oğulları arasında paylaştırdı, kendisi ise Türkistan'a yerleşti.¹⁸¹ 1780 yılının Baharında Abılay, kendi çadırları ile birlikte Taşkent dolaylarına göç etti.¹⁸² 1780 yılının Sonbaharında Abılay ağır bir şekilde hastalanarak Taşkent dolaylarında öldü. Abılay'ın cenaze yemeğinde beş bin kişiden fazla kişi toplandı. mevlid okundu. Cenazesi Türkistan'a getirilerek burada büyük bir saygıyla Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesine defnedildi.¹⁸³

Sultan Vali, Sibiry Kolorduları Komutanı Korgeneral Ogarev'e, babasının ölümünü bildirdiği mektupta şunları yazmıştır: *"Babam, akın sırasında üzerine musallat olan hastalıktan dolayı 69 yaşında öldü... 50 yıl hizmette bulundu."*¹⁸⁴ Abılay'ın öldüğü bilgisini alan Dış İşleri Kurulu, Orenburg Valisi Hvabulov'a ve Ogarev'e, Ebu'l-feiz'in Orta Cüze han seçilmesi için gerekenin yapılması hususunda emir gönderdi. Çarlık yönetimi tarafından, Kazak yönetiminin başına geçecek birinin Rusya'ya iyi niyet besleyen biri olması gerektiği ve seçilecek hanın, halkın içerisinde gücü olan biri olması hususunda gayret gösterilmesi istendi. Çuçalov, Orta Cüze geldiğinde yeni han için yapılacak olan seçimin yapıldığını öğrendi. Orta Cüzün ileri gelenleri ona şunu bildirdiler: *"Her şeyden önce milli geleneklere uygun olarak onlarda (kazaklar), Orta Orda'nın sultanları, yaşlı ileri gelenleri ve bütün halkın ortak kararına göre hanlık seçimi yapıldı. Bunun için bu karar Çarlık Fermanından daha önemli ve geçerlidir. Hanlık seçiminin yapılmasının nedeni, halk arasında kargaşalık ve kötü olayların olmaması, aynı zamanda Hanın sarsılmaz bir şekilde huzuru ve sessizliğe kavuşması içindir. Bu nedenle hanlığa, ortak kararlar Vali Sultan seçildi. Onun, han olarak seçilmesinin nedeni ise ölen Abılay'ın büyük oğlu olması ve her zaman babasının yanında olması, dolayısı ile onu iyi anlamış olması ve Kırgız-Kaysakları en iyi şekilde yönetmeyi ondan iyi bir şekilde öğrenmiş olmasıdır..."*¹⁸⁵

Çin hükümeti de Abılay'ın oğlu Vali'nin Han olarak seçilmesini kendi çıkarları bakımından uygun bulmuştur. Abılay'ın ölümünden sonra Orta Cüz Hanı olarak seçilen Sultan Vali, otorite sahibi olamadığı için devlet içerisindeki feodal iç savaşları önleyemedi ve Abılay'ın ölümünden birkaç yıl sonra devlet tekrardan feodal parçalara ayrıldı. Merkezi hanlık iktidarının zayıflaması ve sultanların ve ileri gelenlerinin hâkimiyetlerinin güçlenmesi, Çarlık Rusya'ya XIX. yüzyılın 20'li yıllarında Orta Cüzde Hanlık iktidarını ortadan kaldırmanın yolunu açtı.¹⁸⁶

SONUÇ

Kazakların ve Türkistan halklarının kaderini değiştiren XVIII. yüzyıl, büyük sıkıntıların, ağır yenilgilerin kritik yüzyılı olmakla birlikte Jungar ve diğer istilacılara karşı kahramanca eylemlerin de gerçekleştiği tarihsel bir dönem olmuştur. Abılay'ın, teşkilatlandırma yeteneği ve diplomasi sanatını iyi bilmesi onu diğer han ve sultanlardan

¹⁸¹ Mukametkanülü,, Tarihi Zertteuler, s. 72.

¹⁸²Suleymanov - Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana..., s.132.

¹⁸³Suleymanov - Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana..., s.132-133; Suleymanov - Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana..., s.134; Çokan Velihanov, Abılay'ın 1781 yılında öldüğünü belirtmektedir. Bkz., Valihanov, Sabraniye Saçineniy..., T.1, s.429-430; Mukametkanülü, Tarihi Zertteuler, s. 72; İstoriya Kazahskaya SSR..., T.3, s. 82'de, Abılay'ın 1781 yılında 69 yaşında öldüğü belirtilmektedir.

¹⁸⁴ Suleymanov - Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana..., s.133.

¹⁸⁵ Suleymanov - Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana..., s.134; İstoriya Kazahskaya SSR..., T.3, s.82.

¹⁸⁶ Suleymanov - Moisyeyev, İz İstorii Kazahstana..., s.135.

ayırmıştır. Abılay, Kazak halkını Jungar feodallerinin işgaline karşı mücadele etmek için organize etmiş ve yapılan savaşta komutanlık görevini en iyi bir şekilde yerine getirmiştir. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kazak halkı, Jungar aristokratların aralıksız bir şekilde saldırılarından dolayı moral çöküntüsü içine düşmüş, cüzler dağılmaya yüz tutmuştu. Abılay, Kazak kabilelerinin bu dağınıklığını toparlayarak Kazak Cüzlerinde birlik ve milli şuurunu sağlamıştı. O, Jungar feodallerini geri püskürtmek için cesurca mücadele etmiştir. XVIII. yüzyılın 70'li yıllarında Abılay, Orta Cüzde hanlık makamına seçildikten sonra Çin ve Rusya'yla diplomatik ilişkiler kurup, sorun teşkil eden meselelere daha uygun çözüm önerileri getirmiştir.

Abılay Hanın Rus Çarlığı ve Çin İmparatorluğu arasında izlediği mekik diplomasisinin, reel tarihi gerçeklere dayandığı görülmüştür. Bu siyasetle Abılay, merkezi bir orduya ve devletçi teşkilata sahip olmayan göçebe unsurların sürekli yer değiştirdiği bir coğrafyada halkını, istilacı kavimlerden korumuştur. Böylelikle O, Kazakların bağımsızlığını korumayı başarmış ve istiklalinin devam etmesini sağlamıştır. Kazakların güçlü bir devlet yapısı kurması ve bölgede egemenliğini devam ettirmesi diğer Türk halkları için çok önemlidir. Bütün bunlar dikkate alındığında Abılay Hanın siyasi faaliyetleri, Kazaklar ve diğer bölge halkları üzerinde de derin tesirler bırakmıştır. Kazak halkının tarihinde büyük öneme sahip olan siyasi liderlerden birisi olan Abılay Han, Kazak Hanlığının bağımsızlığını korumada ve onun devamlılığını sağlama konusunda; güç, akıl ve cesaretini sonuna kadar kullanan hatırı sayılır bir devlet adamı olmuştur. Abılay'ın kendi halkının ve cüzlerinin bağımsızlığını çok zor şartlarda koruması; Jungar, Çin ve Rusya gibi kuvvetli devletleri kendisiyle görüşmeye mecbur etmiştir. Bu da Onun, diplomasiyi çok iyi bilen bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Han, vefatına kadar sıradan bir devlet adamı değil, kral ve çarların daima adını zikrettiği hatırı sayılır bir lider olmuştur. Onlar, sürekli bir şekilde dönemin konjoktürel yapısı dolayısıyla Abılay'la fikir alışverişinde olmuşlar, Onunla siyasi ve ekonomik ilişkilerde bulunmuşlardır. Abılay; Rusya'nın, Jungarya'nın, Çin'in ve Orta Asya Hanlıklarının siyasi, askeri, iktisadi durumunu daima takip etmiş, akıl terazisinde tartarak ona göre kendi siyasetini belirlemiştir. O, siyasi ve sosyal olaylara, uluslararası ilişkilere hakikat nazarından bakan bir devlet adamı olmuştur.

Sonuç olarak bu çalışmada Abılay'ın Sultanlık ve Hanlık dönemlerinde yapmış olduğu faaliyetleri; siyasi, askeri ve ekonomik yönleriyle ele alınmıştır. Bu kapsamda ilk olarak Abılay'ın, sultan olarak Kazak halkını ve topraklarını 1730'dan XVIII. yüzyılın 70'li yıllarına kadar, yani; han seçildiği 1771'e kadar olan faaliyetlerine yer verilmiştir. İkinci olarak Onun Han seçilmesinden hayatının sonuna kadarki zamanda yapmış olduğu faaliyetler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Abılay, üç cüzün ileri gelen aksakallarınca da değer verilen bir yönetici kimliğiyle cüzleri içinde bulunduğu sıkıntılı durumlardan kurtarabilmenin yolunu aramış, çevresini iyice tahkik eden bir yönetici mantığıyla devlet meselelerini çözebilecek dâhi bir siyasetçi olduğunu halkına gösterebilmiştir.

Sunmuş olduğumuz bu bildiriye, araştırmamızda açıklamaya çalıştığımız bu hususlar ayrıntılı bir şekilde Rus ve Kazak kaynakları ışığında anlatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akkoşkarov, E., (1997). Kazak Tarihinin, Jalın Baspası, Almatı.
 Anonim (1995). "Abılay Han (1711-1780)", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 100, Nisan, s. 19.
 Apollov, N. G., (1960). Ekonomiçeskiye İ Politiceskiye Sıvyazi Kazahstana S Rassiye v XVIII- Naçale XIX v., Moskova.
 Auyezhan Jusıpulı- Bolat Eldenulı (1992), Şakşak Cenibek, Arkalık Kalası.
 Doğan, O., (2007). "Orda", DİA, C.33, İstanbul.

- Ebuyev, K., (1994). Kazakistan Tarihının “Aktandak” Betterinen, Almatı.
- Kara, A.,(Çev.), (2007). Eski Devirden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Selenge Yayınları, İstanbul.
- İstoriya Kazahskaya SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, v Piyati Tomah, T.3, Alma-Ata, 1979.
- İstoriya Kazahstana, Oçerk, (Red: L.İ.Drobjyeva), Almatı 1993.
- İvanov, P. P., (1958). Oçerki Po İstorii Sredney azii (XVI-Seredina XIX v.), Moskva.
- Kasımbayev J., (1996). Likvidatsiya Hanskoy Gosudarstvennosti XIX vv., Kazahistan i Mirovov Soobşestvo, Almatı.
- Kasımbayev, J., (1999). Gasudarstvenniye Deyateli Kazahskih Hantsv (XVIII v.), Almatı.
- Kazahsko-Ruskie Otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (Sbornik Dokumentov İ. Materialov), Alma-Ata 1964.
- Kazahsko-Ruskiye Otnaşeniya V XVI-XVIII Vekah (Sbornik Dokumentov İ. Materialov), Tom 1, Alma-Ata 1961.
- Kazak-Sovyet Entsiklopediyası, Tom, 6, Almatı 1975.
- Klyaştorniy, S. G., Sultanov T. İ., (1992). Kazahstan Letapis Tıryöh Tısyaçyletiy, Alma-Ata.
- Levşin, A. İ., (1832). Opisanıye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey, Ç.2, Sankt Peterburg.
- Moisyeyev, V. A., (1988). “Nekatoriye Vaprosı Kazahsko – Djungarskih Atnaşeniy vı Sovyetskoy İstoriografii”, Vaprosı İstoriografi İ İstoçnikovedeniya Kazahstana (Dorevoliotsinonniy Period), Alma-Ata.
- Mukametkanülü, N., (1994). Tarihi Zertteuler, (Çev.Kojabekov Ahat), Almatı.
- Proşloye Kazahstana v İstoçnikah i Materialah, Sbornik Vtaroy, (Pod Redaktsiyey: S. D. Asfendiyarova), Almatı, Kazakistan, 1998.
- Rıçkov, P. İ., (1896). İstoriya Orenburgskaya (1730-1750), Orenburg.
- Sapargaliyev, G., (1993). “Abılay Jene Kazak Memlekettıgı”, Abılay Han Kenasarı, (Jauaptı Redaktör: M. K. Kozıbayev), Ult-Azattık Kozgalıc Meseleleri, Almatı.
- Suleymanov, R. V., Moisyeyev V. A., (1988). İz İstorii Kazahstana XVIII veka, Alma-Ata.
- Suleymanov, R.V., (1993). “Rol i Mesta Abılaya v Natsonalna-Asıvabaditelnoy Barbe i Abyedinenii Kazahskova Naroda vı Vedinoy Gasudarstva vı XVIII. Veke.”, Abılay Han Kenesarı, Almatı.
- Valihanov, Ç. Ç., (1961). Sabraniye Saçineniy v Piyatı Tomah, Tom 1, Alma-ata.
- Valihanov, Ç. Ç., (1985). “Abılay” Sabraniye Saçineniy v. Piyatı Tomah, Tom 4, Alma-ata.
- Valihanov, Ç. Ç., (1985). İstoriçeskie Predaniya o Batırah XVIII v. Sabraniye Saçineniy v Piyatı Tomah, Tom 1, Alma-ata.
- Zimanov, S. Z., (1960). Politıçeskiy Stroy Kazahstana Kontsa XVIII i Pervoy Polovini XIX Vekov, Alma-Ata.

XVIII. YÜZYILDA ULUSLAR ARASI TİCARETTE KAZAKLARIN GELENEKSEL EL SANATLARI

TRADITIONAL CRAFTS OF KAZAKHS IN INTERNATIONAL TRADE IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş/ Türkiye,
ORCID ID: 000-0001-8756-5909

Özet

Geleneksel Kazak toplumunun ekonomisi hayvancılığa dayanmaktadır. Kazak toplumunun ekonomik hayatında hayvancılığın önemli bir yer tutması, hayvancılığa bağlı çeşitli el sanatlarının gelişmesine sebep oldu. Bu el sanatları içinde Kazaklarda çok eskiden beri devam eden deri işleme, keçe yapma ve bunlara çeşitli doğal renklere boyayarak üzerine kabartma, aplikasyon ve desen işleme sanatı gelişti. Kazakların giyimleri, çeşitli renklerle boyanmış olan atlas görünümüne sahip koyun-keçi derilerinden olup su geçirmeyen ve içine nem almayan pelerinler üretildi. Kazak milli kıyafetleri derinin dışında, kadife, çuha, ipek ve pamuklu kumaşlardan da dikilmekteydi. Bu kumaşlar, Rus, Çin, Buhara, Hive, Taşkent ve Hokand'dan getirilmektedir. Bunun yanı sıra varlıklı olmayan Kazak halkı ise kendi yaptıkları çuha, kalın keten, keçe ve hatta kaba hasır bezinden giyinirlerdi. Kıyafetler, Kazak kültürünün giyim konusundaki zenginliği ile birlikte bu konudaki sanatlarının gelişmiş olduğunu da göstermektedir.

Kazakistan'da XVIII. yüzyılda, doğrudan Rusya ve Çin'in kontrolü altında yapılan ticaret dikkat çekmektedir. Kazak el sanatları üretiminin gelişimini teşvik ettiği ve orta sınıfa refah getirdiği ileri sürülse de, bu ticarete müteakip 'çöküş' ilişkilerinin el zanaatçıları üzerinde ekonomik sıkıntılar yarattığı da görülmektedir. Mesela Orenburg üzerinden gönderilen kervanların, Kazak tüccarlar tarafından yönlendirildiği bilinmektedir. Kazakların ticaretin gelişmesi ve durmaması için Rusya ve Çin'e haraç ödediği, Çin ipeklileri ile at ve sığırlarını değiş-tokuş yaptıkları görülür. Bölgede, özellikle XVIII. yüzyıldan sonra Çin'in ticaret hacmi azalırken Rusların etkisi artmıştır. Ayrıca İpek yollarının bu dönemde etkisi azalsa da İpek yolları tüccarları, eskiden olduğu gibi kıtalararası ticaretle uğraşan imparatorlukların tüccarları haline gelmiştir.

Bu çalışmada, Kazakların zengin bir giyim kültürüne sahip oldukları, bu giyim kültürleri üzerinden ticaretlerini nasıl geliştirdikleri kaynakların (İngilizce, Rusça ve Kazakça) ışığında ortaya konulmaktadır. Çalışma sonucunda, bozkır halklarından Kazakların el sanatları noktasında gelişimleri, giyimlerinde ileri bir seviyeye sahip oldukları, kumaşlarda kullanılan malzemelerin bireylerin toplumsal ve siyasi yerlerini gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, XVIII. yüzyılda Rusya'nın Kazakistan'da 'el sanatları' üretiminin gelişmesine yardımcı olduğu ve orta sınıfa refah getirdiği iddia edilse de, zanaatçıların ve tüccarların bu ticarete ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldıkları görüldü.

Anahtar Sözcükler: XVIII. Yüzyıl, Kazakistan, Uluslararası Ticaret, El Sanatları, Giyim-Kuşam, Statü.

Abstract

The economy of the traditional Kazakh society is based on animal husbandry. The fact that livestock occupies an important place in the economic life of Kazakh society has resulted in the development of various handicrafts related to animal husbandry. Among these handicrafts

is the art of embossing, application, and pattern processing developed on leather processing, felt making, and painting in various natural colors, which has been practiced by Kazakhs for a long time. The clothes of the Kazakhs were made of sheep-goat skins with the appearance of layouts and were dyed in various colors, and capes were produced that are waterproof and do not absorb moisture. Kazakh national clothes were also made from velvet, broadcloth, silk and cotton fabrics, as well as leather. These fabrics have been imported from Russia, China, Bukhara, Khiva, Tashkent, and Kokand. Furthermore, the Kazakhs who were not well-off wore in broadcloth, thick linen, felt and even coarse straw cloth. The clothes demonstrate the Kazakh culture's wealth in clothing, as well as their advanced arts in this area.

The direct control of Russia and China over trade in Kazakhstan draws attention in the eighteenth century. Although it is claimed that Kazakh handicraft production greatly assisted development and brought prosperity to the middle class, it is also clear that the subsequent 'collapse' of trade relations in this sector created economic difficulties for the handicraftsmen. It is known, for example, that the caravans sent via Orenburg were guided by Kazakh merchants. It is seen that the Kazakhs paid tribute to Russia and China in order for the trade to develop and not stop, and they exchanged horses and cattle with Chinese silk. While Russian trade expanded in the region, the volume of Chinese trade declined, notably after the eighteenth century. Besides that, although the Silk Roads' influence declined throughout that period, the merchants of the Silk Roads became merchants of the empires dealing with intercontinental trade as in the past.

In this study, it is revealed in the light of the sources (English, Russian and Kazakh) that Kazakhs have a rich clothing culture and they have developed their trade through these clothing cultures. As a result of the study, it has been determined that the Kazakhs, who are among the steppe peoples, have advanced in terms of handicrafts, have an advanced level of clothing, and the materials used in the fabrics reflect the social and political positions of the individuals. Also, even if it is claimed that Russia aided the development of 'handicrafts' production in Kazakhstan and brought prosperity to the middle class in the eighteenth century, it is seen that craftsman and merchants faced economic difficulties in this trade.

Key Words: The Eighteenth Century, Kazakhstan, International Trade, Handicraft, Clothing, Status.

GİRİŞ

Geleneksel Kazak toplumunun ekonomisi hayvancılığa dayandığı için hayvancılığa bağlı çeşitli el sanatları gelişmiştir. Erken dönemlerden itibaren Kazaklarda el sanatları noktasında deri işleme, keçe yapma ve bunları çeşitli doğal renklere boyayarak üzerine kabartma, aplikasyon ve desen işleminin geliştiği görülür. Kazak milli kıyafetleri derinin dışında, kadife, çuha, ipek ve pamuklu kumaşlardan da dikilmektedir. Kazaklar desenlerle süslenmiş renkli keçeler ve güzel, zarif kemerler yapmışlardır. Kazaklarda el sanatlarının gelişmiş olması, bu toplumun giyim kültürüne yansımıştır. XVIII. yüzyıla kadar Türkistan coğrafyası atlı göçerevlilerin hayatları, ekonomik, politik ve askeri yapıları çok az değişmiştir. Buna rağmen tarih boyunca uygarlık yollarının bilgisi, ticari temasları ve diğer faktörlerin etkisiyle hem yerleşik kültürlerden hem de büyük devletlerle ilişkileri sayesinde medeniyetlerini daha da zenginleştirmişlerdir. Kurdukları devletler sayesinde hem coğrafya hem de tarih boyunca etkili role sahip oldular.

Kazaklar Türkistan coğrafyasında göçebe yaşamlarıyla anılmış, her zaman devletleri de göçebe olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde göçebe halkın ve devletin/ cüzlerin ticaretteki rolleri görmezden gelinmiştir. Hâlbuki devletleri ayakta tutan ekonomik faaliyetleri ve durumları değil midir? Bu nedenle çalışmanın temel problemi, Kazakların göçebelikten ziyade

ticaretteki rollerinin tanımlanması ve tarihteki yerinin tanımlanmasıdır. Kazaklar göçebe ise uluslar arası ticarete büyük devletlerle ilişkileri nasıl yönlendi ve nasıl önemli bir yer tuttu? XVIII. yüzyılda Türkistan’da ticaretin şekillenmesi ve bu şekillendirmede Kazakların yeri ve konumu nedir? Kazaklarda uluslar arası ticarete el sanatlarının ve zanaatçıların durumu nedir? XVIII. yüzyılda Kazakistan’ın ticaret rotaları nerelerdir? Bu dönemde Rusya – Çin ticaretinde Kazakların etkileri neler olmuştur? Rusya’nın bu dönemde yaptırımları neler olmuştur? Bu sorularla şekillenecek çalışmanın amacı ise XVIII. yüzyılda ticaretteki rollerine ve önemini ortaya koyarak günümüzde Kazakistan Cumhuriyetine tarihi perspektifle ticaret yolları üzerinden bir yön göstermektir. Türkistan coğrafyasında Kazakistan toprakları üzerinde transit ticaret özellikle XVIII. yüzyılda Rus ve Çin’in etkisi ve bu ticarete el sanatları, kumaşlar noktasında Kazakların yeri, ekonomik açıdan büyük devletlerin etkisiyle yeniden bu toprakların durumu hakkındaki soru işaretlerine cevap verilmeye çalışılacaktır.

TARİHİ SÜREÇTE ULUSLAR ARASI TİCARETE TÜRKİSTAN’IN YERİ

Türkistan, Türk devletlerinin ve kültürünün ana yurdu olduğu gibi uluslar arası ticaret merkezlerinin geçiş noktasında bulunması sebebiyle farklı medeniyetlerin karşılaşma mekânlarından birisini oluşturmuştur. Bu sebeple Türkler, kültürlerini farklı medeniyetlere taşıdıkları gibi kendi kültürlerini de geliştirmişlerdir. Tarihî Türkistan coğrafyasında kurulan Türk devletlerinin uluslar arası ticaretteki rolleri ve ekonomiyi şekillendirmeleriyle tarihe yön vermişlerdir. Hatta devletlerin geçim tarzları ve ekonomik faaliyetleri, tarihi dönemlerin şekillenmesinde önemli rol üstlenmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılda Türkistan, Çin ve Rusya gibi imparatorluklar için önemli merkezlerden birisidir. Bu tarihî ekonomik süreç ise dört ana dönemle kısaca şu şekilde ifade edilebilir:

DÖNEM	EKONOMİK TARZ / DEVLETLER
I. DÖNEM	Haraç imparatorlukları (MÖ 209 – MS 551). Asya Hun İmparatorluğundan Göktürklerin Kuruluşuna Türk–Çin İlişkileri
II. DÖNEM	Ticaret- Haraç İmparatorlukları (551 – 907). Göktürklerin Kuruluşunda Kitan Devletinin Ortaya Çıkışı (Çin- Göktürk- Bizans –Uygurlar)
III. DÖNEM	İkili Yönetim (Doğu-Batı) İmparatorlukları Dönemi (907-1259) Tangut, Song Hanedanı, Moğol İmparatorluğu- özellikle Möngke Kağan (1251-59)
IV. DÖNEM	Doğrudan Vergilendirme Dönemi (1260- 1796) (Moğol-Hanlıklar Dönemi- Çin- Rusya) Özellikle Qing Hanedanlığı ve Çarlık Rusya

(Di Cosmo, 1999: 29-36).

Nicola Di Cosmo'nun ifadelerinden yola çıkılarak ortaya çıkarılan tablodan anlaşıldığı üzere, **I. Dönem** (MÖ 209- 551), Türkistan topraklarında kurulan haraç imparatorlukları olarak adlandırılan Asya Hun Devleti'nden Göktürk Devleti'nin kuruluşuna kadar uzanan evreyi tanımlamaktadır. Türkistan coğrafyasının geçiş bölgesi olması sebebiyle hem ekonomik açıdan hem de kültürler arası etkileşimi sağlayan ticaret olmuştur. Bu dönemde uluslar arası ticarete iki önemli devlet; Asya Hun İmparatorluğu ve Çin'dir (Di Cosmo, 1999: 29). İki devlet arasındaki ticaret, sınır bölgelerinin yağmalanması ve pazar yerlerinin kurulmasına bağlı göçebe ve yerleşik devletler (Hun-Çin) arasındaki ilişkileri de şekillendirdi. MÖ 198 tarihinden itibaren Asya Hun Devleti, her yıl ham ipek, kumaş, tahıl ve diğer yiyecek maddesini hemen hemen Çin'den almaya başladı, karşılığında atlarını sattı (Di Cosmo, 1999: 23). **II. dönem** (551-907) ise "Ticaret ve Haraç İmparatorlukları"nın ortaya çıkışını ifade etmektedir. Bu dönem, Göktürk Devletinin kuruluşundan Kitan Devletinin ortaya çıkış sürecini kapsamaktadır. Göktürklerin ilk imparatorluk (552-630) dönemi ve ikinci imparatorluk (682-745) dönemi, Tibetler (618-842), Uygurlar (744-840), ve batıda Hazarlar (630-965) gibi devletleri öne çıkararak dönemin ekonomisinde etkin rol oynamalarını sağladı. Özellikle 567 tarihinden itibaren Soğdlar aracılığıyla Göktürkler ve Uygurlar döneminde de uluslar arası ticaret gerçekleşti. Bu dönemde uzun mesafeli uluslar arası ticaret, sınır pazarlarında devletlerin kontrolünde gerçekleşen haraç imparatorluklarını meydana getirdi (Di Cosmo, 1999: 31). Mukan Kağan idaresi altındaki İlk Türk İmparatorluğu (552-630), Kuzey Zhou (557-581) sarayından 100.000 balya ipek vergisi aldı; Kuzey Çin'de Jin'e karşı ilk Moğol hücumlarıyla altın, ipek ve at gibi ticari metallerle ganimet elde edildi. Dış vergi ilişkileri anlaşma yoluyla Bizans İmparatorluğu, İran ve Çin gibi büyük yerleşik devletlerden alındı (Di Cosmo, 1999: 23- 24). **III. dönem** (907-1259) "İkili Yönetim (Doğu-Batı) İmparatorluklarının (907-1259) ortaya çıkışıdır. Tangut, Song Hanedanı, Moğol İmparatorluğu- özellikle Mengü (Möngke) Kağan (1251-59), Cengiz Kağan devletinin ticari haraç sistemini geliştirdiği dönemdir. Türkistan topraklarında Mahmud Yalavaç...(-1254) yerleşiklerden alınan vergilerden Moğollar sorumludur. Cengiz Han Türkistan'da ticarî haraç sistemini bu dönemde geliştirmiştir. Moğol imparatorluğun başkenti Karakorum'da yerleşik imparatorluklar (İran ve Çin ile) bozkır imparatorlukları arasında doğrudan doğruya vergilendirmeye dayanan bir ilişkiyi meydana getirdi. Yerleşik kaynakların doğrudan elde edilmesi ve yerleşik ve göçebe devlet modeli uyumlu bir yapıya dönüşmesini sağladı (Di Cosmo, 1999: 32-34). XIII. yüzyılda Moğolların da etkisiyle Müslüman tüccarlar, özellikle "ortak" (ortak) olarak adlandırılan Müslüman Tüccar Şirketlerinin üyeleri olarak Türkistan İpek yollarının efendileri haline geldiler (Togan, 2000: 248). "Doğrudan Vergilendirme"lerin ise ortaya çıktığı **IV. dönem** (1260-1796) ise imparatorluklar tarafından şekillendi. Bu dönemde, Moğolların Kubilay yönetimi altında Çin fethinin tamamlanmasıyla vergi sisteminin şekillendirmesi ardından Çin'de Qing Devletini (1636-1911) kuran Mançu Hanedanlığı ortaya çıktı. Türkistan hanlıkları ve halkları aracılığıyla Çin ve Çarlık Rusya'nın denetiminde Türkistan topraklarında ticaret gelişti. Batı'da ise Bizans'ın yerini İstanbul'un fethiyle (1453) Osman Devleti aldı (Di Cosmo, 1999: 34-36).

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Moğollarıyla ittifak kuran Qing Devleti (1644-1911)'nin yükselişi ticareti şekillendirdi. Öte yandan Çarlık Rusya hızla Pasifik'e doğru genişledi. Hindistan'da Babür Devleti (1526-1707), batıda Osmanlılar (1290-1920) ve İran'da Safeviler (1503-1722) ile Türkistan çevrelerinde ticaret bu devletlerle şekillenmişti. Bu dönemde Türkistan'da ise hem Maverâünnehir'deki Özbek Hanlığı hem de Tarım Havzası'ndaki Saidiyye Devleti istikrarsız güç dengelerine dayanan siyasi oluşumlardı. Maverâünnehir'in kuzeyinde hem de Tarım Havzası'nın kuzeyindeki bu kaymadan kaynaklanan siyasi ve ekonomik boşluk, göçebe gruplar, XVII. yüzyıldan itibaren Cungarlar (Kalmuklar) ve Müslüman Türkler tarafından dolduruldu (Togan, 2000: 250-251). XVI -XVII. yüzyıllarda Coğrafi Keşiflerin sayesinde özellikle Avrupa ile Asya arasında ticaretin aktığı ana ticaret

yolları genel olarak yer değiştirmişti. Fakat bu şekilde değişmiş olan uluslararası şartlar, Türkistan'ın komşu ülkelerle olan geleneksel ticaret ilişkilerini tamamen bozmadı. Buhara, Hive ve Belh'ten gelen ticaret kervanları eskiden olduğu gibi Hindistan, İran, Kazakistan ve Nogay bozkırları, Sibirya, Kaşgarya'ya gitmeye devam ettiler. Yukarıda belirtilen bütün ülkelerin kervanları Türkistan'a geldi. Kazak bozkırlarına yerel zanaat ürünleri, özellikle de tekstil ve endüstri ürünleri temin etmede Türkistan'ın ve Kazakların önemi oldukça büyüktü ve bozkır bölgelerinin hayvansal ürünleri ekonomik hayatta başlıca öneme sahip idi (İvanov, 1958: 75-76). En önemlisi 'İpek Yolu' Türkistanlı kervan tüccarları, Çin mallarını Avrupa'ya taşımaktan çok daha fazlasını yaptılar. Kara İpek yolları ticareti, sürekli değişen bir kervan yolları ağından oluşuyordu ve Türkistan stratejik olarak birçoğunun kesişme noktasında yer aldı (Levi, 1999: 522). Bu sebeple XVII. yüzyıldan itibaren Türkistan, uluslar arası ticarete aracı rol oynadı ve öneminden bir şey kaybetmemişti.

Bu dönemde, Türkistan'da ihraç edilen malların başında Türkistanlı zanaatçılar tarafından büyük miktarlarda üretilen pamuklu tekstil el işleri gelmekteydi. Türkistan'da basit pamuklu el işlerinin yanı sıra kadife, ince tülbent, simli kumaş, halılar aynı zamanda çeşitli ipek el işleri gibi değerli kumaşlar ihraç etmekteydi. Ayrıca ihraç edilen ürünler arasında değerli taşlar, kıymetli Doğu silahı ve diğer az bulunan eşyaları da belirtmek gerekir. Çuha, atlas, ayna, kakım ve tilki kürkü, işlenmiş deri, gümüş, zırh aynı zamanda Türkistan'da oldukça nadir bulunan ve özellikle yerli feodallerin talep ettiği akdoğan ve benzer av kuşları Moskova Devleti'nden Türkistan'a ithal edildi. Geniş tüketimi olan ürünlerden işlenmiş derinin dışında, yonga mal diye adlandırılan ahşap kap kacak, çeşitli türdeki çiviler, düğmeler, iğneler, çengelli iğneler vb. büyük miktarlarda ithal edilmekteydi. Rus Çarları veya Kazak Hanları arasında ticaret özel bir duruma sahipti, bu ticaretin içerisindeki mallar şu veya bu ülkenin yönetiminin tekelinde olan mallardan oluşmaktaydı. Rus Çar ticaretinin içerisinde bulunan Rus mallarından altın, gümüş, demir, kalay, mors dişleri, baltalar, ateşli silahlar ve bazı diğer mallar Türkistan'a Çarlık Rusya'nın özel izni ile ithal edildi (İvanov, 1958: 78). Bu dönemde Babür Devletinin yöneticisi Ekber Şah, Safevi Devleti'nin yöneticisi Şah Abbas ve Şeybaniler Hanlığının yöneticisi II. Abdullah Han ve halefleri 'yüzlerce köprü, kervansaray inşa ederek ve kritik ticaret yollarını güvence altına alarak bölgesel ticaretin gelişmesine önemli katkılarda bulundular. XVII. yüzyıl boyunca, bölgeler arası "değiş-tokuş" ticaretiyle karşılıklı yatırımlar gelişti. Bu dönemde, Babürler ve Buhara Hanları arasındaki alışverişler, Özbek Hanları (1599-1747) ile ticari ilişkilerin varlığıyla Türkistan ticareti korundu (Levi, 1999: 529). Ancak XVII. yüzyılda Hindistan, İran'ın yanı sıra Türkistan'ın neredeyse tamamını giydirmeye yetecek kadar tekstil üretmeye başlaması kumaş ve el zanaatçılarına zor durumda bıraktı. Ayrıca, Türkistan'da antik çağlardan beri pamuk yetiştirilmesine rağmen, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar ihracat gerçekleştiremedi (Levi, 2002: 246).

Farklı tarihsel dönemlerde, ticaret yollarının yönleri değişmekteydi. Dolayısı ile Türkistan'ın bir geçiş bölgesi olarak önemi de her zaman aynı değildi. Ticaret yollarının yönlerinin değişmesi dışında, aynı zamanda Türkistan'ın siyasi durumu ve üretim güçlerinin genel düzeyi de Türkistan'ın uluslararası ticaret ilişkilerini etkilemiştir. Türkistan'ın siyasi bir düşüş içinde olduğu ve parçalandığı bir dönem olan XVIII. yüzyıldan itibaren Türkistan'ın dış ticareti de aynı zaman da ani bir düşüş içerisine girmiştir. Türkistan'ın Çin ile olan ticaret ve diplomatik ilişkilerinin kesilmesi bu durumun açık kanıtlarından birisidir (İvanov, 1958: 74). Türkistan coğrafyası kendisini çevreleyen ülkelerle olan ticaret ilişkileri tarihte önemli bir rol oynadı. Kadim zamanlardan beri Türkistan, üzerinden Ön Asya'dan Çin ve Moğolistan'a giden kervan yollarının transit bir bölgesi olduğu görüldü.

XVIII. YÜZYILDA ULUSLAR ARASI TİCARETTE TÜRKİSTAN

Araştırmacılar, XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca Türkistan coğrafyasında ekonomik krizin meydana geldiğini savunmaktadırlar. Bu durumun yaşanmasının sebebi ise iç siyasi mücadeleler, diğer Doğu ülkeleriyle ticaretin zayıflaması, ticaret yollarının ve diplomatik ilişkilerin dış saldırganlıklarla bozulması ve en önemlisi uzun mesafeli ticaretin artık denizlere kaymasıdır. Hint Okyanusu'ndaki Avrupa deniz ticari faaliyeti, Türkistan'da kara ticaretinin sona erdirdiğini, Türkistan ekonomisinin acı çekmesine ve siyasi çatışmanın artmasına neden olmuştur. XVIII. yüzyılın bir Türkistan "gerileme" veya "rönesans" dönemini temsil edip etmediğini belirlemek yerine bu dönemde ticaret ilişkilerinin anlaşılması gerekmektedir. Son araştırmalar, XVIII. yüzyıl boyunca Türkistan'ın tasvir edildiği gibi "ekonomik durgun su" olmadığını göstermektedir. Bu bölge, değişen küresel ekonomik eğilimlere yanıt vererek yeniden uyum sürecinden geçmekteydi. Bu geçişin sonucu, daha önce merkezi olan bazı bölgelerin çevreye doğru açılımı söz konusu olurken çevre bölgelerden diğer bölgelerde ekonomik aktivite yoğunlaşarak "aktif" rol oynamaktaydı (Levi, 1999: 520-521). Türkistan'da kervan ticaretinin aslında XVII. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar başarılı olmasıydı. Rus tüccarlar ticarete hâkim olduğu için kervanlar, Güney Sibirya ve Kuzey Türkistan'a gitti. Ruslar, Buharalı seyyar satıcıların da yardımıyla kervan ticaretini canlandırdı. Türkistanlı çiftçilerin döneme ayak uydurarak daha XVII. yüzyıldan itibaren bir yeni dünya mahsulü olan tütünü yetiştirmeye başladıklarını göstermektedir. Ayrıca XVIII. yüzyıl boyunca Türkistan ticareti Hindistan ile XIX. yüzyıla kadar yoğun ticarî ilişkilerin yaşandığı bir dönem oldu. Bu ikili ticaret, kısmen Hindistan'ın Türkistan atlarına olan sürekli talebinden ve kısmen de Türkistan'ın Hint pamuğu, pamuklu tekstil ürünlerine olan talebi ve transit ticaretiyle beslendi (Levi, 1999: 524-526). XVIII. yüzyıl, Hind Okyanusu ticaretinde Avrupa egemenliğinden önce, Türkistan'ın Avrasya ticaretindeki merkezi rolünün, 'el sanatları' üretiminin gelişimini teşvik ettiği ve orta sınıfa refah getirdiği ileri sürülse de, bu ticarete müteakip 'çöküş' ilişkilerin el zanaatçıları üzerinde ekonomik sıkıntı yarattığı ve sınıfı ilerlettiği ileri sürüldü. Örneğin bu dönemde Orenburg Ticaret Şirketi tarafından finanse edilen ilk iki kervan, Kazak ve Türkmen kabileleri tarafından yönlendirildi (Levi, 2002: 246). Özellikle el zanaatlarına ait ticaretin büyük kısmı Taşkent'e nakledildi. Bu noktada, Buhara kervanları Hokand'ın kervanlarıyla birleşecek Türkistan üzerinden Kazaklar, geniş bozkırlar üzerinden kısmen Omsk'a ve kısmen de Orenburg'a ilerleyeceklerdir (Levi, 2002: 27).

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya, Türkistan ticaret sahasında daha aktif rol almaya başladı. XVIII. yüzyılın başlarında, kuzey Kazakistan bozkırları boyunca askeri ve ticari faaliyetleri için 'Orenburg hattı'nın kurulması önemli bir örnektir. Rusya'nın ticaret sınırı, Türkistan'dan Hindistan'a uzanan kara yolları üzerine şekillendi. Özellikle Türkistanlı tüccarlar Hazar Denizi'nden Astrakhan'a giden yollar üzerinden Orenburg, Omsk, Petropavlovsk, Ufa ve yakın zamanda kurulan diğer kale kasabalarını tercih etmeye başladılar. Büyüyen Rus-Türkistan ticaretinde Kazaklar aracı rol oynadılar. Araştırmacılar 1558'den 1718'e kadar olan Buhara ticaretinde, Buharalıların Rusya'ya Rus yufu (işlenmiş deri postu), yünlü dokumalar, kürkler ve diğer mallar karşılığında öncelikle çeşitli türlerde pamuk ve ipek kumaşlar, boyalar ve atlar tedarik ettiğinden bahsetmektedirler. XVIII. yüzyıl boyunca, Rusya'nın Türkistan'dan başlıca ithalatının pamuk ve boyalar, özellikle de çivit, Hint-Türkistan ticari mübadelesinin merkezinde yer alan mallar olduğu vurgulanmaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren Rus kervanlarının Kazak ve Türkmenler tarafından düzenli olarak taciz edilmesi, Rusya ile Hindistan ticaretinde İranlıların izin verme konusundaki isteksizliği nedeniyle (Levi, 1999: 532-533). Rusya, Kazak ve Türkmenlerle iyi ilişkiler kurmak durumunda kaldı.

XVII. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar Cungarların Kazak topraklarını sürekli baskınlar düzenlemesi Rusların Kazak topraklarına girişini kolaylaştırdı. 1730'larda Rusya, İrtiş nehri boyunca kurulan kalelere Ural nehri boyunca ek kaleler inşa ederek

hâkimiyet sahasını genişletti. Bu kalelerin ilk amacı Rus tüccarlarını göçebelerden korumak ve diğer amaç ise askeri ve diplomatik ileri karakollar olarak kullanmaktı. Ulu Cüz Kazakları Rus egemenliğini resmi olarak 1723'te; Küçük Cüz 1730'da ve Orta Cüz 1734 yıllarında Rus himayesine girdi. Bazı Kazak liderleri kendi iç güç mücadelelerinde Rus etkisini kendi çıkarları için kullanmaya çalıştı, ancak Kazak tüccarların baskınlarını yine de durduramadılar (Levi, 2002: 237). Bu sebeple, Kazak Cüzlerinin hanlarıyla anlaşma yoluna gittiler.

1735 yılında Or nehrinin üzerindeki Omsk'ta bir kale kuruldu, bu kale 1743 yılında Orenburg olarak adlandırıldı. Ayrıca 1743'te Troitsk'te yeni bir kale kuruldu ve 1752'de Petropavlovsk'ta bir kale daha kurdu. 1763 yılında İmparatoriçe II. Katerina Rus ordusu için, bir gümrük ofisi ile donatılmış başka bir kale inşa etmesini emretti. İrtiş'in bir kolu olan Sibirya nehri Bukhtarma nehri üzerinde Rusya, hem Türkistan hem de Hindistan ile ticaret yaptı. Rusya, bölgeye daha fazla tüccar çekebilmek için bu bölgedeki tüm ticaretin on yıl boyunca vergiden muaf etti. (Levi, 2002: 238). Üç Kazak Cüz'ünü kendi hâkimiyetinde birleştiren Ebul Hayr Han döneminde Rusya ve Türkistan arasındaki kervan ticareti çok önemli yer tuttu. Ebul Hayr Han ve Tevkelev arasındaki görüşmelerden sonucunda, Ebul Hayr Han'a göre bu kale, Kazaklarla Ruslar ve Türkistan tüccarları arasında mal mübadelesinin gerçekleşebileceği bir merkezdi. İdil ve Yayık bölgesinde siyasî etkinliğin artacağı bir dayanak noktası olarak düşünüldü. Bu kale, ilk dönem ticaret merkezli olarak düşünülse de XVIII. yüzyılda askeri merkezlerden biri haline geldiği görüldü (Doğan, 2017: 274; Turashbekova, 2014: 216). Orenburg'da Rus Tüccarları, Başkırtlar, Karakalpaklar, Kalmuklar da ticaret yapabilecek zanaatla uğraşabileceklerdi. Orenburg'a, Türkistan'ın farklı bölgelerinden tüccarlar, Hint tüccarları ve Farslı tüccarlar da yerleşme hakkını elde etmişlerdi. Orenburg'a yabancı tüccarları çekebilmek amacıyla ilk üç yıl içinde (1735-1738) yıllarında satılan mallardan gümrük vergisi alınmadı (Doğan, 2017: 276). Orenburg hattı, Türkistan'daki Rus ekonomik sınırını ilerletmek ve Rusya'nın Türkistan hanlıklarıyla ticaretini artırma da çok önemliydi. Bununla birlikte, Rus kervanlarına yapılan Kazakların baskınları ve Rus tüccarlarının Asya pazarlarında etkin bir şekilde faaliyet gösterememeleri, gerekli tekstil ve diğer mal tedariki için araçılara – özellikle Kazak kervan tüccarlarına bağımlılıklarının devam etmesini sağladı (Levi, 2002: 259). 1750 yılında Orenburg ve Omsk arasında bulunan Rus kasabası Troitsk'te yeni bir ticaret fuarı açıldı. 1751 yılında Orenburg valisi, Rusya'nın Türkistan Hanlıkları ve Hindistan ile ticaretini geliştirmek amacıyla Orenburg'da ticari bir şirket kurdu. Kale-kentlerden oluşan 'Orenburg hattının' doğudaki Rus ticari çıkarlarını ilerletmek ve bu çıkarları zamanın oldukça çalkantılı Kazak tüccarların yağmalarından korumak için kuruldu (Levi, 1999: 535). XVIII. yüzyılda kurulan kalelerle Rusya, kuzeyden Türkistan ticaretine ve askeri anlamda Türkistan'ın hâkimiyetine sağlayacak önemli bir durum elde etmişti. Bu yüzyılda, Kazakistan ticaretinin ve tüccarlarının gelişimleri Rusya'ya bağlıydı.

Orta ve Ulu Cüz Hanları, cüz içindeki güçlerini pekiştirmek, Rus tüccarlarla ticaret ittifakları kurmak ve Cungar tehdidine karşı Rus askeri desteğini almak amacıyla Ruslarla yakın ilişki içerisine girdiler. XVIII. yüzyılın geri kalanında, Ruslar bozkır siyasetindeki etkilerini oldukça başarılı bir "böl ve yönet" stratejisi uyguladılar. Rus yayılcılığına karşı Kazakların bir tehdit oluşturacak güç toplamasını engellerken, Ruslara olan bağımlılığının devam etmesini sağlamak için rakip Kazak boylarını desteklediler (Levi, 1999: 536). Rusya'nın pamuğa olan talebi arttıkça, Rusya'nın Hokand'dan yaptığı ithalat da arttı. 1758 yılından 1853 yılına kadar Rusya ve Hokand'ın ithalat-ihracat ticareti, özellikle azalan bir yüzdesi Hindistan'dan getirilen pamuk olmak üzere on kattan fazla arttı (Levi, 1999: 541).

XVIII. yüzyılda Kazaklar için ikinci önemli devlet Çinliler idi. Kazakların Ulu Cüz Han'ı Çin imparatorluğu ile anlaşarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar haraç ödeyerek ticaretlerini gerçekleştirdi. Kazaklar, böylece atlarını ve sığırlarını Çin ipeği ile değiştirmek haklarını güvence altına aldılar. Bu ticaret, sonraki yıllarda her iki tarafı da memnun edecek şekilde önemli ölçüde büyüdü. Kazak topraklarında çeşitli yerlerinde Çin ticaret merkezleri

kurulurken, Kazak kervanları Tarım havzasına ve Moğolistan'ın dışına doğru yol aldı. Ancak aynı zamanda, 1735 yılından itibaren Güney Urallar yakınlarında Orenburg kalesinin kurulmasının ardından Rus etkisi arttı. Rus işgali neticesinde Orta Cüz 1822, Küçük Cüz 1824 ve Ulu Cüz 1848 yıllarında Rus hâkimiyetine girdi (Spuler, 1969: 235). Kazakistan topraklarında Rus idari ve siyasi hayatının başlamasıyla Kazak tüccarların Çin ile ticaretleri de yavaş yavaş sona erdi.

XVIII. yüzyıldan itibaren el sanatları alanındaki ekonomik ihtiyaç nedeniyle ihtisaslaşma süreci hızlanmış ve el sanatları alanında bir gelişme oldu. Ülkede üretim veya tekstil fabrikası yoktu. Ancak zanaatkârların el yapımı makinelerde yaptıkları tekstillerin Doğu'nun diğer illerine ve ülkelerine ihraç edildi. Bu dönemde üretilen 30'dan fazla çeşit ürünün yoğun talep gördüğü ana pazarlarda satıldığı kaydedildi. Kokand Hanlığı döneminde, bekasam, ipek, ipek-ipek arkak (bir tür atlas) gibi kumaşlar nadiren dokunmuştur. Bunun temel nedeni, bu kumaşlara olan talebin yüksek maliyetleri nedeniyle düşük olması ve bu tür kumaşları sadece varlıklı kişilerin satın alabilmesiydi. Ana pazarlarda 30'dan fazla ürün satıldı (Jamoldinovna, 2020: 2-3). Ayrıca, Türkistan'da pamuk ve ipeğin bolluğuna rağmen zanaatkârlar evlerindeki tüm işleri imalat ve tekstil fabrikaları olmadığı için çoğunlukla el işçiliğiyle yaptılar. Yaptıkları dokumalar diğer illerde ve doğu ülkelerinde büyük talep görüyordu. Ülkede yerleşik ve göçebe nüfus arasında ticaretin ve karşılıklı ticaretin gelişmesi sonucu yünden keçe, halı gibi çeşitli ev eşyalarının yapılması kolaylaşmıştır. Keçe ve halılar, çoğunlukla göçebe ve yarı göçebe nüfustan gelen zanaatkârlar tarafından yün iplik, çuval, çuval, renkli şallar da dokundu. İşlemeli şallar sadece iç piyasada değil dış piyasada da alıcıların ilgisini çekti. Tiviti geçisinden çeşitli keçeler, kadınlar için eşarp, yaşlı erkekler için şallar yapıldı (Jamoldinovna, 2020: 5). XVIII. yüzyılda uluslar arası ticarete Türkistan coğrafyası özellikle doğu-batı ve güney-kuzey eksenli önemli rol oynamıştır. Özellikle bu dönemde Rusların kuzey'de kurduğu kaleler ve Çinlilerin doğu-batı ticaretini Kazaklarla devam ettirmesi herhangi bir gerilemenin yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Bu dönemde uluslar arası ticarete bağımsız hareket eden Kazak hanlar ve tüccarlar yerine yabancı devletlerin etkisiyle şekillenen bir ticaretin varlığı göze çarpmaktadır.

XVIII. YÜZYILDA KAZAK GİYİMLERİ ve ELSANATLARI

XVIII. yüzyıla ait Kazakların giyimleri ve el sanatları yabancı kaynaklara göre değerlendirilecektir. Kazaklar, bozkır hayatının genel özelliklerine uygun ve yazları sıcak ve kurak, kışın sert geçen iklimleri sebebiyle zengin bir giyim dünyasına sahiptirler. Kazakların giyim-kuşamlarının kumaşları, Rus, Çin, Buhara, Hive ve Taşkent veya Kokand'dan gelmektedir. Ekonomik durumu iyi olmayan Kazaklar, kendi yaptıkları kaba çuha ve kalın keten, keçe ve hatta kaba hasır bezinden giyinirlerken; zenginler ipekli, kürklü ve altın, gümüş sırma işlemeli kıyafetler giymektedir. Kumaşlardan kaplı kürkler, rüzgârdan ve yağmurdan korunmak için ise *yargak* ve mont veya *cahi* kışlık kıyafet olarak kullanılmaktadır. Tay ve keçi kürkünden dikilen "Yargak"lar olduğu gibi ıslaklık geçirmediği için kılsız keçi postundan yapılırdı. Milli giyim tarzlarının ayrılmayan parçalar, genellikle gömleklerin üzerine giydikleri beşmet, kamzol (uzun ceket-çuhadan) ve çeşitli türde kaftan (çapan) dan oluşmaktadır. Zengin Kazaklar ise çeşitli renkli Buhara ipeğinden (kumaş astarlı) dikilen çapanları giyerlerdi. Kışlık elbiseler, koyun veya deve yününden yapılan soğuktan koruyan geniş (bol) kaftanlardı. Kazakların başlıca giyimlerinden çapanlar (kaftanlar) kırmızı veya koyu kırmızı renklerdir. Kışlık çapanların pamuklu kumaş veya deve yününden ekleri bulunmaktadır. Kaftanlar kalın kumaş veya kalın keten ile kaplanırdı; koyun postundan yapılan kürk jargaklar ise bol, güzel yakalı kaftanlardı. Bu kaftanlar, genç tayların derisinden dikilmekteydi. Kazaklar aynı zamanda geniş pantolonlar (şalvar) giyerlerdi. Şalvarlar çeşitli kumaşlardan dikilir; kışlık şalvarlar, içten iki kat koyun yününden; yazlık olanlar kumaş, kalın keten, güderi tipinde kılsız keçi veya sayga postundan dikilirdi. Erkek iç pantolonları pamuklu kumaştan dikilirdi ve kemer kısmı tamamen

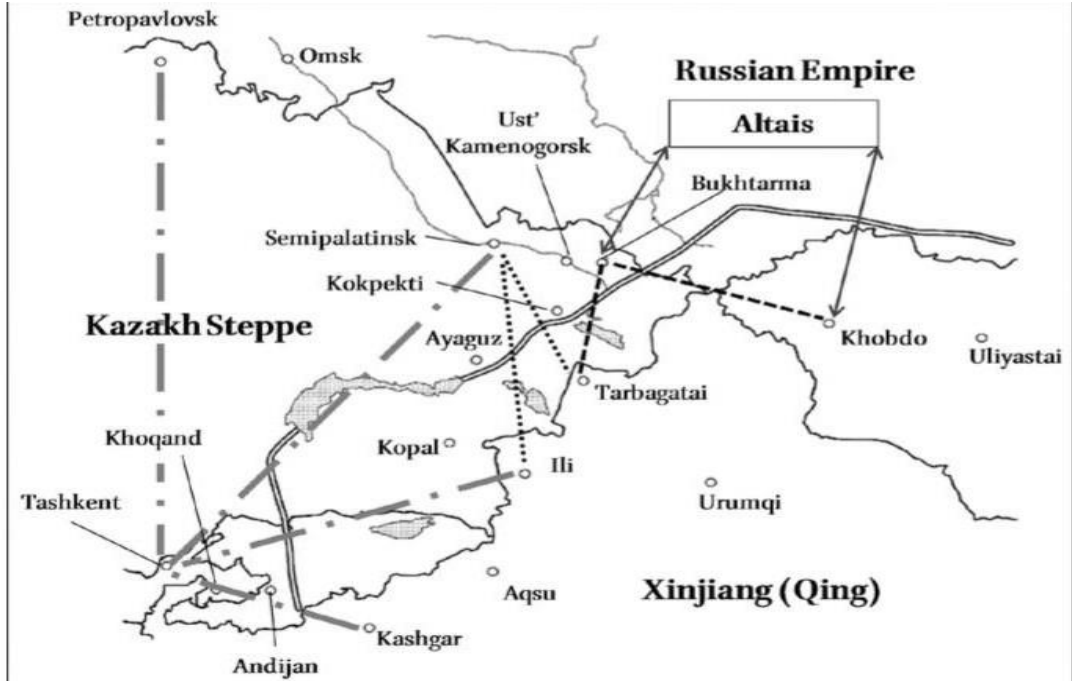

vardı. Üst şalvarlar kalın ketenden dikilirdi. Zengin Kazakların şalvarlarının yan dikişleri çeşitli renklerdeki ipek ile tambur dikişi (dügüm düğüm üzerine) yapılırdı. Kazakların şalvarları, ketenden, pamuklu kadifeden ve deriden de yapılırdı. Kışın sivri uçlu tumak (şapka) giyinirlerdi. Bu şapkalar kuzu veya tilki kürkünden yapılırdı. Yazları güneş ışınlarından uzun sivri uçlu ince keçeden yapılan kalpak ile korunurlardı. Kazakların ayakkabıları da çeşitliydi, dizden daha yüksek olan konç ile çok yüksek topuklu çizmeler, genellikle at veya öküz derisinden yapılırdı. Aynı zamanda keçi telâtininden yapılan “*içigi*” ve daha kalın deriden yapılan “*kaloşlar (kebu)*” da giyerlerdi. Kadınların motifli çizmeleri, ince yeşil deriden yapılan kadın ayakkabısıdır ki bu ayakkabılar motiflerle ve gümüşlerle süslenirdi. Ekonomik açıdan zayıf olanlar deri pabuç giyinirlerdi. Kadın giysileri genellikle alacalı pamuklu veya ipek kumaştan dikilirdi. Bu elbiseler bazen de kadifeden yapılırdı. Yetişkin bekâr kızlar genç evli kızlardan ayrı olarak koni şeklinde kürk zıhlı şapka giyinirlerdi. Bu şapkalar puhu kuşu tüyleri ile süslenirdi. Çizmeleri her hangi bir astarla birlikte kadifeden de dikerlerdi. (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, 1979: 349-351; Levşin, 1996: 306-311).

Ekonomik durumu yerinde olan Kazakların ceketleri, basma astarlı bazen de kürke dikilmiş kadifeden yapılırdı. Kazak halkı kuzu kürkü ve dört aylık kuzu postunu kıyafetlerinde beğenirerek kullanırlardı. Bütün kürk çeşitleri mutlaka çeşitli kumaşlarla kaplanırdı. Bu kumaşlar kişinin maddi durumuna göre değişirdi. Kazakların en yaygın kış giysisi içten yün dikili olan koyun kürkünden yapılan kabandı. İşlenmiş koyun kürkü sarı-kahverengi bitkisel boya ile boyanırdı. Kazakların erkekler için çeşitli türdeki kışlık deri giysileri vardı (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, 1979: 219). Kadınlar geniş deri kemerlerini, gümüş, yıldız, değerli taşlar ve renkli camlarla bolca süslerlerdi. Kemerler deri ve ipektendir, çeşitli gümüş veya bakır tokalıdır ve kırmızı akiktendir. Genç kızlar, sıkça uzun topuklu, uzun burunlu hafif çizmeler giyinirlerdi. Ayakkabılar genellikle satın alınan renkli telâtin deriden yapılırdı. Zengin aileler sıkça ayakkabılarını motiflerle ve aplikasyonlarla süslerlerdi. Kadın başlıkları yaşa ve kişinin ailesinin varlığına göre bir birinden çok farklılıklar göstermektedir. Yazın kızlar, renkli pamuktan yapılan kadife, ipek ve kadifeden dikilen yuvarlak şeklinde üstü yatay (basık) tübeteyka takarlar. Kışlık kız şapkası, etrafına geniş su samuru kürkü (lütür) sarılırdı. Şapkalarda büyük oranda kadife veya pamuklu kadife ve sırma kullanılır. Yazlık şapkalar keçeden; kışlık şapkalar ise çeşitli kürklerden dikilirdi (İstoriya Kazahskoy SSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, 1979:220; Levşin, 1996: 306). Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Kazakların el sanatları noktasında gelişimleri, giyimlerinde ileri ve zengin giyim kültürüne sahip oldukları, kumaşlarda kullanılan malzemeler bireylerin toplumsal ve siyasi yerlerini göstermektedir.

XVIII. YÜZYILDA RUSYA VE ÇİN ARASINDA KAZAK TÜCCARLAR

Rus ve Qing İmparatorlukları arasındaki ticaretin tarihi üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. 1689'da Nerçinsk antlaşması Argun Nehrinin sınır olmasıyla iki ülke arasındaki ticaret başlamıştı, bu antlaşmanın ardından imzalanan Kyakhta Antlaşması (1728) Rus-Qing ticaretinin bel kemiğini oluşturdu. Bu antlaşmaların sonucunda, İrtiş Nehri boyunca yer alan bir kasaba olan Bukhtarma'da nehri ticaret istasyonu olarak 1764'te burada bir kale kuruldu. Daha sonra II. Katerina 1796 yılında Irkutsk üzerinde ticaret yolları geliştirmesini emrederek Bukhtarma Nehri'nin ağzındaki yeni ticaret yerinin önemini vurguladı (Noda, 2016: 216-218; Togan, 2000: 247) Rus hükümeti sürekli olarak Bukhtarma aracılığıyla ticareti geliştirmenin bir yolunu aradı. Türkistan'da, XVIII. yüzyılın ortalarında Cungarya (Doğu Türkistan'ın kuzeyi) ve Kaşgarya'nın boyun eğdirilmesinin ardından Rus-Qing ticari ilişkileri tamamen başladı. Rus-Qing ticareti, Batı Sibiryaya ve Doğu Türkistan arasında yer alan dört ticari rota üzerinden gerçekleşti. Bunlar, Altaylar, Bukhtarma'dan Kuzeybatı Qing bölgelerine, Kazak bozkırları ve Kokand Hanlığı'dır (Noda, 2016: 221).

Harita: Batı Sibirya ve Qing Hanedanlığının Kuzeybatı Bölgelerine Bağlantı Yolları (Noda, 2016: 221).

Bu yollar aynı zamanda Rus- Türkistan ticaretiyle de ilgili olduğu gibi Rusya ile Türkistan arasındaki Orenburg'dan geçen diğer ticaret yolları için de önemliydi. Batı Sibirya ve Doğu Türkistan arasındaki yolların, Qing İmparatorluğu'na yakın olmaları nedeniyle Kazakların ağırlıklı olarak aktif olduğu Kuzey Doğu Türkistan coğrafyası idi. Kazaklar sınır bölgelerinde ticaret yaptılar (Noda, 2016: 221-222). Bu dönemde Ruslar, yerli tüccarlara hem amaçlarını belli eden hem de varış yerlerini belgeleyen bir pasaportla ticaret yapmalarına izin verdi. Batı Sibirya Genel Valisi tarafından (hem Rusça hem Türkçe olarak) verilen pasaport altı aylık ticaret iznini içerdi. Rusların tebaası olarak görülen Kazak hanları, beyleri ve büyüklerinin tüccarlarına serbestçe çalışmasına izin verilmişti. 1822 Tüzüğü'nün yürürlüğe girmesiyle Çarlık Rusya, genellikle "Taşkent" veya "Buhara" olarak adlandırılan (bundan böyle 'yabancı tüccarlar' olarak anılacaktır) - kervanlarla seyahat eden Türkistanlılardan "gişe ücreti" alınmamaya başlandı. Birçok Müslüman tüccar, Rus tebaası olsun veya olmasın, imparatorluk sınırları içinde ticaret faaliyetlerde bulundular. Gümrük Vergi Müdürlüğü, Sibirya'daki gümrük ofisi Petropavlovsk'ta kuruldu. Rusya 1822 yılından itibaren yabancı tüccarlara iyi davranırken Doğu Türkistan'dan getirilen mallara gümrük vergileri koydu. Doğu Türkistan'a giden kervanlara bazen Kazak birlikleri eşlik etti (Noda, 2016: 224-226).

XVIII. yüzyılda Rus-Qing ticaretinde Kazaklar aracılık ederek Ruslar ve Qingliler ile ilişki kurdular. Doğu Türkistan'dan Batı Sibirya'ya getirdikleri mallar arasında gümüş, Çin pamuğu (biaz'), daba ve Kazak bozkırından sığırlar getirildi. Qing İmparatorluğu sadece Rusların Kyahta'da ticaret yapmasına izin verdi. İmparatorluk, Doğu Türkistan'da sadece Kazak ve Andicanlı tüccarların ticaret yapmasına izin verdiği için Ruslar Kazak ve Andicanlılarla iyi geçinme yollarını aradı. Bu, Doğu Türkistan sınırının tamamen kapalı olmadığı anlamındaydı (Noda, 2016: 226). 1750'lerde Cungan'ın gücü zayıfladığında, Kazaklar batıdaki Orenburg hattındaki benzer faaliyetleri takip ederek hayvanlarını İrtiş hattında Rus ürünleriyle değiştirmeye başladılar. 1764 yılında tüccar mahkemeleri Semipalatinsk şehrinde (Semey) kuruldu (Noda, 2016: 234). Kazaklar, Türkistan menşeli mallarla - özellikle Buhara'dan gelenlerle - hayvan alışverişinde bulundular. Kazaklar, hayvancılık dışında tilki, samur ve kurt kürkü, el sanatlarını sattılar ve karşılığında Ruslardan kadife, tabaklanmış deri,

buğday ve diğer tahılları aldılar. Kazak hanlarından Abılay Han “Eğer biz kendi at sürülerimizi Qing kasabalarına getirip elimizde olmayanlarla takas edersek, bu çok kârlı olur.” Diyerek ticareti geliştirmek istedi. Buna cevaben Qing generalleri, Kazaklarla ticaretin karlılığı konusunda anlaşılabilir, ticaret Urumçi’de başladı ve 1765’e kadar sürdü. Qing İmparatorluğu Kazak kervanlarına izin vermesiyle ticaret başladı. Kazak ticaretinin ana maddesi Huibu (Müslüman kumaşları), Güney Doğu Türkistan kökenli pamuklu kumaşlardı. Urumçi’nin ardından, İli (1759) ve Tarbagatay (Kazak Özerk Bölgesindeki şehir-1765) şehirleri ticaret için büyük şehirler haline geldi. Kaşgar şehrine de izin verilmişti, daha sonra yasaklandı. Sadece Urumçi, İli ve Tarbagatay şehrinde Kazak tüccarlar ticaret yaptı (Noda, 2016: 235- 236). Ayrıca Kazaklar bazen Qing ürünlerini doğrudan Rusya’ya taşıyorlardı. Kazaklar, İrtiş müstahkem hattı ile Doğu Türkistan arasında Rus ürünlerini taşıyarak veya Rus tarafına da Qing ürünleri satın alarak aktarma faaliyetlerinde bulunuyorlardı (Noda, 2016: 239). Rus İmparatorluğu’nun tebaası olan tüccarlar, Doğu Türkistan’da ticaret yapmak istiyorlarsa bunu Kazakların aracılığı ile yapmak zorunda olduklarını açıkça göstermektedir. Bunun arka planında, Doğu Türkistan’da sadece Andicanlılar ve Kazakların ticaret yapmasına izin veren düzenleme vardı (Noda, 2016: 240). Başka bir deyişle, Rusya- Qing arasındaki ticaret, sadece yerli veya yabancı Müslüman tüccarlar tarafından yürütülüyordu. Kazaklar Ruslarla ticarete başladıktan sonra İrtiş müstahkem hattında ve ayrıca Doğu Türkistan ’ın Qing bölgesinde ticaret yaptıkları görülmektedir.

SONUÇ

Türkistan coğrafyası, Türk devlet ve kültürünün anayurdu olduğu gibi uluslar arası ticarete tarihi çağlardan itibaren önemli bir bölgedir. Türkistan coğrafyasında kurulan tarihi Türk devletlerinin ekonomik hayatları ve bu ekonomiye bağlı tarzları dönemleri şekillendirmiştir. XVIII. yüzyıla kadar Türk devletlerinin her biri, dört ekonomik döneminin her bir aşamasında gelişime açık ve dünya tarihini etkileyen bir role sahip oldu. Asya Hun imparatorluğundan başlayarak Rus ve Çinlilerin Türkistan’da etkilerini kapsayan XVIII. yüzyıla kadar Türkistan coğrafyasında merkezden çevreye ve çevreden merkeze gelişen kervan yollarının varlığı ticareti geliştirdi. Türkistan coğrafyası ve özellikle Kazak toprakları, tarihi dönemlerde özellikle doğu-batı ticaretinde önemli rol oynarken Coğrafi keşiflerle İpek yollarının öneminin kuzey- güney ticaretinde, sıcak denizlere erişilme noktasında da stratejik ticaret merkezi haline geldi. XVIII. Yüzyılda İpek Yollarının kapanmasını etkileyen genel gelişmelerle Türkistan coğrafyası ve Kazaklar bu dönem ticaretinde pasif bir role bürünmedi, aktif rol oynadı.

XVIII. yüzyılda, Rus yayılmacılığına bağlı Or nehri üzerinde Orenburg kalesinin kurulmasıyla Kazak toprakları hem askeri hem ticari açıdan değerlendirildi. Kazak bozkırları bu yüzyıldan itibaren Rus ve Çin devletlerinin iç ticaret ve kervan ticaretinin geçiş bölgesi haline geldi. Kuzey bölgesinde Orenburg kalesinin kurulmasıyla güneyde Sırderya hattı üzerinden Hindistan’a ve Doğu Türkistan’a uzanan ticarete Kazak tüccarları önemli bir etkiye sahip oldu. Kazak tüccarları, Çarlık Rusyası ile Qing Devletinin ticari ilişkilerinde aracı rol oynadı. Ticaretin canlanması ve Cungar tehlikesini önlemek amacıyla Kazak Hanları, Rus hükümetiyle anlaşma yoluna gitti. Kazak tüccarlar aracılığıyla Rusya ve Türkistan devletleri arasındaki ticaret ve diplomatik alışverişler giderek gelişti. Bununla birlikte, Türkistan’da pamuk ve ipeğin bolluğuna rağmen zanaatkarlar ürünlerini el işçiliğiyle yaptılar. Bu Kazak el ve dokuma sanatları, diğer illerde ve doğu ülkelerinde büyük talep gördü. Kazakistan’da ticari ürün olarak yünden keçe, halı gibi çeşitli ev eşyalarının yapılmaktaydı. Keçeler, halılar, çoğunlukla göçerli nüfustan gelen zanaatkarlar tarafından yün iplik, çuval, çuval, renkli şallar da dokundu. Bu dokumalar sadece iç piyasada değil dış piyasada da alıcıların ilgisini çekti. XVIII. yüzyılda Rusya’nın Kazakistan’da 'el sanatları' üretiminin gelişmesine yardımcı olduğu

ve orta sınıfa refah getirdiği iddia edilse de zanaatçıların ve tüccarların bu ticarete ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldıkları görüldü.

Tarihî süreçlerle değerlendirildiğinde Kazakistan, günümüzde de özellikle kuzey-güney ve doğu batı ticaretinde önemli bir konumdadır. Rusya'nın Hindistan ile ticareti, Çinlilerin batı ile ticaretinde önemini kaybetmemiştir. Bağımsız Türk Dünyası ülkelerinin en doğu noktasını yer alan Kazakistan hem dünya ticaretinde hem de Türk Dünyası ülkeleri içinde stratejik bir yere sahiptir.

KAYNAKLAR

Central Asia a Century of Russian Rule (1967). Edit: Edward Allworth, Columbia University Press, New York and London.

Di Cosmo, Nicola (1999). "State Formation and Periodization in Inner Asian History", *Journal of World History*; Spring 1999; 10, 1, Social Science Module, pp. 1-40.

Doğan, Orhan (2017). "Or Kalesi'nin Kazak ve Rus Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri, Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür, Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı*, Edit: Mualla Uydu Yücel, Ayşe Dıngıl Ilgın, Ötüken Yayınları, İstanbul, ss. 272-298.

İstoriya Kazahskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (XVI- XVII. v.) (1979)., C. II., Alma –Ata.

İvanov, P.P. (1958). *Oçerki po İstorii Srednei Azii (XVI. – Seredina XIX. v.)*, İzdatel'svo Vostoçoynoy Literaturı, Moskva.

Jamoldinovna, Karimova Miyassar (2020). Crafts and trade in the Kokand Khanate, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3656770 (Erişim Tarihi: 12.12.2020).

Levi, Scott C. (1999). India, Russia And The Eighteenth-Century Transformation Of The Central Asian Caravan Trade, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 42, No. 4, pp. 519-548.

Levi, Scott C. (2002). *The Indian Diasporain Central Asia and Its Trade (1550- 1900)*, Brill; Leiden; Boston; Köln.

Levşin, A.İ. (1996). *Opisanie Kirgiz-Kazaçih İli Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Alma-Ata.

Noda, Jin (2016). *The Kazakh Khanates Between The Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Islamic Area Studies, Leiden ;Boston: Brill.

Spuler, Bertold (1969). Central Asia: The Last Centuries of Independence, Muslim Word, *A Historical Survey*, Vol.3, The Last Great Muslim Empires, Leiden, pp.219-259.

Togan, İsenbike (2000). Inner Asia Muslim Merchants at the Closure of the Silk Routes In the Seventeenth Century, *The Silk Roads Highways of Culture and Commerce*, Edit: Vadime Elisseff, Berghahn Books, Newyork- Oxford, pp. 247-263.

Turashbekova, D.A. (2014). Trade And Economic Relations of the Junior Horde during the Reign of Abulkhair Khan, *Life Science Journal*, 11/6s, pp. 214-218.

KAZAKH, AZERBAIJAN ON THE TURKISH RANGE CHARACTERISTICS OF CHANGES

QAZAX, AZƏRBAYCAN TÜRK BOYLARINDA
DEYİŞMƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ilhama GASABOVA

Associate professor
ANAS Institute of Folklore

Abstract

The art of ashug has been called by different names in different Turkic tribes as a creative, living and carrier in the memory.

In Azerbaijani Turks it is called ashug, in Bashkir Turks it is called gashig / buluvsı, in Kazakh Turks it is called gashik / ashik / akin / chyrav, in Kyrgyz Turks it is called ashik / bahshi / baksi / akin. The word ashug is actually called differently in different Turkic tribes. Due to the fact that the Turkic tribes have a common history and culture, it was impossible not to have similarities between the works of akınlık and aşıklık.

Ashik art is one of the main carriers of the historical and aesthetic essence of the Turkish ethnic-cultural system. In spite of some changes in the art of ashug with all its vitality in the Turkish world geography, it has survived and reached the language of ashugs to this day.

Among the Anatolian Turks; Named "Ashik, People's Poet, People's Poet, Hakk Ashig and Saz Poet", the main names given to these folk artists in the Turkic world today are: Azerbaijani Turks "Ashig Poet", Uyghur Turks "People's Poet, Ashuk", Kazakh Turks "Baqsi, Jirav, Akin", Kyrgyz Turks "Jomokchu, Manaschi", Uzbek Turks "Bahshi, Poet", Bashkir Turks "Sasan", Tatar Turks "Chechen" or "Sheshen", Turkmen Turks "Bahshi", Altai Turks "Gayci" or "In the book Kitabi Dada Gorgud, the common name is "Ozan".

In the same way, the names of these folk artists in the past in Turkish were called "İrçı, Yırçı" and "Koşukçu / Goşukçu".

As in the Turkic peoples, in the Kazakh Turks, poetic creativity has developed on the basis of folklore for many centuries. Kazakh oral folk songs - ceremonies, household, lyric, historical, etc., proverbs, riddles, tales, epics, aytys / poetic competitions, exchanges, poems, etc. rich in colorful genres. There are genres in Kazakh folk art that we come across in the oral literature of other nations.

Keywords: Ozan, Ashig, akin, exchange, Kazakhstan, Azerbaijan, Erzurum

Özət

Aşıq sənəti yaddaşlarda yaradıcı, yaşadıcı və daşıyıcı olaraq, müxtəlif Türk boylarında fərqli adlarla adlanmışdır. Azərbaycan Türklərində aşıq, Başqırd Türklərində gəşig/buluvsı, Qazağıstan Türklərində gəşik/âşık/akın/çırav, Qırğız Türkləri âşık/bahşi/baksı/akın olaraq adlanır. Aşıq sözü əslində müxtəlif Türk boylarında fərqli adlanmışdır. Türk boylarının ortak bir tarixə və mədəniyyətə sahib olmasındandır ki, *akınlık və aşıklık yaradıcılığı* arasında oxşarlığın olmaması mümkünsüz olmuşdur. Aşık sənəti, Türk etnik-mədəni sisteminin tarixi-estetik mahiyyətini bütöv halda ortaya çıxardan əsas daşıyıcılarından olan xalq sənətidir. Türk dünya coğrafiyasında bütün canlılığı ilə aşıq sənəti bəzi dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq yaşayaraq günümüzə qədər aşıqların dilində gəlib çatmışdır.

Anadolu Türkləri arasında; *“Aşık, Xalq Ozanı, Xalk Şairi, Hakk Aşığı və Saz Şairi”* adları verilən bu xalq sənətkarlarına, günümüzdə Türk dünyasında verilən başlıca adlar belədir: Azərbaycan Türkləri *“Aşiq Şair”*, Uygur Türkləri *“Xalq Şairi, Aşuk”*, Kazak Türkləri *“Baqı, Jırav, Akın”*, Qırğız Türkləri *“Jomokçu, Manasçı”*, Özbək Türkləri *“Bahşi, Şair”*, Başkurt Türkləri *“Səsən”*, Tatar Türkləri *“Çaçən”* və ya *“Şeşen”*, Türkmənistan Türkləri *“Bahşi”*, Altay Türkləri *“Gaycı”* yaxud *“Kaycı”* adını verməklə birlikdə, Kitabı Dədə Qorqud kitabında isə ümumi ad olaraq *“Ozan”* deyilir. Eyni şəkildə bu xalq sənətkarlarının keçmişdə Türkcədəki adları isə *“İrçi, Yırçı”* və *“Koşukçu/ Goşukçu”* olaraq adlanmaqdadır.

Türk xalqlarında olduğu kimi qazax türklərində də uzun əsrlər boyu poetik yaradıcılıq folklor əsasında inkişaf etmişdir. Qazax şifahi xalq yaradıcılığı nəğmələr -mərasim, məişət, lirik, tarixi və s., atalar sözü, zərbi məsəllər, tapmacalar, nağıllar, dastanları, aytılar/ poetik yarışmalar, deyişmələr, müşairələr və s. rəngarəng janrlarla zəngindir. Qazax xalq yaradıcılığında da digər xalqların şifahi ədəbiyyatında rastlaşdığımız janrlar mövcuddur.

Aşiq yaradıcılığının ən çətin növlərindən biri də deyişmələrdir. Aşıqlar müztəlif türk boylarında müxtəlif adlarla adlandıqı kimi sənətin janrları da müxrəlif adlanır. Azərbaycanda "deyişmə", Türkiyə türkləri "atışma" Qazax türkləri isə "aytıslar" adlanır.

Açar sözlər: Ozan, Aşiq, akın, deyişmə, Qazaxstan, Azərbaycan, Ərzurum

Giriş

XIX əsrin ikinci yarısına qədər qazaxların yazılı ədəbiyyatı mövcud deyildi. Bu dövrə qədər onların poetik sənəti yalnız şifahi şəkildə inkişaf etmişdi. Savadsızlığın tam hakim olduğu bir şəraitdə qazaxların şifahi yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla xalq üçün bədii ədəbiyyatı əvəz edirdi [6]. Qazax, qırğız, türkmən və özbəklərdə bədii ədəbiyyat əsasən şifahi xalq yaradıcılığında öz əksini tapmışdı. Xalq müğənniləri olan akınlar yalnız mahnı qoşmaq, nağıl düzəltməklə deyil, həm də onların ifaçılığı ilə məşğul idilər. Bu mahnılarda və nağıllarda xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri, tarixi keçmişi öz əksini tapmışdı. Əjdahaya qalib gələn bahadırlar, xəsis və qorxaq bayları ələ salan, aldadan şən və hazırcavab adamlar böyük məhəbbətlə tərənnüm edilirdilər [7, s. 92]. Aşığın aşiq kimi formalaşmasının əsas amillərindən biri də hazırcavab olmasıdır. Deyişmələrdə bu özəlliklə gərəklidir. Deyişmələr bədahətən, məclisə uyğun şəkildə, daha kəskin keçirilirdi. Deyişmədə məclisdəkilərin də rolu böyükdür. Deyişmə əslində xalqın şahidliyi ilə keçirilən ən çətin yarışmadır. Bu yarışmalarda aşıqlar həm öz yaradıcılıqlarına müraciət edə bilər həm də ustadlarının şeirlərinə.

Digər xalqlarda yarışma nəğmələri ilə biz rastlaşsaq da, qazax xalq poeziyasında onlar daha zəngin müstəqil janr olan aytılardan /poetik yarışmalardan/ ibarətdir. Məsələn, türk xalqları ilə müqayisədə mərasim-məişət poeziyasının xüsusi forması olan "jar-jar" /"yar-yar"/, "bet-aşar" /"bədəşar"/, "koştasu", "jok-tau" kimi qazax xalq mərasimləri və xalq həyat tərzilə əlaqədə olan janr son dərəcə geniş yayılmışdır. Qazaxlarda xalq akınlarının yaradıcılığı ədəbi yaradıcılığın bəzi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Buna görə də qazax ədəbiyyatının mühüm xüsusiyyətlərindən söhbət getdikdə onun şifahi-poetik ənənələrə daha yaxın olduğundan söhbət açılır. Qazax ədəbiyyatın təşəkkül etməsində xalq nəğməkarları olan— akınlar, jirsilər və yiraular mühüm rol oynamışlar.

Aytıs – qazax, qaraqalpaq, qırğız, qaraçay, malkar, noğay poeziyasında akınların nəğmə yarışdır. Bu cür improvizasiyalı poetik deyişmə xalq poeziyasının ənənəvi və ən geniş yayılmış formasıdır. Aytıs bütün xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan və Anadolu türk aşıqlarının və

türkmən baxşılarının deyişmələrini xatırlatsa da fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Azərbaycanda deyişmələr aşıqların aşığı kimi xalq imtahanından keçməsi deməkdir. Ümumiyyətlə, deyişmə aşığı yaradıcılığında özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Aşığı yaradıcılığında bu və ya digər mövzuya həsr olunmuş qoşma, gəraylı və digər bu kimi növlərdə söz qoşmaqdan fərqli olaraq deyişmə aşığından xüsusi istedad, improvizə qabiliyyəti tələb edir. Deyişmədə iştirak etmək, ələlxusus deyişmədən qalib çıxıb, sazını əlindən aldirmamaq hər sənətkarın işi deyildir. Deyişmənin genezisi barədə ən geniş məlumat folklorşünas Azad Nəbiyevin tədqiqatlarında rast gəlirik. A.Nəbiyev deyişməni dramatik ənənənin dərin qatlarından süzülüb gələn dialoq formasından baş aldığını, epik ənənədə yeni yaradıcılıq mərhələsi keçirdiyini göstərmişdir: Deyişmənin “dramatik və epik təfəkkürdə modern qəlibləri mövcuddur... Lirik ənənədə deyişmə təkamül mərhələsi keçmiş və müxtəlif tiplilik yaratmışdır [5, 247]. Azərbaycan aşığı yaradıcılığında son dövnlərdə demək olar ki, deyişmələr öz mahiyyətini itirmişdir. Hətta tamamiylə sıradan çıxaraq fərqli mahiyyət daşıdığını da söyləmək olar. El şənliklərində, yığcam məclislərdə keçirilən deyişmələr sadəcə forma etibarı ilə iki nəfərin qarşı-qarşıya dayanıb müxtəlif şairlərin sözlərindən deyişmələr yaşamaqdadır. Burada aşıqlar bir-biri ilə yarışmır, sazını əlindən almağa çalışmır. Azərbaycan aşıqları klassik ustad aşıqların, və şairlərin şeirlərindən ibarət yarışaraq deyişirlər.

Hazırlıqsız və düşünmədən yarışa girən, növbə ilə improvizə edən akınlar hikmət, nəzəri və praktik bilgilərdə gücünü sınayır, bədahətən şeir qoşmaq və demək bacarığını nümayiş etdirirlər. Akınlar öz improvizasiyalarını dombra, qopuz, bəzən isə ifadəli jestlərlə müşayiət edirlər. Aytıs poeziya, musiqi, dram tamaşalarının və ifaçılıq sənətinin mürəkkəb sintezidir. Belə təşkil olunmuş söz, sənət meydanında daha istedadlı, bacarıqlı və bilikli akın qalib gəlir. Aytısı diqqətlə dinləyən xalq, yarışan ustaların sənətinə qiymət verir. Odur ki, qalib-akın haqqında xəbər dörd bir yana yayılır və hər yerdə böyük hörmətlə yad edilir. Aytıs janrında xalqın poetik istedadı daha hərtərəfli və dərinlən aşkarlanır. Bir sözlə aytıs janrı dərin bilik və istedadın göstəricisidir.

Yarış xarakterli nəğmələr dünya xalqlarının əksəriyyətinin mədəni-mənəvi ənənələrində yer özünəməxsus yer tutur. Məsələn, ərəblərdə bu tipli nəğmələr "müqalləkat" adlandırılır. Hindistan və İranda isə bu nəğmələr bu gün də ifa olunmaqdadır. Şimali Fransada belə nəğmə yarışlarında trubadurlar, Mərkəzi Avropada – meysferzingerlər, Skandinav ölkələrində edda ifaçıları, İngiltərədə – menestreller, Qədim Rusda isə skomoroxlar bu sənəti yaşadırdılar. Aytısın kökləri Qazax folklorunda lap qədim dövrə aid edilir. Qədim zamanlarda aytıs xorla mərasim, "jar-jar" toy nəğmələrində, şənliklərdə, gecələrdə, bayramlarda, gənclər arasında isə oğlanlarla qızlar arasında gedərmiş: aytıs hətta bəzi hallarda mübahisəli məsələlərin həllində hakimlər və natiqlər tərəfindən də tətbiq olunarmış. Qəhrəmanlıq dastanları və lirik poemalardan fərqli olaraq yarışma-nəğmələr kütləvi janrdır ki, onun ifa olunmasında müxtəlif yaşdan olan insanlar iştirak edə bilirmiş. Burada kişilərlə bərabər, həm də qızlar yarışa bilirlər. Bu cəhət məhz qazax aytısının səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir. Qazax aytıs mətnlərinin ilk yayıcısı və bərpəçisi məğlub olmuş akındır.

Təxminən Azərbaycan aşıqlarının da deyişmələri, demək olar ki, bu şəkildədir. Başqa sözlə desək aytılda Azərbaycan aşığı yaradıcılığı üçün xarakterik olan deyişmə, yarışma, hər bə-zorba məqamlarını görə bilirik. Azərbaycan aşığı sənətində aşıqlar deyişərək sınaq meydanında özlərini sınayar və məğlub olan aşığı sazını qalib gələn aşığa təhvil verərdi. Ərzurum aşığı

yörəsində isə aşıqlar bədahətən deyişərkən məğlub aşığın sazı əlindən alınmır. Burada sadəcə xalın önündə qalib olmaq həmin aşığın nüfuzunu daha da artırmış olur. Azərbaycan aşığı ənənəsində deyişmələr əzasən qıfılənd, bağla şəklində daha çox yayılmışdır. Ustad aşıqlar bir-birini bağlamaq üçün qıfıləndlə sınaq edərmişlər [3,s143].

Aytısa başlayan akın əvvəl özünü təqdim edir, sonra özünü öyür, rəqibini aşağılayır, ona hədə-qorxu, hərbə-zorba gəlir, nəhayət aytıs öz kulminasiya nöqtəsinə və sona yetişir. Azərbaycan aşıqlarında da öncə məclisdəkiləri ustadnamə ilə salamlayar, məclisə və məclisdəkilərə uyğun seçilmiş ustadnamə söylər, sonra ustadı ilə öyünər, rəqib aşığı meydanına dəvət edər, ona hərbə-zorba gələr. Sonra deyişmənin maraqlı hissəsi başlayar. Xalq bu zaman iki tərəfə ayrılır və hərə öz sevdiyi, güvəndiyi aşığa tərəf durar.

Atışması dinleyen/izleyen kalabalık, davranış tarzlariyla söyleyiciyi önemli ölçüde etkilemektedir. Günümüz atışmalarında dinleyicinin kimi destekleyeceği atışmanın gidişatına bağlıdır. Dinleyici her iki (veya daha fazla) söyleyiciyi ilk önce dikkatle dinledikten sonra kimi destekleyeceğine karar verip davranış tarzını ona göre düzenleyerek desteklediği akının söylediği esprilere gülmekte, onun söylediği sözleri doğru bulduğunda kafasını sallayıp veya yüksek sesle “Bärekelidi” (Aferin! Yaşa!) diyerek onaylamaktadır.

Bu, genel olarak Türk sosyo-kültürel yapısında görülen bir durumdur. Dinleyicilerin destekleyeceği ozanı belirlemelerinde söyleyicilerin cinsel kimliği de önem kazanmaktadır. Söyleyicilerin biri bayansa, dinleyicilerin arasında bulunan bayanlar genelde bayanı, erkekler ise erkeği desteklemektedir. Her iki (veya daha fazla) söyleyici aynı cinsiyetten ise “hemşehrilik” belirleyici olabilmektedir [4, s. 273]. Təbii ki, burada dinləyicinin rolu da böyükdür. Onlar deyişən aşıqlara stimül verir, dəstəkləyir. Əksər halda uca səslə aşığa dəstək olduğunu bəyan edir. Deyişən aşığı dinləyicinin bu cür dəstəyindən ruhlanaraq daha qüvvətli deyişməyə başlayır. O həm də onun tərəfində olan dinləyicinin maraqlarını da qoruyur, onların ümidlərini qırmamaa çalışır.

Orta əsrlər, XVIII və XIX əsrlər qazax aytıslarında xalq həyatı, onun qəhrəman və şərəfli keçmişi, zənginliyi, sosial bərabərsizlik, xalqın azadlıq mücadiləsi olan Birjan, Əsət, Cambul və b. aytısları əks olunurdu. Qazaxlarda aytısın bir neçə növü mövcuddur. Onlardan qaim və surə-aytı daha geniş yayılmışdır. Qaim-qısa nəğmə improvizisiyalardır ki, o gənclər və bu sənətə yeni gələn akınlar tərəfindən xalq mərasimləri, şənliklərdə istifadə olunur. Bu aytısın daha kütləvi növüdür. Surə-aytı isə sınaqlardan daha şərəflə çıxmış poetik sözün improvizisiyasını yüksək şəkildə nümayiş etdirənlər tərəfindən deyilir. Məsələn, Orınbay, Şoje, Yapak, Birjan, Sarı, Əsət, İriscan, Suyubay, Cambul və b. aytıs ənənələrini formalaşdıran və onun məktəbini yaradanlar kimi qiymətləndirilir. Onlar yaratdığı aytıslar müstəqil dinamik əsərlər kimi oxunmuşdur. Qazax aytıs sənətinin ən tanınmış nümayəndələri Birjan və Sarı, Cambul və Gulmambet bu növün inkişafında xüsusi xidmət göstərmişlər. Cambul yaradıcılığında aytıs xeyli irəliləyişlər etmişdir.

Deyişmələr Türkiyə aşıqlarının yaradıcılığında da günümüze qədər daşınıb gələn, bütün ənənəvi cəhətlərini qoruyub saxlamaqla yaşayır. Ərzurum aşığı yaradıcılığının ən aparıcı janrı atışmalardır. Atışmalar məclisdə, önəmli tədbirlərdə və kahfehanelərdə xalqın şahidliyi ilə keçirilir. Ərzurum aşıqları məclisdə iştirak edən bir nəfərdən qafiyə alar və həmin qafiyə üstündə atışarlar. Bu atışmalar olduqca canlı keçir. Hər aşığın öz pərəstişkarı olur. Aşığa qol-qanad verir. Atışma edənlər arasında ustad-şəyird də olur. Bədahən deyişən ustad aşılar bir-

birinin sözünü təkrar etməz, daha kəskin sözlərdən istifadə edər, bir-birlərini bağlamağa çalışırlar. Sön sözü kim bitirdisə o qalib sayılır. Ərzurum aşığılarının deyişməsi sanki meyxañçılığın deyişmələrinə bənzəyir. Əsl adı Yaşar Yılmaz olan Aşiq Reyhani (1932-2006) Ərzurumda anadan olub. Kiçik yaşlarından köyünə gəlib-gedən aşıqlardan sənətin sirlərini öyrənib və Doğudan batıya bir çox ölkələrdə yarışmalar qatılıb, bədahətən şeir demək qabiliyyəti ilə yarışmalarda birinciliyi qazanıb. Aşiq Summani kimi ustad aşığılarının məclisdəki bədahətən deyişmələri ilə aşıqlıq ənənəsini yaşadan Ərzurum aşığı yaradıcılığının günümüzdə ustad aşıqlar yaşadır. Aşiq israfil Daştan və Aşiq Mövlüd Mertoğlunun atışmaları olduqca maraqlı və sənət ənənəsi üçün xarakterikdir.

Azərbaycan aşığı yaradıcılığında deyişmələr bəzi hallarda bədahətən deyilir. Əksər hallarda isə ustadların şeirlərindən söylənilir, aşıqlar öz şeirlərinə müraciət edir, hətta el şairlərinin yaradıcılığına da müraciət edirlər. Klassik aşıqların zamanında deyişdiyi və məğlub aşığın əlindən sazını almalar dövrümüzdə gerçəkləşmir. Son zamanlara qədər, toyları və məclisləri aşıqlar idarə edərdi. Onların xüsusi məclisi qurular, ibrətəmə fikirlər səsləndirər, dastanlar danışar, aralarında deyişmələr yaradar, sonda bir aşiq digərini bağlayardı. Əsl sınaq meydanı olardı [3, s 140].

Aşıqlar arasında gedən deyişmələr bədahətən sənətdən gəlirdi. Deyişmə əvvəlcə sazın öz kökü üstündə, sonra isə aşiq-ifağının oxusu üstündə gedir. Ən axırda küplə biləyi birləşdirən “beçə pərdə” üstündə dəyişirlər. Kim beçə pərdədə oxuyardısa, ən uca səslə, ən gur nəfəslə aşiq hesab olunardı. Prof. Paşa Əfəndiyev deyişmənin ilkin nümunələrinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəldiyini göstərərək yazır: “Aşiq poeziyamızın geniş yayılmış şəkillərindən biri də deyişmədir. Deyişmələrin də ilk nümunələrinə biz Dədə Qorqud dastanlarında rast gəlirik. Doğrudur, bunlar əsasən təhkiyə səciyyəsi daşıyır... Deyişmə aşıqların sənətkarlıq bacarığını, istedadını, dünyagörüşünü, biliyini nümayiş etdirmək üçün mühüm vasitələrdən biridir. Deyişmə zamanı aşıqlar müxtəlif şeirlərdən istifadə edirlər. Məsələn, hər bə-zorba, qıfıl bənd, tənənis, ustadnamə, dodaq dəyməz tənənis və s.” [1, s.249].

Aytılarda neçə-neçə gənc akınların yaradıcılığı formalaşmışdır. Aytıs dinamik janr olub yaradıcıdan böyük söz ehtiyatı, rəvan təb, hazırcavablıq və bədahətən şeir qoşmaq bacarığı tələb edir. XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində aytısların mövzusu xeyli dərəcə mürəkkəbləşir. Yeni mövzular heç də tayfadaxili maraqları yox, həm də bütün qazax xalqı üçün mühüm olan məsələləri gündəmə gətirirdi.

XIX əsrin 60-80-ci illərində aytıs yarışlarında akın-qızlar da öz qüvvələrini sınaırdılar. Onların sırasında Rıscan, Manat, Günbala, Təbiyə v b. məşhur idi.

Cambulla Gülmambetin deyişməsində həyata ikiqütblü baxış ifadə olunur. Gülmambet köhnəlik düşüncəsi daşıyıcısıdır, o, öz tayfasını, bəylər ona hədiyyələr verdiyinə görə onları öyür, Cambul isə geniş xalq kütlələrinin ilhamçısı kimi çıxış edir. Gülmambetin Cambulla deyişməsindən:

Hamı məni qəbul edib eşitsin,
Gülmambetəm kulan-ayan adımdır,
Ürəyimdən gələn sözü dinləyin,
Siz ey alban, dövlət qövmü olanlar.

Cambul ona cavab verərək, xalq nəğməkarının daim Gülmambet kimi bəylərə xidmətçilərdən yüksəkdə durduğunu vurğulayır:

Əcəb çəşir, qızırsan Gülmambet,
Yaman özündən çıxırsan Gülmambet,
Bilirsən gücümü – nəyə qadirəm,
Səni sıxaram canından çıxar şirən,
Mən özümə daim nəzarətdəyəm,
Mübarizəm qurtarmaz - səninləyəm.

Deyişmənin gedişində aytısın bir neçə dəfə tempi dəyişir. Başlanğıcda sakit və aramlıdır, lakin mübahisə qızısqıca tempi də dəyişir və sürətlənir. Mübahisənin kulminasiyasında akınlar bəzən yanıltmaca keçirlər. Belə olduqda bir şeir forması digəri ilə əvəz olunur.

Deyişmələrə yalnız sözügedən el şairləri və aşıqlarının yaradıcılığında deyil, hətta türk dilində yazan gürcü və erməni aşıqlarının yaradıcılığında da rast gəlinir. Burada demək lazımdır ki, Azərbaycan və Türkiyənin Qars, Ağrı, İğdır vilayətlərindən olan aşıqların yaradıcılığı qonşu xalqların şifahi ədəbiyyatına da böyük təsir göstərmişdir. Ona görə də gürcü folkloruna əsrlərdən bəri Azərbaycan aşığı sənəti güclü təsir göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, türkdilli gürcü aşıqlarının yaradıcılığı uzun illər prof. Valeh Hacıyevin tədqiqatlarının obyektinə olmuş, bu zəngin ədəbi irs zəhmətkeş folklorşünas tərəfindən hərtərəfli araşdırılmışdır. Alim Gürcü ədəbiyyatı muzeyinin əlyazmalar fondunda, K.Kekelidze adına Gürcüstan Əlyazmalar İnstitutunda, Rustaveli adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor arxivində, Axalkalak və Axalsix Diyarşünaslıq Muzeylərində gərgin axtarışlar aparmış, 1980-82-ci illərdə folklor ekspedisiyaları zamanı aşığı yaradıcılığının maraqlı nümunələrini toplaya bilmişdir. Professorun məhz bu zəhməti sayəsində XVIII-XX əsrlərdə yaşayıb yaratmış Aşığı Ruhani (İoseb Beridze), Aşığı Şivğa (Luka Beridze), Georgi Saracaşvili, Aşığı Levan Tavrişvili, Aşığı Zeyin (Toro Beridze), Aşığı Sandro Zedginidze və b. kimi onlarla gürcü aşığı və el şairinin türk-Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər, onların repertuarı, dastan söyləyib məclis aparmaları kimi faktlar elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu aşıqların yaradıcılığında deyişmə aparıcı yerlərdən birini tutur. Məsələn, Azərbaycan-türk dilini mükəmməl bilən Aşığı Şivğanın (Luka Beridzenin) on bir aşığı qalib gəlməsi və onların sazını əllərindən alması məlum faktlardandır. Prof. Valeh Hacıyev yazırdı: "...Aşığı Şivğa ölüm ayağında özünün yonub bağladığı telli sazı sinəsinə basıbmış, otaqda isə başının üstündən on bir saz asılıbmış. Bu, Şivğanın on bir aşığı üzərində çaldığı qələbənin rəmzi imiş" [2, s. 183].

Günümüze qədər Azərbaycanda-deyişmələr, Türkiyədə -atışmalar, Qazaxstanda-aytışlar adı altında icra olunan aşığı ənənəsi bir çox dəyişikliyə uğrasa da mahiyyət etibarı ilə ənənəvi qaydaları saxlamaqda davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 480 s.
2. Hacılar V. Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri. Bakı: Səda, 2005, 303 s.
3. İ. Qəsəbova "XX əsr Qazax aşığı mühiti" Bakı, 2015

4. Lazzat Urakova. Performans teori'nin aytislara uygulanmasi ve konisbay'in şinbolat'la yaptiği aytista söyleyici, genel dinleyici, keşif ve düzenleme. **bilig** GÜZ 2014 / SAYI, 71
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2006, 647 s.
6. Nizami Tağısoy, Xalq Cəbhəsi.- 2013.- 10 yanvar.- S.14. – Qazax ədəbiyyatının tarixi kökləri.<http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2013/yanvar/288272.htm>
R.Əhmədov, “Türk xalqlarını tarixi” (XIII-XX əsrin əvvəlləri), Sumqayıt-2013